હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથ

ભાષાંતરકર્તા

છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

આવૃત્તિ પહેલી – 1932

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

અમદાવાદ

સૌ. દીવાળીબાઈ તે સ્વ. પ્રહલાદજી સેવકરામના પત્ની

સ્મા. ગ્રંથમાળા નં. ૩.

વિન્સેન્ટ સ્મીથ રચિત

હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

—પૂર્વાર્ધ—

ભાષાન્તર કર્તા,

છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી. એમ. એ.

નિવાસ, ભરૂચ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ. બી. એ.

આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપિયો

પ્રત ૧૫૦૦.

આવૃત્તિ પહેલી.

સંવત ૧૯૮૮.

સન ૧૯૩૨.

શ્રી "જ્ઞાનમન્દિર પ્રિં. પ્રેસ" માં
શંકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યું.
રાયપુર, અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧

પરિચય

હિંદુ સમયાંતર પર કોવેલ તથા એલ્ફિન્સ્ટન

૧૮૩૯ મા લખતા નામાંકિત એલ્ફિન્સ્ટન ટીકા કરે છે કે 'અલેગ્ઝાંડરની ચઢાઇની પહેલાના કોઇ પણ જાહેર બનાવનો સમય ચોક્કસપણે નક્કી કરી શકાય એમ નથી અને મુસલમાનોની જીત પહેલાની રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓનો સળંગ અહેવાલ આપવાનો યત્ન થઇ શકે એમ નથી' સત્તાવીશ વર્ષ પછી આ સૂત્ર પર ટીકા કરતા પ્રોફેસર કૉવેલ આખા હિંદુ સમયાંતર દરમિયાન તે સૂત્ર લક્ષમા રાખવાની પોતાના વાચકોને વિનતિ કરે છે, અને એ સાવચેતીની સૂચનાના કારણ તરીકે કહે છે કે 'જે જે સમયે હિંદુઓ બીજી પ્રજાઓના પ્રસંગમા આવ્યા તે જ સમયની વિગતોનો આપણે ચોક્કસ રીતે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ.'

કાંઈ પણ છુટછાટ મુકયા વગર માત્ર શબ્દાર્થને વળગી રહેવામા આવે તો એલ્ફિન્સ્ટનની ટીકાનો પહેલો ભાગ હાલ પણ લાગુ પડે એમ છે, કારણ કે અલેગ્ઝાંડરની ચઢાઈ પહેલાના હિંદના ઇતિહાસમાના કોઇ પણ બનાવની સાલ તદ્દન ચોકસાઇથી નક્કી કરી શકાય એમ નથી, તોપણ હાલની શોધખોળોએ એ ટીકાનું બળ

ઘણું ઘટાડી દીધું છે, અને અલેગ્ઝાંડર પહેલાંના હિંદના ઇતિહાસમાંના ઘણા બનાવોની સાલ સામાન્ય રીતે જોઇએ તેટલી ચોકસાઇથી નક્કી કરવા ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને શક્તિવાન કર્યા છે.

આધુનિક શોધનાં પરિણામો

'મુસલમાનોની જીત પહેલાના સમયની સળંગ કથા આપી શકાય એમ નથી' એ કથનને હાલની માહીતિના પ્રકાશમાં તપાસવામાં આવે છે, ત્યારે છેલ્લાં સીતેર વર્ષમાં હિંદના લુપ્ત થયેલા ઇતિહાસને પાછો મેળવવાની બાબતમાં થયેલી મહાન પ્રગતિ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા અભ્યાસીઓના વૃંદે કરેલી શોધોને પરિણામે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસની પુનર્ઘટના માટે જરૂરની સામગ્રીનો અણધાર્યો ખજાનો રજુ થયો છે, એટલુંજ નહિ પણ એકત્ર થયેલા તથા હમેશાં વધ્યે જતા માહિતીના ભંડારને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવા માટે જરૂરના પ્રાથમિક તથા ખાસ અભ્યાસો પણ જોઇએ તેટલી હદ સુધી કરવામાં આવ્યા છે. પુરાતત્ત્વના અભ્યાસોના પરિણામોને સળંગ કથનના રૂપમાં રજુ કરવાનું વ્યવહારૂ રીતે બનવું શક્ય છે એમ હવે જણાય છે. એ સળંગ કથન સાધારણ કેળવાયેલા વાચક માટે એલ્ફિન્સ્ટનના મુસલમાન સમયાંતરની ઘટનાઓના કથન કરતાં ઓછું સમજાય એવું થાય એમ નથી.

રાજકીય ઇતિહાસ

અરાડ સૈકા સુધીના હિંદના રાજકીય ઇતિહાસની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓની એવી સળંગ કથા આપવાનો પહેલો પ્રયત્ન આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિમાં કરવામાં આવ્યો હતો. તેના હાલના વિસ્તૃત રૂપમાં પણ તે કથામાં હેતુપૂર્વક મોટે ભાગે રાજકીય ઉથલપાથલોના જ અહેવાલોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. હિંદનાં ધર્મવાઙ્મય તથા કળાનો ઇતિહાસ બરાબર આપી શકાય તે પહેલાં વિવિધ રાજવંશોની વંશાવળીઓનું સંગીન ખોખું રચવાની

જરૂર છે આ પુસ્તકમા હિંદના ધર્મ, વાઙ્મય તથા કળાના પ્રશ્નોની અછરતી ચર્ચા કરવામા આવી છે તોપણ એ ઉલ્લેખોથી વાચનારની ખાત્રી થશે કે એ બધા પ્રશ્નોના ઉકેલનો આધાર જુદા જુદા રાજવંશોની ઘટનાઓને ચોક્કસ સાલવારી ક્રમમા રજુ કરવા ઉપરજ અવલંબી રહેલો છે.

હાલની યુરોપિયન શિષ્ટતાનો પાયો ગ્રીસ તથા રોમની શિષ્ટતા હોવાથી યુરોપીય અભ્યાસીઓનુ લક્ષ્ય મુખ્યત્વે તે જ શિષ્ટતા રહે છે એટલે જર્મન તત્ત્વવેત્તા ગટીની માન્યતા સાથે એકમત થઇ તેઓ એમ માનતા થાય છે કે "ચીન, હિંદ તથા ઇજીપ્તના પુરાતત્ત્વોમા કુતૂહલ વૃત્તિને પોષનાના તત્ત્વો શિવાય વધારે કાંઇ નથી " ગટીના વખતમા એ માન્યતા ભલે પાયાદાર મનાતી હોય, પણ હાલમા તો એ માન્યતાને ભાગ્યે જ કોઈની સંમતિ મળે એમ છે પૂર્વના અભ્યાસીઓની શોધોને પરિણામે, છેલ્લા સો વર્ષમા પ્રાચીન પૂર્વ તથા અર્વાચીન પશ્ચિમ દેશો વચ્ચે ઘણા સંપર્કના બિંદુઓ સિદ્ધ થયા છે યુરોપીય સંસ્થાઓના મૂળાધાર રૂપ બેબીલોનીઆ તથા ઇજીપ્તની શિષ્ટતાની બાબતમા તદ્દન અણજાણ રહેવુ કોઈપણ ગ્રીક શિષ્ટતાના અભ્યાસીને પાલવે એમ નથી ચીનને પણ યુરોપના સંસર્ગમા આણવામા આવેલુ છે, અને પશ્ચિમના ભાષા, વાઙ્મય, કળા તથા દર્શનો અસંખ્ય માર્ગોથી હિંદની સાથે સંકળાયેલા પુરવાર થયા છે પ્રાચીન હિંદના મોટામા મોટા સમ્રાટોના નામ પણ હાલમા સામાન્ય વાચકોને અપરિચિત છે અને ખાસ અભ્યાસીઓ શિવાય બીજાના ચિત્તમા ભાગ્યેજ કાંઇ લાગણી જાગૃત કરે છે, તોપણ પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસની નિશ્ચિત કરેલી બાબતોની વ્યવસ્થિત રજુઆત પૂર્વના ખાસ અભ્યાસીઓના સમૂહ કરતા વધારે મોટા સમૂહને રસપ્રદ નીવડશે એવી આશા રાખવી ગેરવાજબી ગણાશે નહિ. જેમ જેમ એ વિષય વાચનાર આલમને

વધારે પરિચિત થશે તેમ તેમ ઇતિહાસના વધારે પરિચિત વિભાગો. કરતાં આ વિભાગ ઓછા ધ્યાનને યોગ્ય નહિ જણાય. એક અર્વાચીન હિંદી લેખક વ્યાજબી ટીકા કરે છે કે ' દુનીઆની નજરમાં હિંદ આજે હલકું પડે છે તે હિંદના ઇતિહાસના વીર પુરુષોના પરાક્રમોના અભાવે કે તેવા પરાક્રમોનાં નંઠ્યાપણાને લીધે નહિ, પણ દુનીઆનાં તે વીર પુરુષોના પરાક્રમોના અજ્ઞાનને લઇને છે.' હિંદના પ્રાચીન સમયના માણસોએ સ્મરણમા રાખવા લાયક કૃત્યો કર્યાં છે, અને આટલા બધા સૈકા ભુલાવામાં પડી રહ્યાં છે. ત્યાથી તેનો ઉદ્ધાર થવો યોગ્ય છે એ બીના સિદ્ધ કરવામા નીચેનાં પાનાં ઉપયોગી થઈ પડશે

મહાન અલેગ્ઝાંડર મહાન અલેગ્ઝાડરની હિંદ પરની ચડાઇ વિષેનો આ પુસ્તકનો વિભાગ, પ્રાચીન શિષ્ટનાના સાધારણ અભ્યાસક્રમના પરિચયવાળા વાચકોને ખાસ રોચક હોવાનો યોગ્ય રીતે દાવો કરી શકે એમ છે પરિણામે એ વિષય ખૂબ વિગતવાર ચર્ચવામાં આવ્યો છે. અલેગ્ઝાંડરની એ હેરતભરી યુદ્ધયાત્રાના અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રકટ થયેલા અહેવાલોમાં થર્લવૉલનો અહેવાલ ઉંચામાં ઉંચા સ્થાનને યોગ્ય છે, પરંતુ એ બધા અહેવાલોમાં એ અલેગ્ઝાંડરની હિંદ પરની ચઢાઈની વાતને હિંદના ઇતિહાસના પ્રસંગરૂપે ન વર્ણવતાં ગ્રીસના ઇતિહાસના પરિશિષ્ટરૂપે વર્ણવવામાં આવી છે અને પરિણામે હાલના ભુગોળશાસ્ત્રીઓ તથા પુરાતત્ત્વજ્ઞોની મહેનતના પરિણામે મળેલી માહિતીનો પુરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. આ પુસ્તકમાં એ યુદ્ધ યાત્રાને હિંદના ઇતિહાસના એક યાદગાર પ્રસંગ તરીકે ચર્ચવામાં આવી છે, અને હાલની શોધખોળોને પરિણામે પ્રાપ્ત થતાં માહિતીના કિરણોને એકત્ર કરી તે બધાને પ્રાચીન લેખકોની કથા પર કેંદ્રિત કરવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

બની શકે એમ હોય ત્યાંસુધી પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસને

લેખકનો હેતુ

એક સળંગ વાર્તાના રૂપમાં આપવાનો છે કોઈપણ રીતે સિદ્ધ થયેલી બાબતોને નિષ્પક્ષપાત રીતે રજુ કરવાનો અને ઇતિહાસના પ્રશ્નોને ન્યાયાધીશની માનસિક સ્થિતિથી ચર્ચવાનો આ લેખકનો હેતુ છે ગદીના નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવાયેલા આદર્શનો અમલ કરવાનો યત્ન કર્યો છે તે યત્ન પૂરેપૂરો સફળ થયો હોય કે ન થયો હોય તે જુદી વાત છે આ રહ્યો તે આદર્શ —

'ખોટામાંથી ખરું અનિશ્ચિતમાંથી નિશ્ચિત તથા ન સ્વીકારી શકાય એવી બાબતોમાંથી શંકાસ્પદ બાબતો તારવી કાઢવાની ઇતિહાસકારની ફરજ છે બીજી બધી બાબતો કરતા દરેક અન્વેષકે પોતાને ન્યાયાધીશની મદદ માટે બોલાવેલા નિષ્પક્ષ પંચની જગામાં બેઠેલો સમજવાની જરૂર છે મુકદ્દમાની રજુઆત કેટલે અંગે પૂર્ણ છે તથા આપેલી સાહેદીથી કેટલે અંગે સ્પષ્ટ પુરવાર થાય છે તે જ માત્ર તેને વિચારવાનું છે પછી તે પોતાનો નિર્ણય બાંધે છે, અને પોતાનો મત આપે છે પછી તે મત પંચના સરપંચના મતને મળતો થતો હોય કે નહિ તે તેને જોવાનુ ન હોય'

આ સિદ્ધાંતો લાગુ પાડતા પ્રણાલી-કથાઓના સમૂહથી માત્ર દંતકથાઓને જુદી પાડી તેનો તેમજ હિંદના પ્રાચીન સમયના મહાન પુરુષોના નામની આસપાસ ઉભી થયેલી અનેક આકર્ષક સેકડ્યાના ઝુમખાઓનો ઇતિહાસ લેખનમાં અસ્વીકાર કરવાની જરૂર પડે છે.

પ્રણાલી કથાઓની કિંમત

કોઈ પણ પ્રજાના અતિ પ્રાચીન સમયના ઇતિહાસ લેખકે, તેના સાહિત્યમાં સમાયેલી પ્રણાલીકથાઓ પર સારી પેઠે આધાર રાખી નતીજા માનવો જોઈએ જે સમકાલીનોની દષ્ટિનો બીજી સમકાલીન સાહેદીઓથી પુરવાર થતી હોય, તેના કરતા પ્રણાલી-પ્રાપ્ત સાહિત્યોને આધારે કરેલી શોધખોળોના પરિણામો ચોકસાઈની બાબતમાં ઉતરતા છે તે તેણે કબુલ

કરવું જોઇએ. હિંદમાં તો થોડા અપવાદો શિવાય અલેગ્ઝાન્ડરના સમય પહેલાં કોઇપણ જાતની સમકાલીન સાહેદી મળી શકે એમ નથી. પણ 'અમુક બનાવો બની ગયા પછી ઘણે લાંબે ગાળે લખાયેલાં પુસ્તકોના કાળજીભર્યાં પરીક્ષણને પરિણામે તેવાં પુસ્તકોમાંથી આપણને જે સાહેદી મળી શકે છે તે ઇ. સ. પૂર્વના ૬ ઠા કે ૭ મા સૈકાથી પ્રણાલીપ્રાપ્ત હોઇ તે ઉપરથી તે બનાવ ખરેખર બન્યાનો સંભવ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે એમ માનવા હરકત નથી.

ચર્ચાની જરૂર

અતિ પ્રાચીન પછીના સમયાંતરો પૈકી જ્યાં સમકાલીન સાહેદી મળતી હોય છે, ત્યાંપણ તે ચર્ચા શિવાય સ્વીકારી શકાય એમ હોતું નથી. દરબારીઓની ખુશામત, રાજાઓનાં મિથ્યાભિમાન વગેરે અનેક વાદળ ખરા સત્યને ઢાંકી દે છે. માટે તે વાત સ્વીકારી ગણત્રી કરવી જોઇએ. વળી પરલક્ષી બાબતો માટે અતિશય આદર ધરાવતા ઇતિહાસકારને માટે પણ પોતાના વ્યક્તિત્વને તદ્દન અલગ રાખવાનું શક્ય નથી થતું. દરેક જાતની સાહેદી—તદ્દન સીધી અને પ્રત્યક્ષ સાહેદી પણ જ્યારે કથાના રૂપમાં રજુ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે વાંચનારને તો લેખકના મનરૂપી આરસીપરના પ્રતિબિંબ રૂપે પહોંચે છે અને તેવે પ્રસંગે તેમાં અજાણ્યે વિકૃતિ થવાનો સંભવ રહે છે. નીચેનાં પૃષ્ટોમાં લેખકે સ્વલક્ષી તત્ત્વને બને તેટલું અલગ રાખવાનો યત્ન કર્યો છે. તેણે કોઇ પણ બાબતનું કથન પ્રમાણ આપ્યા વગર કર્યું નથી; અને આપેલી દરેક બાબત માટે પ્રમાણ આપેલા છે.

પણ 'પ્રમાણ' શબ્દને તેના બીજા અર્થમાં સ્વીકારવાની ફરજ તેણે માની નથી અને તેણે આપેલી કથા, પ્રમાણોને આધારે જે રૂપ ધારણ કરે છે તે પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનાં જાણીતાં પુસ્તકોમાં આપેલા વિચારોથી જુદું પડે છે. હિંદનો ઇતિહાસ હદ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં સાંભળ્યું તેટલું માન્યું તથા કલ્પનાના આધાર પર રચાયેલી

કથાઓનો વિષય બનેલો છે અને તેમા આપેલી ઘટનાઓના ખરા ખોટાપણાની સાબિતીઓ તથા તે સાબિતીઓની સપ્રમાણતાની પુરી તપાસણી કરવામા આવી નથી. આને પરિણામે ગટીના શબ્દોમા સરપચના મતપર સપૂર્ણ ભરોસો ભાગ્યે જ મકી શકાય એમ છે

આ પુસ્તકનો હેતુ હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આપવાનો છે. તોપણ તે મથાળુ કેટલીક મર્યાદાઓ સાથે સમજવાની જરૂર છે મમુદ્રો અને પર્વતોથી વિટળાયેલુ હિદ, ભૌગોલિક એકમ છે એ વિવાદ વગરની વાત છે અને તેથી એ આખા દેશને એક જ નામ આપવામા આવ્યુ છે તે તદ્દન વ્યાજબીજ છે તેમા પ્રવર્તતા શિષ્ટતાના પ્રકારના ઘણા લક્ષણ એને દુનીઆના બીજા પ્રદેશોથી જૂદો પાડે છે, અને તે લક્ષણોએ ખડ જેવડા એ મોટા દેશમા એટલા સર્વસામાન્ય છે કે મનુષ્યજાતિના સામાજિક, ધાર્મિક તથા બુદ્ધિની અભિવૃદ્ધિના ઇતિહાસમા તેને એક એકમ તરીકે સ્થાન આપવા માટે પૂરતા છે

હિંદની એકતા

પરતુ કોઈપણ જાતના વિરોધ વગર આખા દેશ પર હકુમત ચલાવતી એક સાર્વભૌમ સત્તા નીચે હિંદની સપૂર્ણ રાજકીય એકતા એ તો માત્ર ગઈ કાલની વાત છે, અને તેનુ વય ભાગ્યે જ એક સૈકા જેટલુ હશે. પ્રાચીન સમયમા હિંદના ઘણા નામાંકિત રાજ્યકર્તાઓએ આખા હિંદ પર સાર્વભૌમ સત્તા જમાવવાનો આદર્શ રાખેલો અને ઓછા કે વધારે અશમા તેમણે એ આદર્શને વ્યવહારમા પણ આણેલો, તોપણ તેમાનો કોઈયે એ આદર્શને સપૂર્ણપણે સફળ કરી શકેલો નહિ એ આદર્શને પહોચવાની નિષ્ફળતાને પરિણામે હિંદના ઇતિહાસમા ત્રુટ પડે છે અને તેથી તેના ઇતિહાસકારનુ કામ ઘણુ અઘરૂ થઇ પડે છે

ગ્રીસના ઇતિહાસકારને એ મુશ્કેલી એથી વધારે જોરથી નડે છે પણ તે દેશના પ્રસગમા એકતા પ્રાપ્ત થતાની સાથે જ તેના

ઇતિહાસની રસિકતા જતી રહે છે. હિંની બાબતમાં આથી ઉલટી વાત ખરી છે અને દેશમાં એકતા આવે છે તેના સીધા પ્રમાણમાં વાચકને વધારે રસ પડે છે. કારણ કે રાજકીય એકતારૂપી સૂત્રમાં ગુંથાયા વગરની હિંદના ઇતિહાસની વિગતો અસહ્ય કંટાળો આપનારી થઈ પડે છે.

અગ્રેસર રાજવંશો

હિંદના રાજકીય ઇતિહાસને વાંચવાયોગ્ય બનાવવો હોય તો તેમાં હિંદના અગ્રેસર રાજવંશોની વાતો તો જરૂર આવવી જોઇએ; અને નાનાં નાનાં રાજ્યોની વાતોને તેમાં સ્થાન આપવુંજ નહિ અને આપવું તો બહુજ ગૌણ. શિષ્ટ સાહિત્યમા સ્થાન પામતા પોતાના પુસ્તકમા એલ્ફિન્સ્ટન આ જ સિદ્ધાંતને અનુસર્યો છે અને તેણે તેમાં માત્ર દિલ્હીના સુલતાનો તથા તેમના પછી સત્તાધીશ થએલા મોગલોની રાજકીય ઘટનાઓ જ આપેલી છે આ પુસ્તકમાં પણ એ જ સિદ્ધાત લાગુ પાડવામા આવેલો છે અને વખતોવખત જે અગ્રેસર રાજવંશોએ સાર્વભૌમ સત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય અથવા પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ રાખ્યો હોય તેની પર જ તમામ લક્ષ રાખવામા આવ્યું છે.

આ ઇતિહાસમાં આવેલી અનેક શતકોની લાંબી વેણીમાં બે વાર આખા હિંદમાં રાજકીય એકતા લગભગ સંપૂર્ણ અંશે પ્રાપ્ત કરવામા આવી હતી. એક વાર ઈ. સ. પૂર્વના ત્રીજા સૈકામાં અશોકનું સામ્રાજ્ય મદ્રાસના અક્ષાંશ સુધી વીસ્તર્યું હતું ત્યારે; અને બીજી વાર ઈ. સ. ના ચોથા સૈકામા સમુદ્રગુપ્તના વિજય પતાકા તામીલની સરહદ સુધી પહોચી ત્યારે. બીજા પણ કેટલાક રાજાઓ થયા છે, જેમની જીતો આટલા મોટા વિસ્તારવાળી નથી; તો પણ સાર્વભૌમ સત્તા હોવાનો સારી રીતે દાવો કરી શકે એવા રાજ્યો સ્થાપવામાં તેમ જ કેટલોક સમય ટકાવી રાખવામા તેઓ સફળ થયેલા છે. હવે આવતી કથા મુખ્યત્વે આવા રાજાઓના ઇતિહાસ

જોડે સબંધ ધરાવે છે બીજા નાના રાજ્યોની બાબતો પર બિલકુલ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી અથવા તો તેનો બહુ જ અછતો ઈશારો કરવામાં આવેલો છે

ઉત્તરની સરસાઈ

પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે પણ હિંદમાં સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપિત થયેલી છે ત્યારે તેની ગાદી હમેશાં દક્ષિણથી ઉત્તર હિંદને જૂદુ પાડનાર જંગલોથી છવાયેલી ટેકરીઓના અંતરાયની ઉત્તરે આવેલા ગંગાના મેદાન પ્રદેશમાં જ રહેલી છે એ અંતરાય તે વિસ્તૃત અર્થમાં વિંધ્યાની હારથી સમજાય તે જ ભાગ, અથવા તો વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો વિંધ્યા તથા સાતપુડાની પર્વતમાળા વચ્ચે વહી ખંભાતના અખાતમાં મળનાર નર્મદાને એ અંતરાય તરીકે વર્ણવી શકાય

દક્ષિણનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

ડૉ ફ્લીટ, પ્રો કીલહોર્ન તથા બીજા ઘણા ધીરજથી કામ કરતા વિદ્વાનોની શોધોથી ઉત્તરે નર્મદા તથા દક્ષિણે કૃષ્ણા તથા તુંગભદ્રા નદીની વચ્ચે આવેલા રાજ્યોના ઈ સ ના છઠ્ઠા સૈકા પછીના ઇતિહાસના ઘણા ભાગની રૂપરેખા રજુ થઇ શકી છે તે ઇતિહાસની વિગતો મુખ્યત્વે સ્થાનિક બાબતોની હોવાથી બહારની દુનીઆના સતત સહવાસમાં આવતા ઉત્તરના રાજ્યોના ઇતિહાસ જેટલે અંશે બહારની દુનીઆનું ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી

છેક દક્ષિણે આવેલા ભાગોનું અલગપણું

પ્રતિસ્પર્ધી આર્યોના ફરતા શિષ્ટતામાં લગીરે નહિ ઉતરતી દ્રાવિડી પ્રજાઓએ વસાવેલા અને હિંદના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રાજ્યો આબાદ અને ધનાઢ્ય હોવા છતાં, ઉત્તર હિંદ તેમજ બીજી સુધરેલી દુનીઆથી એટલા તો અલગ રહી ગયા હતા કે તેમની ઘટનાઓ બીજી

પ્રજાઓથી છુપી રહી હતી. સ્થાનિક ઇતિહાસલેખકોને અભાવે ઈ. સ. નાં ૮૦૦ વર્ષ પહેલાંનો તેમનો ઇતિહાસ તો સમુળગો છે જ નહિ. અસાધારણ સાહસવાળો કોઇ ઉત્તરનો સમ્રાટ ઉત્તર તથા દક્ષિણ-હિંદ વચ્ચેના ઘાડા જંગલના અંતરાયને ભેદીને અથવા વટાવીને દક્ષિણ હિંદના રાજાઓને વિંટળાઈ રહેલા છુપાપણાના બુરખાને ક્ષણભર ઉચકતો તે જુજ પ્રસંગ શિવાય ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૮૦૦ સુધી લંબાતા લાંબા ગાળામાં છેક દક્ષિણમાં બનતી રાજકીય ઘટનાઓ બાબત બહુ જ થોડું જાણવામાં આવ્યું છે. એલ્ફિન્સ્ટનના શબ્દોમાં કહીએ તો 'દક્ષિણ હિંદની ઘણા પ્રાચીન સમયની 'રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓની સળંગ કથા,' લખી શકાય એમ નથી, અને તેથી નાઇલાજે હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ મુખ્યત્વે ઉત્તર હિંદ-જોડે સંબંધ ધરાવે છે.

અનાર્ય તત્ત્વ

દક્ષિણ હિંદના તામિલ રાજ્યોના ઇ. સ. ૮૦૦ પહેલાંના રાજકીય ઇતિહાસની ચોક્કસ સાલવારી વાળી વાર્તા હાલમાં લખી શકાય એમ નથી. અને સંભવ છે કે કોઇપણ વખતે એ વાર્તા લખી નહિ શકાય. એ બીના આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ વખતે હતી તેટલીજ ખરી હાલ પણ છે; તોપણ મારા એ કથનનો એવો અર્થ કરવાનો નથી કે દક્ષિણ હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તદ્દન અપ્રાપ્ય છે અથવા તો તેમાં રસ પડે એવું કાંઈ છે જ નહિ. એથી ઉલટું હું તો એમ માનું છું કે આપણે ચોક્કસ સાલવારી વગર ચલાવી લઇ સંતોષ માનીએ તો દ્રાવિડી સંસ્થાઓના ઇતિહાસની પુનર્ઘટના માટેનાં સાધનો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં મોજુદ છે. દ્રાવિડી ભાષા, સાહિત્ય અને રિવાજોની બાબતોમાં નિષ્ણાત વિદ્વાનોને હાથે લખાયેલો એ પ્રકારનો ઇતિહાસ સમગ્ર હિંદના ઇતિહાસકારને ઘણો ઉપયોગી થઇ પડશે અને હિંદી શિષ્ટતાની અભિવૃદ્ધિના અભ્યાસીને તેનો વિષય યથાયોગ્યદર્શનમાં જોવા શક્તિવાન બનાવશે.

ઉત્તર હિંદ, સંસ્કૃત પુસ્તકો તથા હિંદી—આર્ય વિચારો પર જોઇએ તે કરતાં ઘણા વધારે સમય સુધી ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે અનાર્યતત્ત્વો પર યોગ્ય લક્ષ આપવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો છે

આ પુસ્તકને તો વિચારપૂર્વક હિંદના રાજકીય ઇતિહાસની રજુઆતની મર્યાદામાંજ રચી રાખેલું હોવાથી, ઉપર સૂચવેલો શોધનો માર્ગ હું તો અનુસરી શકું એમ નથી પણ અકાળે મરણ પામેલા એક વિખ્યાત હિંદી વિદ્વાને કરેલી કેટલીક ટીકાનું ઉદ્ધરણ આપ્યા વગર મારાથી રહેવાતું નથી એ ટીકા મને બહુ ગંભીર વિચારને પાત્ર જણાય છે આ રહી તે ટીકા—

ખરૂં હિંદ દક્ષિણમાં

'હિંદુ શિષ્ટતાના મૂળાધારને, સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ તેમજ ઉત્તર હિંદમાંના એ ભાષાના ઇતિહાસ દ્વારા શોધવાનો યત્ન એ પ્રશ્નના ખગ-ભમાં ખગમ તથા અત્યંત ગુંચવાડા ભરેલા બિંદુએ શરૂ કરવા બરાબર છે વિંધ્યાચળની દક્ષિણે આવેલો, હિંદી દ્વીપકલ્પ એજ હજુ પણ ખરૂં હિંદ છે અહીં પ્રજાનો મોટો ભાગ સ્પષ્ટ રીતે આર્યો આવતા પહેલાંના મુખ્ય લક્ષણો, ભાષાઓ તથા સામાજિક સંસ્થાઓ ચાલુ રાખી રહ્યો છે. અહીં પણ આર્ય સંસ્કારો એટલી બધી હદે પડી ચુક્યા છે કે પરદેશી વાણાથી દેશી તાણાને જુદો પાડવાનું કામ ઇતિહાસકાર માટે ઘણું મુશ્કેલ બન્યું છે પણ આવી રીતે તાણા વાણાને સફળ રીતે જુદા પાડવાનો સંભવ હિંદમાં કોઈ પણ ઠેકાણે હોય તો તે દક્ષિણમાંજ છે, અને જેમ આપણે દક્ષિણમાં વધારે ને વધારે જઇએ, તેમ એ સંભવનું પ્રમાણ વધતું જાય છે

આજે ઘણા લાંબા સમયથી—હદ કરતાં ઘણાજ લાંબા સમયથી ગંગાના મેદાન પ્રદેશમાં હિંદનો ઇતિહાસ શરૂ કરવાની પ્રથા છે તેને બદલે હિંદના ઇતિહાસનો વિજ્ઞાન પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરનાર ઇતિ-

હાસકારે તેનો અભ્યાસ કૃષ્ણા, કાવેરી તથા વેગાઈનાં પાત્રોમાં શરૂ કરવાની જરૂર છે '

રાજકીય ઉથલપાથલો તેમજ વિવિધ સંસ્થાઓના સમાવેશ સાથેનો પ્રાચીન હિંદનો આદર્શ ઇતિહાસ મોટા પાયા પર લખવામાં આવશે ત્યારે આ વિદ્વાન અધ્યાપકે કરેલી સૂચનાનો અમલ થશે અને ઇતિહાસકાર દક્ષિણ હિંદથી તેના ઇતિહાસની શરૂઆત કરશે એ બનવાજોગ છે. પણ એવી વિપ્લવાત્મક પદ્ધતિએ આ વિષય કેળવવા માટે હજુ સમય આવ્યો નથી એટલે હાલમાં તો હું જૂની જ પ્રથાને અનુસરીશ.

આ પુસ્તકની મર્યાદા

ઉત્તર હિંદના પ્રાચીન અગ્રેસર રાજવંશોના ઇતિહાસને સળંગ કથાના રૂપમાં રજુ કરવાનો યત્ન કરવો એ આ પુસ્તકનો પ્રાથમિક હેતુ છે. દક્ષિણમાંના મહાન રાજ્યોની કથા, ઉપરના પ્રમાણમાં આપવા માટે જોઇએ તે કરતાં બહુ જ અપૂર્ણ જણાયેલી હોવાથી, તે ઓછી જગા રોકે છે; અને હિંદના દરેક ભાગમાં આવેલાં નાનાં રાજ્યોના ઇતિહાસમાં સામાન્ય વાચકને રસ પડે એવું સાહિત્ય ભાગ્યે જ પૂરતું હોવાથી તેની વિગતો આપવી વ્યાજબી ન ગણાય એમ છે. ચૌદમા પ્રકરણમા ઉત્તર હિંદના મધ્ય યુગીન મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યોના ઇતિહાસમાંના વધારે આગળ પડતા બનાવોનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ વાચકને મળશે. ત્યારપછીના બે પ્રકરણમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી માંડી ચૌદમા સૈકાની શરૂઆતમાં મુસલમાનોની ચઢાઈ થઈ ત્યાંસુધીના દક્ષિણ દ્વીપકલ્પ તથા ઉચ્ચભૂમ પ્રદેશની અંદર આવેલાં રાજ્યોનાં ભાગ્યોની રૂપરેખા, તે વિષયની અત્યારસુધી મળેલી માહિતીના પ્રમાણમાં આપવામાં આવી છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૫૦ કે ૬૦૦ મા ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતથી માંડી આશરે પડતા આંકડા મૂકતાં ઉત્તર હિંદમાં ઈ. સ. ૧૨૦૦ ના અરસામાં તથા દક્ષિણ હિંદમા એનાથી એક સૈકો મોડી મુસલમાનોની

ડ્ડત થઇ ત્યાસુધીના સમયાતરની ચર્ચા આ પુસ્તકમા આપેલી છે સાધારણ ઠીક રીતે ખરી સાલ આપી શકાય એવો હિદમા બનેલી જુનમા જુની રાજકીય ઘટના જોઇએ તો તે ઈ સ પૂર્વે ૬૪૨મા મગધમા શૈશુનાગ રાજવંશની સ્થાપના છે એ બનાવ છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆત પહેલા થોડા વર્ષ અગાઉ બન્યો હતો છઠ્ઠો સૈકો ખરેખર એક આશ્ચર્યકારક સૈકો છે અને મનુષ્યના ઇતિહાસમા કદી કોઇ દિગ્દર્શક સમયાતર થયો હોય તો તે એ જ સૈકો છે

૨ હિંદી ઇતિહાસનાં સાધન.

ચાર સાધન

હિદના પ્રાચીન ઇતિહાસના મૂળ પ્રમાણો અથવા સાધનોને ચાર વર્ગમા ગોઠવી શકાય એમ છે આમાનુ પહેલુ પ્રણાલી કથા છે અને તે દેશી સાહિત્યમા નોધાયેલી છે, બીજુ હિદી વિષયોની ટીકાવાળા પરદેશી મુસાફરો તથા ઇતિહાસકારોના લખાણ છે, ત્રીજુ પ્રમાણ તે પુરાતત્ત્વની સાહેદી છે, અને તેના પુરાતન મકાન, શિલાલેખો તથા સિક્કા એમ ત્રણ ઉપવિભાગો પાડવામા આવ્યા છે, ચોથા પ્રમાણમા સમકાલીન અથવા લગભગ સમકાલીન દેશી લખાણો તથા ઇતિહાસ જોડે સ્પષ્ટ સબધ ધરાવતા સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે

પ્રણાલી કથા તો માત્ર ઘણા જ પ્રાચીન સમયમા જ

મહાન અલેક્ઝાડર પહેલાના ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ સ પૂર્વે ૩૨૬ સુધીના સમયાતર માટે તો સાહિત્યમા સમાયેલી પ્રણાલી કથા ઉપરજ લગભગ મોટે ભાગે આધાર રાખવો પડે છે આ પ્રણાલી કથા ઘણા જૂદા જૂદા સમયાતરોમા રચાયેલા પુસ્તકો દ્વારા તેમજ છૂટીછવાઇ પ્રસગોપાત્ત નોધોમા વીખરાયેલી મળી આવે

છે. ગ્રીક લેખકોની, કટીસીઆસ, હીરોડોટસ, અલેગ્ઝાંડરના ઇતિહાસ કારો, મેગાસ્થનીસ તથા એવા બીજાઓની નોંધો આ શુદ્ધ હિંદી પ્રણાલી કથાઓની પૂરવણી રૂપ બને છે.

કાશ્મીરનો ઇતિહાસ

બારમા સૈકામાં રચાયેલો કાશ્મીરનો ઇતિહાસ એ હાલનાં હયાત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પદ્ધતિસર ઇતિહાસ લેખાય એવું પુસ્તક છે. તેમાં ગુંચવાડા ભરી પ્રાચીન પ્રણાલી કથાઓના ઘણા મોટા સમૂહનો સમાવેશ થયેલો છે તેથી તેનો બહુ જ સાવચેતીથી ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. તેના લેખકના સમયની સમકાલીન અથવા તો તે સમયથી થોડાંક જ વર્ષ પહેલાં બનેલા સ્થાનિક બનાવો માટેની વિશ્વાસપાત્ર નોંધ તરીકે તે ઘણું કિંમતી થઇ પડે એમ છે.

સંસ્કૃત વીર કાવ્યો

સંસ્કૃતનાં મહાન વીર કાવ્યો, રામાયણ તથા મહાભારત વીર યુગના સામાજિક જીવનનાં પ્રણાલી-પ્રાપ્ત ચિત્રો તરીકે કિંમતી છે પણ ઐતિહાસિક સમયાંતર દરમિયાન જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચેના રાજકીય સંબંધો દર્શાવતાં સાધનો તેમાં જણાતાં નથી.

પ્રસંગોપાત્ત નોંધો

ભાષાના નિષ્ણાતોએ વૈયાકરણીઓના તથા બીજા લેખકોના ગ્રંથોમાંથી પ્રાચીન પ્રણાલી કથાઓના પ્રસંગોપાત્ત થયેલા ઉલ્લેખો ખોળી કાઢયા છે. એ બધાને એકત્ર કરતાં ઇતિહાસની માહિતીમાં ખૂબ વધારો થાય છે. સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી મારી જાણમાં આવેલા એવા ફકરાઓનો આ પુસ્તકમાં ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે, છતાં કેટલાક મારી નજર બહાર રહી પણ ગયા હશે.

જૈન સંપ્રદાયનાં પવિત્ર પુસ્તકોની આપણને ઘણી અપૂર્ણ

જૈન પુસ્તકો

માહિતી છે તેમા પણ સખ્યાબધ ઐતિહાસિક નિવેદનો તથા ઘણા ઉપયોગી ઉલ્લેખો આવેલા છે

જાતક કથાઓ

બૌદ્ધ સપ્રદાયની જાતક કથાઓ એટલે ભગવાન બુદ્ધના જન્મને લગતી કથાઓ તથા બીજા સાપ્રદાયિક પુસ્તકોમા ઇ સ પૂર્વના પાચમા તથા છઠ્ઠા સૈકાની હિદની રાજકીય સ્થિતિના પ્રસગોપાત્ત થયેલા ઘણા ઉલ્લેખો સમાયેલા છે. એ ઉલ્લેખો જે બનાવને ઉદ્દેશીને છે તેના સમકાલીન નથી છતા તે ખરી ઐતિહાસિક પ્રણાલી કથા આપે છે, એ નિર્વિવાદ વાત છે

સીલોનના પાલી ઇતિહાસ ગ્રથ

પાલી ભાષામા લખાયેલા સીલોનના ઇતિહાસ ગ્રથોમા ઘણુ કરીને ઇ સ ના ચોથા સૈકામા લખાયેલો 'દીપવશ' તથા તેનાથી આશરે દોઢ સૈકા પછી લખાયેલો 'મહાવશ' એ સૌથી વધારે જાણીતા છે તેમા પ્રાચીન હિદી પ્રણાલી કથાઓના કેટલાક પરસ્પર વિરોધી રૂપાતરો આપવામા આવેલા છે, અને તે મુખ્યત્વે મૌર્ય વશને લગતા છે આ સિહાલી વાર્તાઓની કિમત હદ કરતા વધારે આકવામા આવી છે, પણ તે વધારે નહિ તો લોકપ્રિય તથા સાપ્રદાયિક બીજી પ્રણાલી કથાઓના જેટલી સાવધાનીભરી ચર્ચા તો જરૂર માગે

પુરાણો

હિદી ઐતિહાસિક પ્રણાલી કથાઓના સૌથી વધારે પદ્ધતિસર લખાણો તો પુરાણોની રાજ વશાવળીઓમા સચવાયેલા છે આ વર્ગના અઢાર પુસ્તકો પૈકી વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, બ્રહ્માડ અને ભાગવત એ પાચ પુરાણોમા આવી યાદીઓ આવેલી છે બ્રહ્માડ, વાયુ તેમજ મત્સ્ય પુરાણ જેમા પાછળથી ઘણા મોટા પ્રમાણમા ઉમેરા કરવામા આવ્યા છે તે પ્રાચીનમા પ્રાચીન તથા

સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત જણાય છે. શિષ્ટ વિધિ અનુસાર પુરાણોમાં 'આદિ સૃષ્ટિ અવાતર સૃષ્ટિ; દેવ તથા પિતૃઓની વંશાવળી, વિવિધ મનુઓના રાજ્ય તથા પ્રાચીન રાજાઓની વંશાવળી'–એવા પાંચ વિષયોનો સમાવેશ થવો જોઇએ એ ૫ ચમાનો છેલ્લો વિષય જ માત્ર ઇતિહાસકારના ખપનો છે. હાલના યુરોપાય લેખકો પુરાણોમાં આપેલી રાજાઓની યાદીઓ વધારે પડતા પ્રમાણમાં ઉતારી પાડવાનું વલણ ધરાવે છે, પણ વધારે અભ્યાસથી તેમા ઘણી સાચી અને કિંમતી ઐતિહાસિક પ્રણાલી કથા સમાયેલી જણાય છે.

ડેરિયસ, ક્ટેસિઆસ, હિરોગેટસ

હિંદનો ઉલ્લેખ કરતા પરદેશી શિલાલેખોમાં પાર્સ પોલિસ તથા નક્ષ. ઈ રૂસ્તમમાં હીસ્પેસ્ટીસના પુત્ર ઇરાનના રાજા ડેરયસના શિલાલેખ વહેલામાં વહેલા છે. આ બે જગાપરના લેખમાનો નક્ષ. ઇ. રૂસ્તમ આગળનો લેખ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૬ ના વર્ષના અરસામાં મૂકી શકાય એમ છે. આ શિલાલેખોમા હિંદ તથા ઇરાની રાજ્ય વચ્ચેનાં સંબંધના ઓછાં વિગતવાર કથનોની પૂરવણી રૂપ કિંમતી માહિતી પાંચમા સૈકાના અંત ભાગમાં લખનાર હીરોગેટસ પુરી પાડે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૧ માં આર્ટેગ્ઝર્સીસ નીમોનના વૈદ્ય નીડોસના ક્ટેસિઆસને પૂર્વના દેશોની અજાયબીઓને લગતી પ્રવાસીઓની વાતો એકઠી કરવાનો શોખ હતો. એના લખાણના તુટક ભાગો ઇતિહાસના દૃષ્ટિએ જુજ કિમ્મતના છે.

અલેગ્ઝાંડરનાં અમલદારો તથા એલચીઓ

અલેગ્ઝાંડરની લશ્કરી હિલચાલો તથા તેના અમલદારોનાં અહેવાલોથી અજ્ઞાનનો પડદો ઉંચકાયો, ત્યાંસુધી ખરેખર યુરોપ હિંદથી તદ્દન અજાણુ જ હતું. તેના મરણ પછી વીશ વર્ષ બાદ સીરિયા અને ઇજીપ્તના રાજાઓએ મૌર્ય સમ્રાટોના દરબારોમાં મોકલેલા એલચીઓએ પોતાને

જે જે દરબારોમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા તેની કાળજીભરી નોંધો કરેલી છે ઘણા ગ્રીક તથા રોમન લેખકોના પુસ્તકોમાં એ નોંધો થોડા વધારે પ્રમાણમાં મળવા પામેલી છે. મેગાસ્થનીસના લખાણના મોટા આવના ત્રુટક ભાગો ખાસ કિંમતી છે

ઍરિયન અને બીજાઓ ઇ સ. ના બીજા સૈકામાં થઇ ગએલા ગ્રીક-રોમન અમલદાર ઍરિયને હિંદનો ઉત્તમ અહેવાલ તેમજ અલેક્ઝાંડરની ચઢાઈનો વખાણવાલાયક યથાર્થ ઇતિહાસ લખેલો છે આ બને પુસ્તકો લેગોસના પુત્ર ટોલેમી, એલેક્ઝાંડરના બીજા અમલદારો તથા ગ્રીક એલચીઓના લખાણોને આધારે લખાએલા હોવાથી ઇ સ પૂર્વેના ચોથા સૈકાના હિંદના ઇતિહાસને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી સમકાલીન લેખો હોવાના દાવાને લાયક છે અલેક્ઝાંડરની હિંદ પરની ચઢાઈની વાત કહેવાનો દાવો કરતા ક્વિન્ટસ કર્ટિયસ તથા બીજા લેખકોના પુસ્તકો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઓછુ [illegible] કિંમતી છે. [illegible] તે દરેકના પોતાના ગુણ તો છે જ.

[illegible] એપ્રાસોનિયસ ઇ સ. ૮૫ થી ૧૧૮ ના અરસામાં [illegible] રોમનોની વિનંતિ ૯૫ થી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવામાં તે કાળના [illegible] હિંદનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ની [illegible] હિંદની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible]

ચોક્કસ નથી તોપણ કેટલીક બાબતોની ખરી માહિતી એને મળી હતી એમ હાલની શોધખોળો પરથી જણાય છે.

ચીના ઇતિહાસકારો

ચીનના 'ઇતિહાસનો પિતા' તથા 'ચીનના હીરોડોટ્સ' સુમાશીયને તેનું પુસ્તક ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ ના અરસામાં પુરૂં કર્યું. હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડનાર ચીનના ઇતિહાસકારોની લાંબી શ્રેણીમાં તે પહેલો હતો. ચોક્કસ સાલવારીને કારણે ચીના લેખકોનાં કથન ખાસ પ્રકારે કિંમતી છે.

ચીનો યાત્રી ફા-હિયાન

હિંદને પવિત્ર ભૂમિ માનનાર ચીનના બૌદ્ધયાત્રીઓ એક પછી એક એમ કેટલાંય સૈકાં સુધી હિંદની યાત્રાએ આવેલા. ચીનમાંથી હિંદ તરફ આવતા યાત્રીઓનો આ પ્રવાહ ફા-હિયાનથી શરૂ થાય છે. ફા-હિયાને ઇ. સ. ૩૯૯ માં શરૂ કરેલી હિંદની યાત્રા પંદર વર્ષે પુરી કરી. પોતાની યાત્રાનું વર્ણન તેણે જે પુસ્તકમાં નોંધેલું હતું તે આખું સચવાયેલું છે અને તેના એક વાર ફ્રેંચ ભાષામાં અને ચાર વાર અંગ્રેજીમાં તરજુમા થયેલા છે. ચંદ્રગુપ્ત બીજા અથવા વિક્રમાદિત્યના સમયમાં ગંગાના પ્રદેશમાં લોકોની સામાજિક સ્થિતિ તથા રાજ્યવહીવટનું તેમાં ઘણું કિંમતી અને રસિક વર્ણન છે. ઇ. સ. ૪૧૨ માં બુદ્ધદાસના અમલ દરમિયાન તે સીલોન ગયો હતો. બીજા પણ કેટલાક યાત્રીઓએ પોતાની પાછળ મુકેલાં પુસ્તકોમાંથી હિંદના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડતી કાંઇને કાંઇ હકીકત મળી રહે છે. યોગ્ય સ્થળે તેમની સાહેદી ટાંકવામાં આવશે.

હ્યુએનત્સંગ

તમામ બૌદ્ધ મુલકોમાં ધર્મના પારંગત તરીકે જેની કીર્તિ ગાજી રહી છે તેવો યશસ્વી અને શ્રેષ્ઠ યાત્રી હ્યુએનત્સંગ ખાસ નોંધ લેવા યોગ્ય છે. 'પશ્ચિમ દુનીઆની નોંધ' (રેકર્ડ્ઝ ઑફ ધ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ) નામના પુસ્તકમાં વર્ણવાયેલો તેનો

પ્રવાસ ઇ સ ૬૨૯ થી ૬૪૫ સુધીમા થયો હતો તે પ્રવાસમા છેક દક્ષિણનો ભાગ બાદ કરતા બાકીના આખા હિંદ જેટલા મોટા વિસ્તારનો સમાવેશ થતો હતો એ પુસ્તકના ફ્રેંચ, અંગ્રેજી તેમજ જર્મન ભાષામા તરજુમા થયેલા છે એ પુસ્તક હિંદ વિષેની ચોક્કસ માહિતીનો ખજાનો છે અને તેથી હિંદના પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીને એના વગર ચાલે નહિ એમ છે હાલમા હિંદના લુપ્ત પ્રાચીન ઇતિહાસની પુનર્ઘટના થઈ છે, તેમા કોઇપણ પુરાતત્ત્વની શોધ કરતા એ પુસ્તકનો ફાળો વધારે છે, એટલુ જ નહિ પણ એના વગર એવી જાણવાજોગી પુનર્ઘટના શકય જ નહોતી

હુએનત્સંગના પુસ્તકની ખરી ઐતિહાસિક કિંમત તેણે જાતે જોયેલી પોતાની સમકાલીન રાજકીય, ધાર્મિક તથા સામાજિક સંસ્થાઓના ચોક્કસ વર્ણનમા સમાયેલી છે, તોપણ તે પુસ્તકમા પ્રાચીન પ્રણાલી કથાનો ઘણો મોટો જથ્થો દાખલ કરી તેણે પોતાનુ નામ બહુ આભાર સાથે યાદ થાય એમ કર્યુ છે તેણે એ જથ્થો સાચવવાની કાળજી ન કરી હોત તો તેનો સમળગો નાશ જ થાત તેના મિત્ર હુઇલીએ રચેલા ' હુએનત્સંગના જીવનવૃત્તાન્ત 'મા રેકર્ડ ની વાર્તાની પુરવણીની ઘણી વિગતો આપેલી છે, પણ તે એટલી બધી વિશ્વાસપાત્ર નથી

અલબરૂનિ

વિદ્વાન ગણિતવેત્તા તથા ખગોળશાસ્ત્રી અલબરૂનિ મહમદ ગજનીના સાથમા હિંદમા દાખલ થયો હતો ઇસ્લામી દષ્ટિબિંદુથી બુતપરસ્ત નાસ્તિકોની સંસ્કૃત ભાષા પર સારો કાબુ મેળવનાર એ લગભગ એક જ મુસલમાન હતો ઇ સ ૧૦૩૦માં પુરા થયેલા તેના ' તહકિક-ઇ-હિન્દ ' નામના પુસ્તકમા તેણે હિંદનું વર્ણન કરેલું છે. હિંદી વિજ્ઞાન, સાહિત્ય અને રીતરિવાજો માટે તે ઘણુ કિંમતી છે, પણ રાજકીય ઇતિહાસના કામમા આવે એવી માહિતીનો ઘણો નાનો ફાળો તે આપે છે.

માર્કોપોલો ઇ. સ. ૧૨૯૪–૫ માં વેનીસના મુસાફર માર્કોપોલોનો દક્ષિણ હિંદનો પ્રવાસ સહેજમાં આ પુસ્તકની મર્યાદા બહાર જતો રહી જાય છે.

મુસલમાન ઇતિહાસકારો ઇસ્લામની ફોજોએ કરેલી જીતોના ઇતિહાસ માટે હિંદના મુસલમાન ઇતિહાસકારો કિંમતી પ્રમાણરૂપ છે, અને શરૂઆતમા આવેલા ઇસ્લામી મુસાફરો મધ્યયુગનાં હિંદુ રાજ્યોની સ્થિતિ પર ખૂબ પ્રકાશ પાડે છે.

મકાનોની સાહેદી પુરાતત્ત્વની સાહેદીનો એક વિભાગ મકાનોનો છે. તે મકાનોની ભીંતપરના લેખોને બાદ કરી માત્ર મકાનોથી મળતી સાહેદી ઉપર લક્ષ આપીએ તો તેમાંથી રાજકીય ઇતિહાસનાં સાધન ભાગ્યેજ મળી આવે છે, તોપણ કેટલાક પ્રાચીન વંશનાં સત્તા અને ગૌરવનો ખ્યાલ આપનાર નમૂના તરીકે તે ઘણાં કિંમતી જણાય છે. સર જે. એચ. માર્શલની પેઠે હિંદનાં ખંડીયેરોના થરોનું પદ્ધતિસર અવલોકન કરવામાં આવે, તો તેમાંથી જુદા જુદા યુગોની સાપેક્ષ સાલવારીનો ચોક્કસ પુરાવો મળી શકે એમ છે.

શિલાલેખો હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે ઘણો વિશાળ અને અગત્યનો સાધનભંડાર શિલાલેખોનો સંગ્રહ છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. ઘણા સમયથી ભુલાઇ ગયેલા ઘણા ભૂતકાળના યુગોની આપણને હાલ મળેલી માહિતી, ઓગણીશમા અને વીશમા સૈકામાં થયેલા શિલાલેખોના ધીરજભર્યા અભ્યાસને આભારી છે. એ લેખોનો ઘણો મોટો ભાગ સ્મરણપત્રિકા, અર્પણપત્રિકા તથા દાનપત્રિકાના રૂપમાં છે. પહેલા બે વિભાગમાં યાત્રીની માત્ર સહીથી માંડી સંસ્કૃત કાવ્યની અતિ કૃત્રિમ શૈલીમા લખાયેલી મોટી પ્રશસ્તિઓ સુધીના અતિશય વિવિધ પ્રકારના લેખોનો સમાવેશ થાય છે. ઘણે ભાગે તે

બધા પથ્થરમા કોતરેલા છે બીજી બાજુ ત્રીજા વર્ગમા આવતી દાન-પત્રિકા અથવા સનદો ઘણેભાગે તાબાના પતરાપર કોતરાયેલી છે, કારણ કે હમેશની માલિકીફેર નોધવા માટે તે પદાર્થ લોકપ્રિય થયેલો હતો

ખાસ પ્રકારના શિલાલેખોમા સૌથી આગળ પડતુ સ્થાન અશોકના શાસનોનું છે પથ્થરપર કોતરેલા એ ધર્મોપદેશોનો એલાહેદો વર્ગજ બની જાય છે, કારણ કે નીતિના ઉપદેશોને પથ્થરમા કોરાવવાની તેની પ્રથાનુ બીજા કોઈ સમ્રાટે અનુકરણ કર્યુ નથી અજમેર મુકામે પથ્થરની છાટો કોરી લખેલા બે સસ્કૃત નાટક અને ધાર મુકામે એવી રીતે લખેલો એક નાટક એ લેખો પણ તેવાજ ખાસ પ્રકારના છે વળી ધારમા એક પુરાતન વ્યાકરણ પાઠશાળા—'ભોજ-શાળા' ના થાભલાપર ઇ સ ૧૧૫૦ ના અરસાના બે વિચિત્ર લેખો છે તેમાનો એક સસ્કૃત મૂળાક્ષરનો નકશો છે અને બીજામા કાતત્રમાના ક્રિયાપદના પ્રત્યયો કોતરેલા છે એ સર્પબધમા કોતરેલા છે, એટલે કે આડા તથા અવળા એકએક જોડે ગુથાઇ ગુચવાઇ ગયેલા સર્પોના શરીરની વચ્ચે અક્ષરો માટે ગાળા આવેલા છે

ખાસ લેખો

ચિતોડમાના મોટા મિનારાપરના લેખખડ શિલાશાસ્ત્રના પુસ્તકનો એક ભાગ છે પુદુકોટાઇ રાજ્યમા કુડિમિયા મલાઇ મુકામે દેખીતી રીતે સાતમા સૈકાનો એક શિલાલેખ છે અને તેમા વીણા માટેના સગીતો છે ભૂતકાળના આવા વારસાનો એક વિચિત્ર નમૂનો દેવગઢમા આવેલા મખ્યાક ૧ વાળા એક જૈન મદિરમા આવેલી પાષાણની તખતી છે તેની ઉપર સૌર્ય, દ્રાવિડ વગેરે ૧૮ બોલાતી ભાષા તથા ૧૮ લિપિના નમૂના છે

પથ્થર તથા તાબાપરના લગભગ બધી જાતના લેખોની બાબતમા દક્ષિણ હિંદ ખાસરીતે સમૃદ્ધ છે.

દક્ષિણના શિલાલેખ

એમાંના કેટલાક અસાધારણ લંબાઈવાળા છે. અત્યારસુધી જણાયેલા છતાં દક્ષિણ હિંદના લેખોની સંખ્યા કેટલાક હજાર જેટલી છે અને તેમ ઘણા ભવિષ્યની શોધ માટે બાકી રહેવાના જ. પણ એ લેખો આટલી મોટી સંખ્યામાં હોવા છતાં, તેમનાથી વધારે વિરલ એવા ઉત્તરના લેખો કરતાં ઉતરતી પંક્તિના છે, કારણ કે તે તેની સરખામણીમાં વધારે અર્વાચીન સમયના છે. અશોકનાં નાનાં શિલ્પ-શાસનોની મ્હૈસુર તથા મસ્કિની આવૃત્તિઓ તથા ભટ્ટિપ્રોલુ મંજુષાની સંક્ષિપ્ત અર્પણપત્રિકાઓ શિવાયનો એકકે અગત્યનો શિલાલેખ ઇસ્વીસન પહેલાંના સમયનો મળતો નથી. ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાની પહેલાના લેખ ઘણાજ થોડા છે.

જુનામાં જુના લેખ

પિપ્રાવા મુકામે બુદ્ધનાં અવશેષોના અર્પણનો લેખ એક વખતે ઉત્તરના શિલાલેખોમાં જુનામાં જુનો લેખાતો હતો. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ ના અરસાનો મનાતો હતો. પણ હાલમાં થયેલી શોધોને પરિણામે એ માન્યતા શંકાસ્પદ થઇ છે. ગોરખપુર જીલ્લામાંથી મળી આવેલું સોહગૌડ તામ્રપત્ર હાલમાં મળી આવેલા લેખોમાં જુનામાં જુનું લેખાય છે. અશોકની પહેલાં આશરે પચાશ વર્ષપરનો તે માનવામાં આવે છે. સરકારી ભંડારને લગતા એ લેખને વધારે સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે. ઇસ્વીસન પહેલાંના લેખોની સંખ્યા દક્ષિણ હિંદ કરતાં ઉત્તર હિંદમાં ઘણી મોટી છે. ઇસ્વીસનના ત્રીજા સૈકાના બહુજ થોડા લેખ બચવા પામ્યા છે; પણ આ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલી કુશાન સાલવારી ખરી જ હોય, તો તો ઇસ્વીસનના બીજા સૈકાના લેખની સંખ્યા ઘણી મોટી છે એમ કહી શકાય.

બાકી રહેતું કામ

અત્યારસુધીમાં ઘણું ઉત્તમ કામ થયેલું છે પણ હિંદી લેખોનો વિષય ખતમ થયો ગણાય તે પહેલાં ઘણુંજ વધારે કામ થવાની જરૂર છે,

અને વિષયમા નિસ્વાર્થ રીતે લાગી રહેલા કામ કરનારાના નાના મડળમા એ કાર્યમા પડતા રસરૂપી ઇનામથી, નવી શોધના આનદથી તથા દુનીઆના જ્ઞાનભડોળમા ઉમેરો કરવાના સતોષથી તૃપ્ત રહેનાર નવા કામ કરનારાની ભરતી થવાની જરૂર છે

સિક્કાશાસ્ત્ર

શિલાલેખો કરતા સિક્કાઓની માહિતી એકંદર રીતે વધારે સુલભ છે હિંદી સિક્કાઓના ઘણા પ્રકારોની ખાસ પુસ્તકોમા ચર્ચા કરવામા આવેલી છે અને તેમાથી ઇતિહાસને ઉપયોગી ફાળો મેળવવામા આવ્યો છે ઇતિહાસની દેવીને તેની સિક્કાશાસ્ત્રની દેવી રૂપ દાસીએ કેટલી મદદ કરી છે તે પ્રો રેપ્સને પુરી કરેલી સામાન્ય તપાસણી ઉપરથી નક્કી કરવા અભ્યાસી શક્તિવાન થાય છે

અલેગ્ઝાંડરની ચડાઇના સમયથી અત્યારસુધીના દરેક યુગમા ઇતિહાસના અભ્યાસીની શોધખોળમા સિક્કાઓએ અમુલ્ય સહાય આપેલી છે, અને બેક્ટ્રિઆ, હિંદી-પાર્થિયા તથા હિંદી-ગ્રીક વંશો માટે તો તેના સિવાય બીજો કોઇ જાતનો પુરાવો છેજ નહિ

સમકાલીન વાઙ્મય

પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસ માટેના સાધનોનો ચોથો વર્ગ અથવા સાધનભડાર તે સમકાલીન અથવા લગભગ સમકાલીન ઐતિહાસિક પ્રકારના દેશી સાહિત્યનો છે તે બહુજ મર્યાદિત છે અને તેમા કાશ્મિરના ઇતિહાસ ઉપરાત, નેપાલ અને આસામની સ્થાનિક ઐતિહાસિક નોંધો, સસ્કૃત તથા પ્રાકૃતના કેટલાક ગ્રથ તથા તામિલ ભાષાના કેટલાક કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે આમાનુ એકે પુસ્તક શુદ્ધ ઇતિહાસ કહી શકાય એવુ નથી તે બધા પુસ્તકો અદ્ભૂત રસભરી કથાઓ છે અને ખરી બીનાને ખૂબ શણગારી રજુ કરે છે.

આ વર્ગનુ સૌથી વધારે પ્રખ્યાત પુસ્તક 'હર્ષચરિત' છે ઇ સ. ૬૨૦ ના અરસામા બાણ કવિએ પોતાના સ્વામી અને આશ્રયદાતા થાણેશ્વર અને કનોજના રાજા હર્ષની સ્તુતિને અર્થે એ

લખેલું છે. કેટલાક દેખીતા દોષ છતાં સમકાલીન ઇતિહાસની નોંધ તરીકે તથા પ્રાચીન પ્રણાલી કથાના ભંડાર તરીકે તે બહુ કિંમતી છે. એજ જાતનું બીજું પુસ્તક 'વિક્રમાંકદેવચરિત' છે. બારમા સૈકામાં થઇ ગયેલા બિલ્હણ કવિએ ઇ. સ. ૧૦૭૬ થી ૧૧૨૬ સુધીમાં થઇ ગયેલા અને દક્ષિણ તથા પશ્ચિમમાં આવેલા એક મોટા પ્રદેશ પર રાજ્ય કરતા એક બળવાન રાજાની સ્તુતિમાં તે લખેલું છે. બંગાલાના પાલ રાજાઓનાં કૃત્યો વર્ણવતું 'રામચરિત' નામનું એક કિંમતી કાવ્ય ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં જડયું હતું અને ૧૯૧૦ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. બિલ્હણ સિવાયનાં બીજા જૈન લેખકોએ ઘણે ભાગે લખેલાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં પશ્ચિમના ચૌલુક્ય વંશોનો ઇતિહાસ આપેલો છે. ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે તામિલ કાવ્યોમાંનું સૌથી વહેલું કાવ્ય ઇસ્વીસનના પહેલા કે બીજા સૈકાનું હોવાનું મનાય છે. આ પ્રબંધોમાં વીરકાવ્યો અને પ્રખ્યાત રાજાઓની પ્રશસ્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં ઘણી ઐતિહાસિક માહિતી આવી જતી જણાય છે.

સાલવારીની અડચણો

પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસની અખંડ વાર્તાની રચના આટલાં બધાં વર્ષ બંધ રહી તેનું કારણ જેટલે અંશે એલ્ફિન્સ્ટન તથા કાવેલે ઉલ્લેખેલો ચોક્કસ સાલવારીનો અભાવ છે, તેટલે અંશે સાધનોનો અભાવ નથી. અણઘડેલાં સાધનો ધારવામાં આવ્યાં છે તેટલાં સ્વલ્પ નથી. બધી પ્રજાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસની પુનર્ઘટનાનાં સાધન જરૂર બહુજ સ્વલ્પ હોય છે. માત્ર નામની યાદીઓ, અને તેની પુરવણી કરતી અનિશ્ચિત, ઘણીવાર પરસ્પર વિરોધી, અને બેમાલૂમ રીતે લોકગમ્ય પુરાણકથામાં પસાર થતી પ્રણાલિકથાઓનો તે સાધનોમાં સમાવેશ થાય છે. હાલના અભ્યાસીઓ પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમની પ્રજાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસને જે સખત ચર્ચાના સિદ્ધાંત લાગુ પાડે છે તે મુજબ આ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે.

એબિસોનિયા, ઇજિપ્ત, ગ્રીસ તથા રોમના પ્રસંગમા એ સિદ્ધાંતો લાગુ પાડતા પડે છે, તેથી વધારે મુશ્કેલી તેમને હિંદના પ્રસંગમા લાગુ પાડતા પડતી નથી સ્થિર સાલવારીના બિંદુ નક્કી કરવા એ જ ખરી મુશ્કેલીની વાત છે ઇતિહાસનુ શરીર સાલવારીના હાડપિંજર પર ઉભુ થવુ જોઇએ, અને સાલવારી વગર ઇતિહાસ શક્યજ નથી

અસખ્ય શકો

હિંદી પ્રજાએ રાજકીય બનાવોની જે કાઇ નોધ રાખી છે તે તેની પોતાની પદ્ધતિએજ રાખી છે એ પદ્ધતિ સમજવી અઘરી છે અને અત્યાર સુધી જરાપણ સમજાયેલી હતી નહિ. બનાવોની સાલ નક્કી કરવા માટે વપરાતા શકો બીજી પ્રજાઓમાં વપરાતા શકોથી જુદા છે એટલુજ નહિ પણ તે ઘણા અખ્યાબંધ છે અને તેમની ઉત્પત્તિ અને ઉપયોગ તદ્દન અધારામાજ છે સાલોની ગણત્રી માટે હિંદમા જુદે જુદે સ્થાને અને સમયે વપરાતી એક કુડી કરતા વધારે પદ્ધતિઓ કનિંગહામના 'બુક ઓફ ઇંડિયન ઇરાઝ' નામના પુસ્તકમા ગણાવેલી છે તેની યાદીમા મારી પેઠે વધારો થઇ શકે એમ છે પ્રાચીન હિંદના ભુલાયેલા ઇતિહાસને પાછો મેળવવા અભ્યાસીઓની કેટલીક પેઢીએ કરેલા સફળ યત્નો ઘણે મોટે ભાગે સ્થાનિક સાલવારીની ગણત્રીની પદ્ધતિના અભ્યાસ પર લાગુ પાડવામા આવ્યા છે એ પ્રયત્નોને પરિણામે લેખોમા અને દસ્તાવેજોમા વપરાતા શકોની બાબતમા ચોક્કસ માહિતી મેળવી શકાઈ છે આ પરિણામો-થી સજ્જ થયેલો હિંદના ઇતિહાસનો લેખક વ્યવસ્થિત સાલવારીના ક્રમમા ગોઠવેલો ઇતિહાસ રચવા હવે શક્તિમાન થાય છે ઓગણીસમા સૈકાના અત પહેલાના સમયમા તેમ કરવાનો વિચાર સરખો લાવવાનો સભવ નહોતો

ગ્રીક સમકાલીનતા

ઘણા લાબા સમય સુધી હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસમા ઘણે અશે ખરી એવી સાલવાળો કોઈ બનાવ હોય તો તે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યનો રાજ્યાભિષેક

હતો. ગ્રીક લેખકોના લખાણો મુજબ સેલ્યુકસ નિકેટરનો સમકાલીન સેંદ્રોકોટોસ તેજ ચંદ્રગુપ્ત એમ નક્કી થયાથી તે બનાવની સાલનો નિર્ણય થઈ શકયો. ત્યારબાદ ૧૮૩૮ માં ચંદ્રગુપ્તના પૌત્ર અશોકનું સેલ્યુકસના પૌત્ર એન્ટિઓકોસથીઓસ તથા બીજા ચાર ગ્રીક રાજાઓ જોડેનું સમકાલીનત્વ સાબીત થતાં મૌર્ય વંશની સાલવારી પાકે પાયે મુકાઇ અને તેની મુખ્ય રૂપરેખામાં હવે શંકાને સ્થાન રહ્યું નથી.

આ બે સમકાલીનત્વો સિવાય તેમજ ચીના મુસાફર હુએનત્સંગની સાહેદીપર નક્કી કરેલી ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાની કેટલીક સાલો સિવાય હિંદી સાલવારીની આખી યોજના અનિશ્ચિત અને દરેક અટકળ બાંધનારના તરંગને આધીન રહી.

ગુપ્ત શક

ગુપ્ત શક ઘણી વિચિત્ર અટકળોનો વિષય હતો. ફ્લીટે એ શકનો નિર્ણય કર્યાથી એ વિષયમાં ઘણી પ્રગતિ થઇ. એ શકનું પહેલું વર્ષ ઇસ્વીસન ૩૧૯–૨૦ છે એવું એણે સાબીત કર્યું. તેથી એક ઘણા અગત્યના વંશની સાલવારીનો નિર્ણય થયો અને અવ્યવસ્થામાંથી વ્યવસ્થા ઉદ્ભવી. પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમાં ગંગાના પ્રાંતોના મુલકી વહિવટનો ફાહિઅને આપેલા અહેવાલને હિંદના મહાન રાજામાંના એક બીજા ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના રાજ્યનો ચિતાર આપતા લખાણ તરીકેનું યોગ્ય સ્થાન મળ્યું. ૧૮૮૭ માં ફ્લીટે કરેલી શોધ પછી પણ ગુપ્ત વંશની સાલવારીમાં નડતી ઘણીખરી અડચણો, સમુદ્રગુપ્ત તથા લંકાના મેઘવર્ણનું સમકાલીનત્વ જાહેર કરતા મો. સીલ્વેઇન લેવિના લખાણથી દૂર થઇ. (ઇ. સ. ૩૫૨–૭૯).

આંધ્રોનું સમકાલીનત્વ

આંધ્ર રાજાઓ તથા પશ્ચિમના ક્ષત્રપોનું સમકાલીનત્વ સ્થપાયાથી આંધ્ર વંશનો અપૂર્ણ છતાં સુસંબદ્ધ ઇતિહાસ આપવાનું શકય બન્યું છે.

કુશાન સિવાય ઉત્તરની સાલવારી નિશ્ચિત છે

ટૂંકામા ઘણા અભ્યાસીઓની મહેનતથી કુશાન અથવા હિંદી-સીથિયન યુગના અગત્યના અપવાદ સિવાય ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતથી મુસલમાનોની ચઢાઈ સુધીના ઇતિહાસનુ સ્પષ્ટ રેખાચિત્ર કાઢવામા સફળતા મળી છે એ યુગની આશરે ચાલીસ વર્ષની સાલવારી હજુ વિવાદનો વિષય છે આ પુસ્તકમા સ્વીકારેલી કુશાનની સાલવારીની તરફેણમા ઘણું છે અને સારી કામચલાઉ માન્યતા તરીકે તે કામ આવી શકે એટલે અંશે તેનું સમર્થન થઈ શકે એમ છે આખરે જો બધે તે સ્વીકારાય તો ઉત્તર હિંદની સાલવારીની આખી યોજના નક્કી થયેલી ગણી શકાય, જો કે તેમા ઘણી વિગતો પુરવાની તો બાકી રહેજ

દક્ષિણની સાલવારી

દક્ષિણના વંશોની સાલવારી નક્કી કરવાની બાબતમા ઘણી પ્રગતિ થયેલી છે ૧૮૪૦ સુધી યુરોપીય અભ્યાસીઓને જેના અસ્તિત્વની ગંધ સરખી નહોતી તે પાલ્લવ વંશની સાલો ખાસ સફળતાથી નક્કી કરવામા આવી છે

સંબદ્ધ કથાની શક્યતા

મારી ખાતરી છે કે આગળ આપેલી સમાલોચનાથી મારા વાચકોને સંતોષ થશે અને જણાશે કે સાધનરૂપ બીનાઓના જથાના પુરતાપણાથી અને જરૂરી સાલવારીના પાયા જોઈએ તેટલા નક્કી થયેલા હોવાને લીધે ઇસ્લામી ચઢાઈ પૂર્વેના હિંદના રાષ્ટ્રવ્યાપારની સળંગ કથા લખવાનો યત્ન તદ્દન વાજબી છે

પરિશિષ્ટ અ.

પુરાણોનો યુગ.

પુરાણોમાં આવતા કેટલાક ફકરાઓમાં મુસલમાનોનો ઉલ્લેખ છે એવી ખોટી સમજણથી એચ. એચ. વિલ્સને એવો મત જાહેર કર્યો કે વિષ્ણુપુરાણ ઇ. સ. ૧૦૪૫ માં કે તે અરસામાં રચાયું હતું. આવી ભૂલ વિલ્સનના સમયમાં દરગુજર કરી શકાય એવી હતી, પણ સ્પષ્ટ પુરાવાથી ખોટી ઠરેલી છતાં તે માન્યતા કમનશિબે ઘણી વાર ફરીને ફરી થતી ચાલી. વિલ્સનની ભૂલ આમ ચડસીલી રીતે ચાલુ રહ્યાજ કરે છે તેથી સાધારણ રીતે મનાય છે તેના કરતાં પુરાણો ઘણાં જુનાં છે એમ સાબીત કરતા સહેલથી સમજાય એવા અને ચોખ્ખા પુરાવા એકત્ર કરવાનું ઇષ્ટ જણાયું છે.

વિલ્સનની ભૂલભરી સાલ

અલબરૂનિએ હિંદનો વૈજ્ઞાનિક અહેવાલ ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં લખ્યો. તેમાં તે ઋષિઓથી રચાયેલાં અરાઢ પુરાણોની યાદી આપે છે. તેમાંનાં ત્રણ એટલે કે મત્સ્ય, આદિત્ય અને વાયુના ભાગો તેણે જાતે જોયા પણ હતા. વળી વિષ્ણુ પુરાણમાં આપેલો અરાઢ પુરાણનો પાઠાંતર પણ તે આપે છે. આ ઉપરથી એટલું તો નક્કીજ છે કે ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં હાલની પેઠે પુરાણો અરાઢજ હતાં અને ઋષિઓના અતિ પ્રાચીન જમાનાથી ચાલ્યાં આવતાં ગણાતાં હતાં.

અલબરૂનિની સાહેદી

ઇ. સ. ૬૨૦ માં હર્ષચરિત લખનાર બાણ પુરાણોની પ્રાચીનતાને આથી ચાર સૈકા પાછળ લઇ જાય છે. સોન નદીને કિનારે હાલ શાહ-

બાણ

બાદ નામે ઓળખાતા જીલ્લામાં આવેલા તેના ગામમાં તે ગયો ત્યારે ત્યાં તેણે 'પવનપ્રોક્ત' નામથી ઓળખાતું પુરાણ સદૃષ્ટિને રાગ સાથે વાંચતા સાંભળ્યો હતો. આ 'પવનપ્રોક્ત' પુરાણ તે વાયુ અથવા બ્રહ્માંડપુરાણ હશે એમ સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે. બાણે અગ્નિ, ભાગવત, માર્કંડેય તેમજ વાયુ પુરાણનો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ પોતે સાબીત કરી શકે એમ છે એવું ડૉ. કુર્ડંગનું માનવું હતું.

પ્રાચીન બંગાળી હસ્તલિખિત પ્રત

તે જ સમયે સ્કંધપુરાણ હયાત હતું એનો સ્વતંત્ર પુરાવો તે પુસ્તકની બંગાળામાં મળી આવેલી હસ્તલિખિત પ્રત ઉપરથી મળે છે. એ પ્રત ગુપ્ત લિપિમાં લખેલી છે અને તે ભાષાની દૃષ્ટિએ સાતમા સૈકાની અધવચમાં મુકાઈ શકાય એમ છે.

મિલિંદના પ્રશ્નો

મિલિંદપ્રશ્નના લેખકને એક અથવા બીજા રૂપમાં પુરાણો પ્રાચીન પવિત્ર પુસ્તકો તરીકે સુપરિચિત હતા અને વેદ તથા વીરકાવ્યોની હારમાં મુકાતા. એ ગ્રંથની પહેલી ચોપડીમાં તેનો ઉલ્લેખ આવે છે. એ ચોપડી એક મૂળ કૃતિનો ભાગ છે અને તે ઈ. સ. ૩૦૦ ની પહેલાં રચાયેલી છે એની લગભગ ખાતરી છે.

ગુપ્ત વંશ

પાર્જીટરે પુરાણોમાંથી ઘણા પ્રાચીન ઉતારા તેમજ પુરાણો નામની ઘણા પ્રાચીન ઉલ્લેખો એકઠા કર્યા છે, તે બતાવી આપે છે કે વાયુ પુરાણ, વિષ્ણુ પુરાણ, મત્સ્ય પુરાણ અને બ્રહ્માંડ પુરાણમાંના ભવિષ્યમાં થનારા રાજાઓના અહેવાલ ગુપ્ત સમ્રાટો તથા તેમના સમકાલીનો સુધી આવી અટકી જાય છે. પાર્જીટર 'ભવિષ્યના રાજાઓ' વિષે બોલે છે, કારણ કે પોતે ઘણા પ્રાચીન દોરનો દેખાવ ધારણ કરવા પુરાણોના લેખકો ઐતિહાસિક કથનો ભવિષ્ય

વાણીનાં રૂપમાં આપવામાં આવેલાં છે. ખરૂં જોતાં જુનામાં જુના રૂપવાળાં પુરાણો અતિ પ્રાચીન છે એમાં કાંઇ જ શંકા નથી.

મી. પર્ગીટરનાં પરિણામો

'ડીનેસ્ટીઝ ઑફ ધ કલિ એજ' (કલેરેન્ડન પ્રેસ–૧૯૧૩) નામનાં કલિયુગના રાજવંશો સંબંધીના પોતાના એક કિંમતી પુસ્તકમાં મી. એફ. ઇ. પર્ગીટર વધારે ચોકસ પરિણામો મેળવવામાં સફળ થયો છે. તે એવી સૂચના કરે છે કે ભવિષ્ય પુરાણના સૌથી જુના પાઠને પ્રમાણ તરીકે લઇ મત્સ્ય, વાયુ તથા બ્રહ્માંડ પુરાણોએ તેમાંથી વંશની યાદીઓ મેળવી છે. વાયુ અને બ્રહ્માંડ પુરાણ મૂળે એક જ હતાં પણ પાછળથી જુદાં પડેલાં છે. હાલ મત્સ્ય, વાયુ અને બ્રહ્માંડ પુરાણમાં મળી આવતા રાજવંશોના પાઠો એક મૂળ પાઠમાંથી ઉભા થયા છે. પાછળથી કેટલાક ઉમેરા થયા છે છતાં પણ કેટલીક બાબતમાં 'મત્સ્ય'નો પાઠ એ ત્રણેમાં સૌથી સારો છે. 'વિષ્ણુ' અને 'ભાગવત પુરાણ' એ પછીથી થયેલા સંક્ષિપ્ત પાઠો છે, અને ઘણી છૂટથી અપભ્રષ્ટ થયેલું અનેક ક્ષેપકોવાળું હાલનું ભવિષ્ય પુરાણ ઇતિહાસના હેતુ માટે તદ્દન નકામું છે. એ હેતુ તો મત્સ્ય, વાયુ અને બ્રહ્માંડ પુરાણથી સધાય છે. આ ત્રણે પુસ્તકોમાં હાલ જે રૂપમાં સંસ્કૃત ભાષામાં રાજવંશોના અહેવાલો આપેલા છે તે જુના પ્રાકૃત શ્લોકો ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલા હોવાનાં ચોખ્ખાં ચિહ્નો છે. એ પુરાણોનો સૌથી જુનો પાઠ મૂળ ખરોષ્ટ્રી લિપિમાં લખેલો હતો એમ માનવા કાંઇક કારણ છે.

મી. પર્ગીટરનો એવો મત છે કે તેમાંની ઐતિહાસિક બાબતનું પહેલું એકીકરણ ઇસ્વીસનના બીજા સૈકાની આખરમાં આંધ્રરાજા યજ્ઞશ્રીના રાજ્યમાં થયું હશે; સૌથી પહેલું ચોક્કસ એકીકરણ આશરે ઈ. સ. ૨૬૦ માં મૂળ ભવિષ્ય પુરાણમાં થયું હશે. 'ભવિષ્ય'માં આપેલી હકીકતનું આશરે ઇસ્વી સન ૩૧૫–૨૦ ના

અરસામા પુનરાવર્તન થઇ 'વાયુ'ની હસ્તલિખિત પ્રત e મા સમાયેલી છે તેની તે જ હકીકત થોડા વર્ષ બાદ આશરે ૩૨૫–૩૦ સુધીમા પુનરાવર્તન પામી 'વાયુ'ની હસ્તલિખિત પ્રત એમ એસ. એસ મા તથા બ્રહ્માંડમા સમાવવામા આવી આવી રીતે છેલ્લી લખેલી સાલમા એ બે પુરાણોમા 'ભવિષ્ય' પુરાણની હકીકત તો સચવાઇ રહી 'મત્સ્ય'માનો પાઠ 'ભવિષ્ય' પુરાણના સહેજ વહેલાના પાઠને સાચવતો જણાય છે અને તે ત્રીજા સૈકાના છેલ્લા પા ભાગના અરસાનો હોય એમ જણાય છે

કીથ પર્ગિટરના બધા વાદને ખોટા ઠરાવે છે અને એવો મત ધરાવે છે કે 'ભવિષ્ય'નો અર્થ 'ભવિષ્ય'મા એવો જ થાય છે કીથને જવાબ આપતા પર્ગિટર પોતે એ શબ્દને આપેલા અર્થને વળગી રહે છે જે કેનેડી, પુરાણની પ્રણાલી કથાની ઐતિહાસિક કિંમતની ચર્ચા કરી તેને ક્રમાનુબદ્ધ અને સમજી શકાય એવા રૂપમા મુકવા માટે પર્ગિટરને ધન્યવાદ આપે છે

મી પર્ગિટરનું પુસ્તક ૬૩ હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે રચાયેલું છે અને કાળજીભર્યા અભ્યાસને લાયક છે તે બીજા પ્રમાણોનું પુરૂ ઉદ્ધરણ આપે છે

હું આ સ્થળે એટલું ઉમેરૂ કે ઇ સ પૂર્વે ચોથા સૈકામા કોઇને કોઈ રૂપમા પુરાણો પ્રમાણરૂપ ગણાતા થયા હતા 'અર્થ શાસ્ત્ર'નો લેખક અથર્વ વેદ અને ઇતિહાસને ચોથા અને પાચમા વેદને સ્થાને ગણે છે અને રાજાને બપોરનો સમય ઇતિહાસના અભ્યાસમા ગાળવાનો ઉપદેશ આપે છે એ ઇતિહાસના તે (૧) પુરાણ, (૨) ઇતિવૃત્ત, (૩) આખ્યાયિકા, (૪) ઉદાહરણ, (૫) ધર્મશાસ્ત્ર અને (૬) અર્થ શાસ્ત્ર–એવા ૭ અંગ ગણાવે છે

ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામા પુરાણો

પરિશિષ્ટ આ.

ચીના મુસાફરો

ચીનાઇ નામોને પરભાષામાં લખવાના કામમાં, અનેક કારણોને લઇ એટલી બધી મુશ્કેલીઓ નડે છે કે વ્યવહારમાં તે નામો લખવામાં ઘણા પાઠફેર જોવામાં આવે છે. પહેલા યાત્રી

ચીનાઇ નામોઃ ફા-હિયાન

ફા-હિયાનના નામની જુદા જુદા યુરોપીય વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતે જોડણી કરેલી છે. આ પુસ્તકમાં દીર્ઘ સ્વરની નિશાની કાઢી નાખી લેગેની જોડણી વાપરવામાં આવી છે, કારણ કે તે નિશાની બીજા વિદ્વાનો વાપરતા નથી. ફા-હિયાનનું પુસ્તક 'ફો-કુઓ-કિ' જેનો અર્થ 'બૌદ્ધ રાજાઓની નોંધ' થાય છે તેમાં ઇ. સ. ૩૯૯ થી ૪૧૪ સુધીનો સમય આવી જાય છે.

૧૮૩૬ જેટલા વહેલા સમયમાં રેમુસટ, કલેપ્રોથ તથા લેન્ડ્રેસને હાથે થયેલા ફ્રેંચ તરજુમાઓનું ભાષાંતર જે. ડબલ્યુ લેડલેએ કર્યું અને કર્તાના નામ વગર ૧૮૪૮ માં કલકત્તા મુકામે

ફ્રેંચ તરજુમા

પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેમાં તેણે વધારાની નોંધો અને દ્રષ્ટાંતો આપ્યાં હતાં. હાલ પણ તે ગ્રંથ જોઇ જવા જેવો છે.

૧૮૬૯ માં 'બૌદ્ધ યાત્રીઓ' એ નામના નાના પુસ્તકમાં તેનો સ્વતંત્ર તરજુમો બહાર પડ્યો પણ અનેક ભૂલોને લીધે તે બહુ બગડી ગયો. એનો ઘણો સુધારેલો અને શુદ્ધ

બીલનાં ભાષાંતરો

કરેલો તરજુમો 'બુદ્ધિસ્ટ રેકર્ડ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડઝ' નામના પુસ્તકના પહેલા ગ્રંથમાં પ્રકટ થયો. (ટ્રબ્નર ઓરિયન્ટલ સીરિઝ,

બેગ્ટન-૧૮૮૫), પણુ પહેલા તરજુમાની નોધ તેમા ફરીથી પુરે-પુરી છાપવામા આવી નહોતી

૧૮૭૭ મા લડન તથા શાંઘાહી ખાતે પ્રગટ થયેલા જાઇ'સના તરજુમાનો સમય બીલના બે તરજુમાની વચ્ચેનો છે તેની નોધ મોટે ભાગે બીલના પહેલા ગ્રથની કડક ટીકાના

જાઇલ્સનો તરજુમો

રૂપમા હોવાથી, તે યાત્રીના અવલોકનોનો હિદી દષ્ટિબિદુથી અભ્યાસ કરનારને મદદ મળે એવુ તેમા ભાગ્યે જ કાઇ છે તોપણુ એક અઘરા ચીનાઇ પુસ્તકના એક ઘણા જ કાબેલ ભાષાશાસ્ત્રીને હાથે થયેલા સ્વતત્ર તરજુમા તરીકે જાઇલ્સનો દુર્મિલ નાનો ગ્રથ કિમતી છે 'ચાઇના રીન્યુ વોલ્યુમ ત્રીજા'મા ફાહિયાન અને તેના અગ્રેજ ભાષાતરકારો' એ મથાળાના લેખોમા એના પુસ્તકની કેટલીક ભૂલો વૅટર્સે સુધારી છે

સૌથી છેલ્લો લેગનો તરજુમો (ઓક્ષફર્ડ ક્લેરેન્ડન પ્રેસ ૧૮૮૬) એકદરે ઘણો કામનો છે તે લેખકને તેના પહેલા થઇ ગયેલાઓની મહેનતનો લાભ લેવાનો સુયોગ હતો

લેગેનો તરજુમો

નોધમા ઘણુ કરવા જેવુ રહી ગયુ છે ચીનાઇ તથા હિદી વિદ્વાનો-ની જરૂરીઆતો યોગ્ય રીતે પુરી પાડે એવી છેલ્લી ઢબની ટીકા સાથેનો ફાહિયાનના પર્યટણોનો છેલ્લો તરજુમો હજુ બહાર પડ્યો નથી એવો ગ્રથ એકજ લેખકને હાથ તૈયાર થાય એ લગભગ અશક્ય છે

હુએનત્સગના નામની ખરી જોડણી ઘણા વિવાદનો વિષય થઇ છે વ્યવહારમા તેના પાઠાતરો ઘણા થયા છે અને થાય છે દરેકના નિર્ણયથી બાબતો જેટલે અમે પતી શકે તેટલે

હુએનત્સગનુ નામ

અગે પ્રો. ચવાનીઝના નિર્ણયથી એ પ્રશ્નનો નિર્ણય થયો ગણી શકાય અલબત્ત, એટલુ યાદ રાખવુ જોઇએ કે ફ્રેંચ વાચનારને તો

વ્યવહારમાં એના નામનો પહેલો ‘H’ અક્ષર અનુચ્ચારિત જ છે. પ્રો. ડી લેકોપેરિનો પણ એવો મત છે કે ‘Hiuen Tsang’ એ એ નામની સારામાં સારી જોડણી છે અને તેથી મેં તે સ્વીકારી છે. બીલની ‘Hiuen Tsiang’ એ જોડણી તેનાં પુસ્તકોએ અંગ્રેજી વાંચનારાઓને વધારે ઓછી પરિચિત કરી છે અને તે લગભગ આના જેવી જ છે.

જુલિયન અને બીલના તરજુમા

હ્યુએનત્સંગના ‘જીવન’ તથા ‘પર્યટન’નો સમાવેશ કરતા ફ્રેંચ ભાષામાં લખાયેલા મહાગ્રંથની (ત્રણ ભાગ, પારિસ ૧૮૫૩–૮) જગા કોઇ બીજું પુસ્તક લઇ શક્યું નથી. એ ગ્રંથ હાલ શોધ્યો જડતો નથી અને મેળવવો અઘરો છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫ મા આગળ દર્શાવેલા ગ્રંથોમાં બીલનું ‘પર્યટણ’નું ભાષાંતર બહાર પડ્યું. અને તેની પછી ૧૮૮૮ માં એના ‘જીવન’ નો તરજુમો બહાર આવ્યો. એની નોંધો ઘણે ભાગે બર્ગેસે પુરી પાડી છે. હિંદી ઇતિહાસના અભ્યાસીને કેટલીકવાર અંગ્રેજી તથા ફ્રેંચ એ બંને તરજુમા જોવાની ફરજ પડે છે. એ બંનેની ટીકાઓ હવે જુની પુરાણી થઇ ગઇ છે. ‘ઓન યુઆન સ્વાંગ્ઝ ટ્રાવેલ્સ ઇન ઇંડિયા’ એટલે યુઆન સ્વાંગની હિંદમાં મુસાફરી, એ નામના પુસ્તકમાં (રો. એ. સો. ૧૯૦૪–૫, ૨ ભાગ) ઘણે ભાગે તે ઉણપો દૂર કરવામાં આવી છે. હ્યુએનત્સંગનાં ‘જીવન’ અને ‘પર્યટણ’ નો યોગ્ય ટીકાવાળો તરજુમો કરવા માટે ઘણા અભ્યાસીઓના મંડળના સહકારની જરૂર પડે એમ છે. ‘ટા ટાંગસિ યુ ચિ’ એટલે ‘મહા ટાંગ સમયનાં પશ્ચિમ રાજ્યોની નોંધ’ નામના તેના ગ્રંથની પહેલી પ્રત ચીનના શાહની આગળ ઇ. સ. ૬૪૬ માં રજુ કરવામા આવી હતી; પણ જે રૂપમાં આપણે હાલ એ પુસ્તક જોઇએ છીએ તે ઇ. સ. ૬૪૮ સુધી પુરૂં થયું નહોતું. લેખકની જીંદગી દરમિયાન તેમજ ત્યારપછી થોડા સમય સુધી પણ તેના

જુના રૂપમા હસ્તલિખિત નકશો હાગ તેનો ફેલાવો થયો હતો તેની ઘણી આવૃત્તિઓ છે અને તે બધીમા મૂળપાઠ, સમજૂતિ તથા પુરવણીની નોધ એ બધામા ઘણા પાઠાતરો છે પશ્ચિમના વિદ્વાનોને તો એટલો 'હાન-શાન' પાઠ જ પરિચિત છે, પણ તે મુખ્યત્વે મિંગ સમયની એક આવૃત્તિનો હાવનો સુચાઉનો ફરીથી છપાયેલો પાઠ છે. વેટર્સે બીજી ત્રણ આવૃત્તિઓ જોઇ હતી, અને તેણે વધારે અગત્યના પાઠાતરોની નોધ લીધી છે (ઓન યુઆન ચ્વાગ પ્રકરણ ૧) વેટર્સના પુસ્તકના બીજા ભાગમા આ ઇતિહાસના લેખકે ઉમેરેલા નકશા તથા રોજનીશીથી એ યાત્રીની યાત્રાનો માર્ગ સમજી શકાય છે

અભ્યાસીઓએ ભૂલવુ ન જોઇએ કે હુએનત્સગના 'પર્યટણ'ના દશ,અગીઆર તથા બાર નબરના પુસ્તક પહેલાના ગ્રથો કરતા ઘણા ઓછા પ્રમાણભૂત છે વેટર્સની ટીકા નીચે મુજબ છે —

દશથી બાર નબરનાં પુસ્તકનુ ઓછુ પ્રમાણત્વ

'નોધ' મુજબ યાત્રી મલકુટથી મેગ-કા લો અથવા સીલોન ગયો એમ જણાય છે, પણ 'જીવન' મા એવુ બતાવેલુ છે કે તેણે તે દેશ વિષે માત્ર સાભળ્યુ હતું જો આપણી પાસે માત્ર 'નોધ'જ હોત તો તે સીલોન ગયો અને ત્યાથી દ્રવિડમા પાછો આવ્યો એમ માનવાની આપણને છુટ રહેત પણ દ્રવિડમા તેમજ પુસ્તકોમા મળેલી ખબર પરથી તેણે મલકૂટ અને સીલોન વિષે લખ્યુ છે એમ માનવું વધારે ઠીક છે સુઆન દશ તથા અગીઆરમા આપેલી ઘણી બાબતો ખરી નથી એમ જણાય છે અને એ ધ્યાનમા રાખવા જેવી વાત છે કે C જેવી કેટલીક જુની પ્રતોમા એ બે 'સુઆનો' એટલે ભાગો, સગ્રહિતા પિયેન શીના નામ વગર આપવામા આવ્યા છે તે બે 'સુઆનો' તેમજ બારમા સુઆનની ઉપર 'પિ' એટલે 'વધારાનું' એવી નીશાન કરેલી છે 'નોધ'ના આ ભાગમા આપેલા

વિચિત્ર વર્ણનો તથા કથાઓ ઉપર બહુ ભાર મુકવો જરૂરનો જણાતો નથી.' (ભાગ ૨ પૃષ્ટ ૨૩૩).

સોંગ-યુન અને યુકોંગ

સોંગ-યુન અને હાઇસાંગે છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમાં કરેલા પ્રચારકાર્યનું વર્ણન કરતા નાના પુસ્તકનો બીલે તેની 'નોંધ'ના પહેલા ભાગમાં તરજુમો કરેલો છે. એનો સુધારેલો અને ચર્ચાત્મક તરજુમો સારી પેઠે ટીકા સાથે ફ્રેંચ ભાષામાં ચવાનીઝે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે.

આઠમા સૈકામાં મુસાફરી કરનાર યુકોંગની રોજનીશીનો સીલ્વેઇન લેવિ અને ચવાનીઝે તરજુમો કરેલો છે.

ચવાનીઝે ઇટ-સિંગના પુસ્તકનો એક વખાણવા જોગ તરજુમો તંત્રી રૂપે કરેલો છે (પારિસ ૧૮૯૪).

સાતમા સૈકામાં સાઠ યાત્રીઓ

સાતમા સૈકાના પાછલા અર્ધા ભાગમાં હિંદની યાત્રાએ આવેલા લગભગ સાઠેક યાત્રીઓનો અહેવાલ તેમાં આપેલો છે.

ઇટ્-સિંગ

ઇ. સ. ૭૧૩ માં ઓગણાએંશી વર્ષની વયે મરણ પામેલો ઇટ્-સિંગ પોતે કાંઇ ઓછો મશહૂર યાત્રી નહોતો. આપણને પરિચિત હુએનત્સંગ જેટલોજ બૌદ્ધ ચીનાઇ દુનીઆમાં પ્રખ્યાત થયેલો આ મોટો સાધુ બહુ સમર્થ પંડિત તથા આપણને જે ચીના પંડિતોનાં લખાણો મળ્યાં છે તેમાં સૌથી સારો સંસ્કૃત ભાષાનો પંડિત હતો. સુમાત્રાના હિંદુ સંસ્થાનોમાં આવેલા વિદ્યાનાં મથકોમાંના તેના નિવાસને લીધે તથા તે સમયના મોટામાં મોટા આચાર્યોના હાથ નચે દશ વર્ષ સુધી તેણે નાલંદાના વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરેલો તેથી તે સમયમાં પ્રચલિત સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ તથા સંસ્કૃત શીખવવાની પદ્ધતિઓનો તેને સારો અંગત પરિચય થયો હતો, અને તેથી તે તેનું ચોક્કસ અને વિગતવાર વર્ણન

કરવા શક્તિવાન થયો હતો ‘ રેકર્ડ્ઝ ઓફ ધ બુદ્ધિસ્ટ પ્રેક્ટિસિઝ ઇન ઇંડિયા ’ એટલે ‘ હિન્દમા બૌદ્ધ આચારોની નોધ ’ નામના પુસ્તકના પાત્રીશમા પ્રકરણમા તેણે એ વિષયની કરેલી અદ્વિતીય સમાલોચના છે ‘ એ રેકર્ડ ઓફ ધ બુદ્ધિસ્ટ રીલિજ્યન એઝ પ્રેક્ટિસ્ડ ઇન ઇંડિયા એન્ડ ધ મલાયા આર્કિપેલેગો ’ એટલે ‘ હિંદ અને મલાયા દ્વીપ સમૂહોમા આચરાતા બૌદ્ધ ધર્મની નોધ ’ નામના તેના દીલચસ્પ ગ્રથનો જે. ટકાકુસુએ સુદર તરજુમો કરેલો છે (ઓક્ષફર્ડ ક્લેરેન્ડન પ્રેસ, ૧૮૯૬) બૌદ્ધ સપ્રદાય અને સસ્કૃત વાઙમયના ઇતિહાસને માટે એ ગ્રથ અમૂલ્ય છે. પણ તેમાથી રાજકીય ઇતિહાસના સાધન નહિ જેવા જ મળે છે

પ્રકરણ બીજું

એલેગ્ઝાંડર પહેલાના રાજવંશ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬.

ઇતિહાસ સાલવારીથી મર્યાદિત છે

મહાભારત નામના મહાન વીર કાવ્યમાં વર્ણવેલા અને ઈસ્વીસનની શરૂઆતની ત્રણ હજારથી વધારે વર્ષ પૂર્વે જમના નદીના કિનારા પર કુરૂના અને પાંડુના પુત્રો વચ્ચે થયેલા પ્રખ્યાત મહાન યુદ્ધથી અદ્યાપિ હિંદુને મન હિંદનો રાજકીય ઇતિહાસ શરૂ થાય છે.[1] હાલના ટીકાકારને પુરાણ વાર્તામાં ચોક્કસ ઇતિહાસ જેવું કાંઇ માલૂમ પડતું નથી અને સમયના પ્રવાહમાં નીચે વાડે બહુ દૂર સુધી પ્રયાણ કરે છે ત્યારેજ તેને ચોક્કસ બનેલી વાતો રૂપી નાંગરણ મળે છે. ઇતિહાસને માટે ઉપયોગી થવા માટે બનાવો કાંઇ ચોક્કસ સાલવારી ક્રમમાં ગોઠવાય એવા અને તદ્દન ચોક્કસ રીતે નહિ તો કાંઇક આશરા પડતી રીતે સમય નિર્ણય કરી શકાય એવા હોવા જોઈએ. ચોક્કસ સાલવારી નક્કી થઇ હોય એવી બીનાઓ ભાષાશાસ્ત્ર, માનવસંઘ શાસ્ત્ર અને બીજાં વિજ્ઞાનો માટે અણમોલી થઇ પડે ખરી, પણ ઇતિહાસકાર માટે તે નકામી છે. ઐતિહાસિક યુગ પૂર્વના હિંદના સંબંધમાં વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ અતિશય કિંમતી એવી અસંખ્ય

---

૧. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૨ નું કલિયુગનું વર્ષ સાધારણ રીતે મહાભારતના યુદ્ધનું ગણાય છે, અને યુધિષ્ઠર સંવત જોડે તેની એકતા સ્થાપવાનો યત્ન છે. કેટલાક ખગોળવેત્તા એ યુદ્ધનો સમય પાંચ, છ સૈકા મોડો કલ્પે છે. (કનિંગહામ-ઇંડિયન ઇરાઝ, પૃ. ૬, ૧૩) જુઓ ફ્લીટ, જે. આર. એ. એસ, ૧૯૧૧ પૃ. ૬૭૫; અને આર. શ્યામ શાસ્ત્રી. ગવામ અયન (માયસોર, ૧૯૦૮)

બાબતો હાલની શોધખોળને પરિણામે પ્રકાશમા આવી છે, પણ એ બીનાઓની સાલનો નિર્ણય કરવાનુ અશકય હોવાથી તેને ઇતિહાસકારના ક્ષેત્રમાથી બાતલ કરવી પડે છે, કારણ કે તેની દ્રષ્ટિ તો સાલવાળા અને સાલ વગરના બનાવોને છુટા પાડતી રેખા ઓળંગી શકતી નથી

ઐતિહાસિક યુગનો પ્રારંભ

હિંદના પ્રસંગમા એ રેખા વહેલામા વહેલી ઇ સ. પૂર્વે સાતમા સૈકાની અધવચમાથી દોરી શકાય એમ છે એ સમય પ્રગતિનો હતો અને સમુદ્રપારના વેપારની અભિવૃદ્ધિ અને લેખનકળાના બહોળા પ્રચારને લીધે ધ્યાન ખેંચે એવો હતો આશરે તે સમય સુધી હિંદના વતનીઓ, ઘણી બુદ્ધિશાળી જાતિઓના સુદ્ધા, સામાન્ય રીતે લેખનકળાના બીન જાણગાર હોય એમ જણાય છે જ્ઞાનની આપ લે માટે તેમને અતિ ઉચ્ચ રીતે કેળવાયેલી યાદદસ્ત શક્તિ પર આધાર રાખવો પડતો હતો [૨]

ઉત્તર હિંદમાં મોળ રાજયો

એ સમયે હિંદના ઘણા મોટા પ્રદેશ જંગલોથી ઢંકાયેલા હતા અને પરિણામે તે જંગલી પશુઓના અને આછી વસ્તીવાળી જંગલી ટોળીઓના ઘર થઇ પડયા હતા ઉત્તર હિંદમા ઘણા મોટા વિસ્તારવાળા પ્રદેશો અણુકથ્યા સૈકાઓથી વધારે ઓછા સુધરેલા સમાજોની વસ્તીવાળા

---

૨ ઈ સ પૂર્વે આઠમા સૈકામા અથવા તેથી પણ વહેલુ નૈઋત્ય કિનારાના વેપારીઓએ લખવાની કળા હિંદમા દાખલ કરી હશે એ કળાનુ જ્ઞાન ધીરે ધીરે ઉત્તર તરફ પ્રસર્યું હોય એમ જણાય છે ઇ સ પૂર્વે સાતમા સૈકામા ઘણુ ખરૂ તે ત્યા સારી પેઠે ફેલાયેલુ જણાય છે પણ ખરેખર ચોકસ સાલવારી માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી એટલુ તો સ્પષ્ટ જ છે કે ઈ સ. પૂર્વે ચોથા કે પાચમા સૈકામા લખાયેલા જુનામા જુના શિલાલેખો પહેલા ઘણા સમયથી લેખનનો પરિચય લોકોને થયો હશે

હતા. એ જાતિઓએ નહિ નોંધાયેલા ભૂતકાળમાં વખતો વખત વાયવ્ય મોખરાના પર્વત રૂપ અંતરાયો ભેદ્યા હતા. લગભગ એમના જેવી જ આગળ વધેલી દ્રવિડ જાતિઓના હિંદમાં થયેલા આગમન વિષે ખરૂ જોતાં કાંઇજ નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી. એ જાતિઓ ક્યારે, ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવી, દક્ષિણની ઉચ્ચ ભૂમિ પર પ્રસરી અને હિંદના દ્વીપકલ્પ ભાગના છેડા સુધી વિસ્તરી, એ વિષે આપણે કાંઇ જ જાણતા નથી. હિંદુકુશ અને પામીરના પર્વતો ઉપરથી પાણીના રેલાની પેઠે ઉતરી આવેલી, ખડતલ અને ચપળ બુદ્ધિવાળી, આર્યભાષા બોલતી વસ્તીથી પંજાબનાં અને ગંગાના ઉપર વાડના પાત્રના પ્રદેશોને ભરી નાંખતી જોસીલી જાતિઓનાં ચઢતી પડતીના અહેવાલો જેટલું જ આપણું તે બાબતનું જ્ઞાનભંડોળ છે. એ નવી જાતો તે પ્રદેશમાં પ્રથમથી વસતી મૂળ જાતિઓ કરતાં ચઢીઆતી હતી એમાં કાંઇ પણ પ્રશ્ન જ નથી. હિમાલય પર્વત તથા નર્મદા નદીની વચ્ચેનો સ્થિર વસ્તીવાળો પ્રદેશ કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં વહેંચાઇ ગયો હતો. તેમાંના કેટલાંક રાજશાહી તંત્રવાળાં અને કેટલાંક લોકશાહી તંત્રવાળાં હતાં. તે કોઇ સાર્વભૌમ સત્તાને આધીન નહોતાં. તે બહારની દુનીઆ જોડે સંબંધ વગરનાં અને પરસ્પર લઢવા માટે છુટાં હતાં. ઇ. સ. પૂર્વેના ચોથા કે પાંચમાં સૈકામાં એકત્ર કરવામાં આવેલી, પણ તેથી વધારે પ્રાચીન સમય પર દ્રષ્ટિ રાખતી ઘણી પ્રાચીન સાહિત્ય પ્રણાલી-કથાઓમાં હાલના પેશાવર અને રાવળપિંડિ જીલ્લાઓનો સમાવેશ કરતા, અને પંજાબને છેક વાયવ્ય છેડે આવેલા ગાંધાર પ્રદેશથી માંડી અવતિ કે માળવા સુધીના પ્રદેશોમાં એવાં સોળ રાજ્ય ગણાવેલાં છે. અવંતિના રાજ્યધાની શહેરનું પ્રાચીન ઉજ્જયિની નામ હજુ જેવું ને તેવું વગર બદલાયે ટકી રહેલું છે.

જે પ્રાચીન હિંદી પુસ્તકોમાંથી આપણા ઇતિહાસની પાયારૂપ માહીતિ આપણે તારવી કાઢીએ છીએ

ધર્મ અને ઇતિહાસ તે પોતે ઇતિહાસના પુસ્તક હોવાનો દાવો કરતા નથી તે તો મોટે ભાગે વિવિધ જાતના ધાર્મિક પુસ્તકો છે. એવા પુસ્તકોમા ધાર્મિક તત્ત્વ અવશ્ય આગળ પડતું સ્થાન લે છે અને દુન્યવી બાબતો બહુ જ ગૌણસ્થાન લે છે આથી કરી પ્રસગોપાત્ત નોધવામા આવેલી રાજકીય ઇતિહાસની વિગતો હિંદી ધર્મની અભિવૃદ્ધિમા ઘણા આગળ પડતા દેશોને ઉદ્દેશીને મુખ્યત્વે હોય છે

ઐતિહાસિક યુગની પહેલાના સમયની ભુલાયલી ધર્મકલ્પનામા જૈન તથા બૌદ્ધ સપ્રદાયના મૂળ છે, **જૈન અને બુદ્ધસંપ્રદાય** પણ આપણી જાણ મુજબ તો તે સપ્રદાયો અનુક્રમે વર્ધમાન મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધે સ્થાપેલા છે આ બંને તત્વવેત્તાઓ ઘણા વર્ષ સુધી સમકાલીન હતા અને હાલના દક્ષિણ બિહાર અને તે સમયના મગધ રાજ્યમા તેમના જન્મ, સ્થિતિ અને લય અથવા મરણ થયા હતા મહાવીર એ ગગાની ઉત્તરે આવેલા વૈશાલિ નામના પ્રખ્યાત શહેરના એક ઉમરાવનો પુત્ર હતો, એટલુંજ નહિ પણ મગધના રાજકુટુંબનો તે નિકટનો સગો હતો એ મગધ રાજ્યના મુલકમા અને હાલના પટણા જીલ્લામા આવેલા પાવા મુકામે તેનું મરણ થયુ હતુ

એનાથી વધારે ઉત્તરે નેપાલની ટેકરીઓની તળેટીમા આવેલા શાક્યપ્રદેશમા ગૌતમબુદ્ધનો જન્મ થયો હતો મગધમા આવેલા બુદ્ધ ગયા આગળ એને ઘણા જાણવા જેવા આધ્યાત્મિક અનુભવ થયા ત્યારબાદ એજ દેશની અદર ઘણા વર્ષ સુધી તેણે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો આમ હોવાથી વૈશાલિ પાટનગર[1]વાળા નગરરાજ્યની

1 બસાર અથવા બસાર્દ (ઉ અક્ષાંશ ૨૫° ૫૯', પૂર્વ રેખાંશ ૮૫°૮') તેમજ તેની પાસેનું મુઝફ્ફર જીલ્લાનુ બખિરા ગામ જે પટણાની ઉત્તરે અને જરાક પશ્ચિમ તરફ આશરે ૨૭ માઈલ પર આવેલુ છે તેજ પ્રાચીન વૈશાલિનુ સ્થાન બતાવે છે એમા કાઈજ શકા નથી (વી. એ. સ્મિથ

અને મગધ રાજ્યની તેમજ તેને તાબેના અંગ રાજ્યની (ભાગલપુર) ઘણીખરી વાતો જૈન અને બૌદ્ધ પુસ્તકોમાં આવે છે.

કોશલ અને કાશી

મગધ પાસેનું કોસલનું રાજ્ય એટલે હાલનો અયોધ્યા વિભાગ મગધ જોડે અનેકવિધ સંબંધની ગાંઠોથી જોડાયેલું હતું. રાપ્ટિ નદીના મૂળ આગળની ટેકરીઓની તળેટીમાં આવેલી એ રાજ્યની રાજ્યધાની શ્રવસ્તિ[2] બુદ્ધના ઘણાં અસરકારક વ્યાખ્યાનોની ભૂમિ થઈ હતી.

પાછળથી, મગધે લીધેલું સ્થાન ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામા કોસલ રાજ્યે લીધું જણાય છે. તે સમયે આખા ઉત્તર હિંદમાં એક મોટા આબાદ રાજ્ય તરીકે તેણે અગ્રસ્થાન ભોગવ્યું જણાય છે. આમ હોવાથી તેનું નામ પણ તેના પ્રતિસ્પર્ધી રાજ્ય જેટલીજ વાર લેવાયેલું જણાય છે. ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતમાં કાશી અથવા

વૈશાલિ, જે. આર. એ. એસ; ૧૯૦૨ પૃ. ર૬૭-૮૮). જુઓ બ્લૉકનું '.એક્ષ્કેવેશન્સ એટ બસાહ' આર્કીઓલ. સ. એન્યુ રીપોર્ટ; ૧૯૦૩-૪ પૃ. ૮૧-૧૨૨.

ર. ઉત્તર અયોધ્યામાં ગોંડ અને બાહેંક જીલ્લાની સરહદ પર આવેલાં સાહેથ માહેથનાં ખંડિયેરોને શ્રવસ્તિનાં સ્થાનસૂચક ઠરાવનાર નવા પુરાવાને માનવા એ ઘણું અઘરૂં છે. એ પુરાવા સારરૂપે જે. આર. એ. એસ., ૧૯૦૯ નાં પૃ. ૧૦૬૬-૮ સુધીમાં આપેલા છે છતાં પણ એટલી વાત તો રહે છે કે જે. આર. એ. એસ, ૧૮૯૮ નાં પૃષ્ટ ૫૦૨-૩૧ માં નકશા સાથે અને તેના જ ૧૯૦૦ ના પૃ. ૧ થી ૨૪ સુધીમાં મેં પહેલાં આગળ કહેલી એ નગરનું નેપાલમાં રાપ્ટિના મૂળ આગળ સ્થાન હોવાની વાતને ફાહિઆન અને હુઆન્ત્સાંગની નિત્ય નોંધનો ટેકો મળે છે. એ બંને મુસાફરી નોંધમાં ભુલ હતી એવી માન્યતા સારી સમજૂતિ વગર હું માની શકતો નથી. શ્રવસ્તિનીપાસે આવેલાં કહેવાતાં ચાર ગામનાં સ્થાન સાહેથ-માહેથ પાસે પણ નકી કરી શકાય એમ છે, એ કથનનું વિગતોથી સમર્થન કરવાની જરૂર છે.

વારાણસીના નાના રાજ્યે તેનુ સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવ્યુ હતુ એને કોસલ રાજ્યે પોતાના મુલકમા ખાલસા કરી મેળવી દીધુ હતું અને ત્યારથી તે રાજ્યના ભાગ્ય જોડે એનુ ભાગ્ય પણ દૃઢ રીતે જોડાયેલુ હતું એ નાના રાજ્યની પ્રાચીન પુસ્તકોમા જે કાંઈ ખ્યાતિ છે તે કાંઈ તેના બળવાન કોસલ રાજ્ય સાથેના સંબંધને કારણે નથી, પણ બૌદ્ધ સંઘના ઇતિહાસમા તે એક ઘણાજ પવિત્ર ધામ તરીકે, અને પ્રથમ જાહેર ઉપદેશ કરી ભગવાન બુદ્ધે ત્યા પ્રથમ ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવવાનું શરૂ કર્યું એ કારણે છે

જૈન અને બૌદ્ધોને જુના દેવોને પૂજનાર બ્રાહ્મણો વિધર્મી ગણતા હતા સનાતની બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળનારા હિંદુઓમા મગધમા આવેલા કાશી અને ગયા અતિશય પવિત્ર સ્થાન તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા છે તેવી જૈન અને બુદ્ધ ગ્રંથોમાથી એ સ્થાનો વિષે મળતી વિગતવાર માહીતિમા કાંઈપણ વધારો થતો નથી પણ સનાતની દેવોના માનમા લખાયેલા પુરાણોમા મારે નશીબે મગધના બૌદ્ધ મતાનુયાયી તેમજ બીજા રાજાઓની યાદીઓ આપેલી છે એ પુરાણો રચાયા તે પહેલા મગધ હિંદના રાજકીય અને ધાર્મિક કેંદ્ર તરીકે સ્વીકારાયુ હતું આ કારણથી જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથો ભેગા મળી આપણને મગધ, અંગ, કોસલ, કાશી અને વૈશાલિ વિષે ઘણુ કહે છે, ત્યારે હિંદના બીજા ઘણાખરા ભાગોના ઇતિહાસની બાબતમા તે આપણને અંધકારમા રાખે છે

મગધનુ રાજ્ય

પુરાણોમા આપેલી રાજવંશોની યાદીમા શૈશુનાગનો વંશ છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખરો હોવાનો દાવો કરી શકે એમ છે તેના સ્થાપનાર શિશુનાગ અથવા શિશુનાક ઉપરથી તેનું નામ પડ્યુ જણાય છે

શૈશુનાગ વંશ

હાલના પટણા અને ગયા જીલ્લાવાળા પ્રદેશમાના એક નાના—

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૮૨

રાજ્યનો તે રાજા હતો એમ દેખાય છે. ગયા પાસેની ટેકરીઓમાં આવેલું રાજગૃહ તેનું પાટનગર હતું. તેણે પોતાના પુત્રને કાશીમાં મૂક્યો અને જાતે રાજગૃહ પાસે ગિરિવ્રજમાં નિવાસ કર્યો, એટલી હકિકત સિવાય એના ઇતિહાસ વિષે બીજું કાંઇ જાણવા મળ્યું નથી. એ વંશના બીજા, ત્રીજા અને ચોથા રાજાઓનાં પણ નામ માત્ર મળે છે.

બિંબિસાર ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૨

આ વંશના પાંચમા રાજા બિંબિસાર અથવા શ્રેણિક વિષે જ કાંઇક ચોકસ અને સંગીન માહીતિ મળે છે. જુના રાજગૃહની આસપાસ આવેલા ટેકરીઓના કુંડાળાની ઉત્તરે બહારનું શહેર–નવું રાજગૃહ તેણે વસાવ્યું કહેવાય છે. વળી રાજગૃહની પૂર્વે આવેલું હાલના ભાગલપુરને મળતું અને ઘણુંખરૂં મોંઘીર[1]નો સમાવેશ કરતું અંગનું રાજ્ય તેણે ખાલસા

---

૧. એસ. બી. ઈ. ગ્રંથાંક ૨૨, પુસ્તકપરિચય, જેકોબિ. ગયાથી લગભગ ઇશાનમાં અને પટણાથી દક્ષિણ-અગ્નિ ખૂણે ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૫°૨' અને પૂર્વ રેખાંશ ૮૫°૨૬' માં રાજગૃહ આવેલું છે. ટેકરીઓના વર્તુળની અંદર આવેલું ઘણું પ્રાચીન નગર પુરાણમાં વર્ણવેલા જરાસંઘે વસાવેલું જણાય છે. તે કુશાગારપુરને નામે પણ ઓળખાતું હતું. રાજગૃહમાં ઘણાં આધુનિક જૈન મંદિરો છે, અને ઘણા જૈન યાત્રાળુઓ ત્યાં હમેશાં આવતા રહે છે. તેઓ તેને પારસનાથ અને પાવાપરીની હારમાં મુકે છે. ડૉ. જે. એચ. માર્શલના આર્કીઓલૉજીકલ સર્વેના વાર્ષિક અહેવાલ ૧૯૦૫-૬ માં એના વિસ્તીર્ણ સ્થાનની બાબતનો ઘણો વિશ્વસનીય અહેવાલ છે. એની પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલા બધા લેખોના તેમાં ઉલ્લેખ છે અને તેની જોડે એક સારો નકશો આપવામાં આવ્યો છે. આ અતિ અગત્યના સ્થળે અત્યારસુધીમાં થયેલી શોધખોળો પ્રાથમિક તપાસણી જેટલી જ છે. પુરી તપાસ માટે કેટલીક મોસમોના કામની જરૂર પડશે. હિંદનાં ઘણાં પ્રાચીન સ્થાનોનાં ભેદ થોડા અપવાદ થે હજુ છુપા જ છે.

કર્યાનું કહેવાય છે એ સમય પછીના સૈકામાં મગધ રાજ્યે આધિપત્યનું સ્થાન મેળવ્યું તથા મહત્તા તરફ તે આગળ વધ્યું તેના પહેલા પગલા તરીકે અંગ રાજ્યને ખાલસા કરવાનું કાર્ય હતું આ જોતાં બિંબિસારને આપણે મગધ સામ્રાજ્યસત્તાનો ખરો સ્થાપનાર લેખવો જોઇએ પડોશી રાજ્યોમાંના વધારે બળવાન જોડે લગ્નસંબંધ સ્થાપી તેણે પોતાનું સ્થાન મજબૂત બનાવ્યું તેણે એક પત્ની કોસલ રાજવંશમાંથી લીધી અને બીજી વૈશાલિના પ્રબળ વગવસીલાવાળી લિચ્છવિ ટોળીમાંથી મેળવી બિંબિસારના વારસ અને યુવરાજ તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલો તેનો રાજકુંવર અજાતશત્રુ જે કુણીક કે કુનિયા પણ કહેવાતો તેની મા એ બીજી કુંવરી હતી આપણી પાસેના પ્રમાણો પર વિશ્વાસ રાખીએ તો બિંબિસારનું રાજ્ય ૨૮ વર્ષ ચાલ્યું એમ કહેવાય છે કે તેના અમલને અંતે પોતાના માનીતા કુંવરના હાથમાં રાજ્યસત્તા છોડી તેણે વાનપ્રસ્થ જીવન સ્વીકાર્યું

મનાતની બૌદ્ધપ્રણાલી કહે છે કે કુદરતની ધીમી વિધિની રાહ જોવા જેટલી ધીરજ નહિ હોવાથી

દેવદત્ત

બૌદ્ધપ્રણાલી કથામાં દુષ્ટ તરકટો કરનાર અને ભેદ પડાવનાર તરીકે જાણીતા થયેલા બુદ્ધના પિતરાઇ દેવદત્તની ચઢવણીથી અજાતશત્રુએ પોતાના પિતાને ભૂખે મારી નાખ્યો ધર્મદ્વેષે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસને જુદું સ્વરૂપ આપેલું છે આ કથા એવા ધર્મદ્વેષનું પરિણામ હોય એમ સંભવે છે ગૌતમનો ઉપદેશ સ્વીકારવાની દેવદત્તે ના પાડી એ વાત નક્કી છે તેણે પહેલાના બુદ્ધોના ધર્મ તરફ પસંદગી બતાવી અને એક પ્રતિસ્પર્ધી પંથનો તે નેતા બન્યો એ પંથ ઇસુખ્રીસ્ત પછીના સાતમા સૈકા સુધી જીવંત રહ્યો હતો

સનાતન મતવાદીઓ હમેશાં મતાંતરને મહાન પાપ ગણતા આવ્યા છે, અને બધા યુગોમાં નિષ્ફળ નીવડેલા ધર્મબંડખોરને સફળ નીવડેલા મંડપના પ્રમાણે અધમ ગણેલા છે દેવદત્તની અધમતાની

સંખ્યાબંધ વાતોનું મૂળ આવું જ કાંઈક હોવાનો સંભવ છે. તેના આશ્રયદાતા રાજકુંવરને પિતૃઘાતની ચઢવણી કરવાની વાતનો સમાવેશ પણ એમાં જ કરવાનો છે.

જૈન સમ્પ્રદાયના સ્થાપનાર વર્ધમાન મહાવીર અને પાછલા યુગોની જાણ મુજબ બૌદ્ધસંપ્રદાયના સ્થાપનાર ગૌતમબુદ્ધ બંને બિંબિસારના રાજ્યમાં મગધમાં ધર્મપ્રચારનું કામ કરતા હતા, એ બાબતમાં કોઈ જાતની શંકા નથી. પણ આમ માનતાં પ્રણાલીકથામાંની સાલવારીનો મેળ પાડવો અઘરો થઈ પડે એમ છે.

મહાવીર અને બુદ્ધનું મૃત્યુ

જૈન સાધુ, અજાતશત્રુની મા તથા બિંબિસારની રાણીનો પાસેનો સગો હતો. અજાતશત્રુના અમલના અંત ભાગના અરસામાં તે મરણ પામ્યો હોવાનો સંભવ છે. ગૌતમ બુદ્ધનું મરણ એના જ અમલનાં શરૂઆતના વર્ષોમાં થયું હતું. એ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં કે એટલામાં જ થયો એમ માનવા કારણ છે.

બુદ્ધ અને અજાતશત્રુની મુલાકાત

ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૪ ના અરસામાં અજાતશત્રુ અથવા જેને જૈનો કુનિક કહે છે તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ગૌતમ બુદ્ધ વૃદ્ધ થઈ ગયેલા હતા એ ચોકસ છે. એ રાજા જોડે તેને ઓછામાં ઓછી એક મુલાકાત થઈ હતી.

એક ઘણા પ્રાચીન બૌદ્ધ લેખમાં બુદ્ધ અને અજાતશત્રુનો મેળાપ વિગતવાર રીતે વર્ણવેલો છે. તેમાં એમ જાહેર કરવામાં આવેલું છે કે પોતે માનેલા પાપને માટે પશ્ચાતાપ અને બુદ્ધમાં પોતાની શ્રદ્ધા તેણે દર્શાવ્યાં. બુધ્ધે તેનો પાપનો એકરાર સ્વીકાર્યો. રાજ્ય અને ધર્મસંઘ વચ્ચેના સંબંધના પ્રાચીન બૌદ્ધ ખ્યાલના દ્રષ્ટાંત તરીકે એ વાતના અંતભાગનો ઉતારો નીચે આપવામાં આવે છે :—

'અને જ્યારે તે એમ બોલ્યા ત્યારે રાજા અજાતશત્રુએ ભગવાનને કહ્યુ "પ્રભો, અતિ ઉત્તમ, અતિ ઉત્તમ ' જેમ કોઇ માણુસ નીચે કે કેલુ વીણી લે, અથવા કાઇ સતાડેલુ તેને જડે, અથવા ભુલેલાને કોઇ ખરો રસ્તો બતાવે અથવા અધારામા દીવો લાવે કે જેથી જેને આખ હોય તે બહારના આકાર જુએ, તેવી જ રીતે હે, પ્રભુ મને ભગવાને અનેક દ્રષ્ટાતોથી સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે. અને હવે પ્રભો ' હુ તે ભગવાનને, સત્યને અને સઘને શરણે જાઉ છુ આજથી મરણ સુધી ઉપલી ત્રણ વસ્તુનું શરણ લીધેના શિષ્ય તરીકે ભગવાન મને સ્વીકારે પ્રભો ' હુ પાપનો ભાગી થયો છુ હું નિર્બળ, મૂઢ અને ખોટો છુ, કારણુ કે રાજપદને ખાતર ધર્મિષ્ઠ પુરૂષ અને ધર્મિષ્ટ રાજા એવા મારા પિતાનો મે ઘાત કર્યો છે ભવિષ્યમા હુ મારી જાતને કાબુમા રાખુ એટલા માટે હુ મારૂ એ પાપ કબુલ કરૂ છુ અને ભગવાન તે વાત સ્વીકારે"

'ખરેખર રાજા, એમ વર્તવામા પાપબુદ્ધિએ તારો પરાભવ કર્યો હતો પણુ તુ એને પાપ માને છે તથા સત્યને અનુસરી તેને પાપ તરીકે કબુલ કરે છે તેથી અમે તારી કબુલાતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ'

'ઓ રાજા, ઉત્તમ પુરૂષોના સયમની બાબતમા એવો રિવાજ છે કે જે પોતાના દોષને દોષ તરીકે જુએ છે અને સત્યને અનુસરી તેને સ્વીકારે છે તે ભવિષ્યમા આત્મસયમ પ્રાપ્ત કરે છે"

'તેમણે એમ કહ્યુ ત્યારે રાજા અજાતશત્રુએ ભગવાનને કહ્યું, "પ્રભો, હવે અમે જઇશુ અમારે કામનુ રોકાણ છે અને ઘણુ કાર્ય કરવાનુ છે"

'ઓ રાજા, તને યોગ્ય લાગે તે કર'

'પછી ભગવાનના વાક્યથી આનદ પામેલો રાજા અજાતશત્રુ પોતાને આસનેથી ઉઠ્યો, ભગવાનને પગે લાગ્યો અને જમણે હાથે તેમને રાખી ત્યાથી ચાલી નીકળ્યો

'હવે રાજા અજાતશત્રુના ગયા પછી થોડીવારે ભગવાને સંઘના સાધુઓને સંબોધી કહ્યું, "ભાઇઓ આ રાજાને તીવ્ર લાગણી થઇ છે; એનું અંતઃકરણ હાલી ઉઠ્યું છે. ભાઇઓ, એ રાજાએ ધર્મિષ્ટ મનુષ્ય અને ધર્મિષ્ટ રાજા એવા એના પિતાનો ઘાત ન કર્યો હોત તો એ અહીં બેઠો હતો તેટલામાં જ સત્ય દર્શનની ચોખ્ખી અને નિષ્કલંક દૃષ્ટિ તેને પ્રાપ્ત થાત."

'આમ ભગવાન બોલ્યા. તેનાં વાક્યોથી સાધુસંઘને બહુ આનંદ થયો.'

ટીકા

સંઘના સાધુઓના આનંદ જોડે સહાનુભૂતિ બતાવવી અઘરી છે. એક મહાન નીતિઉપદેશક પાસેથી આવા અત્યંત ક્રૂરતાભર્યા કૃત્યની કડક અને નિડર ઝાટકણીની આપણે આશા રાખી શકીએ; પણ તેની લેશ માત્ર ગંધ બુદ્ધના શબ્દોમાં નજરે પડતી નથી. દરબારીને છાજે એવા વિનયથી તેના અભાવની અયોગ્યતા જરાએ ઓછી થતી નથી. પણ અમે ઉપર કહ્યું છે તેમ પિતૃઘાતની એ વાત ઐતિહાસિક ઘટના તરીકે ભાગ્યેજ સ્વીકારી શકાય એમ છે. સીલોનનો ઇતિહાસકાર આપણને કહે છે કે અજાતશત્રુ પછી ચાર પિતૃઘાતી રાજા થયા, અને તેમાંના છેલ્લાને યોગ્ય કારણે ગુસ્સે થયેલા પ્રજાજનોની અનુમતિથી તેના પ્રધાને પદભ્રષ્ટ કર્યો. એ ઇતિહાસકાર આપણને ઉપલી હકીકત માનવા કહે છે ત્યારે પણ એ ઘટનાની ઐતિહાસિકતા માટેની આપણી શંકાઓ કમી થતી નથી. પાર્થિયાના ઇતિહાસમાં એક પછી એક એમ ત્રણ પિતૃઘાતી રાજા થયાની આ ઘટનાની સમાંતર ઘટના આવે છે એ વાત ખરી; પણ આ બૌદ્ધપ્રણાલી કથાનું સત્ય સ્થાપવા તે ભાગ્યે જ ઉપયોગી થઇ પડે એમ છે. સંભવ છે કે પાછળથી થયેલા ઘણા હિંદી રાજાઓની પેઠે અજાતશત્રુએ અમુક એકજ પંથ તરફ પક્ષપાત નહિ બતાવ્યો હોય, પણ જુદેજુદે વખતે

દેવદત્તના પ્રમુખપણા નીચે 'પૂર્વના બુદ્ધો'ને પૂજનાર, ગૌતમના સુધરેલા બૌદ્ધો તેમજ જૈનોને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હરો પાછળથી અશોકના સબળ આશ્રય નીચે ઉત્તર હિંદમા બૌદ્ધ સપ્રદાય સૌથી આગળ પડતો થયો, ત્યારે ધર્મસઘના ઇતિહાસ લેખકોની દૃષ્ટિમા જૈનમત તરફનુ વલણ ગુન્હા રૂપ ગણાવા લાગ્યુ બીનપાયાદાર અને બહુ ગભીર પ્રકારના આળોથી પોતાની માન્યતાઓના વિરોધીઓની યાદદાસ્તની વેર નિદા કરવા તેઓ હમેશા તત્પર રહેતા.

કોસલ સાથે વિગ્રહ

બિબિસારની રાણીના ભાઇ કોસલના વૃદ્ધ રાજા સાથેના વિગ્રહમા ભાગ્યદેવી એક વાર એક પક્ષ તરફ તો બીજીવાર બીજા પક્ષ તરફ નમવા લાગી એવુ કહેવાય છે કે એકવાર અજાતશત્રુને સાકળથી બાધી તેના દુશ્મનની રાજધાનીમા લઈ જવામા આવ્યો હતો આખરે સુલેહ કરવામા આવી અને કોસલની એક કુવરી મગધ રાજા વેરે આપવામા આવી. એ વિગ્રહની ખરી બનેલી બીનાઓ યોગ્ય રીતે જણાયેલી નથી, કારણકે તે દતકથાઓના ઢગથી ઢકાયેલી છે અને તેમાથી તેને વીણી કાઢવાનુ કામ લગભગ તદન અશક્ય જેવુ છે પણ સભવ છે કે અજાતશત્રુ એ વિગ્રહ દરમિયાન પોતાના પાડોશી કોસલ રાજ્ય પર મગધ રાજ્યની સરસાઇ સ્થાપી શક્યો એટલુ તો નક્કી છે કે કોસલ રાજ્યની આ સમય બાદ સ્વતત્ર રાજ્યમા ગણના થઈ જણાતી નથી, અને ઇ સ પૂર્વે ચોથા સૈકામા તો તે મગધ રાજ્યના અગરૂપ બની ગયુ હતુ

વૈશાલિની જીત

કોસલ રાજ્યને નમાવી અજાતશત્રુની મહત્વાકાક્ષા ન સતોષાઈ ગંગાની ઉત્તરે આવેલા, હાલના તિર્હુટના પ્રદેશમાં બૌદ્ધ દતકથાઓમા પ્રખ્યાતિ પામેલી લિચ્છવિ જાતિ રહેતી હતી. ઘણુખરૂ તેનુ મૂળસ્થાન ટિબેટ હતુ અને તે સમયે તે આગળ પડતુ

સ્થાન ભોગવતી હતી. કોસલ રાજ્યને નમાવવા છતાં ન સંતોષાયેલી અજાતશત્રુની મહત્વાકાંક્ષાએ તેને આ જાતિનો વસવાટનો મુલક જીતી લેવા પ્રેર્યો. એ ચઢાઇ સફળ નીવડી. લિચ્છવિનું પાટનગર વૈશાલિ તેને હાથ આવ્યું અને એ રીતે અજાતશત્રુ તેના માતામહના રાજ્યનો સ્વામી બન્યો. આ વિજેતાએ પોતાનો વિજયી હાથ એ પ્રદેશની કુદરતી સીમારૂપ હિમાલયની તળેટી સુધી લંબાવ્યો, એમ આપણે માની શકીએ. આ સમયથી માંડી ગંગા તથા હિમાલય વચ્ચેનો તમામ મુલક વધારે ઓછી સીધી રીતે મગધ રાજ્યના અધિપતિપણા નીચે આવ્યો.

પાટલિપુત્રની સ્થાપના

પોતાના વિરોધી લિચ્છવિઓને રોકવા વિજેતા અજાતશત્રુએ સોન તથા ગંગાના સંગમ આગળ અને સોનને ઉત્તર કિનારે આવેલા પાટલિનામના એક ગામ આગળ એક કિલ્લો બંધાવ્યો. તેના પૌત્ર ઉદયે એ દુર્ગની છાયા નીચે ભરાઈ રહેતા એક શહેરનો પાયો નાંખ્યો. ચોક્કસ એક જ સ્થાન પર નહિ રહેલું અને અનેક યુગોની વસાહતોનો સમાવેશ કરતું એવી રીતે સ્થપાયેલું તે શહેર કુસુમપુર, પુષ્પપુર, પાટલિપુત્ર વગેરે વિવિધ નામોથી ઓળખાતું હતું; અને તેનાં કદ અને ભવ્યતા બહુ ઝડપથી વધી ગયાં. આખરે મૌર્ય વંશના અમલ નીચે તે માત્ર મગધ રાજ્યનું જ નહિ પણ આખા હિંદનું પાટનગર થઇ પડયું.

શાક્યોની કતલ

'મહાવંશ' ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે બુદ્ધ અજાતત્રુના અમલના આઠમા વર્ષમાં મરણ પામ્યા. એ પુસ્તકમાં આપેલી વિગતો પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય એમ નથી.[1] તેના

---

૧. ટિબેટનાં પુસ્તકોમાં લખે છે કે અજાતશત્રુએ ૩૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના ગાદીએ બેઠા પછી પાંચ વર્ષે બુદ્ધનું મરણ થયું-(રોકહિલનું બુદ્ધ-જીવન, પૃષ્ઠ ૯૧, ૨૩૩). સીલોનના કે બીજા ગમે તે દેશના પુસ્તકોમાં હોય તોપણ આવી બધી વિગતો અવિશ્વસનીય છે.

મરણ પહેલાં થોડા સમય ઉપર તેના પૂર્વજોનું નિવાસસ્થાન કપિલ-વસ્તુ કોસલના રાજા વિરૂધકે હાથ કર્યું, અને એમ કહેવાય છે કે બુદ્ધની શાક્ય જાતિની તેણે ભયંકર કતલ કરી આ વાતની આસ-પાસ અદ્ભૂત દંતકથાઓનું એવું તો જાડું પડ બંધાઇ ગયું છે કે તે બનાવની વિગતો તારવી કઢાય એમ નથી, પણ અદ્ભૂત કથનીઓનું એ પડ કોઇ ખરેખરા બનેલા બનાવની આસપાસ બંધાયું હોય એ બનવા જોગ છે વિરૂધકને હાથે શાક્યોને બહુ ખમવું પડ્યું હશે એટલું તો આપણે આ ઉપરથી માની શકીએ [2]

આશરે ઈ. સ પૂર્વે ૫૨૯, દર્શક

અજાતશત્રુના મરણ બાદ (આશરે ઇ સ પૂર્વે ૫૨૭) પુરાણો અનુસાર તેનો પુત્ર દર્શક ગાદીએ આવ્યો, અને તેના પછી તેનો પુત્ર ઉદય આવ્યો [3] બૌદ્ધ પુસ્તકોમાં વચલું નામ ભૂલથી છોડી દેવામાં આવ્યું છે

---

૨ બૌદ્ધ સંપ્રદાયને લગતા બધા પુસ્તકોમાં એ વાત છે (બુદ્ધિસ્ટ ઇંડિયા, પૃ ૧૧) પર ર્‌હીસ ડેવિડ્ઝ પાલિ ગ્રંથોના પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ કરે છે. કપિલ વસ્તુના સ્થાન અને ખંડીએર માટે જુઓ મુકરજી અને વી એ. સ્મિથ, 'એન્ટિક્વિટીઝ ઇન ધ ટરાઇ' (કલકત્તા, ૧૯૦૧ વૉલ્યુમ ૨૬, ભાગ ૧. આર્કી. સર્વે, રીપોર્ટ્સ ઇમ્પ. સીરીઝ) હેસ્ટિંગ્ઝનું એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑફ રિલિજ્યન એન્ડ એથિક્સ, એમ વી

૩ પુરાણોમાં ઉદયના ઉદયન, ઉદયાશ્વ વગેરે પાઠાંતરો છે બૌદ્ધો તેને ઉદયિભદ્દ (ઉદયિભદ્રક) કહે છે અને તેને અજાતશત્રુના પુત્ર તરીકે બતાવે છે પુરાણો પ્રમાણે તે તેનો પૌત્ર હતો (મહાવંશ પ્રકરણ ૪, રૉકહિલના, લાઇફ ઑફ બુદ્ધમાં, ૯૧, ર્‌હીસ ડેવિડ્ઝ, સંવાદો, ૧૮૯૯, ૫૪, ૯૮) તેના અમલના ચોથા વર્ષમાં ઉદયે ગંગાને દક્ષિણ કિનારે પાટલિપુત્ર કે કુસુમપુર વસાવ્યું એમ વાયુ પુરાણ જાહેર કરે છે આ કથન બતાવી આપે છે કે સૌથી જૂનું સ્થાન કુસુમપુર ગંગાને કિનારે હતું, અને તેની પછી પાટનગર થયેલા સોન નદી પરના પાટલિપુત્રથી ઠીક દૂર હતું

મહાસેનની પુત્રી ઉદયની રાણી હતી એનો મુલક વત્સ પણ કહીને કૌશામ્બિ હતો પદ્માવતી દર્શક રાજાની બેન હતી અને અવંતીનો રાજા પ્રદ્યોત

અને ઉદયને અજાતશત્રુના પુત્ર અને તેના પછી તરત આવેલા વારસ તરીકે તે બતાવે છે. ઇસ્વીસનના ત્રીજા સૈકામાં ભાસ કવિએ રચેલા કહેવાતા "સ્વપ્ન વાસવદત્તા' નામના નાટકમાં દર્શકને વત્સના રાજા ઉદયનનો અને અવન્તિ કે ઉજ્જયિનીના રાજા મહાસેન ઉર્ફે પ્રદ્યોતનો સમકાલીન બતાવેલો છે. એ નાટક હાથ લાગતાં દર્શક નામનો રાજા મગધમાં હતો અને તેનું પાટનગર રાજગૃહ હતું એ વાત ખરી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉદય વગેરે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૩

ઉદયનું રાજ્ય આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૩માં શરૂ થયું એમ આપણે માની શકીએ. તેણે પાટલિપુત્ર અથવા વધારે ચોક્કસ રીતે કહીએ તો તેની પાસેનું કુસુમપુર વસાવ્યું એ દંતકથા સિવાય તેની બાબતમાં બીજી કાંઈ માહિતી નથી.

ઇરાની જીતો

આ પ્રકરણમાં સ્વીકારેલી સાલવારી આશરા પડતી પણ ખરી હોય તો અજાતશત્રુનો પુત્ર દર્શક તથા પૌત્ર ઉદય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૧થી ૪૮૫ સુધીમાં રાજ્ય કરતા ઇરાનના પાદશાહ

અથવા મહાસેન પોતાના પુત્ર વેરે તેનું લગ્ન કરવા મથતો હતો. (જેકોબિનો વાસવદત્તાનો તરજુમો. ઇન્ટર્ન, મોનેશર, ફ્યર, વિઝનશેફ્ટ, માર્ચ, ૧૯૧૩). પ્રો ગીગર મહાવંશને પુરા અને હાર્દિક પસંદગી આપતા લેશ માત્ર આચકો ખાતા નથી, પણ તેની ગુંચવાડાભરી હકીકત કરતાં પુરાણોની હકીકત વધારે પ્રમાણરૂપ છે એ વાતનું સમર્થન કરવામાં આ શોધ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ વિદ્વાન અધ્યાપક કહે છે કે 'પુરાણોમાં અજાતશત્રુ અને ઉદયન વચ્ચે વળી એક દર્શક નામનો રાજા ઘુસાડી દેવામાં આવે છે. એ ખરેખર ભૂલ છે પાલિ ધર્મગ્રંથો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ઉદયિભદ્દ અજાતશત્રુનો પુત્ર અને ઘણુંકરીને તેની પાછળ ગાદીએ આવનાર હતો. (તરજુમો, મહાવંશ, ૧૯૧૨, પૃષ્ટ ૪૪, ૪૫), કમનશિબે ઘણા 'શંકા ન લઇ શકાય એવાં લખાણો' ખરાં હોતાં નથી

હીસ્પેસ્ટીસના પુત્ર ડેરિયસના સમકાલીન હોવા જોઇએ. ડેરિયસ ઘણો બાહોશ રાજ્યકર્તા હતો વિવિધ ચઢાઇઓ દ્વારા એશિયાના ઘણા ભાગનો પરિચય કરાવવા તેણે પોતાના અમલદારોને રોકયા હતા

આમાની એક ચઢાઇ સિંધુના મુખથી દરીઆમાર્ગે ઇરાન જવાય એમ છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે આ પછી કેટલાક સમયને અંતરે મોકલવામા આવી હતી. એ ચઢાઇની સરદારી કેરિયામા આવેલા કેરી એન્ડાના સ્કાઇલેક્ષને આપવામા આવી હતી તેણે ગમે તેમ કરી ગાધાર દેશમા પંજાબની નદીઓમા રહી નીચે સમુદ્ર સુધી જવા માટે વહાણોનો કાફલો સજ્જ કર્યો અને આખરે તેરમે મહિને રાતા સમુદ્રમા તે પહોચી ગયો આ સાહસભરી સફરની વિગતો લુપ્ત થઇ છે પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તે સફર દરમિયાન એકઠી થયેલી માહિતી એટલી તો કિંમતી હતી કે તેનો ઉપયોગ કરી ડેરિયસ સિંધુની ખીણને ખાલસા કરી શકયો અને પોતાના વહાણોના કાફલાને હિંદી મહાસાગરમા મોકલવા શક્તિવાન થયો હતો હિંદના ધનુર્ધારીઓ ઝર્સીસની સેનાનું કિંમતી અંગ થઇ પડયા હતા પ્લેટીઆ આગળની માર્ડોનિયસની હારના તે પણ ભાગીદાર હતા. (ઇ સ. પૂર્વે ૪૭૯).

આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦

જીતાયેલા મુલકોનો એક સ્વતંત્ર પ્રાંત બનાવવામા આવ્યો. મહારાજ્યનો એ વીસમો પ્રાંત રાજ્યનો સૌથી સમૃદ્ધ અને સૌથી વધારે વસ્તી વાળો ગણાતો હતો ૩૬૦ સોનાના સુઓઇક સિક્કા જેટથી એટલે ૧૮૫ હન્ડ્રેડવેટ સોનું અને નગદ દસ લાખ જેટલી ખંડણી તે પ્રાંતની આવતી એશિયાના કુલ પ્રાંતોમાથી આવતી ખંડણીના ત્રીજા ભાગ જેટલી તે થવા જતી હતી એ હિંદી પ્રાંતની ચોક્કસ મર્યાદા નક્કી કરી શકાય એમ નથી પણ આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે તે એરિયા અથવા હેરાત, એરેકોઝિયા

હિંદી પ્રાંત

અથવા કંદહાર અને ગંડારિયા અથવા વાયવ્ય પંજાબ કરતાં જુદો પ્રાંત હતો. એમાં કાલા બાગથી દરિયા સુધીનો સિંધુનો માર્ગ આવી જતો હશે અને તેમાં આખા સિંધનો તેમજ સિંધુની પૂર્વે આવેલા પંજાબના ઘણા મોટા ભાગનો સમાવેશ થઈ જતો હશે. આ સમય પછી આશરે બે સૈકાને અંતરે અલેગ્ઝાંડરે હિંદ પર ચઢાઇ કરી ત્યારે સિંધુ નદી હિંદ અને ફારસી રાજ્યની વચ્ચેની મર્યાદા ગણાતી હતી અને પંજાબ તેમજ સિંધ બંનેમાં સ્થાનિક રાજાઓનાં નાનાં નાનાં રાજ્ય આવી રહ્યાં હતાં. પ્રાચીન સમયમાં નદીઓના માર્ગ હાલના કરતાં તદ્દન જુદા હતા અને સિંધ અને પંજાબના ઘણા મોટા ભાગ હાલ વેરાન છે, તે તે સમયે આબાદ અને સમૃદ્ધિશાળી હતા. આ બીનાથી ઇરાની રાજાનો વીસમો પ્રાંત અચંબો પમાડે એવી ખંડણી કેવી રીતે આપી શકતો હતો તે સમજાય છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૦

પુરાણોની યાદી અનુસાર ઉદયની પછી નંદીવર્ધન અને મહાનંદી આવ્યા હતા, પણ તે બંનેની બાબતમાં નામ શિવાય બીજી કાંઇ જ માહિતી નથી. એમના અમલનો અવધિ અનુક્રમે ૪૦ કે ૪૨ વર્ષ અને ૪૩ વર્ષ એટલે કુલે ૮૩ કે ૮૫ વર્ષનો આપવામાં આવ્યો છે, તે ખરો હોવાનો સંભવ નથી. એ રાજાઓનાં નામ નંદીવર્ધન અને મહાનંદી હતા તે ઉપરથી તે નંદ વંશના હતા એવું અનુમાન વાજબી થઇ પડે છે. એમ કહેવાય છે કે શૈશુનાગ વંશના છેલ્લા રાજા મહાનંદીને એક શુદ્ર એટલે હલકી જાતની સ્ત્રીથી મહાપદ્મનંદ નામનો પુત્ર થયો હતો. એ ગાદી બથાવી પડયો અને તેમ કરી તેણે નંદવંશની સ્થાપના કરી. આ બનાવને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૧૩ ના અરસામાં મૂકી શકાય.

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૩

આ બિંદુએ આપણાં બધાં પ્રમાણ ન સમજાય એવાં તથા

નંદો

ન મનાય એવા થઈ જાય છે પુરાણો ઉપરથી જણાય છે કે શૈશુનાગ વંશના છેલ્લા બે રાજા પછી નવનંદો એટલે કે મહા પદ્મનંદ (૮૮ વર્ષ) અને તેના આઠ પુત્ર (૧૨ વર્ષ) આવ્યા. એ પુત્રોમાંનો પહેલો સુકલ્પ હતો. આમ જોતાં એ બે પેઢીએ એક સૈકા સુધી રાજ્ય કર્યું જણાય છે એ તો સ્પષ્ટ છે કે કોઈપણ રીતે ઇતિહાસમાં અસત્યના અંશ ભળ્યા છે અને એ માલવારી ખરી હોઈ શકે નહિ એથી આગળ વધી એ વંશના અવધિને ૧૫૫ વર્ષ જેટલો વધારી જૈનો ખરેખર મનુષ્ય બુદ્ધિ પર અત્યાચાર કરે છે બૌદ્ધ માર્ગના મહાવંશ, દીપવંશ અને અશોકાવદાન એ બધા ખીચડાને અત્યંત અસ્પષ્ટ અને વિરોધી વાતોથી ભરી ગુંચવાડામાં વધારો કરે છે બધી પ્રણાલી કથાઓમાં 'નવનંદ' ના નામથી ઓળખાતા રાજાઓનો ઇતિહાસ આમ ખોટી રીતે આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એમ માની શકાય કે એમ કરવામાં પ્રબળ મતાંતર કારણભૂત હોય.

ગ્રીક અહેવાલો

ગ્રીક અને રોમન ઇતિહાસકારોએ તેમની માહિતી મેગાસ્થનીસ અથવા અલેગ્ઝાંડરના સાથીઓ પાસેથી મેળવેલી છે આમ હોવાથી તેમના તરફથી મળતી માહિતીને મૂળ સાધનોથી બીજે પગલે આવેલી સમકાલીન સાહેદી તરીકે ગણી શકીએ એ માહીતિ ખરા ઇતિહાસપર કાંઈક પ્રકાશ નાખે છે ઇ સ પૂર્વે ૩૨૬ માં હાઇફેસીસ આગળ અલેગ્ઝાંડરને આગળ વધતો અટકાવવામાં આવ્યો ત્યારે 'ભાગલ' અથવા 'ભાગેના' નામના એક દેશી રાજાએ તેને ગંગાને કિનારે આવેલા ગંગરાઇડી અને પ્રાસી પ્રજાના રાજાનું નામ કહેલું હતું એ નામના અપરિચિત ઉચ્ચાર પરથી ગ્રીકો જે સમજ્યા તે મુજબ તે નામ ગ્ઝેન્ડ્રેમિસ અથવા અગ્રેમીસ હતું પોરસે પણ એ વાતનું સમર્થન કર્યું હતું. એ રાજા પાસે ૨૦,૦૦૦

ઘોડેસ્વાર, ૨૦૦૦૦૦ પાયદલ, ૨૦૦૦ રથ અને ૩૦૦૦ કે ૪૦૦૦ હાથીની સેના હતી એમ કહેવાતું હતું. પ્રાસી રાજ્યની રાજ્યધાની તો પાટલિપુત્રજ હતું એટલે અલેગ્ઝાંડરને મળેલી હકીકત મગધના રાજાને ઉદ્દેશીનેજ હોઇ શકે. તે રાજા અહિંની પ્રણાલી કથામાં સૂચવાયેલા નંદોમાંનો કોઇએક હોવો જોઇએ. તે સમયે રાજ્ય કરતો રાજા તેનાં દુષ્ટતા તથા હલકી ઉત્પતિને લીધે લોકોમાં બહુ અપ્રિય થઇ પડયો હતો એમ કહેવાય છે. એમ કહેવાય છે કે તે એક હજામનો પુત્ર હતો. એની પહેલાંના કાયદેસર રાજાની રાણીનો તે હજામ યાર હતો, તેણે તે રાજાનો વધ કરવાની વ્યવસ્થા કરી, અને તેના પુત્રોના પાલક હોવાના બહાના નીચે તેમને પોતાની સત્તા નીચે તેણે આણ્યા; અને આખા રાજકુટુંબનો ઉચ્છેદ કર્યો. તેમના ઉચ્છેદ પછી તેને એક પુત્ર થયો. અલેગ્ઝાન્ડરની ચઢાઇ વખતે એ પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો. પોતાની જાત કરતાં તે તેના પિતાની જાતને વધારે લાયક હતો અને તેથી પ્રજાના તિરસ્કાર અને ધિક્કારનું પાત્ર તે બની રહ્યો હતો.[1]

હિંદી પ્રણાલી કથાઓ

નંદવંશની ઉત્પત્તિ શંકાને પાત્ર હતી અને તેમાં માત્ર બેજ પેઢી આવતી હતી એવા પુરાણોના કથનને આ વાર્તા ટેકો આપે છે. પહેલો નંદ મહાપદ્મનંદ ભાવી ભાગ્યથી પ્રેરાયેલો હતો તથા તેનો અમલ ઉંચ વર્ણના અથવા ક્ષત્રિય રાજાઓનો અંત તથા શુદ્ર ગણાતા હલકા રાજાઓના અમલની શરૂઆત બતાવે છે એમ કહી જુનામાં જુનાં પુરાણો તેને નિંદે છે. મહાવંશ છેલ્લા

---

૧. એગ્રેમીસ (કર્ટિયસ પુ. ૯, પ્રકરણ ૨) ઝેંડ્રેમીસ (ડાયોડોરસ પુસ્તક ૧૭, પ્રક. ૯૩). એ વાર્તાનાં બધાં હિંદુ અને ગ્રીક પાઠાંતરો એચ. એચ. વિલ્સનના 'મુદ્રા રાક્ષસ' ની પ્રસ્તાવનામાં ભેગા કરેલા છે. (થીએટર ઑફ હિંદુઝ, ii, પૃષ્ઠ ૧૨૯–૧૫૦). 'બૃહત્કથા' અને મેકેન્ઝી હસ્તલિખિત પ્રતમાં આપેલી વાતો તો માત્ર લોકકથાનક છે.

નંદને 'ધન' એવુ નામ આપી પહેલા નંદ પર ધનલોભી હોવાનો આક્ષેપ કરે છે ચીનાઇ યાત્રી હ્યુએનત્સાંગ નંદરાજા ઘણા ધનવાન રાજા તરીકે પ્રખ્યાત હતો એવો ઉલ્લેખ કરે છે

સારાંશ

આ બધી સૂચનાઓને સાથે મૂકતા આપણે ઠીક ખાત્રીથી એવો નિર્ણય કરી શકીએ કે નંદકુટુંબની ઉત્પત્તિ ખરેખર હલકી હતી કાયદેસર રાજાનું ખૂન કરી તેણે રાજ્યસત્તા મેળવી હતી અને એ રાજ્યસત્તા તેની પાસે માત્ર બે પેઢી સુધીજ રહી ગ્રીક લેખકો સાખ પુરે છે કે રાજ્યસત્તા બચાવી પાડનારનું લશ્કરી બળ ઘણુ જબરૂં હતુ, પણ તે બિંબિસાર અને અજાતશત્રુની જીતોનુ પરિણામ હતું અને સંભવ છે કે એ જીતો તેમની પછી આવેલા રાજાઓએ ચાલુ રાખી હતી, એમ માનવા કારણ છે. નંદના રાજ્યના વિસ્તારની મર્યાદા ચોક્કસ રીતે બાંધી શકાય એમ નથી તથા તે વંશની માત્રા પણ ચોકસાઇથી નક્કી કરી શકાય એમ નથી એટલુ તો નક્કીજ છે કે એ બે પેઢીઓ એકસો પંચાવન વર્ષ સુધી તો નહોતીજ ટકી તે સો વર્ષ સુધી ચાલી એ પણ બનવા જોગ નથી, છતા તેની ખરી મુદતનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે[૨] એકાણુ વર્ષનો સમયાવધિ માની લઇએ તો તેનો ચોક્કસ સાલવારી જોડે મેળ બેસે છે

---

૨ રાજાઓની બે પેઢીનો નાવે ચઢેલો લાબામા લાંબો ગાળો ઓરિસાના ઇતિહાસમા જડે છે શિલાલેખોથી સિદ્ધ થાય છે કે ચોરગંગે શાકે ૯૯૮ થી ૧૦૬૯ સુધી એટલે લગભગ ઈ સ ૧૦૭૬ થી ૧૧૪૭ સુધી રાજ્ય કર્યું તેની પછી તેના ચાર પુત્ર ગાદીએ આવ્યા અને તેમણે ઈ. સ ૧૧૯૮ સુધી રાજ્ય કર્યું એ આંકડાઓ પાચ રાજ્ય તથા બે પેઢી માટે ૧૨૨ વર્ષનો અવાધ આપે છે (એમ એમ ચક્રવર્તી ક્રોનોલોજી ઓફ ધી ઈસ્ટર્ન ગંગાકિંગ્ઝ ઓફ ઓરિસ્સા, જે એ બી. એસ ભાગ ૧ અંક ૭૨. ૧૯૦૩)

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો ઉદય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨

જો નંદ[1] નવ થયા હોય તો તે નવ નંદની બાબત ગમે તેવી ભેદભરી હોય તોપણ તેમાંના છેલ્લાને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે પદભ્રષ્ટ કરી મારી નાંખ્યો એ વાતમાં તો કોઇપણ જાતની શંકા નથી. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય એ નંદ વંશ[2]માં જ વાંધાભરી રીતે પેદા થયો હતો. છેલ્લા નંદના સમયમાં થયેલા રાજ્યવિપ્લવમાં એ પતન પામેલા રાજાના સંબંધમાં આવેલા

---

૧ કે. પી. જયસ્વાલ नवनंदाः નો અર્થ સંખ્યામાં નવનંદ નહિ પણ નવ એટલે નવીન નંદ એવો કરે છે. જુઓ, જ બી. ઓ. રીસર્ચ સોસાઇટી iv. ૯૧-૫). આ માન્યતાને અનુસરતાં ક્ષેમેંદ્રના પહેલાં થઈ ગયેલા પૂર્વ-નંદ, નંદવર્ધન અને મહાનંદથી આ નંદ જુદા હોવા જોઇએ. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પ્રતિષ્ઠિત અને પૂર્વે થઈ ગયેલા નંદોનો સગો હતો અને પછીથી થયેલા ખરાબ આબરૂવાળા નંદોના જેવો શુદ્ર વર્ણનો નહોતો એમ માનવા માટે સબળ કારણો હરિત કૃષ્ણ દેવ રજુ કરે છે.

૨. શ્રી ખારવેલ મહામેઘવાહન નામના કલિંગના જૈનરાજાના ઉદયગિરિ આગળ આવેલા એક ભાંગ્યાતુટયા શિલાલેખમાં બે વાર નંદરાજાનો ઉલ્લેખ આવે છે. આર. ડી. બેનર્જી તથા કે. પી. જયસ્વાલે ૧૯૧૭માં બને તેટલો એ લેખનો પાઠ બેસાડયો છે. (જે. બી. ઓ. રીસર્ચ. સો. ગ્રંથાંક-iii ડીસેંબર ૧૯૧૭, પૃ. ૪૨૫-૫૦૭). ચુસ્તજૈન તથા ચેટાવંશના ઓરિસા અથવા કલિંગના રાજ્યના રાજા ખારવેલના અમલનાં તેર વર્ષોનાં શાંતિ તથા યુદ્ધ સમયનાં રાજકીય કૃત્યોની નોંધરૂપ એ લેખ છે. ત્રીજા આંધ્રરાજા શ્રી સત-કર્ણીની સામે થઈ પશ્ચિમમાં છેક વરાડ સુધી તેણે પોતાની સત્તા વિસ્તારી હતી. આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ માં શરૂ થયેલ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના શકના ૧૬૪ કે ૧૬૫ મા વર્ષની સાલ એ લેખ ઉપર છે. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૭-૧૫૮ લેખની સાલ તરીકે લઇ શકાય. તેમાં એક નંદરાજાનો ઉલ્લેખ છે. ખારવેલના રાજ્યના પાંચમા વર્ષ પહેલાં ૩૦૦ વર્ષ અગાઉ એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૫ માં તેણે એક નહેર બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એ નંદરાજા ઘણું કરીને નંદીવર્ધન હશે-(ઇંડિયન એન્ટિકવરી ૧૯૧૮ નાં પૃ. ૨૨૩ અને ૧૯૧૯ નાં પૃ. ૧૮૭-૯૧ સુધીમાં ખારવેલ લેખ ઉપરની આર. સી મુજુમ-

બધાનો ઉચ્છેદ કરવામા આવ્યો હતો એવી પ્રણાલી કથા માનવામા કાઇ જ અડચણ નથી કારણ કે પૂર્વીય દેશોમા સારી પેઠે રક્તપાત થયા વગર રાજ્યવિપ્લવો થતાજ નથી રાજ્ય બથાવી પડનાર ચન્દ્રગુપ્ત પર કાશ્મીર સુદ્ધા ઉત્તરના રાજ્યોએ એકસપી કરી ચઢાઈ કરી, પણ કૌટિલ્ય, ચાણાક્ય કે વિષ્ણુગુપ્ત એવા વિવિધ નામ ધારી એના બ્રાહ્મણ મત્રીની કુટિલ નીતિથી એ ચઢાઇ નિષ્ફળ નીવડી એ કથન નહિ માનવા માટે કાઇ કારણ નથી પણ એ બનાવ બન્યા પછી કેટલાક સૈકા બાદ લખાયેલો અને આપણા એકજ આધારરૂપ નાટકમા આપેલી વિગતો પર વિશ્વાસ રાખવો એ સલામતીભર્યું

દારની નોધ જુઓ) આ સાવવારીના નિર્ણયથી તે જુદા પડે છે એ વિષયની હજુ વધારે ચર્ચા થવાની જરૂર છે હાલમા તો હુ બેનરજી તથા જયસ્વાલનો પાઠ સ્વીકારૂ છુ

સર જી ગીયર્સન મને કહે છે કે નદો બ્રાહ્મણોના કટ્ટા શત્રુ તરીકે જાણીતા હતા બારમા સૈકામા ચદ કવિએ પોતાની સાલવારીની ગણત્રીમાથી તેમના રાજ્ય બાતલ કર્યા હતા એણે 'અનદ' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે સાધારણ વિક્રમ સવત્ કરતા તે ૯૦ કે ૯૧ વર્ષ જેટલો કમી છે નદો જૈન હતા અને તે કારણે બ્રાહ્મણોના ધિક્કારને પાત્ર હતા એ બહુ બનવા જેવી વાત છે તેઓ તેમને અપવિત્ર અને તે કારણે પોતાની વશાવળીઓમા સામેલ નહિ કરવા જેવા ગણતા હતા ચદ્રગુપ્તે પદભ્રષ્ટ કરેલો નદરાજા હિદુઓની આખમા નાસ્તિક તરીકે ખુચતો હતો એમા કાઈ સવાલ નથી કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના છેલ્લા શ્લોકમા તે લખે છે કે 'નદોના હાથમા ગયેલી પૃથ્વી તથા શુદ્ધ અને વેદશાસ્ત્રને તેની અસહિષ્ણુતાથી જલદી છુટકારો કરાવનારે આ શાસ્ત્ર લખ્યુ છે' (શ્યામ શાસ્ત્રીનો તરજુમો છે) (એન એન લોના 'સ્ટડીઝ ઇન એન્શિયન્ટ હિંદુ પોલિટિ' નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતના પૃ xiii ઉપર આર કે મુકરજી એ પાઠનુ ઉધરણ કરે છે પટણા આગળ પચ પહાડીના સ્તુપોનો સમૂહ એણે તૈયાર કરાવ્યો એમ લોકકથા કહે છે એ સ્તુપો જૈન કે બૌદ્ધ હોવાનુ જણાય છે એટલે એ ઉપરથી પણ છેલ્લો નદરાજા જૈન કે બૌદ્ધ હોય એ મતનુ સમર્થન થાય છે

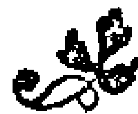
નથી. વળી હિંદના પહેલા ઐતિહાસિક સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તનાં જન્મ અને યુવાની દરમિયાન થયેલા ચમત્કારો કથવા, તેમજ જુદાં જુદાં પુસ્તકમાં નોંધાયેલી અને ઘણે ભાગે દુનીઆના સ્વમાન્ય જનકથાના ભંડાર-માંની અદ્‌ભૂત રસભરી વાતોને ખરી લખી જવામાં કાંઇ લાભ હોય એમ જણાતું નથી.

ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યારોહણ

ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ થી ૩૨૦ સુધીમાં અને ઘણું કરીને તો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ માં મૂકી શકાય એમ છે. મગધ રાજ્ય તાબેનો મુલક તે વખતે ઘણો વિસ્તીર્ણ હતો; અને ગ્રીક લોકો ગંગારાઇડી અને પ્રાસીના નામથી ઓળખતા તે પ્રજાઓના મુલકનો તેમાં સમાવેશ થતો હતો. એમાં કાંઇ નહિ તો કોસલ, તિર્હુટ અથવા ઉત્તર બિહાર, કાશી, અંગ અને મગધ અથવા દક્ષિણ બિહારનો સમાવેશ થતો હતો. પાટલિ-પુત્રમાં રાજ્યની ઉથલપાથલ થઈ તેની બે કે ત્રણ વર્ષ પહેલાં અલેગ્ઝાંડર એક ઝંઝાવાતની પેઠે સિંધ અને પંજાબમાંથી પસાર થયો હતો, અને એમ કહેવાય છે કે તે સમયે તરૂણ ચંદ્રગુપ્ત એ બળવાન ગ્રીક યોદ્ધાને મળ્યો હતો.

ઉપલી વાત ખોટી માનવાને કાંઇ કારણ તો નથી પણ તે ખરી હોય કે ખોટી, તોપણ એટલું તો નક્કીજ છે કે અલેગ્ઝાંડરની ચઢાઇ પછી થયેલી અવ્યવસ્થાને લીધે ચંદ્રગુપ્તને પોતાની સત્તા જમાવવાની સારી તક મળી. પરદેશીઓની સામે દેશીઓએ કરેલા બળવાની તેણે સરદારી લીધી અને ઘણીખરી ગ્રીક પલટણોનો તેણે નાશ કર્યો. આપણા પ્રમાણોની ભાષા ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે સિંધુના પ્રદેશમાં પરદેશી થાણાંઓ પર હુમલો કર્યા પહેલાં નંદરાજ વંશનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. એ રાજ્યવિપ્લવ કાંઇ એક પળમાં પુરો થયો નહોતો; અને એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે વિવિધ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થતાં તેને એક વર્ષ તો લાગ્યું હશે. જ્યારે

બળના પ્રયોગથી કે કુટિલ નીતિથી તમામ વિરોધને દાબી દેવામાં આવ્યો ત્યારે જુવાનીના પુર બહારમાં આવેલો બળવાન ચંદ્રગુપ્ત ઉત્તર હિંદનો બિનહરીફ સ્વામી બન્યો. પણ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય તથા તેની પછી મગધની ગાદીએ આવનાર તેના વંશજોએ કરેલા કામોની વાત કહીએ તે પહેલા ફિલિપના લડાયક પુત્રના હિંદની ચઢાઈ રૂપ સાહસની અદ્ભૂત વાર્તા પ્રકટ કરવા આપણે થોભવુ પડશે.

પરિશિષ્ટ

શૈશુનાગ અને નંદ વંશની સાલવારી.

ચોક્કસ પાયા

આપણને મળતાં પ્રણાલીગત સાધનો ઢંગ વગરનાં અને વિરોધી હોવાથી શૈશુનાગ અને નંદ વંશોની સાલવારી ચોક્કસાઇથી નક્કી કરવાનું બની શકે એમ નથી, તોપણ હું એમ ધારવાની હિંમત કરૂં છું કે સત્યની ઠીક લગોલગ પહોંચવાનું અને કેટલીક પ્રણાલીઓનો મેળ મેળવવાનું કામ શકય છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના રાજ્યારોહણની સાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ ની મૂકવામાં આવી છે તે લગભગ ખરા જેવી છે. એમાં કદિ કાંઈ ભૂલ હોય તો તે ત્રણ વર્ષથી વધારે હોવાનો સંભવ નથી. એને ચોક્કસ પાયા તરીકે લઇ આપણે તેની પહેલાના સમયની ગણત્રી કરી શકીએ. પુરાણોમાં ખાસકરીને ‘ મત્સ્ય ’ અને ‘ વાયુ ’ ની જુનામાં જુની ઐતિહાસિક નોંધોમા આપેલી શૈશુનાગ વંશના દશ રાજાઓની યાદી એ બીજો મુખ્ય ચોક્કસ પાયો છે. એની સચ્ચાઇનું બીજી કેટલીક સાહેદીથી સમર્થન થાય છે. ત્રીજો પાયો તે ૧૯૧૭ માં થયેલો ખારવેલના લેખનો સુધારેલો પાઠ છે. તે આગળ પૃષ્ટ ૫૮ ઉપરની ટીકા ૨ માં આપેલો છે. ચોથો પાયો તે બુદ્ધના અવસાનની સંભવિત સાલ છે.

રાજ્યના અવધિ

શૈશુનાગ વંશમાં દશ રાજા થઇ ગયા એ વાત તો આપણે સ્વીકારીએ, પણ પુરાણોમાં એ આખા વંશનો તેમ જ કેટલાંક રાજ્ય માટે આપેલો અવધિ સ્વીકારી શકાય એમ નથી. અનુભવથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કોઇ વંશમાં ઘણા રાજાઓની શ્રેણી હોય ત્યાં પેઢીઓ પચીશ વર્ષની સરાસરી ભાગ્યે જ

પ્રાપ્ત કરે છે અને પેઢી નહિ પણ રાજ્યની બાબતમા તો એ સરાસરીની મર્યાદા ભાગ્યે જ ઓળગાય છે

બીજા ચાર્લ્સથી વિક્ટોરિયાના અમલનો સમાવેશ કરતી દશ અગ્રેજ રાજ્યકર્ત્તાઓની શ્રેણીના ૧૬૪૯ થી ૧૯૦૧ સુધીમા કુલ ૨૫૨ વર્ષ થયા અને તેમા ૧૨૪ વર્ષના જુમલાવાળા ત્રીજા જ્યોર્જ અને વિક્ટોરિયાના ઘણા લાબા રાજ્યોનો સમાવેશ થયો એ સમયની પરિણામી ૨૫૨ વર્ષની સરાસરી આપણે મોટામા મોટી ગણી શકીએ અને એ રીતે જોતા શૈશુનાગ વશના દશ રાજાઓના રાજ્ય માટે વધારેમા વધારે ૨૫૨ વર્ષ આપી શકાય મત્સ્ય પુરાણમા તથા વાયુ પુરાણમા આપેલી યાદીના રાજાઓના અમલના વર્ષોનો સરવાળો કરતા તે અનુક્રમે ૩૨૧ અને ૩૩૨ થવા જાય છે કાઇ પણ આચકો વગર આપણે પુરાણોમા આપેલા એ આકડાઓનો અગીકાર કરી શકીએ 'મત્સ્ય'મા આપેલા અહેવાલને અતે એવી ટીકા છે કે 'આ દશ શૈશુનાગ રાજા થશે એ શૈશુનાગોનો અમલ ૩૬૦ વર્ષ ચાલશે તે રાજાઓના સગા ક્ષત્રિયો હશે " મી પર્ગિટર સૂચવે છે કે '૩૬૦' એ આકડાને '૧૬૩' સમજવો જોઇએ એ સમજુતિ સ્વીકારીએ તો દર રાજ્યની સરાસરી લબાઈ માત્ર ૧૬ ૩ થાય અને તેમ કરતા બુદ્ધ અને તેના સમકાલીન બિંબિસાર અને અજાતશત્રુની સાલવારી અને બુદ્ધના મરણની સાલનો (ઈ સ પૂર્વે ૫૪૩) મેળ ખાતો નથી એ વશ બે સૈકાથી વધારે ચાલ્યો હોય, એ બનવાજોગ છે

સાલવારીની આગલી હદ

આ પુસ્તકમા આગળ કહ્યુ છે તેમ નદ વશની બે પેઢીના રાજ્યનો ૧૦૦ કે ૧૫૫ વર્ષનો અવધિ સ્વીકારી શકાય એમ નથી કવિ ચદે વાપરેલી આ નદ ગણત્રીની રીતથી એ સમયાતર માટે ૯૦ કે ૯૧ વર્ષનુ સૂચન થાય છે અને તે ખરૂ છે આ રીતે ૨૫૨ + ૯૦ મળી ૩૪૨ વર્ષનો

મહત્તમ સમયાંતર આપણે શિશુનાગ અને નંદ વંશ માટે આપી શકીએ. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ ના વર્ષના ચોક્કસ બિંદુથી પાછળ ગણતાં પહેલા રાજા શિશુનાગની વહેલામાં વહેલી સાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૬૪ ની આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ. પણ ખરેખરી સાલ તો આના કરતાં કાંઇક મોડી હોય એમ જણાય છે. કારણ કે દશ શિશુનાગ અને બે નંદનાં મળી જે બાર રાજ્યો થાય તે ૨૫·૧૬ ની સરાસરીએ પહોચ્યાં હોય એ બહુ અસંભવ જણાય છે.

થઇ ગયાં સંભવતાં ખરેખરાં રાજ્યો

પાંચમા અને છઠ્ઠા રાજા બિંબિસાર અથવા શ્રેણિક અને અજાતશત્રુ અથવા કૃનિકનાં રાજ્ય તેમાં થએલાં યુદ્ધ તથા ધાર્મિક ઇતિહાસના બનાવોને લીધે સારી રીતે યાદ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી આપણે માની લઇ શકીએ કે એ રાજ્યોના અવધિ વધારે ઓછી ચોક્કસાઇથી જાણવામાં આવ્યા હતા. બિંબિસારે ૨૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એવી મત્સ્ય અને વાયુ પુરાણની એકસરખી સાહેદી સ્વીકારવામાં આપણે તદન વ્યાજબી છીએ.

જુદાં જુદાં પુરાણ અજાતશત્રુના અમલ માટે ૨૫ કે ૨૭ વર્ષ નક્કી કરે છે અને ટિબેટ તથા સિલોનની બૌદ્ધ પ્રણાલીકથા તેના રાજ્યનો અવધિ ૩૨ વર્ષનો ઠરાવે છે. હું મત્સ્ય પુરાણની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન યાદીનું ખરાપણું અને તેનું રાજ્ય ૨૭ વર્ષનું હતું એમ માની લઉં છું. 'મત્સ્ય' જેને ભૂલથી વંશક લખે છે તે દર્શક નામનો રાજા ખરેખર થઇ ગયો હતો એ બીના ભાસ કવિના 'સ્વપ્ન વાસવદત્તા' નામના નાટક ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. મત્સ્ય પુરાણમાં આપ્યા મુજબ તેનો અમલ ૨૪ વર્ષનો ઠેરવી શકાય. ઉદયનનું નામ બૌદ્ધ પુસ્તકોમાં મળી આવે છે. તેણે પાટલિપુત્ર વસાવ્યું, કહેવાય છે. પુરાણો એના રાજ્યનો અવધિ ૩૩ વર્ષનો ઠરાવે છે અને તે ચાલી શકે એમ છે.

નવમા અને દશમા રાજાના અમલનો ભેગો અવધિ 'વાયુ' અને 'મત્સ્ય' પુરાણ અનુક્રમે ૮૫ અને ૮૩ વર્ષનો ઠરાવે છે આ આંકડા ઘણા મોટા અને અસંભવ જેવા લાગે છે એ બે રાજ્યને ૫૦ વર્ષથી વધારે થયા હોય એ બનવા જેવું નથી એ બે રાજ્યો માટે ૫૭ વર્ષનો અવધિ માની લેવામાં આવ્યો છે

આપણી પાસેનો પુરાવો બહુ મજબૂત તો નથી, પણ જે છે તે ઉપરથી એટલું સૂચન થાય છે કે પાછલા રાજ્યોની સરાસરી લંબાઈ સાધારણ આંકડા કરતાં બહુજ મોટી હતી આ ઉપરથી આપણે એમ માની લઈ શકીએ કે પહેલા ચાર રાજ્ય જેને વિષે આપણે કંઈજ જાણતા નથી તે સરખામણીમાં ટુંકા હશે અને તે બધાનો ભેગો સમય ૬૦ વર્ષ કરતાં વધારે નહિ હોય એ રાજ્યોનો અવધિ લાંબો હતો એમ માની લેવાથી એ વંશનો કુલ અવધિ વધારે પડતો લાંબો થાય એ વંશની શરૂઆત ઈ સ પૂર્વે ૬૪૨ માં મૂકવી જોઈએ

મહાવીર અને ગૌતમની પ્રણાલી પ્રાપ્ત સાલ

માત્ર કલ્પિત કથા નહિ એવી વિગતોથી ભરેલી પ્રણાલી-કથાના જબરા સમૂહની હયાતીથી પુરતી રીતે સિદ્ધ થાય છે કે જૈન નેતા મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધ ઘણા સમય સુધી એકમેકના તેમજ બિંબિસાર અને અજાતશત્રુ રાજાના સમકાલીન હતા

આ સંતોના મરણ હિંદના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં બહુ સ્પષ્ટ બનાવરૂપે આપેલા છે, અને ધર્મના વિષય પર લખનારાઓ સાલવારી માટે તેનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે આ ઉપરથી આપણે આશા રાખીએ કે એ બે બનાવોની પ્રણાલી પ્રાપ્ત સાલ રાજ્યોની સાલવારી માટે જરૂરના સૂચક સાધન એકદમ પુરા પાડી શકશે. પણ પરસ્પર વિરોધી પ્રણાલીકથાઓને બારીકીથી તપાસતાં મુશ્કેલીઓ

ઉભી થાય છે. પાલી પ્રણાલી અનુસાર મહાવીર[1], બુદ્ધના મરણ પહેલાં ગત થયાનું જણાય છે. પણ બીજા પુરાવા, કાર્પેન્ટિયરે હિમાયત કરેલી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ ની સાલને ટેકો આપે છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમકાલીન ભદ્રબાહુની પ્રણાલીથી મળેલી સાલ જોડે આનો મેળ પડે છે. સામાન્ય રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ ની સાલ મહાવીરના મરણની સાલ તરીકે આપવામાં આવે છે, પણ તે પ્રણાલીથી મળેલી વિવિધ સાલોમાંની એક છે. ખારવેલના લેખની સાહેદીથી એને ટેકો મળે છે. જૈનોની પ્રણાલીકથાઓનો એકએક જોડે તેમજ ચંદ્રગુપ્તની જણાવેલી આશરા પડતી સાલ સાથે મેળ પાડવો અશક્ય છે.

બુદ્ધના મરણની એટલી બધી જુદી જુદી સાલો આપવામાં આવી છે કે તેનો ગણતાં પાર ન આવે.

બુદ્ધનું મરણ: ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩

બિગોડેટે આપેલા બુદ્ધના જીવનના બનાવોના નોંધેલા વારો ઉપરથી ગણત્રી

---

૧ બર્ગેસ, ઇન્ડિ એન્ટિ. ii, ૧૩૯. હોર્નલે તેજ પુસ્તક, xx ૩૬૦ માં પરસ્પર વિરોધી જૈન સાલોની ચર્ચા કરે છે કે દીગંબર તથા શ્વેતાંબર એ બંને શાખા ઈ સ. પૂર્વે ૫૮ માં શરૂ થયેલા વિક્રમ સંવત્ પહેલાં ૪૭૦ ઉપર મહાવીરના અવસાનનો સમય મુકે છે. પણ દિગંબરો પોતાની સાલવારી વિક્રમના જન્મથી માંડી પાછળ ગણે છે અને શ્વેતાંબરી તેને તેના રાજ્યારોહણથી માંડી ગણે છે. પુસ્તકો સૂચવે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૧ કે ૫૪૩ કે ૫૨૭ ને પ્રણાલી સ્વીકૃત સાલ તરીકે લઈ શકાય. વળી એજ ગ્રંથના ii, ૩૬૩; ix–૧૫૮;; xi–૨૪૫, xiii ૨૭૯; xxi ૫૭; xxiii ૧૬૯ જૈન સાલવારીની વધુ ચર્ચા માટે જુઓ. મહાવીરનો નવમો અનુગામી સ્થુલભદ્ર નવમા નંદનો મંત્રી હતો તથા ચંદ્રગુપ્તે નંદને જે વર્ષમાં મારી નાંખ્યો તેજ વર્ષમાં અને મહાવીરના મરણ પછી ૨૧૯ કે ૨૧૫ વર્ષ પછી તે મરણ પામ્યો એ બધાં કથનો ખાસ લક્ષમાં રાખો. (તેજ પુસ્તક xi ૨૪૬). આ છેલ્લો બનાવ ઇ. સ પૂર્વે ૩૨૨ માં કે તે અરસામાં બન્યો છે. એટલે સ્થુલભદ્રના મરણ માટે કાર્પેન્ટિયર સૂચવે છે તેમ ઇ. સ. પૂ. ૪૬૭ ની સાલ કરતાં ઈ સ. પૂ ૫૨૭ ની સાલ સ્વીકારવી વધારે અનુકુલ છે. આશરે ઈ સ. પૂર્વે ૧૯૫ માં ગાદીએ આવેલા પુષ્ય મિત્રને મેરૂતુંગ મહાવીર પછીના ૩૨૨-૫૩ ના અરસામાં મુકે છે (વેબર સેક્રેડ લિટરેચર ઓફ ધ જૈન્સ; પૃ ૧૩૩).

કરતા દિવાન બહાદુર એલ ડી સ્વામિકન્નુપિલ્લાઈ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે તે ગણત્રીને ઇ સ પૂર્વે ૪૭૮ ના એપ્રિલની પહેલી તારીખ અનુકૂળ થઇ પડે છે પરિણામે એને તે બુદ્ધના મરણની ખરી સાલ ગણે છે (ઇન્ડિ એન્ટિ, ઓક્ટો. ૧૯૧૪, વોલ્યુમ ૪૩ પૃ ૧૯૭–૨૦૪ (ઇ સ. પૂર્વેની ૪૮૭ કે ૪૮૬ ની સાલ લગભગ ખરી છે એવુ સમર્થન કરનાર બીજી ત્રણ દલીલો પણ છે—

(૧) કેન્ટોનમા ઈ સ ૪૮૯ સુધી રાખવામા આવેલી 'ગ્રંથિ-નોંધ' એ સમય સુધીમા ૯૭૫ ગાંઠ બતાવે છે, ૯૭૫–૪૮૯= ૪૮૬ (ટકાકુસુ, જે આર. એ. એસ, ૧૯૦૫, પૃષ્ઠ ૫૧)

(૨) 'વસુબંધુના જીવન'નો લેખક પરમાર્થ ઇસ્વી સનના પાચમા સૈકામા થઇ ગયેલા વૃષ-ગણ અને વિંધ્યવાસ નામના આચાર્યોને નિર્વાણ પછીના દશમા સૈકામા થઇ ગયા જણાવે છે (૪૮૭+૪૧૩ =૯૦૦)

(૩) ખોતાનની પ્રણાલીનો એક પ્રકાર ધર્મ અશોકને બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૨૫૦ વર્ષે થયા કહે છે ઇ સ પૂર્વે ૨૪૬મા ગાદીએ આવનાર તથા ઇ સ પૂર્વે ૨૨૧ મા સાર્વભૌમ રાજા થનાર, ચીનનો મોટો કોટ બાંધનાર સમ્રાટ્ શીહ્વાંગ ટીનો તેને તે પ્રણાલી સમકાલીન બનાવે છે (શરતચંદ્રદાસ, જે એ એસ. બી, ભાગ ૧, ૧૮૯૬, પૃ ૧૯૩–૨૦૩, ટચાગ, સીનક્રોનીઝમેઝ ચિનોઇઝ)

હુ નથી માનતો કે એ સાલનો તદન ચોકસાઇથી નિર્ણય કરી શકાય, અને ઈ સ પૂર્વે ૪૮૭ કે ૪૮૬ ની સાલની દલીલોના વિરોધમા ખારવેલ લેખનો નવો પાઠ છે. એ જો ખરો હોય તો શિશુનાગ વંશની બધી સાલોને ૫૦ વર્ષ પાછા હઠાવવાની આપણને ફરજ પડે છે એ ન કરતા સીલોન પ્રણાલીની બુદ્ધની મરણની સાલ ઇ સ પૂર્વે ૫૪૪ કે ૫૪૩ ખરી હોવાની બીનાને ટેકો મળે છે કોઈ એમ દલીલ કરે કે મગધ દેશમા પ્રચલિત પ્રણાલી, દૂર આવેલા સીલોનમા સાધુઓને હાથે પાછળથી નોંધાયેલી પ્રણાલી કરતા વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણાવી જોઇએ, પણ ગૌતમ બુદ્ધ, બિંબિસાર

અથવા શ્રેણિક અને તેના પુત્ર અજાતશત્રુ કે કૂનિકનો સમકાલીન હતો એ બીનાની પુરતી સાબીતી છે તેથી એ વિષયપર વધારે પ્રકાશ પાડવામાં આવે ત્યાંસુધી ખારવેલના લેખમાંથી મળતી સાલવારીના પાયાપર મળેલી ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩ ની પહેલાંની સાલ સ્વીકારવાની મને ફરજ પડે છે.

મૌર્ય વંશની પહેલાંના રાજાઓની સાલો ચોક્કસ રીતે નક્કી કરવાનું કામ અશક્ય છે. નીચેનો કોઠો 'મત્સ્ય' અને 'વાયુ' પુરાણોમા આપેલી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પુરાણગત યાદીમાં આપેલાં નામ તથા તેમનાં ક્રમનું ખરાપણું માની લે છે. પણ તેમાં આવેલા રાજ્યોના અવધિપર ભરોસો મૂકી શકાય એમ નથી તથા તેમાંના કેટલાક ભુલભર્યા છે એ નક્કી છે.

શૈશુનાગ અને નંદ વંશોની આશરા પડતી સાલવારી.

ક્રમાંક.	રાજા (મત્સ્ય પુરાણ.)	રાજ્યનો અવધિ-મત્સ્ય પુ.		ગાદીએ આવ્યાની આશરા પડતી સાલ.	ટીકા.
	શૈશુનાગ વંશ.			ઈ. સ. પૂર્વે.	
૧	શિશુનાગ	૪૦	૧૨૬	૬૪૨ ?	મૂળ કાશી કે વારાણસીનો રાજા
૨	કીકવર્ણ	૨૬		...	કાંઇ જાણવામાં નથી. ચાર રાજ્ય માટે ૬૦ વર્ષ આપવામાં આવે છે.
૩	ક્ષેમધર્મા	૩૬		...	
૪	ક્ષેમજીત અથવા ક્ષત્રૌજા.	૨૪		...	
૫	બિંબિસાર	૨૮		૫૮૨	નવું રાજગૃહ બાંધ્યું; અંગને ખાલસા કર્યું; મહાવીર અને ગૌતમબુદ્ધનો સમકાલીન.

૬	અજાતશત્રુ	૨૭		૫૫૪:	બુદ્ધનું મરણ ૫૪૩, પાટલિપુત્રનો કિલ્લો બાંધ્યો કોસલ અને વૈશાલિ સાથેની લડાઈઓ, મહાવીરનું મૃત્યુ
૭	દર્શક	૨૪		૫૨૭	ભાસનું 'સ્વપ્ન-વાસવદત્તા' જુઓ
૮	ઉદાસિન કે ઉદય	૩૩		૫૦૩	પાટલિપુત્ર પાસે કુસુમપુર શહેર વસાવ્યું
૯	નંદી વર્ધન	૪૦	૮૩	૪૭૦ ?	કાંઇ જાણમાં નથી ખરું જોતાં ગણ્યા વધારે ટુંકા હશે, ૫૭ વર્ષ મૂકવામાં આવ્યાં છે
૧૦	મહાનંદી	૪૩			
	કુલ	૩૨૧		૨૨૯	'મત્સ્ય' ૩૬૦ કે પર્ગિટરના મત મુજબ ? ૧૬૩ વર્ષ આ વંશ માટે ઠરાવે છે (પર્ગિટર પૃ ૬૯)
	સરાસરી	૩૨૧		૨૨૯ (સંભવિત મહાપદ્મનંદ ૨૫૦)	
	નંદવંશ				૯૧ વર્ષ ઠરાવવામાં આવ્યાં છે નીચ જાતિના ધર્મ વિરોધી, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોના વૈરી ચંદ્રગુપ્ત અને કૌટિલ્યને હાથે નાશ પામેલા
૧૧	મહાપદ્મનંદ	૧૦૦		૪૧૩	
૧૨	૯, બે પેઢી				
	મૌર્યવંશ.				
૧૩	ચંદ્રગુપ્ત	૨૪		૩૨૨ (? ૩૨૫)	આ સાલ લગભગ ખરી છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

અલેગ્ઝાંડરની હિંદી ચઢાઇ–આગળ કૂચ

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭ નો એપ્રિલ હિંદુકુશને પસાર કરવો

બેક્ટ્રિયાની છત પુરી કર્યા પછી મહાન અલેગ્ઝાંડરે[1] હિંદ છતીને ડાયોનિસોસ હીરાક્લીસ અને સોમિરેમિસનાં પોરાણિક પરાક્રમોની સ્પર્ધા કે સરસાઈ કરવાનો પોતાના દિલમાં ઘણા સમયથી પોષેલો મનોરથ પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭ ના વર્ષમાં વસંતઋતુના અંત ભાગમાં, સૂર્યના તાપથી પહાડપરનું બરફ જોઇએ તેટલું ઓગળ્યું કે તરતજ પચાસથી સાઠ હજાર, જેટલા યુરોપીય સિપાઇઓનું બનેલું લશ્કર તેણે હિંદુકુશના ખાવક અને કાઓશાન કે હિંદી કોકેસસના ઘાટોમાંથી દોર્યું અને પર્વત પ્રદેશમાં દશ દિવસ મથામણ કરી હાલમાં કોહ–ઇ–દામન નામથી ઓળખાતી ફળદ્રુપ ખીણમાં તે ઉતરી આવ્યો.[2]

---

૧ હિંદની ચઢાઈ પહેલાના અલેગ્ઝાંડરના અમલની વાત બરીના 'એ હિસ્ટરી ઑફ ગ્રીસ' (મેકમિલન, ૧૯૦૪) નામના પુસ્તકમાં સારામાં સારી આપેલી છે.

૨. આ ઘાટ કયા હતો તેનો નિર્ણય કરવા હોલિકનો 'રિપોર્ટ ઑફ ધી. પામિર બાઉન્ડરી કમિશન'નાં પૃષ્ઠ ૨૯–૩૦ જુઓ. ઇંડિયા ઑફિસના હિંદના નકશામાં બતાવ્યું છે તે મુજબ તો ખાવક ઘાટની ઉંચાઈ ૧૩,૨૦૦ ફીટની છે. હિંદુકુશ ઓળંગનાર લશ્કરની સંખ્યા જાણમાં નથી. પોતાનો નાયક ૧૨૦,૦૦૦ પાયદળ તથા ૧૫,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર સાથે હિંદમાં દાખલ થયો એવું પ્લુટાર્કનું કથન ખરૂં હોય કે ન પણ હોય. એ કથનના એક કરતાં વધારે અર્થ ઉપજાવી શકાય એમ છે.

કોકેસસ નીચે અલેગ્ઝાન્ડ્રીયા

બેક્ટ્રિયાની ચઢાઇ પહેલાં બે વર્ષ અગાઉ અહીં તેણે હમેશની માફક એલેગ્ઝાન્ડ્રિયા[1] નામ આપી એક શહેર વસાવ્યું હતું પોતાનો આગળ ચઢાઇ લઇ જવાનો ઇરાદો હતો, તેમાં તે એક મોખરાની ચોકી તરીકે કામ આવે એમ હતું આ શહેરના સુબાનો વહીવટ તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો તેથી તેની જગાએ રાજાના નિકટ મિત્ર પાર્મિયનના પુત્ર નિકેનોરની નીમણુંક કરવામાં આવી હતી, અને આસપાસના પ્રદેશોમાંથી નવા લોકોને વસાવી ત્યાંની વસ્તીમાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવી હતી થનારી ચઢાઇની સખત જહેમત ઉઠાવવા અશક્ત જણાવાને કારણે ચઢાઇમાંથી બાતલ કરેલા કમાયેલા સીપાઇઓની કુમકી ટુકડીથી ત્યાંની ફોજને મજબૂત કરવામાં આવી હતી

નિકૈયા

ત્રણ પર્વત માર્ગોની ઉપર નજર કરતા અલેગ્ઝાન્ડ્રિયા નગરનું સ્થાન ઘણું અગત્યનું હતું અને અલેગ્ઝાન્ડરની નિત્યની સાવચેતીની નીતિને અનુસરીને તે આમ પાકું કબજે આવતાં હિંદુકુશના ઘાટ તથા કોફેન અથવા કાબુલ નદીની વચ્ચેના મુલકનો વહીવટ કરવા તેણે ટીરિયાસ્પીસને ત્યાંનો સુબો નિમ્યો. પોતાના વ્યવહાર-માર્ગ સહીસલામત છે એવી ખાતરી થઈ એટલે અલેગ્ઝાન્ડર, હિંદથી કાબુલના રસ્તા પર અને હાલના જલાલાબાદની પશ્ચિમે આવેલા નિકૈયા શહેર તરફ પોતાના લશ્કર સાથે આગળ વધ્યો

---

૧ કોકેસસની તળેટીમાં અથવા 'પેરોપનિસદાઇમાં આવેલું એલેગ્ઝાન્ડ્રિયા' એ નામ, એ જ નામના બીજા ગામોથી આને જુદું પાડવા માટે યોજવામાં આવ્યું છે એનું ચોક્કસ સ્થાન નક્કી કરી શકાય એમ નથી, પણ કાબુલથી ૨૭ માઇલ ઉત્તરે આવેલા ચારિકર પાસેના ડુપેર્ણ આગળના 'બિસ્તીસ' ખંડિયેરો કદાચ તેનું સ્થાન સૂચવે છે, એ બનવાજોગ હોય

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭ ના જુન, જુલાઇ હિફૈસ્ટિઓન અને પર્ડિકાસ

અહીં રાજાએ પોતાના લશ્કરના ભાગ પાડી નાંખ્યા. ત્રણ પાયદળની ટુકડીઓ, અર્ધી ઘોડેસ્વાર પાગા અને બધા ભાડુતી ઘોડેસ્વાર લશ્કર સાથે હિફૈસ્ટિઓન તથા પર્ડિકાસ એ બે સરદારોને સીધા હિંદ તરફ વધવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. સિંધુ નદીએ પહોંચી હાલ યુસુફ્ઝાઇને તાબેના મુલકમાં પ્યુકેલોઇટિસ હાથ કરવાની જવાબદારી તેમને માથે નાંખવામાં આવી હતી. ઘણુંખરૂં તેમણે કાબુલ નદીની ખીણમાં રહીને કુચ કરી હતી, ખાઇબર ઘાટમાં થઇને નહિ.

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭ ના ઓગસ્ટ: દેશી રાજાઓનું વલણ.

ઘણી ખરી ટોળીઓના સરદારોએ તાબે થવાનો વિકલ્પ પસંદ કર્યો, પણ હસ્તિ (એસ્ટીસ) નામના એકે સામે થવાની હિંમત ભીડી. તેનો કિલ્લો એક માસ સુધી ટકી રહ્યો, પણ ત્યાર પછી તેને કબજે કરી તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો. આ પૂર્વ તરફની કુચમાં હિફૈસ્ટિયન તથા પર્ડિકાસ એ બે સરદારોને સિંધુની પાર આવેલા તક્ષિલાનો રાજા જોડાયો. અલેગ્ઝાંડરના કહેણને વગર વિલંબે માન આપી હિંદ પર ચઢી આવનારની સેવા કરવાની માગણી તેણે તેના ચરણમાં રજુ કરી. સિંધુને પશ્ચિમ કિનારે આવેલા બીજા સરદારોએ પણ એજ માર્ગ લીધો. પોતાના સમ્રાટે સિંધુ નદી પર પુલ બાંધવાનું કામ સોંપેલું હતું તેમાં એ દેશી રાજાઓની મદદથી સંતોષકારક પ્રગતિ કરવા તે ગ્રીક સરદારો શક્તિવાન થયા.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭ ના ઓગસ્ટ અને સપ્ટે-

હીફૈસ્ટિસ અથવા પાયદળ, થ્રેસનું હલકા સરંજામવાળું પાયદળ, તીર કામઠાવાળા, ઘોડેસ્વાર ભાલાવાળા અને બાકી રહેલા ઘોડેસ્વાર સાથેના બીજા વિભાગની અલેગ્ઝાંડરે જાતે

બર અલેગ્ઝાડરે લશ્કરની પાખ જાળવવા કરેલી કુચ.

સરદારી લીધી કાબુલ નદીની ઉત્તરે આવેલા મુશ્કેલ પહાડી પ્રદેશમા હાલની પેઠે તે સમયે પણ વસતી ઝનુની જાતોને વશ કરવા આ લશ્કર સાથે તેણે પોતાના સૈન્યની પાખ જાળવવાની હીલચાલ કરવી શરૂ કરી, કે જેથી પીઠેથી કે પાંખોએથી થતા હુમલા સામે તેનાથી પોતાના લશ્કરનો બચાવ થઈ શકે એ પ્રદેશના ખડબચડાપણાને લીધે, તથા ઉનાળાના સખત તાપ તથા શિયાળાની કડકડતી ટાઢ તથા એ પ્રદેશમા રહેતા પહાડીઓના લડાયક સ્વભાવથી પડતી અડચણો ઘણી જબરી હતી પણ કોઇ અડચણ અલેગ્ઝાડરની હિમતને હફાવે કે તેની કુશળતાને હરાવે એવી નહોતી

તેના કુચના માર્ગની વિગતો જાણવામાં નથી

તેની હીલચાલોને ચોક્કસપણે અનુસરવાનું, અથવા તેના માર્ગમાં આવેલી જાતોનો, કે પાચ માસના અતિશય મહેનતભરી કુચના સમયમા તેણે કબજે કરેલા કે નાશ કરેલા કિલ્લાઓનો લગભગ ખાતરીથી નિર્ણય કરવાનું કામ જો કે તદ્દન અશકય છે, તોપણ એટલું તો નક્કીજ છે કે તે ઘણા અતર સુધી કુનાર કે ચિત્રાલ નદીની ખીણમા ઘુસી ગયો હતો ટેકરીઓની વચ્ચે આવેલા એક નામ વગરના ગામ આગળ અલેગ્ઝાડર તીરથી ખભામા ઘવાયો આ બનાવથી એનુ લશ્કર એવુ તો છેડાઇ પડયુ કે ત્યા પકડાયેલા બધા કેદીઓની તેમણે કતલ કરી અને તે ગામ જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યુ

લશ્કરના બીજી વાર ભાગ પાડી નાંખ્યા.

આ કરૂણ પ્રસગ પછી થોડાજ સમયમા અલેગ્ઝાડરે વળી પાછા પોતાના લશ્કરના વિભાગ પાડી નાંખ્યા, ક્રેટિરોસ નામનો સરદાર ઘણોજ નિમકહલાલ અને સ્વામીનિષ્ઠ હતો અને અલેગ્ઝાડર તેને લગભગ પોતાના જેટલોજ સમર્થ લેખતો હતો કુનારની ખીણમા વસતી જાતોને તાબે કરવાનું

કામ પુરૂં કરવાનું તેને સોંપી, પોતાના ચુનંદા માણસો સાથે તેણે એસ્પેસિયનો ઉપર ચઢાઈ કરી અને તેમને હાર આપી જબરી કતલ ચલાવી.

બાજોરમાં પ્રવેશ.

પછી પર્વતો ઓળંગી હાલમાં બાજોર નામથી ઓળખાતી ખીણમાં તે ઉતરી પડ્યો. ત્યાંના રહેવાસીઓએ પ્રથમ બાળી નાખી પછી ત્યાગેલું એરિગેઅન શહેર તેણે જોયું. બાજોરના હાલના મુખ્ય ગામ નવાગાઇની જગાએ અથવા તેની પાસે તે ઉભું હશે. કુનારની ખીણમાં પોતાને સોંપેલું કામ પુરૂં કરી ક્રેટિરોસ આવી પોતાના સ્વામી જોડે જોડાયો, અને હવે વધારે પૂર્વમાં આવેલી જાતોને તાબે કરવાના ઉપાયોની યોજના ઘડાઇ. હિંદમાં સહીસલામત રીતે આગળ વધી શકાય તે પૂર્વે તેમને વશ કરવા એ તદ્દન જરૂરી હતું.

એસ્પેસિયનોની આખર હાર.

એક બીજા મોટા યુદ્ધમા એસ્પેસિયનોએ છેલ્લી હાર ખાધી. તેમાં તેમનાં ૪૦,૦૦૦ આદમી અને ૨,૩૦,૦૦૦ બળદ શત્રુને હાથ કેદ પકડાયા. પોતાના હાથમા આવેલાં ઢોરમાંથી ઉત્તમ અને સારામાં સારાં ઢોરને પસંદ કરી તેણે ખેતીના ઉપયોગ માટે ગ્રીસ દેશમાં મોકલાવી આપ્યાં. આટલે દૂર આવેલા પોતાના મૂળ સ્થાન સાથે સંબંધ ચાલુ રાખવાની અલેગ્ઝાંડરની વ્યવસ્થા કેટલી સંપૂર્ણ હતી તે આ ઉપરથી આપણને જણાય છે.

ન્યાસા

હવે પછી ન્યાસા [૧] નામનાં ગામ તથા પહાડી રાજ્ય પર ચઢાઇ કરવાની હતી. ગ્રીક પુરાણ કથાઓમાં ન્યાસાના પવિત્ર પર્વત અને ડાયોનીસોસ વચ્ચેનો સંબંધ કલ્પાયેલો હતો, તેથી એ શહેર અને રાજ્ય ખાસ રસનાં વિષય થઇ પડ્યાં.

---

૧. એરિયન, એનેબ. v, 1, vi, 2, કર્ટિયસ, viii, ૧૦; જસ્ટિન, xii, ૭; પ્લુટાર્ક, અલેગ્ઝાંડર, ચેપ્ટર ૫૮; સ્ટ્રેબો, xv, ૭-૯. મેકક્રિંડલની

એ શહેરનું રક્ષણ કરનાર નદી ઉંડી હોવાને લીધે સીધા હલ્લાથી તેને લેવાનો યત્ન નિષ્ફળ થવાથી અલેગ્ઝાંડર તેને ઘેરો ઘાલી તાબે કરવાની તૈયારી કરતો હતો પણ એટલામા તેના રહેવાસીઓ જ તુરત તાબે થઇ જવાથી વધારે હીલચાલની જરૂર પડી નહિ તેમના દેશમા 'આઇવી' તથા 'દ્રાક્ષના છોડ' ઉગતા હતા અને તેમના શહેર પર ઝઝુમી રહેલો ત્રિકુટ પહાડ તે મેરોસ પર્વત જ હતો અને તેથી તેઓ ડાયોનીસોસ તથા ગ્રીકોના સબંધી હતા એ કારણે તેમણે તેની દયા

ટીપણી ૯ મા ન્યાસાના સ્થાનનિર્ણય માટે એકત્ર કરેલી અટકળો અસ તોષકારક છે સર એચ ડિ હોલ્ડિકનુ હિંદના મોખરાનુ જ્ઞાન અપ્રતીમ છે તે આ બાબતમા વધારે સબળ થયો છે અને ઠીક ખાતરીથી તેણે ન્યાસાના સ્થાનનો નિર્દેશ કરેલો છે તે લખે છે કે "અલેગ્ઝાંડરને સહધર્મી તથા પોતાના દેશી તરીકે માન આપનાર ન્યાસીયન લોકો તેજ ગુલામ હૈદરની છાવણીમા જમીન મોકલનાર કામદેશના કાફરોના પૂર્વજ હતા એમ માનવા માટેના મારા કારણો મે બીજે સ્થળે આપેલા છે સ્વાતના પ્રદેશમા કોહ-ઇ-મોરના ઢાળપર તેઓ એટલા તો પ્રાચીન સમયથી રહેતા હતા કે ગ્રીકો તેમના આગમનનો કાંઈ અહેવાલ આપી શકયા નહિ અને સાપેક્ષ અર્વાચીન બૌદ્ધ યુગ સુધી તેઓ સ્વાત પ્રદેશમા રહ્યા કોહ-ઇ-મોરના નીચેના ભાગમા આવેલી ધારો તથા ખીણોના પ્રદેશમા પ્રાચીન ન્યાસા શહેર એક વાર વસ્યુ હતુ દેખીતી રીતે હાલ તે પૃથ્વીની સપાટીની ઉપર નથી, જો કે ત્રીશ વર્ષ પહેલાના નકશા પર તેના જુના નામ નીચે કાઇક અગત્યના સ્થાન તરીકે તેનુ નામ જડે (હોલ્ડિક, ધી ઇન્ડિયન બૉર્ડર લેન્ડ, મેન્યુઅલ, ૧૯૦૧, પૃ ૨૭૦,૩૪૨, ધ ગેટ્સ ઑફ ઇંડિયા, ૧૯૧૦ પૃ ૧૨૩) ખરુ કહીએ તો 'મેરોસ' એ ત્રણ શિખરવાળા પહાડના ત્રણ શિખરમાના એકનું નામ હતુ બીજા બે શિખરના નામ અનુક્રમે કોરેઝિબિ અને કાન્ટેઝમી હતા એ ત્રણે શિખરો પેશાવરથી દેખાય છે ક્રાનોની અને તેના 'કાહીર સગા'ની વાત સરખાવો (રવર્ટી-નોટ્સ, પૃ ૧૨૯) એપોલો નિઓસ, પુ ૨, પ્રકરણ ૯મા લખે છે કે 'અલેગ્ઝાંડર એ પર્વતના શિખર પર ગયો હતો, એ વાતનો ન્યાસાના વતનીઓ ઇનકાર કરે છે' અને ઉમેરે છે કે 'આ અહેવાલ આપવામા અલેગ્ઝાંડરના સાથીઓએ સત્ય વાત જાહેર કરી નથી

માંગી. આવા તરંગો પોતાના ઘર-ઘેલા સિપાઇઓને ઉત્તેજક તરીકે ઉપયોગી જણાવાથી, ડાયોનીસાસ જોડેના તેમના સંબંધની સાબીતી અલેગ્ઝાંડરે બહુ બારીકીથી અને ચર્ચાત્મક રીતે તપાસી નહિ, પણ કૃપાભરી દયા માટેની તેમની માગણી તેણે ખુશીથી સ્વીકારી

મોજમજા.

પોતાના કુતૂહલને તૃપ્ત કરવા માટે તેમજ પોતાના લશ્કરના સારામાં સારા ભાગને મોજભરી સહેલગાહના હેતુથી* પોતાના પાયદળ તથા ઘોડેસ્વાર લશ્કરના પુરતા રક્ષણ સાથે, હાલમાં કોર-ઇ-મોર નામથી ઓળખાતા પર્વતની તેણે મુલાકાત લીધી. હાલના કાફરોના પૂર્વજ રૂપ ત્યાંના વતનીઓનાં નાચ તથા ગીત ગ્રીસની બુકાનાની ક્રિયાઓને એટલી બધી મળતી હતી કે તેથી ન્યાસાના લોકોએ રજુ કરેલો ગ્રીકોના સંબંધી હોવાનો દાવો ખરો પડવા જાય અને પોતાના વતનથી ઘણે દૂર હોવા છતાં પોતાના સહધર્મી અને તેથી સંબંધી ગણી શકાય એવા લોક આખરે પોતાને મળ્યા એવી માન્યતા માનવા તેના સિપાઇઓ ઉત્તેજાય એમ હતું. આ સગવડ પડતા ભ્રમને અલેગ્ઝાંડર અનુકૂળ થયો અને ત્યાંના વતનીઓ સાથે જંગલમાં દશ દિવસ મોજમજા કરવાની તેણે પોતાના લશ્કરને રજા આપી. અલેગ્ઝાંડરે તેમના તરફ બતાવેલી દયા માટે ત્રણસો આદમીની ટુકડી મોકલી ન્યાસાની પ્રજાએ તેના ઉપકારનો બદલો વાળ્યો. અલેગ્ઝાંડરે આગળ કુચ ચાલુ રાખી તેટલો સમય તેઓ તેની જોડે જ રહ્યા. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ ના ઑક્ટોબરમાં તે નદીમાં નીચેવાડે દરીઆ તરફ જવા તૈયાર થયો, ત્યાંસુધી તેમને તેમના દેશ તરફ પાછા વિદાય કરવામાં નહોતા આવ્યા.

આસાકીનોઈ અને માસંગા.

હવે અલેગ્ઝાંડરે આસાકીનોઇ નામની બળવાન પ્રજાને તાબે કરવાનું કામ જાતે હાથમાં લીધું. એમ કહેવાય છે કે ૨૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર તથા ૩૦,૦૦૦ હજાર કરતાં વધારે પાયદળ અને ત્રીસ હાથીના લશ્કર સાથે તેઓ

તેની સામે થયા બાજોરનો પ્રદેશ છોડી ગોરેઓસ એટલે પાંજકોરા નદી ઓળંગી હમેશની માફક ઘોડેસ્વારના મોટા પ્રમાણવાળી ચુનંદા ટુકડીઓવાળા લશ્કર સાથે તે પ્રદેશના મોટામા મોટા અને રાજ્યધાનીના મસાગા નામના શહેર પર હુમલો કરવાના હેતુથી તે આસાકીનોઇના મુલકમા દાખલ થયો મલાકાંડના ઘાટની ઉત્તરે અને તેનાથી બહુ છેટે નહિ એમ આવેલા એ કિલ્લાના સ્થાનનો ચોક્કસ નિર્ણય તો થઈ શક્યો નથી કુદરત તેમજ કળાએ તેને ઘણો મજબૂત દુર્ગ બનાવ્યો હતો પૂર્વમા ઉભી ભેખડો વચ્ચે વહેતા એક વેગવંતા નાગઝરણથી તેને પહોંચવાનો માર્ગ અંતરાતો હતો દક્ષિણ અને પશ્ચિમમા મોટી શિલાઓ, ઉંડી કરાડો, અને દગો દે એવા કળણભોયવાળા પ્રદેશો ચઢી આવતા લશ્કરના માર્ગમા અંતરાયરૂપે આવેલા હતા કુદરતથી પુરતુ રક્ષણ થતુ નહોતુ તેવે સ્થાનોએ મનુષ્યની કારીગીરીનો હાથ દેખાતો હતો શહેરને ફરતો ચાર માઇલ વિસ્તારનો ઈંટ, પથ્થર તથા લાકડાનો બાંધેલો કોટ હતો અને તેને ફરતી ઉંડી ખાઈ હતી તે આ દુર્જેય દુર્ગનુ નિરીક્ષણ કરતો હતો તથા તેના પર હલ્લો કરવાની રીત વિચારતો હતો તેવામા તે એક તીરથી ઘવાયો તેના પ્રતિભાશાળી મગજે યોજેલા તથા તેની અંગત દેખરેખ નીચે ચાલતા સેનાના કાર્યની દેખરેખના કામમા અટકાવ કરે એવો ગંભીર તે ઘા નહોતો

કિલ્લાપર હલ્લો.

આવા આદમીની સરદારી નીચે સાધારણમા સાધારણ સિપાઈ પણ વીર બની જાય છે લશ્કરે એવા તો ઉત્સાહથી મહેનત કરી કે નવ દિવસની અંદર ખાઈ પર પુલ બાંધી શકાય એટલી ઉંચી માટીની ટેકરી તેણે ઉભી કરી દીધી એ પુલ કિલ્લાની ભીંતની પાસે ચલ–મિનારા અને બીજા યંત્રો લઈ જવા માટે હતો એમાના એક યંત્રમાથી ફેંકાયેલા અસ્ત્રના ઘાથી કિલ્લાને બચાવ કરનાર ટુકડીનો સરદાર મરણ પામવાથી, તેના આદમીઓ

ભારે નિરાશા ફેલાઇ અને તે જગા દુશ્મનનો હુમલો થતાં પડી. તે જગાના યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા સરદારની સ્ત્રી ક્લીઓફિસ તથા તેનો બાળક પુત્ર વિજેતાના હાથમાં કેદ પકડાયાં. એમ કહેવાય છે કે પાછળથી તે સ્ત્રીને અલેગ્ઝાંડરથી એક પુત્ર થયો હતો.

પગારદાર સૈન્યની કતલ.

મસાગાનો બચાવ કરનાર સૈન્યમાં હિંદના મેદાનોમાંથી આવેલા ૭૦૦૦ પગારદાર આદમીઓની ટુકડી પણ હતી. તે લોકો પક્ષફેર કરી તેના લશ્કરમાં નોકરીએ રહે એ શરતે ખાસ કબુલાત કરી અલેગ્ઝાંડરે તે આદમીઓની જીંદગી લીધી નહોતી. એ કબુલાતને અનુસરી તેમને ગ્રીક છાવણીની સામે નવ માઇલ દૂર જઇ છાવણી કરવાની રજા આપવામાં આવી હતી. પોતાના દેશબંધુઓને તાબે કરવાના કામમાં મદદ કરવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી એ પગારદાર સિપાઇઓ પોતે વહોરી લીધેલી નાપસંદ ફરજનું ગાળીઉ કાઢી નાંખવા માગતા હતા અને તેથી રતોવાઇ છાનામાના નાશી છુટી પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જવાની બાજી તેમણે રચી હતી. તેમના ઇરાદાની ખબર મળતા, તેઓ પોતાની જાતને તદ્દન સહીસલામત માની સુતા હતા. તેવામાં અલેગ્ઝાંડરે તેમના ઉપર અણચીંતવ્યો હુમલો કર્યો અને પરિણામે તેમની સખત ખુવારી થઇ. એ હલ્લાથી થયેલા ગભરાટમાંથી મુક્ત થતાં પોતાનાં બૈરાં છોકરાંને વચ્ચે રાખી ચક્રગોળ રચી તેઓ મરણીઆ થઇ સામા થયા. એ યુદ્ધમાં તેમનાં બૈરાંઓએ પણ ખૂબ આગળ પડતો ભાગ લીધો. આખરે વિરોધીઓના ચઢીઆતા સંખ્યાબળથી તે બહાદુર વીરો દબાઇ ગયા અને એક પ્રાચીન ઇતિહાસકારના શબ્દોમાં બોલતાં 'અપયશભરી જીંદગીના બદલામાં જે મરણ જતું કરવાની તેઓ-તિરસ્કારપૂર્વક ના કહેત તે યશસ્વી મરણ તેમણે સ્વીકાર્યું. નિઃશસ્ત્ર અનુયાયીઓ તથા સ્ત્રીઓને બચાવી લેવામાં આવ્યાં હતાં.

અલેગ્ઝાંડરના અપયશભર્યા વિશ્વાસઘાતના કૃત્ય તરીકે એ બનાવની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિવિધ લેખકોએ ખૂબ ઝાટકણી કરી છે ડાએડોરસ ધારે છે તેમ એ કૃત્ય એ પગારદાર સિપાઈઓ

ટીકા.

તરફના તેના તીવ્ર વૈરભાવનુ પરિણામ હોય એમ જણાતુ નથી. એરિયનના મત પ્રમાણે એ ટુકડીની કતલ તેણે કરવા ધારેલા વચનભગની ભયકર મજારૂપ હતી, અને જો એ સમજૂતી ખરી હોય તો તે તદ્દન અયોગ્ય ગણી શકાય એમ નથી સાત હજાર બહાદુર અને કેળવાયેલા સિપાઈઓની ટુકડીથી અલેગ્ઝાંડરના લશ્કરમા બહુ આવકારદાયક વધારો થાત, પણ મેદાનમા આવેલા દુશ્મનોના દળમા તેનાથી થતો વધારો તેના આગે કુચના માર્ગમા ગભીર અતરાયરૂપ થાય એમ હતુ, અને દુશ્મનના બળમા થતા આવા જબર વધારા સામે પોતાની જાતનુ રક્ષણ કરવાના ઉપાયો યોજવામા તે તદ્દન વ્યાજબી હતો

આ પછી અલેગ્ઝાંડરે ઓરા અથવા નોરા નામનુ એક ગામ હાથ કર્યું અને બઝિરા નામના એક અગત્યના સ્થાનને કબજે કર્યું તે નહેરના તેમજ બીજા ગામોના રહેવાસીઓ એ સિંધુ પાસેના એઓરનોસના કિલ્લાનો

ટોળીઓનુ એઓરનોસ તરફ ચાલ્યા જવુ.

આશ્રય લેવા ચાલી નીકળ્યા હતા અભેદ્ય મનાતા એ સ્થાનને હાથ કરવાની અલેગ્ઝાંડરની ઇચ્છા, લશ્કરી જરૂરીઆતને લઇને હતી વળી અર્ધદેવ જેવો ગણાતો અને પોતે પોતાના પૂર્વજ તરીકે ગણાવેતો હીરક્લીસ તે દુર્ભેદ્ય સ્થાન લેવામા નાસીપાસ થયો હતો તેથી પણ તે લેવા એ પ્રેરાયો હતો

ડાયોડોરસના લખાણ પરથી સમજાય છે કે એ પર્વત દક્ષિણ બાજુએ હિંદની મોટામા મોટી સિંધુ નદીથી પખાળાતો હતો આ સ્થળે તે બહુ ઉંડી અને ખડબચડા અને ઉભા-

એઓરનોસનુ વર્ણન.

ઢાળવાળી ભેખડોની વચ્ચે આવેલી હતી. આમ હોવાથી તે બાજુથી દુશ્મન ચઢી આવવાનો ભો નહોતો. બીજી બાજુઓએ મસાગા આગળ હતું તેમ, ઉંડી ખીણો, ટેકરીઓ તથા કલણપંકપ્રદેશો બહાદુરમા બહાદુર ચઢી આવનારને થંભાવી દેવા પુરતા અંતરાયરૂપ થઈ પડતાં હતાં. એરિયન લખે છે કે તેના ટોચ પર પાણી પુરતા જથામા હતું અને હજાર માણસથી ખેડાય એટલી ખેડાણ ભોંય ત્યાં હતી. એ પર્વતના ટોચ આગળ ઉભા ઢાળવાળા ખડક આવી રહ્યા હતા. આથી તે પહાડ એક કુદરતી કિલ્લા જેવો બની ગયો હતો અને વળી કૃત્રિમ રીતે તેની મજબૂતીમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો એ નિઃસંશય વાત છે.

પ્રાથમિક હીલચાલો

આ દુર્ભેદ્ય દુર્ગને ઘેરો ઘાલતાં પહેલા પોતાની હમેશની અગમચેતી વાપરી અલેગ્ઝાંડરે સ્વાત અને બુનેરની ટેકરીમાં આવેલાં ઓરા, મસાગા, બઝિરા વગેરે ગામોમાં બચાવની ટુકડીઓ મુકી પોતાની પીઠ સલામત કરી.

વળી હાલમા યુસુફ્ઝાઇ નામથી ઓળખાતો પ્રદેશ તથા તેમાં આવેલા અગત્યના મથક પ્યુકેલેઓટીસ (ચાર સડડા)ને વશ કરી ઘણું કરીને શાહકોટ ઘાટમાંથી મેદાનમાં કુચ કરી તેણે તે દુર્ગને વધારે અલગ કર્યો. આ ચઢાઈ દરમિયાન બે સ્થાનિક સરદારોએ તેને મદદ કરી હતી. પછી એઓર્નોસની તળેટીમાં તથા સિંધુને કિનારે આવેલા એમ્બોલિમા નામના એક નાના શહેર આગળ તે કોઈ રીતે આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં ક્રેટીરોસની સરદારી નીચે તેણે એક લશ્કરી મથક સ્થાપ્યું. કદાચ દુર્ગપરનો ધસારો નિષ્ફળ જાય અને ઘેરો લાંબો ચાલે અને વધારે સમય ઘેરાનું કામ ચાલુ રાખવાની જરૂર પડે તો તેવે સમયે એ જગા બધી હીલચાલનું કેંદ્ર થઇ શકે.

બુદ્ધિપૂર્વક ઘેરાની બધી તૈયારીઓ કર્યા બાદ એક નાની

લશ્કરી તપાસ ટુકડીની મદદથી આસપાસના પ્રદેશની કાળજીભરી લશ્કરી તપાસણીમાં અલેગ્ઝાંડરે બે દિવસ ગાળ્યા એની જોડેની ટોળી હલકા હથિયારવાળી હતી ઉદાર ઇનામોની લાલચથી સ્થાનિક ભોમીઆઓની મદદ મેળવીને લેગોસના પુત્ર ટોલેમીએ તે પહાડની પૂર્વ ધાર પર પગ જમાવ્યો અને ત્યાં મોરચો માર્યો તેને કુમક પહોંચાડવાનો ગજા અલેગ્ઝાંડરે કરેલો એક પ્રયત્ન નિષ્ફળ થતાં ટૉલેમીના મોરચા પર હિંદીઓએ જોસથી હુમલો કર્યો બહુ સખત ઝપાઝપી પછીજ તે હુમલો પાછો વાળવામાં આવ્યો

પાસે પહોંચવા માટેનાં બાંધકામ પોતાના હાથ નીચેના સરદાર જોડે મળી જવા માટે અલેગ્ઝાંડરે કરેલા બીજા એક પ્રયત્નનો ઘેરાયેલા લોકોએ બહુ બહાદુરીથી વિરોધ કર્યો, પણ તેમ છતાં તે સફળ થયો હવે મુદ્દાની જગા ગ્રીક લોકોને હાથ આવી ગઈ આ જગાએથી પેલા કુદરતી દુર્ગ પર હલ્લો કરી શકાય એમ હતુ.

હલ્લો કરવાનુ કામ વિકટ હતુ, કારણ કે પહાડનુ માથુ ઘણા ખરા પહાડોમાં હોય છે તેમ ધીરા ઢાળથી ઉંચુ ન ચઢતાં ઉભે ઢાળે અને ઉભા ઢાળવાળા શંકુના આકારમાં ઉંચે ચઢતુ હતુ જમીનની તપાસણી કરતાં જણાયુ કે આસપાસની કેટલીક ટેકરીઓ પુરાય નહિ ત્યાં સુધી દુર્ગ પર સીધો હલ્લો કરવાનુ કામ અશક્ય હતુ પાસેના જંગલમાથી પુષ્કળ લાકડુ મળે એમ હતુ તેથી પોતાના ઉપયોગ માટે રસ્તો બનાવવામાં એ સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો અલેગ્ઝાંડરે નિશ્ચય કર્યો પ્રીણમાં પહેલુ ઝાડ એણે જાતે કેડ્યુ અને તેના એ કૃત્યને મોટા અવાજના પોકારોથી વધાવી લેવામાં આવ્યુ એથી એના સીપાઇઓના ઉત્સાહનો પુરાવો વધતો હતો જે કાર્ય તેમનો રાજા હાથમાં લે તે ગમે તેટલુ અઘરુ હોય તોપણ તેના સીપાઇઓ તેને માટે ગમે તેટલી મહેનત લેતાં પાછા હઠે એમ નહોતુ

ચાર દિવસ જેટલા ટુંકા સમયમાં તે પહાડના ટોચની સપાટીએ આવેલી એક ટેકરી કબજે કરવામાં તે સફળ થયો. એમ થવાથી શત્રુ પર સરસાઈ ભોગવાય એવું સ્થાન તેને મળ્યું. એ હીલચાલની સફળતાથી દુર્ગના

બચાવના લશ્કરે દુર્ગ ખાલી કર્યો

બચાવ કરતી ટોળીની ખાતરી થઇ કે હવે દુર્ગ પડવાનો, પછી તેને થોડો સમય લાગે કે વધારે એમ થતાં સંધિની શરતોની મસલત થવા માંડી.

ઘેરાયેલાઓ સંધિ કરવા કરતાં નાશી છુટવા માટે સમય મેળવવા વધારે આતુર હતા તેથી તેમણે રતોવાઈ તે દુર્ગ ખાલી કર્યો અને અંધારામા ગુપચુપ સટકી જવાનો યત્ન કર્યો. પણ અલેગ્ઝાંડરની સદાએ જાગતી ચોકીથી તેમની હીલચાલ પકડાઈ ગઇ અને તેથી કેટલેક અંશે તેમની યોજનાઓ નિષ્ફળ નીવડી. પોતાનાં ચુનંદા ૭૦૦ આદમીની સરદારી લઈ, પેલી ટુકડી તે દુર્ગ છોડી જતી હતી તેટલામા જ તે તેની પર ચઢી આવ્યો અને તેમાનાં ઘણાંને કતલ કર્યાં.

આ પ્રમાણે પૂર્વે કદી નહિ જીતાયેલો દુર્ગ અલેગ્ઝાંડરને હાથ આવ્યો. પૂર્વે હીરાક્લીસ તેને સર કરવામાં નિષ્ફળ થયો હતો. પોતાની આ ફત્તેહ માટે વ્યાજબી રીતે મગરૂર થવા

ગ્રીક ટુકડીની ચોકી મૂકવી

રાજાએ દેવતાઓના પૂજા તથા યજન કર્યાં. એથીન અને નીકેની વેદીઓ બાંધી અને પહાડના ટોચ પર છાવણી માંડી રહેલા પોતાના લશ્કરની સગવડ માટે તેણે કિલ્લો બાંધ્યો. આ અગત્યના દુર્ગની કિલ્લેદારી તેણે સિસિકોટોસ (શશિગુપ્ત) નામના એક હિંદુને આપી. બેક્ટ્રિયાના બળવાખોર સુબા બીઝસના હિંદી લશ્કરમાથી નીકળી તે અલેગ્ઝાંડરને આવી મળ્યો હતો અને ત્યાર બાદ ગ્રીક નોકરીમાં તેણે પોતાનું નિમકહલાલપણું સિદ્ધ કર્યું હતું.

આસાકેનિયનોના દેશમાં બીજી ચઢાઇ કરી તેમને પુરા તાબે કરવા અલેગ્ઝાંડર આગળ વધ્યો, અને
સિંધુ તરફ—આગળ કુચ વધુમાં એઓર્નોસની ઉત્તરે આવેલા ડીર્ટા નામનું ગામ તેણે કબજે કર્યું
એ ગામ તેમજ તેની આસપાસ આવેલા પ્રદેશના લોક પોતાના ગામ તથા ઘરબાર છોડી ચાલી ગયા અને હીડેસ્પીસ (જેલમ) તથા આકેસિનેસ (ચીનાબ) એ બે નદીઓની વચ્ચેની ટેકરીઓમાં આવેલા અભિસાર[1] નામના દેશનો તેમણે આશરો લીધો પછી જંગલોમાંથી ધીરે ધીરે માર્ગ કરતો તે છેક એર્ટિને માથે આવી પહોચ્યો જો કે ત્યાં સુધીનું સીધું અંતર તો બહુ નહિ હોય પણ લશ્કર જઈ શકે એવો રસ્તો તૈયાર કરવાનું કામ એટલું તો મુશ્કેલ હતું કે હિફેસ્ટિયનની છાવણીએ પહોંચતા ૧૫–૧૬ મજલ કરવી પડી હતી.

સિંધુ પરના પુલના સ્થાનના નિર્ણય બાબત ઘણો મતભેદ છે

---

૧ ડીર્ટાનો સ્થાન નિર્ણય કરવા માટે વિવિધ યત્નો કરવામાં આવ્યા છે પણ તે બધા નિષ્ફળ નીવડયા છે અભિસાર કે 'અભિસેરીસ'ના રાજ્યનું સ્થાન પહેલીવાર સર એમ સ્ટીને ખરી રીતે નક્કી કર્યું છે તે લખે છે કે 'દાર્વાભિસાર'માં વિતસ્તા (જેલમ) અને ચંદ્રભાગા (ચીનાબ) એ બે નદીઓ વચ્ચેના નીચેની અને મધ્યની ટેકરીઓવાળા બધા પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે પહાડી રાજ્ય રાજપુરિ એટલે હાલના રાજૌરીનો સમાવેશ દાર્વાભિસારમાં થાય છે એ-ત્ર્યરા મુજબ તો એ શબ્દ માત્ર નીચલી ટેકરીઓના પ્રદેશનેજ લાગુ પડે રાજૌરી અને ભિભારનું નાનું રાજ્ય જે પ્રાચીન અભિસાર છે તે હાલના સમયના કાશ્મીર રાજ્યમાં આવી જાય છે અત્યાર સુધી અભિસારને ખોટી રીતે હજારા જીલ્લા તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું, પણ ખરું જોતાં હજારા તો ઉર્ષા અથવા અર્ગેશીસના રાજ્યનો પ્રદેશ છે (સ્ટીન, રાજતરંગિણિ, તરજુમો પુ 1, ૧૮૦, ૧ ૨૧૭, અને મેકક્રિન્ડલ એપ-સાઈટ, પૃ ૬૭) એ એર્નોસથી થયેલી સૂચનો મારે જાણમાં નથી

ઓહિંદનો પૂલ

ઘણાખરા લેખકોનું વલણ તેને અટક આગળ મૂકવાનું જણાય છે, કારણ કે ત્યા નદીનો પટ સાકડામાં સાકડો છે; પણ મ. ફુશરની શોધખોળોથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થયું છે કે ઘણેભાગે હોડીઓનો બનેલો એ પૂલ અટકની ઉપર વાડે ૨૬ માઈલ દૂર આવેલા ઓહિંદ કે ઉન્ડ આગળ હશે. એ પૂલને મથાળે પહોંચીને અલેગ્ઝાંડરે ઘણી ભવ્ય રીતે દેવતાઓને બલિદાન આપ્યાં અને તેના લશ્કરને ત્રીસ દિવસનો વિસામો આપ્યો. આવા વિસામાની તેમને ખરેખર બહુ જરૂર હતી. એ સમય દરમિયાન વિવિધ રમતોથી તેમજ કસરતી સ્પર્ધાઓથી તેમને ખૂબ મોજ કરાવવામાં આવી.

તક્ષિલાથી એલચી મંડળ

અલેગ્ઝાડર ઓહિંદ મુકામે હતો ત્યારે સિંધુ નદીથી ત્રણ મજલ દૂર આવેલા તક્ષિલામા તે સમયે રાજ્ય કરતા આંભિએ મોકલેલું એલચી મંડળ તેની મુલાકાતે આવ્યું. થોડીજ મુદત પર મરણ પામેલો તે શહેરનો રાજા આગલે વર્ષે નિકૈયા મુકામે એ ચઢાઈ કરનારને મળ્યો હતો અને પોતાનું રાજ્ય તેને ચરણે ધર્યું હતું. તે રાજાના પુત્ર તરફથી આવેલા એલચીમંડળે એ જ અરજ ફરીથી રજુ કરી અને તેના ટેકામા ૭૦૦ ઘોડેસ્વારની ટુકડી, અને ૩૦ હાથી, ૩૦૦૦ માતેલા બળદ, ૧૦,૦૦૦ થી વધારે ઘેટા અને ૨૦૦ ચાદીના સિક્કા એવી એવી કિંમતી વસ્તુઓની બક્ષિસો મોકલી.

તક્ષિલાના રાજાઓ આમ તુરત જ તાબે થઇ ગયા, તેનું કારણ એ છે કે પાસેના રાજ્યોમાનાં પોતાના શત્રુ રાજ્યોની સામે થવમા તેમને અલેગ્ઝાડરની મદદ જોઇતી હતી. એ સમયે તક્ષિલાને અભિસ્વરના પહાડી રાજ્ય જોડે તેમજ હાલના જેલમ, ગુજરાત તથા શાહપુર જીલ્લાઓ જોડે લગભગ મળતા થતા બળવાન રાજ્ય

પર રાજ્ય કરતા અને ગ્રીકો જેને પોરસ નામથી ઓળખતા તેના રાજ્ય જોડે લડાઇ ચાલતી હતી

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ નો ફેબ્રુઆરી કે માર્ચ

હવે વસંત ઋતુ શરૂ થઈ હતી અને શુકન શુભ જણાયાથી એક સવારે પ્હો ફાટતા તાજા થયેલા લશ્કરે નદી ઓળંગવાની શરૂઆત કરી, અને તક્ષિલાના રાજાની મદદથી સહીસલામત રીતે તે હિંદની ભૂમિમા દાખલ થયો કોઇ યુરોપીય મુસાફર કે વિજેતાએ તેની પૂર્વે એ ભૂમિ પર પગ મેલ્યો નહોતો

એક વિચિત્ર બનાવ

તક્ષિલા તરફની કુચની છેલ્લી મજલને એક દહાડે એક વિચિત્ર ઘટના બની એ શહેરથી પાંચ કે ૭ માઇલ દૂર લડાઇને માટે સજ્જ થઇ પોતાની તરફ આવતા એક સંપૂર્ણ લશ્કરને જોઈ અલેગ્ઝાંડર ચમક્યો તેને લાગ્યુ કે દગાથી તેની સામે વિરોધ કરવામા આવનાર છે અને તેણે હિંદીઓ પર હુમલો કરવાની વ્યવસ્થા કરવા માંડી, પણ એટલામા આંભિરાજ કેટલાક નોકરો સાથે મારતે ઘોડે ત્યા આવ્યો અને તેણે સમજણ પાડી કે બળના દેખાવનો ઇરાદો તેને માન આપવાનો હતો, અને તેનુ બધુ લશ્કર તેની સેવામા હાજર હતું ગેરસમજુતી દૂર થઈ એટલે ગ્રીક લશ્કરે પોતાની આગે કુચ ચાલુ રાખી અને તક્ષિલા શહેરમા રાજ્યવંશીને ઉચિત આડંબરથી તેનો સત્કાર કરવામા આવ્યો

તક્ષિલા

રાવલપીંડિની વાયવ્યે વીશ માઇલ પર આવેલા સરાઇ-કાલા નામના સ્ટેશનની પૂર્વે અને ઇશાને બાર ચોરસ માઇલ જેટલા વિસ્તાર પર આવી રહેલા ખંડીએરોથી સૂચવાતુ

તક્ષિલા[1] તે વખતે પૂર્વનાં મોટામાં મોટા શહેરોમાંનું એક હતું અને ઉત્તર હિંદમાં વિદ્યાપીઠના મુખ્ય સ્થાન તરીકે પ્રખ્યાત હતું, વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે, ખાસ કરીને વૈદકને માટે બધા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં અહિં આવતાં.

આંભિનું શરણે આવવું.

આંભિએ અલેગ્ઝાંડરને પોતાના સ્વામી તરીકે સ્વીકાર્યો અને તેના મૃત પિતા અને તક્ષિલાના રાજાના કાયદેસર વારસ તરીકે તેણે તેને પોષાક પહેરાવ્યો. વિજેતાએ તેના પ્રત્યે બતાવેલી માયાના બદલામાં તેણે ગ્રીક લશ્કરને ઉદાર હાથે ખાધખોરાકી પુરાં પાડ્યાં અને ૨૦૦ ચાદીના સિક્કા, ૩૦૦૦ કતલ માટે માતેલા કરેલા બળદ, ૧૦,૦૦૦ કે વધારે ઘેટા

૧. જાતકો જોતાં વિદ્યાનું બીજું મોટું ધામ તો કાશી જ હતું. તેની શિક્ષણપદ્ધતિ તક્ષિલાથી પ્રાપ્ત થયેલી જણાય છે. બિંબિસાર અને અજાતશત્રુના રાજવૈદ્ય જીવકે તક્ષિલામાં સાત વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો જણાય છે. ગ્રીક અને રોમન લેખકો તેનું નામ તક્ષિલા લખે છે. એ નામ પાલિ કે પ્રાકૃત 'તક્કશિલા' શબ્દનું બને તેટલું નિકટ લેખન છે. તેનું સંસ્કૃત રૂપ તક્ષશિલા છે. હાલમાં સર જોન માર્શલે તેનાં ખંડિયેરોની બહુ જ કાળજીપૂર્વક માપણી કરી તેનું વર્ણન કર્યું છે. (એ ગાઇડ ટુ તક્ષિલા, કલકત્તા ૧૯૧૮). એમાં મૌર્યયુગ તથા તેની પૂર્વેના યુગનું ભિર; હિંદી–ગ્રીક, પાર્થિયન અને પહેલા કડફિસિઝના સમયનું સરકાપ, તથા કનિષ્કના સમયનું સરસુખ–એમ ત્રણ જુદાં શહેરોના ખંડિયેરોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ત્યાંના થરોપરથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે કનિષ્ક પાર્થિયન તથા કડફિસિઝ રાજાઓ પછી થયો હતો, અને તે ક્રાઇસ્ટ પછીના પહેલા કે બીજા સૈકામાં થયો હતો. વળી તેમાં ઘણી છુટક ઇમારતો પણ છે. તેમાં બે ઘણું કરીને જૈન સ્તુપો છે. તે બાદ કરતાં બાકીના બધા બૌદ્ધ સ્તુપ અને મઠો છે. બૌદ્ધયુગ પહેલાનાં ઘણાં બાંધકામોનાં અવશેષો પૃથ્વીના ગર્ભમાં હોવાનો સંભવ છે. સાતમા સૈકામાં ચીનો મુસાફર હુંએનત્સાંગ આવ્યો ત્યારે બૌદ્ધમકાનો બીસ્માર હાલતમાં હતાં. (બીલ, i. ૧૩૬–૪૩; વેટર્સ, i, ૨૪૦) અને તે સમયે તે રાજ્ય કાસ્મીરનું ખંડીયું હતું. વિદ્યા-

અને ૩૦ હાથીની બક્ષિસ કરી ઉદારતાની બાબતમા પોતાથી તેની સરસાઈ ન થાય તે માટે પોતાને ઉદાર બક્ષિસ આપનાર રાજાને અલેગ્ઝાંડરે પોતાની લુટમાથી એક હજાર ચાંદીના સિક્કા,[૧] સોના રૂપાના મીજબાનીમા વપરાતા ઘણા વાસણ, ઈરાની વસ્ત્રોનો જબરો જથ્થો અને પોતે જેમે તે વખતે નખાતા સાજવાળા ૩૦ ઘોડા આપ્યા આ ઉડાઉ ઉદારતા ગ્રીક અમલદારોને ગમતી નહોતી અને તે શુદ્ધ લાગણી કરતા વ્યવહાર કુશળતાને લઈને હતી તેનાથી ૫૦૦૦ આદમીની ટુકડી તેને મળી અને એક ઉપયોગી અને નિમકહલાલ મદદગાર મિત્ર મળ્યો

અભિસારનો રાજા અને પોરસ

અભિસારના પહાડી મુલકના રાજાનો મૂળ ઇરાદો હિંદપર ચઢી આવનાર પરદેશીને હાંકી કાઢવામા પોરસ જોડે જોડાવાનો હતો, પણ અલેગ્ઝાંડર તક્ષિલા હતો તે સમયે તેણે તેની પાસે એલચી મોકલ્યા તે એલચીઓએ

પીઠના નગર તરીકે એની ખ્યાતિના ઉલ્લેખો જાતક વાર્તાઓમા ઠામઠામ આવે છે દા ત પુસ્તક ૧, ૨, ૩૨, ૫૯ વગેરે (રાઉઝનો તરજુમો). સુશીમ જાતક તેને ગાધારના રાજ્યમા એટલે પ્યુકેલેઓટિસ અને પેશાવરમા મુકે છે પણ કરીને ઘણાખરા જાતક અલેગ્ઝાંડરના સમય પહેલાના છે ટ્યાનાના એપોલોનિયસની ફિલોસ્ટ્રેટસે લખેલી અદ્ભૂત કથા ખ્રીસ્તિશકની પહેલી સદીના તક્ષિલાની ઘણી વિગતો આપે છે એમા આપેલી બાબતો પર વિશ્વાસ મુકી શકાય તો તે ઘણી જ રસપ્રદ ગણાય (ફિલિમોરનો તરજુમો, એડિ ૧૯૧૨ પુસ્તક ૨, પ્રકરણ ૨૦-૪૨) એપોલોનિયસે હિંદમા મુસાફરી કરી હતી એમ પ્રો ફ્લિન્ડર્સ પેટ્રી માને છે અને તે તેનો સમય ઈ સ ૪૩-૪ મા મુકે છે (પર્સનલ રીલિજીયન ઇન ઇજીપ્ત, ૧૯૦૯ પૃ ૧૪૧) સર જે માર્શલ પણ આવો મત ધરાવે છે કારણ કે તેની શોધોમા તેને ફિલોસ્ટ્રેટસે આપેલી વિગતોનુ પણ ધ્યાન ખેચે એવુ સમર્થન મળ્યુ છે (ગાઈડ ટુ તક્ષિલા ૧૯૧૮, પૃ ૧૫, ૬૧) વળી જુઓ ફિલોસ્ટ્રેટસના 'લાઈફ ઓફ એપોલોનિયસનો કોનીબીયરનો તરજુમો, ન્યુયોર્ક ૧૯૧૨)

પોતાના સ્વામીનું સર્વસ્વ એલેગ્ઝાંડરને ચરણે ધરવા કહ્યું. આ એલચી-મંડળનો કૃપાપૂર્ણ રીતે સત્કાર કરવામાં આવ્યો અને પોતાના મિત્ર રાજાના જેવી જ નમનતાઈ પોરસ પણ બતાવશે એવી અલેગ્ઝાંડરને આશા બંધાઇ. પણ પોતાને શરણે આવી ખંડણી આપી જવાના કહેણના જવાબમા તેના તરફથી ગર્વભર્યો જવાબ આવ્યો કે તે પોતે હિંદપર ચઢી આવનારને મળવા દેશની સરહદના મોખરા પર તો જરૂર આવશે પણ તે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થયેલા લશ્કર સાથે.

હાઇડેસ્પીસ સુધી આગળ વધવું એપ્રિલ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬.

પોતાની સેનાને વિસામો આપવા માટે પુરતા સમય સુધી તક્ષિલાની આરામ ભરી છાવણીમા રહી તક્ષિલાની સેનાથી અને કેટલાક હાથીઓથી બળવાન થયેલા લશ્કર સાથે પોરસની સામે થવા અલેગ્ઝાંડરે પોતાના લશ્કરને પૂર્વ તરફ દોર્યું. હાઇડેસ્પીસને (જેલમ) સામે કિનારે પોરસ તેની વાટ જોતો પડયો હતો એમ તે જાણતો હતો. તક્ષિલાથી અગ્નિ ખુણામાં આશરે ૧૦૦ કે ૧૨૦ માઇલની કુચને અંતે મુશ્કેલીભરી ભૂમિ પર થઈ તે હાઇડેસ્પીસ પરના ઝિલમ આગળ આવી પહોંચ્યો. આ કુચને આશરે એકાદ પખવાડીઉ લાગ્યું હશે. ભર ઉનાળો ચાલતો હતો, પણ અલેગ્ઝાંડરને તો બધી મોસમો એકસરખી અનુકૂલ હતી. પર્વતો પરના હિમની કે મેદાનોની લમણાં શેકી નાંખે એવી હવાની પરવા કર્યા વગર જીત પર જીત કરતો અલેગ્ઝાંડર પોતાના સીપાઇઓને આગળ દોરતો હતો. મે માસની શરૂઆતમાં તે ઝિલમ આગળ આવી પહોંચ્યો. પહાડોમાંના બરફના પીગળવાથી નદીમાં પૂર આવેલું તેને જણાયું. સિંધુ નદી ઓળંગવામાં ઉપયોગી થઇ પડેલી હોડીઓના વિભાગ પાડી નાંખી તેને ગાડામાં ઘાલી વહેવામાં આવી હતી. હાઇડેસ્પીસના કિનારા પર તેને ફરી જોડી હોડીનો પૂલ બનાવવાનો હતો. હવે એ નદી ઓળંગવામાં તેમનો ફરીથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

તૈયારી બહુ પાકી હોવા છતાં સામે મધ્યાબળમાં ચઢીઆવતું લશ્કર હોય તેવે વખતે હાઇડેસ્પીસ નદી

નદી ઓળંગવા માટેની તૈયારી.

ઓળંગવાનો પ્રશ્ન તે સ્થાનના સંજોગોના બારીક અભ્યાસ વગર ઉકેલી શકાય એમ નહોતું. ત્યાંના બધા સ્થાનિક સંજોગોનો જોઇતો અને પુરતો પરિચય ન થાય ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નનો વ્યવહારૂ નિકાલ કરવાની બાબત મુલતવી રાખવાની અલેગ્ઝાંડરને ફરજ પડી. ઝિલમ આગળ પહોંચતાં, નદીને સામે કાંઠે સેના યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ઉભેલી તેણે જોઇ. ગ્રીક સેનાપતિ પોતાના લશ્કરના ઘોડેસ્વાર વિભાગ પર ખરો આધાર રાખતો હતો, પણ એ તો સ્પષ્ટ હતું કે સામે કિનારે હાથીઓની લંગાર ઉભી હોય તેવા સંજોગોમાં પૂરવાળી નદી ઓળંગી સામે ઉભે કાંઠે જેમ તેમ કરી ચઢવા તે પોતાના ઘોડેસ્વારોને ભાગ્યે જ લલચાવી શકે. આમ હોવાથી આ મુશ્કેલી દૂર કરવા કાંઇને કાંઇ યુક્તિ યોજ્યા વગર છુટકોજ નહોતો.

હોડીઓની જોગવાઈ.

એરિયનના શબ્દોમાં બોલતાં અલેગ્ઝાંડરે ચોરીછુપકીથી નદી પાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઑક્ટોબર કે નવેમ્બરમાં રેતના પાણી ઉતરી જાય અને નદીમાં પાર પડે ત્યાં સુધી ધીરજથી પોતાની છાવણીમાં રાહ જોતા પડયા રહેવું, એ તેને માટે સહેલામાં સહેલી યુક્તિ હતી. અલેગ્ઝાંડરના પ્રબળ વેગવાળા જુસ્સાને એવી વિલંબભરી ટાઢી રીતચાલ પસંદ તો નહોતીજ, તોપણ દુશ્મનની સાવધાનતા શિથિલ કરવાના હેતુથી ૠતુ બદલાતાં સુધી વાટ જોવાનો પોતાનો ઇરાદો છે એવી જાહેરાત તેણે આપી, અને એ જાહેરાતની પુષ્ટિમાં પોતાના લશ્કરને વાન્ય તથા સારો એકઠો કરવાની ચઢાઇઓ કરવામાં અને ખાધખોરાકીનો જથ્થો સંચય કરવામાં કામે લગાડી. સાથે સાથે તેની હોડીઓનો કાફલો નદીમાં ઉપર નીચે જતો ચાલુજ રહ્યો અને નદીમાં કોઇ ઠેકાણે પાર હોય તો તે

શોધવા ઘણી તપાસો કરવામા આવી. દુશ્મનને નદી ઓળંગતો અટકાવવા માટે બીજાં બધાં સ્થાનો કરતાં અમુક સર્વોત્તમ રીતે યોગ્ય છે એમ નિશ્ચય કરી ત્યાં જ પોતાના લશ્કરની જમાવટ કરી વિશ્રાંતિ લેતાં આ બધી હીલચાલોએ પોરસને અટકાવ્યો એવી ટીકા એરિયન કરે છે. નદીના ઉપરના ભાગોમા આવેલાં જંગલ અને ટાપુઓમાં, તરાપા, પનાઇઓ તથા નાના વહાણ છાનાંમાના બનાવી છુપાવી રાખવામાં આવ્યાં. આ પ્રાથમિક તૈયારીઓ કરતાં છ કે સાત અઠવાડીઆં લાગ્યાં. એ સમય દરમિયાન ચોમાસું આવી પડ્યું અને પૂરનું જોસ વધ્યું. ત્યાંની ભૂમિના કાળજીભર્યા અભ્યાસથી અલેગ્ઝાંડરની ખાતરી થઇ હતી કે નદીને સહીસલામતથી ઓળંગવાનો સારામાં સારો લાગ, તેની છાવણીથી સોળ માઇલની મજલ પર આવેલા સ્થાને નદી એકદમ વળતી રહી ત્યાં ઓળંગવામાં હતો. એ જગાએ નદી ઓળંગતા ત્યા આવેલા બેટના જંગલથી એની હોડીમા ચઢવાની ક્રિયા છુપી રહી શકે એમ હતું. આવો નિશ્ચય થતા અલેગ્ઝાડર લખે છે તેમ માત્ર આશ્ચર્યકારક હિંમતથીજ નહિ પરંતુ ઘણાજ ઉત્તમ પ્રતિનાં ડહાપણ અને સાવચેતીથી તેનો અમલ કર્યો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ના જુલાઇની શરૂઆત. અનામત રાખેલું લશ્કર

જેલમ પાસેની છાવણીનું રક્ષણ કરવા, તક્ષિલાની ૫૦૦૦ની ટુકડી સમેત એક જબરા લશ્કર સાથે કેટીરાસને તેણે ત્યાં છોડયો. મુખ્ય હુમલાને ટેકો આપવા પોતાના હાથ પરના અનામત લશ્કરનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે બાબતમાં ચોક્કસ સૂચનાઓ તેણે તેને આપી. કામચલાઉ છાવણી તથા પસંદ કરેલી નદી ઓળંગવાની જગાને બરાબર અર્ધે રસ્તે ભાડુતી ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ સાથે તેણે ત્રણ સરદારો ગોઠવ્યા હતા. હિંદીઓ યુદ્ધમાં ઠીક રોકાયા છે એમ જણાય એટલે તુરત નદી ઓળંગવી એવી

સૂચના તેમને આપવામાં આવી હતી નદી કિનારે ગોઠવેલા ચોકીદારોની મારફતથી સેનાના બધા વિભાગોને એકએકના સંબંધમાં રાખવામાં આવ્યા હતા

આગળની કુચ

આ બધી સાવચેતીની ગોઠવણ પૂર્ણ થઇ એટલે પાયદળ અગ્ર રક્ષક, હાયપેસ્પિસ્ટ પાયદળ, ઘોડેસ્વાર કામઠીવાળા, અને જુદી જુદી જાતના ૫૦૦૦ ઘોડેસ્વારો મળી ૧૦ થી ૧૨ હજાર સુધી કાઢેલા સિપાઇઓની નદી ઓળંગવા માટે તૈયાર થયેલી સેનાની અલેક્ઝાંડરે જાતે સરદારી લીધી પોતાની હીલચાલ છુપી રાખવાના હેતુથી નદી ચોડે દૂર રહી એટલે તેણે રાતે કુચ કરી એ કુચ દરમિયાન તુટી પડેલા રાત્રીના તોફાનથી એ હેતુમાં તેને ઓર સફળતા મળી કોઇની નજરે ચડ્યા વગર તે મુકરર કરેલે સ્થાને આવી પહોચ્યો ત્યાં પનાઇ, હોડી તથા તરાપાઓનો કાફલો તૈયાર જ હતો ઝાડીવાળા ટેકરીની પાછળ ખુલ્લી નજરથી તે કાફલો દેખાતો, ત્યાંસુધી જે કાંઇ બનતુ હતુ તેની દુશ્મનને ગંધ સરખી નહોતી આવી પરંતુ [illegible] જાતના [illegible] અલેક્ઝાંડરે પોતાની સેનાને કિનારે ઉતારી નદી ઓળંગ્યા પછી તેણે જોયુ કે હજુ તેની સન્મુખ એક બીજી ઉંડી નહેર હતી અને તે ઓળંગ્યા વગર સામે પાર પહોંચાય એમ નહોતુ આ પરિસ્થિતિ જોઇ તે [illegible] થયો આખરે મહાપ્રયાસે એક પાર [illegible] આવ્યા [illegible] પાણીમાંથી [illegible] જેમતેમ [illegible] અને [illegible] જેમ [illegible] આ [illegible] સેના [illegible] હતો, પણ [illegible] હતો [illegible] જેથી [illegible] કિનારે [illegible] હતો

યુદ્ધક્ષેત્ર

પછી હિંદી રાજાનો પુત્ર ૨૦૦૦ ઘોડેસ્વાર તથા ૧૨૦ રથ સાથે દોડધામ કરતો આવી પહોંચ્યો, પણ તે બહુ મોડો પડ્યો. આ જોદ્ધાએ તેથી ઘણા નાના લશ્કરને ૪૦૦ આદમીની ખુવારી તથા બધા રથોના નુકશાન સાથે તરત હાર આપવામા આવી. નાશી છુટનારાઓએ આ આફતના સમાચાર પોરસની છાવણીમાં પહોંચાડ્યા. સામે પાર પડાવ નાંખી પડેલા ક્રેટીરોસના આક્રમણ સામે પોતાના સામાન સરંજામનો બચાવ કરવા પુરતું લશ્કર મુકી પોતાના ઘણાખરા લશ્કર સાથે પોરસે અલેગ્ઝાંડર સામે કુચ કરી. હાલમા કારિ નામથી ઓળખાતા અને ઉત્તર તથા પૂર્વમાં નીચી ટેકરીઓની મેખલાવાળા અને પહોળામાં પહોળા ભાગમાં પાંચ માઇલ પહોળાઇવાળા મેદાનપર થઇ હિંદી લશ્કર આગળ વધ્યું. અલેગ્ઝાંડરની સામે થવા માટે તેમને આ શિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નહોતો. આ મેદાનની સપાટી દૃઢ રેતાળ ભોંયની અને ચોમાસામાં પણ લશ્કરી હીલચાલને માટે અનુકૂલ થઇ પડે એવી હતી.

હિંદી લશ્કર

પશ્ચિમમાંથી ચઢી આવતા ધૃષ્ટ સરદાર સામે પોતાના દેશનો બચાવ કરવા જે સેના સાથે હિંદનો સાર્વભૌમ રાજા આવ્યો હતો તે ખરેખર ઘણી દબદબા ભરી હતી. આશરે આઠ હરોળમાં એકએકથી સો ફીટ જેટલે અંતરે મુકેલા બસે જબરા હાથીઓથી તેની સેનાના મધ્ય ભાગનો મોખરો બનેલો હતો. પોરસનો મુખ્ય આધાર આ મહા કાયાવાળાં પ્રાણીઓ ઉપર હતો. તેની એવી ગણત્રી હતી કે પરદેશી સીપાઇઓ તેનાથી ડરી જશે અને તેમની ભય ઉપજાવનારી ઘોડેસ્વાર સેના એનાથી અવ્યવસ્થિત થઇ જશે. આ હાથીઓની પાછળ ૩૦,૦૦૦ પાયદળનું નક્કર સૈન્ય ઉભું હતું. પાખો પરના ભાગ આગળ પડતા હતા અને હાથીઓની વચ્ચેના અંતરમાં પણ પાયદળોની હરોળો ઘુસાડી દીધી હતી.

આમ હોવાથી હિંદી લશ્કરનો દેખાવ એક શહેર જેવો હતો. હાથીઓ તેના મિનારા જેવા દેખાતા હતા અને તેમની વચ્ચે આવેલી પાયદળની ટુકડીઓ બે મિનારા વચ્ચે આવેલી કોટની રાંગ જેવી દેખાતી હતી (ડાયોડોરસ પૃષ્ઠ xvii, ૮૭) અને પાયદળનું ઘોડેસ્વારોથી રક્ષણ કરેલું હતું અને તે ઘોડેસ્વાર સૈન્યને મોખરે રથ હતા. ઘોડેસ્વાર સૈન્યની સંખ્યા ૪૦૦૦ ની હતી અને રથ ૩૦૦ હતા. દરેક રથને ૪ ઘોડા જોડ્યા હતા અને તેમાં ૬, ૬ આદમીની બેઠક હતી. એ ૬ આદમીમાં બે કામઠીવાળાઓને રથની એકએક બાજુએ રાખેલા હતા, બે ઢાલવાળા હતા અને બે રથ હાંકનારા હતા. યુદ્ધ મચતાં જરૂર પડતાં એ હાંકનારા લગામો છોડી દઈ દુશ્મનપર બાણનો મારો ચલાવતા હતા (ક્યુકર્ટિયસ viii, ૧૪)

હિંદી લશ્કરની રચના

પાયદળ સેનાના સિપાઈઓ અણઘડ [illegible] ગેંડાના ચામડાની ઢાલ, ભાલા તથા ખભેથી લટકતી પહોળી, ભારે અને બે હાથવાળી તલવારથી સજ્જ થયેલા હતા. આ ઉપરાંત દરેક સિપાઈ પાસે બરછીઓ કે કામઠું પણ રહેતું. કામઠાનું વર્ણન નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે—

'ધનુષ્ય આશરે કામઠી તીર ધારણ કરનાર માણસ જેટલું લાંબું હતું. તેને જમીનપર મૂકી, ડાબા પગથી તેને દબાવી, દોરી પાછી ખેંચી તેઓ તીર ફેંકતા. તેઓ જે તીર વાપરતા તે લગભગ ત્રણ વાર લાંબું હતું અને, છાતીપરની બખ્તર, ઢાલ, કે એવી પણ કોઈ મજબૂત [illegible] પણ બચાવની ચીજ એ હિંદી તીરની સામે ટકી શકતું નહિ' (એરિયન, ઇન્ડિકા, પ્રકરણ ૧૬)

હિંદી [illegible] શક્તિ [illegible] ઘણી [illegible], [illegible] ઠીક [illegible] સેનાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] માટે [illegible]

થયા તે પહેલાં અલેગ્ઝાંડરના ઘોડેસ્વારો તેમની પર તુટી પડી શક્યા. (ક્યુ. કર્ટિયસ, viii, ૧૪). હિંદી ઘોડેસ્વાર બે બરછી તથા એક ઢાલથી સજ્જ થયેલો હતો, પણ તે એલેગ્ઝાડરના સિપાઇ કરતાં અંગબળમાં અને લશ્કરી તાલીમમા ઘણો ઉતરતો હતો. (એરિયન, v. ૧૭).

આવા લશ્કર તથા આવી તૈયારી સાથે, દુનીઆએ દીઠેલા પ્રતિભાશાળી યોદ્ધાઓમાં સર્વોપરી સ્થાન ભોગવતા અલેગ્ઝાંડરનો મુકાબલો કરવા પોરસ ઉભો હતો.

અલેગ્ઝાંડરની હીલચાલ

અલેગ્ઝાંડરે તુરત જોઈ લીધુ કે પોતાની નાનીશી ફોજથી દુશ્મનના મધ્ય ભાગ પર સીધો હુમલો કરવાથી ફત્તેહ હાંસલ કરવાનો કોઈ સભવ નથી. આમ હોવાથી હિંદી લશ્કરની ડાબી પાંખરૂપ ઘોડેસ્વાર લશ્કરથી જોસભેર હુમલો કરવાથી થતી અસર પર આધાર રાખવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. અલેગ્ઝાંડરની જાતની સરદારી નીચેના ઘોડેસ્વાર લશ્કરના હુમલાથી હિંદી પાયદળ તથા ઘોડેસ્વાર લશ્કર છિન્નભિન્ન થઈ જાય ત્યાં સુધી યુદ્ધમાં ભાગ ન લેતા, બને તે શાતિથી જોયા કરવાની રીત અખત્યાર કરવાની આજ્ઞા તેણે છ હજાર પાયદળના પોતાના સરદારોને તેણે આપી.

યુદ્ધનો પહેલો અંક

નદીની છેક પાસે આવી ગયેલી દુશ્મનની સેનાની ડાબી પાખ સામે એક હજાર ઘોડેસ્વાર કામઠીવાળા મોકલી તેણે યુદ્ધની શરૂઆત કરી. કામઠીવાળાઓએ દુશ્મન પર તીરનો વરસાદ વરસાવ્યો અને તેની પર ઝનુની હુમલા કર્યા. તેમની પાછળ ખુદ અલેગ્ઝાંડરની સરદારી નીચેના રક્ષકો આવ્યા. ડાબી બાજુએ યુદ્ધમા સારી પેઠે રોકાયેલા પોતાના સાથીઓને સહાય કરવા જમણી પાંખ પરના હિંદી ઘોડેસ્વારો સેનાની પાછળ રહી ઝડપથી આવી

પહોંચ્યા પણ એટલામા પોતાની ડાબી પાંખની કુમકે ગયેલા હિંદી ઘોડેસ્વારોની પીઠે હુમલો કરવા અલેગ્ઝાંડરે મોકલેલી કોઇનોસની સરદારી નીચેની બે ટુકડીઓ, પોરસની સ્થૂલ સેનાના મોખરા આગળથી પસાર થઈ તેની જમણી પાંખને વટાવી, ડાબી પાંખની કુમકે ગયેલ ઘોડેસ્વારો તથા રથોની પીઠને ભયમા નાખતી ઉભી પીઠેથી થતા હુમલા માટે તૈયાર થવાના હેતુથી મોઢુ ફેરવવાની તૈયારી હિંદી ટુકડીઓ કરી રહી હતી તે દરમિયાન કાંઈક અવ્યવસ્થા તો જરૂર થવા પામી દુશ્મનના થોડા મો ફેરવતા હતા તે જ ક્ષણે બરાબર લાગ જોઈ, અલેગ્ઝાંડરે જોરથી હુમલો કર્યો હિંદી સેનાની બને પાંખો પરની હરોળો તુટી ગઇ અને 'આશ્રય આપતી ભીંતની જેમ તેઓ હાથીઓને ઓથે આશ્રય લેવા નાઠા' આ પ્રમાણે આ નાટકનો પહેલો પ્રવેશ ખલાસ થયો

યુદ્ધનો બીજો અંક

ગ્રીક ઘોડેસ્વારો સામે હાથીઓ દોડાવી ગયેલી બાજીને ઠેકાણે લાવવાનો મહાવતોએ યત્ન કર્યો પણ હવે આગળ વધેલી ઘટ્ટ રચનાવાળી પાયદળની ટુકડીઓએ હવે મોડે મોડે યુદ્ધમા ભાગ લેવા માંડ્યો ગ્રીક સિપાઇઓએ હાથી તથા તેની ઉપર સ્વાર થયેલા સિપાઇઓ તથા મહાવતો ઉપર તીરની વૃષ્ટિ કરી વનાઈ ગાંડા થયેલા તે પ્રાણીઓ, મનુષ્યથી અભેદ્ય ટુકડીઓના માણસોને છુંદવા ધસ્યા હિંદી ઘોડેસ્વારોએ આ કટોકટીની પળનો લાભ લીધો અને યુદ્ધના પહેલા તબક્કામા પોતે ખાધેલી હારનુ વેર લેવા પાછા ફરી અલેગ્ઝાંડરની ઘોડેસ્વાર સેના પર હુમલો કર્યો પણ એ કામ કરવાની તેમની ગુંજાશ નહોતી તેઓ પાછા પડ્યા અને પાછા હાથીઓની હરોળોમા ભરાયા એટલે યુદ્ધનો બીજો અંક પૂરો થયો

હવે આખી ગ્રીક ઘોડેસ્વાર સેનાએ એકસામટો હુમલો કર્યો.

યુદ્ધનો ત્રીજો અંક

આવી રીતે ત્રીજો અને છેલ્લો અંક શરૂ થયો. છિન્નભિન્ન થયેલી હિંદી સેનાની ટરોળો તોડી નાંખી તેમણે ભયંકર ખુના મરકી મચાવી. ખૂનખાર અવ્યવસ્થા અને ઘાયલમા દિવસને આઠમે કલાકે યુદ્ધ પુરૂં થયું. યુદ્ધમાં ભાગ લેનારને મોંઢેથી સાંભળેલી વાતને આધારે અપાયેલા એ યુદ્ધનું વર્ણનને એરિયનના શબ્દમાંજ આપવું એ સારામાં સારી રીત છે.

હિંદીઓની હાર

તે લખે છે કે 'સાંકડી જગામાં રૂંધાઈ ગયેલા હાથીઓએ ગોળ ફરતા તથા આગળ પાછળ જતા આદમીઓને પોતાના પગ તળે છુંદી દુશ્મનોને કર્યું તેનાથી પોતાના મિત્રોને કાંઈ ઓછું નુકશાન ન કર્યું. આને પરિણામે હાથીઓની આસપાસ આવેલી ટુંકી જગામાં સપડાઈ ગયેલી ઘોડેસ્વાર સેનાની ભારે કતલ થઇ. ઘણા મહાવતો તીરથી વીંધાઈ મરણ પામ્યા હતા અને હાથીઓ-માંના પણ કેટલાક ઘાયલ થયા હતા, અને બાકીના થાકને લીધે તેમજ માથે મહાવત નહિ હોવાથી, પોતાના જ પક્ષમા રહી યુદ્ધ કરતા નહોતા, પણ વેદનાથી ગાડાતુર થઈ, કાંઇ પણ ભેદ રાખ્યા વગર શત્રુ તથા મિત્ર પર હુમલો કરવા લાગ્યા અને તેમને ધકેલી પગ તળે છુંદી, અનેક વિવિધ રીતે મારવા લાગ્યા. પુષ્કળ ખુલ્લી જગાને લીધે ગ્રીક સિપાઈઓ છુટથી આઘા પાછા થઇ શકતા હતા તેથી હાથીઓનો હલ્લો આવતાં તેઓ પાછા હટતા અને તે પાછા ફરતા ત્યારે તેમની લગોલગ થઇ, તેમને તીરોથી વીંધી નાંખતા. હિંદીઓ હાથીઓની વચ્ચે હોવાથી, તેમના ક્રોધને પરિણામે તેમને વધારે ખમવું પડ્યું.

'જ્યારે હાથીઓ તદ્દન થાકી ગયા, અને તેમના હુમલા જોશ વિનાના થવા માડયા, ત્યારે પાણીમાં પાછા પડતાં વહાણોની પેઠે દુશ્મન સામે મોં રાખી બરાડતા તે પાછા હટતા ગયા. આ વખતે

અલેગ્ઝાંડરે પોતાના ઘોડેસ્વાર સૈન્યથી દુશ્મનની આખી હારને ઘેરી લીધી, અને ઢાલ અડોઅડ રાખી પોતાની હરોળોને તદ્દન સંગીન બનાવી, નક્કર ઘનના આકારમાં આગળ વધવાની પોતાના પાયદળને સંકેતથી આજ્ઞા કરી આમ કરવાથી થોડાક અપવાદ સિવાય, દુશ્મનનું ઘોડેસ્વાર સૈન્ય લગભગ બધું કતલ થઈ ગયું ગ્રીકો ચોમેરથી આગળ ધપતા હોવાથી હિંદી પાયદળની પણ એવી જ દશા થઈ

'આમ થવાથી અલેગ્ઝાંડરના ઘોડેસ્વારોની મેખલામાં જ્યાં જ્યાં કાંઈ તુટ જણાઈ તેમાં થઈને બધા જીવ બચાવવા નાસવા લાગ્યા'

પોરસનું કેદ પકડાવું

આ સમય દરમિયાન, નદીને સામે પાર રાખેલા ક્રેટિરોસ અને બીજા સરદારો નદી ઓળંગી આવી પહોંચ્યા અને પોતાના તાજા લશ્કરોથી નાશી જતા દુશ્મન પર તુટી પડી તેમણે ભયંકર કતલ ચલાવી હિંદી લશ્કરનો લગભગ સંપૂર્ણ નાશ થઈ ગયો હાથીઓ બધા કાં તો મરાયા કે દુશ્મનને હાથ ગયા, રથો બધા નાશ પામ્યા ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વાર તથા લગભગ બાર હજાર પાયદળ માર્યાં ગયા અને નવ હજાર કેદ પકડાયા વધારેમાં વધારે છુટ મુકી કરેલા અડસટ્ટા પ્રમાણે ગ્રીકોની ખુવારી એક હજારથી વધારે થઈ નહોતી

સાડા ૭ ફીટ ઉંચો અને પ્રચંડ કાયાવાળો પોરસ રાજા આખર સુધી લડ્યો, પણ આખરે તેના શરીર પર નવ ઘા થતા તે લથડ્યો અને મૂર્છિત અવસ્થામાં તેને કેદ પકડવામાં આવ્યો

પોતાના બહાદુર દુશ્મનને માન આપવાની ઉદારતા અલેગ્ઝાંડરમાં હતી અને તેથી પોતાની જોડે 'રાજા જેવું વર્તન થાય' એવી પોરસની મગરૂર માગણીનો તેણે ખુશીથી સ્વીકાર કર્યો વિજેતાએ જીતાયેલા રાજાને તેના બાપ દાદાના રાજ્યની ગાદી પર

વેગવાન હતો અને ૩૦૦૦ વાર પહોળાઇનો તેનો પટ મોટા અને ખરબચડા ખડકોથી છવાયેલો હોવાથી ઘણી હોડીઓ તેની પર અથડાઈ ભાંગી ગઈ.

હીડ્રૂઓટીસને પારકરવી

ખાધખોરાકી, કુમક તથા વ્યવહારની છુટની પુરતી વ્યવસ્થા કરીને અલેગ્ઝાંડરે પૂર્વ દિશામાં આગળ વધ્યો અને ઘણું કરીને સિઆલકોટના પ્રાચીન કિલ્લા પાસે થઇને પસાર થયો, ઘણી અડચણ વગર તેણે હીડ્રૂઓટીસ એટલે રાવી નદી પાર કરી. પોતાના કાકા તથા દુશ્મન પોરસ રાજાને અપાતા હદ્દબહારના માનથી ગુસ્સે ભરાઈ સામે ફરી બેઠેલા નાના પોરસને તાબે કરવા તેણે અહીંથી હિફેસ્ટિયનને પાછો મોકલ્યો.

સ્વતંત્ર જાતિઓ

હીડ્રૂઓટીસ નદીની ડાબી અથવા પૂર્વ બાજુએ રહેતી, અને યુદ્ધકળાની કુશળતાને માટે સારી ખ્યાતિ ભોગવનાર, અને કથૈઓઇની સરદારી નીચે એકત્ર થયેલી કેટલીક સ્વતંત્ર જાતિઓના અગત્યના ગણાતા મંડળને અલેગ્ઝાંડરે પોતાની તલવારને યોગ્ય દુશ્મન તરીકે પસંદ કર્યું. લાહોરને નીચેવાડે હીડ્રૂઓટીસના નીચેવાડાના ભાગપર વસેલા તથા હાઇફેસિસ અને મલોઈના પાત્રમાં રહેતા એ પડોશી ઓગ્ઝીડ્રૂકાઈ પણ બહાદુર લડવૈયા તરીકે પ્રખ્યાત હતા. તેઓ પણ એ મંડળમાં જોડાવાનો ઇરાદો રાખતા હતા, પણ આ સમયે હજુ તેમણે તેમ કર્યું નહોતુ. આ સમયે તો કથૈઓઇને તેની પડોશમાં આવેલી કેટલીક નાની જાતિઓનો જ ટેકો હતો. આથી મલોઇને માથે આવી પડનારી ભયંકર આફત થોડા સમય માટે મુલતવી રહી.

પિંપ્રામા અને સાંગલા

હીડ્રૂઓટીસ પાર કર્યાને બીજે દહાડે એરિયને અદ્રાઇ નામથી દર્શાવેલી ટોળીના તાબાના પિંપ્રામા નામના ગામનું તાબે થવાનું કહેણ અલેગ્ઝાડરને મળ્યું. એક દિવસના

વિસામા પછી કથૈઓઈ તથા તેની જોડે સબંધ રાખનાર ટોળી-ઓએ પોતાના મુખ્ય દુર્ગ તરીકે પસંદ કરેલા સાગલાને ઘેરો ઘાલવા તે આગળ ચાલ્યો એક નીચી ટેકરીના રક્ષણ નીચે નાખેલી છાવણીનો ગાડાની ત્રણ હારથી તે લોકોએ બચાવ કર્યો હતો તેઓ ખૂબ નિશ્ચય અને દૃઢતાથી સામા થયા

એટલામા ઘેરો ઘાલનાર માટે પાચ હજારની કુમક તથા હાથીઓ અને ઘેરો ઘાલવાના સરંજામ સાથે મોટો પોરસ ત્યા આવી પહોચ્યો પણ શહેરના કોટમા ભગાણુ પડે તે પહેલા તો ગ્રીક સિપાઇઓએ તેના કોટપર ચઢી ઉતરી તે જગા હાથ કરી અને દુશ્મનોને હરાવ્યા દુશ્મનના કેટલાક હજાર આદમી માર્યા ગયા અલેગ્ઝાંડરની ખુવારી સોથી ઓછી હતી પણ તેના બારસો આદમી ઘાયલ થયા હતા આ ઘાયલનુ પ્રમાણ અસાધારણ મોટુ હતુ

બચાવ કરનારના પ્રબળ વિરોધની સજારૂપે સાગલાને જમીન-દોસ્ત કરી નાખવામા આવ્યુ

આ ગજવંતી સાહસવીરના માર્ગમા હાઇફેસિસ નામની બીજી એક નદી હજુ આડી હતી તે ત્યા આવી પહોચ્યો અને તેની પારની પ્રજા-ઓને તાબે કરવાના નિશ્ચયથી તેને ઓળગવા તૈયાર થયો તે પ્રજાઓ બહાદુર ખેડુતોની બનેલી હતી, અને વખાણવાયોગ્ય સામંત ચક્રની પદ્ધતિનુ રાજ્યતંત્ર ભોગવતી હતી તે રસાળ મુલકમા વસેલી હતી તેમના દેશમા ઉચા કદના તથા સારા હિંમતવાળા હાથીઓ પુષ્કળ હતા

હાઇફેસિસ આગળ આવી પહોંચવુ

પોતાનુ લશ્કર તેની હમેશની સ્ફુર્તિથી તેની પાછળ આવતુ નહોતુ તથા હજુ વધારે સાહસકર્મો કરવા વધારે દૂર દેશાવરમા જવા મરજીમાહી હતા, એમ જણાતા છટાદાર ભાષણથી અલેગ્ઝાંડરે તેમનો ઉત્સાહ જાગ્રત કરવાનો યત્ન કર્યો તેમા તેણે

અલેગ્ઝાંડરનુ ભાષણ

હેલેસ્પોન્ટથી હાઇફેસિસ સુધીની આશ્ચર્યકારક જીતોનું યશોગાન કર્યું અને તેમને આખા એશિયાનાં પ્રભુતા તથા ધન મેળવી આપવાનું વચન આપ્યું. પણ તેના ઉત્તેજક શબ્દ મંદોત્સાહી કર્ણોપર પડ્યા અને દુઃખદ મૌનથી જ તેનો જવાબ વળાયો. એ મૌન ઘણા સમય લગી અખંડ રહ્યું.

કોઇનોસનો જવાબ

આખરે પોરસ સાથેના યુદ્ધમાં ધસારો કરનાર અલેગ્ઝાંડરના વિશ્વાસુ ઘોડેસ્વાર સૈન્યના સરદાર કોઇનોસે ઉત્તર દેવાની હિમત કરી, અને સેનાનાં મહેનત તથા ભયોની કાંઇક હદ બાંધવાની જરૂર છે એવી દલીલ કરી. આઠ વર્ષ પહેલાં હેલેસ્પોંટની સામુદ્રધુનિ ઓળંગનાર ગ્રીકોમાંના કેટલાક માંદા પડી ઘેર ગયા હતા, કેટલાક નવાં વસાવેલાં શહેરોમાં તેમની મરજી વિરૂદ્ધ દેશવટો ભોગવતા હતા, કેટલાક ઘાથી અશક્ત થઇ ગયા હતા અને બીજા, જેની સંખ્યા વધારેમાં વધારે હતી તે રોગ કે તલવારના ભોગ થઈ પડ્યા હતા એ યાદ રાખવા તેણે સમ્રાટને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬નો સપ્ટેંબર

રાજ્યના નિશાન પાછળ જનાર ખરેખર નહિ જેવા હતા; અને તે પણ કંગાલ, થાકેલા, બગડી ગયેલી તબીયતવાળા, ચીંથરેહાલ, પુરતાં હથિયાર વગરના અને નિરૂત્સાહી હતા. તેણે પોતાનું ભાષણ નીચેના શબ્દોથી પુરૂં કર્યું.

'ઓ રાજા! ફત્તેહમાં વિનીતપણું એ ઉમદામાં ઉમદા ગુણ છે, કારણ કે આવા બહાદુર સૈન્યની સરદારી હોવાથી આપને દુન્યવી દુશ્મનોથી તો બીવા જેવું છે જ નહિ, પણ દેવોના માર ગેબી હોય છે અને માણસનું તેની સામે કાંઇજ ચાલતું નથી.'

કોઇનોસના શબ્દોને મોટા હર્ષનાદોથી વધાવી લેવામાં આવ્યાં.

પાછા ફરવાના હુકમ

આથી હવે માણસોની મનોવૃત્તિની બાબતમાં કાંઈ શંકા રહી નહિ. અલેક્ઝાંડરનું દિલ બહુજ દુભાયું. તે સિપાઈઓની માગણીને વશ થવા નારાજ હતો. તે પોતાના તંબુમાં ચાલ્યો ગયો. ત્રીજે દિવસે તે બહાર આવ્યો ત્યારે તેની ખાત્રી થઈ હતી કે હવે આગળ વધવાનું બની શકે એમ નથી. ભવિષ્ય વરતનાર જોષીઓને જણાયું કે નદી ઓળંગવા માટે સારા શુકન નહોતા. આખરે દુભાતે દીલે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ના સપ્ટેમ્બર માસમાં અલેક્ઝાંડરે પાછા ફરવાનો હુકમ આપ્યો.

યજ્ઞ-વેદીઓ

પોતાની કૂચનું આઘેમાં આઘેનું ચિહ્ન સૂચવવા તેણે બાર દેવતાઓ માટે પચાસ હાથ ઉંચી અને યોગ્ય પથ્થરની બાંધેલી બાર જબરી યજ્ઞ-વેદીઓ ઉભી કરી. એના લશ્કરે એ નદી પાર નહોતી કરી તોપણ પ્લિનીના કહેવા પ્રમાણે આ જબર સ્મારકો નદીને પેલે પાર એટલે ઉત્તર કિનારે ઉભા કરવામાં આવ્યાં હતાં. દેવી તથા પરદેશીના માન અને આશ્ચર્ય ઉપજાવતાં ઘણા સમય સુધી તે ત્યાં રહ્યાં. કાંગડામાં ઇન્દોરા તથા ગુરદાસપુર જીલ્લામાં મિથાલ એ બેની વચ્ચેના ભાગમાં બિઆસ નદી પૂર્વથી પશ્ચિમમાં વહે છે. તે સ્થાને રેતીઓની તાણી આગળ ધપી ફરીને તે હવે પાંચ માઈલ સુધી થયેલા ઉત્તર કિનારાના ધોવાણથી એ બાંધકામોના બધા ચિહ્ન લુપ્ત થયા છે.

કર્ટિયસ રુફિયસ એરિયન સાથે નીચેની નોંધ કરે છે—

"અલેક્ઝાંડરે પોતાના લશ્કરની કુટીઓ પાડી નાખી અને તેમને ઠેકાણે ઉંચા લશ્કરી મિનારા જેટલી ઉંચી, પણ તેનાથી મોટી પથ્થરની બાર યજ્ઞ-વેદીઓ બાંધવાની આજ્ઞા કરી. એ વેદીઓ તો અત્યાર સુધી ઊભી છે ... સ્થાનિક દેવતાઓની સ્તુતિ નહીં તેમજ તેના પરાક્રમોના સ્મારક તરીકે ... તેની પ્રશંસા હતી

વેદીઓ ચણાઇ ગઇ ત્યારે ચાલુ વિધિને અનુસરી તેણે તેની પર યજ્ઞ કર્યાં અને કસરતો તથા ઘોડેસ્વારીના ખેલ ગોઠવ્યા.'

આ વેદીઓ પર ચંદ્રગુપ્તે કરેલી પૂજા

આવી ગંભીરતાથી દેવાપર્ણ કરેલી એ વેદીઓ તેમનો બેવડો હેતુ સાધવા માટે યોગ્યજ હતી. દુનીઆના મોટામા મોટા સેનાપતિનાં ધર્મભાવ તથા મહેનતનાં તે સુયોગ્ય અને ભવ્ય સ્મારકો હતાં. ગ્રીક તોફાનને નમવાની જેને ફરજ પડી હતી તે હિંદી સત્તાધીશોને તેના અર્થની કદર હતી. આપણને કહેવામાં આવે છે કે અલેગ્ઝાંડરની છતોની પ્રભુતાનો વારસ હિંદનો પહેલો સમ્રાટ્ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, તથા તેની પાછળ સૈકાંઓ સુધી તેના વારસોએ સ્મારકોને માન આપતા હતા અને તેની ઉપર યજ્ઞ કરવા દર વર્ષે નદી ઓળંગવાની પ્રથા પાળતા હતા.

મુસાફરોની વાતો

કર્ટિયસ અને ડાયોડોરસને માનીએ તો આ સ્મારકરૂપ વેદીઓની ઉમદા સાદાઈ રાજાના બાલીશ મિથ્યાભિમાનને સંતોષવા ઉભા કરેલા વધારાથી બગડી હતી એમ જણાય છે. એનાં પૂર્ણ રૂપમાં એ વાત ડાયોડોરસ આપે છે. તે ગંભીરતાથી જણાવે છે કે ' વેદીઓ રચાયા બાદ લશ્કરે નાંખેલા પડાવ કરતાં ત્રણ ગણા કદની છાવણી અલેગ્ઝાંડરે તૈયાર કરાવી અને તેની આસપાસ ૫૦ ફીટ પહોળી અને ૪૦ ફીટ ઉંડી ખાઈ તેમજ અસાધારણ કદનો કોટ તૈયાર કરાવ્યો.' તે આગળ ચલાવે છે કે 'પછી તેણે પાયદળનાં રહેવાના ઘર બંધાવ્યાં અને તે દરેકમા બે સિપાઈ રહે એવી ગોઠવણ રાખી. દરેક સિપાઇની પથારી માટે તેણે ચાર હાથ લાંબો ઓટલો બનાવ્યો. આ ઉપરાંત સાધારણ-કદ કરતાં બમણા મોટા તબેલા તેણે દરેક ઘોડેસ્વાર માટે બંધાવ્યા. જે કાંઈ બાંધકામ થાય તે આ પ્રમાણે મોટા કદનું થાય એવી તેની આજ્ઞા હતી.' ચઢી

આવનાર લોક અસાધારણ બળ તથા કદના હતા એવી દેશના લોકોને ખાતરી આપવા માટે આ મુર્ખાઇ ભરેલુ કૃત્ય કરવામા આવ્યુ હતું એવુ માનવાની સુચના કરવામા આવે છે

અલેગ્ઝાંડર આવી અક્કલ વિનાની મુર્ખાઈ કરે એ માની શકાય એમ નથી. યજ્ઞની વેદીઓ જોનાર મુસાફરોએ કહેલી વાતોમા વધારો કરી, ઉપજાવેલી કાઢેલી વાત તરીકે આ કથાનો અસ્વીકાર વગર આચકે કરવામા કાંઈ વાંધો નથી

પરિશિષ્ટ (क)

અલેક્ઝાંડરની છાવણી; હાઇડેસ્પીસનું પાર કરવું; પોરસ જોડેના યુદ્ધનું સ્થાન.

પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થાય એમ છે

અસલી ઇતિહાસકારોએ આપેલી હકીકત તથા યથાર્થ સ્થાન-નિર્દેશની નિષ્પક્ષપાત અને કાળજીભરી તપાસણીથી અલેક્ઝાંડરની છાવણીના, ને નદી પાર કરવાના તથા યુદ્ધ ભૂમિના સ્થાનના પ્રશ્નોનો નિકાલ પુરતી ચોકસાઇથી કરી શકાય એમ છે, એમ હું ધારૂં છું.

હાઇડેસ્પીસ નદી

વિતસ્તા, બિહાત અને જેલમ એ નામોથી ઓળખાતી હાઈડેસ્પીસ નદીએ પંજાબની બીજી નદીઓ કરતાં પોતાનો માર્ગ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં બદલ્યો છે. હાલની ચર્ચામાં તો આપણે એ નદીના જલાલપુરની ઉપરવાડેના માર્ગ જોડેજ લેવાદેવા છે. એ ભાગમાં તો એના માર્ગમાં નહિ જેવો ફેરફાર થયો છે. આમ હોવાથી ઉપરનાં ત્રણ સ્થાનોનો નિર્ણય કરવાના પ્રશ્નની બાબતમાં નદીના અસલી માર્ગ પરત્વેની શંકાથી કાંઈ ગંભીર અડચણ ઉભી થતી નથી.

તક્ષિલા

હાઇડેસ્પીસ તરફ કુચ કરતાં અલેક્ઝાંડર તક્ષિલા નામના મોટા શહેરથી નીકળ્યો હતો. એ શહેરના સ્થાન બાબત કાંઇ શંકા નથી. એ એ શહેરના અવશેષોનું કનિંગહામે કરેલું વર્ણન ઘણી બાબતોમાં અપૂર્ણ છે, તોપણ શાહદેરી આગળનાં તથા તેની પાસેનાં ખંડીએરો એ જ અસલી તક્ષિલા નગરીનું સ્થાન છે

એ વાત તો તદ્દન ચોક્કસ છે એ ખંડીએરો ખેતરોમાં વેરાતા પડેલા ટીંબા રૂપે છે તે રાવળપીંડીની વાયવ્યે ૨૦ માઇલ પર અને હસન અબદાલ નામના ગામથી અગ્નિ ખૂણે નવ માઇલ દૂર છે

તક્ષિલાથી હાઇડેસ્પીસ

તક્ષિલાના અસલી સ્થાનથી નકશા પર સીધી લીટીમાં માપતાં જેલમ ગામ આશરે ૯૦ માઇલ થાય છે અને જેલમથી નદીને નીચેવાડે ૩૦ માઇલ પર આવેલા જલાલપુરનું તક્ષિલાથી અંતર એથી થોડા માઇલ વધારે થાય છે રાવલપીંડી અથવા તક્ષિલાથી રોહટાસ અને બકાલાના ઘાટમાં થઈને જતો ઉપલો અથવા ઓતરાતો રસ્તો ૯૮ આશરે માઇલ લાંબો છે રાવલપીંડીથી દુધિયાલ અને બનહાર ઘાટમાં થઈ જલાલપુર જતા રસ્તાઓ કે માર્ગોની લંબાઇ ૧૦૯ થી ૧૧૪ સુધીની છે

બધા એ તો સ્વીકારે છે કે એલેક્ઝાંડર જેલમ કે જલાલપુર આગળ હાઇડેસ્પીસને કિનારે આવ્યા હશે. બીજા કોઈ સ્થાનની કલ્પના કરી શકાય એમ નથી એ બંને ગામ અમની નાવડીવાળા સાથે સગવ ઘાટના જુના માર્ગો પર આવેલા છે

જેલમનો માર્ગ

દિશાના ચર્ચવાનું લક્ષ્ય દેખીતી રીતે જેલમ હતું એમાં તો કોઇ જાતની શંકા નથી જલાલપુર કરતા એ સ્પષ્ટ રીતે તક્ષિલાની વધારે નજીક છે વળી ત્યાંનો નાવડીઘાટ જલાલપુરના ઘાટ કરતા પહોળો વધારે સુગમ અને તેનાથી બીજા જાતનો [illegible] છે એ [illegible] માટે પરેસવાના [illegible] વિન્સેંટ અને [illegible] પણ જેલમને રસ્તે જતા એક મોટા લશ્કરને [illegible] તેના કરતા જલાલપુર [illegible] [illegible] [illegible] એમ છે તથા [illegible] પહાડોની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

હશે. તેણે આ કુદરતી અને ઢંગીનો સરલ માર્ગ લીધો હશે એ મતને બન્સ', કોર્ટ અને એબટ જેવાઓનો ટેકો છે. તેમના લશ્કરી અનુભવને લઈ તેમજ ચોકકસ સ્થાનિક માહિતીને લઈ એ બધા આ બાબતમાં પ્રમાણભૂત મત આપવાને લાયક છે.

જલાલપુરવાદ અસંભવ છે.

ઉપલા વાદની સામે એવો વાદ રજુ થયેલો છે કે અલેગ્ઝાંડરની છાવણી જલાલપુર આગળ પડી હતી અને તે ગામથી ઉપરવાડે થોડા માઇલ પર જેલમ નદી પાર ઉતરવામાં આવી હતી. આ વાદનું એલ્ફિન્સ્ટન, કનિંગહામ, ચેઝની જેવા અંગત વજનવાળા લેખકો સમર્થન કરે છે અને તેપના વિરોધીઓ કરતાં આ લેખકો યુરોપમાં વધારે જાણીતા હોવાથી જલાલપુરવાદમા અસંભવનાં ઘણાં તત્ત્વ હોવા છતાં તે વાદ વધારે સામાન્ય રીતે સ્વીકારાવવામાં તેઓ સફળ થયા છે.

કનિંગહામનું દૃષ્ટિબિંદુ

કનિંગહામે ઉપલા વાદનો બહુ લંબાણથી બચાવ કરેલો છે. એબટે, કાળજીભરી માપણી કરી અલેગ્ઝાંડર તથા પોરસ વચ્ચેના યુદ્ધની ભૂમિના સ્થાનનો નિર્ણય કર્યો છે. તેની નિષ્પક્ષપાત તપાસણી કર્યા પછી તેણે પોતાની દલીલો રજુ કરી હોત તો તેને વધારે બળ મળત. એબટના મત મુજબ જો એ યુદ્ધ કારિના મેદાનમાં થયું હોય, તો અલેગ્ઝાંડરની છાવણી જેલમ ગામમાં કે તેની પાસે કોઈ સ્થળે પડેલી હોવી જોઇએ, અને એ ગામની કાંઇક ઉપરવાડે નદીપાર થયેલી હોવી જોઇએ. પણ કમનશીએ કનિંગહામે એબટની દલીલોનો જવાબ વાળવાનો કદી યત્ન કર્યો નહિ તેમજ જેલમને ઉપરવાડે નદીનો માર્ગ તેણે તપાસ્યો પણ નહિ. અલેગ્ઝાંડરની છાવણી જલાલપુર પાસે હતી એવો મત ૧૮૪૬મા બાંધ્યા પછી, ૧૮૬૩માં જલાલપુરનું સ્થાન તપાસી તેણે સંતોષ માન્યો અને પોતે માની લીધેલા મતને

અનુસરતું સ્થાન નક્કી કરી નાખવાનો ઠરાવ કર્યો. જનરલ એબટના લેખનો 'એક વિદ્વત્તાભરી ચર્ચા'ને નામે તે ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તે લેખનો તેણે કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હોય એવું જણાતું નથી.

તેના નદીના અંતરની દલીલ

અલેક્ઝાંડરે જલાલપુર પાસે પડાવ નાખ્યો હતો એ મતના સમર્થન માટે કનિંગહામ ત્રણ દલીલ પર આધાર રાખે છે. આમાંની ત્રીજી દલીલ એવી છે કે એરિયનના લખાણ મુજબ યુદ્ધભૂમિ પરના ટીંબાથી હાયડેસ્પીસમાં નીચેવાસ જતો કાફલો, ભીરાના પહાડના પ્રદેશના રાજા સોફાઈટીસની રાજધાનીએ ત્રીજે દહાડે પહોંચ્યો. કનિંગહામના મત મુજબ સોફાઈટીસની રાજધાની અહમદાબાદ હતી. એ ગામ ભેરેથી નાવડી માર્ગે જલાલપુરથી ફક્ત ત્રણ દિવસને અંતરે, પણ જેહલમથી ૭ દિવસને અંતરે હતું. આમ હોવાથી જલાલપુરનું સ્થાન, જેહલમ કરતાં સંજોગોને વધારે અનુકૂળ જણાય. કનિંગહામે પોતે આ દલીલ પર થોડો ભાર દીધો છે. દેખીતી રીતે તેના ખરાપણાનો બધો આધાર સોફાઈટીસની રાજધાનીના ખરા સ્થાનનિર્ણય પર છે. કનિંગહામે એ બાબતમાં જે કરેલો સ્થાનનિર્ણય, કોઈપણ જાતની સાબિતિના આધાર વગરની અટકળ માત્ર છે એટલે તેને આધારે કરેલી દલીલનો વધારે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.

સ્ટ્રેબોના લેખ ઉપરથી દલીલ

બીજી અને વધારે અગત્યની દલીલ સ્ટ્રેબોના એક ફકરાના આધાર પર કરવામાં આવેલી છે. એ ફકરામાં એવું કહેલું છે કે 'હાયડેસ્પીસ સુધીનો અલેક્ઝાંડરે કરેલો માર્ગ મુખ્યત્વે દક્ષિણ દિશા તરફ હતો અને ત્યાંથી માંડી હાયફેસિસ સુધી તે વધારે પૂર્વ દિશામાં હતો, પણ એકંદરે તે મેદાન કરતાં ટેકરીઓની તળેટીની પાસે નજીક રહેલો હતો.

હામની ખાતરી થઈ હતી અને તેથી તેણે તે પાઠમાં સુધારો કરવાની દરખાસ્ત કરી હતી (રીપોર્ટ ii ૧૧૨).

ખંડન

તક્ષિલાથી હાઇડેસ્પીસ સુધીના અંતરનો ૧૨૦ રોમન માઇલનો આંકડો આપણે ખરો માનીએ તોપણ તેથી અલેગ્ઝાંડરની છાવણી જેલમ આગળ હતી એ મત ખોટા તરીકે દૂર કરી શકાતો નથી. કનિંગહામના મત પ્રમાણે (રીપોટર્સ, ii, ૧૭૯) એક જુને રસ્તે તે બંને જગા વચ્ચેનું અંતર ૯૪ માઇલ થાય છે. પ્લિનીએ આપેલું અંતર ૧૧૦ અંગ્રેજી માઇલ છે. આ બંને આંકડા વચ્ચેનો ફરક માત્ર ૧૬ માઇલનો છે, અને એ ઘણા વિકટ મુલકમાં અલેગ્ઝાંડરે લીધેલા માર્ગ વિષે આપણને કશી માહિતી નથી તથા છેલ્લી બાવીશ સદીઓમાં થયેલા ફેરફાર વિષે આપણે કાંઈ જાણતા નથી; એ બધું જોતા એ ફરક નજીવો જ જણાય છે. પ્લિનીએ આપેલો આંકડો ખરો હોય કે ખોટો તોપણ તેના ઉપર અવલંબેલી દલીલ તો આખર સરવાળે નકામી જ છે.

ત્યારે મેં બતાવી આપ્યું કે જલાલપુરવાદ તે માટે કનિંગહામે આપેલી બધી દલીલો નિષ્ફળ ગઈ છે અને જેલમવાદ સ્ટ્રેબોની સ્વહેદીનો વિરોધી હોવાને બદલે ઉલટો તેનાથી તે પુરવાર થાય છે.

સ્થાન નિર્દેશ

એલ્ફિન્સ્ટન અને કનિંગહામની માન્યતાનો સ્ટ્રેબોના કથન કરતાં યથાસ્થિત સ્થાનનિર્દેશથી વધારે બળવાન વિરોધ થાય છે.

એરિયન જેવા વિવેચક લેખકનાં કથનો આ બાબતમાં બહુજ ચોખ્ખાં છે. તેને ઉત્તમોત્તમ સમકાલીન પ્રમાણો મળેલાં હતાં અને તેના પુરાવા તેણે કાળજીથી તપાસી લીધા હતા.

'દુશ્મનની નજર ચુકાવી નદી પાર કરવા' નદીને ઉપરવાડે આવેલા જે સ્થળ આગળ અલેગ્ઝાંડરે રતોવાઈ કુચ કરી હતી તે 'નદીના એક ધ્યાન ખેંચે એવા વળાંકા' ઉપર આવેલું હતું; અને

તેની હીલચાલો છુપાવવામાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું કનિંગ-હામ નદી પાર કરવાની જગા જલાલપુરની ઉપરવાડે મંડિયાળા અને ચડિંગ નામના બે ગામોની વચ્ચે મૂકે છે, પણ ત્યાં નદીનો આગળ વળાંક નથી (રીપોર્ટ્સ,II, નકશો ૬૬) પણ જેલમની ઉપર-વાડે ભુણા આગળ એવો એક વળાંક છે અને એબટ એ સ્થાને નદી પાર થયાનું ગણે છે તે ખરું છે

રાતની કૂચ

એરિયનનો ઉત્તમોત્તમ અને [illegible] અહેવાલ (૫ ૧૧) સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે અલેક્ઝાંડરે તે રાતની કૂચ નદીને સમાંતર રહી કરી નદીના એ ધ્યાન ખેંચે એવા વળાંક આગળના ખડકનું તથા જંગલ ઝાડીનું વર્ણન કર્યા પછી તે લખે છે કે—

'એ ઝાડી તથા ટાપુ મોટી છાવણીથી ૧૫૦ સ્ટેડિયા એટલે ૧૭ માઈલ દૂર હતા પણ આખે કિનારે યોગ્ય અંતરે અને એક બીજાને જોઈ શકે એમ તથા આખી [illegible] કોઈ પણ [illegible] [illegible] હુકમોને જલદી લઈ જઈ શકાય તેટલા માટે તેણે [illegible] ચોકી-દારો ગોઠવ્યા હતા

મોટી છાવણી તથા પાર કરવાની જગાની વચ્ચે [illegible] મોટા લશ્કર સાથ મીલીએગર અને બીજા અમલદારો રાખવામાં આવ્યા હતા અને [illegible] [illegible] રીતે [illegible] [illegible] એટલે નદી [illegible] [illegible] તેમને હુકમ આપવામાં આવ્યા હતા પછી તે [illegible] આગળ લખે છે કે 'પોતે દુશ્મનના જોવામાં ન આવે [illegible] અલેક્ઝાંડરે નદી કિનારાથી [illegible] દૂર રહી કૂચ કરી' આ [illegible] સિદ્ધ થાય છે કે એ [illegible] [illegible] [illegible] નદી કિનારે સમાંતર [illegible] દુશ્મનથી કોઈ ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] તેના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કનિંગહામનો વાદ ભૂલભરેલો છે

અસંગત જણાય છે (રીપોર્ટર્સ, ii, નકશો ૫૬). તેમાં અલેગ્ઝાંડરને મીઠાના પહાડોની હારમાંની ખીણોમાં એક લંબચોરસની ત્રણ બાજુએ જતો, એટલે કે પ્રથમ જલાલપુરથી બરાબર ઉત્તરે અંદરની બાજુ સાત કે આઠ માઇલ, પછી પૂર્વમાં સાત માઇલ અને આખરે બે કે ત્રણ માઇલ નદી તરફ—એમ જતો બતાવ્યો છે. એરિયને વર્ણવેલા રતોવાઇ કુચના અહેવાલ સાથે જલાલપુરની સ્થાનિક બાબતોનો મેળ પાડી શકાતો નથી. પાટો ન બેસે એવી બાબતોનો પાટો બેસાડવાનો અને ભૂલભરેલા પૂર્વ પક્ષ ઉપર અવલંબી રહેલી અને મનમા ખરી માની લીધેલી વાતને ટકાવી રાખવાનો કનિગહામનો એ નકશો એક મરણીઓ પ્રયત્ન છે.

નદીનુ વર્ણન

અલેગ્ઝાડરે પાર કરી તે વખતના એ નદીના અસલી ઇતિહાસકારોએ આપેલાં વર્ણનો પણ જલાલપુર વાદ જોડે એટલાંજ અસંગત છે. પહાડોમાં બરફના પીગળવાથી અને સતત વરસાદથી નદીમાં સારી પેઠે પૂર આવ્યુ એપ જાહેર કરવામાં બધા પ્રમાણ ગણી શકાય એવા લેખકો એક મત થાય છે. પણ વહેણનો પટ માત્ર ચાર સ્ટેડિઆ એટલે ૮૦૯ વાર હતો, જ્યારે એ જ મોસમે એટલે જુનના અંતમાં કે જુલાઇની શરૂઆતમાં જલાલપુર આગળ વહેણનો પટ એથી બમણો હોય. અસંખ્ય બેટ તથા પાણીમાં ડુબેલા ખડકોથી તે તુટક થયેલો હતો. જલાલપુર આગળ ખડકો પણ નથી અને બેટ પણ નથી.

ખરો વાદ

જલાલપુરનો વાદ છોડી દેવામાં આવે અને અલેગ્ઝાડરની છાવણીને જેલમમા કે જેલમ પાસે મુકવામાં આવે તો સ્થાનનિર્ણયની બધી અડચણો દૂર થઇ જાય છે. તેમ માનતાં

અલેગ્ઝાંડરની રાતની કૂચ નદીથી માફકસર અંતરે અને નદીને સમાંતર દિશામાં થઈ જણાય છે. આપણે કલ્પેલી છાવણીથી સીધી લીટીમાં ૧૩ કે ૧૮ માઇલ પર અને જો કૂચ માટે પસંદ કરેલો રસ્તો વાંકોચૂંકો હોય તો તેને લઈ ૧૭ માઇલ પર આવેલા નદીના ‘ધ્યાન ખેંચે એવા વળાંકના’ કોઈ બિંદુ તરફ તેનું લક્ષ્ય હતું. અલેગ્ઝાંડરની છાવણીની ચોક્કસ જગા કે તેના લશ્કરે નદી પાર કરવાનું જોખમભર્યું કામ કરવું શરૂ કર્યું તે ચોક્કસ બિંદુ નક્કી કરવું તો અત્યંત અશક્ય છે. સંભવ છે કે જનરલ એબટના નકશામાં બતાવેલા અંદાજી અંતરમાં બે કે ત્રણ માઈલ ઉમેરવા પણ પડે.

અલેગ્ઝાંડર અંતર્ગોળ બાજુએ

મગતાને અગ્નિ ખૂણે ભૂણાની પાસના ‘ધ્યાન ખેંચે એવા વળાંક’ની પાસે પહોંચવાથી અંદરની બાજુએ કૂચ કરવાનો લાભ અલેગ્ઝાંડરને મળ્યો, જ્યારે નદીને પેલે પાર રહેલા તેના દુશ્મનને તે વાંકની બહારગોળ બાજુએ ફરીને જવાની ફરજ પડી. એ જગાએ હાલ છે તેવો વળાંક અલેગ્ઝાંડરના સમયમાં પણ હોય તો ગ્રીક સેના જે જગાએ નદી પાર કરી સામે કાંઠે ઊતર્યા ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં પોરસના લશ્કરને બહુ મોટો ચકરાવો ફરવો પડ્યો. હાલ ગમે તે હોય, પણ અલેગ્ઝાંડરે જે બાજુએ થઈ કૂચ કરી તેના કરતાં હિંદીઓને વધારે લાંબું અંતર કાપવું પડે તેમ હતું.

રણભૂમિ

નદી પાર કરવાની બધી મુશ્કેલીઓ વટાવી ૧૧,૦૦૦ માણસોનું ગ્રીક લશ્કર સામે પાર જમીન પર ઊતર્યું ત્યારે તેની આસપાસના મેદાનો ઉત્તર અને પૂર્વ દિશામાં નીચી ટેકરીઓની ભેખડવાળી વિંટાયેલું [illegible] એક વિશાળ મેદાન હતું. એમાં પાણીના પાણીના ભાગમાં આ મેદાન પાર આવેલું પરંતુ હાલ ઘણો ભાગ તેમાં બહુ મોટી તો નહિ પણ પુષ્કળ જગા

હતી. પાર આગળ નદી ચક્રમકીઆ ખડક પર થઇ વહે છે. પહેલી વાર અલેગ્ઝાંડર જે બેટ પર ઉતર્યાનું ગ્રીક ઇતિહાસકારો લખે છે, અને જે તેના સમય પછી રહ્યો હોય કે ન પણ રહ્યો હોય, એવા બીજા બધા કરતાં મોટા એક બેટને મળતો એક બેટ હજુ તે નદીમાં છે.

અલેગ્ઝાંડરની સેર

'અલેગ્ઝાંડરની સેર' એવા નામથી દર્શાવાયેલી સેર હજુ છે, પણ હવે તેમાં પુરાણ થઈ ગયું છે. ગ્રીક લશ્કરે પાર કરેલી સેર કદાચ એ નહિ હોય પણ તેને મળતી તે છે અને અલેગ્ઝાંડરના લશ્કરે પાર કરેલી સેરની ઘણી પાસેની તે હોવી જોઇએ. 'આ સમયે (૧૮૪૮) નદી અલેગ્ઝાંડરના ઇતિહાસકારોએ વર્ણવેલી નદીને એટલી બધી મળતી છે કે આ નકશો અર્વાચીન નહિ પણ પ્રાચીન કૃતિ હશે એમ દેખાય, એમ પોતાના નકશા પરથી કહેવામાં જનરલ એબટ તદ્દન વ્યાજબી છે. જનરલ એબટનો 'વિદ્વતાભર્યો લેખ' રોજ સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી એમ બે દિવસની સખત મહેનતને અંતે કરેલી કાળજીભરી માપણીને આધારે તૈયાર થયેલો છે. તેણે અવલોકેલી બીનાઓનો કોઇએ વિરોધ કર્યો નથી કે તેમાં વાંધા કાઢ્યા નથી. કનિંગહામે તો તેના તરફ દુર્લક્ષ જ કરેલું જણાય છે.

ગ્રોટનો મત

પ્રખ્યાત લેખકો પૈકી, ગ્રીસના ઇતિહાસકાર ગ્રોટેજ એબટની મહેનતની યોગ્ય કદર કરી છે. 'જેલમ આગળ નદી પાર થઈ, એ માન્યતાના સમર્થનમા ઘણા માનવા જેવા પુરાવા એ સરદારનો લેખ પુરો પાડે છે' એમ તેણે કબુલ કર્યું છે. જનરલ એબટનો નિબંધ સહેલથી મળી શકે એવા રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયો હોત તો ગ્રોટનો મત એ જ વિદ્વાન દુનીઆનો મત થાત; પણ એસિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલના એક પોથામા દટાઈ રહ્યાને કારણે ભાગ્યેજ

નાઇના વાચવામા તે આવ્યો છે કનિંગહામના સરકારી પ્રકાશનો સારી પેઠે પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે, અને તેના મત ઘણીવાર વગર ચર્ચાએ સ્વીકારી લેવામા આવ્યા છે

અલેગ્ઝાડર ટુકામા ટુકે અને સહેલામા સહેલે રસ્તે હાઇડેસ્પીસ નદીએ પહોચી ગયો એ બાબતની મને

ઉપમ હાર

તો જરાયે નકા નથી જેલમમા જ કે તેની પાસે તે નદી કિનારે પહોચ્યો અને ત્યા તેણે છાવણી નાખી નદી ટેકરીઓમાથી નીકળે છે તે બિંદુથી જરા નીચેવાડે, જ્યા તે સાકડી અને ખડકાળ છે ત્યા તેણે તે પાર કરી, અને પોરસ સાથેની લડાઈ કારિના મેદાનમા લડાઇ હાઈડેસ્પીસથી હાઇફેસિસ વચ્ચેની કુચના માર્ગની રેખાનો ચોક્કસ રીતે નિર્ણય થઈ શકતો નથી, પણ ટેકરીઓની તળેટીઓને તે બને તેટલી અડીને તે પસાર થતી હતી અને સિઆલકોટ આગળ થઇને તે ગઈ હોવી જોઇએ રેવર્ટીનો પણ આજ મત હતો ૧૯૦૫ મા તેણે મને લખ્યુ હતુ કે, ‘અલેગ્ઝાડરે હાઇડેસ્પીસ નદી ઓળગ્યાના સ્થાનની બાબતમા હુ તમને સમત થાઉં છુ ગુજરાતની લડાઈ પછી શિખ અને અફઘાનોનો પીછો લેતા અમે તે નદી ઓળગેલી એવુ મને યાદ છે તમે બતાવો છો એજ જગાએ અમે તે પાર કરેલી એ બાબત અમારે ચર્ચા થયેલી અને એબટના મતને અમે ટેકો આપેલો અલેગ્ઝાડરને યુદ્ધકળાનુ કાઇક તો ભાન હતું એમ આપણે સ્વીકારવુ જોઇએ, અને તેથી વધારે સહેલથી પાર કરી શકાય માટે તે રસ્તે આવતી નદીઓના મૂળની બને તેટલુ પાસે રહેવાનો યત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે વળી તેમ કરતા પર્વતની ધારોથી તેની પાખનુ પણ રક્ષણ થાય’

પરિશિષ્ટ ख.

હાઇડેસ્પીસના યુદ્ધનો સમય.

યુદ્ધ પહેલા, યુદ્ધ દરમિયાન અને તેની પછી ચાલુ બીની હવા તથા નદીની પૂરની સ્થિતિ બાબતની સાબીતીઓ પરિશિષ્ટ क માં આપેલી છે. તે લડાઈ જુન માસની આખરે કે જુલાઇની શરૂઆતમાં લઢાઈ હશે એ

ચોક્કસ સમય બાબત શંકા

બીના કોઇપણ જાતની શંકાને સ્થાન ન રહે એમ તેનાથી સિદ્ધ થાય છે. યુદ્ધના સમયનો વધારે ચોકસાઈથી નિર્ણય કરવાનો દાવો કરતા કેટલાંક ચોખ્ખાં કથનો કરવામાં આવ્યાં છે. એ કથનોની સંક્ષિપ્ત તપાસણી થવાની જરૂર છે. આવા બે કથનો એરિયન કરે છે અને તેમાં ડાયોડોરસ ત્રીજું એક ઉમેરે છે.

એરિયનનું પહેલું કથન એવું છે (એનેબ. ૪. ૯) કે ધનસંક્રાંતિ પછી એટલે કે જુનની ૨૧ મી પછી એ લઢાઇ થઈ હતી. એ કથન ખરૂં છે અને તેમાં કોઇપણ જાતની શંકા નથી.

એરિયનનું પહેલું કથન

નદીની સ્થિતિ બાબતની સાબીતી જોડે તથા હાઇફેસિસ નદીએ પહોંચતા સુધીમા ગ્રીક લશ્કરને ૭૦ દિવસ સુધી સખત વરસાદની ઝડી સહન કરવી પડી હતી એવા ડાયોડોરસના કથન જોડે એરિયનના કથનનો મેળ પડે છે.

એરિયનનું બીજું કથન એવું છે કે 'આથેન્સમાં હેજમન મુખ્ય હતો તે વર્ષના મૌનીશીયન મહિનામાં' એ લઢાઈ થઈ હતી. આ કથન કાંઇક અંશે અચોક્કસ લાગે છે.

એરિયનનું બીજું કથન

'આથેન્સમાં ક્રીમીસ મુખી હતો અને રોમનોએ પબ્લિયસ કોર્નીલીયસ અને ઑલસ પોસ્ટયુમીયસને કોન્સલ નીમ્યા' તે વર્ષમાં થયેલા યુદ્ધ

પૂર્વેની વસતમા અલેક્ઝાંડરે તક્ષશિલામા પ્રવેશ કર્યો એમ ડાયોડોરસ (૧૭, ૮૭) જાહેર કરે છે તે દેખીતી રીતે તદ્દન ભૂલભરેલુ છે એમા જણાવેલા આર્નેસના મુખીઓ કરોનના કોન્સલોને ખરા તરીકે સ્વીકારી શકાય એમ નથી

ગ્રીકોનુ પચાંગ

આ બીનાની બાબતના ખરા પ્રમાણરૂપ પુરૂપ, અલેક્ઝાંડરના લશ્કરના અમલદારો ગ્રીક પચાગને અનુસરી માહિતી દર્શાવતા, એ માહિતીને એટિક કેલેન્ડર માહિતીમા ફેરવી નાખનારા ઇતિહાસકારોએ કરેલી ભૂલોને લીધે એક એકથી જુદા પડતા કથનો આવેલા જણાય છે ગ્રીક માહિતીની બીજી માહિતીમા કરેલી ફેરબદલી તપાસી જોવાનુ કામ હાલના અભ્યાસીને માટે અસભવ છે, કારણ કે ગ્રીક પચાગની આપણી માહિતી ઘણીજ અપૂર્ણ છે અને ગ્રીક માહિતીને બીજી માહિતીઓમા ફેરવવા માટે વપરાતી પદ્ધતિઓ વિષે આપણુ જ્ઞાન નહિ જેવુજ છે

મૌનીશિયન

એ યુદ્ધ ઇ સ પૂર્વે ૩૨૬મા થયેલુ એ વાત તો ચોક્કસ છે તેને મળતુ એટિક વર્ષ ઇ સ પૂર્વે ૩૨૭ ના જુનની ૨૫ મીએ શરૂ થઇ ઇ સ પૂર્વે ૩૨૬ ના જુનની ૧૫ મીએ પુરુ થયુ હશે એમ ધારવામા આવે છે અધિક માસની મદદ લઇએ તો પણ દસમા માસ મૌનીશિયનનો અત ભાગ જુન ૧૦ મીથી મોડો લાવી શકાય એમ નથી જો અધિક માસ ન ગણીએ તો મૌનીશિયન મેની ૧૪ મીએ કે તે અરસામા પૂરો થયેલો હોવો જોઇએ પણ આપણે જોયુ છે તેમ લડાઇ તો જુનની ૨૧ મી પછી થઇ એટલે એ ઉપરથી એટલુ તો સ્પષ્ટજ છે કે એરિયને એટિક માસનુ નામ આપ્યુ છે તે ખરૂ નથી હસ્તલિખિત પ્રતમાના ‘મૌનીશિયન’ને બદલે ‘મીટાગીટ્નિયન’ મુકી દેવાથી અવિચારી સૂચનાને ચોટ ‘માન ગમ્પ’

તરીકે વર્ણવે છે. વળી તે સમયે હેજમન મુખ્ય હતો એ કથન જોડે તે અસંગત છે.

મુખીઓ

હેજમન પછી ક્રીમીસ આથેન્સના મુખી તરીકે આવ્યો એ વાત ચોક્કસ છે; અને એટિક વર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭–૩૨૬ નો છેડો જુનની ૧૫ મીએ મુકવામાં અંગર ખરો હોય તો ક્રીમીસના મુખીપણામાં અલેગ્ઝાંડરે તક્ષિલામાં પ્રવેશ કર્યો એમ કહેવામાં ડાયોડોરસ ખોટો પડે; પણ ક્રીમીસ મુખી થયા પછી યુદ્ધ થયું એમ તે પોતાના વાચકોને સમજાવવા માંગતો હોય તો તેમાં તે ખોટો નથી. બીજા પ્રમાણ ગણાતા લેખકો માને છે તેમ ક્રીમીસનું મુખીપણું જુલાઇની ૧૮ મી સુધી શરૂ નહોતું થયું એમ માનીએ તો હેજમન મુખી હતો તેવામાં યુદ્ધ થયું એમ જાહેર કરવામાં એરિયન ખરો છે.

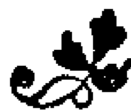
આ ભૂલની સમજુતી

લઢાઇના મહિનાને મૌનીશિયન કહેવામાં એરિયનથી થયેલી ભૂલ માટે એવી સમજૂતી આપી શકાય કે એ માસમાં અલેગ્ઝાંડર નદીને કિનારે જઈ પહોંચ્યો અને જરા શરતચૂકથી તેનો ત્યાં પડાવ નાંખવાનો સમય મોટા યુદ્ધના સમય તરીકે અપાઈ ગયો. નદી પાર કરવા માટે તે રાજાની જબરી છુપી તૈયારીઓને ઓછામાં ઓછો છ કે સાત અઠવાડીઆં જેટલો લાંબો સમય લાગ્યો હશે; અને જો છાવણી મેની શરૂઆતમા મૌનીશિયન માસમાં નંખાઈ હોય તો લઢાઇ જુનની આખરમાં અથવા જુલાઇની શરૂઆતમાં થવાનો સંભવ વધારે છે.

ઉપસંહાર

આ બાબતમાં પૂરેપૂરી ચોક્કસ રીતે તો સમય નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. ગ્રોટ લખે છે કે, 'ચોમાસું શરૂ થયા પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ ના જુન માસના અંતમાં કે જુલાઇ માસની

શરૂઆતમા અને હેજમનના મુખીપણાના અંતમા અને ક્રીમીસના મુખીપણાની શરૂઆતમા એ યુદ્ધ થયુ હોય એવો મત બાધી શકાય છે' ગ્રોટની એ ટીકાની બહુ આગળ જવાનુ શક્ય લાગતુ નથી એરિયનને પ્રમાણ ગણી હુ હેજમનના મુખીપણાનો સમય સ્વીકારૂ છુ અને માનુ છુ કે એ યુદ્ધ ઇ સ પૂર્વે ૩૨૬ ના જુલાઇ માસની શરૂઆતમા, અને ક્રીમીસ મુખી થયો તે પહેલા થોડા દિવસ અગાઉ, એટિક વર્ષના છેલ્લા મહિના સ્કીરોફોરીઅનમા થયુ

પ્રકરણ ચોથું.

અલેગ્ઝાંડરની હિંદપરની સ્વારી.

પીછે ૯૦

પાછું હરતું લશ્કર આવ્યું હતું તે સને પાછું હઠ્યું અને કાંઈ પણ ખાસ અકસ્માત્ વગર અક્રીસીનિસને કિનારે આવી પહોચ્યું. અહીં હિફેસ્ટિયને એક કિલ્લેબંધી ગામ બાંધી દીધું હતું. પાસેના પ્રદેશમાથી ખુશીથી આવી

અક્રીસીનિસ તરફ પીછે–૯૦

વસનાર લોક તથા ચાલુ યુદ્ધની નોકરી કરવા અશક્ત થયેલા પગારદાર સીપાઇઓને એ શહેરમાં વસવા તથા તેનું રક્ષણ કરવા પાછળ છોડવામાં આવ્યા; અને નદીઓમા થઇ મહાસમુદ્ર તરફ સફર કરવાની અલેગ્ઝાંડરે તૈયારી કરવા માંડી.

હાલમાં રજોરી તથા ભિભારની ઠકરાતો તરીકે તથા બ્રિટિશ હજારા જીલ્લા તરીકે ઓળખાતા નીચલી ટેકરીવાળા પ્રદેશના રાજાઓના ખંડણી લઇ આવેલા એલચીઓને આ

સુબાની નીમણોક

સમયે મુલાકાત આપવામાં આવી. અલેગ્ઝાંડર પોતાની હિંદમા કરેલી જીતોને પોતાના મહારાજ્યના સ્થાયી વધારા તરીકે ગણતો હતો અને તેને આ ભૂમિમા બીજી વાર આવવાની આશા હતી; એટલે તેમની તાબે થવાની માગણીઓ સ્વીકારીને તેણે અભિસારના (રજોરી અને ભિભાર) રાજાને પોતાનો સુબો નીમ્યો અને તેને ઉરસાના (હજારા) રાજાનો ઉપરી નીમ્યો. એરિયન એ રાજાને અર્સેકીસ કહે છે.

આજ અરસામા ગ્રેસથી ૫૦૦૦ ઘોડેસ્વારની અને બેબીલોનના સુબા અને રાજાના પિતરાઈ ભાઇ હર્પેલોસે મોકલેલા ૭૦૦૦ પાયદળની આવકારલાયક કુમક ચાદી, સોનાનાં

કુમક

મીનાકારી કામવાળા ૨૫,૦૦૦ બખ્તરો લઈ આવી પહોંચી. ચીથરે-હાલ થઈ ગયેલા લશ્કરમાં એ નવો સામાન વહેંચી આપવામાં આવ્યો, અને તેમના જુના લુગડાં બાળી દેવામાં આવ્યાં.

નદીની સફરની તૈયારીઓ

હવે અલેક્ઝાંડર હાઇડેસ્પીસ નદી આગળ વધ્યો અને પહેલાં પોરસની છાવણી હતી તે જગ્યાએ વળી ફરીને તેણે પડાવ નાખ્યો. નદીઓને નીચેવાટે સફર કરવા માટે આખરી તૈયારીઓ કરવામાં તેણે કેટલાક અઠવાડીઆ ગાળ્યા. નદી પર ફરતી હાથ ચઢી તેટલી દેશી નાવડીઓને તેણે કામમાં લીધી અને તેમ કરતાં ખુટતી નાવડીઓ તેણે નવેસરથી બનાવવા માંડી. પાસેની ટેકરીઓની નજીકમાંના જંગલમાંથી તે કામ માટે પુષ્કળ સાધનસામગ્રી તેને મળી. તેના લશ્કર જોડે આવેલી ફીનીશિયા, સીપ્રિયન, કેરિયન તથા ઇજિપ્શીયન જેવી વહાણવટું કરનારી પ્રજાની ટુકડીઓમાંથી તેણે ખલાસી ઉભા કર્યા. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ ના ઓક્ટોબરની આખર સુધીમાં બધી તૈયારી થઈ ચુકી. તેના કાફલામાં આઠ ત્રીસ [illegible] વહાણ, [illegible] તરાપા તથા બધી જાતની નાની હોડીઓ મળી કુલે ૨૦૦૦ નાવડીઓ હતી.

પોરસની બઢતી

સફર શરૂ કરતાં પહેલાં અલેક્ઝાંડરે પોતાના સામંતો, તથા હિંદી રાજાઓના એલચીઓની એક સભા ભરી અને તેમની હાજરીમાં હાઇડેસ્પીસ તથા હાઇડ્રોટીસ વચ્ચેના પોતે જીતેલા તમામ મુલકો પોરસને [illegible] સોંપ્યા, [illegible] મળી કુલ સાત [illegible] હતી, અને તેમાં ૨૦૦૦ શહેર ગામ આવી જતાં હતાં. પોરસ તથા તેના જુના દુશ્મન [illegible] સમાધાન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતી

કની ભારે સ્પર્ધા કરી હતી. સિંધુ તથા હાઇડેસ્પીસ વચ્ચેના મુલક પર તેની સત્તાનો વિધિસર સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

સૌભુતિનું રાજ્ય

અલેગ્ઝાંડર પોતાની પીઠ તથા પાંખોના રક્ષણની યોજના કરવામાં તેમજ દૂર યુરોપમાં આવેલા મૂળ મથક જોડેનો વ્યવહાર અખંડ ચાલુ રાખવાની બાબતમાં બેદરકાર રહેતો નહિ; તેથી તેણે પોતાના સરદાર હિફેસ્ટિયન અને ક્રેટીરાસને જેલમથી સિંધુ નદી સુધી લંબાતા મીઠાના પહાડોની હારના દુર્ગોના સ્વામી સૌભુતિની રાજધાની બનતી ઝડપે હાથ કરવા માટે કુચ કરવાનો હુકમ કર્યો. જરા પણ સામે થયા વગર તે તાબે થયો.

સરદારો

ઉપર જણાવેલા સરદારોના હાથ નીચે નદીને કિનારે કુચ કરતા ૧૨,૦૦૦૦ આદમીના લશ્કરથી કાફલાનું રક્ષણ કરવાનું હતું. નદીને જમણે એટલે પશ્ચિમ કિનારે કુચ કરતું લશ્કર ક્રેટીરાસના હાથ નીચે હતું; અને બસેં હાથી સાથેનો લશ્કરનો મોટો ભાગ ડાબે કે પૂર્વ કિનારે હિફેસ્ટિયનની દોરવણી નીચે હતો. સિંધુની પશ્ચિમે આવેલા પ્રદેશોના સુબા ફિલિપોસને ત્રણ દિવસ પછી પીઠની રક્ષા કરનાર સૈન્ય સાથે આવવાનો હુકમ હતો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ નો ઓક્ટોબર માસ: પહેલા સંગમ સુધીની સફર

આમ રક્ષાયેલા તે મહાન કાફલાએ તેની યાદગાર સફર શરૂ કરી. ઑકટોબરના અંતમાં એક દિવસ પરોઢીએ નદીના દેવોને, પોતાના પૂર્વજ હીરેકલીસ તથા એમન તેમજ બીજો જે જે દેવોની પૂજા કરવાનો તેનો ક્રમ હતો તે સર્વેને સોનાના પ્યાલાથી અર્ઘો આપીને અલેગ્ઝાંડરે રણતુરાઈ બજાવી ઉપડવાની સંજ્ઞા કરી. ભવ્ય સરઘસમાં કોઇ પણ અવ્યવસ્થા કે

ઘોડાઓ વગર વહાણોએ લંગરવાના સ્થાન છોડયા અને પ્રવાહમાં નીચેવાસ વહેવા લાગ્યા આ જોઇ બન્ને કાંઠે હારબંધ ઉભેલા દેશીઓને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું તેમણે અગાઉ કદી ઘોડાઓને વહાણ પર ચઢેલા જોયા નહોતા હલેસાં કે ટીના પાણી પર પડવાથી થતા અવાજ, હુકમના શબ્દો, તથા કે ટી મારનારના ગીતોના લહેકારાઓએ પડઘા જગાવ્યા એ પડઘા એક કિનારેથી બીજે કિનારે ગુંજયા અને આશ્ચર્યચકિત થવાથી ઉવટી ગયેલા ભોળા પ્રેક્ષકોના ટોળાના આનંદમાં વધારો કરતા હતા ત્રીજે દિવસે તે કાફલો એક સ્થળે જઈ પહોંચ્યો તે સ્થાન ઘણુંખરૂં બેટ હોવું જોઇએ અહીં નદીને સામસામે કિનારે એક બીજાની બરાબર સામે પડાવ નાખવાનો હિફેસ્ટિયન તથા ક્રેટીરસને હુકમ હતો ફિલિપોસની સરદારી નીચેના પીછી [illegible] કરનાર [illegible] આવી જ [illegible] દેવા માટે અહીં બે દિવસ મુકામ કરવામાં આવ્યો તે સરદાર આવી પહોંચ્યો ત્યાર તેને તેના લશ્કરને [illegible] ફેરવી નાખવાનો અને નદી કિનારે આગળ વધવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો

વેગવાન પ્રવાહો

આ મુકામ છોડ્યા પછી પાંચમે દહાડે હાઇડેસ્પીસ, એકેસીનિસના પાણી ભેગા પ્રવાહને મળે છે તે ઠેકાણે કાફલો આવી પહોંચ્યો તે સમયે એ બે નદીઓના પાણી જે [illegible] તે [illegible] તો નાખ્યું હતું [illegible] હતા [illegible] તેથી કાફલામાં તે [illegible] અવ્યવસ્થા થઇ ગઇ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

આવ્યો અને થયેલા નુકશાનની મરામત કરવા માટે ઘટતા પગલા લેવામાં આવ્યા.

સંગમનું સ્થાન

આ હૃદયને ઉશ્કેરતા બનાવ બન્યા, તે સ્થાનનો નિર્ણય કરવો અઘરો છે. હાલમાં તો ટિમુ આગળ (ઉ. અક્ષાશ ૩૧°, ૧૦°) એ બંને નદીઓનો સંગમ શાંત રીતે થાય છે: અને એરિયન તથા કર્ટિયસે જેનો તાદશ ચિતાર ખડો કરવા આટલી બધી મહેનત કરી છે તે ખાસીઅતોમાની એક પણ ત્યા દેખાતી નથી. આ બાબતમા એટલુ જ કહી શકાય કે અલેગ્ઝાડરના સમયમા એ સંગમ હાલના સ્થાન કરતા વધારે ઉત્તરે આવેલો હશે.

નદીઓના માર્ગ

અલેગ્ઝાડરની ચઢાઈ પછી એક હજાર વર્ષે ઇ. સ. ૭૧૨મા આરબોએ સ્વારી કરવા માટી ત્યારથીજ સિંધ તથા પંજાબની નદીઓના માર્ગોની આપણી ચોક્કસ માહિતી શરૂ થઇ ગણી શકાય. એ યુગ દરમિયાન થયેલા ફેરફારો વિષે આપણને કાઇજ માહિતી નથી. આરબોની જીત પછીના બારસેં વર્ષ દરમિયાન બહુ મોટા ફેરફારો થઈ ગયા જણાયા છે, અને તે હમેશ કાર્ય કરતાં બળોની અસરથી અલેગ્ઝાડર અને મહમદ બિન કાસમ સુધીના હજાર વર્ષના સમય દરમિયાન પણ એવીજ અસર થઇ હશે એ ચોક્કસ છે. એ જાણીતા સમયાતર દરમિયાન ધરતીકંપો, પૂરો, સપાટીના ફેરફારો ધોવાણ, ખોદાણ તથા હવાના ફેરફાર—એ બધાએ દેશનું રૂપપૃષ્ઠ બદલવામા પોતાનો ફાળો આપેલો છે. સિંધુનો દોઆબ ૫૦ માઇલ દરીઆમા આગળ ધપ્યો છે અને એ રીતે તેણે નદીઓના માર્ગોની લંબાઈ વધારી છે અને પરિણામે તેમના ઢાળ અને વેગ કમી કર્યાં છે. બિકાનેર, ભાવલપુર અને સિંધનાં રણોને પૂર્વે જીવન અને ધન અર્પતી એક મોટી નદી હક્રા અથવા વાહિંદા લુપ્ત થઈ ગઈ છે. પોતાનો પ્રાચીન સ્વતંત્ર માર્ગ છોડી બિઆસ

સતલજની ઉપનદી બની ગઇ છે.[1] વળી સિંધુ, જેલમ (હાઇડેસ્પીસ), ચીનાબ (એકેસિનીસ) તથા રાવિ (હાઇડ્રેઓટીસ) એ બધીઓએ ઉપરાઉપરી પોતાના માર્ગ અને પરસ્પર સંગમના સ્થાનો બદલ્યા છે.

સ્થાનનિર્ણયની નિષ્ફળતા

આ બાબતો નિર્વિવાદ રીતે ખરી હોવા છતાં વ્યવહારમાં અલેક્ઝાંડરના ઇતિહાસકારોએ તે તરફ દુર્લક્ષ કર્યું જણાય છે. તેમણે હાલના નકશા પર તેની નદીની સફરના માર્ગ દોરવાનો અને જુદી જુદી નદીઓ પર તે સમયના જુદા જુદા ગામ નક્કી કરી દેવાનો ભારે ડોળ કરેલો છે. આવા બધા સ્થાનનિર્ણયો નકામા છે. જુના પાત્રોમાંના કયામાં અલેક્ઝાંડરના સમયમાં ચીનાબ કે બીજી કોઈ નદી વહેતી હતી તે કોઇ માલુમ કરી શકે એમ નથી, અને જ્યારે નદીઓના સ્થાનોનો

૧ રેવર્ટી સતલજ, સતનાજ, સતવજ એમ ત્રણ પાઠાંતરો એ નદીના નામની ખરી જોડણી તરીકે રજુ કરે છે. સંસ્કૃતમાં શતદ્રુ નામથી ઓળખાતી આ નદીને રોમન તથા ગ્રીક લોક ઝારાડ્રોસ હેસિડ્રસના નામથી ઓળખે છે. સ્ટ્રેબોની હાઇફેસિસ એ હાઇફેસિસનું પાઠાંતર છે. આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિની સમાલોચના કરનાર એક વિદ્વાન સમાલોચક લખે છે કે 'બિયાસ નદી અસલી સમયમાં સતલજને મળતી નહોતી એવા વિચિત્ર કથનનો આધાર લઇ શકાય એમ છે (પૃ. ૮૧), કારણ કે ઋગ્વેદમાં એમ છે કે 'એક નદી બીજીમાં વહી જાય છે.' ઋગ્વેદના માત્ર એક જ સૂક્તમાં ૩, ૩૩મા જ વિપાશાનું નામ આવે છે એ કેવળ ઉલ્લેખાયેલી બે નદીઓ એકએકને સમાંતર થઈ વહેતી હોય એવો અર્થ લઈ શકાય છે. તે બંને એક-એકમાં વહી જતી હતી એમ માનવાની જરૂર નથી. બૃહદ્દેવતામાં 'વિપાશા તથા શુતુદ્રી'ના ઉલ્લેખ જોડે આ બીના સરખાવો (મૅકડોનાલ્ડ આવૃત્તિ ૧, પૃ. ૧૧૪). પંજાબની નદીઓમાં સતલજ સૌથી વધારે અનિયમિત અને બદલાતા પાણાવાળી છે. ઇતિહાસમાં નામનિર્દેશ થયા પછી ઇ. સ. ૧૭૯૦માં બીઆસ નદીએ પહેલવહેલો પોતાનો માર્ગ બદલ્યો, અને પૂર્વ તરફ જઈ તે સતલજ જોડે જોડાઈ. આ જ વખતે સતલજ પણ પશ્ચિમ તરફ ખસી હતી (રેવર્ટી પૃ. ૫૦૪-૫).

જ નિર્ણય થઇ શકતો નથી તો તેના કિનારા પરની જગાઓનો નિર્ણય કરવાની આશા આપણે વ્યાજબી રીતે રાખી શકીએ નહિ એ ચોખ્ખું જ છે. અલેગ્ઝાંડરની સફરના માર્ગનાં સામાન્ય સૂચનો તથા તેને મળેલી મુખ્ય મુખ્ય પ્રજાનાં સ્થાન આપીએ એટલુંજ વધારેમાં વધારે આપણા માટે કરવું શક્ય છે. અસલી ઇતિહાસકારોએ દર્શાવેલા સંગમ, પાર વગેરેનાં ચોક્કસ સ્થળો અને તેમણે આપેલા શહેરોનાં સ્થાનનો નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી. હાલ છે તે કરતાં તે સમયે બધી નદીઓના માર્ગ વધારે ટુંકા હતા એટલે તે સમયે બધા સંગમ હાલ છે તેનાથી વધારે ઓતરાતા હોવા જોઇએ. નદીઓનાં સૌથી પ્રાચીન પાત્રનું બારીક અવલોકન કરતાં એ પ્રથમ દર્શનના અનુમાનને ટેકો મળે છે. એરિયને વર્ણવેલા ચાર સંગમોમાંનો પહેલો હાઇડસ્પીસ તથા અકેસીનિસનો સંગમ ઘણું-કરીને હાલના ઝંગ ગામથી બહુ દૂર આવેલો નહોતો. તે લગભગ ઉત્તર અક્ષાંશ ૩૧° આગળ છે.[1]

સીઓઈ અને અગલઝોઈ

કર્ટિયસ જેને સિબોઇ તથા અગલઝોઇ કહે છે તે પાસે આવેલી જાતોને વશ કરવાને અને પોતાની સામે તીવ્ર વિરોધ કરવાની તૈયારી કરનાર નદીને નીચેવાડે રહેતી મલાઇ (સંસ્કૃત, માલવ) નામની બળવાન

૧ 'ધી મિહરાન ઑફ સિંધ–ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક અભ્યાસ' નામના રેવર્ટીના કિંમતી પુસ્તકને આધારે પુસ્તકની હકીકત આપેલી છે. એ લેખ જ. એ. સો. બે., ૧૮૯૨ના ભાગ પહેલામાં ઘણા નકશા સાથે આપેલો છે. એની અગત્યના પ્રમાણમાં એણે ધ્યાન ખેંચ્યું નથી. ૫૯૦ ફૂટીઠવાઇ ટીપણીઓના જુથથી વિદ્ધત આકૃતિનું એ પુસ્તક વાંચવું બહુ અઘરૂં છે. એના મુખ્ય પાઠમાં તેમજ ટીપણીઓમાં અલેગ્ઝાંડરની ચઢાઈની વિગતો વીખરાતી પડેલી છે, અને ઘણાજ વિવિધ વિષયોની નોંધો જોડે સેળભેળ થયેલી છે. એ આખું પુસ્તક સારા અભ્યાસને લાયક છે. લેખક પુરા ઉલ્લેખો આપે છે જેથી કરી તેણે આપેલી હકીકતોનું સહેલથી પ્રતિપાદન કરી શકાય એમ છે.

પ્રજા જોડે મળી જતી અટકાવવા અહિં અલેગ્ઝાંડરે પોતાના લશ્કરને ધાડે ઉતાર્યું જંગલી પશુઓના ચામડાના વસ્ત્ર પહેરનાર તથા ગદા ધારણ કરનાર જંગલી જાતિ તરીકે વર્ણવાયેલા સિબોઈ તાબે થયા એટલે તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દેવામાં આવ્યા યુદ્ધમાં ૪૦,૦૦૦ પાયદળ તથા ૩૦૦૦ ઘોડેસ્વાર એકઠા કરનાર શક્તિમાન તેમના પડોશી અગલઝોઇએ સામા થવાની હિંમત કરી અને પરિણામે તેમની બહુ ભયંકર મારી વલે થઇ તેમના અસંખ્યાબંધ લોકોની કતલ કરવામાં આવી અને અસંખ્યાબંધને ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવ્યા અલેગ્ઝાંડર તેમના દેશમાં ત્રિકોણ માઇલ સુધી આગળ વધ્યો અને તેમની રાજધાની હાથ કરી બીજા એક ગામે ઘણો મક્કમ બચાવ કર્યો અને ત્યાં ઘણા ગ્રીકોની ખુવારી થઇ તે ગામના આશરે ૨૦,૦૦૦ વતનીઓને આખરે સ્તેહ મળવાની આશા રહી નહિ એટલે તેમણે આખા શહેરને સળગાવી મેલ્યું અને પોતાના બૈરાં તથા છોકરાં સહિત તેમણે તે આગમાં ઝંપલાવ્યું ગામનો દુર્ગ આગથી બચવા પામ્યો તેના રક્ષણ માટે પાછળ મુકેલી એક ટુકડીએ તેનો કબજો લીધો તેનો બચાવ કરનાર ૩૦૦૦ બહાદુર સીપાઇઓની જીંદગી બચાવવામાં આવી

ઘણુંકરીને આ બનાવો જંગની દશાને બન્યા પોતાની પાછળ તથા પીઠને સુરક્ષિત રાખવાની અલેગ્ઝાંડરની અચૂક પ્રથાને અનુસરી આ

બીજા મુકામ સુધીની મઝલ

હિલચાલ હાથ ધરવામાં આવી હતી પોતાની ચઢાઈ સામે તીવ્ર વિરોધ કરવાના હેતુથી નદીઓની ખીણોમાં રહેતી મલોઇ, ઓક્સીડ્રેકાઇ વગેરે સ્વતંત્ર જાતો એકએક જોડે મળી જવાની છે એવી ખબર મળતાં, તે જાતિઓ મળી એકત્ર થાય અને તેની સામે થવાની કાંઇ યોજના રચે તે પહેલાં તે દરેક પર સારી રીતે આક્રમણ કરવાના હેતુથી અલેગ્ઝાંડરે પોતાના કાફલા તથા લશ્કરની ઝડપ વધારી લશ્કર તથા

કાફલાને હાઇડ્રૂઓટીસ (રાવિ) અને એકેસીનિસના (ચીનાબ) બીજા સંગમે એકઠા થવાના હુકમ અપાયા.

મળતી જાતો. હાઇડ્રૂઓટીસ અથવા રાવિની ફળદ્રુપ ખીણમાં તે નદીને બંને કાંઠે વસતી અને એ બધી જાતિઓમાં સૌથી વધારે બળવાન મલોઇ જાતિ સામે લઢવા હમેશની માફક મુખ્યત્વે ઘોડેસ્વારોના બનેલા ચુનંદા લશ્કર સાથે અલેગ્ઝાંડર જાતે કાંઠે ઉતર્યો. તેમના પડોશી ઓગ્ઝીડ્રૂકાઇઓને (સંસ્કૃત क्षुद्रकाः) સાધારણ રીતે મલોઇ જોડે વિગ્રહ જ ચાલ્યા કરતો હતો. પણ આ વખતે પરદેશી ચઢી આવનારની સામે થવા માટે એક થવાનો અને જુની દુશ્મનાવટ ભૂલી જવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. દરેક જાતિ બીજીને દશ હજાર કન્યા દે એમ મોટા પાયા પર આપસઆપસમાં લગ્ન કરી એ પ્રતિસ્પર્ધી પ્રજાઓએ પોતાનું ઐક્ય દૃઢ કર્યું હતું. પણ બધા યુગોમાં રાજકીય એકસંપીને ફના કરનાર અંગત દ્વેષે એ ઐક્યને સફળ થતું અટકાવ્યુ. પ્રતિસ્પર્ધી પ્રજાઓના સરદારોમાંથી કોને સરદારી કરવાનો હક્ક છે એની તેઓ ચર્ચા કરતા હતા એટલામાં અલેગ્ઝાંડરે કામ કરવું શરૂ કર્યું. અતિશય કુનેહભરી રણનીતિથી તે મલોઈપર તુટી પડયો અને ઓગ્ઝીડ્રૂકાઇ તેમની મદદે આવી પહોંચે તે પહેલાં તેમની લડવાની શકિત તેણે તોડી નાંખી. એ બંને જાતઓ પાસે જે લશ્કર હતું તેની જો બરાબર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હોત તો તે અલેગ્ઝાંડરની નાના ઝડપથી કુચ કરતી ટુકડીનો પુરો નાશ કરવા માટે સમર્થ હતી; કારણ કે તે ૮૦ કે ૯૦ હજાર પુરી સજાઈવાળા પાયદળ, ૧૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર તથા ૭૦૦ થી ૯૦૦ રથોનું બનેલું હતુ.

અલેગ્ઝાંડરની રણનીતિ. ગ્રીકોના યુદ્ધ ભૂમિમાં લઢતા લશ્કરની સંખ્યા આપવામાં આવી નથી. પણ તે બહુજ નાની અને થોડાક હજારથી વધારે નહિ જ હોય. પણ એની સંખ્યાની ખામી તેની હીલ-

ચાલોની ચપળતા તથા તેના સરદારની પ્રતિભાથી પુગાઈ ગઇ હતી. પોતાની સામેના લશ્કરોના ડરથી પહેલા તો ગ્રીક સિપાઇઓ ગભરાઇ ગયા અને હાઇફેસિસ આગળ થયેલો બળવો ફરી થવાનો યોગ આવી લાગ્યો હતો, પણ અલેગ્ઝાંડરે કરેલા ઉત્તેજક ભાષણથી એ અડચણ તો દૂર થઈ હાઇડ્રેઓટીસ તથા એસેસિનીસના ખીણોને જુદા પાડતા અને હાલમા 'બાર' નામથી ઓળખાતા નિર્જળ ઉચ્ચ પ્રદેશની આરપાર બે દોડ મજલ કુચ કરી અલેગ્ઝાંડર તદ્દન અણચિંતવ્યો મલોઈપર ચઢી ગયો તેમાના ઘણાખરા બિનહથિયાર થઈ ખેતરમા કામ કરતા હતા 'સામા થવા માટે ફરે' તે પહેલા તે અનાથ કંગાળોની દયાહીન રીતે કતલ કરવામા આવી એ કતલમાથી બચ્યા તે કિલ્લેબંધી શહેરોમા જઇ ભરાયા

ગામોનુ પડવુ.

એક ઉંચી ટેકરીપર આવેલા દુર્ગથી રક્ષાયેલા એક ગામપર અલેગ્ઝાંડરની અંગત દેખરેખ નીચે હલ્લો કરવામા આવ્યો અને તેનો બચાવ કરનાર ટુકડીના ૨૦૦૦ સિપાઇઓની કતલ કરવામા આવી બીજા એક ગામ પર પર્ડિકાસને ચઢાઇ કરવા મોકલવામા આવ્યો હતો, પણ તેને તે ત્યજાયેલુ માલુમ પડ્યુ તે ગામના લોક નદીની ખીણમા આવેલા પાણી તથા કાદવવાળા પ્રદેશોમા જઇ ભરાયા પણ ત્યા ઘાસ અને બરૂમા પણ તેઓ ગ્રીક ઘોડેસ્વારોના હથિયારોથી બચી શક્યા નહિ. પછી અલેગ્ઝાંડર હાઇડ્રેઓટીસ તરફ આગળ વધ્યો અને પાછા હટી તે નદીના પારને ઓળંગતા મલોઇને પકડી પાડી તેમનો ખુબ ખોડો કાઢી નાખ્યો નદીની પૂર્વે હાલના મોન્ટગોમરી જીલ્લો કહેવાય છે ત્યા સુધી તેણે તેમનો પીછો પકડ્યો અને ત્યા બ્રાહ્મણોની વસતીવાળુ એક ગામ સુરંગોથી તથા કોટ ચઢી કબજે કરીને લીધુ તેની હમેશની ભયની બેપરવાઇથી અલેગ્ઝાંડર આ વખતે પણ કોટ ચઢનારામા પહેલો જ હતો એ જગાનો બહુ બહાદુરીથી બચાવ કરવામા આવ્યો પણ તે વ્યર્થ હતું.

બધાં મળી ૫૦૦૦ આદમી કતલ થયાં, તે લોકો જુસ્સાવાળા હોવાથી તેમાંના બહુજ થોડા કેદ પકડાયા.

મલોઈની પીછે હઠ

બહુ ફુંધાવાથી મલોઇઓએ હાઇડ્રેઓટીસ નદી ફરી ઓળંગી અને ૫૦,૦૦૦ આદમીથી તે નદી ઓળંગતાં અલેગ્ઝાંડરને અટકાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ યુરોપિયન વ્યક્તિની સામે ટકવાની તેમની ગુંજાશ નહોતી. તેથી પાસેના એક ઘણા મજબૂત ગામમાં તેઓ મુઠીવાળીને નાઠા. આ ગામ જંગ તથા મોન્ટગોમરી જીલ્લાની સરહદ આગળ અને મુલતાનથી ૮૦ કે ૯૦ માઇલ ઇશાનમાં આવેલું હશે. તેની જગા ચોક્કસપણે નક્કી થઇ શકતી નથી. અલેગ્ઝાંડરની સાહસભરી કારકીર્દીમાના યાદગાર બનાવોમાંનો સૌથી યાદગાર એક બનાવનું એ સ્થાન હતું. ટોલેમી[૧] પાસેથી મળેલાં સાધનોને આધારે એરિયને તેનું જાણવાજોગું વર્ણન આપેલું છે.

અલેગ્ઝાંડરને થયેલો ભયંકર ઘા

ગામનો કબજો લીધા પછી ગ્રીક લોકો દુર્ગના કોટ પર ચઢી ઉતરવાનો યત્ન કરતા હતા એટલામાં પોતાના માણસો જોઇએ તે કરતાં વધારે વાર લગાડે છે એમ લાગવાથી અલેગ્ઝાંડરે નીસરણી લઇ જતા એક આદમી પાસેથી એક નિસરણી લઇ લીધી અને પ્યુકેસ્ટાસ, લીઓનાટોસ

૧. એ ગામ નાનું હતું. એ ગામ મુલતાન હતું એવી પ્રચલિત માન્યતા બીનપાયાદાર છે. 'મુલતાન' શબ્દને 'મલોઇ' સાથે કાંઈ વ્યુત્પત્તિ સંબંધ નથી અને વળી મુલતાન તો વધારે પડતું દક્ષિણમાં છે મલોઈ સામેની ચઢાઇ તો હાલના મોન્ટગોમરી તથા જંગના પ્રદેશથી દર્શાવાતા હાઈડ્રેઓટિસનાં રસાળ નીચાં મેદાનોમાં થઈ હતી. જુઓ રેવર્ટી ઓપ. સાઇ પૃ. ૩૬૪ અને ૧૯૦૩ ના ઓક્ટોબરના જ રૉ એ. સો ના મારો લેખ કેટલાક લેખકો લખે છે તેમ ટોલેમીએ જાતે અલેગ્ઝાંડરના બચાવમાં ભાગ લીધો નહોતો.

તથા એબ્રીઆસ એ ત્રણ જ સાથીઓ સાથે તે કોટ પર ચઢી ગયો ચળકતા બખ્તરમા કોટ ઉપર ઉભેલો રાજા દરેક તીરનુ નીશાન થઇ પડયો પોતે જે જગાએ હતો ત્યા બીજી વધારે મદદ વગર પોતે કાઇજ વધારે કરી શકે એમ નથી એમ લાગતા હિંમતથી તે દુર્ગની અદર કુદી પડયો તેના ત્રણ સાથીઓએ તેની પાછળ ઝપલાવ્યુ થોડી વારમા એબ્રીઆસ તો મરણ પામી નીચે ગબડયો કોટ પાસે ઉગેલા એક ઝાડને પીઠ રાખી અલેગ્ઝાડરે તે દુર્ગના હિંદી હાકેમને કાપી નાખ્યો અને બધા હુમલો કરનારની સામે જાનનો બચાવ કરતો તે ઉભો આખરે તેની છાતી એક તીરથી વીંધાઈ ગઇ અને તે પડયો ઇલિયનથી આણેલી પવિત્ર ઢાલથી તેને ઢાકી પ્યુસ્ટિ-સ્ટાસ તે પડયો હતો તેની આડો ઉભો અને પોતાના બચેલા સાથીના જેવોજ ઘવાયેલો લીઓનેટાસ તેનુ બાજુના હુમલાથી રક્ષણ કરતો ઉભો નિસરણીઓ ભાગી જવાથી ગાડા થયેલા ગ્રીક સિપાઇઓ થોડા સમય સુધી તો પોતાના રાજાને મદદ કરી શકયા નહિ, પણ આખરે કેટલાક માટીની દિવાલ પર બાથોડીઆ મારી ચઢવામા સફળ થયા અને બીજા કેટલાકે એક દરવાજો તોડી પાડયો અને એવી રીતે મૂર્છિત થયેલા અલેગ્ઝાડરને તેમણે બચાવ્યો

તેનુ સાજા થવુ

હિંમતભરી શસ્ત્રક્રિયાથી તે કાંટાળુ તીર ઘામાથી ખેચી કાઢવામા આવ્યુ એ ક્રિયા દરમિયાન તેને બહુ લોહી વહ્યુ તથા હર પળે મરણનો ભય તેને માથે ઝઝુમી રહ્યો હતો, પણ તેનુ મજબુત શરીર આખરે જયવત નીવડયુ અને તેનો ભયકર ઘા રૂઝાઈ ગયો તે ગામના કમનશીબ વતનીઓ પર તેનુ ખીજવાએલુ લશ્કર તુટી પડયુ અને પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળક કોઇને બચાવ્યા વગર તેમણે બધાને કતલ કર્યા

જરા શરીર સુધરતા તેને હાઇડ્રોઓટીસ લઈ જવામા આવ્યો અને ત્યાથી એક નાવડી વાટે તેને તે નદી તથા અકેસીનિસના સગમ

આગળ લઇ જવામાં આવ્યો. અહીં નીઆર્કોસની સરદારી નીચેનો કાફલો અને હિફેસ્ટિયનની સરદારીમાં નીચેનું તેનું લશ્કર તેને મળ્યું.

મલોઈ તથા ઓગ્ઝી ડ્રેકાઇનું તાબે થવું

મલોઇની પ્રજાએ અલેક્ઝાંડરનો હાથ સારી પેઠે જોયો હતો તેના યુદ્ધમાંથી બચેલા આદમીઓ નમ્રતાથી તાબે થયા. સારે નશીબે વિલંબ થવાથી ઓગ્ઝીડ્રેકાઇ બચી ગયા હતા. તેમને પણ લાગ્યું કે સામે થવું તદ્દન નકામું છે એટલે ખંડણી આપવાનું કબુલીને તથા કિમતી બક્ષીસો મોકલીને તેમણે વિજેતાની કૃપા મેળવી લીધી. અલેગ્ઝાંડર તેની સામે થનાર સામે ઘણો કડક અને કંઇક ક્રૂર પણ હતો. પણ શરણે આવનાર તરફ હમેશા વિનયી અને ઉદાર રહેતો. આશરે સો ની સંખ્યામાં આવેલા એ પ્રજાના એલચીઓને રૂઆબવાળા અને અસાધારણ કદના રથમા બેઠેલા તથા લાલ અને સોનેરી વસ્ત્રોમા સજ્જ થએલા વર્ણવેલા છે. એ એલચીઓની દરખાસ્તો, બક્ષીસો તથા બહાના અલેકઝાંડરે માની લીધા. એ બક્ષીસોમાં ૧૦૩૦ ચાર ઘોડાના રથ, દેશી બનાવટની ૧૦૦૦ ઢાલ, ૧૦૦ પોલાદના સિક્કા, 'શણીઆ' કાપડનો મોટો જથ્થો, સારી સંખ્યામાં કાચબાના ખોખાં, મોટી ઘીલોડીઓના ચાંમડા, પાળેલા સિંહ તથા વાઘ અને તે ઉપરાત ૩૦૦ સિપાઇઓની એક ટુકડી હતી.[1]

---

૧. આ વિગતો કર્ટીયસમાં IX માંથી લીધેલી છે (પ્રકરણ ૨૩-૪ ડેલ્ફિન આવૃત્તિ) ઍરિયન (વાં. ૧૪ માત્ર) ૫૦૦ રથ બતાવે છે, પણ કર્ટીયસના કથન માટે સારાં પ્રમાણ હોવાં જોઇએ. ડોસેન અને પિશોનની (પેરિસ, હેચેટ, ૧૯૧૬) સટીક પુસ્તકની ૧૦ મી આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત બાબતવાળાં પ્રકરણોની સંખ્યા vii અને viii છે. ડેલ્ફિન આવૃત્તિના ૨૩ મા પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ એ બે પ્રજાઓએ ૨૫૦૦ આદમીની કુમક આપવા કબુલ્યું એમ ઉપલા પુસ્તકના ૭ મા પ્રકરણમાં વાત છે. આઠમા પ્રકરણમાં આપેલી બક્ષિસની યાદી મેં આપી છે તે પ્રમાણે છે એટલે કે ૩૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૧૦૩૦ રથ, સણીયું, કાપડ, ઘીલોડીની ચામડી

ફિલિપોસને તમામ જીતાએલા મુલકોનો સુબો નીમવામાં આવ્યો

સિંધુ જોડેના સંગમ સુધીની સફર

પછી હાઇફેસીસના પાણી પ્રવાહમા મળતા હતા તે ત્રીજા મગમથી માંડી જ્યાં હાઇડેસ્પીસ (જેલમ), હાઇડ્રેઓટીસ (રાવિ) અને હાઇફેસીસ (બિયાસ)ના જળ લઈ એકસીનિસ, પ્રાચીનો જેને સિંધુ નદીના નામથી ઓળખે છે તે નદીમાં મળે છે, તે ચોથા

વગેરે પ્રકરણ ૮ ટેઇન આવૃત્તિ ૨૪ મા પ્રકરણની બરાબર છે જ બ ઓ રીસર્ચ સોસા પુસ્તક III જુન ૧૯૧૭ ના 'ટેક્સ્ટાઈલ ઈન્ડસ્ટ્રી ઇન એન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા નામના લેખમાં પૃ ૧૮૭-૯૭મા પ્રો જોગેશચંદ્રે બતાવેલ છે કે 'અર્થશાસ્ત્ર'ના સમયમા તેમજ તે પહેલા અને પછી ઘણા સમય સુધી આતસી એટલે શણના છોડના રેસામાથી બનાવેલુ કાપડ તે સમયે હિન્દમા જાણીતુ હતુ, પણ ધીરે ધીરે તેનુ સ્થાન રૂએ અને હાલ બંગાળામાં શણપાટે લીધુ છે શણનુ તે સમયનુ સામાન્ય નામ 'ક્ષુમ' હતુ અને તે ઉપરથી વિશેષણ 'ક્ષૌમ' થતુ હતુ ક્ષૌમ' શણનુ નામ હતુ એમા ઝીણામા ઝીણી જાત દુકુલ કહેવાતી અને જાડામા જાડી 'આટ' કહેવાતી (પૃ ૧૯૧) 'ક્ષૌમ' આતસી'ના રેસામાથી બનાવવામા આવતુ હતુ તે પાટા માટે વપરાતુ હતુ આતસીના દોરામાથી દુકુલ વણાતુ હતુ ક્ષૌમ વેદના વારામા પણ પરિચિત હતુ પણ આશરે ૧૨ મા સૈકા પછી એનો ખરો અર્થ ભુલાઇ ગયો, શબ્દોની વપરાશમા ઘણો ગુચવાડો ઉભો થયો અને ક્ષૌમનો અર્થ 'રેશમ' થવા લાગ્યો બંગાળામાં છેક ૧૮મા સૈકા સુધી શણનુ કાપડ બનાવવામા આવતુ હતુ (પૃ. ૧૯૬) બિહારના 'સેન્ટ્રલ એગ્રીકલ્ચરલ એસોસિએશને' સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે કે શણને બિહારમા સફળતાથી ઉગાડી શકાય છે, તથા નફાકારક રીતે તૈયાર કરી શકાય એમ છે' (જેમ્સ મેકકાના, એગ્રીકલ્ચર ઇન ઇન્ડિઆ, ૧૯૧૫)

પછી હલ્કી જાતનું પોષાક હિંદમા ઘણા પ્રાચીન સમયથી બનાવવામા આવતુ હતુ …ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામા કાયમાનુ ચામડુ નેપાળની ચીજ હતી (પેરીપ્લસ ઇન્ડિયન, એન્ટિ, VIII 117)

સંગમ આગળ કાફલો આવી પહોંચ્યો. સંભવ છે કે પંજાબની લુપ્ત થએલી નદી હક્રા અથવા વાહિંદા તે સમયે અસ્તિત્વમાં હતી અને સિંધુ સમેત બધી પંજાબની નદીઓ તેને જોડાતી તેમના સંગમથી બનતી મોટી નદી પછીથી સિંધના મિહરાનને નામે ઓળખાતી હતી.

નદીઓમાં ફેરફાર

અલેગ્ઝાંડરના સમયનાં સંગમોમાંથી એકકેના સ્થાનનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો એ તદ્દન અશક્ય છે;પણ ત્યારપછી ઘણે લાંબે ગાળે થઈ ગએલા અરબ લેખકોમાંના સૌથી જુના સમયમાં હાલમાં ભાવલપુર સ્વસ્થાનને તાબે મુલક છે તેમાં દોશ-ઇ-આબ એટલે પાણીનો સંગમ, એ નામથી ઓળખાતા સ્થાનમાં—બધી નદીઓ મળતી. નદીઓના જુના પાત્રો ઉપરથી જણાય છે કે છેલ્લા સંગમના પ્રદેશમાં ૧૧૦ માઇલ જેટલા વિસ્તાર પર નદીઓનાં પાત્ર બદલાયાં છે. પંજાબની નદીઓના માર્ગની બાબતમાં આપણી માહિતી તદ્દન અચોક્કસ હોવાથી અલેકઝાંડરની બાકીની નદી-સફરમાં આપણને કાંઈ રસ પડતો નથી. ઉપલા સિંધમાં તેની સફરનો માર્ગ અડસટ્ટે પણ દર્શાવી શકાય એમ નથી, અને ઇતિહાસકારોએ વર્ણવેલાં ગામ કે પ્રજાનાં સ્થાનનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો એ અશક્ય છે.

રાજ્ય વહીવટની વ્યવસ્થા

પંજાબની એકઠી થયેલી નદીઓનો સિંધુ જોડેનો સંગમ જે સ્થાને થયો હશે તેને ફિલિપોસને તાબેના મુલકની દક્ષિણ હદ ગણવામાં આવી. તેને તમામ થ્રેસીયન ફોજ તથા તેને તાબેના મુલકની રક્ષા માટે પુરતું પાયદળ લશ્કર આપવામાં આવ્યું. પરોપનીસદેઇ એટલે કાબુલ પ્રાંતમાં ટીરિએસ્પીસનો અમલ નિષ્ફળ નીવડયો હતો એટલે આ સમયે તેની જગાએ અલેગ્ઝાંડરની પત્ની રોગ્ઝાનાનો પિતા, બેકિટ્રયાનો ઉમરાવ ઓગ્ઝીઆર્ટિસને મોકલવામાં આવ્યો. પંજાબની બધી નદીઓ સિંધુને મળે છે, ત્યાં એક નગર સ્થાપવામાં આવ્યું. તે આબાદ અને પ્રખ્યાત

થયે એવી અલેક્ઝાંડરને આશા હતી ત્યાં ગોદીઓ પણ બાંધવામાં આવી હતી એરિયન જેને એગેસ્ટેનોઇ, ઝેથ્રોઇ કે ઓગ્ઝેથ્રોઇ અને ઓઝેડિઓઇ કહે છે તેની કેટલીક સ્વતંત્ર જાતિઓ કાં તો તાબે થઇ કે વશ કરવામાં આવી એવી એક નોંધ છે કે ઝેથ્રોઇ[1] લોકોએ ત્રીસ કૂટીઓના વહાણ તથા માલ વહી જવાની નાવડીઓ તૈયાર કરી તેને પુરી પાડી પ્રાચીન પ્રમાણરૂપ ગણાતા લેખકોએ ઉલ્લેખેલી ઉત્તર સિંધમાંની જાતોના સ્થાન કે નામ ચોક્કસ રીતે નક્કી કરવા અઘરા છે, તોપણ તેમાં જણાવેલી જાતો ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૮° ની ઉત્તરે તથા દક્ષિણે અને પૂર્વ રેખાંશ ૬૦° તથા ૭૦° ૩૦′ ની વચ્ચે વસતી હશે એમ જણાય છે અત્યાર સુધી કેટીરામ વાગાફરતી

---

૧ એરિયન એનેબ ૫૦ ૧૫ કર્ટિયસના કથન મુજબ (IX 8) અલેક્ઝાંડર મલિ નામની એક બીજી પ્રજાના (જેઓને મેક્રિન્ડલ ભુલથી રાવિ પરના મલોઈ સમજે છે) અને ત્યારપછી સબાર્સી નામની પ્રજાના સંસર્ગમાં આવ્યો એ પ્રજાસત્તાક તંત્રવાળી બળવાન જાત હતી તેમના લશ્કરમાં ૬૦,૦૦૦ પાયદળ, ૬૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૫૦૦ રથ, ત્રણ પ્રખ્યાત સરદારોની સરદારી નીચે હતા. એ પ્રજા તાબે થઈ ગઈ, 'ઝેથ્રોઇ' એ નામ સંસ્કૃત શબ્દ 'ક્ષત્રીય'ના અનુલેખન જેવો જણાય છે ડાયોડોરસ સબાર્સીને સબગ્રાઈ કહે છે અને તે જાતિના અમલ અને લશ્કરની બાબતમાં કર્ટિયસે આપેલા અહેવાલને તે મળતો થાય છે ડાયોડોરસ (૧૭ ૧૦૨) માં ઉમેરે છે કે સોડ્રાઇ તથા મસોનાઈ નામની બીજી બે જાતિઓ નદીને બન્ને કિનારે વસતી હતી તેની હદની અંદર એલેક્ઝાંડ્રિયા નામનું શહેર વસેલું હતું અને તેમાં ૧૦,૦૦૦ આદમીઓનું સ્વસ્થાન વસેલું હતું આ જાતિઓના સ્થાનનો નિર્ણય કરવા માટેના મેક્રિન્ડલ તથા બીજા લેખકોના યત્નો વ્યર્થ નીવડેલા છે કારણ કે તે નદી ક્યાં હતી તે આપણે જાણતા નથી એને ૬૦, ૧૫ માં સિંધુના નીચેના વાડાના પ્રદેશના સુબા પીથનની સરદારી વખતે ઓગ્ઝીઆર્ટીસનું નામ આપેલું છે તે પાઠની ભુલને લીધે છે એમ ચીનોક કહે છે તે વાત દુરસ્ત છે ફિલીપોસને સોંપાયેલી પ્રગિયન ટુકડી પાયદળની હશે, કારણ કે એમિનિયન હલકી ઘોડેસ્વારની પલટણ જે પ્રગિયન હતી તેણે ત્યારપછીના યુદ્ધોમાં કામ કીધેલ છે

આવતી નદીઓને જમણે અથવા પશ્ચિમ કિનારે હમેશાં કુચ કરતો હતો, પણ હવે તેની ડાબે અથવા પૂર્વ કિનારે બદલી કરવામાં આવી કારણ કે તે બાજુ હીલચાલ કરવાની વધારે સારી સવડ હતી. તેમજ આવા કિનારા કરતાં તે બાજુ વસતી જાતો ઓછી દુશ્મનાવટ બધે કરનારી હતી.

મૌસિકેનોસનો મુલક

એરિયનોને મૌસિકેનોસ નામથી ઓળખાવે છે તે રાજાએ ગર્વના તોરમાં વિજેતાની પાસ એલચીઓ કે બક્ષિસો મોકલવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું એટલે તે બળવાન સમ્રાટ પર અણચિંતવ્યો છાપો મારવા અલેગ્ઝાંડરે હવે ઉતાવળે કુચ કરી. આ ઉભી ડોકના ગર્વિષ્ટ રાજાની રાજધાની હાલના સક્કર જીલ્લામાં અને ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૭°.૩૯' અને પૂર્વ રેખાંશ ૬૮°.૫૯' એ જગાએ આવેલું સિંધનું અસલી પાટનગર આરોર કે આલોર હોય એવો સંભવ છે, જો કે તે બાબત ખાતરીથી તો કહી શકાય એમ નથી. આ મુલકના લોકોની ખાસીયતોથી ગ્રીકોને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. એ મુલકના લોક ૧૩૦ વર્ષના થતા. તેમના દીર્ઘાયુ તેમના આરોગ્ય અને ખાનપાનમાં મિતાહારનું પરિણામ હતું. તેમના દેશમા સોના ચાંદીની ખાણો હતી છતા તે બંનેમાંની એક પણ ધાતુ તેઓ વાપરતા નહિ. બીજું હિંદુઓની પેઠે તેઓ ગુલામ રાખતા નહિ, પણ 'ક્રીટનો જેમ અફ્રેમીઓટાઇને તથા લેસિડીમોનીયન હેલટસને રાખતા તેમ તેઓ ભરજુવાનીમા આવેલા યુવાનોને કામે લગાડતા.' શિકાર કરી આણેલાં પશુઓની પેદાશનું જાહેર જમણવાર કરવાની બાબતમાં તેઓ લેસીડીમોનીયનોને મળતા હતા. વૈદક સિવાય બીજી કોઇ વિદ્યા શીખવાની તેઓ ના પાડતા. વળી દિવાની કાયદાના અભાવ માટે તેઓ જાણીતા હતા. ખુન તથા બીજા મોટા ગુનાઓ પરજ ન્યાયાધિશનો અધિકાર પહોંચતો હતો.[1]

૧. સ્ટ્રેબો ૪૫, ૩૪, ૫૪. ઓનેસિક્રિટોસના પ્રમાણને અનુસરી સ્ટ્રેબો બતાવે છે કે હિંદુસ્થાનના બધા ભાગોમાં ગુલામી પ્રથા અપરિચિત

છેલ્લા મુકામથી તેના નીકળ્યાની ખબર પહોચી તે પહેલા તો અલેગ્ઝાડર તેના રાજ્યની સરહદ પર આવી પહોચ્યો હતો, એટલે રાજા મૌસિકેનોસ, મયોઇની પેઠે તેની હીલચાલની ઝડપથી તદ્દન ગભરાઈ ગયો તેથી પોતાની સાથે પોતાના બધા હાથી તથા હિંદમાથી મળી શકે એવી બધી ઉત્તમોત્તમ ભેટો લઇ તે ત્વરાથી વિજેતાને મળવા ચાલ્યો શરણ આવનારનુ શરણનુ કહેણ તુરત સ્વીકારવાની તેની હમેશાની તત્પરતાથી અલેગ્ઝાડરે સભ્યતાથી તેનો સત્કાર કર્યો તેના મુલક તથા રાજધાની માટે બહુ માન દર્શાવ્યુ અને તેને તેના રાજ્યમા બહાલ કર્યો પોતે પરદેશીને તુરત તાબે થયો તે માટે તેના બ્રાહ્મણ મત્રીઓની ચડવણીથી તેને બહુ પશ્ચાતાપ થયો અને પરિણામે તેણે તુરત બળવો કર્યો ફિલિપોસને સોપેલા મુલકની દક્ષિણે આવેલા મુલકના સુબા તરીક નીમેલા એજીનોરના પુત્ર પીથનને તેણે બળવાખોરોનો પીછો લેવા મોકલ્યો અલેગ્ઝાડરે પોતે તેના મુલકના ગામો પર ચઢાઇ કરવાનુ કામ માથે લીધુ તેમાના કેટલાકનો નાશ કરવામા આવ્યો તથા બીજા કેટલાકમા થાણા બેસાડવામા આવ્યા પીથને મૌસિકેનોસને કેદ પકડ્યો અને તેનો બળવો કરવા ઉશ્કેરનાર બ્રાહ્મણો સાથે તેનો પણ શિરચ્છેદ કરવામા આવ્યો

મૌસિકેનોસનુ શરણે આવવુ તથા બળવો કરવો

પછી અલેગ્ઝાડરે એક ઝડપી ટુકડીને લઇ ઓક્ઝીકેનોસ નામના એક રાજા પર ચઢાઈ કરી અને તેને કેદ પકડ્યો તેના બે મુખ્ય શહેરોને રગે ધાલી હાથ કર્યા, એટલે પાસેના બીજા ગામ સામે થવાનો યત્ન કર્યો

ઓક્ઝીકેનોસ અને સેબોસ

હતી એવુ બીજા લેખકો લખે છે તે ઠીક નથી મેગાસ્થનીસ (ઍરિયન, ઇન્ડિકાસ પ્રકરણ ૧૦) લખે છે કે હિંદમા બધાજ હિંદી છુટા હતા એ ખરેખર મોટી વાત હતી ખરૂ જોતા ઘણી ઘરગધુ ગુલામી તો ઘણા પ્રાચીન સમયથી હિંદના ઘણાખરા ભાગમા ચાલુ હતી એમ જણાય છે

વગર જ વશ થઈ ગયા. અલેગ્ઝાંડર તથા તેના વિજયી હાથથી બધા હિંદીઓનાં મન એવાં તો ભયભીત થઇ ગયાં હતાં કે સિંદીમાનનો રાજા સેંબોસ ભયથી નાશી ગયો હતો તે આવી તાબે થયો, અને બીજા એક નનામા ગામના લોકને બળવો કરવા ઉશ્કેરનાર બીજા વધારે બ્રાહ્મણોને ગરદન મારવામાં આવ્યા હતા. એવું કહેવાય છે કે નીચલી સિંધુની આ ચઢાઇ દરમિયાન ૮૦,૦૦૦ દેવીઓને મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા અને ટોળાબંધ લોકોને ગુલામગીરિમાં વેચવામાં આવ્યા હતા.

મૌસિકેનોસને ગરદન માર્યો તે પછી ગ્રીક લોકો જેને પાતાલેન નામથી ઓળખતા હતા તે નદીના દોઆબનો રાજા તેને રાજધાની પાતાલથી અલેગ્ઝાંડરની છાવણીમાં આવ્યો અને પોતાનો મુલક તેને ચરણે ધર્યો. અલેગ્ઝાંડરે તેની તાબેદારી સ્વીકારી અને ચઢાઇના લશ્કરની સરભરા કરવાની તૈયારી કરવા તેને તેના દેશમાં મોકલી આપ્યો.

ક્રેટીરોસને ઘેર મોકલ્યો

આ જ અરસામાં પોતાના ઘણા વિશ્વાસપાત્ર સરદારોમાંના એક ક્રેટીરોસને લશ્કરના મોટા ભાગ સાથે એરેકોઝિયા (કંદહાર) તથા ડ્રૅન્જીઆનાના (સિસ્તાન)[1] મુલકોમાં પસાર થતે માર્ગે થઈ કરમાનીઆ પહોંચી જવાનો હુકમ તેણે કર્યો. ક્રેટીરાસને સોંપેલા લશ્કરમા એટેલોસ મીલીઓજર તથા એન્ટિગનીસની ટુકડીઓ, ઉપરાંત સાથી અથવા અંગરક્ષક, કેટલાક કામઠીવાળા અને વધારે નોકરી માટે નાલાયક થયેલા બીજા મેસીડોનિયન હતા. હાથીઓ પણ તેનાજ લશ્કર સાથે રવાના કરવામાં આવ્યા હતા.

૧. બોલનના કારવાંને રસ્તે મુલ્લા ઘાટમાં થઈ કલાટની પાસે થઈને ક્વેટા સુધીનો મુલ્લો માર્ગ ક્રેટીરાસે પસંદ કર્યો હશે એમ ઘણાખરા કુશળ અભ્યાસીઓ માને છે બોલન અને ક્વેટાના માર્ગો તો અર્વાચીન યુગની પહેલાં ઉપયોગમાં લેવાતા નહોતા. (ઇંપિરિઅલ ગેઝેટ ઑફ ઇંડિયા, ૧૯૧૦. પૃ. ૧૪૩. સ્મિથ, ટેન થાઉઝન્ડ માઇલ્સ ઇન પર્શિયા, પૃ. ૪૦૭. મુલ્લા ઘાટ બાબ મારફત મુલ્લો જાય છે. (મેસન, જર્નીઝ, ii ૧૨૦).

અલેગ્ઝાંડરનુ પાતાલ તરફ આગળ વધવુ

નૌકાસૈન્યની સરદારી અલેગ્ઝાંડરે જાતે લીધી અને નદીને જમણે કાંઠે રહી આગળ વધતા બાકીના લશ્કરની સરદારી હિફેસ્ટિયનને આપવામા આવી ઉપલા સિંધમા નદીને જમણે કાંઠેથી ડાબે કાંઠે બદલી કરેલી હોવાથી ક્રેટીરસને વતન તરફ કુચ શરૂ કરતા પહેલા નદી ફરીથી ઓળંગવી પડી ડાબે કાંઠે તેની જગા એન્ડ્રોસના પુત્ર પીથનને લીધી તેને ઘોડેસ્વાર ભાલાવાળાઓ તથા એગ્રિએનિયનો સોંપવામા આવ્યા હતા કેટલાક દિવસ સુધી ગામોમા સ્વસ્થાનવાસીઓ મુકી બળવાના પ્રયત્નો દાબી દેવાની અને વ્યવસ્થા જાળવવાની તથા આખરે પાતાળ આગળ અલેગ્ઝાંડરને આવી મળવાની સૂચના આપવામા આવી હતી તે શહેરના રાજા તથા લોક ભયભીત થઈ નાસી ગયા પણ તેમને ઘણે ભાગે આશ્વાસન આપી ઘેર પાછા ફરવા માટે લલચાવવામા આવ્યા. (એરિયન એનેબ્ પુ ૬ ૧૭)

પાતાલ.

આ શહેરના સ્થાન બાબત ઘણો વિવાદ છે, પણ પ્રમાણ ગણાતા વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૫°૫૨″ અને પૂર્વ રેખાંશ ૬૮° ૫૨″ એ હદમા બહમનાબાદની વણી પ્રાચીન જગાએ અથવા તેની પાસે અને હાલના મનસુરિયા શહેરથી પશ્ચિમે ૬ માઇલપર તે આવેલુ હશે એ દોઆબનુ શિરોબિંદુ લગભગ ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૬°૪૦″ અને પૂર્વ રેખાંશ ૬૮° ૩૦′ મા બહમનાબાદથી ઉત્તરે ૪૦ માઇલપર ઘણુ કરીને હલાણિ પાસે હતુ અલેગ્ઝાંડરની હીલચાલોની ચર્ચા માટે પાતાલ તે જ બહમનાબાદ એમ આપણે માની લઇશુ, જો કે એ સ્થાનનિર્ણયની સાબિતી આપી શકાય એમ નથી[1]

---

૧ સામાન્ય રીતે ભુલભરેલી રીતે બ્રાહ્મણાબાદ લખાય છે તે નહિ પણ બહ્‌મનાબાદ, બાંહ્મની કે બાંહમઉ 'ઈરાન-શામિનના રાજ્યકર્તા

દોઆબની ભૌગોલિક તપાસણી.

અલેગ્ઝાંડરને પાતાલ લશ્કરી દષ્ટિએ ઘણું અગત્યનું જણાયાથી તેણે હિફેસ્ટિયન પાસે ત્યાં એક દુર્ગ બંધાવ્યો અને તેની પાસેનાં પ્રદેશમાં કુવા ખોદાવ્યા. નદીના ફાંટા પડતા હતા ત્યાં એક જબરૂં નૌકાસ્થાન કરવાની તેની ધારણા હતી. ત્યાં ગોદી તથા ડક્કો બાંધવાનું કામ કાંઇક ઠીક આગળ ધપે એટલું જોવા જેટલો લાંબો સમય સુધી તે ત્યાં રહ્યો. પછી તે નદીની બંને સેરોમા સમુદ્ર સુધી જાતે જઇ તેની તપાસ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રથમ પશ્ચિમની અથવા જમણી સેરમાં

ગુસ્તાસિબના સમયમાં ’ ઇરફેંડિયારના પુત્ર બહમનાબાદના નામથી એ નગર વસાવ્યું હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૫ થી ૪૨૫ સુધી રાજ્ય કરતા આર્ટેઝાર્સીસ લોન્ગીમેનસનું બીજું નામ બહમન છે. (રેવર્ટી નોંધ પૃ. ૫૧૦: રીતોડ ઇંડિ. એન્ટિ. viii, ૩૩૬;) તે ગુસ્તાસિબનો પૌત્ર હતો. પણ એ સ્થાન બહુજ પ્રાચીન છે અને તેમાં ઘણા વિસ્તીર્ણ ઐતિહાસિક યુગ પૂર્વનાં ખડિયેરોનો સમાવેશ થાય છે. (પ્રોગ્રેસ રીપો. આર્કી સર્વે, ડબલ્યુ આઇ. ૧૮૯૬–૭ પારા ૩૦–૫૦ તેનાજ ૧૯૦૩–૪, પૃ ૧૩૩-૪૪) બાહમનાબાદનું સ્થાન ૧૮૫૪ મા મી. બેલાસીસે શોધ્યું હતું. (જર્નલ બો. બ્રે, રો. એ. સો જાન્યુ ૧૮૫૬). એ પ્રાચીન શહેરના ખંડિયેર ઉપર તથા તેનાથીજ મન્સુરિયા બંધાયું છે. (કઝીન્સ, એન્યુઅલ. રીપો. એસ. ડબલ્યુ ઇંડિયા ૧૯૦૩-૪, પૃ. ૧૩૨–૪૪, ૧૯૦૮–૯, પૃ. ७૯–૮७), રેવર્ટીની પરચુરણીઆ નોંધ ૧૦૫, (પૃ. ૧૯૬–૨૦૫) ઘણી માહીતિ આપે છે. જનરલ હેગ દોઆબની વૃદ્ધિનો ઓછો અડસટે છે. પાતાલને હાઇદ્રાબાદના અક્ષાંશની નીચે મુકવામાં તે ભૂલ કરે છે. (ઉ. અ. ૨૫°–૨૩′, પૃ. રે. ૬૮° ૨૫ જે સાબીતિથી રેવર્ટીએ એ દોઆબના જુનામાં જુનાં જણાયેલા શિરોબિંદુને બહમનાબાદની ઉત્તરે ૪૦ માઇલપર મુક્યું તેની તે લેખકને ખબર નહોતી. (ધી ઈન્ડસડેલા કંટ્રી. પૃ. ૧, ૧૨૯, ૩૩૫, ૧૩૬. ડેગન પોલ એન્ડ કું ૧૮૯૪) ઘણાં ખરાં પુસ્તકો પાતાલને ખોટી રીતે હાઇદ્રાબાદ તરીકે જણાવે છે. જેમકે (બાલફરની એન્સાઇક્લોપીડિયા).

ગયો. ત્યાંથી આગળ ૧૫ માઈલ પર આવેલા પ્રાચીન દેવળ[1] બંદર નીચે તે મોટા સમુદ્રમાં મળતી હતી. મુખ્ય સમુદ્રના ભરતીઓટ વગેરેના પાણીથી અપરિચિત તેના ખલાસીઓ ભરતીની ચઢઉતરથી ખૂબ બીધા અને ગભરાઈ ઉઠ્યા, પણ આખરે કેટલાક ઝડપી વહાણોથી આગળ વધી ખુલ્લા સમુદ્રમાં પહોંચવામાં તે સફળ થયો. તે સમુદ્રમાં થોડા માઈલ આગળ ગયો, પોસિડનને આખલો વધેર્યો અને યજ્ઞની પછી અર્ઘ્ય આપ્યા અને પછી આ બધી ક્રિયામાં વાપરેલા સુવર્ણ પાત્રને આહુતિ તરીકે સમુદ્રમાં પધરાવી દીધું.

હિંદ છોડવાની તૈયારીઓ

પછી તે પાતાળ આવ્યો. ત્યાં નવા નૌકાસ્થાનનું બાંધકામ તેણે ઠીક ઠીક આગળ વધેલું જોયું. પછી તે નદીની ડાબી એટલે પૂર્વની શાખાની તપાસણી માટે નીકળ્યો. તેના મુખ પાસે તે એક મોટા તળાવમાં થઈને

---

૧ પાતાળથી દરીઆ સુધીની મુસાફરીનું એરિઅન (IX, ૯) બહુ જુસ્સાદાર વર્ણન આપે છે. ઉ. અ. ૨૪°-૪૫' પૂ. રે. ૬૭°-૫૮' પર છે. સત્તરમા સૈકામાં (સર ટોમસ હર્બર્ટ, થેવનૉ) દેબલ અથવા દેવલ બધાંમાં વધારે દક્ષિણમાં આવેલું ગામ તથા બહુ અવરજવરવાળું બંદર હતું. તે ઠઠ્ઠાથી ૧૫ માઈલ દૂર હતું. એ ગામ હાલ તો તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયું છે, પણ તે હાલના પીરપટ્ટાના તળીઆ પાસે, અગના ને ઘોલમા મખાળી ટેકરીઓની નજીક પાસે અને સિંધુ નદીની 'બાઘર' શાખા આગળ હશે. એ શાખા તે વખતે મોટી હતી (રેવર્ટી ધ મિહરાન ઑફ સિંધ પૃ. ૩૧૬-૩૧ ટીપ ૩૧૫) જેમ તેઓ ઠઠ્ઠાથી નૈઋત્યમાં ૨૦ માઈલ પરની ખડકરાજી ઉપરની એક જગાપર મૂકે છે એ સ્થાન નિઃશંક ખરાબ જેવો દેખાવ છે (હોલ્ડિચ, ધી ગેટસ ઑફ ઇંડિયા પૃ. ૩૧૦) પણ હર્બર્ટ 'દેવળ' આગળ કરતાં એમ કહેવામાં "વર્ષ ૧૦ ક" છે તે જુગના દૂર ક્યાં ? કેપરઝાર્ગાં જનો (ટ્રાવેલ્સ આવૃત્તિ ૧૬૩૪ પૃ. ૬૨) પૃ. ૮૦ પર તે દેવળને બંદર તરીકે જણાવે છે.

પસાર થાય. ઉમરકોટની પશ્ચિમે અને હાલમાં સમારા[1] નામથી

૧ સમારા તળાવના અહેવાલ માટે જુઓ રેવર્ટી ઓપ સાઈટ, પૃ. ૪૬૫-૪૭૭ ઇંડિયા ઑફિસના નકશામાં તે 'સમરાઓ' એમ આપેલું છે. અલેગ્ઝાંડરના સમયમાં કચ્છનું રણ સમુદ્રની ખાડી હશે અને તે ઉ. અ. ૨૫ સુધી લંબાતી હશે, અને સિંધુનો મોટો પૂર્વ ફાંટો ત્યાં તેમાં પડતો હશે. એ તળાવ નદીના મુખથી થોડેજ દૂર હતું (એરિયન, એનેબ ૫ાં ૨૦) કિનારાની રેખા ખૂબ જ આગળ વધી ગઈ છે. મુગલબિન નામની જગાએ ઇલિઝાબેથ રાણીના સમયમાં અકબરનો અમલદાર સમુદ્ર જોવા ઉભો હતો, તે સ્થાન હાલ સમુદ્રથી ૫૦ માઇલ અંદરની બાજુએ છે. વધારે પશ્ચિમમાં પુરાલિ નદી પાસે સોમ્નિયાનિ આગળ અલેગ્ઝાંડરના સમય પછી કિનારો લગભગ ૨૦ માઈલ જેટલો આગળ વધ્યો છે ઉ. અ ૨૪°–૪૦′ આગળ આવેલા બડીનની દક્ષિણે આવેલી ઘણી ખરી જમીન અકબરના રાજ્ય પછી થયેલી છે અરબોની જીત થઈ તે અરસામાં આઠમા સૈકામાં સમુદ્ર કિનારાની રેખા સરાસરી ઉ. અ. ૪૪°–૪૦′ માં હતી એથી એક હજાર વર્ષ પૂર્વે અલેગ્ઝાંડરના સમયમાં સમુદ્ર કિનારાની રેખા અલબત્ત વધારે ઉત્તરે હતી, પણ કોઇ આદમી ચોક્કસ રીતે તે દોરી દેખાડી આપે એમ નથી અલેગ્ઝાંડરે તપાસેલા કિનારાની રેખા આશરે ઉ. અ. ૨૫° ની રેખા ગણી શકાય કોહરાઈ મુખ આગળની જમીન હાલમાં ૨૩°–૩૦′ સુધી લંબાયેલી છે. જુઓ રેવર્ટી ઓપ સાઈટ પૃ. ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૭, વગેરે હેગ, ઓપ સાઇટ. પૃ. ૧૩૬–૧૩૯, અને મી. આર. સીવરાઇટનો સારો લેખ, 'કચ્છ એન્ડ ધરન,' જીઓગ્રા જર્નલ, વોલ્યુમ ૨૯, ૧૯૦૭, પૃ. ૫૧૮; અને બાર્ટલ ફ્રીઅર, 'નોટસ ઓન ધરન ઑફ કચ્છ,' આઇબિડ ૧૮૭૧) બર્ન્સના 'ટ્રાવેલ્સ ઈન્ટુ બોખ્વરા વગેરે, ૧૮૩૫ માં કચ્છના રણનો પહેલવહેલો પ્રસિદ્ધ થયેલો અહેવાલ છે. (બીજી આવૃત્તિ; વોલ્યુમ ૧. પ્રકરણ xvii) જુનાં બંદરોની જગા તે સમયે પણ બતાવવામાં આવતી દા. ત. ભૂજથી ઉ. વાયવ્યમાં ૨૦ માઈલ પર નીરોના આગળ, ચારી આગળ, પુચુમ આગળ વગેરે. લંગરના પથ્થર જડતા અને વવાણીઆ આગળ જમીનની સપાટીથી ૧૫ ફીટ નીચે એક મોટું તુટેલું વહાણ (પૃ. ૩૨૦–૫), એજ પુસ્તકમાં ૧૮૧૯ના મોટા ધરતીકંપથી થયેલા ફેરફારોની વિગતો પણ આપવામાં આવી છે.

ઓળખાતુ તળાવ એ હશે એમ દેખાય છે પછી આશરે ઉત્તર અક્ષાશ ૨૫° આગળ તે પાછો સમુદ્ર કિનારે પહોચ્યો કિનારાની તપાસણીમા પણ દિવસ ગાળીને તથા કુવાઓ ખોદવાની વ્યવસ્થા કરીને તે પાતાળ પાછો ફર્યો એ તળાવના કિનારા પર બારા અને ગોદીઓ બાધવામા આવ્યા અને તેમા થાણા બેસાડવામા આવ્યા લશ્કરને ચાર માસ ચાલે એટલી ખાધખોરાકી ત્યા એકઠી કરવામા આવી અને એ રીતે એણે પોતે વિચારેલી હિંમતભરી બે યોજનાઓ માટે જરૂરની બધી તૈયારીઓ કરવામા આવી એ બે યોજનામાની એક કિનારે કિનારે તેના કાફલાની ઇરાની અખાત સુધીની સફર અને બીજી બને ત્યાસુધી કાફલાના માર્ગને સમાતર રહી ગેડ્રોશિયામા થઇ તેની પોતાની તમામ લશ્કર સાથે કુચ હતી

અલેકઝાંડરની યોજનાઓ

તેની યોજનાઓ મહત્ પ્રમાણમા હતી જેલમથી સમુદ્ર સુધીની સફરના દશ માસ દરમિયાન નીઆર્કોસે કાફલાની સરદારી સફળતાથી કરી હતી. દરીઆના કિનારાને ફરી ઇરાની અખાતમા યુફ્રેટિસ નદીના મુખ સુધી કાફલો લઈ આવવાની અને એ સફર દરમિયાન જે જે નવા અને વિચિત્ર સમુદ્ર તથા દેશોની મુલાકાતે તેના [illegible] અવલોકનો નોધવાની તેને સૂચના કરવામા આવી હાલમા મકરાન નામથી અને તે વખતે ગેડ્રોશિયા નામથી ઓળખાતા જગલી મુલકમા થઈ પોતાના લશ્કરને પાછુ ઈરાન લઇ જવાનો તેણે મનસુબો કર્યો આ પ્રદેશમા સેમિરામિસ અને સાયરસના ગ્રીક ગાથાઓમા વર્ણવેલી સેનાઓ સિવાય બીજા કોઇ મનુષ્યોએ પગ દીધો નહોતો અલેકઝાંડરની ઇચ્છા એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ વીરોની સરસાઈ કરવાની હતી ગરજને પવન કે ઋતુની તો પરવા નહોતી એટલે તેણે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ના ઓક્ટોબર માસની શરૂઆતમા પોતાની કુચ શરૂ કરી નીઆર્કોસને પવન બદલાવાની રાહ જોવાની હોવાથી તે ત્યાર પછી બે કે ત્રણ અઠવાડીઆ સુધી નાશ પુની જવા છોડી સ્વતન્ત્ર થઈ શક્યો નહિ

ગેડ્રોઝિયા

ગેડ્રોઝિયા સામાન્ય રીતે હિંદી રાજકીય તંત્રની બહાર રહેલું છે, તોપણ એ પ્રાંત કે એનો કોઇ ભાગનો હિંદના સમ્રાટોના મુલકમાં વખતો-વખત સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે અને તેથી તેનો ઇતિહાસ હિંદના ઇતિહાસથી તદ્દન જુદો રાખી શકાય એમ નથી. પણ અલેગ્ઝાંડરે સ્થાપેલી તે દેશની સુબાગીરિ હિંદની હદની બહાર હતી. તેને કિનારે નીઆર્કોસને તથા તેનાં રણોમાં તેના રાજાને મળેલાં સાહસ પ્રસંગોની કથાનો સાર અલેગ્ઝાંડરની હિંદી ચઢાઇની કથા પુરી કરવા માટે જરૂરી થઇ પડશે.

અલેગ્ઝાંડરનું બારૂં

નીઆર્કોસ કેટલાક દિવસો સુધી નદીમાં રોકાઈ રહ્યો અને નદીની પશ્ચિમ સેરના મુખ આગળની એક રેતાળ ટેકરીને ફરીને મહા કથાવટીએ પોતાનાં વહાણો માટે રસ્તો કરી તે આખરે સમુદ્રમાં બહાર પડ્યો. વિરૂદ્ધ પવને તેને ચોવિશ દિવસ સુધી એક સલામત બારામાં રોકી રાખ્યો. આ બારાને તેણે 'અલેગ્ઝાંડરનું બારૂં' એવું નામ આપ્યું. કપાઇને તથા ખવાઇને કિનારો એટલો બધો તો બદલાઈ ગયો છે કે નદીના મુખ આગળની જગાઓનો વિગતવાર સ્થાનનિર્ણય કરવો એ સમયનો દુર્વ્યય છે. પણ જે બંદરે નીઆર્કોસે આશ્રય લીધો તે હાલના કરાંચી બંદરથી બહુ દૂર નહોતું એમ કહેવામાં કાંઇ વાંધો નથી. પછી તે નૌસેનાધ્યક્ષ સભાળથી તે આતિથ્ય ન મળે એવા કિનારાને સરતો રહી આગળ ધપ્યો. અહીં તેના ખલાસીઓને ઘણી વાર ખાધખોરાકી તથા મીઠા પાણીની ઘણી સખત તંગી અનુભવવી પડી. ૮૫૦ સ્ટેડિયા એટલે સો માઇલ જેટલી સફર કર્યા પછી તેનો કાફલો અરેબિસ અથવા હબ્બ નદીના મુખ આગળ આવી પહોંચ્યો. પૂર્વમાં હિંદી એલાદની છેલ્લી પ્રજા અરેબિઓઇના તથા નદીની પાર પશ્ચિમે આવેલા ઓરેટાઇથી વસાયેલા મુલકને તે જુદા પાડતી હતી.

અડસટ્ટે બીજા ૮૦૦ સ્ટેડિયા જેટલો મુલક પસાર કરી તે ડારૂવો કોકલા નામથી ઓળખાતા એક સ્થળ આગળ જઇ પહોચ્યો અહીં કાફલાના ખલાસીઓને જમીન પર ઉતરી વિસામો લેવા દેવામા આવ્યો એ વિસામાની તેમને ખરેખરી જરૂર પણ હતી તેમની કિલ્લેબંધી છાવણીમા ખલાસીઓ થાક ઉતારતા હતા તેવામા ઓરેટાઇને વશ કરવા માટે મોકલેલી સેના સમેત લીઓનોટાસનો નીઆર્કોસને ભેટો થઇ ગયો (એરીઅન VI ૨૨) એવી ખબર આવી કે એક જબરૂ યુદ્ધ થયુ હતુ અને તેમા લીઓનોટાસે ભયંકર કતલ સાથે દેશીઓને હરાવ્યા હતા ઓરેટાઈ લોકોએ તેમના કુલ ૮૦૦૦ પાયદળ તથા ૩૦૦ ઘોડેસ્વારના બનેલા લશ્કરમાથી ૬૦૦૦ આદમી તથા તમામ નેતાઓ ખોયા એમ કહેવાય છે ગ્રીકોની ખુવારીસખ્યા જોતા ઘણી જુજ હતી, પણ તે પ્રદેશનો નવો નીમાયેલો સુબો અને લીઓનોટાસનો જોડીઓ એપોલોફેનીસ તેમા હોવાથી તે નોધવા જેવી હતી લીઓનોટાસ તથા નીઆર્કોસ વચ્ચે વ્યવહારનો સબધ ચાલુ થતા કાફલાની મરામત કરવામા આવી અને તેને ખાધખોરાકી પુરી પાડવામા આવી વળી દરીઆ પર નકામા થઇ પડેલા ખલાસીઓને લશ્કરમા મોકલી દેવામા આવ્યા અને તેમની જગાએ લીઓનોટાસ તાબેના લશ્કરમાથી પસદ કરેલા આદમી મોકલવામા આવ્યા

ઓરેટાઇલોક

પશ્ચિમ દિશામા સફર ચાલુ રાખતા, કિનારે પસાર થતા તે વહાણો ટોમીરોસ નદીના મુખ આગળ આવી પહોચ્યા અહીં જગલી લોક[1] રહેતા હતા તેમને લોઢાનો ઉપયોગ

જગલીઓ

૧ ડાયોડોરસ કબુલ કરે છે કે ઓરેટાઈ ઘણીખરી બાબતમા હિંદીઓને ખૂબ મળતા હતા પણ સાથે સાથે ઉમેરે છે કે તેઓ મુડદા પરની તમામ ચીજો ઉતારી લઈ, તેને જગલી પ્રાણીઓથી ખવાઇ જવા જગલમા મુકી દેતા.

કરતાં આવડતો નહોતો. દેવતામાં સહેજ બાળી કઠણ કરેલી અણી-વાળા લાકડાના ભાલાથી જ તેઓ સજ્જ થયેલા હતા. એ જંગલી લોકોને આખે શરીરે ગુંચળાવાળા વાળ હતા. તેમને નહોર જેવા નખ હતા અને તે વડે તેઓ ઝાડલાં તેમજ પોચાં લાકડાં ચીરી શકતા હતા. જંગલી પશુઓની કે મોટી મચ્છીઓની ચામડીનાં તેમના વસ્ત્ર બનેલાં હતાં. એ જંગલી લોકો જોડે ઝપાઝપી થયા બાદ મરામતને માટે કાફલો ત્યાં પાંચ દિવસ રોકાયો અને છેવટે દરિયાઈ હાલમા રાસમાલિન નામથી ઓળખાતા મલાના નામની ખડકાળ ભેખડ આગળ પહોંચી ગયો. એ જગા ઓરેટાઇના મુલકની પશ્ચિમ સરહદ. એ ઓરેટાઇ લોક જંગલી નહોતા. તેમનો પહેરવેશ તથા શસ્ત્રો હિંદીઓ જેવા હતાં પણ તેમની ભાષા અને રીતરિવાજો હિંદીઓથી જુદાં હતાં.[2]

ગેડ્રોઝિઆઈ અને મત્સ્યભક્ષી

મલના ભૂશિર વટાવ્યા બાદ કિનારાની અંદરના મુલકમાં આવેલા લોક ઓરેટાઈ નહિ પણ ગેડ્રોઝિઆઇ કહેવાતા. કિનારે વસતા લોક તેમનાં વિચિત્ર રીતરિવાજ[3] અને

૨. અહીં ઍરિયન, સ્ટ્રેબોના કરતાં કાંઈક સાંકડા અર્થમાં 'ગ્રેડ્રોમિઓઇ' શબ્દ વાપરે છે. એરિઆનાનું વર્ણન કરતાં સ્ટ્રેબો (XV. પ્રકરણ ii, ૮, ૯). ગેડ્રોઝિયાને પૂર્વમાં સિંધુ નદી સુધી લાવતો દેખાય છે. ખરૂં જોતાં એ બંનેના કથનમાં વિરોધ નથી. ગ્રેડ્રોમિઆ પ્રાંતમાં ઓરેટાઈ તથા અરેબિઓઇનો મુલકનો તેમજ ગેડ્રોમિયાનો સમાવેશ થતો હતો એમાં કાંઈજ શંકા નથી. રજપુતમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયાનો હક્ક કરનાર લાસબેલા આગળની લુમ્રિ જાતો ઓરેટાઇના અનુગામીઓ છે. એ લુમ્રિ જાતોગાંની એક ગેકર કદાચ ગેડ્રોઝિઓઈ જાત બતાવતી હોય.

૩ દરિયા કિનારે વસતા લોકોની રીતભાત હજુ જેવીને તેવીજ છે. તેમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી પુરૂષ, સ્ત્રી, બાળકો, કુતરાં, ઊંટ, બિલાડીઓ અને ઢોર બધાંજ માછલાં ખાઇ જીવે છે (જીઓગ્રા, જર્નલ, ૧૮૯૬, પૃ. ૩૮૮).

વર્તનથી આ મુસાફરીને આશ્ચર્ય પમાડતા ગયા આપણને કહેવામા આવે છે કે, 'આ ગરીબ કંગાલોને માછલાં સિવાય બીજું કાંઇ જ ખાવાનું મળતું નહોતું' અને તેમને ગ્રીક લોકોએ 'મત્સ્ય ભક્ષી' એવું નામ આપ્યું હતું આ કિનારા પાસે બહુ સામાન્ય એવી વ્હેલ માછલીથી અલેકઝાંડરના કાફલાના ખલાસીઓ બહુ બીતા, પણ તે કિનારે વસનારા દેશીઓને બહુજ ઉપયોગી હતી, અને તેમને વધારે મારા ઘર બાંધવાના સાધન પુરા પાડતી હતી તે ઘરો તેના હાડકાના બાંધવામા આવતા, અને હાલની પેઠે તે સમયે પણ તેમના મોટા જડબા દરવાજા તરીકે વપરાતા

બધા યુગોના અને બધા દેશોના ખલાસીઓ પેઠે નીઆર્કોસના

જાદુઈ બેટ

વહાણો પરના ખલાસીઓ પણ બહુ વહેમી હતા તેથી, એગ્યિન જેને નોસાલા કહે છે અને હાલ જે અસ્ટોલા, અસ્ટાનુ, હસ્માનુ, કે હસ્તાલા નામથી ઓળખાય છે તથા ફિલોસ્ટ્રેટસ જેને સેલેરા કહે છે તે વસતી વગરના બેટની વિચિત્ર અને ભયંકર વાતો સાભળી તે બહુ ભયભીત બની ગયા હતા અસેરા તથા પસ્તીની બેખડોની વચ્ચે એ ટાપુ આવેલો છે અને તે યુગના ગ્રીક ખલાસીઓના જેટલોજ હાલના મુસલમાન સમુદ્રના ખલાસીઓને ભય ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુ છે [૧]

ફિલોસ્ટ્રેટસે લખ્યુ છે કે 'આ દેશના ઘટા વિચિત્ર ખોરાક ખાય છે ભરવાડો તેમને માછલાંનો ચારો આપે છે' ત્યારે તે હકીકત તેણે ખરી માહિતી પર લખી હતી (એપોલોનિયસ, III ૫૫)

૧ હોલ્ડિચ, ધી ઇન્ડિયન બોર્ડરલેન્ડ (મેથ્યુઅન, ૧૯૦૧) પૃ ૨૦૬, ૫ ગેટસ ઑફ ઇંડિયા, પૃ ૧૬૦ એ લેખકના લખ્યા મુજબ એકંદર રીતે મકરાના કિનારાની રેખામા બહુ ફેરફાર થયો નથી, અને નીઆર્કોસે મુલાકાત લીધેલા ઘણાખરા બંદર અને ઉતરવાની જગાઓનો સ્થાનનિર્ણય થઈ શકે એમ છે, જો કે તે સમયના કેટલાક બેટ ધોવાણ લાગવાથી નાશ

બધા ખરા તેમજ કલ્પિત ભયો વચ્ચેથી આમ રસ્તો કરતા તે નવો માર્ગ શોધનારો ઓર્મઝની

કાફલાનું ઓર્મઝ બંદરે પહોંચવું

સામુદ્રધુનિના દ્વાર આગળ જાસ્ક ભૂશિર પાસેના બેડિસ નામના બંદરે આવી પહોંચ્યા. એ સામુદ્રધુનિમાંથી પસાર થતાં તેઓ ઓર્મઝ આવી પહોંચ્યાં. એ જગા બહુ સુંદર હતી અને તેમાં ઓલિવ સિવાય તેમને જોઇતી બધી ચીજો મળવાથી તેઓ ઘણાજ ખુશી થયા. અહીં બધાં માણસ કિનારે ઉતર્યાં અને આભારની ઉર્મિ સાથે વિસામો લેતા હતા એટલામાં તેઓમાંના કેટલાક સાહસિક આદમી ભમતા ભમતા જરા કિનારાથી દૂર ગયા. ત્યાં ગ્રીક પહેરવેશવાળો અને ગ્રીક ભાષા બોલતો એક નવતર માણસ જોઈ તેઓ આશ્ચર્યથી દંગ થઈ ગયા. એ દૂર અને વિચિત્ર ભૂમિમાં પોતાના વતનના પરિચિત સ્વરો સાંભળી તેમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. અરસ્પરસ ખુલાસા કરતાં સમજાયું કે એ અજાણ્યો માણસ અલેગ્ઝાંડરના લશ્કરમાથી છુટો પડી ગયેલો સિપાઇ હતો. તેણે આવકારદાયક ખબર આપી કે રાજા ત્યાથી પાંચ મજલ જેટલે જ છેટે હતો.

નીઆર્કોસ તથા આર્કિયાસે તુરતજ પોતાના સમ્રાટને મળવા માટે કિનારાના અંદરના ભાગમા જવાનો

અલેગ્ઝાંડર તથા નીઆર્કોસનો મેલાપ

નિશ્ચય કર્યો અને ઘણી અડચણો બાદ તેઓ તેની હાજરીમાં પહોચી ગયા. તેઓ એવા તો ચીંથરેહાલ અને સફાઇ

પામેલા છે. સામાન્ય રીતે એ પ્રાંતનું નામ મકરાન લખાય છે, પણ રેવર્ટી તેની જોડણી 'મુકરાન' કરે છે. 'એરીટ્રીટ ફ્રોમ ઇંડિયા' નામનું હોલ્ડિકનું વ્યાખ્યાન (જ. યુનાઇટેડ સર્વિસ, ઈન્સ્ટી. ઇંડિયા, ૧૮૯૪, પૃ. ૧૧૨, નકશા સાથે) એ ગેડ્રોઝિયાની કુચને માટે સારામાં સારૂં અર્વાચીન પ્રમાણ ગણી શકાય. 'નોટસ ઓન એન્શિયન્ટ એન્ડ મિડીવલ મકરાન'માં (જીઓગ્રા જ. ૧૮૯૬) એજ લેખક અલગ્ઝાંડરે લીધેલા માર્ગનો નકશો આપે છે.

વગરના થઈ ગયા હતા કે પહેલા તો અલેગ્ઝાંડર તેમને ઓળખી શક્યો નહિ આખરે તેઓ પોતાના મિત્રો જ છે એવી ખાતરી થઈ ત્યારે તેણે ઉતાવળે એમ જ માની લીધું કે તેના નાશ પામેલા કાફલામાંથી તેઓ જ માત્ર બચેલા હશે અને તેથી તેણે પોતે માની લીધેલા એ વિનાશથી તે અત્યંત નિરાશ બની ગયો પણ નીઆર્કોસે તુરતજ તેનું સાત્વન કર્યું અને તેને કહ્યું કે બધા વહાણ સહીસલામત તથા આખાપાકા હતા અને એનેમિસ નદીના મુખમાં મરામત માટે ખેંચી આણવામાં આવ્યા હતા

ટાઇગ્રિસ સુધીની સફર

સુસાના અખાત સુધી કાફલાને દોરી જવાનું માથે રાખી તે નૌસેનાધ્યક્ષ કિનારે પાછો આવ્યો ત્યાં પહોંચતાં તેને લડતા લડતા રસ્તો કરવો પડ્યો ત્યાંથી કાંઈ પણ ખાસ અકસ્માત વગર તે યુફ્રેટિસ નદીના મુખ આગળ પહોંચી ગયો પછી તેને અલેગ્ઝાંડર સુસા આવી પહોંચ્યાની ખાનગી મળી એટલે પાછો ફરી તેને મળવા તેણે ટાઇગ્રિસમાં પ્રવેશ કર્યો આવી રીતે સિંધુ નદીના મુખમાંથી નીકળેલી ચઢાઈ સહીસલામત રીતે અલેગ્ઝાંડરની પાસે રજુ કરવામાં આવી (એરિયન, ઈંડિકા, ૪૨)

અલેગ્ઝાંડરના સૈન્યનાં દુખો

નીઆર્કોસના હાથ નીચેના કાફલાએ વેઠેલા તથા દૂર કરેલા દુખો કરતા પણ અલેગ્ઝાંડરની સરદારી નીચેના લશ્કરે વેઠેલી અડચણો ઘણી મોટી હતી માલિન ભૂશિર આગળ પૂરા થતા હાબના પર્વતની હારની ત્યાંતિની રસ્તાને કાઇ પણ માહિતી નહોતી આ મહાન અંતરાય વટાવવાની એને ફરજ પડી અને તેથી તેની બધી યોજના રદ થઈ ગઈ એને એ અડચણને લઈ કિનારેથી ઘણે દૂર સુંદરીના મુલકમાં ભેરવાની અને પરિણામે કેટલોક સમય સુધી પોતાના કાફલા સાથેનો સબંધ તોડી નાખવાની ફરજ પડી લશ્કરને તરસની ભારી પીડા વેઠવી

પડી અને તેના કમનશીબ અનુયાયીઓ હજારોની સંખ્યામાં મરણ પામ્યા. એરિયન આપણને કહે છે કે ભડકે બળતી ગરમી તથા પાણીની તંગીએ, લશ્કરના ઘણા મોટા ભાગનો, ખાસકરીને ભાર વહેનાર પ્રાણીઓનો નાશ કરી નાંખ્યો. તે ત્યાંની રેતીની ઉંડાઇથી તથા અગ્નિ ઝરતી ગરમીથી અને પાણીની સખત તંગીથી મરી ગયાં.' આખરે એ લશ્કરનો બચેલો ભાગ જેમ તેમ કરી કિનારે આવી પહોચ્યો, અને હાલ તારનાં દોરડાં જાય છે ત્યાં પાસ્નિના બંદર આગળ નીકળ્યો. અહીં તેમનાં દુઃખોનો અંત આવ્યો. પણ જે કિંમતી લુંટની ખાતર તેમણે દૂર પૂર્વમાં છેડા સુધી કુચ કરી હતી તે 'દુશ્મનો પાસેથી મેળવેલી કિંમતી લુંટ બાળી નાખવાની' તેના સિપાઇઓને ફરજ પડી હતી. સરદારની ફતેહ તેના સિપાઇના વિનાશરૂપ હતી.

પંજાબમાં બળવો

અલેગ્ઝાંડરનું લશ્કર કરમાનિયામા હતું-એટલામા-સિંધુ-અને અકેસીનિસના સંગમની ઉત્તરે આવેલા મુલકના સુબા ફિલિપોસનું તેના પગારદાર સિપાઈઓને હાથે દગાથી ખુન થયાની બાતમી આવી. આ ચિંતાજનક ખબર જોડે જોડે એવી બાતમી પણ આવી હતી કે તે સુબાના ગ્રીક અંગરક્ષકોએ તેના ખુનીઓને મારી નાંખ્યા હતા, તોપણ તે સમયે કાંઈ સ્થાયી વ્યવસ્થા કરવાની સ્થિતિમાં અલેગ્ઝાંડર નહોતો તેથી તે પ્રાંત પર યોગ્ય વિધિથી નવો સુબો નીમાય ત્યાસુધી તેનો વહીવટ લઈ લેવાની સૂચનાનો કાગળ તક્ષિલાના રાજા આંભિ પર અને સિંધુના ઉત્તર ભાગમાં ન રાખેલી એક થ્રેસિયન ટુકડીના સરદાર યુડીમોસ પર મોકલી તેણે સંતોષ માન્યો. (કર્ટિયસ, x, 7. ૧૧). બીજે વર્ષે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ના જુનમા બેબીલોન મુકામે અલેગ્ઝાડરનું મરણ થતા સિંધુની પૂર્વે જીતેલા મુલકો પર કાર્યસાધક કાબુ રાખવાનો કોઈ પણ યત્ન કરવાનું સદંતર બંધ જ રહી ગયું.

ઈ સ પૂર્વે ૩૨૧ મા ટ્રિપેરેડિસોસ મુકામે ગ્રીક સામ્રાજ્યના બીજી વાર ભાગલા પડ્યા ત્યારે સિંધુની

ગ્રીક સરકારે હિંદ છોડી દીધુ

ખીણ તથા પંજાબ દેશી રાજા પોરસ અને આભિને હવાલે કરવાની વિધિ કરી એન્ટિપેટરે વ્યવહારૂ રીતે હિંદની સ્વતંત્રતા માન્ય કરી એમ કહીએ તો ચાલે અલેગ્ઝાંડરે સિંધુના દોઆબ પર સુબા તરીકે નીમેલા પીથનને સિંધુ નદીની પશ્ચિમે પરોપનીસદાઇના મુલકની સરહદને અડીને રહેલા એટલે એરેકોઝિયા જેવા મુલકોમા ફેરબદલી કરીને ગ્રીક સરકારે નામથી નહિ પણ ખરી રીતે હિંદનો ત્યાગ જ કર્યો એકલો યુદીમોસ ઈ સ પૂર્વે ૩૧૭ સુધી સિંધુની ખીણમા કાંઈક આધકાર રાખી રહ્યો હતો

અલેગ્ઝાંડરની સ્વારીનો અવધિ.

અલેગ્ઝાંડરની સ્વારી ઇ સ પૂર્વે ૩૨૭ ના મેમા તેણે હિંદુકુશ ઓળગ્યો ત્યારથી ઇ સ પૂર્વે ૩૨૪ ના મે માસમા તે સુસામા દાખલ થયો ત્યાસુધી ત્રણ વર્ષના અવધિ સુધી ચાલી ગણી શકાય આ સમયાવધિમાથી ઇ સ. પૂર્વે ૩૨૬ ના ફેબ્રુઆરી કે માર્ચમા તેણે સિંધુનો પુલ ઓળગ્યો ત્યારથી તે પછીના વર્ષના સપ્ટેબર કે ઑક્ટોબરમા તે અરેબિઓઇના મુલકમા પેઠો ત્યાસુધીના ઓગણીસ માસ તેણે સિંધુની પૂર્વે આવેલા હિંદમા ગાળેલા કહી શકાય

અલેગ્ઝાન્ડરની પ્રતિભા.

માત્ર એક સિપાઈના દૃષ્ટિબિંદુએથી જોતા આટલા ટુકા સમયમા તેણે કરેલી કામગીરિ અજબ અને અપ્રતીમ લેખી શકાય તેની રણનીતિ, લશ્કર ગોઠવવાની બાજી તથા દીવચાદોની વ્યવસ્થા જોતા વાચનાર પર એવી છાપ પડે છે કે તેણે એ બધી બાબતોમા સપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી હતી લશ્કરી બાબતોનો વિવેચન કરવાનો ધધો લઈ બેઠેલા આરમી,

અલેગ્ઝાંડરના અસલદારોની પેઠે અંગત વીરતાના હદ બહારના પ્રદર્શન માટે તથા આખા લશ્કરની સલામતીનો જે કિંમતી જીવપર આધાર હતો તેને વગર જરૂરે ભયમાં ઝંપલાવવા માટે તેનો વાંક કાઢે એ વાત ખરી; પણ તેને માટેના માનમાં તથા ફત્તેહ માટે અનેકવાર નિરાશ થઇ જવાની વૃત્તિવાળી સેનાને તેના પરિણામની દરકાર કર્યા વગરની બહાદુરીથી બહુ સારો આદર્શ મળતો એ વિચારે એ ચર્ચા મુંગી થઇ જાય છે.

ત્રણ મોટાં સાહસ.

પૂર્વ દેશોમા ઉત્તમ લડવૈયા તરીકે સ્વીકારાયેલી, સુધરેલી અને શસ્ત્રોથી સુસજ્જ થયેલી પ્રજાઓના મુલકમાં થઈ નદીઓએ ઉતરી સમુદ્ર સુધીની સફર અને નીઆર્કોસની સિંધુથી ટાઇગ્રિસ સુધીની સફર એ બંને અપવાદ વગરની ફત્તેહ ગણી શકાય. રાજાને મળેલી અપૂર્ણ માહિતીને લીધે અણધારી આવી પડેલી ભૌતિક આપદાઓ ન નડી હોત તો તેની સરદારી નીચે ગેડ્રોઝિયામા થઇ લશ્કરના પાછા વળવા રૂપ ત્રીજું મહાન સાહસ પણ તેટલું જ આબાદ નીવડત. પણ એ હીલચાલ પણ નિષ્ફળ તો નહોતી જ. તીવ્ર દુ:ખો વેઠવાં પડ્યા અને ભારે ખૂવારી ખમવી પડી, છતાં રણોમાંથી તે લશ્કર સુવ્યવસ્થિત અને પુરી શિસ્ત સાથેમા બહાર નીકળ્યું અને તેના સરદારનો હેતુ સિદ્ધ થયો હતો.

સંગીન ફત્તેહ.

એકંદર રીતે અલેગ્ઝાંડરની હિંદી ચઢાઇ સફળ નીવડી હતી. હાઇફેસિસ આગળના બળવાથી તેને કાંઇ ખાસ કલંક લાગ્યું નહોતું. તેના સિપાઇઓએ તેને દેશના વધારે ઉંડાણમાં ધપવા દીધો હોત તો તેની સલામતીના આધારરૂપ યુરોપીય કેંદ્ર જોડે વ્યવહાર ચાલુ રાખવામા કદાચ તે અશક્ત નીવડ્યો હોત અને શત્રુઓના સંખ્યા બળથી જ તેનું નોધારૂં નાનું લશ્કર કદાચ પરાભવ પામી જાત. ગ્રીક લશ્કરને સમુળા નાશમાથી બચાવવાનો યશ આપણે

રોઇનોમ તથા વિરોધ કરવામાં તેની સાથે સામેલ થનારાઓને આપવો ઘટે છે

યુરોપીય કળા તથા શિસ્તને પડછે નખાતા મોટામાં મોટા એશિયાવાસીઓના લશ્કરની સહજ નબળાઇ અલેગ્ઝાંડરની હિમાલયથી સમુદ્ર સુધીની વિજયી કુચથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે ભયપ્રદ હાથીઓનો ભય ઉડી

એશિયાવાસીઓની નબળાઇ.

ગયો અને ગ્રીક ગોડેસ્વાર સૈન્ય નામે તેમનાથી કશો જ બચાવ થઇ શક્યો નહિ મિસ્તાનમાં થઇ સિંધથી ઇરાન સુધીની કેટીરોમની વગર વિરોધની કુચથી એક બીજે જમીન વાટેનો માર્ગ ખુલ્લો થયો અને યુરોપ જોડેના અખંડ અને સરલ જમીનમાર્ગના પ્રશ્નનો નિકાલ થયો નીઆર્કોસે કરેલી હાકાની પરિક્રમાથી અલેગ્ઝાંડરને સમુદ્ર વાટે હિંદ જોડેના સબંધની ત્રીજી વાટ મળી અને તે જીવ્યો હોત તો પંજાબ અને સિંધપરનો પોતાનો કાબુ ટકાવી રાખવામાં તેને ગભીર અડચણ નડત એમ માનવા કાંઇ કારણ નથી

તેણે યોજેલા ઉપાયો જોતાં એમ જણાય છે કે આ પ્રાંતોને હમેશને માટે પોતાના મહારાજ્યમાં જોડી દેવાનો તેનો ઇરાદો હતો, અને તે હેતુ સાધવા તેણે લીધેલા પગલા તેને પુરી સફળતા આપવા માટે પુરતા હતા પણ

અલેગ્ઝાંડરના સ્વારીની અસર.

તેના અકાળ મૃત્યુથી તેના ફતેહમંદ અને સારી રીતે યોજેલા સાહસના ફળનો નાશ થઇ ગયો તેના ગયા પછી ત્રણ વર્ષની અંદર જ તેના અમલદારોને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા, તેના થાણાંનો નાશ કરવામાં આવ્યો અને તેના અમલના બધા નીશાન તદ્દન ભુંસાઇ ગયા એશિયાના બીજા પ્રાંતામાં સ્થાપેલા સંસ્થાનોની પેઠે તેણે હિંદમાં સ્થાપેલા સંસ્થાનો જડ ઘાલી શક્યા નહિ સ્થાપી ફતેહ મેળવવાની માગણીથી બહુ કાળજીભરી યોજના કરેલી હોવા છતાં તેની ચઢાઇ

આખર સરવાળે અતિશય મોટા પ્રમાણની અને ઝગમગની સફળતાવાળી ધાડ માત્ર નીવડી, અને રક્તપાતાત્મક યુદ્ધના ભયંકર ઘા સિવાય તેનાં બીજાં કાંઇ નીશાન હિંદપર રહ્યાં નહિ.

અવિકારી હિંદ. હિંદ તો કાંઇ પણ ફેરફાર વગરનુંજ રહ્યું. યુદ્ધના ઘા જલદી રૂઝાઇ ગયા. ધીરજવાળા બળદ તથા તેમના જેટલીજ ધીરજવાળા ખેડુતોએ તેમની અટકી પડેલી મહેનત શરૂ કરી એટલે વણસેલા ખેતર પાછાં તાજાં બન્યાં; અને મનુષ્યની ક્રૂરતા અને તેથી પણ વધારે દયાહીન કુદરતની ક્રિયાથી મુકાતી મર્યાદાઓ સિવાય જેની વધવાની શક્તિને બીજો કશો અંતરાય નથી એવી વસતીનાં ઉભરાતાં ટોળાંઓએ અસંખ્ય કતલ થયેલાઓનાં સ્થાન લીધાં. હિંદપર ગ્રીસનો પ્રભાવ ન પડ્યો. તેણે પોતાનું 'ભવ્ય એકલવાયું' જીવન જીવવું ચાલુ રાખ્યું અને પસાર થયેલા ગ્રીક ઝંઝાવાતને તે ભુલી ગયું. હિંદુ, બુદ્ધ કે જૈન, કોઇ પણ હિંદી લેખક અલેગ્ઝાડર કે તેનાં કૃત્યોનો ઇસારો સરખો કરતો નથી.

મહાન અલેગ્ઝાંડરની હિંદી ચઢાઈની સાલવારીનો કોઠો

સાલ ઈ. સ. પૂર્વે	બનાવ
૩૨૭	આગે કુચ
મેની શરૂઆતમાં	ખાવક અને કાઓશાન ઘાટો પર થઈ હિંદુકુશની હારનું ઉલ્લંઘન.
જુન	નિકૈયાથી (ઘણું કરીને જલાલાબાદ) ચુનંદા લશ્કર સાથે અલેગ્ઝાંડર પહાડોમાં વસતી જાતોને વશ કરવા જાય છે; બાકીના લશ્કર સાથે હિફેસ્ટિયન ઘણુંકરીને કાબુલ નદીની ખીણમા રહી સિંધુ તરફ આગળ વધે છે.

ઑગસ્ટ	ત્રીશ દિવસના ઘેરા પછી હેફેસ્ટિયન અસ્ટી-સનો (હસ્તિ) કિલ્લો કબજે કરે છે
સપ્ટેંબર	અલેગ્ઝાંડર પોતાના લશ્કરના ભાગ પાડે છે, અને જાતે એસ્પેસિયન્સની સામે જાય છે. તે ગૌરિઇઓસ (પંજકોરા) નદી ઓળગે છે, મસાગા તથા એસેકેનિયનોને જેર કરે છે અને ૭૦૦૦ પગારદાર હિંદી લશ્કરની કતલ કરે છે
નવેમ્બર	એઓર્નોસનો ઘેરો
ડિસેમ્બર	એઓર્નોસનું પતન
૩૨૬	
જાન્યુઆરી	ઓહિંદના પુલ આગળ અલેગ્ઝાંડરનું આવી પહોંચવુ
જાન્યુઆરીથી ફેબ્રુઆરી	ત્રીસ દિવસ સુધી લશ્કરનો મુકામ
ફેબ્રુઆરી અથવા માર્ચ	વસંતની શરૂઆતમા સિંધુનું ઉલ્લંઘન તક્ષિલા આગળ પડાવ
એપ્રિલ	પૂર્વ તરફ આગે કૂચ
મે	હાઇડેસ્પીસ નદી આગળ આવી પહોંચવુ
જુલાઇની શરૂઆત	હાઇડેસ્પીસનુ યુદ્ધ, પોરસનો પરાજય
જુલાઈ	નિકૈયા અને બુકેફાલીની સ્થાપના, ટેકરીઓની તળેટી આગળ એકેસિનિસને પાર કરી

ઑગસ્ટ	હાઇડ્રેઓટીસ (રાવિ) નદી પાર ઉતરવી: કથૈઓઈ સાથેનો વિગ્રહ.
સપ્ટેમ્બર	હાઇફેસિસ (બિઆસ) નદી આગળ આવી પહોંચવું; આગળ જવાની લશ્કરની ના.

પીછેહઠ

સપ્ટેંબર–ઑક્ટોબર	હાઇડેસ્પીસ નદી પર પાછા પડવું.
ઑક્ટોબરની આખર	નદીઓને નીચેવાડેની સફરની શરૂઆત કાફલાના રક્ષણને માટેના લશ્કરની કુચ.

૩૨૫

જાન્યુઆરી	મલોઇની સત્તાનો ધ્વંસ
સપ્ટેંબર સુધી	સફર ચાલુ. સોગડોઇ, સેંબોસ. મૌસિકેનોર વગેરે સાથે યુદ્ધ.
ઑક્ટોબરની શરૂઆત	ગેડ્રોઝિયામાં થઈ કુચ કરવા અલેગ્ઝાંડરનું વિદાય થવું.
ઑક્ટોબરનો અંત	ઇરાની અખાતની સફર માટે નીઆર્કોસ નીકળે છે.

૩૨૪

જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં	ઓરાથી ૬૦ દિવસની મજલને અંતરે આવેલ ગેડ્રોઝિયાના પાટનગર પૈરા અથવા બામ પુરમાં અલેગ્ઝાંડરનું આવી પહોંચવું.

જાન્યુઆરી	પૂનામાં લશ્કરનો મુકામ
ફેબ્રુઆરી	[illegible] ૩૦૦ માઈલની કૂચ
એપ્રિલ [illegible]	[illegible] પશ્ચિમ [illegible] ૫૦૦ માઈલ કૂચ કર્યા પછી [illegible] આગળ [illegible] પહોંચ્યું

૩૦૩

જુલાઈ	[illegible] આગળ [illegible]

ટીપ — [illegible]

I [illegible]

II [illegible]

III [illegible]

[illegible]

પ્રકરણ પાંચમું.

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને બિંદુસાર.

ઈ. સ. પૂ. ૩૨૧ થી ઈ. સ. પૂ. ર૯૨.

પંજાબ છોડતી વખતે અલેગ્ઝાંડરે તે પ્રાંતમાં ગ્રીક ટુકડીઓ મુકી નહોતી પરંતુ તે પ્રાંતમાં પોતાનો લાભ જાળવવાનું કામ તેણે વસ્તુતઃ લગભગ સ્વતંત્ર જેવા પોરસ રાજાને સોપ્યું હતું. પોરસની જોડે મળી કામ કરવાની સત્તા તેણે તક્ષશિલાના રાજા આંભિને આપી હતી. ફિલિપોસના ખુન પછી, અલેગ્ઝાંડરે ફરમાનીઆથી સિંધુ નદીપર મુકેલી થ્રેસની એક ટુકડીના સરદાર યુડીમોસપર તે ભાગનો હાકેમ નીમાતાં સુધી, પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરવાનો તથા ત્યાંના દેશી રાજાઓપર દેખરેખ રાખવાનો હુકમ મોકલ્યો હતો. તે અમલદારની સત્તા માત્ર નામનીજ હતી. તે કબુલ કરાવવા પુરતું લશ્કર તેની પાસે નહોતું. તોપણ ઇ. સ. પૃ. ૩૧૭ સુધી હિંદુસ્તાનમાં, ઘણુંકરીને સિંધુ નદી પાસેના કોઇ પ્રદેશમાં ટકી રહેવા તેણે તજવીજ કરી, અને ત્યારબાદ ૧૨૦ હાથી, નાનું પાયદળ લશ્કર તથા ઘોડેસ્વાર લશ્કર લઇ તે એન્ટિગોનોસ સામે યુમિનિસની કુમકે ગયો. જે દેશી રાજા જોડે મળી કામ કરવા તેને મુકેલો હતો તેને દગાથી મારી નાંખી તેણે તે હાથીઓ મેળવ્યા હતા. એ દેશી રાજા કદાચ પોરસ હશે.

સિંધુના નીચલા ભાગ તરફ, પંજાબની નદીઓના મહાન સંગમની નીચે આવેલો અને એજીનોરના પુત્ર પીથોનને અલેગ્ઝાંડરે સોંપેલો સિંધ પ્રાંત એથી પણ થોડા સમય સુધી ગ્રીક સત્તા નીચે રહ્યો. ઇ. સ. પૂ. ૩૨૧ માં ટ્રિપેરેડીસ્પેસ મુકામે મેસીડોનીઆ રાજ્યના બીજી વારના વિભાગ સમયે એન્ટિપેટર જાહેર રીતે હિંદી

રાજાઓપર મચોટ સત્તાનો દાબ બેસાડી શક્યો નહિ અને પીથોનને સિંધુની પશ્ચિમે હટી જવાની ફરજ પડી પરિણામે એ વિભાગમા એ નદીની પૂર્વે આવેલા હિંદી પ્રાંતોની ગણત્રી જ કરવામા નહોતી આવી અને પીથોને પરોપનીષદાઇ અથવા કાબુલ દેશની લગોલગ આવેલા પ્રદેશનો વહીવટ સ્વીકારી સતોષ માન્યો અલેગ્ઝાન્ડરે હાકેમ તરીકે નીમેલા રોક્ષાનાના પિતા ઓક્ષીઆર્ટીસને હાથ ઘણુ કરીને એ પ્રદેશનો એટલે કાબુલનો વહીવટ ચાલુ રહ્યો, સિબિર્ટિઓસને એરેકોઝિયા તથા ગેડ્રોસિઆની હકુમતમા કાયમ રાખવામા આવ્યો, સાઇપ્રસવાસી સ્ટેસેનરોસને એરિયા તથા ડ્રેન્ઝીઆના આપવામા આવ્યા અને તેનો દેશભાઇ સ્ટેસેનોર બેક્ટ્રિયા તથા સોગ્ડિયાનાનો હાકેમ નીમાયો આ વ્યવસ્થા ઉપરથી ચોક્ખુ જણાય છે કે ઇ સ. પૂ ૩૨૧ મા એટલે કે અલેગ્ઝાડરના મરણ પછી બે વર્ષની અદર સુદીમોમે ચાર વર્ષ સુધી ગમે તેમ કરી હાથ ગએલા કોઇક નાના ભાગ સિવાયના સિંધુની પૂર્વના તમામ પ્રદેશમા ગ્રીકસત્તા તદ્દન નાબુદ થઇ ગઇ હતી

અલેગ્ઝાડર કરમાનીઆમા હતો તથા પોતાની છતની ભૂમિ પર ગમે ત્યારે પાછો આવે એમ માનવામા આવતુ હતુ તે સમયે તેને ફિલિપોસના ખુનની ખબર મળી એ ઉપરથી તાજા ખાલસા કરેલા હિંદી પ્રાંતોમા મેસીડોનીઆની સત્તા કેટલી અસલામત હતી તે સિદ્ધ થાય છે ઇ સ પૂ ૩૨૩ ના જુનમા એના મરણથી એના પાછા આવવાની બીક જતી રહી અને દેશી રાજાઓએ પોતાનુ સ્વાતન્ત્ર્ય જાહેર કરવાની તથા નમળી પરદેશી ટોળીઓની જડ કાઢી નાખવાને બને તેટલી વહેલી તક લીધી એમા કાઈ શકા જ નથી અલેગ્ઝાડરના અવસાનની ખબર ઘણુકરીને ઑગસ્ટ માસના અરસામા હિંદમા આવી પણ ઑક્ટોબરમા ઠંડી મોસમ શરૂ થતા પહેલા કોઈ સાધારણ મરદાર ખરેખરું યુદ્ધ શરૂ કરે એમ નહોતું, કારણ કે ચાલતી આવતી પ્રથાને સૂચન ગીતે અનુસરનાર હિંદી રાજાઓમા અલેગ્ઝાડરની

ઋતુઓ માટેની બેપરવાઇ નહોતી. એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે વિજેતા અલેગ્ઝાંડરના મરણની ખબરની ચોક્કસ ખાતરી થઈ અને મોસમ લશ્કરી હિલચાલને અનુકૂળ થઈ કે તરત જ એક સામાન્ય બળવો થયો અને યુદીમોસ જેને વળગી રહ્યો હતો તે નાના અવશેષ સિવાયના હિંદમાં ઇ. સ. પૂ. ૩૨૨ ની શરૂઆતમાં મસીડોનીઆની સત્તાનો અંત આવ્યો..

પરદેશીઓ સામેના બળવાનો નેતા ચંદ્રગુપ્ત નામનો એક હોશિયાર સાહસિક પુરૂષ હતો. તે તે સમયે આશરે પચીશ વર્ષની વયનો તરૂણ હતો. પિતાપક્ષે તે ઉત્તર હિંદના તે સમયના મુખ્ય રાજ્ય મગધના રાજ્યવંશનો વંશજ હતો પરંતુ તેની મા અથવા કેટલાકના કથન મુજબ તેની માની મા હલકા કુળની હતી. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર તે તેની વર્ણનો ગણાતો અને તેથી હલકી વર્ણનો અપયશ તેને સહન કરવો પડતો. ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપેલા વંશના કુટુંબીઓ ધારણ કરેલું ગોત્ર નામ મૌર્ય, તેની માતા અથવા નાનીના 'મુરા' એ નામ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલુ કહેવાય છે. એક અથવા બીજે કારણે યુવાન ચંદ્રગુપ્ત તે સમયે મગધદેશ પર રાજ્ય કરતા તેના સગા મહાપદ્મનંદની ઇતરાજીનું પાત્ર થઇ પડયો અને તેથી તેને દેશવટે જવાની ફરજ પડી. એ દેશવટા દરમિયાન સુદૈવયોગે તેને અલેગ્ઝાંડરને મળવાનો અવસર મળ્યો. એવું કહેવાય છે કે તે સમયે તેણે એવો મત દર્શાવ્યો હતો કે જો મેસીડોનીઆનો રાજા આગળ વધ્યો હોત તો ગંગાકિનારે આવેલા એ મહારાજ્ય પર (મગધ પર) તે સહેલથી જય મેળવી શકત, કારણ કે તે સમયે ત્યાં રાજ્ય કરતો રાજા પ્રજામાં ઘણોજ અપ્રિય અથવા અકારો થઈ પડયો હતો. મહાપદ્મનંદની પહેલાં થઇ ગયેલા રાજાની રાણી એક વાળંદના પાપી પ્યારમાં પડી હતી અને મહાપદ્મનંદ એ વાળંદનો છોકરો હતો એવી લોકવાયકા હતી. એ પાપી જોડાએ પછી રાજાને મારી નાખ્યો અને રાણીનો વાળંદ યારે ગાદીનો માલીક થઈ પડયો હતો. તેનો છોકરો, તે સમયે રાજ્ય

કરતો રાજા હતો. તે લોભી અને ઉડાઉ હતો અને કુદરતી રીતે તેનો ભાણેજ કોઈ મિત્ર હતો.

પોતાના દેશવટા દરમિયાન હિંદની વાયવ્ય સરહદના મુલકોની લડાયક અને લુટારી પ્રજામાંથી એક બળવાન લશ્કર ઉભું કરી ચંદ્રગુપ્તે અલેગ્ઝાંડરના મરણ બાદ મેસીડોનીઆની ટુકડીઓ પર હુમલો કર્યો અને પંજાબ જીતી લીધું. સંભવ છે કે એ પરદેશી ટુકડીઓને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનું કામ હાથમાં લેતા પહેલાં, તેણે પ્રજામાં અપ્રિય થઈ પડેલા પોતાના સગાંધી મગધના નંદ રાજાને હરાવ્યો હશે તથા પદભ્રષ્ટ કરી મારી નાખ્યો હશે. એની વાર્તા કહેનાર નાટકકાર કહે છે કે નંદના વંશનો પુરો નાશ થયો અને તે જડમુળથી ઉખડી ગયો. એ કથનની સચ્ચાઈ બાબત કાંઈ શંકા રહેતી નથી. આ વિપ્લવમાં યુવાન અને બીન અનુભવી ચંદ્રગુપ્તનો સલાહકાર ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્ય નામનો એક વિચક્ષણ બ્રાહ્મણ હતો. તેની મદદથીજ ચંદ્રગુપ્ત ખાલી પડેલી રાજ્યગાદી હાથ કરી શક્યો હતો. સ્વામીની આ ફેરબદલીથી પ્રજાને કાંઈ લાભ થયો નહિ, કારણ કે "જીત પછી ચંદ્રગુપ્ત તેના જુલમીપણાથી પ્રજાના રક્ષકના પદ માટે નાલાયક બન્યો, અને જે પ્રજાને તેણે પરદેશી ગુલામીમાંથી મુક્ત કરી હતી તેને ગુલામગીરીથી કનડવા લાગ્યો." તેના પૂર્વગામી નંદરાજા તરફથી તેને વારસામાં એક મોટું લશ્કર મળ્યું હતું. તે સેના ૨૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૯૦૦૦ હાથી, ૨૦૦,૦૦૦ પાયદળ અને અસંખ્ય રથની બને તેટલી તેણે તેને વધારી. આ અપ્રતિહત સેના વડે દક્ષિણમાં નર્મદા નદી સુધી અથવા તેની પણ આગળ સુધીના ઉત્તરના રાજ્યોને ચડાઈ કરી જીતી લેવામાં આવ્યા. આવી રીતે હિંદના ઇતિહાસે જાણેલા હિંદના પ્રથમ સમ્રાટ્ સાર્વભૌમ ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય બંગાળાના ઉપસાગરથી અરબી સમુદ્ર સુધી વિસ્તરેલું હતું.

ચંદ્રગુપ્ત આ પ્રમાણે પોતાના રાજ્યને સુદૃઢ કરવામાં રોકાયેલો હતો, તે જ સમયે તેનો એક પ્રતિસ્પર્ધી પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયામાં

પોતાની રાજ્યસત્તાનો પાયો નાંખતો હતો, અને અલેગ્ઝાંડર હિંદ પાછું જીતી લેવાનો યત્ન કરવાની તૈયારીઓ કરતો હતો. અલેગ્ઝાંડરના સરદારોની માંહોમાંહેની લડાઇમાંથી બે જણ એશિયાની સર્વોપરી સત્તા માટે પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે આગળ આવ્યા હતા—એક એન્ટિગોનસ અને બીજો પાછળથી નિકેટર એટલે વિજેતા એવી ઉપાધિથી પ્રખ્યાત થયેલો સેલ્યુકસ. ભાગ્યદેવીએ પ્રથમ એન્ટિગોનસને પોતાનો કૃપાપાત્ર બનાવ્યો અને તેણે પોતાના પ્રતિપક્ષીને દેશમાંથી નાસેડું લેવાની ફરજ પાડી. પણ ઇ. સ. પૂ. ૩૧૨ માં સેલ્યુકસે બેબિલોનનો કબજો મેળવ્યો અને ૭ વર્ષ બાદ રાજ્યપદ તથા રાજ્યવંશી જીવન ધારણ કરવાનું તેણે યોગ્ય ધાર્યું. શિરસ્તા મુજબ તો તે સીરિયાનો રાજા તરીકે વર્ણવાતો પણ ખરૂં જોતા તે પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયાનો સ્વામી હતો. તેના રાજ્યના પૂર્વ પ્રાંતો હિંદની સરહદ સુધી વિસ્તરેલા હતા અને તે દેશમાં સિકંદરે જીતેલા પણ પાછળથી જતાં કરેલા, છતા કદી રીતસર નહિ છોડી દીધેલા, મુલકો પાછા મેળવવા તે કુદરતી રીતે આતુર હતો. એ હેતુની સિદ્ધિને અર્થે ઇ. સ. પૂ. ૩૦૫ મા અથવા એટલામા જ સિંધુ નદી ઓળંગી સેલ્યુકસે અલેગ્ઝાડરની વિજયી કુચનું અનુકરણ કરવાનો યત્ન કર્યો. એ ચડાઇની વિગતો જાણવામાં નથી અને ચડી આવતું પરદેશી લશ્કર ગંગાની ખીણમા ક્યાં સુધી ધસી આવ્યુ હતું તે નક્કી કરવું અશક્ય છે, પણ એ વિગ્રહનું પરિણામ તો ચોક્કસ રીતે જણાયું છે.

બંને લશ્કરોનો યુદ્ધમા ભેટો થતા ચંદ્રગુપ્તનું લશ્કર ચડી આવનાર લશ્કર માટે બહુ ભારે જણાયુ અને સેલ્યુકસને પાછા હઠવાની તથા નામોશીભરી સંધિ કરવાની ફરજ પડી. હિંદમાં જીત મેળવવાની આશા એને છોડવી પડી એટલુ જ નહિ, પણ સિંધુની પશ્ચિમે આવેલા પોતાના એરિઆના પ્રાંતનો મોટો ભાગ તેને ચંદ્રગુપ્તને આપી દેવો પડ્યો. સરખામણીમાં નજીવી જેવી ૫૦૦ હાથીની બક્ષિસના બદલા તરીકે ચંદ્રગુપ્તને પરોપનિસદાઈ, એરિયા તથા એરેકોઝિયા

પ્રાંત મળ્યા. હાલમાં કાબુલ, હેરાત તથા કંદહાર નામથી ઓળખાતાં શહેરો અનુક્રમે તે પ્રાંતોનાં પાટનગર હતાં. આપેલા મુલકમાં આખા એરેકોઝિયા પ્રાંતનો અથવા કમમાં કમ તેના પૂર્વ ભાગનો સમાવેશ થયો હતો, અને આ સંધિ કરનાર સત્તાધીશ પક્ષોએ લગ્ન સંબંધથી એ સંધિને બહાલી આપી. આ બધાનો અર્થ એટલો જ કે સેલ્યુકસે પોતાના હિંદી પ્રતિસ્પર્ધી વેરે પોતાની પુત્રી દીધી. આ સંધિને ઈ. સ. પૂ. ૩૦૩ની સાલમાં મુકી શકાય. એ સંધિ થઈ કે તરત જ સેલ્યુકસે એન્ટિગોનસની સામે થવા માટે પશ્ચિમ તરફની લાંબી કૂચ શરૂ કરી અને ઈ. સ. પૂ. ૩૦૧માં ફ્રીજીઆમાં ઇપ્સોસ આગળ તેણે તેને હરાવી કતલ કર્યો. સિંધુથી ઈપ્સોસ ૨૫૦૦ માઈલ દૂર હોવાથી ત્યાં સુધીની કૂચને એક વર્ષ અથવા તેથી કાંઈક વધારે સમય લાગ્યો હશે.

આવી રીતે ગ્રીકોને પરોપનિસોસ એટલે હિંદી કોકેસસને નામે પરિચિત હિંદુકુશ પર્વતની હાર તેની દક્ષિણે આવેલા ચંદ્રગુપ્તના તાબાના હેરાત અને કાબુલ પ્રાંત અને તેની ઉત્તરે આવેલા સેલ્યુકસના બેક્ટ્રિયા પ્રાંતની વચ્ચે સરહદરૂપ થઈ રહી. જે 'વૈજ્ઞાનિક મોખરો' એટલે લશ્કરી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જરૂરનો મોખરો મેળવવા

૧ ચંદ્રગુપ્તે સેલ્યુકસનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું એવી નીઝની માન્યતા હોય કે બિયાસ આગળ અલેક્ઝાંડરે ઊભી કરેલી વેદીઓને ચંદ્રગુપ્તે માન આપ્યું એ વાત સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં બીનપાયાદાર છે. ચંદ્રગુપ્તે પોતાના ૯૦૦૦ હાથીમાંથી ૫૦૦ તેને આપ્યા, તેના બદલામાં કીમતી પ્રાંતો તેને આપી સેલ્યુકસ હિંદમાંથી પાછો હઠ્યો એ બાબત, તથા તેણે ચંદ્રગુપ્તની સાથે લગ્નસંબંધ બાંધ્યો તથા તેણે એના દરબારમાં એલચી મોકલ્યો—એ બધી બાબતો તે રાજાઓ વચ્ચેનો ખરો સંબંધ ચોખ્ખી રીતે બતાવી આપે છે. હિંદના સમ્રાટ માટે મેગાસ્થનીસ અતિ આદર બતાવે છે, અને પોતે કોઈ ખંડીઆ રાજાના દરબારમાં ઉપરી રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યો હોય એવી માન્યતા ધારણ કરવાની હિંમત કરી નથી. એરિઆનાનો કેટલો ભાગ અપાયો તે માટે પરિશિષ્ટ ચ જુઓ.

તેની પછી આવનારા અંગ્રેજો નિષ્ફળ નિસાસા નાંખી રહ્યા છે, અને જે સોળમા તથા સત્તરમા સૈકામાં મોગલ બાદશાહો પુરેપુરો હસ્તગત કરી શક્યા નહોતા, તેનો કબજો હિંદના આ પહેલા સમ્રાટે આજથી બે હજાર વર્ષ પૂર્વે મેળવ્યો હતો.

આશરે અરાડ વર્ષના અરસામા ચંદ્રગુપ્તે પંજાબ તથા સિંધમાંથી મેસીડોનીઆની પલટણો હાંકી કાઢી, વિજેતા સેલ્યુકસને પાછો હઠાવી નમાવ્યો, અને ક્રમજક્રમ ઉત્તર હિંદના અને એરિઆનાના મોટા ભાગનો નિષ્કંટક સર્વોપરી રાજા થઈ પડયો. આવાં પરાક્રમોને લીધે ઇતિહાસમાં મશહૂર મહાનમા મહાન અને સફળ રાજ્યકર્તાઓમાં ઉચું સ્થાન મેળવવા તે લાયક બને છે. ચંદ્રગુપ્તના જેવું વિસ્તીર્ણ અને વિવિધતાપૂર્ણ રાજ્યનો વહિવટ કાંઇ નિર્બળતાથી થઈ શકે નહિ. જે મજબૂત હાથે તે રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું તેની તેના નિભાવ માટે પણ જરૂર હતી અને પરિણામે રાજ્યવહીવટ કડક સખતાઇથી ચલાવવામાં આવતો.[૨] સેલ્યુકસના પાછા હઠયા પછી ૭ વર્ષે કા તો ચંદ્રગુપ્ત રાજ્ય છોડી વાનપ્રસ્થ થયો કે મરી ગયો (ઇ. સ. પૂ. ૨૯૮) અને રાજ્યનો વારસો 'અમિત્રઘાત'ની ઉપાધિથી ઓળખાતા પોતાના પુત્ર બિંદુસારને આપ્યો.

ઈ. સ. પૂ. ૩૦૩ માં અથવા એટલામાં સંધિ થઇ કે તરત જ સલ્યુકસે એરેકોઝિયાના હાકેમ સિબીર્ટિઓસના હાથ નીચે નોકરી કરતા મેગાસ્થનીસ નામના અમલદારને ચંદ્રગુપ્તના દરબારમા

---

૨. જસ્ટિનિયન xv. ૪. અને મેગાસ્થનીસે આપેલી વિગતો. ચંદ્રગુપ્તની બાબતમાં જસ્ટિનિયનના સંગ્રહમાં આપેલો ફકરો ઘણો અગત્યનો છે વિવિધ ગ્રીક તથા રોમન લેખકોની સાબીતિઓ મેકક્રિન્ડલનાં પુસ્તકોમાં અને વિલ્સને કરેલા મુદ્રારાક્ષસના તરજુમાની પ્રસ્તાવનામાં એકત્ર કરવામાં આવી છે. ઘણુંખરૂ પાંચમા સૈકામાં રચાયેલા એ નાટકમાં ખાત્રીથી ખરી ઐતિહાસિક પ્રણાલી ગત કથા અંતર્ગત થયેલી છે અને મેં તેનો સાવધાનથી ઉપયોગ કરેલો છે.

એલચી તરીકે મોકલી આપ્યો એ એલચી હિદી મહારાજ્યના પાટનગર પાટલીપુત્રમા, હાલના પટણામા ઘણા લાબા સમય સુધી રહ્યો તેણે પોતાનો પરવારેલો વખત હિદના ભૂગોળ, પેદાશો તથા સસ્થાઓનો ઉત્તમ અહેવાલ લખવામા કામે લગાડ્યો અત્યારસુધી એજ અહેવાલ એ વિષયપર મુખ્ય પ્રમાણરૂપ લેખવામા આવે છે બીજાઓ તરફથી મળતી ખોટી ખબરોથી ભૂલથાપ ખાવા છતા એના જાત અવલોકનમા આવેલી બાબતો માટે તો મેગાસ્થનીસ ખરો અને વિશ્વસનીય સાહેદ છે અને ચ દ્રગુપ્તના દિવાની તથા લશ્કરી વહીવટનો તેણે આપેલો આબેહુબ અહેવાલ વિના સકોચે ખરો અને ચોક્કસ માની શકાય[1] એ અહેવાલ ત્રુટક રૂપમા સચવાયેલો હોવા છતા એટલો બધો વિગતવાર અને માહિતીથી ભરેલો છે કે વર્તમાન સમયના તેના વાચકને ઈલિઝાબેથના સમકાલીન અકબરની પહેલાના કોઈ પણ હિદી રાજ્યની સસ્થાઓ કરતા ચ દ્રગુપ્તની સસ્થાઓની વધુ બાબતમા ઘણી ઝીણી માહિતી મળે છે

---

૧ મેગાસ્થનીસના લેખના ટુકડાઓનો સ્વાબેકે 'મેગાસ્થનીસ ઇન્ડિકા' એ નામ નીચે (બૉન ૧૮૪૬) સગ્રહ કરેલો છે અને મેકક્રિન્ડલે 'એન્શ્યન્ટ ઇન્ડિયા એઝ ડીસ્ક્રાઇબ્ડ બાઇ મેગાસ્થનીસ એન્ડ એરિયન' નામના પુસ્તકમા (ટ્રબ્નર-લડન ૧૮૭૭) તેનો તરજુમો કરેલો છે એરિયન વ્યાજબી રીતે (ઇન્ડિકા ૧૭) નીઆર્કસ તથા મેગાસ્થનીસને વિશ્વસનીય પુરુષો તરીકે સાથે મૂકે છે કેટલીક મુસાફરોની વાતો મેગાસ્થનીસે જેવીને તેવી ફરી આપેલી છે તેથી કટાળી સ્ટ્રેબો ગેરવ્યાજબી રીતે તેને જુઠા તરીકે વખોડી નાખે છે મેગાસ્થનીસે એકઠી કરેલી માહિતીની પૂરવણી બીજા લેખકોના લખાણોથી થાય છે મેગાસ્થનીસ વિષેની આપણી માહિતી માટે જે લેખકોના આપણે ઋણી છીએ તેમણે જ તે લેખકોના લેખોના ટુકડા પણ સાચવી રાખ્યા છે એ લેખકોની યાદી માટે સ્વાન બેકના ઉપર દર્શાવેલા પુસ્તકનુ પરિશિષ્ટ I જુઓ મેકક્રિન્ડલના ૭ પુસ્તક ગ્રીક તથા રોમન લેખકોના લેખોમા પ્રાચીન હિદ વિષેના ફકરાનો સૌથી પહેલો સપૂર્ણ સગ્રહ આપે છે

ઇસ્વી સન પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં સ્થપાયેલું, શાહી પાટનગર પાટલિપુત્ર, સોન તથા ગંગાના સંગમથી બનેલી જીભ જેવી જમનની પટી પર સોનને ઉત્તર કિનારે અને ગંગાથી થોડા માઇલ દૂર આવેલું હતું. એ જ જગા પર આજે દેશી વસતીવાળું પટણા શહેર તથા અંગ્રેજની વસતીવાળું બાંકિપુરનું સુંદર સ્ટેશન આવેલું છે; પણ ઘણા સૈકા પહેલા એ નદીઓએ તેમના માર્ગ બદલ્યા છે, અને હાલ તેમનો સંગમ પટણાની ઉપરવાડે ૧૨ માઇલ પર દિનાપુરની છાવણી આગળ થાય છે. તેના હાલના વારસની તળે દટાયેલું તે પ્રાચીન શહેર, તેની માફક ૯ માઇલ લાંબા તથા ૧½ માઇલ પહોળા સાકડા સમાંતર ચતુષ્કોણ આકારે હતું. ચોસઠ દરવાજાવાળા જાડા લાકડાના કોટથી તે રક્ષાયેલું હતું. તે કોટને ૫૭૦ બુરજ હતા અને બહાર સોનના પાણીથી ભરેલી પહોળી અને ઉંડી ખાઇથી તે રક્ષાએલો હતો.[1]

૧. લેફ. કર્નલ વેડલનું પુસ્તક 'ડિસ્કવરી ઑફ ધી એક્ઝેક્ટ સાઈટ ઑફ અશોક'ઝ કલાસિક કૅપિટલ ઑફ પાટલિપુત્ર (કલકત્તા ૧૮૯૨, અને પુનઃ શોધિત ૧૯૦૩) જુઓ લાકડાના કોટના કેટલાક ટુકડા જડયા છે. બાંકિપોર અને પટના વચ્ચેની આગગાડીની સડકની દક્ષિણે આવેલા કુમારાહાર નામના ગામડાનાં ઘર અને ખેતરો નીચે મૌર્ય મહેલોમાંનો એક દટાયો પડયો છે મુંબાઇવાળા સ્વ. રતન ટાટાને ખર્ચે કુમારાહાર આગળ આર્કીઓલૉજીકલ સર્વેના ડૉ. સ્પૂનરે કરેલાં ખોદકામોમાં સો સ્તંભવાળો એક મોટો ઓરડો નીકળી આવ્યો છે. પર્સિ પોલિસના નમુના પર તે રચાયો જણાય છે. એ કામ હજુ ચાલુ છે. પણ ઘણાંજ જાણવા જોગાં પરિણામોની આશા રખાય છે. એનો અહેવાલ કંઈક અંશે એન્યુ રીપો આર્કી. સર્વે ઑફ ઇંડિયા, ઈસ્ટર્ન સર્કલ, ૧૯૧૨–૧૩. પૃ ૫૫–૬૧; માં છે. સર જે. માર્શલને સાંચિ આગળ મૌર્ય સમયનો એક ચૈત્ય મંડપ જડયો છે. સરદારગલી અને કુલુખાનના બાગની પાસે એક જનાનામાં અશોકનો સ્તંભ છુપાયેલો છે, તેની પાસે હ્યુએનત્સાંગે વર્ણવેલો બીજો એક મહેલ હતો. (પી. સી. મુકજીનો અપ્રસિદ્ધ રીપોર્ટ). ફા. હિયાનના કહ્યા પ્રમાણે અશોકે સ્થાપેલું

રાજમહેલ ઘણે ભાગે લાકડાનો બનેલો હોવા છતાં સુસા અને એકબટાના મહેલો કરતાં તે ભભકા અને ભવ્યતામાં ચઢીઆતો ગણાતો હતો. તેના સોનેરી ઢોળવાળા થાંભલા સોનાની વેલ અને ચાંદીનાં પંખીઓથી શણગારવામાં આવ્યા હતા. રાજમહેલનું મકાન વિસ્તીર્ણ ઉદ્યાનની મધ્યમાં આવેલું હતું. તેમાં વિવિધ પ્રકારના સુશોભિત છોડ તથા વૃક્ષ આવેલાં હતાં અને ઠામ ઠામ મત્સ્યોથી ભરેલી ગૃહદીર્ઘિકાઓ ટપકાયેલી હતી.

અહીં રાજદરબાર જંગલી અને વિલાસી ઠઠ્ઠાથી ભરવામાં આવતો હતો. હેમનાં પાત્ર-મોટા પ્યાલા, કેટલાક ૭ ફીટ પહોળા, ઉત્તમ નકશીવાળાં મેજ અને સિંહાસનો, જવાહીરથી મઢેલાં તામ્રપત્રો, અને કિંમતી તથા ભભકાદાર ભરતકામવાળાં ઝભ્ભાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવતાં હતાં અને તેમને લીધે જાહેર પ્રસંગોના ઝળહળાટમાં ઘણો ઉમેરો થતો. જાહેર પ્રસંગોએ રાજા જાહેરમાં દેખા દેવા કૃપાવંત થતો, ત્યારે તે મોતીના ઝુમતાથી શણગારેલી સોનાની પાલખીમાં આવતો અને લાલ અને સોનેરી ભરતકામવાળી ઝીણી મલમલનાં કપડાં પહેરતો. ટુંકી મુસાફરી વખતે તે ઘોડે બેસતો, પણ મુસાફરી લાંબી હોય ત્યારે હાલના રાજાની પેઠે તે સોનાના સાજવાળા હાથી પર સ્વાર થતો. હાલના રાજાઓના દરબારમાં છે તેમ સાઠમારી બહુ લોકપ્રિય તમાશો હતો. અને રાજા સાંઢના, ઘેટા, હાથી ગેંડા, અને બીજા જાનવરોની લડાઈ જોવામાં બહુ આનંદ લેતો. મલ્લ યુદ્ધોનાં દંગલ પણ કરી બતાવવામાં આવતાં. હાલના યુગમાં અપરિચિત એવી એક વિચિત્ર રમત બળદીઆની સરતની હતી. એમાં ખૂબ હોડો બકાતી અને રાજા પણ ઘણા ધ્યાનથી તે જોતો. એ સરતની દોડ ૩૦ સ્ટેડિઆ એટલે ૬૦૦૦ વારની હતી.

નિ-લિ ગામ, કુમારાહારના ખંડિયેરોથી બતાવાય છે. પાટલિપુત્ર ઘણે ભાગે નદીઓથી ઘસડાઈ ગયાનું માનવામાં ક્નિંગહામની ભૂલ હતી. પટના ઉ. અ. ૨૫°૩૭ પૂ. રે. ૮૫°-૧૦ મા છે.

એ સરતમાં રથ દોડાવવામાં આવતા અને તે રથને વચમાં ઘોડો તથા બંને બાજુ બળદ એવી મિશ્ર જોડ જોડવામાં આવતી. સ્વારીનાં ડમણાંને હજુ પણ ગદ ચાલવાળાં ગોધાં હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં જોડવામાં આવે છે. પણ સરત દોડનાર બળદની જાત તો લુપ્ત થઈ જણાય છે.

રાજાની મુખ્ય ક્રીડા મૃગયા હતી અને તે બહુ વિધિસર કરવામાં આવતી. આતરેલા જંગલના ભાગમાંથી શિકારને રાજાએ રોકેલા માંચડા તરફ હાંકવામાં આવતો અને ત્યાંથી તે તેને તીરથી વીંધી નાંખતો. જો શિકાર ખુલ્લા મેદાન પ્રદેશમાં થતો તો રાજા હાથી પર બેસી શિકાર કરતો. શિકાર વખતે હથિયારબંધ સ્ત્રી પતિહારીઓ હાજર રહેતી. આ દાસીઓ પરદેશોમાથી ખરીદવામાં આવતી અને પ્રાચીન હિંદી રાજાઓના દરબારમાં તેના વગર ચાલતું નહિ. રાજાના સરઘસને પસાર થવાનો માર્ગ દોરડાંથી મર્યાદિત કરવામા આવતો અને તેનું અતિક્રમણ કરનારને દેહાત દંડ દેવામા આવતો. ચંદ્રગુપ્તના પૌત્ર અશોકે ઇ. સ. પૂ. ૨૫૯ માં મૃગયાની સંસ્થા સદંતર કાઢી નાખી.

સામાન્ય રીતે રાજા આ વીર સ્ત્રીઓથી રક્ષાયેલો અંતઃપુરમાં જ રહેતો અને ફરીઆદો સાંભળવા, યજ્ઞ કરવા કે લશ્કરી કે મૃગયા નિમિત્તની સ્વારીમા ચઢતી વખતે જ જાહેરમાં દેખા દેતો. દિવસમાં અરજ સાંભળવા તથા જાતે ન્યાય ચુકવવા નિદાન એક વાર તે જાહેરમાં દર્શન દે એવી આશા રાખવામાં આવતી હતી. હાલના હિંદીઓ પેઠે ચંદ્રગુપ્તને માલેશનો અથવા શરીર ચંપાવવાનો શોખ હતો અને એવો રિવાજ હતો કે જાહેર દરબાર વખતે તેણે તે શોખ કરવો. તે ન્યાય ચુકવતો હોય તે વખતે ચાર આદમી અબનુસના વેલણથી તેના અંગની ચંપી કરતા હતા. હિંદી દરબારપર ભારે અસર કરનાર ઇરાની રિવાજ મુજબ રાજા પોતાની જન્મગાંઠને દિવસે

પોતાના વાળ ધોતો[1] એ પ્રસંગે ભારે ઉત્સવ મનાતો, અને તે પ્રસંગે ઉમરાવો પાસેથી ભારે નજરાણાની આશા રાખવામાં આવતી

આ બધા સોના અને હાક અને આટઆટલી સૂક્ષ્મ સાવચેતી છતાં રાજાનો જીવ તો ફીકરમાં જ રહેતો રાજાની જીંદગી એટલી બધી વાર છુપા કાવતરાંથી જોખમાતી કે દિવસના સુવાનું અથવા એક જ ઓરડામાં લાગલાગટ બે રાત સુવાનું જોખમ વહોરવાની હિંમત તે ધરી શકતો નહિ રાજાને ઝેર દેનારના તથા ભોજન વારે તેના સુવાના ઓરડામાં રાતના છાનામાના દાખલ થઈ તે સુતો હોય તેવામાં તેને મારી નાખવા મોકલેલા બહાદુર મારાઓના છુપા કાવતરાં શોધી કાઢવામાં રાજાના બ્રાહ્મણ મંત્રીની નિપુણ ઝીણવટનો નાટ્યકાર બહુ તાદૃશ ચિતાર આપે છે

લશ્કરી બળ

જે લશ્કરની સહાય વડે ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય તથા ગાદી મળ્યાં હતાં, તેનું સંખ્યાબળ ઘણું મોટું રાખવામાં આવ્યું હતું, અને પૂર્વ દેશોના ધોરણે જોતાં તેની કાર્યક્ષમતાનું ધોરણ ઘણું ઉંચું રહે એવી રીતે તેના સરંજામ, વ્યવસ્થા તથા વહીવટ રાખવામાં

---

૧ સ્ટ્રેબો XV, ૬૯, હીરોડોટસ, IX ૧૧૦ માસિસ્ટિસની ભયંકર પત્નીના સંબંધમાં હીરોડોટસ એ બાબત જાહેર કરે છે ઈરાનીઓનો વાળ ધોવાનો ઉત્સવ રાજાની જન્મગાંઠને દિવસે ઉજવવામાં આવતો હતો તેથી તેનું હિંદી અનુકરણ પણ તેવે જ પ્રસંગે ઉજવાતું હશે એમ માની શકાય (પર્શિયન ઇન્ફ્લુઅન્સ ઓન મૌર્ય ઇંડિયા, ઇન્ડિ એન્ટિ ૧૯૦૫ પૃ ૨૦૧) હાલમાં ઘણા હિંદુઓની તરફદારીના વિષયરૂપ બોડાં માથાં પ્રાચીન હિંદમાં પસંદ કરવામાં નહોતાં આવતાં આપણને જણાવવામાં આવે છે કે હિંદીઓ વારેઘડીએ માથાના વાળ ઓળે છે પણ ભાગ્યે જ તેમને કાપે છે દાઢી તો તેઓ કદી કાપતા નથી પણ તે સિવાયના મોંના બધા ભાગ પરથી વાળ કાઢી નાખે છે અને તેથી તે ચળકાટ મારતું દેખાય છે (કર્ટિયસ, VIII ૮)

આવતાં હતાં. જરૂર પડે ત્યારે પ્રજાજનમાંથી ઉભું કરી શકાય એવું એ લશ્કર નહોતું, પણ તે જાથુકનું હતું અને તેને ઉદાર હાથે તથા નિયમિત રીતે પગાર આપવામા આવતો, અને સરકાર તરફથી તેને ઘોડા, હથિયાર, સરંજામ અને બીજો જોઇતો સાગાન પુરો પાડવામાં આવતો.[1] મહાપદ્મનંદના હાથ નીચેના લશ્કરમાં ૮૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૨૦૦,૦૦૦ પાયદળ, ૮,૦૦૦ રથ તથા ૬,૦૦૦ યુદ્ધના હાથી હતા. એ મોટા લશ્કરમા ચંદ્રગુપ્તે બહુ વધારો કર્યો હતો. તેણે પાયદળ લશ્કરને વધારી ૬૦૦,૦૦૦ નું કર્યું હતું. વળી તેની પાસે ઘોડેસ્વાર ૩૦,૦૦૦ હતા, લડાયક હાથી ૯,૦૦૦ તથા તે ઉપરાંત રથ હતા, અને એ બધા નિયમિત પગારદાર સ્થાયી ખાતામાં ચડાવવામાં આવ્ય હતાં.[2] રાજાની સેનામા હાથીનો વિભાગ બહુ અગત્યનો ગણાતો હતો, કારણ કે ચાણાક્યના મતાનુસાર 'દુશ્મનની સેનાના નાશનો આધાર હાથીઓ ઉપર છે.'[3]

દરેક ઘોડેસ્વાર ગ્રીક લોકોને 'સોનિયા' નામથી પરિચિત ભાલાને મળતા બે ભાલા તથા એક ઢાલ રાખતો. પાયદળનો દરેક સિપાઈ તેના મુખ્ય હથિયાર તરીકે એક તલવાર અને તે ઉપરાંત વધારાનાં હથિયાર તરીકે બરછી અથવા તીરકામઠાં રાખતો. ભોંયપર રહેતા કામઠીના છેડાપર ડાબો પગ દબાવી તેની મદદથી તીર ફેંકવામાં આવતું. તે એટલા જોરથી જતું ઢાલ કે છાતીપરનું બખ્તર તેની સામે ટકી શકતું નહિ.[4]

દરેક રથ બે અથવા ચાર ઘોડાથી ખેંચાતો હતો અને તેમાં સારથી ઉપરાત બે યોદ્ધાનો સમાવેશ થતો. હાથી ઉપર મહાવત ઉપરાંત ત્રણ કામઠીવાળા રહેતા. આ હિસાબે ૯,૦૦૦ હાથી ઉપર

---

૧. ડાયોડોરસ, ii, ૪૧.

૨. પ્લિની, vi, ૧૯; પ્લુટાર્ક, એલેગ્ઝાંડર પ્રકરણ ૬૨.

૩. અર્થશાસ્ત્ર, પુસ્તક ૭, પ્રકરણ ૧૧ (ઇન્ડિ. એન્ટિ. ૧૯૧૦, પૃ. ૬૮).

૪. એરિયન, ઇંડિકા, પ્રકરણ ૧૬.

૩૬,૦૦૦ યોદ્ધા હતા એવો અર્થ સૂચવાય છે અને રથ મહાપદ્મનંદના કરતા વધારે નહોતા એમ ધારીને ૮,૦૦૦ ગણીએ તો તેના ઉપયોગ માટે ૨૪૦૦૦ આદમીનો ખપ પડતો હશે આ પ્રમાણે જોતા લશ્કરમા સિપાઇઓની કુલ સખ્યા ૬૦૦,૦૦૦ પાયદળ, ૩૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૩૬,૦૦૦ હાથીપરના સિપાઇ તથા ૨૪,૦૦૦ રથપરના સિપાઇ મળી—અનુચર તથા નોકરોને બાદ કરતા ૬૯૦,૦૦૦ કુલ થાય

પ્રથમ દર્શને ન માની શકાય એવા મોટા આ આકડા, પાછલા યુગોમા હિંદી રાજાઓએ યુદ્ધમા મહા પ્રમાણ લશ્કરો વાપરેલા જાણીએ છીએ તેથી જ ખરા હોય એમ માની શકીએ છીએ દાખલા તરીકે સોળમા સૈકામા વિજયનગરના રાજાનો સમકાલીન પોર્તુગીઝ ઇતિહાસકાર ન્યુનેઝ લખે છે કે તે રાજા રાયચુર સામે ૭૦૩,૦૦૦ પાયદળ, ૩૨,૬૦૦ ઘોડેસ્વાર તથા ૫૫૧ હાથીનુ લશ્કર તથા તે ઉપરાત છાવણી જોડે આવનારાઓનુ મોટુ લશ્કર લઈ ગયો હતો [1]

યુદ્ધ ખાતુ

ચન્દ્રગુપ્તના હાથ નીચેનુ જબરૂ લશ્કર હિંદમા મોટામા મોટુ હતુ અને તે ખૂબ કાળજીથી વ્યવસ્થિત કરેલા યુદ્ધ ખાતાના દોરવણી અને વહીવટ નીચે રાખવામા આવ્યુ હતુ ત્રીસ સભ્યોના એક મડળને છ પચ-સમિતિમા વહેચી નાખવામા આવ્યુ હતુ દરેક પચ સમિતિ પાચ સભ્યોની હતી અને તેમને નીચે મુજબ ખાતા સોપવામા આવ્યા હતા સખ્યાક ૧ ની પચ સમિતિને નૌકાધીપના સહકારમા નૌકા ખાતુ, સખ્યાક ૨ ના પચ સમિ-

---

૧ સ્ટ્રેબો, xv, ૫૨, ઇન્ડિયન, xiii, ૧૦, પજાબમા પોરસનો દરેક રથ ચાર ઘોડાથી ખેચાતો હતો તથા તેમા છ માણસો બેસવાની ગોઠવણ હતી તેમાના બે ઢાલવાળા રથની દરેક બાજુએ મુખ્યો એક એક કામઠીવાળો, તથા બે હથિયારબધ સારથીઓ રહેતા, કારણ કે પાસે આવી જતા હાથો હાથની લડાઈ ચાલતી ત્યારે તેઓ લગામ છોડી દેતા અને દુશ્મન પર કરાચાપરી તીર ફેકતા (કર્ટિયસ viii ૧૪)

તિને માલ લઇ જવા લાવવાનું ખાતું, મોદીખાનું અને લશ્કરમાં જોઇતા ઘાસીઆ, કારીગર, અશ્વપાળ, નગારચીઓ વગેરે પુરા પાડવાનું ખાતું; સંખ્યાંક ૩ ની પંચ સમિતિને પાયદળ: સંખ્યાંક ૪ ની પંચ સમિતિને ઘોડેસ્વાર લશ્કર; સંખ્યાંક ૫ ની પંચ સમિતિને યુદ્ધના રથ અને સંખ્યાંક ૬ ની સમિતિને યુદ્ધના હાથીનું ખાતું એમ ખાતાં સોંપવામાં આવ્યાં હતા.

કાર્યક્ષમ વ્યવસ્થા

પ્રાચીન કાળથી બધા હિંદી લશ્કર સાધારણ રીતે ઘોડેસ્વાર, પાયદળ, હાથી તથા રથ એમ ચાર અંગનાં બનતાં ગણવામાં આવે છે. આ દરેક અંગ કુદરતી રીતે એક એલાહેદા સત્તાધીશના હાથ નીચે રહે એમ હતું. બધાં અંગને જોઇતી ચીજો પુરૂં પાડવાનું ખાતું તેમજ નૌકા ખાતું એ એનો વધારો ચંદ્રગુપ્તની પ્રતિભાનું પરિણામ છે. એની વ્યવસ્થા લખાણમાં જેવી પદ્ધતિસર છે તેવી જ વ્યવહારમાં પણ કાર્યક્ષમ હશે, કારણ કે એનાથી એ આખા હિંદપર ફરી વળી તેને વશ કરી શકયો એટલું જ નહિ, પણ તે મેસીડોનીઆની પલટણોને હિંદ બહાર કાઢી શકયો તથા સેલ્યુકસની ચઢાઇને પાછી હઠાવી શકયો હતો.

દિવાની વહીવટ

ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યના દિવાની વહીવટની વિગતો જોઇએ તેટલી વિપુલ નથી તોપણ તેના રાજ્યતંત્રનો ખ્યાલ આપવા માટે પુરતી છે. એ તંત્ર રાજાની અંગત આપખુદીપર આધાર રાખતું હોવા છતાં કેવળ સ્વચ્છંદી જુલમ કરતાં કાંઇક વધારે સારૂં હતું.

સુધરાઈ પંચ

પાટનગર પાટલિપુત્રના વહીવટની વ્યવસ્થા સેના—મંડળના ત્રીસ સભ્યો જેટલાજ સભ્યોના મંડળની નીમણોકથી કરવામાં આવી હતી. તે મંડળને પાંચ પાંચ સભ્યોની બનેલી ૭

સમિતિઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રાચીન કાળથી હિંદમાં દરેક ન્યાત તથા ધંધાની આંતર્વ્યવસ્થા ભિન્ન અમલદારી પંચાયતોથી થતી આવી છે અને ઉપર જણાવેલી પંચ સમિતિઓ તેની અમલદારી આવૃત્તિઓ ગણી શકાય.

ઔદ્યોગિક કળા

પહેલી સુધરાઇ પંચ સમિતિને ઔદ્યોગિક કળાને લગતી બધી બાબતો સોંપવામાં આવી હતી. તે ઉચિત મજુરીના દર ઠેરવવા માટે જવાબદાર હતી, તથા ચોકખી અને સારી ચીજોનો ઉપયોગ કરાવવા તેમજ સત્તાવાળાઓએ ઠરાવ્યા મુજબ રોજના પ્રમાણમાં બરાબર કામ કરાવવા માટે હમેશાં તત્પર રહેતી. હરેક કારીગરો કાંઈ ખાસ પ્રકારે રાજ્યસેવકો ગણાતા હતા, કારણ કે કારીગરના હાથ અથવા આંખને નુકસાન કરી તેની કાર્યક્ષમતાને બગાડનાર આદમીને દેહાંત દંડ દેવામાં આવતો.

પરદેશીઓ

બીજી પંચ સમિતિ નિયુક્ત રહેના પરદેશી તથા પરદેશી મુસાફરોની બાબતપર ધ્યાન આપતી અને હાલના યુરોપમાં પરદેશી રાજ્યસત્તાના પ્રતિનિધિરૂપ એલચીઓ કરે છે તેવું કામ કરતી. ખાસ કરીને બધા પરદેશીઓની ઝીણી તપાસ રાખવા અને તેમને રહેઠાણ પર, મદદગાર અને જરૂર પડે તો વૈદ્યકીય મદદ પુરી પાડવા. મરી ગએલા પરદેશીઓને દાટી દઈને ઠેકાણે પાડવાના આવતા, તેમની મીલકતની વ્યવસ્થા આ સમિતિના સભ્યો કરતા અને તેની ઉપજને હકદાર વારસોને સોંપી આપતા. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં મૌર્ય રાજ્ય પરદેશી રાજ્યો જોડે સતત સંબંધમાં આવતું હતું એ પણ પરદેશી કામને અંગે તેના બંદોબસ્તની સુધારાને અંગે. ઉપર જણાવેલી વિગતો નિઃસંદેહ રીતે પાકો પુરાવો છે.

ત્રીજી પંચ સમિતિ જન્મ મરણની નોંધ માટે જવાબદાર હતી અને આપણને ચોક્કસ રીતે માહિતી આપવામા આવે છે કે સરકારની જાણને માટે તેમજ કર નાંખવાની સગવડ માટે એવી નોધ રાખવાની ફરજ પાડવામા આવતી હતી. ઉપર જે કરનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે તે વર્ષે દહાડે માથાદીઠ આટલું એવો માથા વેરો કદાચ હશે. સાધારણ પૌર્વાત્ય સરકારોની બેમિસલ પદ્ધતિના જાણકારને ચંદ્રગુપ્તની આ જન્મ તથા મરણની નોધથી જેટલું આશ્ચર્ય લાગે છે તેટલું તેના બીજા કોઇ ધારા ધોરણથી લાગતું નથી. હાલના સમયનાં કોઈ પણ રાજાએ આવું કામ સ્વતંત્ર રીતે દાખલ કર્યાનું સાંભળવામાં આવ્યુ નથી અને 'ઉચ્ચ કે નીચ કોઇમાં જન્મ મરણ છુપા ન રહે' એવી કાળજી કોઇ જુંના સમયનો રાજા રાખતો હશે એવી કલ્પના જ અસંભવિત છે. અટપટી વ્યવસ્થાવાળા તથા જન્મ મરણના આંકડાની માહિતીની અગત્યને સમજનાર હાલની અંગ્રેજ સરકારે ઘણા અર્વાચીન સમય સુધી એવા આંકડા એકઠા કરવાનો યત્ન કર્યો નહિ અને એ આંકડાઓમા વ્યાજબી ચોકસાઇ મેળવવામા તેને ઘણી મુસ્કેલી અનુભવવી પડી છે.

જન્મ, મરણના આંકડા

વેપાર તથા ધંધાનો અગત્યનો વિભાગ ચોથી પંચ સમિતિને હાથ હતો. એ વેચાણનું નિયમન કરતી અને યોગ્ય રીતે છાપેલાં તોલ તથા માપનો ઉપયોગ કરાવતી. વેપારીઓ પરવાનાનો કર ભરતા, અને એક કરતાં વધારે ચીજોનો વેપાર કરનારને બેવડું આપવું પડતું.

વેપાર

આજ રીતે કારખાનાંપર દેખરેખ રાખવા માટે પાંચમી સમિતિ હતી. એક વિચિત્ર ધારાથી નવા માલને જુના માલથી જુદો પાડવામાં આવતો

કારખાનાં

અને એ ધારાના ભંગ માટે દંડ કરવામાં આવતો. આમ કરવાનું કારણ એવું હતું કે અમલદારની મંજુરી મેળવ્યા સિવાય, વેચાણથી કે ગીરોથી જુના માલની લેવડદેવડની મના કરવામાં આવી હતી અને આવા માલનું વેચાણસાટાણું અમુક સરતેજ કરવા દેવામાં આવતું.

વેચાણપર દશાંશ ભાગ

વેચાયેલા માલની કિંમતનો દશમો ભાગ ઉઘરાવવો એ છઠ્ઠી અને છેલ્લી પંચ સમિતિનું કામ હતું. એ કરની ચોરી કરવાના ગુનાહ બદલ મરણની સજા થતી. વેચાણપર આવો કર લેવાનું હિંદમાં તો સામાન્ય છે પણ ચંદ્રગુપ્તે નક્કી કરેલી ભારે સજાથી તે ભાગ્યેજ ઉઘરાવવામાં આવ્યો છે.

સાધારણ સુધરાઇ વહિવટ

આપણને મળેલી વિગતવાર માહિતી પાટનગર પાટલિપુત્રના સુધરાઈ વહિવટને લગતી છે, પણ તક્ષશિલા, ઉજ્જયિની અને રાજ્યના બીજાં મોટા શહેરની વ્યવસ્થા એવાજ સિદ્ધાંત તથા એને મળતી પદ્ધતિએ ચાલતી હશે એવું અનુમાન કરવું તદ્દન વ્યાજબી છે. અશોકનું 'પ્રાંતિક ફરમાન' કલિંગમાં આવેલા તોશાલી શહેરના ઉપરી અમલદારને ઉદ્દેશી કરવામાં આવેલું છે.

ઉપર વર્ણવેલી ખાતાની ખાસ ફરજો ઉપરાંત સુધરાઇના સભ્યો તેમના સમષ્ટિ રૂપમાં શહેરની તમામ બાબતોની દેખરેખ માટે તેમજ બજારો, મંદિરો, બંદરો અને સામાન્ય રીતે લોકતા બધા જાહેર કામોને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે જવાબદાર હતા.[1]

---

૧ ઇંડિકામાં ફકરો xxxiv, સ્ટ્રેબોમાંથી xv, ૧, ૫૧, મૅક્રિન્ડલે 'ઍન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા ઍઝ ડિસ્ક્રાઇબ્ડ બાય મેગાસ્થનીસ ઍન્ડ ઍરિયન'માં પૃ ૮૭ ઉપર અને વળી પાછું 'ઍન્શિયન્ટ ઍઝ ડિસ્ક્રાઇબ્ડ ઇન ક્લાસિકલ

દૂરના પ્રાંતોનો વહિવટ સુબાઓને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને તે સામાન્ય રીતે ઘણુંકરીને રાજ્ય-કુટુંબના આદમી હતા. સુબાગીરિ બાબતની માહિતી ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય કરતાં અશોકના રાજ્યની વધારે સંપૂર્ણ હોવાથી, અશોકની રાજ્યવહિવટની પદ્ધતિ ચર્ચાશે ત્યારે તેનો ફરી ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

સુબા

પૌર્વાત્ય રાજશાહીના સામાન્ય શિરસ્તાને અનુસરી સરકાર હાલમાં અખબાર નવીસ નામથી ઓળખાતા ખાસ પ્રતિનિધિઓ દ્વારા દૂરના અમલદારો પર નજર રાખતી. ગ્રીક લેખકો તેમને નિરીક્ષક અથવા 'દ્રષ્ટા' તરીકે ઓળખતા. અશોકનાં ફરમાનોમા તેઓ 'રાજપુરૂષ' (પુલિસાનિ સ્તંભ આજ્ઞા vi) અને

અખબાર–નવીસ

લિટરેચર' માં પૃ ૫૪ પર તર્જુમો કરેલો છે એવા જ નિયમો લગભગ અર્વાચીન સમય સુધી ઉપયોગમા ચાલુ હતા. ફ્રેન્ચ મુસાફર ટેવર્નિયર (પ્હેલી આવૃત્તિ ૧૬૭૫) આપણને કહે છે કે કાશીમાં બે હાટ હતા ' અને ત્યાં લોકો સુતરાઉ તથા રેશમી માલ અને બીજો સામાન વેચતા. વેચનારમાંના ઘણા તો એ ટુકડા બનાવનારાજ હતા. આ રીતે પરદેશીઓ તે માલ સીધો તેના બનાવનારની પાસેથીજ લઇ શકતા. આ કારીગરોને વેચવા માટે માલ કાટતાં પહેલાં કબાલાવાળા પાસે (વેચાણ પર કર ઉઘરાવનાર પાસે) છીટ તથા રેશમના ટુકડા પર રાજાની છાપ લગાવવા જવું પડે છે, કારણ કે તેમ ન કરે તો, તેમનો દંડ કરવામાં આવે છે અથવા ફટકા મારવામાં આવે છે. (વ. બૉલ, તરજુમો ટેવર્નિયર ટ્રાવેલ્સ ઇન ઇંડિયા, I, ૧૧૮)

મૌર્ય સમયમાં પણ કાશીનું સુતરાઉ કાપડ પ્રખ્યાત હતું એ જાણવા જેવી બાબત છે. સારામાં સારી જાત દક્ષિણમાં મદુરાથી, કોંકણ, કલિંગ, કાશી, વગ, વત્સ કે કૌશંબી અને માહિષ્મ તીક્ષ (નર્મદા પર માંધાતા) આવતી હતી (અર્થશાસ્ત્ર પુસ્તક ૨, પ્રકરણ ૧૨,). બંદરો સોન અને ગંગા નદી પર હતાં. સોનના જુના માર્ગપર ઇટના ઓવારાનાં અવશેષ હજુ પણ મળી આવે છે.

'પ્રતિવેદક' (શિલા આજ્ઞા VI) તરીકે જણાવવામા આવ્યા છે ગામ તથા ગામડામા જે બને તેની પર નજર રાખી તેની સરકારને છુપી રીતે જાણ કરવી એ તે અમલદારોનુ કામ હતુ એરિયન નોધે છે કે હિંદની રાજશાહીની પેઠે બીજા સ્વતત્ર રાજ્યોના સત્તાધીશો પણ એવા અમલદારો નીમતા એ લોકો છાવણી તથા શહેરોમા આ કામ માટે ગણિકાની મદદ લેવામા હીણપત નહોતા માનતા અને કોઈક વાર તેમણે પોતાના ઉપરીને વિચિત્ર નિંદાપૂર્ણ રાજખટપટાની બાતમી મોકલ્યાની હશે એરિયનને આ વાત કહેનારાઓએ ખાત્રી આપી હતી કે આ પ્રમાણે મોકલાતી બાતમીઓ હમેશા ખરીજ હતી અને કોઈ હિંદવાસીપર અસત્ય કથનનો આરોપ મુકી શકાય એમ હતુ જ નહિ, અને જો કે એ ચોક્કસ છે કે પ્રાચીન હિંદના લોક સરળતા તથા પ્રમાણિકપણા માટે ઇર્ષ્યા થાય એવી અને જાહેર નામના ભોગવતા હતા,[1] તોપણ ઉપર જણાવેલી બાબત પુરેપુરી અને ચોક્કસ રીતે ખરી છે એ બાબતમા ના કહી શકાય એમ છે

મેગાસ્થનીસે એવુ અવલોકન નોધેલુ છે કે તે ચન્દ્રગુપ્તની ચાર લાખ આદમીની છાવણીમા રહેલો હતો

ફોજદારી કાયદાપોથી

ત્યારે એક દિવસમા જાહેર થયેલી કુલ ચોરીઓની રકમ ૨૦૦ ડ્રેકમાઈ એટલે આશરે ૮ પાઉન્ડ કરતા વધારે થતી નહિ આ ઉપરથી લોકોના સામાન્ય પ્રમાણિકપણાની અને ફોજદારી કાયદાના વહિવટની કાર્ય-દક્ષતાની સાબીતી મળે છે કોઈ ગુનો થતો ત્યારે બહુ કરડ સખતાઈથી દાબી દેવામા આવતો સાધારણ અગચ્છેદથી કોઈને વાયલ કરનાર ગુનેગારનુ તે જ અગ છેદી નાખવામા આવતુ અને તે ઉપરાત તેનો હાથ કાપી નાખવામા આવતો જેને ઇજા થઇ હોય તે આદમી રાજ-કાર્યમા રોકાયેલો કારીગર હોય તો (ગુનેગારને) મરણની સજા થતી

---

૧ આ બાબતની સાબીતીનુ એકીકરણ મેક્સમુલરે 'ઇંડિયા, વૉટ ઇટ કેન ટીચ અસ' એ પુસ્તકમા આપેલુ છે (લૉન્ડનો આવૃત્તિ, ૧૮૮૩, પૃષ્ઠ ૮૪)

ખોટી સાહેદી આપવાના ગુના બદલ હાથ પગનાં આંગળાં કાપી નાંખવામાં આવતાં અને કેટલાક ખાસ નિર્દિષ્ટ નહિ કરેલા ગુનામાં તો ગુનેગારનું માથું સુદ્ધી નાંખવામાં આવતું. આ સજા ખાસ નાલેસી-ભરી લેખાતી. પવિત્ર વૃક્ષને ઇજા, વેચાયલા માલ પર સુધરાઇને આપવાનો દશાંશ કરની ચોરી તથા શિકાર પર જતી રાજાની સ્વારીના માર્ગનું અતિક્રમણ—એ બધા પ્રસંગોમાં દેહાંત દંડની સજા થતી. ફોજદારી કાયદા એકંદરે છુટછાટ વગરની કડકાઈ તથા આદમીની જીંદગીની નહિ જેવી પરવાથી પંકાયેલા હશે, એમ સાબીત કરવા આ સખતાઇના નોંધાયેલા દાખલા પુરતા છે.

જમીન મહેસુલ

હિંદનો દેશી કાયદો ખેડાણની ભોંયને રાજ્યની મીલકત તરીકે સ્વીકારે છે અને રાજ્યસત્તાનો તેની પર મહેસુલ વસુલ કરવાનો હક્ક માન્ય રાખે છે. એ મહેસુલ કુલ પેદાશનો અથવા તેની રોકડ કિંમતનો ઘણો મોટો ભાગ થવા જાય છે. [૨] સામાન્ય પ્રાચીન રિવાજથી જુદા પડી ખેડાણ ભોંયને ખાનગી મિલકત તરીકે સ્વીકારનાર અંગ્રેજી કાયદા પણ આગ્રહપૂર્વક જાહેર કરે છે કે જમીન મહેસુલ એ ભોંય પર પહેલું માગણું છે; અને તેમાં કસુર થાય તો બધા ભારથી મુક્ત રહે એમ તે જમીનનું વેચાણ કરી તે માગણું વસુલ કરવાની રજા આપે છે. હજુ પણ હિંદના નાણાં પ્રકરણનો મુખ્ય આધાર જમીન મહેસુલ જ છે. ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં પણ તેમજ હશે. એની જમાબંદી અથવા જમીનની કિંમત તથા આંકણીની વિગતો સચવાયેલી નથી અને તેની આંકણી દર વર્ષે થતી કે લાંબે અંતરે થતી તે જણાતું નથી. કુલ પેદાશમાંથી ચોથો હિસ્સો સાધારણ રીતે સરકારના હીસ્સા તરીકે લેવામાં આવતો એમ કહેવામાં

---

૨. શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ લોકો સ્વીકારે છે કે રાજા જલ તથા જમીન બંનેનો માલીક છે; અને પ્રજાજનો આ બે સિવાય બીજી બધી ચીજો પર માલકી હક્ક ધરાવી શકે (અર્થશાસ્ત્ર પર ટીકા, પુસ્તક ii, પ્રકરણ ૨૪)

આવે છે, પણ હાલની પેઠે તે સમયે પણ વ્યવહારમાં ખરેખરી રીતે લેવાતો હીસ્સો ખૂબ બદલાતો રહેતો અને બધા પ્રાંતો જોડે એક-સરખો વહીવટ રાખી શકાય એમ નહોતું તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક નહિ દર્શાવેલા દાણ પણ લેવામાં આવતા લશ્કર સિપાઈનો ધંધો કરતા આદમીઓનું બનેલું હોવાથી લડનાર વર્ગોમાંથી તેની ભરતી કરવામાં આવતી અને ખેતી કરનાર પ્રજાને લશ્કરી નોકરીમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવતી યુદ્ધમાં રોકાએલા શત્રુ રાજાઓના ધંધાદારી સિપાઈઓ લડતા તે વખતે ખેડુતો તેમનો ધંધો શાંતિથી કરી શકતા, એ બાબત મેગાસ્થનીસે ઘણા આશ્ચર્ય તથા પ્રશંસાની લાગણી સાથે નોંધી છે

પીત

જમીનને પાણીના પવાણની યોગ્ય વ્યવસ્થા એ હિંદમાં મુખ્ય અગત્યની બાબત છે અને જમીનોની માપણી તથા દરેક ખેતરને જીવનપ્રદ પાણીનો યોગ્ય હીસ્સો મળે એવી નહેરોના દ્વારોની વ્યવસ્થા રાખવાની ફરજવાળું ખાસ પીત ખાતું ચંદ્રગુપ્તે નિભાવ્યું હતું એ ખરેખર તેને માટે મહાન યશની વાત છે આ પીત ખાતાની ફરજના એક ભાગ તરીકે જમીનની માપણીનો ઉલ્લેખ છે તે બતાવી આપે છે કે પવાણના પાણીનો કર લેવાતો હશે અને નહેરોના મુખનો ઉલ્લેખ સૂચવે છે કે નહેરોની નિયમિત પદ્ધતિ હશે.

સુદર્શન તળાવ

કાઠીઆવાડમાં ગિરનાર આગળની પ્રખ્યાત શિલા પર ઈ સ. ૧૫૦ની સાલ પછી તરત જ ક્ષત્રપ-રુદ્રદામને લેખ કોતરાવ્યો, તેની ચાર સદી પૂર્વે તેની ઉપર અશોકે તેની અમર આજ્ઞાઓની પ્રત છપાવી હતી તે સ્પષ્ટ સાખ પુરે છે કે ઘણા દૂર આવેલા પ્રાંતોમાં પણ મુખ્ય સરકાર પવાણના પ્રશ્ન માટે કેટલી કાળજી રાખતી હતી ગિરનાર સરમી અમુક પાળે અને મૌર્ય પાટ-

નગરથી ઓછામાં ઓછા ૧૦૦૦ માઇલ જેટલો દૂર આવેલો છે તો પણ સ્થાનિક ખેડુતોની જરૂરીઆત સમ્રાટની નજર બહાર નહોતી. ચંદ્રગુપ્તના પશ્ચિમ પ્રાંતોના સુબા પુષ્પગુપ્ત વૈશ્યે જોયું કે એક નાના ઝરણના પ્રવાહને સેતુ વડે રોકવાથી પીત માટે બહુ ઉપયોગી જલાશય પુરૂં પાડી શકાય એમ છે. આથી એ પહાડની પૂર્વે આવેલા દૂર્ગ તથા તેનાથી આગળ પૂર્વમાં આવેલી 'લેખ–શિલા'ની વચ્ચે તેણે 'સુદર્શન' એટલે 'સુંદર દેખાવવાળું' એક તળાવ રચ્યું. પણ તેને માટે જરૂરના વધારાના જળમાર્ગ તે પુરા કરી શક્યો નહિ. એ માર્ગો ચંદ્રગુપ્તના પૌત્ર અશોકના રાજ્યમાં, તે સમયના ત્યાંના સુબા ઇરાની રાજા તુશષ્પની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરવામાં આવ્યા. મૌર્ય સમ્રાટોના આશ્રય નીચે નિર્માણ થયેલા આ ઉપયોગી કામો ચારસો વર્ષ સુધી ટક્યાં, પણ ઇ. સ. ૧૫૦ ની સાલમા એક અત્યંત ઉગ્ર તોફાને સેતુનો અને તેની સાથે તે તળાવનો નાશ કર્યો.

સેતુ ફરીથી બાંધ્યો

શક ક્ષત્રપ રૂદ્રદામનની આજ્ઞાથી એ સેતુ પહેલા કરતાં ત્રણ ગણો મજબૂત ફરીથી બાંધવામાં આવ્યો. તેણે એ કામનો ઇતિહાસ એક લેખમા નોંધ્યો છે અને ચંદ્રગુપ્ત તથા અશોકનાં નામવાળી જાણીતી શિલાલેખની નોંધ તો તે એકજ છે. રૂદ્રદામનના ચણતરની ત્રણગણી મજબુતી હોવા છતા, તે પણ કુદરતી બળોના આવેશ સામે ટકી શક્યું નહિ. તે સેતુ ફરીથી તુટયો અને સ્કંધગુપ્ત રાજાના સમયમાં ઇ. સ. ૪૫૮ માં ત્યાંના સ્થાનિક સુબાએ તેની વળી પાછી મરામત કરી. કોઈ અજાણ્યા સમયે એ પ્રાચીન કામો ખંડીયેર થઈ પડયા અને તે તળાવનો આખરે પૂર્ણ લોપ થઇ ગયો. ગાઢ જંગલમા દટાઇ ગયેલું તેનું સ્થાન એટલું બધું ભુલાઈ ગયું કે તેના સાંપ્રત કાળના સ્થાનિક તપાસ કરનારાને તેના સ્થાનનો ચોક્કસ નિર્ણય કરતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડેલી છે.

રાજ્યના દૂર આવેલા એક પ્રાંતના પવાણના પાણીના બાંધકામ પાછળ આટલા બધા ખર્ચ અને કાળજી કરવામા આવ્યા હતા તે મહાન મૌર્ય સમ્રાટો ખેતરોને પાણી પુરૂ પાડવાની બાબતને બહુ અગત્યની રાજ્ય-ફરજ સમજતા હતા તેનો સચોટ પુરાવો છે મેગેસ્થનીસે નોધ કરી છે કે રાજ્યના અમલદારો, ઇજીપ્તની પેઠે જમીન માપતા તથા બધા લોક વ્યાજબી હીસ્સો લઈ શકે માટે શાખા-નહેરોમા પાણી વહેચવા માટેના મુખોની તપાસ રાખતા, તેની ચોકસાઇનો ઉપલી બીના જાણવાજોગો દાખલો પુરો પાડે છે

સખ્ત નિયંત્રણ

મધ્યસ્થ સરકાર સ્થાનિક અમલદારો મારફત પ્રજાના બધા વર્ગ અને વર્ણો પર સખ્ત નિયંત્રણ રાખતી હતી બ્રાહ્મણ જ્યોતિષીઓ, ભવિષ્ય ભાખનાર તથા યજ્ઞનુ કામ કરાવનાર પુરોહિતો જેને મેગાસ્થનિસ ભૂલથી 'તત્ત્વજ્ઞાની'નો એક જુદો વર્ગ બનાવતા કપે છે તેમને પણ તેમના અવલોકન તથા ભવિષ્યવાણી ખરા પડે કે ખોટા તે પ્રમાણે ઇનામ આપવામા આવતા કે દંડ કરવામા આવતો કારીગરોમા વહાણ બાંધનાર તથા બખ્તર બનાવનાર પગારદાર જાહેર નોકર હતા અને તેમને કોઇ ખાનગી માણસનુ કામ કરવાની છુટ નહોતી કડીઆરા, સુથાર તથા લુહાર પણ ખાસ દેખરેખને પાત્ર હતા પણ તે દેખરેખ કયા પ્રકારની હતી તે ચોક્કસ બનાવવામા આવ્યુ નથી

ઘોડેસ્વારીના ધારાઓ

ગ્રીકોના લખ્યા પ્રમાણે કોઈપણ ખાનગી માણસને ઘોડો કે હાથી રાખવાની છુટ નહોતી, કારણ કે એ પ્રાણીઓમાના કોઇને રાખવાનો ખાસ હક્ક માત્ર રાજ્યકર્તાઓનો જ હતો ઉપલી હકીકત જો દેશના બધા ભાગને લાગુ પાડી કહેવામા આવી હોય તો તે બેશક અચોક્કસ છે, અને એરિયનના વ્યાજબી અને વિગતવાર અવલોકનથી એ ભૂલ સુધરે છે એ લેખક લખે છે કે સાધારણ

રીતે ઘોડા, ઉંટ તથા ગધેડાં વાહન તરીકે વપરાતાં, હાથીનો ઉપયોગ માત્ર ધનાઢ્ય લોકો જ કરતા, તે રાજ્યવંશીઓને માટે યોગ્ય વાહન ગણાતું હતું. હાલના સમયમાં ગધેડાં તરફ તિરસ્કારની નજરે જોવાય છે તથા કુંભાર અને ધોબીના ભાર વહેનાર પ્રાણી તરીકે હલકામાં હલકા કામ માટે વપરાય છે, તે સિવાય બીજી બધી રીતે એરિયનની ટીકા હાલના હિંદને પણ ચોક્કસ રીતે લાગુ પડે છે. તે લખે છે કે હાથીપર ઉંટપર કે ચાર ઘોડાના રથમાં બેસવું તે ખાસ માનનું લક્ષણ હતું, પણ સાદા ઘોડાપર તો કોઈપણ બેસે કે તેને કોઈપણ હાંકે એવું હતું. ઉત્તર હિંદમાં હાલમાં પણ આટલી બધી વપરાતી એક ટટ્ટુથી ખેંચાતી એક્કાગાડી ઘણી પ્રાચીન સ્વારી છે.

રસ્તા

તે ખાતાના અમલદારો તરફથી રસ્તા સારી હાલતમાં રાખવામાં આવતા હતા. દશ સ્ટેડિયા જે હિંદી ગણત્રી મુજબ અર્ધો કોસ અથવા ૨૦૨૨ ૧/૨ અંગ્રેજી વાર થાય તેટલે અંતરે તે રસ્તાપર અંતરસૂચક સ્થંભ તરીકે થાંભલા ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. પછીના મોગલ બાદશાહો એક કોસને અંતરે સ્તંભો મુકતા તે જોતાં આ ઉપયોગી ચિહ્નોનો મૌર્ય સામ્રાટોએ વધારે છુટે હાથે ઉપયોગ કર્યો જણાય છે. દશ હજાર સ્ટેડિયા લાંબા એક ધોરી માર્ગથી વાયવ્ય મોખરાને રાજ્યધાની જોડે જોડવામાં આવ્યો હતો.

સભ્યતાની ઉંચી પંક્તિ

ચંદ્રગુપ્તના અમલ દરમિયાનના દિવાની તથા લશ્કરી વહીવટના તંત્રની ઉપર આપેલી સમાલોચના સ્પષ્ટ રીતે પૂરવાર કરે છે કે મહાન અલેગ્ઝાંડરના સમયમાં ઉત્તર હિંદ શિષ્ટતાની સારી પંક્તિએ પહોંચેલું હોવું જોઇએ, અને એ ઘણા સૈકા ચાલુ રહેલી ઉત્ક્રાંતિનું પરિણામ હોવું જોઇએ. કમનશીબે ચંદ્રગુપ્ત અથવા તેના પુત્રના સમયનાં જ છે એમ ચોક્કસ રીતે સ્થાપી શકાય એવાં કોઈ બાંધકામ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં નથી અને તેથી ગ્રીક સાક્ષી-

એના કથનોના સમર્થનમા પુરાતત્ત્વવેત્તા ખોદકામથી મળી આવતી દશ્ય સાબીતી રજુ કરી શકતો નથી હિંદના કળા તથા સ્થાપત્યના પ્રાચીનમા પ્રાચીન નમૂના, બહુ જ થોડા અપવાદ સાથે હજુસુધી અશોકના સમયના જ જણાયા છે, પણ જો પાટલિપુત્ર, વૈશાલી, તક્ષશિલા, અને બીજા અતિ પ્રાચીન શહેરોના સ્થાન શોધી કાઢવાનુ કામ ગંભીરપણે તથા સારા પાયાપર હાથ ધરવામા આવે તો શક્ય છે કે એવી શોધખોળ કરનારને તેની મહેનતના બદલા રૂપે મૌર્ય તેમ જ તેની પૂર્વેના સમયના અવશેષો મળી આવે ઓળખી શકાય એવા ઘણા મકાનોના ખંડીયેર જડે એ સંભવતુ નથી, કારણ કે હાલના બ્રહ્મદેશ માફક પ્રાચીન હિંદમા મોટા મકાનોનો ઘણોખરો ભાગ લાકડાનો બનાવવામા આવતો અને ઈંટ તો માત્ર પાયા તથા પ્રાકાર મૂળના ભાગમા જ વપરાતી અશોકના સમય પહેલા પાષાણ સ્થાપત્યનુ કોઈપણ ચિહ્ન જોવામા આવ્યુ નથી ચંદ્રગુપ્તના અમલ પહેલા ઘણા સમયથી વસ્તીના અમુક વર્ગોમા લેખનકળાનો ઉપયોગ સાધારણ હતો ગ્રીક લેખકોના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે સુતરાઉ કાપડ તથા ઝાડની છાલનો લખવાના પાટી કે કાગળ તરીકે ઉપયોગ થતો હતો આથી વધારે ટકાઉ પદાર્થપર તે સમયનો એક પણ લેખ જડયો નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે સંભવ છે કે પાષાણ કે ધાતુપરના કોઈ લેખ હશે અને ખરેખર પ્રાચીન સ્થાનોની જગા નક્કી થશે ત્યારે તે મળી આવશે એવી આશા રાખી શકાય એમ છે

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૦૪ મા પ્રસિદ્ધ થઇ તે વખતે ગ્રીક પ્રમાણો ઉપરથી ઉપજાવેલા

ચાણક્યનુ અર્થશાસ્ત્ર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબાર તથા દિવાની અને યુદ્ધના વહીવટના તંત્રના ચિત્રનુ કાંઇ બીજા પુરાવાથી સમર્થન થયુ નહોતુ તે સમય પછી એક હિંદી વિદ્વાને સંભાળી રાખેલી કથાથી ચંદ્રગુપ્તના કુટિલ નીતિજ્ઞ અમાત્ય ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્યે રચેલુ કહેવાતુ અર્થશાસ્ત્રનુ પુસ્તક તરજુમાદાર

સહેલથી મળે એમ કર્યું છે. જર્મન અભ્યાસીઓની શોધખોળથી નિઃશંક રીતે સિદ્ધ થયું છે કે અર્થશાસ્ત્ર નામનું પુસ્તક મૌર્ય સમયની સિદ્ધ કૃતિ છે. તે પુસ્તકમાં જણાવ્યા મુજબ તે ચાણક્યે જ લખેલું હતું કે નહિ તે બહુ અગત્યની વાત નથી. તેની સફળ નીતિને દોરનાર તે સમયમાં પ્રચલિત રાજ્યવહીવટના મુખનું એ પુસ્તક વિવરણ કરે છે એ નક્કી છે. પ્રાચીન હિંદની ખાસકરીને કાયદા, વેપાર, યુદ્ધ તાથ સુલેહને લગતી ખરેખરી બાબતો પર આપણી પાસેના બીજા કોઇપણ પુસ્તક કરતા તે વધારે પ્રકાશ પાડ છે તેથી તે અસાધારણ કિંમત અને કુતૂહલની ચીજ છે. એક દૃષ્ટિબિંદુથી ગ્રીક સાક્ષીઓએ કરેલી નોધની સમજૂતિ તથા ટીકારૂપે એ પુસ્તક વાચી શકાય એમ છે. એ દૃષ્ટિબિંદુએથી કેટલીક વિગતોના દૃષ્ટાંતરૂપ કેટલાક ફકરાના ઉલ્લેખ આગળ આવેલી નોંધોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, પણ તેમાંની વસ્તુના કેટલાક ભાગની વધારે વિસ્તારથી નોંધ લેવી અનિવાર્ય છે અને તેમ કરવાથી ગ્રીક લેખકોના લખાણો ઉપરથી મળતી માહિતીમાં ઘણો વધારો થતો જણાય છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં લખેલા નિયમોને ગ્રીક લોકે નોંધેલાં વર્ણન જોડે ભેળવી નાખવાં ઇષ્ટ નથી. ગ્રીક લોકે નોંધેલા વર્ણન મૌર્ય રાજ્ય સ્થપાયા પછી એટલે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ ના અરસામાં ચાલુ સંસ્થાઓની તે પરદેશીઓ પર પડેલી છાપ રજુ કરે છે; પણ અર્થ-શાસ્ત્રમાં તો કોઇપણ સમયે કોઇપણ સ્વતંત્ર રાજ્યને માટે બ્રાહ્મણ મંત્રીઓએ અનુકૂલ ગણેલી વ્યવસ્થા દર્શાવવામાં આવી છે. ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં કોણ જાણે કેટલાય અજાણ્યા પ્રાચીન યુગના પુરાતન લેખકોનાં મંતવ્યો ઉદ્ધૃત કરેલા છે, અને તેમાં મૌર્યવંશે સાર્વભૌમ સત્તાચક્ર પ્રવર્તાવ્યું તેની પહેલાંની હિંદની રાજકીય સ્થિતિનુ બ્યાન આપેલું છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ માં એટલે મહાન અલેગ્ઝાંડરના સમ-યમાં ગંગાના મેદાનમાં પ્રવર્તતી સામાજીક તથા રાજકીય સ્થિતિના પ્રમાણભૂત અહેવાલ તરીકે આપણે તેને જરૂર સ્વીકારી શકીએ. એથી

જુદી રીતે વ્યવસ્થિત થયેલા દક્ષિણના કેટલાક ગ્રન્થો વિષે આ પુસ્તકમાં કાંઈ પણ ઇશારો નથી

એ પુસ્તકના લેખકે માત્ર નિરંકુશ આપખુદ રાજતંત્ર મુજબ વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે હિન્દની અને તેના જેવા બીજા સમાજ મધ્યેની અવ્યવસ્થાનો તે માત્ર ઉલ્લેખ જ કરે છે કોઇપણ રાજતંત્રના સત્તાધારીની પ્રબળ અથવા તેથી અનિયંત્રિત, આપખુદ રાજતંત્રની સ્વચ્છંદી ઇચ્છા, એટલે પ્રાચીન કાળે પણ પ્રવર્તતી બ્રાહ્મણો પ્રત્યે અતિ માનની પ્રથાથી જ કાંઇક અંશે મર્યાદિત થતી હતી સામાન્ય નિયમ તરીકે બ્રાહ્મણો દેહાન્ત દંડની શિક્ષાથી મુક્ત હતા, પણ રાજદ્રોહના ગુનેગાર બ્રાહ્મણને બીજી વર્ગના આરોપીની પેઠે જીવતો બાળી નાખવાને બદલે ડુબાડીને મારી નાખવામાં આવતો. બીજા કેટલાક ગુનાહના આરોપી બ્રાહ્મણોને કપાળ ઉપર ડામ દેવામાં આવતા અને ત્યાર બાદ તેમને જીંદગીપર્યંત દેશનિકાલ કરવામાં આવતા કે ખાણોમાં કામ કરવા મોકલી દેવામાં આવતા ગુનો કબુલ કરાવવા માટે શારીરિક વ્યથા કરવામાંથી પણ બ્રાહ્મણ તથા સાધુ મુક્ત હતા

બ્રાહ્મણો પ્રત્યેના માનથી નિયંત્રિત થયેલી આપખુદ સત્તા

લેખક માની લે છે કે તેણે પોતે વર્ણવેલા વિધાન એક મોટા કોઈ રાજ્યના અથવા સામ્રાજ્યની જરૂરિયાત નાના નાના રાજ્યોથી વીંટળાયેલા એક નાના રાજ્યને લાગુ પડે છે એ પુસ્તકમાં આપેલા વિધાન વિધાનો મોટા સામ્રાજ્યની જરૂરીઆતો પૂરી પાડતા નથી એ ... કે મેગાસ્થિનિસ ... ચંદ્રગુપ્તના સિદ્ધિ ... પુસ્તકમાં જણાવી છે

એ ગ્રંથ માત્ર નાના રાજ્યને જ લાગુ પડે છે

પાછળ પણ આપેલા ... ચંદ્રગુપ્તની ... સિદ્ધિ

દરેક રાજ્ય ખરેખરૂં ઝઘડતું અથવા ઝઘડવાની વૃત્તિવાળું હોય છે

અશક્ય મનાતી હતી. એવો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે, "સમાન શક્તિવાળા કોઇ રાજાને સુલેહની સ્થિતિ ન ગમતી હોય તો પોતાના સામાવડીઆને કરી હોય તેટલી નડતર તેવાને પણ કરવી; કારણ કે કોઈપણ બે રાજાઓ વચ્ચે માત્ર સત્તા જ સુલેહ લાવી શકે છે. તપાવી લાલચોળ ન કરેલો લોઢાનો એક કકડો બીજા જોડે જોડાઈ શકતો નથી."

રાજ્ય પ્રકરણમાં નીતિ નહિ

મૌર્ય રાજ્યની સ્થિર સ્થાપના પહેલાં હિંદનાં નાનાં નાનાં રાજ્યજીવન ટકાવી રાખવાના કલહમાં સતત્ લાગ્યા રહેતાં હતાં. 'બળીઆના બે ભાગ' એ નિયમ પ્રવર્તતો હતો. સંધિ તોડવા પુરતો બળવાન કોઇપણ રાજા એક ક્ષણભર પણ બીજા રાજાનો વિશ્વાસ કરતો નહિ, અથવા તો આપેલું વચન પાળતો નહિ. રાજ્યપ્રકરણમાં નીતિનાં સિદ્ધાંતોને સ્થાન આપવામાં આવતું નહોતું, પણ તેમાં તો ખુલ્લી રીતે દરેક જાતનાં છુપાં ખુનનો સમાવેશ કરતા તમામ છુપા અને પ્રપંચી સાધનોના ઉપયોગને પસંદગી આપવામાં આવતી હતી. 'સામાન્ય લોકોના દુર્ગુણ, તે રાજાઓમા ગુણરૂપ છે' એ સૂત્રનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું હતું એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસ બતાવે છે તેમ તેને અનુસરી વર્તવામાં આવતું હતું. સત્તા અથવા ઉત્સાહ કરતાં ખટપટમાં કુશળતા રાજ્યપદને માટે વધારે સારી લાયકાત ગણાતી હતી.

સાર્વત્રિક સંશય અને ચાર કર્મ

રાજા રાજા વચ્ચેનો વ્યવહાર, ઉંડી જડ ઘાલી બેઠેલી તથા બધે જ સ્થળે વ્યાપી રહેલી પરસ્પરના અણવિશ્વાસની વૃત્તિને ધોરણે ચાલતો હતો, અને પરિણામે રાજા તથા તેના અમલદાર તેમજ પ્રજા વચ્ચેના વ્યવહા-

રમા પણ એ જ અણવિશ્વાસની વૃત્તિ જોવામા આવતી કોઇનો વિશ્વાસ કરવામા આવતો નહિ રાજ્યતંત્રના દરેક ખાતામા તેમજ પ્રજાના દરેક વર્ગમા પથરાઇ પડેલા સુવ્યવસ્થિત છુપી બાતમી મેળવવાના તંત્રપર સરકાર ખૂબ વિશ્વાસ રાખતી ગુપ્ત જાસુસો સબધીના નિયમો એ પુસ્તકમા અગ્રસ્થાન ભોગવે છે અને એનુ દરેક પ્રકરણ માની લે છે કે રાજ્યતંત્રની સફળતાનો આધાર મૂખ્યત્વે છુપી બાતમીના સફળ ઉપયોગ ઉપર જ અવલબી રહે છે

ગણિકાઓની નિમણુક

જાસુસ તથા બાતમીદાર તરીકે ગણિકાઓની નીમણુક કરવામાં આવતી હતી એવા સ્ટ્રેબોના કથનને એ બાબતપરના નિયમોથી પુરો ટેકો મળે છે ગણિકાઓ મોટે ભાગે દરબારી મહેકમમા ગણાતી, અને એ વર્ગની સ્ત્રીઓ અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષકના હોદ્દા નીચે, રાજ્ય છત્ર, સોનાનો કળશ, તથા વીંઝણો ધરવાના, તેમજ રાજા ગાદીપર, પાલખીમા કે રથમા બેઠો હોય ત્યારે તેની તહેનાતમા રહેવાના કામમા નીમવામા આવતી વેશ્યાઓના નિયમોનુ પણ એક લાબુ પ્રકરણ છે જાસુસો ગુપ્ત ભાષા વાપરતા અને છુપી બાતમી પહોચાડવામા કાસદીઆ કબૂતરોનો ઉપયોગ કરવામા આવતો બાતમી ખાતુ ગુપ્તચરની પાચ સસ્થાઓના વહીવટ નીચે હતુ અને તેમા જ બધા નિવેદનોની તપાસણી થતી તથા તેમના ખરા ખોટાપણાનો નિર્ણય થતો

કરચલા જેવા રાજકુમારો

રાજા નિરતર તેના કુટુબીઓથીજ બીતો રહેતો કારણ રાજ-સત્તાને લોભે બાપ દીકરાને અને દીકરા બાપને ધીક્કારતા આ સમય પછી ઘણે લાંબે ગાળે 'રાજ્યપદ છોકરા કે જમાઇને ગણતુ નથી' એ સૂત્ર દ્વારા ઉપર વર્ણવી તેવીજ લાગણી દર્શાવી છે રાજા કોઇનો સગો નહિ આને જ મળતુ એક એવુ સૂત્ર છે કે " કરચલાની પેઠે રાજકુમારોમા પોતાને

પેદા કરનારને ખાઇ જવાની દુર્વાસના જગપ્રસિદ્ધ છે."

રાજાનો ધર્મ

આપખુદ રાજા પાસે સખત કામની આશા રાખવામાં આવતી હતી. અશોકની ધર્માજ્ઞાઓ યાદ કરાવે એવી ભાષામા લેખક બતાવે છે કે "માટે રાજાએ દેવકાર્ય, વિધર્મીનાં તેમજ વેદમાં નિષ્ણાત બ્રાહ્મણોના કાર્યમાં, ઢોરના, પવિત્ર સ્થાનોના, સગીરોનાં, વૃદ્ધનાં, દુઃખીનાં, અનાથના તથા સ્ત્રીઓનાં કામ પર જાતે નજર રાખવી. એ બધાં ઉપર ગણાવ્યાં છે તે ક્રમમાં અથવા તે કામોની અગત્ય અથવા દબાણના ક્રમમા ધ્યાન આપવું.

બધાં તાકીદનાં કામ તેણે એકદમ સાંભળી લેવાં, તેમને કદિ મુલતવી રાખવા નહિ: કારણ કે મુલતવી રાખવામાં આવે તો તેનો નિકાલ કરવો ઘણો અઘરો અથવા અશક્ય થઈ પડશે.

મંત્ર-મંડળ

રાજાની મદદમાં એક મંત્ર-મંડળ હતુ. કેટલાક લેખકોના મત મુજબ તે બાર કે સોળ સભ્યોનું, પણ ચાણાક્યના વધારે ડહાપણભર્યાં મજબુત રાજ્યની જરૂરીઆત પુરતા સભ્યોનું તે બનવું જોઇએ એમ હતું.

ખાતાં

રાજ્ય તંત્રના અઢાર ખાતા બનાવવામાં આવ્યાં છે અને મુખ્ય અમલદારોની લાંબી યાદી આપવામાં આવી છે. એ યાદીમાં કંચુકી, મુખ્ય મહેસુલ ઉઘરાવનાર, મુખ્ય હીસાબી, ખેતીનો નિરીક્ષક, ઉદ્યોગોનો નિરીક્ષક, તેમજ બીજા ઘણાનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે.

પંચો નહિ

પાટનગર તથા લશ્કરની વ્યવસ્થા માટે મેગાસ્થનીસે વર્ણવેલાં પંચ, વિષે આ લેખક કાંઈ જાણતો જણાતો નથી. તેના મત પ્રમાણે તો દરેક ખાતું એક એક અમલદારને હાથ

હોવુ જોઇએ એમ હતુ પ ચોની બાબત ચન્દ્રગુપ્તે જાતે નવી દાખલ કરી હોય એ પુસ્તક ગ્રીક અહેવાલોને ઘણી વિગતોમા પુષ્ટિ આપે છે.

પગાર અને સિક્કા

પગારના દરનો એક જાણવાજોગો કોઠો આપેલો છે યુવરાજ તથા કેટલાક મોટા અમલદારોને વર્ષના ૪૮,૦૦૦ પણાથી માડી મજુરના સાઠ પણા સુધીની મર્યાદામા પગાર આપવામા આવતો **રૂપાના પણાનો** સિક્કો હજુ સુધી હાથ લાગ્યો નથી, પણ તે તાબાના કર્ષ જેટલા જ વજનનો એટલે કે આશરે ૧૮૬ ગ્રેન અથવા ૯.૪૬ ગ્રામ હશે એમ માની લઇ શકાય એમ છે સ્નેપકના સમયમા સામાન્ય વપરાશમા આવતો 'પુરાણ' અથવા ધરણનો અશુદ્ધ રૂપાનો કાણુ કોચેલો સિક્કો આશરે ૫૬ ગ્રેન એટલે ૩.૬૨૮ ગ્રામના વોરણને અનુસરી પાડવામા આવતો સભવ છે કે રૂપાનો 'પણો' માત્ર હિસાબના સગવડ નાણુ હોય કાણા કોચેલા રૂપાના સિક્કાની બાકુ મિશ્ર ધાતુના બનેલા એ પણાની કિમત શિલિંગ કરતા વધારે નહિ હોય

નાણા પ્રકરણ

'બધા કાર્યોનો આધાર નાણા પર છે' એ સગીન સિદ્ધાત ખૂબ ભાર મુકી ઉપદેશવામા આવ્યુ છે આમ હોવાથી ત્રિજોરી પર વણુ આગળ પડતુ ધ્યાન આપવામા આવતુ નાણા પ્રકરણની વ્યવસ્થાની વિગતોના વર્ણનમા ઉતરવુ મારે માટે અશક્ય છે, અને તેથી માત્ર થોડા મુદ્દાઓની જ નોધ લઇ શકાય એમ છે

મહેસુલ અને પાણીવેરા

હાલના જમાબધીની આકરી કરનાર અમલદારની પેઠે ખેતીના નિરીક્ષકને પોતની પદ્ધતિ ચાલુ હોય તે મુજબ જમીનનો ધારો નક્કી કરવો પડતો હતો રાજભાગ તરીકે અથવા જમીનના ભાડા તરીકે ઉપજનો ચોથો ભાગ લેવામા આવતો પાણીવેરા પેઠે તેનો ભાગ લગભગ તેના

જેટલો જ અને ૧/૬ થી ૧/૪ સુધીમાં બદલાતો રહેતો. બીજા પણ કેટલાક વેરા લેવામાં આવતા અને તેથી પીતવાળી જમીનના ખેડુત પાસે પોતાના ખેતરની પેદાશની અર્ધી જેટલી પણ ભાગ્યે જ રહેતી.

નજરાણાં

આ ઉપરાંત પ્રજાજનોને અમુક અમુક ખાસ પ્રસંગોએ નજરાણાં આપવા પડતાં. એ નજરાણાં રાજાની મુનસફીએ ઉઘરાવવામાં આવતાં. અધરે આવેલા રાજાએ પ્રજા પાસેથી નાણાં ઉઘરાવવાની પદ્ધતિઓની સૂચનાઓ મેકેવલી પદ્ધતિઓ કરતાં વધારે અધમ છે. તે લેખકે દર્શાવેલા ઉપચારનો દુઃખદાયક ઉપયોગના દૃષ્ટાંત કાશ્મીરનો ઇતિહાસ રજુ કરે છે. એક રસ્તે કે બીજે રાજા જેટલું લેવાય તેટલું લેતો.

પદવીઓનું વેચાણ

અર્વાચીન નાણાં શાસ્ત્રીઓ "હદબહારની મહેસુલથી ધનવાનોને છોલવાની અથવા તેમણે સંચય કરેલી દોલત ઓકાવવાની" પદ્ધતિના વિરોધી નથી. ચાણક્યના જેવી સ્પષ્ટ ભાષામાં તેઓ પોતાના વિચાર દર્શાવવાની પરવા કરતા નથી; તોપણ પદવીઓના વેચાણની પ્રથા યુરોપી રાજ્યપ્રકરણીઓ માટે કાંઇ નવીન નથી. ચાણક્ય લખે છે કે "ધનવાન પુરૂષોને તેઓ જેટલું આપી શકે તેટલું સોનું આપવાની વિનંતિ કરવી જોઇએ. જેઓ પોતાની ઇચ્છાથી અથવા કાંઇ પરમાર્થ કરવાના ઇરાદાથી રાજાને પોતાનું ધન આપે તેમને દરબારમાં માનવંતુ સ્થાન આપીને, અથવા છત્ર, પાઘડી કે કાંઇ અલંકાર–પોષાક આપીને માન આપવું જોઇએ."

વેચાણ પરના કર

કિલ્લેબંધી શહેરોમાં રાજ્યની ઉપજ મોટે ભાગે મેગાસ્થનીસના કહેવા મુજબ કરથી મેળવવામાં આવતી. જાહેર ઉપજની આ શાખાના વહિવટની સવડ ખાતર એવો મુખ્ય નિયમ ઠરાવવામાં

આવ્યો હતો કે વસ્તુઓ તેમની પેદાશ કે બનાવટની જગાએ વેચવી નહિ કાયદો એવો હતો કે દાણો, ઢોર અને બીજી કેટલીક વસ્તુઓ સિવાયની બધી વેચાઉ ચીજો શહેરના દરવાજા પાસેના નાકા પાસે લાવવી અને વેચવી અને જે વેચાય તેનો કર ભરવો ચીજ વેચાય ત્યારે જ તેની પરનો કર લેવામા આવતો કરનો દર જુદી જુદી વસ્તુઓ માટે ઘણો જુદો હતો બહારથી આવતી આયાતની ચીજોને સામાન્ય રીતે સાત જુદા જુદા કર આપવા પડતા અને તે બધાનો કુલ સરવાળો તે ચીજોની કિંમતના આશરે ૨૦% ટકા જેટલો થતો ફળ તથા બીજી બગડી જાય એવી વસ્તુઓ પર તેમની કિંમતના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કર લેવામા આવતો જ્યારે બીજી ઘણી જાતના માલ ઉપર કરનો દર ૪ થી ૧૦ ટકાની વચ્ચેનો રહેતો હીરા તથા ઝવેરાત જેવી મોંઘામુલની ચીજોનો તેની કિંમતના ખાસ જાણકાર લોકોએ કરેલી આંકણી મુજબનો કર લેવામા આવતો વેચાણ માટે આવેલી બધી વસ્તુઓ પર સરકારી છાપ મારવામા આવતી

આંકડા

વસ્તીના આંકડા બાબત ગ્રીક લોકોએ કરેલી ટીકાઓનુ નાગરકે એટલે કોટવાલે તેની હદમા આવતા તથા તે છોડી જતા દરેક ઇસમની નોધ રાખવી એ નિયમથી સમર્થન થાય છે વળી વસ્તીના દરેક આદમીના નામ, અટક, જાત, લિંગ, ધધો, ઉપજ, ખર્ચ તથા પશુધનની વિગત આપતું વસ્તીપત્રક રાખવાની પણ તેની ફરજ હતી કરબાબતની ભૂલની શિક્ષા દડ કે જપ્તી થતી હતી, પણ વસ્તીપત્રકમા ખોટી જાહેરાત કરવાના ગુનાની સજા ચોરીના ગુના જેવી જ થતી અને તેથી તે દેહાત દડ સુધીની પણ થવા જતી

આબકારી

આબકારી પરવાનાની નિયમિત પદ્ધતિ ચાલુ હતી કપિશ કે અફઘાનીસ્તાનથી આવતા દારૂ સાથે તમામ પરદેશી દારૂ પર ખાસ જકાત લેવામા આવતી. નીચે દર્શાવેલો નિયમ વાચતાં

હાલના દારૂની બદી કમી કરવાના હિમાયતીની ખરેખરી નાલેસી થાય એમ છે. "દારૂના પીઠામાં સારી બેઠકો તથા ખાટલાની સવડવાળા, ઘણા આરામ આપે એવા ઓરડા હોવા જોઇએ. વળી બદલાતી ઋતુઓને અનુસરતી સગવડો તેમા હોવી જોઇએ, તથા તેમને પુષ્પમાળા અને સુવાસિક દ્રવ્યથી શોભીતા રાખવાં જોઇએ".

ફોજદારી કાયદો

આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે રાજ્યનીતિની વ્યાખ્યા જ દંડનીતિ છે. આ માન્યતાને પરિણામે ફોજદારી કાયદો ઘાતકી રીતે સખ્ત હતો. એ બાબતમાં ગ્રીક લોકોએ કરેલા ઉલ્લેખોનું આ પુસ્તકમાં આપેલી વિગતો સમર્થન કરે છે. સરકારી નોકરનો ૮ થી ૧૦ પણા ચોરવાના ગુના ખાતર દેહાંતદંડની સજા કરવામાં આવતી હતી તથા બીન-અમલદાર ઇસમના ૪૦ થી ૫૦ પના ચોરવાના ગુનાની તેવી સજા હતી એ દૃષ્ટાંતો ઉપરથી સજાની સખતાઇનો ખ્યાલ આપણને આવે છે.

ન્યાયને અર્થે કરવામાં આવતી વ્યથા

ગુનો કબુલ કરાવવા માટે વ્યથા કરવાની રીત સ્વીકારવામા આવી હતી એટલુ જ નહિ, પણ તેનો છુટથી ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો. એ વિષયના ઘણા કમકમાટી ઉપજાવે એવા નિયમો નોધવામાં આવેલા છે. એવો સામાન્ય નિયમ મુકવામા આવ્યો હતો કે "ગુનાના વ્યાજબી રીતે શકદાર આદમીઓ ગુનાની કબુલાત માટે વ્યથા કરવી જોઇએ." આ વ્યથાના ૧૮ પ્રકાર હતા અને તેમાં પાંચ જાતની ફટકા મારવાની રીતોનો સમાવેશ થતો હતો. કેટલાક પ્રસંગમાં આવી વ્યથાના ભોગરૂપ આદમીપર એ વ્યથામાંની એક અથવા બધીનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો. બૈરાંના પ્રસંગમાં ઠેરવેલી સજાની અર્ધી કરવામાં આવતી. દરેક હિંદી પોલિસ હજુ પણ માને છે કે ગુનાની તપાસનો મુખ્ય હેતુ ગુનો કબુલ કરાવવાનો છે અને એ કબુલાત મેળવવાનો ખરો

પ્રજાજન નકારને શારીરિક વ્યથા કરવાનો છે ચાણાક્યના કાયદામાં ન્યાયને અર્થે વ્યથા કરવાની રજા આપવામાં આવી છે, તથા નાના ગુના માટે ગરદન મારવાની સજા કરવામાં આવતી એટલું જ નહિ, પણ અસંખ્ય પ્રસંગોમાં અવયવચ્છેદની પણ ભલામણ કરેલી છે

જાણવા જેવી તથા રસપ્રદ ઘણી બિનો મુકી દેવામાં આવી છે,

'અર્થશાસ્ત્ર' એ વ્યવહારુ પુસ્તક છે

જના ઉપર જે સારરૂપે દિગ્દર્શન આપી છે, તે મહાન અલેકઝાંડરના સમયમાં ઉત્તર હિંદના નાના રાજ્યનો વહિવટ કયા સિદ્ધાંતો પર ચાલતો તેનો ઠીક મારો ખ્યાલ આપવા પુરતી છે ચાણાક્યના ગ્રંથમાંના ઘણા નિયમો છોકરવાદ જેવા લાગે છે અને કેટલાક માત્ર માની લીધેલા સિદ્ધાંતોના પાયાપર નિર્માણ થયા લાગે છે, તોપણ તે રાજ્યવહીવટ તથા રાજ્યનીતિને માટે વ્યવહારુ પુસ્તક થવાની ધારણાથી લખાયેલું છે, અને તેથી આખું વાંચી જવા જેવું છે 'મનુસ્મૃતિ' તથા 'ધર્મશાસ્ત્ર' જેવા પુસ્તકો બ્રાહ્મણોનો આદર્શ ધર્મ રજુ કરે છે ચંદ્રગુપ્તના આ સાહસી મંત્રીનો ગ્રંથ એ આદર્શોનો શું રીતે બહિષ્કાર કરે છે, અને આખા હિંદપર પ્રસરેલા સામ્રાજ્યની નવી સ્થાપના ચંદ્રગુપ્તે અમલમાં મુકી તે પહેલાં, એટલે ક્રાઇસ્ટના જન્મ પૂર્વે આશરે ચાર સૈકાપર રાજાઓ તથા તેમના સાહસી મંત્રીઓના અનીતિમય રાજ્ય પ્રકરણોનો સાચો અને ટાંક પીછાણ વગેરેનો અહેવાલ રજુ કરે છે

ચંદ્રગુપ્તની ફતેહ

ચંદ્રગુપ્ત બહુ નાની ઉમ્મરે ગાદીએ બેઠો અને તેણે માત્ર ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એટલે ૫૦ વર્ષની વય પહેલાં કાં તો તેણે રાજ્યપાટ છોડી વાનપ્રસ્થ લીધું હશે અથવા તો તે મરણ પામ્યો હશે જીવનની આટલી ટુંકી મર્યાદામાં તેણે બહુ કામગીરિ કરી ગ્રીક ટુકડીઓને હિંદ બહાર હાંકી કાઢી, વિજેતા સેલ્યુકસને નિરાધાર કરીને પાછો હરાવ્યો, સમુદ્રથી સમુદ્ર સુધી કાંઈ નહિ તો આખા ઉત્તર હિંદપર પોતાની આણ વરતાવી, મગધ સૈન્યની

ઘટના કરવી તથા મોટા સામ્રાજ્યના રાજ્યતંત્રને વ્યવસ્થિત રૂપમાં મુકવું – આ બધું કાંઇ જેવી તેવી સફળ કામગીરિ ન કહેવાય. ચંદ્રગુપ્તની સત્તા એવી તો સ્થિર સ્થપાઇ હતી કે તે શાંતિથી તેના પુત્ર તથા પૌત્રને હાથ પસાર થઈ, અને ગ્રીક પ્રદેશના રાજાઓ પણ તેની મૈત્રી માટે તલપતા હતા. ગ્રીક રાજાઓએ મહાન સિકંદર તથા સેલ્યુકસની પેઠે દૂર આવેલા હિંદપર રાજ્ય વિસ્તારની દૃષ્ટિએ હુમલા કરવાના યત્ન ન કર્યાં, પણ ત્રણ પેઢી સુધી તેની જોડે વ્યાપારી સંબંધ તથા રાજ્ય પ્રકરણમાં મૈત્રીનો સંબંધ ચાલુ રાખી સંતોષ માન્યો.

ગ્રીક અસરનો અભાવ

કેટલાક લેખકો માને છે તેમ મૌર્ય સામ્રાજ્ય કાંઇ સિકંદરની ઝગઝગતી પણ અલ્પકાલિક ચઢાઈના પરિણામ રૂપ નહોતું. તેણે હિંદમાં ગાળેલા ૧૯ માસ વિનાશકારક યુદ્ધમાં રોકાઇ ગયા હતા અને તેના મરણની તેની બધી ભવ્ય-રચનાત્મક યોજનાઓ નિષ્ફળ થઈ. સામ્રાજ્યનો અર્થ શીખવા માટે ચંદ્રગુપ્તને સિકંદરના દૃષ્ટાંતની જરૂર નહોતી. તેની તેમજ તેના દેશબંધુઓની નજર સામે બે સૈકાથી ઈરાનનું એકીમીડિયન રાજશાહી તંત્ર હાજર હતું. તે સામ્રાજ્યે તેમની કલ્પનાને મુગ્ધ કરી હતી, અને તેમની જે જે સંસ્થા અસલ દેશી નહોતી તેના નમુના તેમને એ સામ્રાજ્યમાથી મળતા. ટુકડે ટુકડે મળી આવતાં પ્રમાણો ઉપરથી ચંદ્રગુપ્તનાં દરબાર તથા સંસ્થાઓમાં જે જે પરદેશી રીતભાતનાં સ્વલ્પ નિશાનો મળી આવે છે તે ગ્રીક મહારાજ્યનાં નહિ, પણ ઈરાની મહારાજ્યનાં છે. ‘સત્રપ’ એ ઈરાની ઈલ્કાબ કેટલાક યુગો સુધી હિંદના પ્રાંતિક સુબાઓ માટે. ઇ. સ. પછીના ચોથા સૈકાના અંત સુધી લગભગ વપરાતો ચાલુ રહ્યો હતો.[1]

૧. પશ્ચિમ હિંદના સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠીઆવાડના શક સત્રપોને ચંદ્રગુપ્ત બીજા વિક્રમાદિત્યે ઇ. સ. ૩૯૦ માં જીત્યા હતા. એક દેશભકત હિંદી લેખક સૂચવે છે કે પોતાના રાજ્યની સંસ્થાઓના નમૂના માટે રામાયણમાંના દશરથથી દૂર જવાની ચંદ્રગુપ્તને જરૂર જ નહોતી.

હિંદી લશ્કરી વ્યવસ્થા

ચંદ્રગુપ્તની લશ્કરી વ્યવસ્થામાં જરા પણ ગ્રીકની અસર નજરે પડતી નથી. તે પ્રાચીન હિંદી નમૂના પર ઘડાયેલી હતી અને તેની મહાન સેના મગધરાજે નીભાવેલી મહાસેનાની સુધારેલી પ્રત રૂપ હતી. હિંદી રાજાઓ મુખ્યત્વે તેમના હાથી પર ભરોસો રાખતા અને તેથી ઉતરતે અંગે રથ તથા પાયદળના મહાન સમૂહો પર રાખતા. પ્રમાણમાં તેમનું અશ્વદળ નાનું અને દમવિનાનું હતું. એથી ઉલટું સિકંદર હાથી કે રથનો ઉપયોગ નહોતો કરતો, પણ તેની અચ્છી તાલીમવાળી અને ખૂબ યુદ્ધકળાથી અને ગણત્રીવાળી જવાંમર્દીથી કામમાં લેવાતી નાની નાની ઘોડેસ્વાર ટુકડીઓ પર જીત માટે આધાર રાખતો હતો. યુદ્ધની કળામાં તેનો જોટો નહોતો. સેલ્યુકસના વંશના રાજા પૌર્વાત્ય યુદ્ધ-પદ્ધતિનો અમલ કરી સંતોષ માનતા અને તેથી તેઓ રાજદળ પર ભરોસો રાખતા.

ચંદ્રગુપ્તનો કહેવાતો રાજ્યગાદીનો ત્યાગ

જૈન લોકકથા એવી છે કે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય જૈન હતો, અને એક બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો ત્યારે રાજપાટ છોડી 'શ્રુત કેવલી' નામથી ઓળખાતા સાધુઓમાંના છેલ્લા ભદ્રબાહુ જોડે દક્ષિણ તરફ ચાલી નીકળ્યો અને માઇસોરના શ્રવણ બેલગોલકમાં યતિ તરીકે રહ્યો અને તે જગાએ અન્ન-જલનો ત્યાગ કરી તેણે દેહ મુક્યો. આ સ્થળે હજુ પણ તેનું નામ લોક યાદ કરે છે. આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં મેં તે લોક-કથાનો અસ્વીકાર કર્યો હતો, તથા તેને 'કલ્પિત ઇતિહાસ' કહી વખોડી હતી પરંતુ બધી સાબીતીઓ તથા એ વાતને ખરી માનવાની વિરુદ્ધની દલીલોને ફરી તપાસતાં મને હવે એમ લાગે છે કે એ વાતની મુખ્ય રૂપરેખા ખરી છે અને ચંદ્રગુપ્ત રાજપાટ છોડી જૈન યતિ થઇ ગયો હતો. બીજી લોકકથાઓની પેઠે આ કથામાં ચર્ચાને

બહુ સ્થાન છે અને શિલાલેખની સાબીતી બીલકુલ નિશ્ચયાત્મક નથી તેમ છતાં હાલ મારા મન પર એવી છાપ છે એ લોકકથા ને ખરેખરા બનેલા બનાવનો આધાર છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૮
બિંદુસાર

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૮ ના વર્ષમાં ચંદ્રગુપ્તે રાજપાટનો ત્યાગ કર્યો અથવા તે મરી ગયો ત્યારે તેની પછી તેનો પુત્ર **બિંદુસાર** ગાદીએ આવ્યો. ગ્રીક લેખકોને તેના નામની ખબર હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ ચંદ્રગુપ્તના વારસને જે નામે વર્ણવે છે તે સંસ્કૃત ભાષાના 'અમિત્રઘાત' શબ્દને ગ્રીક લિપિમાં લખવાનો યત્ન હોય એમ જણાય છે. ચંદ્રગુપ્ત તથા સેલ્યુકસે શરૂ કરેલો હિંદી તથા ગ્રીક રાજ્યો વચ્ચેનો મૈત્રી સંબંધ બિંદુસારના અમલ દરમિયાન પણ અખંડ રીતે ચાલુ રહ્યો. એના દરબારમા મેગાસ્થનીસનું એલચી તરીકેનું સ્થાન ડીમેકોસે લીધું. નવા એલચીએ પોતાને જે દેશમા મોકલવામાં આવ્યો હતો તેની નોધ લઈ પોતાના પૂર્વગામીના દાખલાને અનુસરવા યત્ન કર્યો પણ કમનશીબે તેની નોધનો ઘણો સ્વલ્પ ભાગ સચવાયેલો છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૦ મા સેલ્યુકીય વંશના સ્થાપનાર વૃદ્ધ પુરૂષનું ખુન થયું ત્યારે તેની જગા તેના પુત્ર તથા સહકાર્યકારી એન્ટિઓકસ સોટરે લીધી. તેણે હિંદ જોડેની તેના પિતાની નીતિ ચાલુ રાખી.

એન્ટિઓકસ સોટર
જોડેનો પત્રવ્યવહાર

એન્ટિઓકસ તથા બિંદુસાર વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહારની વાત, તે જાતે નજીવી તથા બીન અગત્યની છે છતા હિંદી સમ્રાટ્ તથા તેના પશ્ચિમ એશિયામાંના મિત્ર અને મદદનીશ રાજા વચ્ચેના પરિચયભર્યા સંબંધના દશ્ય પુરાવા તરીકે નોંધવા જેવો છે. અંજીર કરતાં બીજી કોઇ વધારે મીઠી ચીજ નથી તેથી બિંદુસારે એન્ટિઓકસને કેટલાંક અંજીર તથા દ્રાક્ષાસવ મોકલવા લખ્યું અને વળી ત્યાંથી એક પંડિતને ખરીદી

મોકલવાની વાત પણ તેમાં ઉમેરી હતી. એન્ટિઓકસે આના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે તે વળી ખુશીથી અંજીર તથા દ્રાક્ષાસવ મોકલશે, પણ પોતાને પત્ર લખનારે માગેલી ત્રીજી વસ્તુ પોતે મોકલી શકે એમ નથી, કારણ કે પંડિતને વેચવો એ ગ્રીક કાયદાથી વિરુદ્ધની વાત હતી.

ડાયોનિસોઅસનું એલચી તરીકે આવવું

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૫ થી ૨૪૭ સુધી મિશ્ર દેશ પર રાજ્ય કરતા ટોલેમી ફિલાડેલ્ફસે ડાયોનિસોઅસ નામના પોતાના પ્રતિનિધિને હિંદી સમ્રાટ્ના દરબારમાં મોકલ્યો હતો. તેણે પણ પોતાના સહકાર્યકારીઓની પેઠે પોતાના અનુભવોની નોંધ લખી છે. ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં ઇતિહાસકાર પ્લિનીને એ નોંધ મળી હતી. ડાયોનિસોઅસે એલચી તરીકેના પોતાના પ્રમાણપત્ર બિંદુસારને આપ્યા કે તેના વારસ અશોકને એ બાબત જરી અનિશ્ચિત છે.

દક્ષિણ દેશની જીત

બિંદુસારનો અમલ આશરે પચીશ કે અઠ્ઠાવીશ વર્ષ ચાલ્યો, પણ તે સમય દરમિયાનની તેની રાજ્યની અંદરની નીતિ વિષે કાંઇ લેખ મળ્યો નથી તેમજ તેના સમયનું કાંઇ સ્મારક અથવા લેખ હાથ આવ્યો નથી. મનાય છે કે તેના પિતાની નવા મુલક જીતી ખાલસા કરવાની નીતિ તેણે હિંદની હદોની અંદર ચાલુ રાખી હતી. બિંદુસારના પુત્ર તથા વારસ અશોકના રાજ્યની સીમા ઠીક ચોકસાઇથી જણાયેલી છે, અને એ નક્કી છે કે અર્ધ સ્વતંત્ર રક્ષિત રાજ્યો મળી તેનો મુલક દક્ષિણમાં નેલોરના અક્ષાંશ સુધી વિસ્તરેલો હતો. નર્મદાની દક્ષિણનો મુલક અશોકે જીતેલો હોય શકે નહિ, કારણ કે બંગાળાના ઉપસાગરને કિનારે આવેલા કલિંગ રાજ્ય સિવાય બીજું કોઈ રાજ્ય તેણે ખાલસા કર્યું જાણમાં નથી. કદાચ એ જીત તેના અમલના પ્રથમ વર્ષોમાં થઇ હોય, એ બનવા જોગ છે.

પણ તે સમયની કશી માહિતી આપણને મળતી નથી. ચંદ્રગુપ્તની કારકીર્દિનાં ચોવીશ વર્ષ તો તેમનામાં ખીચોખીચ આવેલા મોટા બનાવોથી પુરેપુરાં રોકાયેલાં જણાય છે. અજ્ઞાત અવસ્થામાંથી સત્તાધીશ થવું, ગ્રીક પલટનોને મારી હઠાવવી, સેલ્યુકસની ચડાઇ પાછી ઠેલવી, રાજ્યવિપ્લવ કરી પાટલિપુત્રમાં નવો વંશ સ્થાપવો, એરીઆનાનો ઘણો ભાગ ખાલસા કરવો અને બંગાળના ઉપસાગરથી અરબી સમુદ્ર સુધી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવા ઉપરાંત કાંઈ વધારે કરવાનો સમય તેને મળ્યો હોય એ માનવું અઘરૂં છે.

ઘણું ખરૂં એ જીત બિંદુસારે કરી

દક્ષિણ અથવા લગભગ નેલોરના અક્ષાંશ સુધીનો દ્વીપકલ્પ હિંદ દેખીતી રીતે ચંદ્રગુપ્ત અથવા બિંદુસારે જીતેલો હોવો જોઇએ, કારણ કે બિંદુસારથી તે અશોકને વારસામાં મળેલું અને અશોકે તો કલિંગ રાજ્ય સિવાય કોઇ જીત કર્યાનો ઉલ્લેખ નથી; અને તેમાં પણ તેના અનેક કામમાં લાગેલા કામગરા બાપ કરતાં એ જીત બિંદુસારે જ કરી હોય એ વધારે સંભવિત છે. પણ ચંદ્રગુપ્તની કારકીર્દિની જણાયેલી રૂપરેખા એવી તો અદ્દભૂત છે કે તથા તેનાથી એ સમ્રાટમાં એવી તો અપવાદ-રૂપ પ્રતિભાની પ્રતીતિનું સૂચન થાય છે કે તેની સફળ કામગીરિની યાદીમાં દક્ષિણની જીત ઉમેરવી પડે એવો સંભવ છે. આટલી સ્વલ્પ ઝાંખી કરાવ્યા બાદ બિંદુસારની પડછાયા જેવી આકૃતિ આપણી દૃષ્ટિ આગળથી પસાર થઇ જાય છે અને હવે પછીનાં બે પ્રકરણમાં અશોકનો ઇતિહાસ આપવામાં આવશે અને ખરેખર અશોક માત્ર હિંદના જ નહિ, પણ સમગ્ર દુનીઆના મહાન સમ્રાટોમાં વ્યાજબી રીતે અગ્રભાગના સ્થાનને લાયક છે.

પરિશિષ્ટ च.

સેલ્યુકસ નિકેટરે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને સંધિને પરિણામે આપેલા એરિઆનાનો વિસ્તાર.

ઈ સ. પૂર્વે ૩૦૩ મા સેલ્યુકસ નિકેટરે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યને આપેલા પ્રદેશમા પરોપનિસદ (કાબુલ), એરિઆ (હેરાત), એરેકોઝિયા (કદહાર) અને ઘણુ ખરૂ ગેડ્રોઝિયા (મકરાન) અથવા તે મુલકનો ઘણા મોટા ભાગનો સમાવેશ થતો હતો એવુ આ પુસ્તકમાનુ મારૂ કથન મારા 'અશોક' એ નામના પુસ્તકમા દર્શાવેલા મારા વિચાર તથા ડ્રોયઝન તથા બીજા કેટલાક પ્રખ્યાત આધુનિક અભ્યાસીઓના વિચારોને અનુસરતા છે

મી બીવન એમ ધારે છે કે "મે આપેલી હકીકત" સાબીત થયેલી હકીકતથી વધારે પડતી છે એ વાત બાજુએ રાખતા સભવિત હકીકતથીજ ઘણી વધારે પડતી છે, અને મે આપેલી હકીકતની વિરોધી ચર્ચા કરે છે તેથી મારે બતાવવાની જરૂર પડે છે કે પુસ્તકમા રજુ કરેલી બીના સગીન પુરાવા ઉપરથી આપેલી છે એ બાબતના સ્વતત્ર નીચે મુજબ પાચ પ્રમાણ છે—સ્ટ્રેબોના બે ફકરા, તેમજ એપિયન, પ્લુટાર્ક, જસ્ટિન-અને પ્લિનીના ફકરા આ બાબત હાલના જે કોઈ લેખકોએ લખેલુ છે તે બધુ આ ટુકા ઉતારાના આધાર પર જ છે

સ્ટ્રેબોના લખાણના અર્થનુ વિવરણ

મને તો એ સ્વત સિદ્ધ જેવુ જણાય છે કે સ્ટ્રેબોના બને ફકરા એક જ બનાવને ઉદ્દેશીને છે, અને જ્યારે એ પહેલા ફકરામા કહે છે કે ગ્રીક લોકો તરફથી હિંદીઓને અલેક્ઝાડરના સમય સુધી ઇરાનીઓને તાબે હતો

તે 'એરિઆનાનો ઘણો મોટો ભાગ મળ્યો, તેના બીજા ફકરામાં સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તને આપેલા, અને પહેલાં ઇરાનીઓને તાબે હતા તે સિંધુની પશ્ચિમે આવેલા મુલકનો જ ઉલ્લેખ કરે છે.' સ્ટ્રેબો આપણને કહે છે કે તે આપેલા મુલકમાં એરિઆનાના ઘણા મોટા ભાગનો સમાવેશ થતો હતો" એ કથનમાં વાંધો લેવા કાંઇ વજુદ કારણ હોય એમ હું કલ્પી શકતો નથી. હું દઢ રીતે કહેવા માગું છું કે સ્ટ્રેબોના બંને ફકરા સાથે વાંચતાં તો એ કથન તદ્દન ચોક્કસ છે.

બીજાં પ્રમાણો

એપિયન, પ્લુટાર્ક તથા જસ્ટિન કેટલો મુલક અપાયો તે બાબત કાંઇ ઉલ્લેખ કરતા નથી. પણ સેલ્યુકસે સિંધુ ઓળંગી, તે એક નિષ્ફળ જંગ લડ્યો, અને પરિણામે તેને પોતાને ગેરલાભવાળી પણ તેના સામાવાળાને બહુ લાભદાયક શરતોએ તેણે સંધિ કરી, એ બધી બીના સાબીત કરવા માટે તે પ્રમાણો બહુ કિંમતી છે.

ચાર પ્રાંતો

ઘણા લેખકો હિંદમાં ગેડ્રોઝિયા, એરિઆ, એરેકોઝિયા તથા પરોપનિસદી એ ચાર પ્રાંતનો સમાવેશ કરે છે, એવું પ્લિનીનું કથન, તેના પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ ઇ. સ. ૭૭ માં થઈ તે પૂર્વે કોઈ સમયે એ ચાર પ્રાંત હિંદને તાબે હશે. એ બીના પર જ આધાર રાખતું હોવું જોઇએ. મૌર્ય વંશના સમય સિવાય કયે બીજે સમયે એ પ્રાંતો હિંદના ભાગ હોવાનું સંભવે છે? હિંદ વિષે પ્લિનીની માહિતી મૂખ્ય તો મેગાસ્થનીસ તથા સિકંદર, ચંદ્રગુપ્ત અને સેલ્યુકસના સમકાલીન બીજા લેખકોના લેખો ઉપરથી ઉપજાવેલી હોવી જોઇએ. તેના કથનપરથી કુદરતી અનુમાન એવું જ થાય કે ઉપર દર્શાવેલા ચાર પ્રાંત તે જ સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તને આપેલો 'એરિઆનાનો મોટો ભાગ' હતો. હિંદના સમ્રાટોએ ઘણીવાર કાબુલ તથા

કંદહારને પોતાને હાથ રાખ્યા છે અને ઘણીવાર તે હિંદના કુદરતી મોખરારૂપ થઈ રહેલા છે હેરાત હિંદથી વધારે દૂર છે ખરું, પણ કાબુલ તથા કંદહાર જેને હાથ હોય તે સહેલથી તેનો કબજો મેળવી શકે એમ છે

ગેડ્રોઝિયા

ગેડ્રોઝિયા પ્રાંત પશ્ચિમમાં ઘણે દૂર સુધી વિસ્તરતો હતો અને ચંદ્રગુપ્તે કદાચ માત્ર તેના પૂર્વ ભાગને જ ખાલસા કર્યો હશે સિંધને ઓળંગતા અડગી પડેલી માલિન પર્વતની હાર એ તે પ્રાંતની કુદરતી સરહદ બની હશે ચંદ્રગુપ્તે આખા ગેડ્રોઝિયા પ્રાંતનો વહિવટ પોતાને હાથ લીધો હોય કે નહિ, પણ મને એ બાબતની તો શંકા જ નથી કે સેલ્યુકસે તો એ આખા પ્રાંત ઉપરથી પોતાનો હાથ ઉઠાવી લીધો અને તેથી ઘણા લેખકોએ એરિયા, એરેકોઝિયા તથા પેરોપનિસદી સાથે એનો પણ હિંદમાં સમાવેશ કર્યો, કારણ કે એન્ટિગોનસને કચરી નાખવાના જરૂરી અને તાકીદના કામમાં રોકાયેલા સેલ્યુકસને મધ્ય તથા પશ્ચિમ એશિઆમાં પોતાનું બળ એકત્ર કરવા માટે પ્લિનીએ ગણાવેલા પોતાના રાજ્યની સરહદ પર આવેલા પ્રાંત છોડી દેવાની ફરજ પડી હતી

પરિશિષ્ટ–છ

અર્થશાસ્ત્ર કે કૌટિલ્યશાસ્ત્ર

પુસ્તકની શોધ

લાંબી ટીપણીઓ કરતાં એક પરિશિષ્ટમાં જ 'અર્થશાસ્ત્ર' વિષેની જરૂરી માહિતી આપવી એ વધાં સગવડભર્યું છે.

કૌટિલ્ય કે વિષ્ણુગુપ્ત એ ઉપનામધારી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યન બ્રાહ્મણ મંત્રી ચાણાક્યનાં કહેવાતાં સૂત્રોનો સમુહ ઘણા સમયથ જાણીતો છે, મૂળ અર્થશાસ્ત્રના ઉલ્લેખો તથા ઉતારા અને ઉદ્ધરણે ઘણા પ્રાચીન લેખકોના લખાણમાં મળી આવતાં છતાં, તે મૂળ પુસ્ત કનો કાંઈજ પત્તો નહોતો. આખરે માઇસોરના મહારાજાના આશ્ર યથી ચાલતા પૌર્વાત્ય પુસ્તકાલયના વિદ્વાન પુસ્તકી શ્રી શ્યામશાસ્ત્રીએ તાંજોર જીલ્લામાં રહેતા એક પંડિત પાસે એ પુસ્તકની હસ્તલિખિ પ્રત હોવાની વાત બહાર આણી. તે ભલા પંડિતે પોતાની પ્રત તથ તે સાથે તેની ઉપરની ભટ્ટ-સ્વામીની ટીકાની એક અપૂર્ણ હસ્ત લિખિત પ્રત તે પુસ્તકાલયમા મુકવાની સંમતિ આપી. ૧૯૦૫ ' 'ઈંડિયન ઍન્ટિકવરી' માં શ્યામશાસ્ત્રીએ આપેલા કેટલાક ફકર ઓના તરજુમાથી મારૂં ધ્યાન ખેંચાયું અને તેથી ૧૯૦૮ માં અ ઇતિહાસની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે તેમાં ઘણા કિંમત વધારા કરવા હું શક્તિમાન થયો. ત્યારબાદ મ્યુનિચ પુસ્તકાલયમ 'અર્થશાસ્ત્ર'ની બે પ્રતો જડી આવી અને બીજી એક પ્રત કલકત્તા છે એમ જણાય છે.

શામશાસ્ત્રીનો તરજુમો

૧૯૦૮ માં મારા ઇતિહાસના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પછ કેટલાક પ્રખ્યાત જર્મન અભ્યાસીઓએ ચાણાક્યના એ પુસ્તકના અભ્યાસપ ખૂબ લક્ષ આપવા માંડયું, અને શા

શાસ્ત્રીને પોતાનો ઉતાવળમા કરેલો તરજુમો પુરો કરવાનુ ઉત્તેજન મળ્યુ ઘણી અડચણો નડયા છતા તેણે તે કામ પુરૂ કર્યું છે તેણે મૂળ પુસ્તકની એક આવૃત્તિ પણ છપાવી છે એ નિસ્વાર્થ તથા કિંમતી મહેનત માટે તેઓ ઘણી સ્તુતિને પાત્ર છે કમનસીબે તેમનો તરજુમો બધો છપાયેલો હોવા છતા સગવડ પડતા રૂપમા મળી શકે એવો નથી

આ પુસ્તક મૌર્ય સમયનુ છે

જર્મન અભ્યાસીઓની શોધખોળ ઉપરથી ચોખ્ખી રીતે સિદ્ધ થયુ છે કે 'અર્થશાસ્ત્ર' મૌર્ય સમયનુ ખરેખરૂ પ્રાચીન પુસ્તક છે, અને તે ચાણાક્ય કે કૌટિલ્યનુ કહેવાય છે તે ખરૂ માનવા સબળ કારણ છે એ પુસ્તકમા કેટલોક ભાગ પાછળથી ઘુસાડેલો હોય એ શક્યતા કાઇ ઉપલો નિર્ણય બાતલ કરતો નથી, પણ એ પુસ્તકનો ઘણોખરો ભાગ તો જરૂર મૌર્ય સમયનો જ છે મે બતાવ્યુ છે કે એ પુસ્તકમા મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપનાની તુરત પહેલાની સમાજસ્થિતિ વર્ણવેલી છે

એ પુસ્તક આવતા ઘણા વર્ષ લગી ઘણા દૃષ્ટિબિંદુએથી અભ્યાસીઓને અભ્યાસમા રોકશે શામશાસ્ત્રીએ કરેલુ કામ અગ્રગામી કાર્યની જાતનુ છે, અને તેવા કામ તરીકે ઉત્તમ પ્રતિનુ છે, પણ હજુ તેમા સશોધન તથા વધારે કામની જરૂર છે

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અશોક મૌર્ય.

અશોક યુવરાજ તરીકે

વિશ્વસનીય લોક કથાનુસાર અશોકવર્ધન અથવા અશોકે તેના પિતા બિંદુસારના અમલ દરમિયાન પ્રથમ વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતના તથા પછીથી પશ્ચિમ હિંદના સુબા તરીકે કામ કરી રાજપ્રકરણના કળાની ઉમેદવારી કરી હતી. તે તેના પિતાના ઘણા પુત્રોમાનો એક હતો, અને સામાન્ય રિવાજ મુજબ, રાજ્ય-ગાદી માટે તેનાં લાયકાત તથા શક્તિને લીધે તેના પિતાએ તેને યુવરાજ નીમ્યો હશે એ નિઃસંદેહ વાત છે.

તક્ષિસલા

કાશ્મીર, પંજાબ તથા સિંધુની પશ્ચિમે આવેલા પ્રદેશ મળી બનેલા વાયવ્ય પ્રાંતની રાજ્યધાની તક્ષિસલા, તે સમયે પૂર્વ દેશના મોટાં અને ભવ્ય શહેરોમાંનું એક હતું, અને હિંદુઓની વિદ્યાના મથક તરીકે તેની ખાસ નામના હતી. બધા ઉચ્ચ વર્ગના લોકોના, સરદારોના, બ્રાહ્મણોના અને વેપારીઓના છોકરા, હિંદુ શાસ્ત્ર તથા વિજ્ઞાન અને ખાસકરીને આયુર્વેદ શીખવા માટે, હાલ જેમ વિદ્યાપીઠવાળાં શહેરોમા જાય છે, તેમ ત્યા ટોળાબંધ જતા હતા. એ પાટનગરની આસપાસનો મુલક રસાળ તથા સારી વસ્તીવાળો હતો. એ પેઢી પહેલાં તે એક નાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું: અને જો કે તે પડોશી રાજ્યોથી બીતું રહે એવું નબળું હતું, તો પણ સિકંદરને કિમતી સહાય આપી શકે એટલું સબળું પણ હતું.

તક્ષિસલાના રિવાજ

ગ્રીકોને આ નાના રાજ્યનું તંત્ર સારૂં ચાલતું લાગ્યું. તેમણે ત્યાંના એક કરતાં વધારે સ્ત્રી કરવાના, મરેલા માણસના શબને ગીધ, કાગડા

વગેરે કોની ખાય એમ ખુલ્લુ મુકવાના, અને રીતસર પરણી નહિ નકેલી કન્યાઓને ખુલ્લા બજારમા વેચવાના રિવાજોની સપૂર્ણ તથા જરા પણ નાપસદગી વગર નોધ લીધેલી છે

શહેરનુ અનુકૂલ સ્થાન

મધ્ય એશિયાથી હિંદના અંદરના ભાગમા જતા ધોરી માર્ગ પરના એના સ્થાને તે શહેરને વાયવ્ય પ્રાતના પાટનગર માટે લાયક બનાવ્યુ હતુ લશ્કરી દૃષ્ટિએ એના લાભ તો આજ પણ સ્વીકારાય છે તેના ખડકીયેલ પાસેજ આવેલુ હસન અબદાલ હિંદી લશ્કરની હિલચાલ તથા પેરેડ માટે માનીતુ સ્થાન છે, અને તને અગ્નિખુણે થોડાજ માઇલ પર આવેલા રાવળપીંડિ આગળની મોટી છાવણી, વાયવ્યમાથી આવતા ભાવી સિકદરોથી એ ધોરી રસ્તાનુ રક્ષણ કરે છે

ઉજ્જયિની

પશ્ચિમ હિંદની રાજ્યધાની ઉજ્જયિની પણ તેટલુજ પ્રખ્યાત અને પ્રાતિક સરકારના મથક તરીકે તેટલુ જ અનુકૂલ હતુ હિંદની સાત પવિત્ર નગરીમા ગણાતુ હોવાથી, અને પશ્ચિમ કિનારાના ઉદ્યાગી બદરોને હિંદના અદરના ભાગોના બજાર જોડે સાધનાર રસ્તાપર આવેલુ હોવાથી, યાત્રાના જાણીતા ધામ તેમજ મોટા વેપારના મથકના લાભો તેમા એકઠા થતા હતા એ શહેર હિંદી ખગોળનુ કેન્દ્ર ગણાતુ તથા તેના યામ્યોત્તર વૃત્તથી પૃથ્વીના રેખાશોની ગણતી કરવામા આવતી હતી

અશોકનુ શાત રાજ્યારોહણ

તેના પિતાની કરનેણુ સાદગીની ખબરથી તે પાટનગર તરફ રવાના થયો, તે સમયે તે ઉજ્જેનમા રહેતો હતો, એવી લકકાણીઓમા પ્રચલિત લોક કથા માની શકાય એવી છે, પણ તેને સો ભાઈ હતા તથા તેમાના

નવાણુંને તેણે કતલ કર્યા, વગેરે તેમાંની વાતો જરાપણ વિશ્વસનીય લાગતી નથી. આધેડ વયની ઉમ્મરના તેના ધાર્મિકતાના પ્રકાશિત ચારિત્ર ચિત્રને પડછે નાંખવાના હેતુથી બૌદ્ધ સાધુઓએ આવી નકામી વાતો ઉપજાવી કાઢી લાગે છે. તેના અમલના ૧૭ મા કે ૧૮ મા વર્ષમાં અશોકને ભાઇઓ તથા બહેનો હતાં અને તેમનાં કુટુંબો તેની કાળજી તથા ફીકરનાં પાત્ર હતાં; તેનાં સગાંઓ પ્રત્યે તેને દ્વેષભાવ હતો એવું બતાવનાર કશો પુરાવો નથી. તેનો દાદો ચંદ્રગુપ્ત તો 'મારફાડીઓ' હતો. તે ગરીબી તથા દેશવટાની સ્થિતિમાંથી એક સમ્રાટની પદવીએ પહોંચ્યો હતો. કુદરતી રીતે તેનો દ્વેષ કરનાર તથા તેને ધિક્કારનાર ઘણા હતા અને તેને પોતાને, શંકા તથા વહેમભર્યું જીવન જીવવાની ફરજ પડતી હતી. અશોક તો જન્મથીજ રાજા હતો; અને એ પેઢીભર અને લગભગ અર્ધી સદીના દૃઢ અમલથી સ્થિરસ્થ પામેલાં રાજ્યનો વારસો તેને મળેલો હતો તેથી તેના પૂર્વજના ચિત્તને ફટકાવી નાંખનાર ચિંતાથી તે મુક્ત હતો. પહેલેથી છેલ્લે સુધી તેની આજ્ઞાઓ અસલામતી કે નબળાઇનું લેશ માત્ર પણ સૂચન કરતી નથી. સંભવ એવો છે કે તેના પિતાની ગોઠવણ મુજબ શાંતિથી તે તેની પછી ગાદીએ આવ્યો. આમ છતાં પણ સંભવ છે કે અશોક તથા તેના મોટા ભાઈ સુશીમ વચ્ચે રાજ્યગાદી માટે ઝઘડો થયો હતો, એવી ઉત્તર પ્રદેશની લોકકથાને ખરી બનેલી બીનાનો પાયો હોય ખરો. લંકાના સાધુઓએ કહેલી વાતો કરતાં એ લોકકથા વધારે ઐતિહાસિક દેખાય છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૩ અથવા ૨૭૨ રાજ્યારોહણ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૯

તેના દાદા તથા પિતાએ જીતેલા અને રક્ષેલા મહારાજ્યનો વહિવટ તેણે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૩ માં હાથમાં લીધો, ત્યારે અશોક યુવાન હશે, કારણ કે તેનો અમલ પુરાં ચાલીસ વર્ષ ચાલ્યો હશે. એના અમલનાં પહેલાં અગીઆર કે બાર વર્ષની કાંઇ પણ નોંધ નથી

અને રાજ્યવહિવટના ચાલુ કામમા જ વીતેલા હશે એમ માની લેવા હરકત નથી તેના ખરા રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા, તેના ગાદીએ બેઠા પછી ચાર વર્ષે ઇ સ પૂર્વે ૨૬૯ પહેલા થઇ જણાતી નથી, અને પિતાની ગાદીએ આવવાની બાબતમા કાઇ વાધો પડ્યો હતો એ ખ્યાલને ટેકો આપનાર માત્ર આ એક જ સજોગ છે એના રાજ્યાભિષેકનો દિવસ પ્રતિ વર્ષ બહુ વિધિ તથા ભભકાભેર ઉજવવામા આવતો, અને તેના ખાસ ચિહ્ન તરીકે કેદીઓને ગુનાની માફી આપવામા આવતી અથવા કેદમાથી છોડી મુકવામા આવતા

એના રાજ્યના તેરમા વર્ષમા અથવા તેના રાજ્યાભિષેકથી ગણતા નવમા વર્ષમા અશોકે રાજ્યવિસ્તારના હેતુથી એક વિગ્રહ શરૂ કર્યો તેના જીવનમા આ એક જ એવો નોધાયેલો પ્રસગ છે બગાળાના ઉપસાગરને કિનારે

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૧ કલિંગનો વિગ્રહ

મહા નદીથી ગોદાવરી સુધી પ્રદેશની કલિંગ નામથી ઓળખાતી પટીને જીતી લઇ તેણે પોતાને તાબેના મુલકનો પુરો વિસ્તાર કરવાની ધારણા બાધી એ ચડાઇ પુરેપુરી સફળ નીવડી અને કલિંગ મૌર્ય રાજ્યમા સર્વાશે ભળી ગયુ આ પછી થોડે વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયેલા બે ખાસ ફરમાન બતાવી આપે છે કે નવા જીતાયેલા મુલકના વહિવટની બાબતમા તેને બહુ ફીકર રહેતી, કારણ કે બધા સમ્રાટોની પેઠે અશોકના અમલદારો પણ તેમના સ્વામીની આજ્ઞાઓનો બરાબર અમલ કરતા નહિ સમ્રાટ તરફથી ન્યાયી તથા પિતાના જેવી દયાભરી રીતે રાજ્યવહીવટ ચલાવવાની અને જગલી જાતો તરફ ખાસકરીને સહાનુભૂતિ તથા કળથી કામ લેવાની સૂચના હતી, છતા ઘણીવાર અમલદારો એ સૂચનાઓ પાળવામા બેદરકાર રહેતા, પરિણામે તેમને ચેતવણી આપવી પડતી હતી કે આજ્ઞાભગ એ પોતાના સ્વામીની કે ઇશ્વરની પ્રીતિ મેળવવાનો માર્ગ નહોતો

કલિંગ રાજ્યનુ લશ્કર મોટુ હતુ મેગાસ્થનીસના અદાજ મુજબ

એ વિગ્રહથી થયેલું કષ્ટ

તે ૬૦,૦૦૦ પાયદળ, ૧૦૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૭૦૦ યુદ્ધ ગજનું બનેલું હતું. ચઢી આવનારની સામે કલિંગ રાજ્યે એવી તો જક્કી ટક્કર ઝીલી કે જીતને પરિણામે અમાપ દુ.ખ આવી પડયું. વિજેતા શોકપૂર્વક નોંધ કરે છે કે દોઢ લાખ આદમી કેદ કરવામાં આવ્યા, એક લાખ કતલ થઇ ગયાં, અને યુદ્ધના સાથમા આવતાં દુષ્કાળ, મારામારી તથા બીજાં સંકટોમાં એના કરતાં ઘણી મોટી સંખ્યા ખપી ગઇ.

અશોકનો પશ્ચાતાપ

આ બધાં દુ:ખના દશ્યથી તથા પોતેજ એ બધાં દુ:ખનો પેદા કરનાર હતો એ જ્ઞાનથી અશોકનું અંતઃકરણ દુખાયુ અને તેના હૃદયમાં 'પશ્ચાતાપ, ઉંડો શોક તથા ગમગીની'ની લાગણીઓ ઉભરાઇ આવી. આ બધી લાગણીઓને પરિણામે રાજ્યવિસ્તારને લોભે હવે પછી કદિ પણ પોતાના ભાઇઓ પર આવું ભયંકર દુ.ખ ન લાવવું એવો નિશ્ચય તેના હૃદયમા તરી આવ્યો. એ વિગ્રહ પછી ચાર વર્ષે તે જાહેર કરી શક્યો કે "તે સમયે કલિગમાં જેટલી સંખ્યા કતલ થઇ હતી, કેદ થઇ હતી અથવા હરાઈ ગઈ હતી તેના સોમા અથવા હજારમા ભાગના નુકશાનથી પોતાને જરૂર બહુ જ ઉંડો શોક થાય."

અશોક યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે

રાજાએ પોતે જાહેર કરેલા સિદ્ધાંતોનો વર્તનમા અમલ કર્યો અને પોતાની બાકીની જીંદગીભરમાં તેણે રાજ્યવિસ્તારનું યુદ્ધ કરવું છોડી દીધું આજ સમયમા તે બૌદ્ધ માર્ગના ઉપદેશની અસર નીચે આવ્યો, અને જેમ જેમ વર્ષ વીતતા ગયાં તેમ તેમ એ ધર્મપર તેના આસ્થા તથા ભક્તિ વધતા ગયાં. તે જાહેર કરે છે કે ધર્મના નિયમાનુસાર મેળવેલી જીત એ જ મોટામાં મોટી જીત છે, અને યુદ્ધથી જીત મેળ-

ની એ રાજાની ફરજ છે એ સામાન્ય ખ્યાલ કાઢી નાખવાની તે પોતાના વંશજોને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે તેમ છતા કદાચ તેઓને યુદ્ધ કરવાની ફરજ પડે તોપણ ધૈર્ય તથા નમ્રતામા આનંદ માનવાનુ અને ધર્મ અથવા ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવવાથી જ ખરી જીત મળે છે એમ તેમને યાદ દેવડાવે છે

નીતિ-પ્રચાર

બૌદ્ધ ગુરુઓની પાસેથી શીખેલી અને 'ધર્મચક્ર' નામથી ઓળખાતી નીતિજીવન પદ્ધતિને પળાવવામા, તેનો પ્રચાર કરવામા તથા તેના શિક્ષણમા, હવે અશોકે પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યપરની અમર્યાદ આપખુદ સત્તાને વાપરવાના કાર્યને પોતાનુ જીવનકાર્ય બનાવ્યુ

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૭–૨૫૬

તેના રાજ્યના ૧૭ મા અને ૧૮ મા વર્ષમા, તેણે ચોક્કસ રીતે પોતાના જીવનકાર્યની દિશા નક્કી કરી દીધી, અને શિલાઓ ઉપર કોરેલી ધર્માજ્ઞાની શ્રેણીકાન પોતાની પ્રજાને પોતાના રાજ્યવહિવટના સિદ્ધાતો જાહેર કર્યા એ શ્રેણીમા નાની શિલાશાસન નબર ૧, અને ચૌદ શિલાશાસનોનો સમાવેશ થતો હતો, અને તેમા પોતાના હાથ નીચેના આદમીઓની વર્તણુકને દોરનાર સામાન્ય નિયમો નક્કી કરી મુકેલા હતા

આ અસાધારણ લેખોની પછી જીતેલા કલિંગ દેશને ખાસ લગતા બીજા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા, એના સારનો ઉલ્લેખ ઉપર આપેલો છે આ શ્રેણીમા સૌથી પ્રાચીન નાની શિલા ધર્માજ્ઞા નબર ૧ દેખાય છે એ નાનો લેખ છે અને એના એકએકથી સહેજ જુદા પડતા ૭ પાઠાતરો છે તે તથા બીજા લાગા લેખો જોડે વાચતા આપણને જણાય છે કે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી અઢી વર્ષ સુધી તે સાદો ઉપાસક હતો, અને એ સમય દરમિયાન તેણે ધર્મપ્રચારની બાબતમા સબળપૂર્વક યત્ન કર્યો નહોતો, પણ જાહેરાતો બહાર

જાહેર કરે છે એટલે તે બાબત કાંઇ શંકા હોઇ શકે નહિ. નવ સૈકા બાદ ચીના મુસાફર ઇટસિંગે એવી નોંધ લીધી છે કે અશોકની મૂર્તિ અમુક નમુનાના સાધુના વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી હતી. રાજ્યગાદી છોડયા વગર કોઈ સમ્રાટ્ સાધુ થઇ શકે એ ખ્યાલની આપણા વિચારે જણાતી અસંગતતા ઇટસિંગને જણાઇ નહોતી, કારણ કે તેના પોતાના દેશમા બનેલા એવાજ પ્રસંગથી તે પરિચિત હતો. લિઆંગવંશનો પહેલો સમ્રાટ્ વુ–ટી અથવા સિઆઓ–યેન ચુસ્ત બૌદ્ધમાર્ગી હતો અને છતા ઇ. સ. ૫૨૭ તથા ૫૨૯ માં એમ બે પ્રસંગે તેણે સંઘનાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં. એના કરતાં જરા ઓછે અંશે મળતો પ્રસંગ બારમા સૈકામાં પશ્ચિમ હિંદના એક જૈન રાજાનો છે. એણે 'સંઘ–સ્વામી'ની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી અને તેના રાજ્યને જુદે જુદે અવસરે પોતાની જાતને યમ નિયમના બંધનોથી બાંધી હતી. બૌદ્ધસાધુને ગમે ત્યારે ગૃહસ્થી થવાની છુટ હોય છે અને સંભવ છે કે અશોક ઘણીવાર થોડા થોડા સમય માટે મઠમા તે એકાત

ગરને નેપાલમાં મુકવાની બાબતમાં એસ. એચ. જનરલ ખડગ સમશેર જંગ બહાદુર મારી સાથે સંમત થાય છે. તે માને છે કે છોટી અથવા પૂર્વ રાપ્તિ (અચિરાવતી) તથા ગંડક (હિરણ્યવતી) એ બેના સંગમ આગળ તે હોવું જોઇએ. મેં પસંદ કરેલા સ્થાન કરતાં તેમણે પસંદ કરેલું સ્થાન વધારે પશ્ચિમમાં, પણ તેજ અક્ષાંશમાં છે, અને તે ખરૂં હોવાનો વધારે સંભવ છે. (પાયોનીયર મેલ–અલાહબાદ, ફેબ્રુ. ૨૬. ૧૯૦૪). કાસિયા પાસેના નિર્વાણ મંદિરની પાછળના મોટા સ્તુપમાંથી મળેલા–परिनिर्वाण–चैत्ये ताम्रपट इति એવા શબ્દ વાળા તામ્રપટે, ગોરખપુર જીલ્લાની પૂર્વે આવેલા કાસિયાનાં અવશેષો કુશિનગરનું સ્થાન દર્શાવે છે, એવી જુની કલ્પનાને સજીવ કરી છે. (પર્ગિટર, જર્નલ, રૉ એ. સો. ૧૯૧૩, પૃ ૧૩૨.)

પણ એ કલ્પનાની સામે ગંભીર વાંધા છે, અને સંભવ એવો છે કે કાસિયા પાસેનું સ્થાન કુશિનગરના મઠને આધીન હોવાથી એ પણ 'પરિનિર્વાણ-ચૈત્ય'ના નામથી ઓળખાતું હતું (હેસ્ટિંગ્ઝના 'એન્સાઈક્લોપીડિયા ઑફ રીલિજીયન અને એથિક્સ'માં કુશિનગર પરનો મારો લેખ જુઓ.

વાસમા રહેતો અને તે સમય દરમિયાન રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનો યોગ્ય બ દોબસ્ત તે હમેશા કરતો નાની ધમાજ્ઞા નબર ૧ અને ભાબ્રુની આજ્ઞા રાજા બૈરાટ મઠમા એકાંત વાસમા હતો ત્યારે નીકળી હતી એમ માનવા કારણ છે બધી મુશ્કેલીઓને એના જેવો પ્રબળ શક્તિવાળો સમ્રાટ એક કરતા વધારે રીતે દૂર કરી શકે એ સમજવુ સહેલુ છે એના પછી ઘણે લાબે ગાળે શાર્લમેને યુરોપમા કર્યું હતુ તેમ તેની જીદગીના છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષમા અશોકે ચોકખી રીતે રાજ્ય તથા મઠ બનેના ઉપરીનુ સ્થાન લીધુ હતુ

તેને ગાદીએ બેસાને આશરે વીસ વર્ષ થયા બાદ ઈ સ પૂર્વે ૨૪૩ ના વર્ષમા અશોકે 'સાત શિલા

સાત સ્તભ આજ્ઞામા શિલાવલોકન આજ્ઞા ના નિયમોની નવી શ્રેણી રચવાની શરૂઆત કરી એમા તેણે પોતે પહેલા કરેલા ઉપદેશનુ પુનરાવર્તન કર્યું હતુ અને તેના અતમા પોતાના ચિત્તને પ્રિય નૈતિક સુધારાના પ્રચાર માટે લીધેલા પગલાઓનુ સિહાવલોકન કર્યું હતુ વળી તેના દિલમા ઘૃણાની લાગણી પેદા કરનાર પશુઓની કતલ તથા અવયવચ્છેદની બાબતમા ફરેલી સખ્તાઈ ઉપજાવવાનો પણ તેની અદર સમાવેશ કરેલો હતો

નવાઈની વાત છે કે એ સિહાવલોકનમા પરદેશ ખાતે મોકલેલા ધર્મ મડળોનો કાઈ ઉલ્લેખ નથી, તેમજ તેના રાજ્ય દરમિયાન કોઈ વખતે સઘરાજ્યમા પડેલી ફુટ અટકાવવાના હેતુથી, પાટનગર ખાતે મળેલી બૌદ્ધ સપ્રદાયના વડાઓની સમિતિ વિષે પણ કાઈ લખેલુ નથી સભવ છે કે ધર્મમડળ-આજ્ઞાઓની પ્રસિદ્ધિ પછી એ સમિતિ બોલાવવામા આવી હોય, પણ શિલા-આજ્ઞામા અગ્રસ્થાન ભોગવતા પહેલા ધર્મમડળોની યાદનોંધ રાખવા કાંઈ યત્ન તેમા કરવામા આવ્યો નથી એ બાબત હું સમજી શકતો નથી

પાટલિપુત્રમાં મળેલી સમિતિ

એ સમિતિ મળ્યાની હકીકત એટલી બધી દંતકથાઓથી પુરવાર થાય છે કે તેની અંદરની વિગતોને ઐતિહાસિક ન ગણીએ તોપણ તે બીના ખરી બનેલી બીના તરીકે વગર આંચકે સ્વીકારી શકાય એમ છે. સંપ્રદાયમાં પક્ષ પાડવાના મોટા પાપની વિરૂદ્ધ ખાસ લખાયેલી સ્વરનાથની આજ્ઞા મારા ધારવા પ્રમાણે એ સમિતિના કાર્યને પરિણામેજ પ્રસિદ્ધ થઇ જણાય છે. લંકામાં એ સમિતિ મળ્યાનું વર્ષ ૨૩૬ મનાય છે; અને તે મારી કાળગણના પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૧ નું વર્ષ થાય; પણ તે સાલનિર્ણય મને માન્ય નથી. મારો એવો અભિપ્રાય છે કે એ સમિતિ અશોકનાં અમલનાં છેલ્લાં દશ વર્ષના અરસામાં મળેલી હોવી જોઇએ.

રાજ્ય વિસ્તાર

અશોકની હકુમત નીચેના વિશાળ સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો લગભગ ચોક્કસપણે અંદાજ કરી શકાય એમ છે. વાયવ્યમાં તેનો વિસ્તાર હિંદુકુશ પર્વત સુધી હતો અને હાલ અફઘાનિસ્તાનના અમિરને તાબે છે તે મુલકનો તેમજ હાલનો આખો અથવા ઘણોખરો બલુચિસ્તાનનો અને આખા સિંધનો તેમાં સમાવેશ થતો હતો. સ્વાત તથા બાજોરની એકાંત ખીણો પણ કદાચ એ સમ્રાટના અમલદારોના વહીવટ નીચે હતી અને કાશ્મીર તથા નેપાલની ખીણો તો ચોક્કસ એ સામ્રાજ્યના અંગરૂપ હતાં. અશોકે કાશ્મિરની ખીણમાં તે દેશની હેજ નામની હાલની રાજ્યધાનીથી થોડે અંતરે શ્રીનગર નામનું નવું રાજ્યધાનીનું શહેર વસાવ્યું.

નેપાળમાં અશોક

નેપાલની ખીણમા જુના પાટનગર મંજુપાટણની જગાએ તેણે પાટણ, લલિતપાટણ અથવા લલિતપુર એ નામોથી ઓળખાતું નવું પાટનગર વસાવ્યું. હાલની રાજધાની ખટમંડુથી અઢી માઇલ અગ્નિ ખૂણે તે હાલ પણ મોજુદ છે.

પાછળથી એલાહેદા સ્વસ્થાનના મથક બનેલુ લલિતપાટણ અશોકે તેનીપર બેસાડેલી બૌદ્ધ છાપ ધારણ કરે છે ઇ સ પૂર્વે ૨૫૦ કે ૨૪૯ મા અશોકે તીર્થયાત્રા કરી અને નેપાલની મુલાકાત લીધી તેની યાદગીરિ તરીકે તેણે એ શહેર વસાવ્યુ હતુ તેની પુત્રી અરૂમતિ તેની સાથે હતી તેણે ધાર્મિક જીવન સ્વીકાર્યું અને તેનો પિતા મેદાન પ્રદેશ તરફ પાછો ફર્યો, ત્યારે તે નેપાલમા જ રહી હતી તેના સ્વામી દેવપાલ ક્ષત્રિયની યાદગીરિમા તેણે દેવપાટણ નામનુ શહેર વસાવ્યુ અને પશુપતિનાથની ઉત્તરે તેણે પોતે બધાવેલા મઠમા તે સાધ્વીનુ જીવન સ્વીકારી રહેવા લાગી એ મઠ હજુ તેનુ જ નામ ધારણ કરે છે અશોક લલિતપાટણને બહુ પવિત્ર સ્થાન ગણતો હતો અને એક શહેરની મધ્યમા અને બીજા ચાર શહેરના કોટની બહાર ચારે દિશામા એમ પાચ મોટા સ્તુપ તેણે બધાવ્યા આ બધા સ્મારક મકાનો હજુ હયાત છે અને તેમની પછી થયેલા મકાનોથી સ્પષ્ટ રીતે જુદા પડે છે કેટલાક નાના મકાન અશોક અથવા તેની પુત્રીના કરેલા કહેવાય છે

પૂર્વ તરફનો વિસ્તાર

પૂર્વમા ગગાના મુખ સુધીનો આખો બગાળાનો મુલક તેના સામ્રાજ્યમા હતો ત્યાનુ મુખ્ય બદર તામ્રલિપ્તિ અથવા હાલનુ તમલુક હતું ગોદાવરી નદીની ઉત્તરે કલિંગ નામથી ઓળખાતી કિનારાની પટી ઈ સ પૂર્વે ૨૬૧ મા ખાલસા કરવામાં આવી હતી તેના પોતાના રાજ્યના અમલ નીચેનુ ગોદાવરી તથા કૃષ્ણા વચ્ચેનુ આંધ્રનું રાજ્ય તેની દક્ષિણે હતુ તથા એક રક્ષિત રાજ્ય જેવુ હતુ અગ્નિ ખુણામા આવેલી ઉત્તર પેન્નાર નદી સામ્રાજ્યની હદ તરીકે ગણી શકાય

દક્ષિણ બાજુનો વિસ્તાર

દ્વિપકલ્પના છેડા સુધી વિસ્તરેલા ચોલ તથા પાડ્યના તામિલ રાજ્યો તેમજ નૈઋત્ય અથવા મલબાર કિનારા પરના કેરલપુત્ર અને સત્યપુત્ર સ્વસ્થાનો ખરેખર સ્વતત્ર હતા સામ્રા-

જ્યની દક્ષિણ સીમા પૂર્વ બાજુ નેલોર પાસેની પેનર નદીના મુખથી દોરેલી, અને ચિતલદૂર્ગની દક્ષિણે અને કડપામાં થઇ પશ્ચિમ કિનારે જુના સત્યપુત્રનું સ્વસ્થાન દર્શાવતા તુલુવ દેશની ઉત્તર હદ બાધતી કલ્યાણપુરી સુધીની રેખાએ સામ્રાજ્યની દક્ષિણ સરહદ વર્ણવી શકાય એમ છે.

જંગલી જાતો

વાયવ્ય સરહદપરની અને ઉત્તર તથા દક્ષિણ હિંદને જુદા પાડતા વિંધ્ય પર્વતના જંગલ પ્રદેશમાં વસતી જંગલી જાતો કોઈ સાર્વભૌમ સત્તાના ઉપરીપણા નીચે કાંઈક મર્યાદિત સ્વરાજ્ય ભોગવતી હશે એમ જણાય છે. આ ઉપરથી હાલની ભાષામા બોલતા એ સામ્રાજ્યમા હિંદુકુશની દક્ષિણે આવેલો અફઘાનિસ્તાન, બલુચીસ્તાન, સિંધ, કાશ્મીરની ખીણ, નેપાલ, હિમાલયનો નીમ્ન પ્રદેશ અને દક્ષિણના અંત પ્રદેશ સિવાયનો આખો ખરો હિંદ એટલાનો સમાવેશ થતો હતો.

હાકેમો

મધ્ય પ્રદેશોનો વહીવટ સીધો રાજાની અંગત દેખરેખ નીચે પાટલીપુત્રથી ચાલતો હોય એમ જણાય છે. સીમાપર આવેલા પ્રાતોનો વહીવટ હાકેમોથી ચાલતો અને તેવા હાકેમ ઓછામા ઓછા ચાર હશે એમ જણાય છે. વાયવ્ય પ્રાંતના હાકેમનો મુકામ તક્ષશિલામા હતો અને પંજાબ, સિંધ, સિંધુપારના પ્રદેશો તથા કાશ્મીર એટલા એના અમલ નીચે હશે એમ માની લઇ શકાય એમ છે. જીતેલા કલિગ રાજ્ય સાથેના પૂર્વ પ્રાંત તોસાલી મુકામે રહેતા હાકેમના અમલ નીચે હતો. એ શહેરનું ચોક્કસ સ્થાન હજુ નક્કી થઇ શક્યુ નથી. માળવા, ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડનો બનેલો પશ્ચિમ પ્રાત એક રાજકુમારની હકુમત નીચે હતો અને તેનો મુકામ પ્રાચીન ઉજ્જયિની નગરીમાં હતો. નર્મદા પારના દક્ષિણ પ્રાત પર એક ચોથો હાકેમ અમલ ચલાવતો હતો.

મહાનો

અશોક મહાનો બાપદાનો જમાનો ગૌરવપૂર્ણ હતો. તેના વ્યાપ ધના કાર્યોના વિસ્તાર અને બળ પરથી પ્રજાની કલ્પના પર એની નોંધ પડી હતી કે [illegible] તેણે ૯૯,૦૦૦ સ્તૂપ બાંધ્યા એવી દંતકથા ચાલુ થઈ. [illegible] ના પાનમાં [illegible] સંસ્થાનના, વિક્રમાદિત્ય [illegible] અને [illegible] [illegible] કુમારિલ [illegible] પાટલિપુત્રની મુલાકાત લીધી, તે સમયે અશોકનો મહેલ [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] અનુપ

[illegible]

અશોકનાં બાંધકામોમાં વિનાશમાંથી બચી ગયેલાં અને સાધારણ સારી રીતે સચવાયેલાં બાંધકામ છે. મુખ્ય મકાનની આસપાસના કઠેરાના ઉંચા પ્રકારના કોતરકામવાળા દરવાજા, એ મહાન મૌર્યની આજ્ઞાનુસાર તૈયાર કરવામાં આવ્યા હશે. તે તેના સમય પછી લાંબે ગાળે નહિ થયા હોય એ તો નક્કી છે. એમનાં અનેક વાર વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે તથા ચિત્રો આપવામાં આવેલાં છે.

એક-શિલા સ્તંભ

પોતાના રાજ્યના મધ્ય પ્રદેશમાં મોટી સંખ્યામાં ઉભા કરેલા લેખવાળા તેમજ લેખ વિનાના મોટા કદના રેતી પત્થરના એકજ ટુકડે બનાવેલા સ્તંભો, તેના રાજવંશી દબદબાને લાયકનાં સ્મારક છે એટલુંજ નહિ, પણ સ્થાપત્ય ઘટનામાં હિંદી સલાટ શિલાના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂના તરીકે પણ જાણવાજોગા છે. એમાંના કેટલાક ૫૦ ફીટ ઉંચા તથા ૫૦ ટન વજનના છે. ઇરાની નમૂનામાં બહુ સુધારાવધારા કરી તેમની ઘટના કરેલી છે અને તેમની કારીગિરી તદ્દન દોષરહિત છે. [૧]

ગુફા-ગૃહો

બૌદ્ધ તથા જૈન સંપ્રદાયોથી અલગ અતિપ્રાચીન તપસ્વી વર્ગના આજીવક સાધુઓના ઉપયોગ માટે ગયા પાસેની બરાબર ટેકરીઓના અતિશય કઠણ ચકમકીઆ ખડકોમાંથી અશોકના હુકમથી ખણી કાઢેલી ઓપદાર ભીંતોવાળી ગુફાઓ કારીગરના યત્નોને નમ્યું ન આપે એવા પદાર્થપર મેળવેલી કુશળ હથોટીથી મિસર દેશના કારીગિરીનાં કામોની યાદ દેવડાવે છે. [૨]

---

૧. આ બાબતમાં ડો. જે. એચ માર્શલ લખે છે કે 'મૌર્ય બાંધકામોનાં ખાસ લક્ષણરૂપ અસાધારણ ચોક્કસાઇ એથીનીયન મકાનોની સારામાં સારી કારીગિરીથી જરા પણ ઉતરે એમ નથી એમ કહેવાની અમે હિંમત ધરીએ છીએ." (એન્યુઅલ રીપોર્ટ. એ. એસ. ૧૯૦૬-૭, પૃ. ૮૯.)

૨. સામાન્ય રીતે જાહેર કરવામાં આવે છે તેમ આ જીવકો

લેખો

ખડક, ગુફાની ભીંતો, અને સ્તંભો ઉપરના આશરે ત્રીશ જાણીતા લેખો અશોકના સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવા જાણવાજોગા સ્મારકો છે એ લેખો તેના રાજ્યના ઈતિહાસ માટેનો વિશ્વસનીય આધાર પુરો પાડે છે તેથી તેના સિદ્ધાંત અને રાજ્યનીતિની ચર્ચા હાથ ધરતા પહેલા તેનુ ટુંક બ્યાન આપવુ જરૂરનું છે તેના રાજ્યવહીવટના સિદ્ધાંત તથા વ્યવહાર નીતિની પદ્ધતિ સારી રીતે સમજાવનારા વધારે અગત્યના લેખોમા તેની આત્મ-કથાની ઘણી જાણવાજોગી વિગતો આપેલી છે નાના લેખોમા અર્પણ પત્રિકાઓ, ટુંકા યાદગિરીના લખાણ અને બીજી બાબતોનો સમાવેશ કરવામા આવેલો છે, પણ બધામા—નાનામા નાનામા પણ કાંઈ જાણવાજેવુ અને અગત્યનુ હોય છે

લેખો કેટલા વિસ્તાર પર છે

આ લેખો હિમાલયથી માઇસોર તથા બંગાળાના ઉપસાગરથી અરબી સમુદ્ર સુધીના આખા હિંદ જેટલા વિસ્તાર પર ફેલાયેલા છે

ભાષા

એ બધા લેખ સાક્ષરી સંસ્કૃત તથા સીલોનના બૌદ્ધ સંપ્ર-દાયના પુસ્તકોમાની પાલિ ભાષાને બહુ મળતી પણ તેનાથી જુદી પડતી લોક-ભાષા—પ્રાકૃતના—જુદા જુદા રૂપમા લખાયેલા છે આ ઉપરથી ચોકખુ જણાય છે કે સામાન્ય જનસમાજ તે વાંચી તથા સમજી શકે એવો તેમનો હેતુ હતો વળી એ લેખો ઉપરથી એવુ પણ માની લઈ શકાય છે કે તે સમયે લેખનકળાના જ્ઞાનનો સારો પ્રચાર થયો હશે લોકોના બોધ માટે યોજાએલા આ લેખ ધોરી રસ્તાઓ પર અનુકૂલ સ્થાનોએ અથવા ઘણા લોકની

વૈષ્ણવ નહોતા (ભાંડારકર, 'એપિગ્રાફિક નોટસ એન્ડ ક્વેશ્ચન્સ' ઇન જર્નલ, બોમ્બે બ્રાંચ એશિયાટિક સોસાઈટી પુસ્તક XX ૧૯૦૨, અને ઇન્ડીયન એન્ટિકવરી, ૧૯૧૧, પૃષ્ઠ ૯૦, ૨૮૬

આવજાવાળાં યાત્રાનાં સ્થળોએ મુકવામાં આવ્યા હતા કે જેથી કરી તેઓ બને તેટલી વધારે જાહેરાત પામે.

લિપિ

હિંદના વાયવ્ય પ્રાંતના મોખરા આગળની શિલાઓ પર કોતરેલી 'ચૌદ શિલાશાસનોમાંના બે પાઠો, તે સમયે ને સ્થાને ચાલતી અને પંડિતોને ખરોષ્ટ્રી નામથી પરિચિત લિપિમાં લખાએલા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા કે પાંચમા સૈકામાં ઇરાનીઓના અમલ નીચે પંજાબમાં દાખલ થયેલી અને જમણીથી ડાબી બાજુ તરફ લખાતી એક પ્રાચીન આરામિક લિપિનું તે બદલાયલું રૂપ છે. તે સિવાયના બીજા બધા લેખ ડાબીથી જમણી બાજુ વંચાતી પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપિના જુદાં જુદાં રૂપાંતરમાં કોતરાયેલાં છે. દેવનાગરી તેમજ ઉત્તર તથા પશ્ચિમ હિંદમાં પ્રચલિત વિવિધ લિપિઓ આ બ્રાહ્મી લિપિમાથી જ નીકળી છે.

આઠ વર્ગ

એ બધા લેખોને સહેલાઇથી આઠ વર્ગોમા વહેંચી નાંખી નીચે દર્શાવેલા અંદાજી સાલવારી ક્રમમાં ગોઠવી શકાય એમ છે:—

I નાના શિલા–શાસન નં. ૧ નાં ૭ પાઠાંતર મળે છે અને તેમનો સમય ચૌદ શિલા આજ્ઞાઓથી જરા પહેલાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૭ નો હોય એમ લાગે છે. નંબર ૨ નો સમય એથી કાંઇક મોડો હશે.

II ભાબ્રુ શાસનનો સમય લગભગ નાના શિલા–શાસન નં ૧ ના જેટલોજ લગભગ છે.

III ચૌદ શિલા શાસનના સાત પાઠો તેના રાજ્યાભિષેકના સમયથી ગણતાં તેના રાજ્યના તેરમા કે ચૌદમા વર્ષના હોય એમ લાગે છે. આ સમય અડસટ્ટે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૭–૨૫૬ નો થવા જાય છે.

IV બે 'કલિંગ શાસનો' ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૬ માં પ્રસિદ્ધ થઈ સંભવે છે. તે માત્ર નવા જીતાયેલા પ્રાંતને ઉદ્દેશીને જ છે.

V ગયા પાસેની બરાબર ટેકરીઓ પરની ગુફાઓના ત્રણ અર્પણ લેખો ઇ સ પૂર્વે ૨૫૭થી ૨૫૦ ના સમયના છે

VI તીગઇના બે સ્તંભ પરના લેખ ઇ સ પૂર્વે ૨૪૯ની સાલના

VII સાત 'સ્તંભ શાસન'ના ૭ પાઠ ઇ સ. પૂર્વે ૨૪૩ અને ૨૪૨ ની સાલના

VIII 'નાના સ્તંભશાસનો' આશરે ઇ સ પૂર્વે ૨૪૦ ના અરસાના અથવા એથી મોડા

અશોકના સમયના બીજા કોઈપણ લેખ કરતા 'નાના શિલા-શાસન' "૧"નો અર્થ બેસાડવો અઘરો છે

નાનાં શિલા શાસન એ બધી મુશ્કેલીઓનુ ધીરે ધીરે નિરાકરણ થાય છે અને હવે એટલુ તો નક્કી થયુ છે કે એ ધર્માજ્ઞામા કોઈપણ સાલ નથી[1] અશોકના અંગત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એ લેખની ઉચ્ચ કિંમતનો ઉલ્લેખ આગળ કરવામા આવ્યો છે ધર્મોના ન ૨ માત્ર 'ધર્મ'ના ટુક સારરૂપ છે

બૌદ્ધ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમા આ શાસન વધુ અગત્યનુ છે કારણ કે સમ્રાટ અશોકે પોતાની સમગ્ર

ભાબ્રુ શાસન પ્રજાનુ ખાસ લક્ષ દોરવા યોગ્ય ગણેલા સાત ધાર્મિક ફકરા તેમા ગણાવેલા છે એ બધા ફકરાને હાલમા મૂળ જોડે મેળવી લેવામા આવ્યા છે[2]

---

(૧) ઉત્તર માઇસોરમાં એક એકની પાસે આવેલા સિદ્ધપુર, જટીન રામેશ્વર (૧૪°૫૦' ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૬°૪૮' પૂર્વ રેખાંશ) અને બ્રહ્મગીરિ એમ ત્રણ સ્થાને નાની શિલાશાસનના ન ૧ ના પાઠાંતરો છે બીજા ત્રણ પાઠાન્તર બિહારના શાહાબાદ જીલ્લામા આવેલા સહસ્રામ આગળ છે, મધ્યપ્રાંતના જબલપુર જીલ્લામા રૂપનાથ, રજપુતાનામાં, જયપુર રાજ્યમા બૈરાત નાની શિલાલેખ નબર ૨ માત્ર માઇસોરના પાઠાન્તરોમાં જ મળેલો છે

(૨) બે ભ્રાત આશરે એક ટેકરીની ટોચ ઉપરથી ખસેડેલા અને હાલ કલકત્તામા મૂકેલા એક ખડક પર ભાબ્રુ શાસન કોતરેલુ છે નાનુ શાસન ન ૧ પાસેની એક ટેકરાની તળેટીમાં આવેલા ખડકપર કોતરેલુ છે

આ વિલક્ષણ લેખ કોતરાવ્યો તે વખતે અશોક ઐરાતના મઠોમાંના કોઇએકમાં રહેતો હશે એમ સંભવે છે.

ચૌદ શિલાશાસન

ચૌદ શિલાશાસનમાં અશોકના રાજ્યતંત્રના સિદ્ધાંત અને નીતિજીવન પદ્ધતિનું વિવરણ આપેલું છે. એમાં દરેક શાસન એક એક ખાસ વિષયને ઉદ્દેશીને છે. જુદા જુદા પાઠાંતર બહુ ફેર જણાય છે અને કેટલાકમાં તો પુરા ચૌદ શાસન પણ નથી હોતાં. તેનાં બધાં રૂપાંતરો સાથેની એ આખી શ્રેણી સુબાઓના અમલ નીચેના દૂરના સરહદ પ્રાંતોમાંજ મળી આવે છે. પોતાની સીધી વ્યવસ્થા અને દેખરેખ નીચેના મધ્યસ્થ પ્રાંતોમાં પોતાની સૂચના પ્રસિદ્ધ કરવાની વધારે સગવડભરી રીતો હોવાથી તે સૂચનાઓને ખડકો પર કોરાવવાની જરૂર નથી એવો સમ્રાટ્નો મત હોય એમ આ ઉપરથી દેખાઇ આવે છે. પણ ઘણાં વર્ષ વીત્યા બાદ મધ્યસ્થ પ્રાંતોમાં અસંખ્ય સ્થળોએ પોતાની સ્વેચ્છાએ ઉભા કરેલા એક શિલાના સ્મારક સ્તંભોપર કોતરાવી તેણે પોતાના નિયમોની સુધારેલી આવૃત્તિ લાંબા સમય સુધી ટકી રહે એમ કર્યું.[1]

કલિંગ શાસનો

નવા જીતાયેલા પ્રાંત અને તેની સરહદ પર આવેલી જંગલી જાતોના રાજ્યવહીવટના સિદ્ધાંત નક્કી કરવાના ઇરાદાથી બે કલિગ શાસન ચૌદ શિલાશાસનશ્રેણીના વધારારૂપે આપેલાં છે. સ્થાનિક પ્રચાર માટે અનુકૂલ નહિ જણાયેલી અને તેથી કલિંગના

૧. ચૌદ શિલાશાસનનાં સ્થાન નીચે મુજબ છેઃ—(૧) પેશાવરની વાયવ્યે ૪૦ માઈલપર યુસફ્ઝાઈના મુલકમાં શાહબાઝગઢી આગળ; (૨) પંજાબમાં હઝારા (ઉર્ષા) જીલ્લામાં માનસેરા આગળ, (૩) મસુરીથી ૧૫ માઇલ પશ્ચિમે હિમાલયના નીચા ભાગમાં કાલસિ આગળ; (૪) મુંબાઈ પાસે થાણા જીલ્લામાં સોપારા આગળ; (૫) કાઠીઆવાડમાં જુનાગઢ પાસે ગિરનાર આગળ; (૬) ઓરિસાના કટક જીલ્લામાં ભુવનેશ્વરની દક્ષિણે ધૌલી

પાઠમાંથી કાઢી નાખેલી નિયમિત શ્રેણીના કેટલાક શાસનોને (સંખ્યાંક ૧૧, ૧૨, ૧૩) સ્થાને તે વધારારૂપ શાસન દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

ગુફા-લેખો

ગયા જીલ્લામાં બરાબર પાસેના ત્રણ ગુફા-લેખોનો તદ્દન નગ્ન વિચારતા અને અત્યંત કઠોર દેહ-દમનની જીંદગી માટે જાણીતા આજીવક નામના સાધુઓના પંથના ઉપયોગ માટે અર્પણ કરેલા ડિમલી ગુફા મંદિરોના માત્ર જુદા અર્પણ લેખો જ છે. પોતે બધા પંથોને માન આપે છે એવા જાહેરમાં કરેલા જવાબદાર કથનને અશોક ખરા દિલથી માનતો હતો, તેના નિશ્ચયાત્મક પુરાવા તરીકે એ લેખો મુખ્યત્વે ઉપયોગી છે. આ આજીવકો અંતિમ પ્રારબ્ધવાદી હતા અને બૌદ્ધ સંપ્રદાય જોડે તેમને ભાગ્યે જ કાંઇ સામ્ય હતું.

તીરાઈ સ્તંભલેખો

બે તીરાઈ સ્તંભ લેખો ઘણાજ ટુંકા હોવા છતાં અનેક કારણોને લઇ ઘણા જાણવાજોગ છે. એક તો વાત એ છે કે અશોકે બૌદ્ધ સંપ્રદાયની પવિત્ર ભૂમિમાં તીર્થપર્યટન કર્યું હતું એવી પુસ્તકોમાં આવતી કથાને તે શંકા ન રહે એવી રીતે સાબીત કરે છે. રૂમ્મિન્દીઆઈ અથવા પદારિયાનો સંપૂર્ણ સારી હાલતમાં સચવાઈ રહેલો લેખનું ખાસ મહત્વ એ છે કે લોકકથા મુજબ જે લુંબિની વાટિકામાં ગૌતમબુદ્ધનો જન્મ થયો હતો તેનું ચોક્કસ સ્થાન શંકાનો સંભવ ન રહે એવી રીતે તે બતાવે છે. આ સ્થાનનિર્ણય અનેક પ્રશ્નોનો નિકાલ કરે છે અથવા તેમના નિકાલની ચાવી સૂચવે છે. નિગ્લિવ આગળનો આ લેખનો સાથી બહુ સારી સચવાયેલી હાલતમાં નથી. અશોકનો ભક્તિભાવ માત્ર ગૌતમબુદ્ધને જ અવલંબી

આગળ (૭) મદ્રાસ ઈલાકાના ગંજામ જીલ્લામાં જૌગડ આગળ. આ છેલ્લી બે જગાઓનો સમાવેશ કલિંગમાં થતો હતો અને બે કલિંગ આજ્ઞા ધૌલી તથા જૌગડના પાઠમાં પરિશિષ્ટ તરીકે ઉમેરવામાં આવી હતી.

નહોતો રહ્યો. પણ તેની વિશાળ ઉદારતામાં 'પૂર્વ બુદ્ધોનો' પણ સમાવેશ થતો હતો એવી જાણવાજોગી અને અણધારી માહિતી તેના ઉપરથી મળે છે.[૨]

સ્તંભ-શાસન

આશરે ત્રીશેક વર્ષ રાજ્ય કર્યા બાદ તે પોતાની જીવનયાત્રાના અંત ભાગની સમીપ પહોંચ્યો હતો તેવે સમયે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૨ માં અથવા તેની લગભગમાં અશોકે સાત સ્તંભ-શાસન તેમના સંપૂર્ણ રૂપમા પ્રસિદ્ધ કર્યાં, જે ચૌદ શિલા શાસનોનો તેમાં ઉલ્લેખ છે તથા જેના પરિશિષ્ટરૂપે તે છે તેમની સાથે સાથે એ વાંચવાં જોઇએ. પહેલાંની શિક્ષામાં રજુ કરેલા સિદ્ધાંત આ બીજીમા ફરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તથા તેની પર ખાસ ભાર મુકવામાં આવે છે. પ્રાણી માત્રની અહિંસા પળાવનાર નિયમોનું વિવરણ કરી તેમનું એકીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને એ શ્રેણી એ બધા લેખમાંના સૌથી વધારે અગત્યના સ્તંભ-શાસન નં. ૭ થી પુરી થાય છે. એ લેખ માત્ર એક જ સ્મારક પર જોવામા આવે છે અને તે સમ્રાટ્ અશોકે તેના લાંબા અમલ દરમિયાન ધર્મની અભિવૃદ્ધિ માટે યોજેલા ઉપાયો ક્રમવાર ગણાવે છે.[૩]

---

૨ રૂમિન્દીઆઈનાં ખંડીએરો નેપાલ સરહદની અંદર ચાર માઇલ અને તિલાર નદીની કાંઇક પશ્ચિમે લગભગ પૂર્વ રેખાંશ ૮૫° ૧૧° અને ઉત્તર આક્ષાંશ ૨૫° ૬૮° આગળ છે. પડરિયા પાસેનું એક ગામ છે. દેખીતી રીતે તેના મૂળ સ્થાનેથી ખસેડેલો નિગ્લીવસ્તંભ રૂમિન્દીઆઇની વાયવ્યે ૧૩ માઇલ પર છે. આ રૂમિન્દીઆઇ લેખની ખરી નકલ માટે જુઓ "અશોક, ધી બુધિસ્ટ એમ્પરર ઓફ ઇંડિયા, તખની ii.

૩. સ્તંભ આજ્ઞા ૭ સ્તંભ પર જોવામાં આવે છે. બે દિલ્હી આગળના; જેમાંનો એક અંબાલા પાસેના ટોપ્રા ગામ આગળથી અને બીજો મીરત આગળથી આણવામાં આવ્યો હતો; એક અલાહબાદ આગળ, લોરિયા-અરરાજ આગળ એક એક; તિરહુત જીલ્લાના ચંપારણ્યમાં લોરિયા-નંદનગઢ તથા રામપૂર્વ આગળ.

૧૯૦૫ મા માગનાથ ધર્માના ગોધાયા સુધી નાના અભ-લેખોની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા બરાબર સમજવામા આવી નહોતી તે ગોવ થતા જણાયુ કે ઘણા વર્ષોથી જગાયેલી દાનાભી તથા સાચીની ધર્માના વધારે મારી મચ્ચયોની દાનતની માગનાથની ધર્માનાના પાસતર માત્ર જ છે એ નણે લેખમા મરમા ફાટફૂટ અથવા મતભેદના દંડની બાબત આવેલી હોવાથી, એના મતભેદ દાબી દેવા માટે બોલાવેલી સભાનો મત ને દર્શાવે છે, એમ માનવુ વ્યાજબી જ છે નાગીની ધર્માના દાનખાતાને લગતી છે

નાના સ્તંભલેખો

ઇ સ પૂર્વે ૨૫૭ થી ૨૩૨ સુધીના વર્ષોમા અશોકે પ્રસિદ્ધ કરેલા શિલાલેખોની વિશિષ્ટ શૈલીની અગાધાના ઉપયોગિતાનો કાંઈક ખ્યાલ ઉપર આપેલા સારરૂપ વિવરણથી વાચનાને આવશે એના અતિ ઉપયોગી અને [illegible] ઇતિહાસની ઇમારત ઊભી કરવા માટે તે જ ખાતરીલાયક પાયારૂપ છે માહિતીના મૂળ સાધનો તરીકે લોકકથા અથવા પ્રણાલિકથાની પણ કિંમત છે તેથી અશોકના ઇતિહાસ માટે પ્રણાલિકથાના સ્વરૂપની સમજૂતિ અહી કાંઈક ગમ્મો કહેવા તદ્દન જરૂરી છે

શિલાલેખ તથા પ્રણાલિકથાની આઢેદીનો ગણ

અશોકના નામની આસપાસ ગુંથાએલી પ્રણાલી [illegible] કથાની ઝડપી [illegible] તેના અસ્તિત્વના પ્રબળ પ્રમાણની ગુફા [illegible] નાખ પુ છે [illegible] યુરોપના [illegible] કેટલી [illegible] બૌદ્ધ ગ્રન્થમા તેની [illegible] ઇતિહાસ [illegible] હેતુ દંતકથાનું [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] પ્રણાલિકથાના [illegible] જેમ છે અશોકની પ્રણાલિકથા [illegible]

અશોકની પ્રણાલિકથા

કલ્પિત કથા નથી તેમ જ તદ્દન દંતકથા પણ નથી, પણ તેમાં કાંઇક ખરી ઐતિહાસિક પ્રણાલિ સમાયેલી છે; પણ અંગ્રેજ વીર મોર્તંડ આર્થર અથવા ગ્રીક વિજેતા કેલિસ્થનિસનાં જીવનવૃત્તાંતના ઇતિહાસ માટે તેમની પ્રણાલિકથા જેટલી અનુકૂલ છે તેટલી જ અશોકની પ્રણાલિકથાઓ પણ છે. મૌર્યસમયના લેખકો ચર્ચાનું આ સ્પષ્ટ સૂત્ર ભૂલી ગયા જણાય છે. અને સમકાલીન શિલાલેખોરૂપી ખરે છેડેથી શરૂ કરવાને બદલે, તેમણે છેલ્લામાં છેલ્લી દંતકથાઓરૂપી ખોટે છેડેથી કામ શરૂ કરેલું છે.

દંતકથાના બે પ્રવાહ

અશોકની દંતકથાઓ લંકાના તથા ઉત્તર હિંદના એમ બે પ્રવાહોદ્વારા આપણને મળેલી છે. લંકાથી મળેલી દંતકથા ઇતિહાસનું રૂપ ધારણ કરતાં તથા વિગતવાર સાલવારીવાળાં પુસ્તકના રૂપમા લખાયેલી છે તથા લગભગ એંશી વર્ષથી તે યુરોપીય અભ્યાસીઓના હાથમાં આવેલી છે. એ અકસ્માતને લઇ એ દક્ષિણની દંતકથાઓને ખાસ યથાર્થતાનો ભાસ મળ્યો છે. ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં સંહિત લંકાનો જુનામાં જુનો ઇતિહાસ 'દીપવંશ' અશોકના મરણ પછી છ સૈકે લખાયેલો છે અને આદરયુક્ત સમાલોચનાને પાત્ર હોવા છતાં, ઉત્તમ પ્રતિના ઐતિહાસિક પ્રમાણ હોવાનો દાવો તે ભાગ્યે જ કરી શકે.

ઉત્તરની દંતકથાઓની અધિક સપ્રમાણતા

ઉત્તર-હિંદની દંતકથાઓ પણ લંકાની દંતકથા જેટલી જ જુની છે, પણ નેપાલી, ચીનાઇ તથા ટિબેટી એમ ઘણાં પુસ્તકોમાં છુટીછવાઈ વાખરાયેલી હોવાથી તેના તરફ બહુ જ ઓછું લક્ષ અપાયેલું છે. દંતકથાના સાહિત્ય માત્રનો બહુ સાવધાનતાથી ઉપયોગ કરવો જોઇએ. યથાર્થ પાયારૂપ માહિતીના વધારે પુરાવા તરીકે તે ઉપયોગી છે. લંકામાં કોણ જાણે, કોણે, કેવી રીતે અને કયાંથી આણેલા અને પરિણામે

સ્થાનિક તથા સાંપ્રદાયિક અંશોથી ભિન્ન થયેલા તરજુમારૂપે પહોંચેલી દંતકથામાં જેટલે અંશે ખરી પ્રણાલિકા હોય તેના કરતાં, અશોકની સાર્વભૌમ સત્તાના સ્થાનરૂપ ઉત્તર હિંદમાં સચવાયેલી તેની દંતકથામાં વધારે યથાર્થ પ્રણાલીકથા સમાવાનો સંભવ છે એ કારણ-ભર વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે દંતકથાના એ બે સમૂહોને સરખાવવામાં આવે છે, ત્યારે ઉપલા મતનું ખરાપણું જણાય છે, અને ત્યારે સ્પષ્ટ દીસી આવે છે કે જુનાની બાબતમાં એ બન્નેમાં જો હોય છે ત્યારે ઉત્તરમાંની હકીકત સ્પષ્ટ રીતે વધારે વિશ્વાસને પાત્ર જણાય છે

પરિશિષ્ટ

અશોકના લેખ; ગ્રંથસૂચિ નોંધ

('અશોક' બીજી આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૨૦૨ થી ૨૦૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી નોંધના પાયા ઉપર કરેલી અને ચાલુ સમય સુધી લાવી મુકેલી)

જુના અને નહિ વપરાતા ગ્રંથકર્તાના પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તક વગેરેના પ્રમાણ આપ્યા નથી [illegible] ૧૯૦૨ માં પ્રસિ. થયેલા મ્યાર એરોફના 'પારિડેન્સ મસ્કૂત' એ પુસ્તકમાં ૧૯૦૮ સુધીના લેખોની પુરી સૂચિ મળી શકશે. ૧૯૧૩ સુધીના તેમ જ તે પછીના પ્રકટ થયેલા પુસ્તકોની નોંધ નીચેની સૂચિ, અમુકના ખુલાસાઓની બાબતમાં તો ઘણાક સંપૂર્ણ માનવામાં આવે છે, પણ તેમ છે કે થોડા લેખો સહજ બનાવટી હોય.

I સામાન્ય.

સેનાર્ટ, એમ.—'લે ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ દ પિયદસી' (૨ ગ્રંથ, ગ્રં. ૧ ૧૮૮૧, ગ્રં. ૨ ૧૮૮૬) [illegible]

પુનર્જન્મ તથા કર્મના સિદ્ધાંત

હાલનો સ્વર્ગમાંનો દેવ અનંત યુગોને અંતે એક જંતુ તરીકે પણ જન્મે અને એ જ રીતે કોઈ જંતુનો દેવ થવાનો વારો આવે. પુનર્જન્મનો પ્રકાર કર્માધીન છે એટલે કે કોઇપણ પ્રાણીના મરણ સમયે તેણે કરેલાં પુણ્ય તથા પાપના આખર સરવાયા ઉપર આધાર રાખે છે એ મત તથા તેની સાથે સાથે ઉપર દર્શાવેલો મત–એ બે હિંદુ વિચારશ્રેણીના પાયાના મૂળમાં આવેલા છે, અને હિંદુ ધર્મના દરેક પ્રકાર જોડે ન વછુટે એમ વીંટાયેલા છે. કેટલીક વાર એ ખ્યાલો જીવાત્માની હયાતિ સ્વીકારતા મત જોડે જોડાયેલા હોય છે પણ આત્મામાં બીલકુલ નહિ માનનાર અથવા તેનો તદ્દન ઇનકાર કરનાર પણ એ મત માને છે.

મનુષ્ય જીવનની સાપેક્ષ અવજ્ઞા

આવી જાતના વિચારોમા શ્રદ્ધા ધરાવતા લોક તર્ક પુરઃસર વિચાર કરતા એક જંતુના જીવનને મનુષ્યના જીવન કરતાં લેશ માત્ર પણ ઓછા આદરને પાત્ર ગણવા ન દોરાય એ સમજવું સહેલું છે. વ્યવહારમાં પ્રાણીની પવિત્રતા મનુષ્યની જીંદગી કરતાં ઉચી અંકાતી, અને કોઈ પ્રાણીને મારવા માટે અથવા માંસ ખાવા માટે આદમીને દેહાંત દંડ દેવાના અતિ અણઘટતા બનાવ કેટલીક વાર જોવામાં આવતા. ઘણા ધર્મનિષ્ટ જૈન તથા બૌદ્ધ રાજાઓ પોતાની પ્રજાને શિરચ્છેદની કે ગરદન મારવાની સજા ફરમાવતાં જરા પણ આંચકો ખાતા નહિ, અને અશોક તો તેના આખા અમલ દરમીઆન દેહાંત દંડની સજા મંજુર કરતો રહ્યો. તેના કડક પિતામહ તરફથી વારસામાં મળેલા ઘાતકી સજા પોથીમાં મોતની સજાવાળાને મરણ માટે તૈયાર થવા ત્રણ છુટના દિવસ આપવા જેટલી સહેજ જેવી છુટ મુકી પોતાની જીવ દયાની લાગણી સંતોષવી તેને બસ જણાઈ હતી.

અશોકની પૂર્વની રીતિ

પુર્વ જીવનમા અશોક બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળનાર અને ખાસ કરી જીવના બળિદાનથી તૃપ્ત થનાર કાળીકાના પતિ શિવનો ભક્ત હતો એમ મનાય છે રક્તપાત કરવામા એને જરા પણ આચકો લાગતો હોય એમ જણાતુ નથી અતિશય વધી ગયેલા રાજ-ગૃહના રસોડામા મારે ટાણે પંક્તિ ભોજનને પ્રસગે એકજ દિવસની કઢી બનાવવા માટે હજારો જીવના પ્રાણી કપાતા જેમ જેમ બૌદ્ધ ધર્મના ઉપદેશની અસર તેનીપર થતી ગઇ તેમ તેમ આવી મોટા પ્રમાણમા રોજ થતી કતલ તેને ઘૃણાપાત્ર જણાવા લાગી અને તેથી બધ કરવામા આવી રોજ માત્ર બે મોર અને એક હરણ એમ ત્રણ જ પ્રાણી મારવામા આવતા, અને ઇ સ પૂ ૨૫૭ મા તો આટલી મર્યાદિત કતલ પણ બધ કરવામા આવી

રાજમૃગયાનુ બધ કરી દેવુ

આથી બે વર્ષ પહેલા એટલે ઈ સ પૂ ૨૫૯ મા, અશોકે તેના પિતામહના દરબારની રમતોમા અગત્યનુ સ્થાન ધરાવનાર 'રાજમૃગયા' તદ્દન બધ કરી દીધી તે લખે છે કે 'ભૂતકાળમા, મહારાજાઓ આનદ-પર્યટન કરવા જતા અને તે પ્રસગે મૃગયા તથા એવા બીજા ખેલ ખેલાતા " પણ મહારાજને પોતાને એવા નકામા પર્યટનોમા કાંઇ ખાસ રસ નથી તેથી દેશ તથા પ્રજાની સ્થિતિના નિરીક્ષણ માટે, પવિત્ર માણસોના દર્શન તથા દાન માટે, અને ધર્મના ઉપદેશ તથા ચર્ચા માટેના ગભીર પર્યટનો તેમણે ગોઠવેલા છે

ઈ. સ. પૂ. ૨૪૩ નુ કાયદાનુ એકીકરણ

વખત જતો ગયો તેમ તેમ અશોકની પ્રાણીઓની અહિંસાના સિદ્ધાતની શ્રદ્ધા વધારે ને વધારે પ્રબળ થતી ગઇ, અને પરિણામે કોઇપણ જાતના સપ્રદાયના ભેદ વગર તેના આખા રાજ્યમા બધા વર્ણની પ્રજાને સરખી

રીતે લાગુ પડે એવા કડક નિયમોનું એકીકરણ પેદા થયું. ગમે તેવા સંજોગોમાં કેટલાંક પ્રકારનાં પ્રાણીનું તો કતલથી પુરેપુરૂં રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું. તદ્દન મના નહિ કરેલાં અને માંસાહારી પ્રજા તરફથી ખોરાક તરીકે સામાન્ય રીતે વપરાતાં બીજા પ્રાણીઓનો વધ, સખત અંકુશોથી ઘણો મર્યાદિત કરી નાંખવામાં આવ્યો હતો. વર્ષમાં મુકરર કરેલા છપન દિવસ કોઇપણ બહાને વધ કરવાની સખ્ત મના કરવામા આવી હતી, અને ઘણી રીતે પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય બહુ ગંભીર રીતે સંકુચિત કરી નાંખવામાં આવ્યું હતું. અશોક જીવ્યો ત્યાં સુધી તેણે એ કામ માટે નીમેલા ખાસ અમલદારોને હાથે એ નિયમોનો સખત અમલ થતો હશે એમા કાંઇ શંકા નથી. પાછળથી હર્ષના સમયમાં થતું હતું તેમ એ કાયદાઓમાંના કેટલાક અગત્યના કાયદાનો જાણીબુજીને ભંગ કરનારને દેહાત દંડની સજા થતી હોય તો તે કાંઇ અસંભવિત નથી.

આદરભાવ

માતાપિતા, વડિલો તથા ગુરૂ પ્રત્યે આદરભાવ રાખવાની ફરજ એ અશોકે સ્થાપેલા અને આગ્રહપૂર્વક પળાવવા માગેલા સિદ્ધાંતોમાનો બીજો છે. વડિલોએ પણ પોતાથી નાના પાસે આદરભાવ મેળવતા તેમના તેમજ નોકર તથા ગુલામો જોડે, તેમજ બધાં જીવતાં પ્રાણી જોડે માયા અને દયાથી વર્તવું જોઇએ. આ ફરજોના ઉપનિયમ તરીકે મનુષ્યોને એવો ઉપદેશ આપવામા આવતો હતો કે જે ભાવથી એક બાજુ આદરભાવ અને બીજી બાજુ માયાની પ્રેરણા થતી હતી તે જ ભાવને લઇ તેમણે સગા, સાધુ તથા બ્રાહ્મણો સાથે સભ્યતાભર્યા આચારથી વર્તવું જોઇએ તથા તે વર્ગો તેમજ મિત્ર તથા ઓળખીતા સાથે ઉદારતા આચરવી જોઇએ.

સત્ય

મનુષ્યોને માટે મુકરર થયેલા પ્રાથમિક ધર્મમાનો ત્રીજો સત્યનો હતો. આ ત્રણ મનુષ્યજીવનને દોરનારા સિદ્ધાત, બીજી નાની શિલા આજ્ઞામાં

સંક્ષેપમાં રજુ કરવામાં આવ્યા છે તેનું અહીં પુરેપુરૂં ભાષાંતર આપીએ છીએ —

'મહારાજ આમ કહે છે

"માતા પિતાનું આજ્ઞાપાલન કરવું, તેવીજ રીતે પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે આદરભાવ રખાવવો જોઇએ, સત્ય બોલવું જોઇએ ધર્મ નિયમના આ ગુણોનું આચરણ કરવું જોઇએ તેવીજ રીતે ગુરૂપ્રત્યે શિષ્યે આદરભાવ રાખવો જોઇએ, અને સગા પ્રત્યે યોગ્ય સભ્યતા બતાવવી જોઇએ આ પ્રાચીન ધર્મનું ધોરણ છે એથી દિવસો લાંબા થાય છે, અને એ મુજબ મનુષ્યોએ વર્તવું જોઇએ"

મતાંતર ક્ષમત્વ

ગૌણ ધર્મોમાં બીજાઓના માન્યતા અને આચાર તરફની [illegible]નુભૂતિ અને સહિષ્ણુતાના ભાવને ઉંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું અને એ વિષયની સમજૂતિ માટે શિલાશ્રેણીની બારમા નંબરની ખાસ ધર્માજ્ઞા ઠામે ઠામે લગાડવામાં આવી હતી બાહ્ય સ્વરૂપમાં ગમે તેટલો ભેદ હોય છતાં ધર્મના સઘળા સ્વરૂપ સરખી રીતે આત્મસંયમ તથા મનની શુદ્ધિનો હેતુ રાખતા હોવાથી સઘળાની વાતમાં સરખા છે, એ યાદ રાખી, પડોશીના ધર્મની નિંદા નહિ કરવાની ગંભીર ચેતવણી આ રાજવંશી નીતિ પ્રચારક પોતાની પ્રજાને આપી હતી

અશોકનો આચાર

બીજા પંથના સાધુ કે ગૃહસ્થ ગમે તેવા માણસો પ્રત્યે દાનથી તથા બીજી રીતે પોતાનો આદરભાવ બતાવી પોતાના ઉદાર સિદ્ધાંત આચરણમાં મુકવાની તત્પરતા અશોકે ખુલ્લી રીતે જાહેર કરી છે ઘોર દેહદમન કરનાર યતિઓની જાતના આજીવક પંથને આપેલી [illegible]ની ગુફાઓની નોંધ તેના શુભ [illegible] સાખ પુરે છે કે હિંદના બીજા ઘણા [illegible] રાજાઓ પેઠે અશોક

પણ સાર્વત્રિક સહિષ્ણુતા તથા બધા પંથોને દાનની નીતિ બરાબર સ્વીકારી હતી.

મર્યાદા

અશોકનું મતાંતર ક્ષમત્વ સંપૂર્ણરીતે ખરા દીલનું હોવા છતાં તે બે મર્યાદા સાથે સમજવાનું છે. પ્રથમ તો એ કે તેને હિંદી ધર્મો જોડે જ લેવાદેવા હતી. તે બધામાં ઘણી સમાનતા હતી અને તે બધા હિંદુ વિચાર તથા લાગણીના રૂપાંતર માત્ર હતા. પૌરાણિક બ્રાહ્મણ ધર્મ તથા ઇસ્લામ ધર્મની વચ્ચે ઉંડી અને મોટી ભેદરેખા છે તેવી તેમની વચ્ચે નહોતી. બીજી વાત એ છે કે માન્યતાની બાબતમાં સમ્રાટનું મતાંતર ક્ષમત્વ સંપૂર્ણ હતું એ વાત ખરી, પણ તે બધા બાહ્યાચાર સુધી પહોંચતું નહોતું. કેટલાક દેવોની ખરી પૂજા માટે તદ્દન જરૂરના યજ્ઞો કે જેમાં પશુ વધ કરવાનો આવતો હોય તે તેના અમલના પ્રારંભમાજ રાજ્યધાનીમાં તો ચોકખી મના કરવામા આવી હતી અને પછીથી સ્તંભઆજ્ઞામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા નિયમોથી રાજ્યના બધા ભાગમાં તેમની પર અંકુશ મુકવામાં આવ્યો હતો. સરકારે સિદ્ધાતને કારણે નામંજુર કરેલાં કૃત્યના બચાવમાં અંતઃકરણથી વાંધો લેનારને પોતાની અંતઃકરણની માન્યતાને કારણરૂપે રજુ કરવાની છુટ નહોતી. માણસો પોતાને ફાવે તે માન્યતા ધરાવે, પણ વર્તનમાં તો તેમને કહેવામાં આવે તે જ તેમણે કરવું જોઇએ.

ખરી દાનશીલતા

દાન આપવાની ભલામણ કરવામા આવે છે, પણ સાથેસાથ એ ઉંચો સિદ્ધાંત ઉપદેશવામાં આવે છે કે "ધર્મના દાન જેવું કોઈ દાન નથી, અને ધર્મની લહાણી જેવી કોઇ લહાણી નથી." નવાઈની વાત છે કે ક્રોમવેલના મળી આવેલા પત્રોમાંના પહેલામાં લગભગ એવીજ ભાષામાં એ જ લાગણી દર્શાવેલી મળી આવે છે. તેણે સેંટઇવથી લખ્યું છે "ઉપચાર શાલાઓ

બાધવાથી મનુષ્યના શરીરની મગવડ થાય છે, સ્થૂલ મંદિરો બાધના એ ધર્મનુ કામ લેખાય છે, પણ જે આત્માનો ખોરાક મેળવે છે, જે આત્માના મંદિર બાધે છે તે જ ખરા દાનવીર, ખરા ધર્મનિષ્ઠ છે"

ખરૂ કર્મકાંડ

અશોક કર્મકાડની જરાપણ પરવા કરતો નહોતો સાધારણ કર્મકાડ તરફ તો તે કાઈક તિરસ્કારની નજરે જોવાનુ વલણ બતાવતો તે કહેતો કે 'તેનુ ભાગ્યેજ કાઈ ફલ છે અને તેની અસર સશયાત્મક છે' પોતાના જાત ભાઇઓમા ધર્મના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના યત્નમા ખરી દાનશીલતાનો સમાવેશ થાય છે, તેમ 'બહુ ફળ દેનાર' ધર્મનુ આચરણ એ જ ખરૂ કર્મકાડ છે એ કર્મકાડમા ગુલામ તેમજ નોકરો જોડે માયાભર્યાં વર્તન, ગુરૂઓ પ્રત્યેનુ માન, જીવ માત્ર માટે આદરભાવ, અને સાધુઓ તથા બ્રાહ્મણો તરફ ઉદારતા—એટલાનો સમાવેશ થાય છે આ તેમજ તેનાજ જેવી બીજી બાબતોને 'ધર્મના કર્મકાડ'નુ નામ આપવામા આવ્યુ છે

સ્થાપવાના સદ્ગુણો

એ ઉપદેશક લોકોના બાહ્યાચાર કરતા તેમના અતઃકરણ તરફ વધારે જોતો, અને એક મહાન સામ્રાજ્યની પ્રજારૂપ પોતાના શ્રોતૃગણને, દયા, ઉદારતા, સત્ય, શૌચ, નમ્રતા અને સાધુતાના ગુણો કેળવવાની વિનતિ કરતો તેને આશા હતી કે ધર્મ-વૃદ્ધિને અર્થે તેણે યોજેલા નિયમથી તે વૃદ્ધિને ઉત્તેજન મળશે પરતુ આપખુદ સમ્રાટ્‌ની સત્તાથી એ નિયમોનુ પાલન કરાવતો ત્યા, ઉપદેશથી ઉત્તેજિત થયેલી વ્યક્તિઓના ધ્યાન પર તે વધારે આધાર રાખતો તે કહે છે કે "આ બે ઉપાયોમા ધર્મના કાનુનો ઓછી અગત્યના છે, પણ ધ્યાનની કિંમત વધારે છે"

કાનુનો સબધમા ઓછા અસરકારક છે એમ જાહેર કર્યા

ઓગણીશમા સૈકાની અધવચ્ચ સુધી અને કદાચ તેનાથી પણ આગળ સુધી ખાનદેશ, દક્ષિણ તથા કોકણના કેટલાક ભાગોમાં એવાજ વંશપરંપરાના બ્રાહ્મણ અમલદારો ન્યાતના નિયમોનો ભંગ કરનાર ગુનેગારો પર સત્તા ચલાવતા અને દંડ, પ્રાયશ્ચિત કે જ્ઞાતિ બહિષ્કારના રૂપમાં જોઇતી સજા ફરમાવતા.

અને દક્ષિણમાં

પ્રાચીન તથા સાંપ્રત કાલના આ બધા દાખલા પુરતી રીતે સાબીત કરે છે કે ભૂતકાળના અનેક યુગોમાં કદી નહિ નીમાયેલા એવા ધર્મરક્ષકો નીમી અશોકે નવીનતા દાખલ કરી; પણ તે હિંદુ ખ્યાલોને અનુરૂપ હોવાથી, પાછલા સમયના જુદા જુદા ધર્મના રાજાઓએ તુરતજ તેનું અનુકરણ કર્યું.

દાનધર્મનું ખાતું

અશોકની ધર્મવૃત્તિ પરોપકારનાં અનેક કાર્યોમાં વ્યવહારૂ રૂપમાં દેખાઇ આવે છે. એ કાર્યો વિષે તે દેખીતા આનંદ અને સંતોષથી ઉલ્લેખ કરે છે. ખરી દાનશીલતા પરત્વેની તેની માન્યતા તેને ઉદાર હાથે દાન આપવામાં રોકાણ કરતી નહિ. સમ્રાટ્ તથા રાજકુટુંબનાં આદમીઓ તરફથી થતાં દાનની વહેંચણી પર ધર્મરક્ષકો તથા બીજા અમલદારોની દેખરેખ રહેતી હતી અને એ બધા અમલદારોનું એક દાનધર્મ ખાતું વ્યવસ્થિત રીતે બન્યું હોય એમ જણાય છે.

મુસાફરોની સગવડ

સર્વ યુગમાં ધર્મનિષ્ટ આર્યોની સહાનુભૂતિના પાત્ર મુસાફરોની જરૂરીઆત પર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું. અશોક જેમને કદી ભૂલી જતો નહિ એવાં મુંગાં પ્રાણી સુદ્ધાં તમામ વટેમાર્ગુ માટે પુરી પાડેલી સગવડો સમ્રાટ્‌નાજ શબ્દોમાં ઉત્તમ રીતે વર્ણવી શકાય એમ છે: તે કહે છે કે "રસ્તાઓ પર મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓને છાયો આપવા મેં વડનાં ઝાડ વવરાવ્યાં છે; આંબા-

વાડીઓ ઉગાડયા છે અને દર અર્ધે કોસે કુવા ખોદાવ્યા છે, ધર્મ-શાળાઓ બધાવી છે અને મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓના ઉપભોગ માટે ઠામ ઠામ પરબો બેસાડી છે' ચદ્રગુપ્તના સમયથી સગવડ પડતે અંતરે મુકેલા થાભલાઓથી કાળજીપૂર્વક અંતર બતાવવામા આવતુ હતુ

માંદાઓની સારવાર

મનુષ્ય તેમજ પ્રાણીઓ–સર્વ ભૂતમાત્રના દુખ માટેની અશોકની સતેજ મહાનુભૂતિ તેણે માંદાઓના દુખ નિવારણ માટે કરેલી મોટા પ્રમાણની સગવડ પરથી જણાઇ આવે છે માણસ તથા પ્રાણીના રોગ મટાડવાની વ્યવસ્થા તેના રાજ્યના બધા પ્રાંતોમા હતી એટલુ જ નહિ, પણ દક્ષિણ હિંદ તથા ગ્રીક લોકોને તાબેના એશિયામાના સ્વતત્ર મિત્રરાજ્યોની અંદર પણ હતી જ્યા જ્યા ઔષધિ કે વનસ્પતિ ન હોય ત્યા ત્યા તે ઉગાડવામા આવતી, અથવા બહારગામથી આયાત કરવામા આવતી કે જોઇયે તેમ પુરી પાડવામા આવતી

સુરતની પાંજરાપોળ

સુરત, અમદાવાદ તથા પશ્ચિમ હિંદના બીજા ઘણા ગામોમા હાલ પણ હયાત છે તે પાંજરાપોળો તે મૌર્ય સમ્રાટે સ્થાપેલી સસ્થાઓના અનુકરણ કે અવશેષ રૂપે ગણી શકાય એમ છે અગાઉના સૈકાની આખરમા સુરતમા નભાવવામા આવતી પાંજરાપોળનુ નીચે આપેલુ વર્ણન તેના અસલ નમૂના રૂપ પાટલિપુત્રમા આવેલી સસ્થાને નહિ જેવા ફેરફાર સાથે લાગુ પાડી શકાય એમ છે

'સુરતમા સૌથી વધારે જાણવાજોગી સસ્થા ત્યાની વાણીઆની હોસ્પિતાલ છે તેનુ ૧૭૮૦ થી વધારે આધુનિક વર્ણન આપણને મળતુ નથી તે સમયે તે ઉચી ભીંતોથી આવરેલા એક મોટા જમીનના ટુકડારૂપે હતી અને પ્રાણીઓની સગવડ માટે તેના કેટ-લાક ખાતા પાડી નાખવામા આવ્યા હતા માદગી દરમીઆન ખડુજ

કાળજીથી સારવાર કરવામા આવતી હતી અને વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બળતાને પ્રસંગે તેમને અહીં શાંતિભર્યો આશરો મળતો.

કોઈ પ્રાણીનું કોઇ અંગ ભાંગી જતું અથવા બીજી કોઇ રીતે તે નકામું થઈ જતું તો તેનો માલીક તેને આ પાંજરાપોળમાં લઇ આવતો અને ત્યા તેના માલીકના દેશ કે જ્ઞાતિ પર ધ્યના આપ્ય વગર તેને દાખલ કરવામાં આવતું. ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં આ ઇસ્પિતાલમાં ઘોડા, ખચ્ચર, બળદ, ઘેટાં, બકરાં, વાંદરાં, બતક–મરઘાં અને ભાતભાતના પંખી હતાં, એક ઘરડો કાચબો પણ હતો અને તે ત્યાં પોણોસો વર્ષથી હતો. સૌથી અસાધારણ વિભાગ ઉંદર, કોળ, માંકડ અને એવા નુકશાનકારક જંતુઓનો હતો. તેમને પણ તેમને અનુકૂળ ખોરાક પુરો પાડવામા આવતો.'

પરદેશમાં પ્રચાર

આ ઇસ્પિતાલોનો વહીવટ સાધારણ રીતે એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે તે તેનાથી દુઃખ થતું અટકવાને બદલે ઉલટું પેદા થાય છે. પોતાના સંસર્ગમાં આવતાં બધાં સ્વતંત્ર રાજ્યોમા બૌદ્ધ ધર્મના વિશિષ્ટ શિક્ષણ તથા નીતિશિક્ષણના લાભની લહાણી કરવા અશોક આતુરતાથી બળતો હતો; તેથી પોતાના મહા-રાજ્યમા તેમ જ રક્ષિત રાજ્યોમાં વિવિધ પ્રતિનિધિઓદ્વારા રાજ્ય તરફથી ચાલતા પ્રબળ પ્રચાર કાર્યથી તેનો ઉત્સાહ ન સંતોષાયો. આથી તેણે પોતાની અંગત દેખરેખ નીચે કાર્ય કરતાં કામ કરવે કુશળ પરદેશ ખાતે કામ કરનારાં પ્રચાર મંડળોનું તંત્ર વ્યવસ્થાસર સ્થાપ્યુ. તે મંડળોના કાર્યના પરિણામ આજે પણ જોઇ શકાય છે. મોટા પાયાપર પરદેશ ખાતે કામ કરતાં પ્રચાર–મંડળો સ્થાપવાના ખ્યાલની તેની કલ્પના તદ્દન નવીન હતી. એને પરિણામે ઘણા વિચારને અંતે એક સફળ પેદા થઈ. હિંદમા ચાલતા પ્રચાર કાર્યની જોડેજોડે અને તેની જોડે મેળ ખાય એવી સચોટ અને સંપૂર્ણ પદ્ધતિએ તેનો અમલ કરવામા આવ્યો હતો.

પ્રચાર-મંડળોનો વિસ્તાર

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૭માં શિલાઆજ્ઞાઓ બહાર પડી પ્રસિદ્ધ થઇ તે પહેલાં રાજ્યની સરહદો આગળની જંગલી જાતો તથા રક્ષિત રાજ્યો, તેમજ તે સરહદની અંદરના સાપેક્ષ જંગલી પ્રદેશોમાં તેમજ દક્ષિણ હિંદના સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં, લંકામાં, અને અનુક્રમે એન્ટિઓકસથીઓસ, ટોલેમી ફિલાડેલ્ફોસ, મેગાસ, એન્ટિગોનસ ગોનાટાસ તથા અલેક્ઝાંડરની સત્તા નીચેના સીરિયા, ઇજીપ્ત, સાઇરિન, મેસીડોનિયા તથા એપાઇરસના ગ્રીક રાજ્યોમાં રાજવંશી પ્રચારકો મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા. આ રીતે પ્રચાર-મંડળનું તંત્ર એશિયા, આફ્રિકા અને યુરોપ એ ત્રણે ખંડોમાં પ્રસરેલું હતું.

રક્ષિત રાજ્યો અને જંગલી જાતિઓ

બૌદ્ધ સંપ્રદાયની અસર નીચે આ રીતે આવેલા રક્ષિત રાજ્યો તથા જાતિઓમાં નીચેનીનો સમાવેશ થતો હતો—તિબેટ કે હિંદુકુશના પર્વતોમાં રહેતા કાંબોજો,[1] વિવિધ હિમાલયમાં વસતી જાતો, કાબુલ નદીની ખીણ અને તેની પણ પશ્ચિમે આવેલા પ્રદેશોમાં વસતા ગાંધાર અને યવનો, વિંધ્યાની હાર તથા પશ્ચિમ ઘાટમાં વસતા ભોજ, પુલિંદ અને પિતેનીકો,[2] અને કૃષ્ણા તથા ગોદાવરી નદીની વચ્ચેનું આંધ્ર રાજ્ય

---

૧ નેપાળી લોકકથામાં 'કાંબોજ દેશ' એ નામ તિબેટને લગાડેલું છે (ફુશર આઇકોનોગ્રાફી બૌદ્ધિક પૃષ્ઠ ૧૩૪), પણ સાંપ્રત સમયની શોધખોળ ઉપરથી જણાય છે કે કાંબોજો ઇરાની ભાષા બોલતા અને તેથી તેમને હિંદુકુશના પર્વતોમાં મુકવા ઘટે છે (ગ્રીઅરસન જ રૉ એ સો ૧૯૧૧-પૃષ્ઠ ૮૦૨)

૨ પિતેનિક, અનિશ્ચિત, ભોજ, ઘણુંખરૂં વરાડમાં (ઇલિચપુર, જુઓ કૉવેલ્સ હર્ષચરિત્ર પર અને થોમસ, ગેઝી (૧૮૯૬) વૉ ૧ ભાગ ૨ પૃ ૨૭), પુલિંદ, નર્મદા પાસે વિંધ્યાની ટેકરીઓમાં (તેજ પૃષ્ઠ ૧૩૮) પણ પુલિંદ શબ્દ કાંઇક અનિશ્ચિત રીતે વપરાતો હતો અને કોઇક વાર તેનો અર્થ હિમાલયની જાતો થતો (જ રૉ એ સો, ૧૯૦૮, પૃષ્ઠ ૩૧૫)

દક્ષિણનાં રાજ્ય

૧૪° અક્ષાંશની દક્ષિણે છેક દક્ષિણમાં આવેલા દ્રવિડ લોકો તેમના અતિ અંતરને લીધે રક્ષાયેલાં હોવાથી ઉત્તરના મહારાજ્યમાં ખાલસા થઇ ભળી જતાં બચી ગયાં હતાં. અશોકના સમયમા એ લોકોના દેશમાં ચોલ, પાંડય, કેરલપુત્ર અને સત્યપુત્ર એવાં ચાર રાજ્ય હતાં. ચોલ રાજ્યનું પાટનગર ઘણુંકરીને ઉરૈયૂર અથવા જુનું ત્રિચિનોપોલી હતું અને પાંડ્ય રાજ્યનું તો તિનેવલ્લી જીલ્લામાંનું કોરકાઇજ ખાત્રીથી હતું. કેરલપુત્ર દેશમાં તુલુવ દેશની દક્ષિણે આવેલો મલબાર કિનારાનો પ્રદેશ અને સામાન્ય રીતે ચેર રાજ્યમાં ગણાતો અંદરનો ભાગ પણ હતો. 'ચેર' એ નામ કેરલનું પાઠાંતર રૂપ છે. માગલોર જેનું મુખ્ય સ્થળ છે તથા જ્યાં તુલુ ભાષા બોલાય છે તે નાના પ્રદેશને સત્યપુત્ર દેશ તરીકે ઓળખી શકાય એમ છે.[1] આ બધાં રાજ્યો જોડે અશોકને એવો તો સારો સંબંધ હતો કે ત્યાની પ્રજાને ઉપદેશ આપવા પ્રચારકો મોકલવાની તથા જુદી જુદી જગાએ મઠો સ્થાપવાની પણ તેને છુટ હતી. એક આવી સંસ્થા તેના નાના ભાઈ મહેન્દ્રે તે સમયે ઘણુખરૂં ચોલ રાજ્યમાં

---

૧. મી. એ. જી. સ્વામિને કરેલી એક ટીકા 'સત્યપુત્ર' એ નામની સૂચના આપતી જણાય છે તે લખે છે કે તામિલ બ્રાહ્મણોનો 'બૃહચ્ચરણ' નામથી ઓળખાતા એક વિભાગના 'મધનાડુ' અને 'મોલાગુ' એવા બે ઉપવિભાગ છે 'મધ્રનાડુ'ના વળી 'કંદ્ર માણિકમ,' 'મંગુડિ, અને 'સાથિયા મંગલમ' વગેરે પશ્ચિમ ઘાટ પર આવેલાં ગામડાનાં નામ રૂપી ઉપવિભાગો પડે છે તે ધારે છે કે બહારથી આવતા લોક કુદરતી રીતે ઉચ્ચ પ્રદેશોને વળગી રહેતા હશે અને હાલના માઇસોર પ્રાંતની કોરાણ પરના મલબાર, કોઇબતુર તથા મદુરા જીલ્લામાં રહેતા હશે અને ત્યાંથી પશ્ચિમ કિનારા તરફ પ્રસર્યા હશે (ધી બ્રાહ્મન 'ઇમિગ્રેશન ઈન્ટુ સધર્ન ઇંડિયા' 'ઇન્ડિ. એન્ટિ, ૧૯૧૨, પૃ. ૨૩૧). હું ધારૂં છુ કે અશોકના સમયના સત્યપુત્ર તે આ 'સાથિયા મંગલમ'જ હશે. સત્યપુત્ર રાજ્ય પૂણા પાસેના ઘાટ પ્રદેશમાં.

આવેલા તાન્જોર જીલ્લામાં સ્થાપી હતી. નવમે વર્ષ પછી પણ તેનાં ખંડીયેર તે જગાએ જોવામાં આવતા હતા.

સાધુ તરીકે રાજકુમારો

એક પ્રાચીન ચીનો લેખક આપણને ખાતરી આપી કહે છે: 'હિંદના કાયદા અનુસાર કોઈ રાજા મરી જાય છે, ત્યારે તેની પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર (કુમારરાજ) ગાદીએ આવે છે, બીજા છોકરા કુટુંબ છોડી ધાર્મિક જીવન ધારણ કરે છે. તેમને તેમના મૂળ રાજ્યમાં રહેવાની રજા આપવામાં આવતી નથી.' દુનીઆદારીની બાબતોમાંથી આમ બળાત્કારે દૂર રહેવાનો અર્થ એવો નહોતો કે તે નાનો ભાઈ તદ્દન અજાણપણાના અંધકારમાં અદૃશ્ય થઈ જતો. હિંદમાં ખાસકરીને 'બૌદ્ધયુગના' હિંદમાં, યુરોપના રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયની પેઠે ધર્મસંપ્રદાયમાં નાના છોકરાઓને મોટી કારકીર્દિનો અવસર મળતો, અને ઘણીવાર લોકપ્રિય સાધુ તેના રાજવંશી સગા કરતાં વધારે કીર્તિ સંપાદન કરતો. ઉપર દર્શાવેલા નિયમ મુજબ મહેન્દ્રે કરેલો પીળા જામાનો સ્વીકાર, શરૂઆતમાં તેની પોતાની છુટથી કરેલી પસંદગીને લીધે નહિ, પણ કદાચ રાજકીય જરૂરીઆતને અંગે હતો, પરંતુ સાધુની જીંદગી સ્વીકારવામાં તેનો હેતુ ગમે તે હોય, પણ તે ઘણો જ ધર્મનિષ્ટ અને આગ્રહી સાધુ અને ઘણોજ સબળ પ્રચારક થયો.

મહેન્દ્ર લંકામાં

અશોકે પોતાનું પ્રચારકાર્ય લંકા સુધી વિસ્તારવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે ત્યાંના પ્રચારક મંડળના મુખી તરીકે પોતાના સાધુભાઈને પસંદ કર્યો. તે, તે સમયે દક્ષિણ હિંદમાંના તેના મઠમાં વસતો હતો અને ત્યાંથી તે પોતાના ચાર સહકાર્યકારીઓ જોડે સમુદ્ર માર્ગે લંકા ગયો. અશોક જેવા પ્રબળ સમ્રાટના પ્રભાવના આશ્રયવાળો તે ઉપદેશકોનો ઉપદેશ લંકાના રાજા ટિસાએ તથા તેના દરબારના સભ્યોએ સત્વર સ્વીકાર્યો અને ટુંક સમયમાં એ

નવો ધર્મ આમ લોકમાં પણ બહુ પ્રિય થઇ પડ્યો. મહેન્દ્રે પોતાનું બાકીનું જીવન તે દ્વીપમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય સ્થાપવામા અને તેને વ્યવસ્થિત રૂપમાં મુકવામાં જ વ્યતીત કર્યું. હજુપણ તે ત્યા સંત તરીકે પૂજાય છે. લંકાના યશરૂપ અનેક જાણવાજોગા બૌદ્ધ સ્મારકોમા સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવાં મિહિન્તલેમાં આવેલા અંબુસ્તાલ નામના એક મોટા સ્તુપની નીચે તેની રાખ મુકી છે એમ કહેવાય છે.

લંકામાં પ્રચલિત લોકકથા

અશોકના પ્રચારકો તથા તેમને જે જે દેશોમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા તેની યાદી આપનાર અને ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમાં લખાયેલા ‘ મહાવંશ ’ નામના ઇતિહાસમાં દક્ષિણ હિંદના તામિલ રાજ્યોમાં ગયેલા પ્રચાર મંડળોનો કાંઈ પણ ઇસારો નથી. લંકાવાસી તથા હિંદની દ્વીપકલ્પની ભૂમમાં વસતા તામિલો વચ્ચે સૈકાઓ સુધી ચાલુ રહેલો તીવ્ર વૈરભાવ તેમના આ વિષયના મૌનની સમજૂતિ આપે છે. મહેન્દ્ર તાંજોર પાસેના મઠમાંથી તે દ્વીપમા ગયો હોય તો ત્યાંના મહાવિહારના સાધુઓને એ વાત ખરેખર બહુ અણગમતી થઈ પડે એમ હતી. તામિલો તેમના ધિક્કારને પાત્ર હતા અને તેમની અંદર વસતા કોઇ આદમીને ધર્મના તત્ત્વોના શિક્ષણની બાબતમાં તેઓ ઋણી રહે એ વાત તેમને અણગમતી હોય એ દેખીતું જ છે. આમ હોવાથી બૌદ્ધ ધર્મની મૂળ પૂણ્ય ભૂમિમાથી જ સીધોજ તે ધર્મ તેમના દેશમાં આવ્યો હતો એમ માનવું તેઓ પસંદ કરે એ બનવાજોગ હતું. લંકાની લોકકથાઓમા મહેન્દ્રને અશોકના બીજા ઔરસી પુત્ર તરીકે વર્ણવ્યો છે, અને જે પ્રચાર કામ તે પુરૂષોમા કરતો તેવું જ પ્રચાર કાર્ય સ્ત્રીઓમા કરવા તેની જોડે તેની બેન સંઘમિત્રા સામેલ હતી એવી પણ હકીકત તેમાં છે. ઉપર વર્ણવ્યો તેવા કોઇ હેતુથી પ્રેરાઈ આ લોકકથા ઉત્પન્ન થઇ હોય એમ જણાય છે. ઘણી અજબ કલ્પનાઓના જાળાંથી ગુંથાઇ ગયેલી એ લોકકથા

મોટે ભાગે કપોલ કલ્પિત હોય એમ લાગે છે મહેન્દ્ર અશોકનો નાનો ભાઇ હતો એ લોકકથા કદાચ ખરી પણ હોય, અને પાટનગર પાટલિપુત્રમા ફાહ્યાનને અશોકના સાધુ થયેલા ભાઇનો મઠ બતાવવામા આવ્યો હતો તે ઉપરથી તે ત્યા સુધી યાદ રહી ગઈ હતી એમ સૂચવે છે સાતમા સૈકામા હુએનત્સગને પણ એ જ રૂપની લોકકથા મળી હતી પાછળથી તેને કાચીમા મળેલા લકાના સાધુઓને મોઢેથી સાભળેલી કથાઓ તેણે નોધી લીધી ત્યારે તેણે તે બધી કથાઓ અશોકના પુત્ર નહિ પણ નાના ભાઇ મહેન્દ્રને જ લાગુ પાડી હતી

પેગુમા પ્રચાર-મડળી મોકલ્યાની માન્યતા

અશોકે પેગુમા (સુવર્ણભૂમિ) પ્રચારકો મોકલ્યા એમ લખવામા મહાવશની ભૂલ થતી હોય એમ જણાય છે કોઇપણ લેખમા એવા પ્રચાર મડળનો કશો ઉલ્લેખ નથી કદાચ એવુ કોઈ મડળ ત્યા ગયુ હોય તો તેણે કાઇ ખાસ કામગિરી કરી જણાતી નથી લકામા પ્રચલિત બૌદ્ધ સપ્રદાય બ્રહ્મદેશમા સફળ રીતે સહુ મોડો દાખલ થયો હોય એમ જણાય છે બ્રહ્મદેશમા વહેલામા વહેલો દાખલ થયેલો બૌદ્ધ સપ્રદાય તાન્ત્રિક મહાયાનને મળતો છે એમ માનવા કારણ છે, અને તે અશોકના સમય પછી ઘણા સૈકાને ગાળે ઉત્તર હિંદમાથી સીધોજ ત્યા ગયો હોય એમ જણાય છે

ગ્રીક રાજ્યોમા ગયેલા પ્રચાર મડળો

કમનસીબે એશિયા, આફ્રિકા તથા યુરોપની અદર આવેલા ગ્રીક રાજ્યોમા ગયેલા પ્રચાર મડળોનુ શુ થયુ તેની ચોક્કસ નોધો તેમજ તે પ્રચારકોના નામ સચવાયા નથી પ્રચલિત સપ્રદાયને નહિ માનનાર જ્ઞેયવાદી પથો પર બૌદ્ધ સપ્રદાયનો પ્રભાવ પડયો હતો એ તો નિર્વિવાદ વાત છે, અને ઘણા લેખકોને એવો વહેમ છે કે ખ્રીસ્તિ ઉપદેશના વધારે

સનાતન સ્વરૂપોમાં ગૌતમના ઉપદેશની છાયા છે. પણ આ બધો વિષય એટલો તો અસ્પષ્ટ છે કે તેની ચર્ચા અહીં ભાગ્યેજ થઇ શકે.

બૌદ્ધ સંપ્રદાય જગદ્ધર્મ થયો

એ તો નક્કી છે કે મોટા પાયા ઉપર તથા સુવ્યવસ્થિત રીતે યોજેલા પ્રચાર કાર્યથી હિંદના એક સ્થાનિક સંપ્રદાયને અશોક જગતના એક મહાન ધર્મમાં ફેરવી શક્યો. ગૌતમબુદ્ધ જાતે તો ગયા, અલાહબાદ અને હિમાલય વચ્ચેના ચાર અક્ષાંશ તથા ચાર રેખાંશ જેટલા મર્યાદિત પ્રદેશમાં જ પોતાના મંતવ્યોનો પ્રચાર કરી શક્યો હતો. ઉપર બતાવેલી મર્યાદાઓની અંદર તે જન્મ્યો, જીવ્યો અને મરણ પામ્યો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૫૪૩ માં તે મરણ પામ્યો ત્યારે બૌદ્ધ સંપ્રદાય હિંદુ ધર્મનો એક નાનો ફાટો હતો. ઉપર દર્શાવેલી મર્યાદાની બહાર કોઇ તેને જાણતું નહિ અને તે સમયે પ્રચલિત પણ હાલ ભુલાઈ ગયેલા ઘણા પંથો કરતાં તે વધારે ચીરંજીવ થશે એવું માનવા કાંઇ ખાસ કારણ નહોતું.

સંઘતંત્રની કાર્યક્ષમ યોજનાને લીધેજ બૌદ્ધ સંપ્રદાય સજીવ રહી શક્યો, એટલું જ નહિ પણ ગૌતમબુદ્ધના મરણ તથા અશોકના બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં દાખલ થવાના સમય વચ્ચે, પસાર થયેલી કેટલીક સદીઓ સુધી ગંગાની ખીણના પ્રદેશમા તેનો પ્રભાવ સારી રીતે ટકી રહ્યો. કાળે કરી વધતી જતી બૌદ્ધ સંપ્રદાયની શ્રદ્ધાની જોડે જોડે ક્રમે કરી વધતા જતા અશોકના રાજ્યાશ્રયને પરિણામે બૌદ્ધ સંપ્રદાયની ચઢતી કળા થતી ગઇ. એને જ પરિણામે તે એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યો કે, જો અનુયાયીઓની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો દુનીઆના મહાન ધર્મોમાં ખ્રીસ્તિ ધર્મની સાથે પ્રથમ સ્થાન માટે તે સ્પર્ધા કરી શકે એમ છે.

અશોકે બ્રાહ્મણધર્મ કે જૈન ધર્મનો નાશ કરવાનો યત્ન નહોતો

અશોકનું કાર્ય

ફર્યો, પણ રક્તપાતવાળા યશો કરવાની તેની મનાઈ, બૌદ્ધ સંપ્રદાય માટે તેણે જાહેરમાં બતાવેલો પક્ષપાત તથા તેના અંગના તેના સક્રિય પ્રચાર કાર્યને લઈ તેનો માનીતો સંપ્રદાય એકદમ આગળ પડતો થયો અને હિંદ તથા લંકામાં પ્રધાન સંપ્રદાય તરીકે સ્થપાયો, અને જો કે તેની મૂળ જન્મભૂમિમાંથી તો તે લગભગ અલોપ થઈ ગયેલો છે તથા તેણે કેટલી દૂર દૂરની ભૂમિમાં તે પોતાનો કાબુ રાખી શક્યો નથી તોપણ દક્ષિણના લંકાદ્વીપમાં તો તે પોતાની અસલ સ્થિતિ જાળવી રહ્યો છે

તોપણ તેની અનેક નિષ્ફળતાઓ, ભાગ્યના પલટા, અભિવૃદ્ધિઓ અને સડાઓ છતાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય આજે કરોડો આદમીઓની ભક્તિનો પાત્ર બન્યો છે અને હજી અગણિત સૈકાઓ સુધી તે તેવો બન્યો રહેશે આ મહાન પરિણામ એકલા અશોકનું જ કાર્ય છે એ કાર્યને પરિણામે દુનીઆના ધર્મમાં પલટો કરનાર સુધારક આદમીઓમાં યોગ્ય સ્થાન હમેશને માટે લેવા તેનો હક્ક પુરતી રીતે સાબીત થાય છે

કોન્સ્ટેનટાઇન જોડે સરખામણી

અશોક અને રોમના અધિરાજ કોન્સ્ટેનટાઇનની સરખામણી કરવી એ સાધારણ વાત થઈ પડી છે પણ વાસ્તવિક ઐતિહાસિક સમાનતાઓની પેઠે એ સરખામણી પણ કાંઈ બહુ બંધબેસતી નથી કોન્સ્ટેનટાઇને ખ્રીસ્તિ ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે સંપ્રદાય રોમન સામ્રાજ્યમાં ઘણો પ્રબળ હતો આમ હોવાથી કોન્સ્ટેનટાઇને તેનો સ્વીકાર કર્યો તે એક અપ્રતિહત બળને તાબે થવા જેવું હતું તે કાંઈ એક અજાણ્યા સંપ્રદાયને આશ્રય આપવા જેવું હતું નહિ આથી ઉલટી રીતે અશોકે સ્વીકાર કર્યો ત્યારે બૌદ્ધ સંપ્રદાય હિંદમાં ઉગવા તથા ટકી રહેવા મથતા ઘણા સંપ્રદાયોમાંનો એક હતો સર્વ અધિરાજને રાજ્યનીતિ

સૂચવવાનો તેનો દાવો નહોતો. તેના ગુરૂ ઉપાગુપ્તથી પ્રેરાયલા અને દોરવાયેલા અશોકના કાર્યને પરિણામે બૌદ્ધ સંપ્રદાય હિંદની મર્યાદા બહાર પ્રસરી શક્યો. એના આ કાર્યને ખ્રીસ્તિ સંપ્રદાયના કોઈ કાર્ય જોડે સરખાવી જોવું હોય તો કોન્સ્ટેનટિનના કરતાં સેંઇટપૉલના કાર્ય જોડે તેને વધારે યોગ્ય રીતે સરખાવી શકાય એમ છે.

ઉપાગુપ્ત

લોકવાયકા પ્રમાણે અશોકને બૌદ્ધ સંપ્રદાયમા આણનાર ઉપાગુપ્ત, સુગંધિમય દ્રવ્યો બનાવનાર ગુપ્ત નામના આદમીનો પુત્ર હતો અને તે કાશી કે મથુરામા જન્મ્યો હતો એમ કહેવાય છે. એવો સંભવ છે કે તે મથુરાનો વતની હતો કારણ કે તેણે બંધાવેલો મઠ છેક સાતમા સૈકા સુધી તે શહેરમાં હતો. લોકકથામા પણ તેનું નામ સિંધ જોડે જોડવામાં આવે છે, અને ત્યા તે પ્રચારને અર્થે ઘણીવાર ગયેલો એમ કહેવાય છે.

અશોકનો ઉત્સાહ

પોતાના માન્યતા અને નીતિ તંત્રનો પ્રચાર કરવા માટે અશોકે કરેલું ઉગ્ર અને સચોટ કાર્ય તેના હેતુની પ્રામાણિકતાના સબળ પુરાવારૂપ છે, અને તેનાં શાસનોમા તેણે પ્રકટ કરેલી ધર્મની માન્યતાઓમા હાલનો વાચનાર વિશ્વાસ મૂકે તો તે યોગ્ય છે એમ બતાવી આપે છે. તેણે લખેલું છે કે "લોકના કલ્યાણ માટે મારે કામ કરવું જોઇએ," અને તેનું કામ તેણે કર્યુ પણ ખરૂં. તેની મહેનતના ફળ દુનીઆ હજુ ભોગવી રહી છે, અને ઘણા સમયથી લુપ્ત થયેલા પણ હાલ બોલતા થયેલા તેના શબ્દોમા સત્ય અને હૃદયના ભાવનો રણકો સ્પષ્ટ સંભળાય છે.

અને ઉદ્યોગ

અશોક ઘણો સખત કામ કરનાર રાજા હતો. સ્પેઇનના બીજા ફિલિપની પેઠે 'ગમે તે સમયે તથા ગમે તે સ્થળે' નિવેદનો લેવા તે તૈયારજ રહેતો, અને આમ કરવા છતાય, પોતાના

ઉદ્યોગના પરિણામથી તેને કદી સંતોષ થતો નહિ તે શોકથી કહે છે કે "મારા યત્નો તથા કામની ઉતાવળથી મને પૂર્ણ સંતોષ કદી થતો નથી સંભવ છે કે તે હદથી વધારે કામ કરતો હતો જો તેણે ઓછું કામ કર્યું હોત તો કદાચ તે વધારે સારા પરિણામ લાવી શકત એની ધર્મની ભાવના બહુ ઉંચી હતી અને સ્ટોઇક તત્ત્વવેત્તાઓની માફક પોતાની પ્રકૃતિને વશ થઈ, પરિણામમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા આવે તોપણ મહેનત કર્યા ગયા વગર તેનો છૂટકો જ નહોતો

અશોકનું ચારિત્રનિરૂપણ તેના પોતાના શબ્દો ઉપરથી જ

અશોકનું ચારિત્ર

થવું જોઇએ એના નામનો એના પોતાના જ વિચારો એની પોતાની જ ભાષામાં રહાવે છે એનું હું ચોકકસપણે માનું છું એ શાસનોની શૈલી એ મનુષ્યની જ છે એ શાસનો એવી ખાસ અને વિશિષ્ટ શૈલીમાં લખાયેલાં છે કે કોઈ રાજ્યાધિકારીનું કાર્ય હોઇ શકે જ નહિ તે અંગત લાગણીથી ભર્યાં મહત્ત્વ જેવાં છે કલિંગના યુદ્ધના દુઃખોને માટે તીવ્ર પશ્ચાત્તાપની લાગણીભર્યાં વચનો અને પરિણામે જીંદગીભરમાં આક્રમણાત્મક મારણયુદ્ધ ન કરવાનો નિશ્ચય અને 'કોઇ પણ આદમી મહારાજાને કાંઈ નુકસાન કરે તો તે સની શકે ત્યાંસુધી શાંતિથી સહન કરવું એમ મહારાજા માને છે' એવી જાહેરાત પોતાના સ્વામીના મુખમાં મૂકવાની હિંમત કોઇ મંત્રી ભાગ્યે જ કરી શકે એમ છે

શાસનો વાંચતાં સમજાય છે કે સાધુની સાધુતા અને રાજાનું ડહાપણ એ બંનેનો અશોકમાં મેળ થયો હતો હિંદના રાજ્યને—પોતે કલ્પેલી ધર્મસંબંધક સંસ્થાને—ધર્મરાજ્ય બનાવવા તે ધારતો હતો એ સૃષ્ટિમાં ઈશ્વરનો પાઠ રાજાએ ભજવવાનો હતો તેણે જ લોકોને ખરે માર્ગે એટલે ધર્મને માર્ગે દોરવાના હતા તે એમ માનતો હતો કે દરેક માણસે જાતે જ પોતાનો મોક્ષ સાધવો જોઇએ, અને પોતાના કર્મોનું ફળ ભોગવવું જોઇએ માત્ર "મોટા આદમીઓ જ પ્રયત્નનું

ફળ મેળવી શકે છે એમ નથી, કારણ કે નાનાં માણસો પણ પ્રયત્નથી ઘણું પુણ્ય મેળવી શકે છે. આજ હેતુથી 'મોટા અને નાનાંએ પ્રયત્ન કરવો' એવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હતો." સરકાર તો માત્ર રસ્તો જ બતાવી શકે. એ રસ્તે મુસાફરી તો દરેક વ્યક્તિએ જાતે કરવી રહી.

આદર, દયા, સત્ય અને સમભાવ એ ઇષ્ટ ગુણ હતા. અનાદર, ક્રૂરતા, અસત્ય અને મતાંતર અક્ષમત્વ એ તેણે ધીક્કારેલા અવગુણો હતા. આ ઉપદેશક કોઇ સાધારણ ઉપદેશ લખનાર નહોતો. તે દુનીઆદારીમાં પલોટાયેલો, વિગ્રહ તથા શાંતિની કળામાં પ્રવીણ, એક વિશાળ મહારાજ્યનો રાજ્યકર્તા, એક મહા પુરુષ અને મોટો રાજા હતો.

અશોકની રાણીઓ

બધા પૂર્વના રાજાઓની માફક અશોક પણ બહુ પત્નીવાળો હતો. તેમાંની બે પટરાણી પદે હતી. આ બાઇઓમાંની બીજી કારૂવાકીનું નામ એક નાના શાસનમાં જળવાયેલું છે. તેમાં જણાવેલું છે કે મહારાજની એવી ઇચ્છા છે કે તેના બધાં દાન તમામ લાગતાવળગતા અમલદારોએ તેનાંજ પુણ્યકામો સમજવાનાં છે અને તેનું તમામ પુણ્ય પણ તેને જ ભાગે છે. તેને તેમાં તીવરની માતા તરીકે વર્ણવેલી છે. રાજાના અમલના આખર ભાગમાં આ શાસન લખાયું તે વેળા વૃદ્ધ થયેલા રાજાનું આ તીવર માનીતું સંતાન હશે એમ માની શકાય છે.

કુનલની દંતકથા

દંતકથા એવું કહે છે કે અસંધિમિત્રા નામની સ્ત્રી ઘણાં વર્ષ સુધી તેની વફાદાર પટરાણી હતી. તેના મરણ બાદ વૃદ્ધ અશોક તિષ્યરક્ષિતા નામની એક યુવાન અને લંપટ સ્ત્રીને પરણ્યો. આ બાઇ તથા તેના સાવકા પુત્ર કુણાલની બાબતમાં કલ્પનાના પુષ્કળ સંભાર સાથેની લોકકથા પ્રચલિત છે. ગ્રીકોમાં એ

લોકકથા ફીડ્રા અને હીપોલાઇટસની વાર્તાને રૂપે પ્રસિદ્ધ છે પણ દંતકથા એ કોઈ ઇતિહાસ નથી, એટલે અંધ કરેલા કુણાલની કરુણ રસિક કથાની ખરી બનેલી વાત હોય તેમ ચર્ચા કરવી જોઈએ નહિ. એ દંતકથા જુદા જુદા રૂપમાં અને જુદા જુદા નામો સાથે જોવામાં આવે છે.

જલૌકની દંતકથા

કાશ્મીરની દંતકથામાં મોટો ભાગ ભજવનાર જલૌક નામનો અશોકનો એક બીજો છોકરો, જો કે તે એક ઓળા જેવી ઝાંખી વ્યક્તિરૂપે દેખાય છે, છતાં કુણાલ કરતાં તેનું અસ્તિત્વ વધારે સંભવિત જણાય છે. કાશ્મીરના સમર્થ અને બળવાન રાજા તરીકે તેની ખ્યાતિ છે. કાશ્મીરમાં ઘુસી આવેલા પરદેશીઓને હાંકી કાઢી છેક કનોજ સુધીનો મુલક તેણે વશ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. તે બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો વેરી અને શિવ અને માતાનો ભક્ત હતો. રાજા તથા તેની રાણી ઇશાનદેવીએ બંધાવેલા તેમના મંદિરોના સ્થાનનો નિર્ણય થઈ શકે એમ છે. સ્થાનોની વિગત હોવા છતાં પણ જલૌકની કથા ખરી રીતે દંતકથા જ છે. કાશ્મીરની દંતકથાનું સ્વતંત્ર સમર્થન કરનાર કોઈ સાધન હજુ સુધી મળ્યું નથી.

દશરથ

ગાદીના વારસનામાં તીવર વિષે જેથી કાંઈ વિશેષ માલૂમ [illegible] આવતું નથી તેથી તે તેના પિતાની પહેલાં મરણ પામ્યો હતો. અશોકનો પૌત્ર દશરથ તો ખરેખરી જીવત વ્યક્તિ હતી. કારણ કે તેના દાનો બરાબર ટેકરીઓની પાસે [illegible] ગુફાઓ કરાવી આપ્યા હતા. તેને નાગાર્જુની ટેકરીના [illegible] માટે તેણે [illegible] આજીવિક પંથના [illegible] અર્પણ કરી હતી. [illegible] તેની ખ્યાતિની [illegible] દશરથના લેખોની લિપિ, ભાષા તથા શૈલી ઉપરથી જણાય છે કે તેનો સમય અશોકની બહુ સમીપનો

હોવો જોઇએ. આખા રાજ્યમાં નહિ તો તેના પૂર્વ ભાગોમાં તો તે તેની પછી તુરત સત્તામાં આવ્યો હશે. આ વાત ખરી છે એમ માનીએ તો દશરથનો ગાદીએ આવવાનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૨ માં મૂકી શકાય. તેના રાજ્યની મુદત બહુ ટૂંકી જણાય છે, અને બીજા નામો નીચે બે પુરાણોમાં તેના રાજ્યની મુદત આઠ વર્ષની આપવામાં આવી છે.

સંપ્રાતિ; બૌદ્ધ દંતકથા

અશોકના બીજા એક પૌત્ર સંપ્રાતિનાં હયાતિ તેમ જ ગાદીએ આવવાની બીના માટે જો કે કોઇ શિલાલેખનો પુરાવો નથી, તોપણ ઘણા વિસ્તારમાં પ્રચલિત લોકકથાથી તે ખરી હોય એમ લાગે છે. બૌદ્ધ ગદ્ય અદ્દભૂત કથા દિવ્યાવદાનના એક ભાગરૂપ અશોકાવદાનમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં અશોકને સંઘને માટે કેવી દૃઢ અને ગાઢ ભક્તિ થઇ અને પરિણામે રાજ્યની સંપત્તિ તથા સાધનો તેણે તેની પાછળ કેવી રીતે ખરાબ કરવા માડયાં અને પરિણામે તેને ગાદી ઉપરથી દૂર કરી તેને સ્થાને અંધ કરેલા કુણાલના પુત્ર સંપ્રાતિ[1]ને બેસાડવાની તેના મંત્રીઓને કેવી રીતે ફરજ પડી તેની

---

૧. બર્નોફ, ઇંટ્રોડકશન, બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ટ ૩૮૪, શીફનર, તારાનાથ પૃષ્ઠ ૨૮૭. 'સંપ્રાતિનું નામ અજમેરથી સૌરાષ્ટ્ર સુધી સુપ્રસિદ્ધ છે; અને નદોલના મંદિરમાંની એક પ્રાચીન જૈન હસ્તલિખિત પ્રતમાં આપેલી કિંમતી સાલવારીમાં તેનો કાલ વિરાટ સંવત્ ૨૦૨ નો આપેલો છે. પુસ્તકો તેમજ દંતકથાઓમાં જૈન ધર્મના મહાન સહાયક તરીકે તેનું નામ આપેલું છે અને તેણે મહાવીરને અર્પણ કરેલાં મંદિરોનાં અવશેષો હજુ અજમેર, કુંભલમેર અને ગિરનારમાં છે. (ટૉડ એનેલ્સ વગેરે ઑક્ષફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૯૨૦, વોલ્યુમ ૧, પૃ. ૨૯૦) ઉદેપુરની ઈશાને ૯૬ માઇલ પર તથા અજમેરથી દક્ષિણ તથા નૈરૂત્ય વચ્ચેના ખૂણામાં તેટલે જ અંતરે બુંદી મેવાડ વચ્ચેના એક અગત્યના ઘાટનું રક્ષણ કરતો જહાગપુરનો કિલ્લો તેણે બંધાવ્યો એમ મનાય છે પંદરમા સેકામાં રાણા કુંભાએ એને ફરી બંધાવ્યો. પ્રાચીન જૈન મંદિરોની હયાતિથી એ દંતકથાને ટેકો મળે છે.

લાંબી કથા આપેલી છે અશોકનું પછી શું થયું તે તેમાં આપેલું નથી એ વાર્તા મુજબ બૃહસ્પતિ, વૃષસેન, પુષ્યધર્મન, અને પુષ્યમિત્ર એ સંપ્રાતિના અનુગામી પેઢી હતા આમાં છેલ્લા પુષ્યમિત્રને મૌર્ય વંશનો વર્ણવેલો છે

જૈન દંતકથાઓ

પશ્ચિમ હિંદની જૈન સાહિત્યમાં આપેલી દંતકથાઓ પણ સંપ્રાતિને અશોક પછી તરત આવેલા ગાદીવારસ તરીકે ઓળખાવે છે, અને આર્યાવર્તની બહારના દેશોમાં પણ જૈન-મઠો સ્થાપનાર જૈનધર્મના આગળ પડતા આશ્રયદાતા તરીકે તેની સ્તુતિ કરે છે અજાણી ઉત્પત્તિવાળા જૈનમંદિરો અને મકાનો લોકમત એ સંપ્રાતિના ઠરાવે છે ખરું જોતાં તેને તે લોકો જૈન અશોક ગણે છે એક ખરું તેને પાટલીપુત્રમાં આખા હિંદના અધિરાજ તરીકે વર્ણવે છે, પણ બીજી દંતકથાઓ, ઉજ્જયિનીને તેના રાજ્યના પાટનગર તરીકે વર્ણવે છે એકબીજાની વિરોધી આ બધી દંતકથાઓનો મેળ કરવો એ તો લગભગ અશક્ય જ છે, તેમજ દંતકથાના આ બધા કોલાહલમાંથી ખરી બનેલી વાતનો સાર કાઢી શકાય એમ છે કે કેમ તેની ખાતરી પણ ભાગ્યે જ થઈ શકે એમ છે પણ બૌદ્ધ તેમ જ જૈન દંતકથાઓ એકજ આ બાબી વિષે હોવાથી, તે આદમીના અસ્તિત્વ વિષે સારા પુરાવા તરીકે તેમને લઈ શકાય, જો કે તેને વિષે બીજી કોઈ ચોક્કસ માહિતી નથી કદાચ અશોકના મરણ પછી તરત જ તેના પૌત્રોએ તેનું મહારાજ્ય વહેંચી લીધું હોય અને તે વહેંચણીમાં દશરથને ભાગે તેનો પૂર્વ ભાગ અને સંપ્રાતિને ભાગે પશ્ચિમ ભાગ ગયો હોય, પણ આ મતના સમર્થન માટે કોઈપણ ચોખ્ખા પુરાવા નથી

ખોતાનની દંતકથાઓ

ખોતાનના રાજ્ય તથા અશોકની વચ્ચે એક કરતાં વધારે રીતે સંબંધ હતો એમ ખોતાનની દંતકથાઓ જણાવે છે એ બાબતની એક વાત એવી છે કે રાજા અશોકે પોતાના પુત્ર

કુણાલને ખોટી રીતે અંધ બનાવવાના તરકટમાં સામેલગીરિ માટે તક્ષિલાના કેટલાક સામંતોને શિક્ષા ખાતર હિમાલયની પાર દેશવટો આપ્યો. આ દેશવટો પામેલા સામંતોએ પોતાનામાં એકને રાજા તરીકે પસંદ કર્યો. ચીનમાંથી દેશવટો પામેલા બીજા પ્રતિસ્પર્ધી રાજકુંવરથી હાર પામતાં સુધી પેલા રાજા બનેલા સામંતે ખોતાન પર રાજ્ય કર્યું. એ બાબત બીજી એક વાત એવી પણ છે કે ખોતાનના રાજવંશનો મૂળ પૂર્વજ તક્ષિલામાથી દેશવટો પામેલો અશોકનો પુત્ર કુણાલ હતો. ખોતાનની પ્રાચીન શિષ્ટતા હિંદ અને ચીન એ બે દેશોમાથી આવી એ બીનાની ઉપર આપેલી દંતકથાઓ પૌરાણિક સમજૂતિઓ જેવી જણાય છે. અશોકની રાજ્યસત્તા નારિમ નદીના પાત્રની પેલીમેર પહોચી હોય એ અસંભવિત નથી છતા બનવાજોગ જણાતું નથી.

મૌર્યવંશની ઉતરતી કળા અને પતન

પુરાણના પ્રમાણથી મૌર્ય વંશના કુલ સમયાતર ૧૩૭ વર્ષ જેટલો હતો. જો આ સમયાતર સ્વીકારીએ અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨માં ચંદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠો ત્યારથી ગણીએ તો એ વંશનો અંત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૫માં આવેલો હોવો જોઇએ: અને એટલું તો નક્કી જ છે કે એ સાલ લગભગ ખરી જ છે. પુરાણોની યાદી પ્રમાણે અશોકના પૌત્રો પછી ચાર રાજા થયા અને તે દરેકે થોડા થોડા વર્ષ રાજ્ય કર્યું, તેમના નામ માત્ર જ મળે છે. સંપ્રાતિ અને તેના પછી આવનાર ખરેખર થઈ ગયા છે એમ આપણે માનીએ તો પણ ઇતિહાસ પટ પર તે માત્ર ઓળા જેવા જ જણાય છે. ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપેલું તથા તેના પુત્ર અને પૌત્રે યશસ્વી રીતે નભાવેલું હિંદી મહારાજ્ય, તેના પૌત્રની પાછળ ઘણાં વર્ષ ટક્યું નહિ એટલી એકજ એ વંશની બાબતમા ચોક્કસ બીના છે. બૌદ્ધ સાધુઓને અશોકે બતાવેલા અત્યંત પક્ષપાતથી બ્રાહ્મણોની પ્રતિષ્ઠાપર ઘણી ગંભીર અસર થઈ હતી, અને તેમણે

યોજેલો પ્રત્યાઘાત, મૌર્ય વંશના પતનનું એક પ્રબળ કારણ હતુ. પશુઓના વધવાળા યજ્ઞો કરવાની મના, તેમજ રાજાના શાસનોને અમલમા મૂકનાર અમલદારોની પજવણીઓથી નહિ નોંધાયેલો એવો ઘણો અસંતોષ થયો હશે, અને આપણે વ્યાજબી રીતે માની લઇ શકીએ કે જ્યારે તે વૃદ્ધ સમ્રાટના બળવાન હાથમાથી રાજ્ય દંડ છુટી ગયો હશે, ત્યારે બ્રાહ્મણોનુ પ્રબળ વર્ચ્યુ હશે, અને અશોકના ધર્મનિયંત્રણ તંત્ર સામે તેમણે બળવો ઉઠાવ્યો હશે પુરાણોની યાદીમા અશોક પછી થયેલા જે રાજાઓના નામ આપેલા છે તેમને તાબે માત્ર મગધ અને તેની આસપાસનો થોડો પ્રદેશ જ હશે ઇ સ પૂર્વે ૧૮૫ મા કે તે જ અરસામા મૌર્ય વંશના છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથનો તેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર (પુષ્પમિત્રે) ઘાત કર્યો અને ત્યારબાદ પોતે રાજા થઇ જઈ સુંગ નામના નવા રાજવંશની સ્થાપના કરી કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચેનુ આંધ્ર રાજ્ય, મૌર્ય રાજ્યમાથી સૌથી પહેલુ છુટું પડી ગયુ અને આગલા પ્રકરણમા બતાવવામા આવશે તેમ જોતજોતામા તે હિંદના એક કિનારાથી બીજા કિનારા સુધી પ્રસરતુ એક બળવાન રાજ્ય બની ગયુ

સ્થાનિક મૌર્ય રાજાઓ મહાન અશોકના વંશજો ઘણા સૈકા સુધી મગધમા નહિ નોંધાયેલા સ્થાનિક ખંડીઆ રાજા તરીકે ચાલુ રહ્યા તેમાના છેલ્લાનુ જ નામ માત્ર સચવાયુ છે તે પૂર્ણવર્મા સાતમા સૈકામા હિંદમા આવેલા ચીનાઇ મુસાફર હુએનત્સાંગનો લગભગ સમકાલીન હતો

છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા સૈકામા પશ્ચિમઘાટ અને સમુદ્ર વચ્ચેના કોંકણના પ્રદેશમા તેમજ પશ્ચિમ હિંદના બીજા કેટલાક ભાગોમાં એ સમ્રાટના વંશ જોડે કોઇ અજાણી રીતે સબંધ ધરાવતા કેટલાક નાના મૌર્ય રાજકુંતો રાજ્ય કરતા હતા લેખોમા તેમનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે

મૌર્ય વંશ.

સાલવારી કોઠો.

લગભગ ચોક્કસ સમયો.

વર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે.	બનાવ.
૩૨૬ કે ૩૨૫	યુવાન ચંદ્રગુપ્ત સીકંદરને મળ્યો.
૩૨૫ નો સપ્ટેંબર કે ઑકટોબર	એલેગ્ઝાંડરે હિંદ છોડયું.
૩૨૪ નો ફેબ્રુઆરી	કરમાનિયામાં એલેગ્ઝાંડરે હિંદની અંદર મૂકેલા પોતાના પ્રતિનિધિ ફિલિપ્પોસના ખુનની વાત સાંભળી. યુડીમોસ તથા તક્ષિલાના રાજા આંભીને તેણે હિંદનો હવાલો સોંપ્યો.
૩૨૩ જુન	બેબીલોન મુકામે અલેગ્ઝાંડરનું મરણ.
૩૨૩–૩૨૨ (અથવા એથી એક બે વર્ષ વહેલું.)	ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની સરદારી નીચે પંજાબમાં બળવો; મગધના નંદવંશનું નિકંદન, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું હિંદના સમ્રાટ્ તરીકે રાજ્યારોહણ.
૩૨૧	ત્રિપેરેડિસોસ આગળ અલેગ્ઝાંડરના રાજ્યના ફરી વાર ભાગલા.
૩૧૫	એન્ટિગોનોસે સેલ્યુકસ નિકેટરને ઇજિપ્ત ચાલ્યા જવાની ફરજ પાડી.
૩૧૨	સેલ્યુકસે બેબીલોન પાછું મેળવ્યું.

ઑક્ટોબર, ૧, ૩૧૨ સેલ્યુકસના વંશનો પ્રારંભ.

૩૦૬ સેલ્યુકસે રાજપદ ધારણ કર્યું

૩૦૫–૩૦૪ સેલ્યુકસે હિંદપર ચઢાઇ કરી

૩૦૩ ચંદ્રગુપ્તે સેલ્યુકસને સખત હાર આપી, સુલેહની સંધિ, એરિયાનાનો વધુ મોટો ભાગ સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તને આપી દીધો

૩૦૩–૩૦૧ એન્ટિગોનોસ સામે સેલ્યુકસની યુદ્ધ

૩૦૨ સેલ્યુકસનો એલચી મેગાસ્થનીસ પાટલીપુત્ર આવ્યો

૩૦૧ ફ્રીજીઆમાં ઇપ્સોસ આગળ એન્ટિગોનોસની હાર તથા મરણ

૨૯૮ બિંદુસાર અમિત્રઘાત હિંદના સમ્રાટ તરીકે ગાદીએ આવ્યો

૨૯ સેલ્યુકસનો એલચી ડીમેકોસ પાટલિપુત્ર આવ્યો

૨૮૫ રાજા [illegible] થયો

૨૮૦ સીરિયાનો રાજા સેલ્યુકસ [illegible] મરણ પામ્યો તેનો પુત્ર એન્ટિઓકસ સોટર ગાદીએ આવ્યો

૨૭૮ – ૨૭૩ [illegible]

૨૬૩ [illegible]

૨૭૨ અશોકવર્ધન હિંદના સમ્રાટ તરીકે ગાદીએ આવ્યો.

૨૬૯ અશોકનો રાજ્યાભિષેક.

૨૬૪ પહેલા પ્યુનિક વિગ્રહનું ફાટી નીકળવું.

૨૬૧ અશોકની કલિંગની જીત, એન્ટિઓકસસોટરનો પુત્ર એન્ટિઓકસથીઓસ સીરિયાની ગાદીએ આવ્યો.

૨૫૯ અશોકે મૃગયા બંધ કરી, ધર્મકામને અર્થે પર્યટણની પ્રથા શરૂ કરી અને પ્રચારકો મોકલ્યા.

? ૨૫૮ ટોલેમી ફિલેડેલ્ફોસનો દુધભાઇ, સીરીનનો રાજા મગાસ મરણ પામ્યો (?) એપિરસનો રાજા અલેગ્ઝાંડર મરણ પામ્યો.

૨૫૭ ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવવા પાચપાંચ વર્ષે અમલદારો પાસેથી પ્રગતિનિવેદનો મેળવવાની પ્રથા પાડી. અલ્પ શિલા–શાસન નં. I અને શિલા–શાસન નં. III અને IV પ્રસિદ્ધ કર્યાં. આજીવકોને બરાબર ટેકરીઓ આગળ ગુફા–ગૃહો અર્પ્યાં.

૨૫૬ અશોકે ધર્મ માહામાત્ર નીમ્યા. ચૌદ શિલા-શાસનની આખી શ્રેણી પ્રસિદ્ધ કરી તેમજ કલિંગની મર્યાદાનું શાસન પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું.

૨૫૫ કપિલવસ્તુ પાસે કોણકામનનો સ્તુપ અશોકે બીજીવાર વધાર્યો.

? ૨૫૪ કલિંગ પ્રાંતીય શાસન અશોકે પ્રસિદ્ધ કર્યું.

૨૫૦ આજીવકોના ઉપયોગ માટે અશોકે બરાબર ટેકરીઓ આગળ ત્રીજુ ગુફાગૃહ અર્પણ કર્યું

૨૪૯ બૌદ્ધ પવિત્ર ધામોની અશોકે જાત્રા કરી. લુંબિની વાટિકામાં તથા કોણકામનના સ્તુપ આગળ સ્તંભ ઉભા કર્યા (?) નેપાલની મુલાકાત કરી અને લલિત–પાટણની સ્થાપના કરી એની પુત્રી ચારૂમતી સાધ્વી થઈ

? ૨૪૮ બેક્ટ્રિયા અને પાર્થિયાએ સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કર્યું

૨૪૭ ઇજીપ્તનો રાજા ટોલેમી ફિલેડેલ્ફોસ મરણ પામ્યો

૨૪૭ કે ૨૪૬ સેલ્યુકસ નિકેટરનો પૌત્ર અને સીરિયાનો રાજા એન્ટિઓકસથીઓસ મરણ પામ્યો

૨૪૩ શિલા–શાસનોનુ સમર્થન કરતા સ્તંભ–શાસન ન. vi અશોકે રચ્યુ

૨૪૨ સાત સ્તંભશાસનોની સંપૂર્ણ શ્રેણી અશોકે પ્રસિદ્ધ કરી

૨૪૧ પહેલા પ્યુનિક વિગ્રહનો અંત, પરરોમનના રાજ્યનુ ઉભા થવુ

? ૨૪૦–૨૩૨ અશોકના નાના સ્તંભશાસનો

૨૩૨ અશોકનુ મરણ, દશરથ (વાયુપુરાણનો કુશાન) ગાદીએ આવ્યો અને આજીવકોને નાગાર્જુની ગુફા–ગૃહો અર્પણ કર્યા મૌર્ય રાજ્યના પતનની શરૂઆત

? ૨૨૪ સંગત મૌર્ય રાજા થયો.(વાયુપુરાણનો બંધુલિપ્ત)

? ૨૧૬ શાલિસૂક મૌર્ય રાજા થયો (વાયુપુરાણનો ઇંદ્રપાલિત) ? ઓરિસ્સાના ખારવેલે તેને હરાવ્યો.

? ૨૦૬ સોમશર્મન્ મૌર્ય રાજા થયો. (વાયુપુરાણનો દશવર્મન્ કે દેવવર્મન્)

? ૧૯૯ શતધન્વન મૌર્ય રાજા થયો. (વાયુપુરાણનો શત ધનુસ્)

? ૧૯૧ બૃહદ્રથ મૌર્ય રાજા થયો.(વાયુપુરાણનો બૃજદશ્વ)

૧૮૫ બૃહદ્રથને મારી નાંખી પુષ્યમિત્ર સુંગ ગાદીએ આવ્યો. મૌર્ય રાજ્યનો આખર અંત આવ્યો.

પ્રકરણ ૮ મુ

સુંગ, કણ્વ તથા અંધ્ર વંશો

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ થી ઈ. સ. ૨૨૫

સુગ વંશ.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫, પુષ્યમિત્રનુ રાજ્યનુ બથાવી પડવુ સુગ

પોતાના સ્વામી બૃહદ્રથ મૌર્યનો ઘાત કરી, સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે ખાલી પડેલી રાજ્યગાદી બથાવી પાડી, અને પહેલા કરતા વિસ્તારમા વધી ગયેલા મૌર્ય રાજ્યનુ સમ્રાટપદ ધારણ કર્યું આ પ્રમાણે તેણે સ્થાપેલો નવો વંશ ઇતિહાસમા સુગવંશ તરીકે પ્રખ્યાત છે

સુગ રાજ્યનો વિસ્તાર

પહેલાની પેઠે પાટલિપુત્ર સુગ રાજ્યના પાટનગર તરીકે ચાલુ રહ્યુ અને તે રાજ્યના બધા પ્રાંતોએ રાજ્યસત્તા બથાવી પાડનારની આણ સ્વીકારેલી જણાય છે સુગ રાજ્ય દક્ષિણમા નર્મદા નદી સુધી પ્રસરેલુ હતુ અને હાલના બિહાર, તિરહુટ તથા આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતોને મળતા ગંગા પ્રદેશનો તેમા સમાવેશ થતો હતો એમ આપણે માની શકીએ પાછલા મૌર્ય રાજાઓ કે સુગ રાજાઓએ પંજાબ પર સત્તા ચલાવી હોય એ સંભવિત નથી પુષ્યમિત્રની સત્તા સિંધુ નદી સુધી પહોંચી હતી એવી ડૉ. વિલ્સનની માન્યતા કાંઈ ગેરસમજનુ પરિણામ હતુ એમ જણાય છે

પોતે મેળવેલુ રાજ્ય, પુષ્યમિત્ર વગર તદન વગરવિરોધે ભોગવી

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૫, ખારવેલની પહેલી ચઢાઇ

શકયો નહિ. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૫ માં અથવા એ જ અરસામાં ચૈત્ર વંશમાં જન્મેલા કલિંગના રાજા ખારવેલે તેના રાજ્યપર ચઢાઇ કરી અને પાટલિપુત્રથી થોડાક જ માઇલ દૂર સુધી તે ધસી આવ્યો. તેને લલચાવી દૂર લઇ જવાના ઇરાદાથી પુષ્યમિત્ર મથુરા તરફ પાછો હઠયો; પણ આ પ્રસંગે બરાબર ટેકરીઓથી આગળ વધવામાં ખારવેલને ડહાપણ લાગ્યું નહિ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૧: ખારવેલની બીજી ચઢાઇ

ખારવેલ પહેલી ચઢાઈમાં તો નિષ્ફળ થયો પણ ત્યારપછી ચાર વર્ષે કરેલી ચઢાઈમાં તે વધારે ફતેહમંદ થયો. ઉત્તર હિંદમાં દાખલ થઇ, હિમાલયની તળેટીએ કુચ કરતો તે મગધના પાટનગરની ઉત્તરે ગંગા કિનારે અણચિંતવ્યો આવી ઉભો, અને કલિંગના પ્રખ્યાત હાથીઓની મદદથી તેણે તે નદી પાર કરી. દુશ્મનને તાબે થવાની પુષ્યમિત્રને ફરજ પડી; અને વિજેતાએ તેની રાજ્યધાની તથા ખજાનો કબજે કર્યા. આ કબજે કરેલી વસ્તુઓમાંની એક પહેલા જીન ઋષભદેવની પ્રતિમા હતી. આ પ્રતિમા ત્રણ સૈકા પહેલાં કલિંગમાંથી પહેલો નંદ રાજા લઇ ગયો હતો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૫-૩ મીનેન્ડરની ચઢાઈ તથા હાર

તેના અમલના અંતભાગમાં પુષ્યમિત્ર પર ગંભીર ભય આવી પડયો. બેક્ટ્રિયન રાજા યુક્રેટાઈડિસનો સગો અને કાબુલ તથા પંજાબનો રાજા મીનેન્ડર અલેગ્ઝાંડરનાં પરાક્રમોની બરાબરી કરવાના લોભથી એક મોટા લશ્કર સાથે હિંદના અંદરના ભાગોપર ચઢી આવ્યો. એણે સિંધુનો દોઆબ અને પશ્ચિમ કિનારા પર સૌરાષ્ટ્રનો દ્વિપકલ્પ અને બીજા કેટલાક ભાગ ખાલસા કર્યાં. જમના પરની

મથુરાનગરી કબજે કરી, રજપુતાનામાં આવેલી અને તે વખતે મધ્યમિકાને નામે ઓળખાતી હાલની ચિતોડ પાસેની નગરીને ઘેરો ઘાલ્યો, દક્ષિણ અયોધ્યામાં સાકેતમ નગરને ઘેરો ઘાલ્યો અને આખરે પાટનગર પાટલિપુત્ર પણ ચઢાઇના ભયમાં આવી પડ્યું

ઘણા ઘોર યુદ્ધ પછી એ ચઢાઇને પાછી ઠેલવામાં આવી અને તે ગ્રીક રાજાને તેના દેશ તરફ પાછા ફરવાની ફરજ પાડવામાં આવી પશ્ચિમ હિંદમાં જીતેલા કેટલાક ભાગ આ બનાવ પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી તેની સત્તા નીચે રહેલા હોવાનો સંભવ છે

હિંદ અને યુરોપ

હિંદને જમીનરસ્તે જીતવાના એક યુરોપીય સરદારના આ બીજા અને છેલ્લા યત્નનો આમ અંત આવ્યો ત્યારબાદ પશ્ચિમના યુરોપ ખંડમાથી હિંદ પર ચઢી આવનાર લોક વહાણોમાં આવેલા જે, પોતાના નૌકાબળ પર વિશ્વાસ મૂકી તેમણે સમુદ્રને પોતાનું મથક બનાવેલું છે ઈ સ પૂર્વે ૧૫૩ માં કે તે અરસામાં મીનેન્ડરને હિંદમાથી પાછો હઠાવી કાઢવામાં આવ્યો, ત્યારથી ઈ સ ૧૫૦૨ માં વાસ્કો-ડી-ગામાએ કલિકટ પર તોપનો મારો ચલાવ્યો ત્યાસુધી હિંદ કોઈપણ યુરોપીય સરદારના આક્રમણથી મુક્ત રહ્યું અને જ્યાસુધી એ દેશમાં રાજ્ય કરતી સત્તા સમુદ્ર પર પોતાનું સ્વામીત્વ જાળવી રાખશે, ત્યાસુધી પ્રાચીન સમયમાં હિંદ પર ચઢી આવનાર લોકોને પગલે ચાલી જમીન રસ્તે હિંદ પર હુમલો કરનાર કોઈ પણ આદમીને સ્થાયી ફતેહ મળવાનો સંભવ નથી

વિદર્ભ સાથે અગ્નિમિત્રનો વિગ્રહ

મીનેન્ડર જોરે યુદ્ધ ચાલતું હતું તે અરસામાં નર્મદા નદી સુધી પ્રસરતા, પુષ્યમિત્રના દક્ષિણ પ્રાંતનો વહીવટ તેના યુવરાજ અગ્નિમિત્રને હાથ હતો સિંધિયા સરકારના રાજ્યમાં બટના નદી પર હાલ ભિલસા છે ત્યાં આવેલી વિદિશા નગરી તેની રાજ્યધાની હતી અગ્નિમિત્રના યુવાન પુત્ર વસુમિત્રને

તેના દાદાના હુકમથી યુદ્ધકાર્યમાં લગાડવામા આવ્યો હતો. ઉમરે વધેલા અગ્નિમિત્રે ઉત્તર હિંદમાં 'રાજાધિરાજ'નું પદ મેળવી પોતાની ફતેહો પર યશનો કળશ ચઢાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાના પડોશી વિદર્ભ દેશના રાજા જોડેના સ્થાનિક યુદ્ધમા તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રે જીત મેળવી એટલે તેના 'રાજાધિરાજ' થવાના મનોરથને પુષ્ટિ મળી. અગ્નિમિત્ર જોડેના યુદ્ધમાં વિદર્ભ રાજા હાર્યો અને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને અર્ધું રાજ્ય આપી દેવાની તેને ફરજ પડી. વરદા નદીને એ બે રાજ્યોની સરહદ તરીકે મુકરર કરવામા આવી.

અતિ પ્રાચીન પ્રણાલી મુજબ કોઇ પણ દેશના બધા રાજાઓના ઉપરી તરીકે સ્વીકારાયેલા રાજાએ કરવા યોગ્ય ગણાતી વેદકાળની અશ્વમેધ ક્રિયા ઉજવવાનો તથા ફરી ચાલુ કરવાનો પુષ્યમિત્રે નિશ્ચય કર્યો. સાર્વભૌમ સત્તા ધારણ કરવાનો હક કરતા બધા પ્રતિસ્પર્ધી રાજાઓને નીચે મુજબનું વિધિસર આહ્વાન કરી તેમાં સફળતા મેળવવી, એ તે ક્રિયાનું પ્રથમ કૃત્ય હતું:

અશ્વમેધ

'અમુક વર્ણના ઘોડાને અમુક ક્રિયાઓથી પૂજી એક વર્ષ સુધી તેની ઇચ્છા મુજબ ફરવા માટે છુટો મૂકવામાં આવતો હતો. રાજા અથવા તેનો પ્રતિનિધિ એક સેના સાથે તેની પાછળ જતો. કોઈ બીજા રાજાના મુલકમા તે ઘોડો દાખલ થાય તો કાં તો તે રાજાને લડવું પડતું કે તાબે થવું પડતું. જે જે દેશમાંથી તે ઘોડો પસાર થાય તે તે દેશના રાજાઓને વશ કરવામાં તે ઘોડાની રક્ષા કરનાર સફળ થાય તો તે જીતેલા બધા રાજાઓને પોતાની જોડે લઈ જયવંત થઇ પાછો ફરતો; પણ જો તે તેમ કરવામાં નિષ્ફળ થતો તો તેની ભારે હાંસી થતી. તેના સફળ થઇ પાછા આવ્યા બાદ એક મોટો ઉત્સવ કરવામાં આવતો અને તેમાં પેલા ઘોડાની આહૂતિ આપવામાં આવતી'.

યવનો પુષ્યમિત્રે છુટા મૂકેલા યજ્ઞના ઘોડાની રક્ષા કરવા મોકલેલી સેનાની સરદારી કોઈ નહિ તો જાહેર રીતે તેના પૌત્ર વસુમિત્રને આપવામા આવી હતી બુંદેલખંડ અને રજપુતાનાની સરહદ રૂપ બનેલી સિંધુ નદીના કિનારાપર તેના આહ્વાનને સ્વીકારી સામે થનાર એક યવનની ટુકડી તેને મળી, પણ તેણે તેને હરાવી એમ કહેવાય છે રજપુતાનામા મધ્યમિકાને ઘેરો ઘાલનાર મીનેન્ડરની સેનાનો એ ટુકડી એક વિભાગ હોય એ બનવા જોગ છે

યજ્ઞની ઉજવણી યોગ્ય સમયે યવનો તથા બીજા પ્રતિસ્પર્ધીઓ દૂર થતા ઉત્તર હિંદમા સાર્વભૌમ પદ ધારણ કરવા પુષ્યમિત્ર વ્યાજબી રીતે હકદાર થયો ગણી શકાય, અને તેથી તેણે તુરતજ પોતાના પાટનગરમા ઘણા ઠાઠમાઠથી અશ્વમેધ કરી પોતાનો દિગ્વિજય જાહેર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી તે સમયની પ્રણાલીને સારી રીતે સાચવી રાખનાર નાટયકાર તેણે તે પ્રસગે પોતાના યુવરાજને યજ્ઞમા આવવાનુ નિમંત્રણ આપતા સબોધેના નીચે મુજબના શબ્દો નોંધે છે —

'તારુ કલ્યાણ થાઓ' યજ્ઞ મંડપમાથી સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર, વિદિશા નગરીમા પોતાના પુત્ર અગ્નિમિત્રને પ્રેમથી આલીગી નીચેનો સદેશો મોકલે છે તને વિદિત થાય કે રાજસૂયયજ્ઞની દીક્ષા લીધેલી હોવાથી મે કોઈ પણ જાતની બાધા વગરનો એક અશ્વ છુટો મૂકેલો છે, અને સો રજપૂતોની ટોળીથી રક્ષાયેલા વસુમિત્રને મે એ ઘોડાનો રક્ષક નીમેલો છે એક વર્ષની અવધિ પછી તે ઘોડો પાછો આણવાનો છે સિંધુ નદીને જમણે કિનારે જતા આ ઘોડાને યવનોની ઘોડેસ્વાર ટુકડીએ પકડયો હતો ત્યાર બાદ અને સેના વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયુ પછી બળવાન ધનુર્ધર વસુમિત્રે પોતાના દુશ્મનોનો પરાજય કરી, તેઓ લઇ જવા મથતા હતા તે સાર ઉત્તમ અશ્વને છોડાવ્યો

હવે સગર પાસે અંશુમતે પાછા આણેલા ઘોડા પેઠે મારી પાસે મારા પૌત્રે આણેલા ઘોડાનું હું બલિદાન આપીશ. માટે મનમાંથી ક્રોધને કાઢી નાંખી, વગર વિલંબે, મારી પુત્રવધુઓ સાથે તમારે એ યજ્ઞ જોવા આવવું.'

પતંજલિ

આ યજ્ઞની ગંભીર વિધિ પ્રખ્યાત વૈયાકરણી પતંજલિએ જોઈ હોય એમ લાગે છે. પોતે જાતે જોઇ હોય એવી ભાષામાં તે એ વિધિનો ઉલ્લેખ કરે છે.

બ્રાહ્મણ પ્રતિક્રિયાનો પ્રારંભ

પ્રાણી માત્રની પવિત્રતા એ બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો એક બહુ માન્ય સિદ્ધાંત હતો, અને અશોકના ખાસ કાયદાનો એ હેતુ હતો. આ બાબતપર વધારે પડતો ભાર મૂકવાને પરિણામે બ્રાહ્મણોની કેટલીક પૂજા વિધિ માટે તદ્દન જરૂરી મનાતા અને આસ્તિકો જેને મહાફળને આપનાર ગણે એવા હિંસામય યજ્ઞોની મના કરવામાં આવી હતી. પુષ્યમિત્રે કરેલો અશ્વમેધ, તેના સમય પછી પાચ સૈકાને અંતરે સમુદ્રગુપ્ત તથા તેના અનુગામીઓના સમયમાં પૂર્ણપણે સ્થાપિત થયેલી બ્રાહ્મણ ધર્મની પ્રતિક્રિયાની શરૂઆતરૂપ હતો.

પુષ્યમિત્ર જુલમી હતો એવું આળ

બૌદ્ધ લેખકોની અર્ધ પૌરાણિક વાતોપર વિશ્વાસ મૂકીએ તો એમ જણાય છે કે પુષ્પમિત્ર માત્ર શાંત રીતે હિંદુ વિધિઓને ફરી ચાલુ કરી સંતોષ ન પામ્યો, પણ તેણે બૌદ્ધ લોકોપર ક્રૂર જુલમ વર્તાવવા માંડયો અને મગધથી માંડી પંજાબમાં આવેલા જલંધર સુધી તેણે તેમના મઠો બાળ્યા અને તેમના સાધુની કતલ કરી. તેની તલવારમાંથી છટકવા પામેલા સાધુઓ બીજા રાજાઓના મુલકમાં નાશી ગયાનું કહેવાય છે. આ વાતમાં અતિશયોક્તિ હશે, પણ એને તદ્દન બિનપાયાદાર ગણી કાઢી નાંખવી એ અવિચારીપણું ગણાય.

હિંદમાં જુલમ

પુષ્યમિત્રે બૌદ્ધ માર્ગ તરફ વિરોધ દાખવ્યો એવા કથનને માટે કાંઈક પુરાવો છે ખરો, પણ એ ધર્મનો હિંદમાંથી ધીમે પગલે લોપ થવાનું મુખ્ય કારણ કોઈ રાજ્યકર્તાનો જુલમ નહોતો, તે સિવાય તેનાં બીજાં ઘણાં કારણ હતાં. વખતોવખત ધર્માંધ રાજાઓ ઝનૂનમાં આવી જઈ જંગલી ક્રૂરતાભર્યાં કર્મો કરતા અને જૈન કે બૌદ્ધો સામે ખરેખર જુલમભર્યાં પગલાં ભરતા એ વાત ખરી છે. આ ઇતિહાસમાં એવાં કૃત્યોના ચોખ્ખા અને પુરવાર થયેલા દાખલા આવશે, અને તે સિવાયના અને એ ઇતિહાસની મર્યાદા બહારના બીજા પણ એવા દાખલા નોંધાયેલા છે. ખાસ કરીને અશોકે અને બીજા રાજાઓએ બળાત્કારે અને કડક રીતે પળાવેલા જૈન તથા બૌદ્ધ મનાઈ હુકમોના ભારે જુલમનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેની સામે આવા આવેશના જ્વાળામુખી ફાટી નીકળે તેમાં આપણને કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું લાગતું નથી. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એવા જુલમાટો આટલા બધા જૂજ હતા, અને સામાન્ય રીતે તો જુદા જુદા સંપ્રદાયો સંપથી હળીમળીને રહેતા અને બધા નિષ્પક્ષપાત રાજ્યકૃપાના પાત્ર બનતા.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૯
પાછલા શુંગો

મીનેન્ડરના પાછા હઠ્યા પછી પાંચ વર્ષ લાંબા અને અનેકવિધ પ્રસંગોથી યાદગાર અમલને અંતે પુષ્યમિત્ર મરણ પામ્યો, ત્યારે તેના પિતાની જીંદગી દરમિયાન દક્ષિણ પ્રાંતોનો વહીવટ કરનાર તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર તેની પછી ? ગાદીએ આવ્યો. તેણે થોડાં વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું. તેની પછી વસુજ્યેષ્ઠ અથવા સુજ્યેષ્ઠ ગાદીએ આવ્યો. તે ઘણું કરીને અગ્નિમિત્રનો ભાઈ હશે. તેની પછી સાત વર્ષે વસુમિત્ર ગાદીએ આવ્યો. પોતાના ૨૬ પિતામહ તરફથી યજ્ઞના ઘોડાની રક્ષા કરનાર વસુમિત્ર તે આ જ હશે. એની પછીના ચાર રાજાઓ ઘણું જ ટૂંક હતા

અને એ ચારેનો ભેગો અવધિ માત્ર સત્તર વર્ષનો જ હતો. એ રાજ્યોનો ઘણો ટુંકો અવાધ સૂચવે છે કે તે અંધાધુંધીનો સમય હશે. એ સમયમાં રાજ્યમહેલની ખટપટો બહુ ચાલુ હશે એવું બતાવનાર એક બનાવ લોકકથામા સચવાઇ રહેલો છે. અગ્નિમિત્રના સુમિત્ર નામના એક બીજા પુત્રને નાટકનો હદ બહારનો શોખ હતો. પોતાના માનીતા નટોથી ઘેરાયેલા સુમિત્ર પર મિત્રદેવ નામના એક આદમીએ હુમલો કર્યો અને દંડ પરથી કમલ કાપી નાંખે તેમ ખડ્ગ વતી તેનું માથું તેના ધડથી જુદું કર્યું. સુંગ વંશના નવમા રાજા ભાગવંતનુ રાજ્ય બત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું કહેવાય છે, પણ એને વિષે આપણને બીજી કાંઈ માહિતી નથી. દશમો રાજા દેવભૂતિ અથવા દેવભૂમિ વિષયલંપટ હતો અને કાંઇ અધમ ગોટાળાના કૃત્ય દરમિયાન તેણે પોતાનો જાન ગુમાવ્યો. આ પ્રમાણે એકસોને બાર વર્ષ રાજ્યગાદી ભોગવી આ વંશ આમ અપયશ ભરી રીતે પૂરો થયો.

કણ્વ અથવા કાણ્વાયન રાજવંશ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૭૩
વસુદેવ કણ્વ

જે તરકટને પરિણામે વિષયલંપટ રાજા દેવભૂતિએ રાજ્યપાટ તથા જાન ગુમાવ્યાં તે તેના બ્રાહ્મણ મંત્રી વાસુદેવે રચ્યું હતું. એનો નામનો સ્વામી જીવતો હતો ત્યારે પણ રાજ્યની લગામ તેને જ હાથ હતી. સુમિત્રનો ઘાતક મિત્રદેવ પણ ઇતિહાસમા કણ્વ અથવા કાણ્વાયનને નામે ઓળખાતા વસુદેવના સત્તાવાન કુટુંબનોજ હશે. પુરાણો તથા બાણ એ બંને પ્રમાણોથી જણાય છે કે દશમા તથા છેલ્લા સુંગરાજા દેવભૂતિનો પહેલા કણ્વ વસુદેવે ઘાત કર્યો, એટલે કણ્વવંશ, સુંગવંશનો સમકાલીન હતો એવી ડૉ. ભાંડારકરની માન્યતા સ્વીકારી શકાય એમ નથી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૩ થી ૨૮ પછીના કણ્વો

પોતાના અપકૃત્યથી ખાલી પડેલી રાજગાદી પર વસુદેવ બેઠો અને તેની પછી તેના ત્રણ વંશજો તેજ ગાદી પર બેઠા. ચાર રાજ્યવાળો એ રાજવંશ માત્ર ૪૫ વર્ષ ચાલ્યો. શુંગવંશની પેઠે અહીં પણ રાજ્યના અનાધના આંકડા બતાવે છે કે તે સમય અંધાધુંધીનો હતો, અને રાજ્યગાદી અશાંત અને ક્રૂર ઉપાયોથી મેળવવામાં આવતી હતી. કોઇપણ કણ્વ રાજાના અમલ વિષે કાંઇ પણ જાણવામાં આવ્યું નથી. છેલ્લા કણ્વ રાજાને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮ કે ૨૭ની આસપાસમાં શતવાહન અથવા આંધ્ર વંશના કોઈ રાજાએ મારી નાખ્યો હતો. તે સમયે હિંદના દ્વિપકલ્પમાં પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી લંબાતા ઉચ્ચ ભૂમિ પ્રદેશમાં એ વંશની આણ વર્તતી હતી. પ્રાચીન પાટનગર પાટલિપુત્ર તથા આંધ્રવંશનો સંબંધ જોડનાર કોઇપણ સિક્કા કે સ્મારક હજુ સુધીમાં નોંધાયા નથી, તોપણ તેમણે થોડો સમય પણ મગધ પર રાજ્ય કર્યું હશે એવો સંભવ છે. એ વંશના સૌથી જુનામાં જુના સિક્કા ઉત્તર હિંદના નમૂના છે. તેમની ઉપર 'શત' એવું નામ છે. એ 'શત' તે પુરાણોની યાદીમાં એ વંશનો ત્રીજો રાજા 'શતકર્ણી' આપેલો છે તે હોવા સંભવ છે. એ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ના અરસામાં રાજ્ય કરતો હતો. પહેલેથી છેવટ સુધી આંધ્ર વંશના સિક્કા ઉત્તર હિંદની ટંકશાળની છાપ જોડે ઘણા મળતાપણાના અંશ બતાવે છે. એ વંશે થોડા સમય સુધી મગધ રાજ્યપર ઉપરીપણું ભોગવ્યું હશે એમ માનવાથી ઉપલી બીનાની સંતોષ સમજૂતિ મળી રહે છે. પણ આવા તર્કનું સમર્થન કરનાર કાંઇ ચોક્કસ પુરાવો નહિ જેવો જ છે.

આંધ્ર રાજાનો વ્યક્તિ નિર્ણય

કણ્વવંશની પછી આંધ્ર વંશ આવ્યો એમ પુરાણો ઉપરથી જણાય છે. તે છેલ્લા કણ્વનરેશના ઘાતક તરીકે આંધ્ર વંશના પહેલા રાજા સિમુક કે સિપ્રકને ઓળખાવે છે, પણ ખરું જોતાં

અંધ્રવંશ[1] ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮ માં કણ્વ વંશ બંધ થયો તેની પહેલાં ઘણા સમયપર લગભગ ઇ. પૂર્વે ૨૪૦ કે ૨૩૦ ની સાલથી સ્વતંત્ર રીતે ચાલુ થયેલો હોવો જોઇએ. છેલ્લા કણ્વ રાજા સુશર્મનને મારનાર અંધ્ર રાજા સિમુક હોવાનો સંભવ નથી. તે કોણ હતો તે ખાતરીથી કહેવું અશક્ય છે, કારણ કે અંધ્ર રાજાઓના રાજ્યારોહણનો સમય ચોક્કસ રીતે જાણવામાં નથી. હાલ તો એટલું જ ચોક્કસ થઈ શકે એમ છે કે છેલ્લા કણ્વ રાજા સુશર્મનનો ઘાતક અંધ્રવંશના સંખ્યાંક ૧૧, ૧૨ કે ૧૩ વાળા ત્રણ રાજાઓમાંના કોઇ એક હોવો જોઇએ. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮ ની સાલ કણ્વ વંશના લોપના લગભગ ખરા સમય તરીકે લઈ શકાય, કારણ કે તેનો નિર્ણય અંધ્રવંશના જુદા જુદા રાજાઓના રાજ્યના સમય ઉપરથી નહિ પણ સુંગ તથા કણ્વ વંશનાં ૧૧૨ તથા ૪૫ વર્ષના કુલ અવધિ ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી તે વિશ્વાસને પાત્ર છે. એ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮ ની સાલ ઉપર જણાવેલા ત્રણ અંધ્ર રાજાઓમાંના કોઇએકના સમયમાં આવતી હોવી જોઇએ.[2]

આંધ્ર કે અંધ્ર વંશ

આંધ્રોનો વહેલામાં વહેલો ઉલ્લેખ

કણ્વ વંશના લોપ પછીના આંધ્ર રાજાઓના ઇતિહાસ લેખનની પહેલાં આપણે એની પહેલાંના દૂરના ભૂતકાળમાં ડોકીઉં કરી આંધ્ર રાજ્ય જે ક્રમે હિંદમાંની મોટામાં મોટી સત્તામાંની એક થવા પામી તે તપાસીશું.

---

૧. આંધ્ર પ્રજાનું નામ ઘણુંજ પ્રાચીન છે. ઐત્તરેય બ્રાહ્મણના ૭;૧૮ માં તે આવે છે. એ ગ્રંથ ઇ. સ પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષની પહેલાં રચાયો હોવો જોઇએ એ નિઃસંશય વાત છે. (ડી. આર. ભાંડારકર, ઇંડિયન એન્ટિકવરી ૪૭-૧૯૧૯ પૃષ્ઠ ૭૦). તેમાં આંધ્રોને દસ્યુ જાતિ તરીકે, તથા આર્ય વસાહતોના છેડાઓ વસતા અને વિશ્વામિત્રના વંશ જ તરીકે વર્ણવેલા છે.

૨. મૌર્ય વંશ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ માં પૂરો થયો. એ સાલમાંથી ૧૧૨+૪૫=૧૫૭ બાદ કરતાં ૨૮ રહે છે.

ઘણા પ્રાચીન કાળમાં રચાયેલા ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં તેમનું નામ આવે છે, અને હાલમાં તેલુગુ ભાષા બોલતી મોટી પ્રજા જેની પ્રતિનિધિરૂપ દ્રાવિડી લોકોની આન્ધ્રપ્રજા

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦

ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય તથા મેગેસ્થનીસના સમયમાં હિંદના પૂર્વ ભાગમાં ગોદાવરી તથા કૃષ્ણા નદીના દોઆબ પ્રદેશોમાં વસતી હતી. તેનું લશ્કરી બળ પ્રાચીના રાજા ચન્દ્રગુપ્તથી બીજા જ નંબરનું લેખાતું હતું. આન્ધ્ર દેશમાં ત્રીસ કીલ્લેબંધી શહેરો, અસંખ્ય ગામડાં હતાં, તેથી તેની સેના એક લાખ પાયદળ, બે હજાર ઘોડેસ્વાર તથા એક હજાર હાથીની બનેલી હતી. કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળનું શ્રી કાકુલમ એ રાજ્યની રાજ્યધાની હતી એમ મનાય છે. આવી રીતે વર્ણવાયેલી પ્રજા દેખીતી રીતે સ્વતંત્ર હતી.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૬ માં અશોકના શાસનોમાં બીજી વાર તેમનું નામ આવે છે. ત્યાં તે સમ્રાટના મહા-રાજ્યના બહારના મંડળમાં કે તેની પાસે વસતી ટોળીઓ કે પ્રજામાં તેમને ગણાવવામાં આવે છે. તેઓ તે સમ્રાટની

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૬ આન્ધ્ર અશોકના ખંડીઆ

સત્તા નીચે હશે ખરા, પણ તેમ છતાં તેમના પોતાના રાજાની આણમાં રહી તેઓ ઘણે મોટે અંશે સ્વરાજ્ય ભોગવતા હશે, એ પણ નક્કી છે.[1] અશોકનો મજબૂત સત્તાવાહી હાથ દૂર થતાં તેનું મોટું સામ્રાજ્ય ભાંગી પડયું. તેમ થતાં પાસેના પ્રાંતો તો પાટલિપુત્રની ગાદી પરના તેના નબળા અનુગામીઓની સત્તા નીચે રહ્યા, પણ મહા કથાવટીએ જીતેલો કલિંગ તેમજ બીજા દૂર આવેલા પ્રાંતોએ એ સમ્રાટની ધુંસરી કાઢી નાખી અને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ફરી જાહેર કર્યું.

---

૧ અને તેમજ અહિં પણ રાજાના મુલકમાં યોન અને કાંબોજોમાં, નાભિનિના નાભપંક્તિમાં, ભોજ અને પિતિનિકોમાં, આન્ધ્ર અને પુલિંદોમાં, સર્વ સ્થળે લોકો, મહારાજે જાહેર કરેલા ધર્મને અનુસરે છે (શિલા-શાસન ૧૨)

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦ કે ૨૩૦ સિમુક તથા કૃષ્ણરાજા

તે મહાન સમ્રાટના મરણથી મળેલી સોનેરી તકનો લાભ લેવામાં આંધ્રોએ જરા પણ ઢીલ ન કરી. તેનું રાજ્ય પૂરૂં થતાં અથવા કદાચ તેની પહેલાં પણ સિમુક નામના તેમના રાજાના અમલમાં તેમણે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા જાહેર કરી. આ નવા વંશે પોતાની સત્તા એવા તો અસાધારણ વેગથી વધારી કે તેના બીજા રાજા કૃષ્ણ કે કન્હના રાજ્યમાં પશ્ચિમ-ઘાટમા અને ગોદાવરીના મૂળ પાસે આવેલું નાશિક નગર આંધ્ર રાજ્યમાં આવી ગયું, અને એ રીતે તે રાજ્ય દ્વીપકલ્પ હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી લંબાયું.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૧: ખારવેલ

પશ્ચિમના સ્વામી તરીકે વર્ણવાયેલો આ વંશનો ત્રીજો રાજા શ્રી શતકર્ણીની કલિંગના રાજા ખારવેલે અવગણના કરી.[૨] અશોકના મરણ પછી એ રાજ્યે પણ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પાછું મેળવ્યું હતું.

---

૨. કલિંગના જૈન રાજા ખારવેલનો ઉદયગિરિ અથવા હાથીગુંફાનો લેખ કે. પી. જયસ્વાલ અને આર ડી. બેનરજીના તંત્રીપણા નીચે સારી નકલો સાથે જર્નલ ઑફ ધી બિહાર અને ઓરિસ્સા રીચર્સ સોસાઇટીના ત્રીજા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૪૨૫ થી ૫૦૭ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એ લેખની સાલ મૌર્ય રાજા-ચંદ્રગુપ્તના ૧૬૪–૧૬૫ ની છે. એ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે નવ વર્ષ યુવરાજ રહ્યા બાદ કલિંગના ચેતકે ચૈત્ર વંશનો મહામેઘવાહની ઉપાધિ ધારણ કરનાર ત્રીજો રાજા ખારવેલનો ૨૪ વર્ષની ઉમ્મરે રાજ્યાભિષેક થયો. એના રાજ્યના બીજા વર્ષમાં એણે પશ્ચિમમાં સેના મોકલી શતકર્ણીને આવાહન કર્યું. એના રાજ્યના પાંચમા વર્ષમાં રાજા નંદના સમયથી લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધી વપરાતી બંધ થયેલી પાણીની નહેરની એણે મરામત કરી, અને તે જ સાલમાં રાજગૃહ એટલે મગધના રાજાને તેણે છાડયો અને ખૂબ સતાવ્યો. એના બારમા વર્ષમાં એણે પોતાના હાથીઓને ગંગામાં પાણી પાયું અને મગધના રાજાને પોતાને ચરણે નમાવ્યો. એના અમલના

ત્યારબાદ આંધ્ર રાજાઓ વિષે કાંઇ જ સાંભળવામાં આવતું નથી, પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮ કે ૨૭માં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ તેમાંના એકે કણ્વવંશના છેલ્લા રાજાને મારી નાખ્યો, અને તે વંશની સત્તા નીચે જેટલો પ્રદેશ હતો તેટલો ખાલસા કર્યો. બધા આંધ્ર રાજા પોતાની જાતને શાતવાહન ગોત્રના ગણતા અને તેમાંના ઘણા 'શાતકર્ણી' એવી ઉપાધિ અથવા એ નામ ધારણ કરતા હતા. રાજાના પોતાના ખાસ નામ વગર ઉપલા કોઇ એક ગોત્રનામથી તે વંશના રાજાઓનો ઉલ્લેખ થાય છે, તેથી કયા રાજાનો ઉલ્લેખ અમુક પ્રસંગે કરવામાં આવ્યો છે તે નક્કી કરવું લગભગ અશક્ય થઇ પડે છે. આગળ જણાવ્યું છે તેમ સુશર્મન કણ્વનો ઘાત કરનાર આંધ્ર રાજાનું ખરું નામ જણાયેલું નથી.

ઈ. પૂર્વે ૨૮ કે ૨૭ કણ્વવંશનો લોપ

તેરમા વર્ષમાં એણે ...ટવાક સ્તંભો રચ્યા. આ લેખમાં દર્શાવાયેલો નંદ નંદિવર્ધન અથવા પહેલો નંદ હોવો જોઈએ. ખારવેલના પાંચમા વર્ષથી પાછળ ગણતાં, એ નંદરાજાની રાજ્યારોહણની સાલ, પુરાણોની વંશાવલીઓ ઉપરથી કે. પી. જયસ્વાલે ઉપજાવેલી સાલને લગભગ મળતી જ થાય છે (જર્નલ ઑફ બિહાર અને ઓરિસ્સા રીસર્ચ સોસાઈટી પુસ્તક ૩ જું-૧૯૧૭). એ લેખમાં દર્શાવાયેલો આંધ્ર રાજા પુરાણોની યાદીમાંનો સંખ્યાક ત્રીજાનો શ્રી શાતકર્ણી જ હોઈ શકે એમ છે. સાતે નશીએ કોંકણથી પુણા જીલ્લામાં આવેલા જુન્નર નામના પ્રાચીન શહેર જતાં નાનાઘાટ નામના ઘાટમાં આવેલી એક ઉપસેલી, અને ખંડિત છતાં તળીએ લેખવાળી એક મૂર્તિ તેની યાદદાસ્ત જાળવી રહી છે.

ખારવેલ અને શ્રી શાતકર્ણી સમકાલીન હતા એ બીના ચોખ્ખી રીતે પુરવાર કરે છે. આંધ્ર વંશ છેલ્લા કણ્વ રાજાના મરણ પછી શરૂ થયેલો હોવાનો સંભવ જ નથી. પહેલા શાતકર્ણીને માટે નિર્ણીત કરેલી સાલ નાના ઘાટના લેખના લખાણ સાથે પુરી મળતી થાય છે. એ લેખમાં આંધ્ર વંશના પહેલા અને બીજા રાજા સિમુક અને કૃષ્ણની પણ તેવીજ નોંધોનો સમાવેશ થાય છે. ખારવેલે હરાવેલો મગધનો રાજા સુંગ વંશનો પુષ્યમિત્ર હતો.

સાહિત્ય વિષયની લોકકથા જોડે સંબંધ હોવાને કારણે હાલનું નામ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. 'સપ્ત શતી'

રાજા હાલ અને પ્રાકૃત સાહિત્ય

એ નામના અને મહારાષ્ટ્રની પ્રાચીન ભાષામાં લખાયેલા શ્રૃંગાર રસના શ્લોકોનો સંગ્રહ, હાલની કૃતિ કહેવાય છે. લોકકથા એને શાલિવાહનની કૃતિ કહે છે અને 'શાલિવાહન' એ 'શતવાહન'નું બીજું રૂપ છે. આ ઉપરથી પ્રો. આર. જી. ભાંડારકર[1] એવી સૂચના કરે છે કે એ કૃતિનો કર્તા હાલ હશે અથવા એ કૃતિ તેને અર્પણ કરેલી હશે. બીજી પ્રચલિત લોકકથાઓ પ્રાકૃતમાં લખાયેલાં સાહિત્ય-પુસ્તકો જોડે આંધ્ર વંશના રાજાઓના નામ જોડે છે. તેમના સમયમાં તથા રાજ્યમાં નર્મસાહિત્યમા સંસ્કૃતનો ઉપયોગ સામાન્ય નહોતો એમ દેખાઇ આવે છે.

સંખ્યાંક ૨૩ ના રાજા ગૌતમીપુત્ર શ્રી શતકર્ણી અને સંખ્યાંક ૨૪ ના રાજા વાશીષ્ટિપુત્ર શ્રી પૌલુમૈયીના

આંધ્ર અને પરદેશીઓ વચ્ચે વિગ્રહો

અમલ દરમિયાન પશ્ચિમ હિંદમાં વસાહતો કરીને અથવા રાજ્યો જમાવી વસેલી પરદેશી ટોળીઓ સાથે આંધ્રો વિગ્રહોમાં રોકાયા. આ ટોળીઓ દેખીતી રીતે પ્રથમ ઈંડો–પાર્થિયન અને પછીથી કુશન રાજાઓને તાબે હતી. દેશના મૂળવતની રાજા અને પરદેશી સરદારો વચ્ચેના આવા ઝઘડા પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસમાં અનેક વાર આવે છે.

હાલ ઘણે મોટે અંશે મુંબાઇ ઇલાકામાં આવી ગયેલી પરદેશી

---

૧. અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ધી ડેક્કન, બીજી આવૃત્તિ; બોંબે ગેઝીટીયર (૧૮૯૬) પહેલું પુસ્તક ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૧૭૧; એમ. એમ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી (એપીગ્રાફિઆ ઇંડિકા xii ૩૨૦) માં નોંધે છે કે હાલને ઈસ્વીસનના પહેલા સૈકાની પછી મૂકી શકાય નહિ: વળી 'સપ્તશતી' માં વિક્રમાદિત્ય નામના રાજાનું નામ આવે છે, અને વિક્રમ સંવત્ પ્રવર્તાવનાર હોય.

ભૂમક ક્ષહરાટ

વમાહતોની કથા ભાગીતુટી અને ખૂણે-ખાંચરે પડેલી છે સિક્કા તથા શિલાલેખોના અભ્યાસથી, કાંઇક અંશે તે ઉદ્ધાર પ્રકાશમાં લાવી શકાય એમ છે પશ્ચિમમાં રાજ્ય કરતા જે પરદેશી રાજાઓના નામ સચવાઇ રહેલા છે તેમાં સૌથી પહેલો ક્ષત્રપ ભૂમક ક્ષહરાટ આવે છે તેણે પાર્થિયન સિક્કાઓના કેટલાક લક્ષણવાળા સિક્કાઓ પાડયા છે ઇંડો-પાર્થિયન રાજાઓમાંના એક અથવા બીજાને, ઘણુ કરીને ગોન્ડોફેઅર્મને તાબે તે હશે. તેનો ચોક્કસ સમય જણાયો નથી, પણ ખ્રિસ્તી પહેલી સદીના પ્રારંભના વર્ષોમાં તેને મૂકવો જોઇએ તેની પૂર્વે કેટલાક પૂર્વગામીઓ પણ થઇ ગયા હશે ક્ષહરાટોનો શક લોકો જોડે સંબંધ હતો અને તેઓ શકસ્તાન અથવા હાલના સિસ્તાનમાંથી આવ્યા હશે એમ જણાય છે

મહાક્ષત્રપ નહપાન ક્ષહરાટ

નહપાન એક બીજો ક્ષહરાટ સરદાર છે અને તેની નોંધ મળી આવે છે એ ભૂમકના પછી તુરત જ થયો હોય કે તેમ ન પણ હોય ખ્રિસ્તી સનના પહેલા સૈકાની અધવચમાં અથવા એથી પણ વહેલો એનો કાળ મૂકી શકાય એનું નામ ઇરાની ભાષામાંથી આવ્યા જેવું જણાય છે પહેલા તો ભૂમકની પેઠે એ કોઇ રાજાના હાથ તળેના હાકેમની પદવીપર હતો, પણ પાછળથી તેણે 'મહાક્ષત્રપ' એવી વધારે ઉંચી પદવી ધારણ કરી હિંદી 'રાજા' પદ પણ તેણે ધારણ કર્યું હતું એનો મુલક બહુ મોટા વિસ્તારવાળો હતો અને ઉત્તરે દક્ષિણ રજપુતાનામાં આવેલા અજમેર અને પુષ્કરથી માંડી પશ્ચિમ ઘાટમાં નાસિક અને પુણા જીલ્લા સુધી તે લંબાયેલું હતું સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠીઆવાડના દ્વીપકલ્પનો પણ તેમાં સમાવેશ થતો હતો એની ક્ષત્રપ તથા મહાક્ષત્રપ ઉપાધિઓ બતાવી આપે છે કે તે કોઇ ઉપરની સત્તાને વશ હશે, અને એ સત્તા માત્ર કુશનોની જ હોઇ શકે.

ગૌતમીપુત્ર શતકર્ણીએ ક્ષહરાટોનું નિકંદન કર્યું

સંખ્યાંક ૨૩ નો આંધ્રરાજા ગૌતમીપુત્ર શ્રી શતકર્ણી ઇસ્વી સનના બીજા સૈકામાં ગાદીએ આવેલો માની શકાય એમ છે. ઇ. સ. ૧૧૯ માં ક્ષહરાટોના વંશનું નિકંદન કરી તેમનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં તે સફળ થયો. જીતાયેલા રાજાઓના રાજ્યમાં ઘણાં વર્ષોથી ચાલતા સિક્કાઓ મંગાવી તેમની પર જેમ તેમ પોતાની મહોર ઠોકી દઈ તેણે પોતાની જીતનું સ્મારક કર્યું. એની સત્તા પુર બહારમાં હતી તે વખતે તે ગોદાવરીની આસપાસનો તમામ પ્રદેશ, તથા તે ઉપરાંત વરાડ, માળવા, કાઠીઆવાડ, ગૂજરાત તથા ઉત્તર કોંકણનો સ્વામી હતો. વર્ણ વગરના પહલવ, શક વગેરે પરદેશીઓના ધર્મની સામે થઈ, બ્રાહ્મણ ધર્મ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ એ બંને હિંદુ ધર્મના રક્ષક હોવાનો તે દાવો કરતો હતો, અને વર્ણ ધર્મ ફરી સ્થાપ્યા બદલ અભિમાન ધારણ કરતો હતો. આ પ્રમાણે તેણે 'શતવાહન' વંશનો યશ ફરી ઝળકાવ્યો અને બ્રાહ્મણ તેમજ બૌદ્ધોને ઉદાર દાન આપી, પોતાની હિંદુ તરીકેની લાગણી સંતોષવાની સ્થિતિમાં તે હતો. આંધ્ર રાજાઓ ચોખ્ખી રીતે અને જાહેરમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતા હિંદુઓ હતા, છતાં તેમનાં નોંધપર ચઢેલાં ઘણાંખરાં દાન બૌદ્ધ સંસ્થાઓને આપવામા આવ્યાં હતાં એ નવાઇ જેવી વાત છે.

રૂદ્રદામા પહેલાએ પુલુમાયીપર મેળવેલી જીત

ઈ. સ. ૧૨૮ ના અરસામાં રાજા ગૌતમીપુત્ર શ્રી શતકર્ણીની પછી તેનો પુત્ર તથા સહકારી રાજા વશિષ્ટી પુત્ર શ્રી પુલુમાયી ગાદીએ આવ્યો, અને તેણે આશરે ત્રીશેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ઉજ્જયિનીના શક મહાક્ષત્રપ પહેલાં રૂદ્રદામાની કુંવરી વેરે તેનું લગ્ન થયું હતું, પણ પોતાના જમાઈને બે વાર હરાવી, તેના પિતા ગૌતમીપુત્રે ક્ષહરાટો પાસેથી જીતી લીધેલો મુલક ઘણોખરો પાછો લઈ લેતાં, એ મહા ક્ષત્રપને એ લગ્ન

સબંધે અટકાવ્યો નહિ. એ લગ્ન સંબંધની એટલી અસર થઇ કે કોઇ અજાણ્યા જોડે તે જેટલી હદે જાય તેટલી હદ સુધી આ પ્રસંગમાં તે ગયો નહિ. આ રાજ્યવિસ્તારનું કામ રૂદ્રદામાએ ઇ. સ. ૧૩૦ પહેલાં મોટે ભાગે પુરૂં કર્યું હશે. એ અરસામાં તેણે કચ્છ કબજે કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૦ પહેલાં તો એ કામ પુરૂં થઇ ગયેલું હોવું જ જોઇએ, કારણ કે એ સાલ પછી થોડે સમયે પશ્ચિમ હિંદમાં એની સત્તા નીચેના ઘણા દેશોની યાદીની નોંધ એણે મુકેલી છે.

રૂદ્રદામા તથા ચષ્ટાનની કારકિર્દીઓ

પોતાના વંશને પશ્ચિમ હિંદમાં આગળ પડતાઓના સ્થાને પહોંચાડનાર વિદ્વાન અને કુશળ પહેલા રૂદ્રદામા મહાક્ષત્રપ ચષ્ટાનનો પૌત્ર હતો. ગ્રીક, બ્રાહ્મી અને ખરોષ્ટી લિપિના લેખવાળા એ ચષ્ટાનના પડાવેલા ચાંદી અને તાંબાના સિક્કા ગુજરાતમાં મળી આવે છે. ચષ્ટાનના રાજ્યના પ્રસંગોની નોંધ મળતી નથી પણ તેનો પૌત્ર ઇ. સ. ૧૩૦ થી ઇ. સ. ૧૫૦ સુધીમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે ઉપરથી તેના સમયનો સહેલાઇથી અડસટ્ટો કાઢી શકાય એમ છે. ઇ. સ. ૮૦ થી ૧૧૦ સુધીમાં તે ચષ્ટાનને મૂકી શકાય. આ માન્યતા સૂચવે છે કે ચષ્ટાન કુશાન વંશના કોઇ રાજાના હાથ નીચે મહાક્ષત્રપ હશે, અને માની સાલવારી પ્રમાણે તે કુશાન રાજા બીજો કડફિસીસ હોવો જોઇએ. સૌરાષ્ટ્ર અને માળવાના ક્ષત્રપોએ તે સમયે નવા સ્થપાયેલા શક સંવત્સરને સ્વીકારી કુશાન વંશના પોતાના સમ્રાટોનું અનુકરણ કર્યું. પુષ્કળ જથ્થામાં મળી આવતા માહિતીવાળા લેખો તથા સિક્કાઓથી ચષ્ટાને સ્થાપેલા વંશની રાજાવળીની રૂપરેખા આપવા કાંઇ મુશ્કેલી રહેતી નથી. આગળ શુંગ રાજ્યોની વિગત આપતાં એ વંશના ઇતિહાસની નોંધ લેવામાં આવશે.

આશરે ઇ. સ. ૧૫૦ માં વસિષ્ઠી પુત્ર પુળુમાયીના મૃત્યુ પછી

યજ્ઞશ્રી ઈ. સ. ૧૬૬ થી ૧૯૬

આંધ્ર વંશમાં ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી નામનો એક જ જાણવાજોગ રાજા થયો. આશરે ઇ. સ. ૧૬૬ ની સાલથી તેણે ૨૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ક્ષત્રપ સિક્કાઓનું અનુકરણ કરતો તેનો બહુ દુર્મિલ ચાંદીનો સિક્કો સૂચવે છે કે તેના સમયમાં પશ્ચિમના ક્ષત્રપો જોડેનો સંબંધ પાછો પાછો ચાલુ થયો હશે. એ સિક્કાથી નહિ નોંધાયેલી જીતોનું પણ સૂચન થાય છે. પુલુમાયી બીજો જે ઝઘડામાં હાર્યો તે ઝઘડો આ યજ્ઞશ્રીએ પાછો શરૂ કર્યો જણાય છે, અને પુલુમાયીએ ખોયેલા પ્રાંતો પૈકી કેટલાક તેણે પાછા મેળવ્યા જણાય છે. શકક્ષત્રપોની સત્તાને પુરી છિન્નભિન્ન કરી ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે તેમના મુલકોમાં ચલાવવા માટે ચાંદીના સિક્કા પડાવ્યા હતા, તેવી રીતે ચષ્ટાનના દુર્મિલ ચાંદીના સિક્કા તેણે જીતેલા પશ્ચિમના ભાગોમાં વપરાવા માટે પાડવામાં આવ્યા જણાય છે. તેના રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં વપરાતા કારીગિરી વગરના, પણ વિવિધતાવાળા સંખ્યાબંધ કાંસા, અને સીસાના સિક્કાથી લેખોની પુરવાર થતી તેના અમલની લંબાઇની હકીકતને પુરો ટેકો મળે છે. વહાણની આકૃતિવાળા કેટલાક સિક્કા પણ ઘણું કરીને આજ રાજ્યના હોવા જોઇએ. તે સિક્કા એવું સૂચવે છે કે યજ્ઞશ્રીનું રાજ્ય માત્ર જમીનપરજ નહોતું.

છેલ્લા ત્રણ રાજા

વિજય, ચંદ્રશ્રી અને ચોથો પુલુમાયી એ નામના એની પછીથી થયેલા દેખાતા ત્રણ રાજા, જેમનાથી આશરે ઇ. સ. ૨૨૫ માં આંધ્ર રાજાઓની શ્રેણી ખતમ થઈ તેનાં નામ માત્ર મળે છે. ચંદ્રશ્રીના નામવાળા કેટલાક સીસાના સિક્કા મળી આવવાથી એ નામનો રાજા હતો એમ પુરવાર થાય છે. તેની તુરંત પહેલાંના તથા પછીના રાજાઓના નામના સિક્કા વધારે ખોળ થતાં મળી આવવા સંભવ છે.

આ વંશ ૪૫૬ કે ૪૬૦ અથવા ગોળગોળ રીતે કહીએ તો

આ વંશની મુદત

સાડાચાર સૈકા ચાલ્યો એમ પુરાણો કહે છે તે હકીકત ઘણેભાગે ખરી છે એ વંશમા રાજાઓ ત્રીશ થયા એમ પુરાણો કહે છે તે પણ ખરૂ કહ્યુ જણાય છે પુરાણની ઉત્તમ ગણાતી પ્રતોમા આપેલી આ વંશના ત્રીશ રાજાઓની યાદી ખરી છે એમ માની નીચેની યાદી તૈયાર કરવામા આવી છે આ જ કારણથી વાયુ પુરાણની એક જ પ્રતમા આપેલો એક વધારાનો રાજા મખ્ખાક ૨૪ અ એ યાદીમાથી બાતલ કરવામા આવ્યો છે

આંધ્ર રાજાઓની સત્તા નીચે પશ્ચિમ હિંદ

પશ્ચિમ હિંદના ગુફા તેમ જ શિલાલેખો ઉપરથી ડી આર ભાડારકરે આન્ધ્ર અમલ નીચેના દક્ષિણની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિનુ વર્ણન આપ્યુ છે તે સમયે તે પ્રદેશમા બૌદ્ધ સંપ્રદાય તેમ જ બ્રાહ્મણ ધર્મ એ બને આબાદ સ્થિતિમા હતા દક્ષિણમાની ઘણીખરી બૌદ્ધગુફાઓ આ વંશના અમલ દરમિયાન કોરાયેલી છે, અને ચાતુર્માસમા એ ગુફાઓમા રહેતા ભિક્ષુઓના નિર્વાહ માટે ગામો અને જમીનો આપવામા આવ્યા હતા એ ગુફાઓ પાસેના નહેરોમાની શ્રેણીઓ એટલે ન્યાતિપંચો તરફથી એકઠા કરેલા નાણામાથી એ ભિક્ષુઓના ઝભ્ભા બનાવવાની ગોઠવણ કરવામા આવી હતી રાજાઓ તરફથી અશ્વમેધ તથા ગવામયન જેવા ઘણા યજ્ઞો કરવામા આવતા તથા બ્રાહ્મણોને ભારે દક્ષિણા આપવામા આવતી, તે ઉપરથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણધર્મ પણ લોકપ્રિય હતો શિવપૂજા ઘણી લોકપ્રિય હતી અને સંકર્ષણ તથા વાસુદેવના નામ નીચે કૃષ્ણની પૂજા પણ લોકોમા ચાલુ હતી, અને વળી ઇન્દ્ર અને ધર્મની પૂજા પણ ઘણી સામાન્ય હતી આ બે સંપ્રદાયો વચ્ચે વિરોધ જેવુ કાંઇ જ જણાતુ નથી, કારણ કે બ્રાહ્મણધર્મ પાળનાર બૌદ્ધ સાધુઓ માટે ગુફા-મંદિરો ખોદતા, જ્યારે શક અને આભીર જેવા પરદેશીઓ આ બે સંપ્રદાયમાના કોઇપણ એકનો

બહુ છુટથી સ્વીકાર કરતા હતા અને પોતે હિંદુ નામો ધારણ કરતા હતા.

સરકાર તરફથી જનસમાજના કાંઇ નહિ તો ચાર વર્ગ પાડવામાં આવ્યા હતા. આમાંના સૌથી ઉંચા વર્ગમાં મહારથી, મહાભોજ, અને મહાસેનાપતિ અથવા રાષ્ટ્ર કે પ્રાંતોના ખંડણી ભરનાર સરદારોનો સમાવેશ થતો હતો. મહાભોજ ઉત્તર કોંકણમાં અને મહારથી પશ્ચિમ ઘાટની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશમાં રહેતા હતા. બીજા વર્ગમાં અમલદાર તથા બિનઅમલદાર લોક હતા. અમલદાર વર્ગમાં અમાત્ય, મહામાત્ર, ભાંડારગારિક અથવા કોષાધ્યક્ષ અને બિનઅમલદાર વર્ગમાં નૈગમ અથવા વેપારીઓ, સાર્થવાહ અથવા વણઝારના ઉપરી, શ્રેષ્ટી અથવા મહાજનના શેઠ એવા લોકોનો સમાવેશ થતો હતો. ત્રીજા વર્ગમાં લેખક એટલે લહીઆ, વૈદ્ય, હાલકીય (ખેડુત), સુવર્ણકાર (સોની) અને ગાંધક (ગાંધી). ચોથા વર્ગમાં વર્ધકિ (સુથાર), માલાકાર (માળી), લોહવણિજ (લુહાર) અને દાસક (માછી) નો સમાવેશ થતો હતો. વેપારી અને ખેતી કરનાર વર્ગો દેખીતી રીતે જુદાં જુદા ગૃહ, કુટુંબ કે કુલમા વિભક્ત થયાં હતા, અને તે દરેકનો ઉપરી એટલો અગત્યનો લેખાતો કે તેને ગૃહપતિ કે કુટુંબી એવું ખાસ નામ આપવામા આવ્યું હતું.

ચાંદી તથા તાંબાના કાર્ષાપણ એ તે સમયનું નાણું હતું. કુશન રાજાઓના સમયના સોનાના સિક્કા સુવર્ણની કિંમત ૩૫ ચાંદીના કાર્ષાપણ જેટલી હતી અને નહાપાણ અથવા બીજા કોઈ શક રાજ્યકર્તાએ દાખલ કરેલો કુશન સિક્કો ચાંદીના નવ કાર્ષાપણ જેટલો હતો.

ધંધાના પંચ એ તે સમયનું ખાસ લક્ષણ હતું. નાસિક પાસે ગોવર્ધનમાં ઘાંચી, જળદાબક યંત્રના કારીગર, કુંભાર તથા વણકરનાં પંચ હતા. તેવીજ રીતે જુન્નર આગળ કણીઆ, વાસફોડા અને કંસારાનાં પંચ હતાં. આ પંચો પેઢીની ગરજ સારતાં, અને તેમાં દેશમાં ચાલતાં નાણાં કાર્ષાપણ વ્યાજે મૂકવામાં આવતા હતા. એક

નિગમ-સભાએ ધર્માદા ખાતે જાહેર રીતે આપેલી રકમ પોતાને ચોપડે નોંધેલી છે

ધૂમ ચાલતા પરદેશ સાથેના વેપારથી દેશને ઘણો લાભ થતો હતો પશ્ચિમમાંથી આવતા વહાણ નાતા સમુદ્રમા થઇ ભરૂચ અને મલબાર કિનારે આવતા અને તે વાટે પૈઠણ તથા તગરની દેશની અંદરની બજારોને માલ પૂરો પાડવામા આવતો આ ઉપરાંત સોપારા અને કલ્યાણ બંદરે પણ વહાણ જતા મોટા સર્ગનીના (આ કદાચ શાતકર્ણી એ વંશનો ત્રીજો રાજા હશે) સમયમા કલ્યાણ બંદર તો મોટુ બજાર થઇ પડ્યુ હતુ, પણ પાછળથી સડાનીસ નામના શક અમલદારે તેનો વિસ્તાર બહુજ ઘટાડી દીધો ભરૂચમાથી પસાર થતા વ્યાપારના ધોરી માર્ગને ઉત્તર દક્ષિણમા આવેલા પોતાના મુલકમા ખેંચવાનો શક ક્ષત્રપોએ જરૂર પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે આંધ્ર મુલકને માલ પૂરો પાડનાર બીજા બંદર સેમુલા (ચૌલ), મંડગોરા (બાણકોટની દક્ષિણે આવેલુ મંડનગર), પલિપટમાઇ, મેલીઝિગારા (જયગઢ અથવા જંજીરા) અને બુરેનશન હતા

છેલ્લો આંધ્ર રાજા આટલા અસાધારણ લાંબા સમય સુધી પોતાને હાથ સત્તા મજબૂત રાખવામા, આ વંશનો અંત કયા કારણોથી આવ્યો તે બાબત હાલ કશી માહિતી નથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને પ્રાંતો પર રાજ્ય કરનાર છેલ્લો આંધ્ર રાજા ઘણું કરીને યજ્ઞશ્રીજ હતો શાતવાહન વંશના રાજાઓએ દક્ષિણના જુદા જુદા ભાગમા નાના નાના રાજ્યો સ્થાપ્યા હોય એમ જણાય છે પણ ઇ સ નો ત્રીજો સૈકો હિંદના ઇતિહાસમા એક ગાઢ અંધકારનો યુગ છે અને તે સમયનો લગભગ દરેક બનાવ વિસ્મૃતિના જાડા અભેદ્યપટથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયેલો છે સિદ્ધ કરેલી માહિતીના ક્ષેમકર અંકુશ વિનાની અનિશ્ચિત કલ્પનાથી ભાગ્યેજ કાંઇ લાભ થાય, માટે આંધ્રોને અંધકારમા પસાર થવા દઇનેજ આપણે સંતોષ માનવો પડશે આંધ્રોની

પછી આવેલા અસંખ્ય સ્થાનિક રાજવંશોની ગુંચવણભરી અને અશુદ્ધ યાદીઓ પુરાણો આપે છે; તેમાં દેખીતી રીતે પરદેશી એવા શક તથા યવન વંશોનો પણ સમાવેશ થયેલો છે. એ વંશાવળીઓને કાંઇ સમજાય એમ ગોઠવવાનું કામ અશક્ય છે.

પરિશિષ્ટ–૧

મીનેન્ડરની ચઢાઈ અને પતંજલિનો કાળ

પ્રમાણો

મીનેન્ડરની (મિલિંદ) ચઢાઈ માટેનું એક પ્રમાણ સ્ટ્રેબો છે. તે તે ગ્રીક રાજાનું નામ આપે છે. બીજું પ્રમાણ હિંદુ વૈયાકરણી પતંજલિ છે. ત્રીજું પ્રમાણ ગર્ગસંહિતા છે પણ તેના કાલનો નિર્ણય થયો નથી. ચોથું પ્રમાણ બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો ટિબેટવાસી ઇતિહાસકાર તારાનાથ છે.

સ્ટ્રેબો

સ્ટ્રેબોને આ બાબતની ખબર આપનાર આર્ટિમિયાનો એપોલો-ડોરોસ કહે છે કે અલેગ્ઝાંડરની ચઢાઇનો જુવાળ જ્યાંથી પાછો વળ્યો હતો તે હાઇપેનિસ નદી મીનેન્ડરે ઓળંગી હતી અને ત્યાંથી તે ઇસેમસ સુધી ઘુસ્યો હતો. આ જગા કયી તે નક્કી કરી શકાયું નથી. આખરે તેણે પાતાલેન એટલે સિંધુ નદીનો દોઆબ અને સારા ઓસ્ટોસનું (સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠીઆવાડ) રાજ્ય તેમજ પશ્ચિમ કિનારા આગળ આવેલો સિગર્ડિસ નામનો પ્રદેશ તાબે કર્યો. આ કથનનું ‘પેરિપ્લસ’ના લેખકની એક નોંધથી સમર્થન થાય છે. એ નોંધે છે કે ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાના અંતમાં એપોલોડોટસ તથા મીનેન્ડરના ગ્રીક સિક્કા બેરીગાઝાના (ભરૂચ) બંદરમાં ચાલતા

હતા આ જાણવાજોગી નોધ ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે જો કે મીનેન્ડરને ગગાની ખીણના પ્રદેશમાથી બહુ જલદી પાછા ફરવાની ફરજ પાડી તોપણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશમા ઘણા વર્ષો સુધી તેનો અમલ ચાલુ રહ્યો હશે

સાકેત તથા મધ્યમિકા પર યવનોએ કરેલા હુમલાનો ઉલ્લેખ વૈયાકરણી પતજલિ એવી રીતે કરે છે કે જેથી તે, તે લેખકની જીદગી દરમિયાન થયા હોય એમ મમજાય છે એ યવન

મધ્યમિકા

મીનન્ડર હતો એમ માનવા સબળ કારણ છે મધ્યમિકા એ જ પતજલિએ આપેલા શબ્દનુ ખરૂ રૂપ છે તથા તે નગરીનુ નામ છે એ ડૉ કિલ્હોર્નને લીધે જણાયુ છે રજપુતાનામા ચિતોડની ઉત્તરે આઠ માઇલ પર નગરી નામનુ ગામ છે તે જ પ્રાચીન નગરી અથવા તબાવતી નગરીનુ સ્થાન છે અને મધ્યમિકા નગરી પણ તે જ છે એ બીના 'મઝિમિકાય શિબિજનપદેશ' એવા લખાણવાળા અને નગરીમાથી સારા પ્રમાણમા અને બીજે કોઇપણ ઠેકાણે વિરલ એવા સિક્કાઓથી સિદ્ધ થાય છે (ડી આર ભાડારકર–પ્રોગ્રેસિવ રીપોર્ટ્સ એ એસ ડબલ્યુ આઇ ૧૯૧૫-૧૬, પૃષ્ઠ ૫૬, વળી જુઓ કનિંગહામ, રીપોર્ટ્સ, VI ૨૦૧, XIV ૧૪૬, પ્લેટ XXXI) મધ્યમિકાના શિબિલોક વણુખતઃ પજાબમાથી આવ્યા હતા મધ્યમિકા એ બહુ અગત્યનુ સ્થાન હતુ અને તેથી ગ્રીક લશ્કર તેની અવગણના કરી શકે એમ નહોતુ ડૉ ડી આર ભાડારકરને ઇ સ પૂર્વેના બે લેખો મળ્યા છે અને તેમા અશ્વમેધ તથા વાજપેય યજ્ઞો કર્યાની નોધ છે ત્યાથી મળી આવતા સિક્કાઓને ઇ સ પૂર્વેના બીજા સૈકાની અધરચના સમયમા ઠેરવવામા આવ્યા છે તે બરાબર છે નગરીના ખડીએરોમા ધ્યાન ખેચે એવા નળીઆ અને માટીકામનો ચોરસ ઇટોનો સ્તુપ અને ગુપ્ત સમયનુ એક તોરણ પણ છે ચિતોડગઢ ઘણે મોટે ભાગે નગરીના ખડીએરોમાથી મળી આવતી સામગ્રીથી બધાયેલો છે

સાકેતમ

સાકેતમ (સાકેત) એ ઘણુંખરૂં દક્ષિણ અયોધ્યામાં આવેલા એક શહેરનું નામ છે. ઘણી વાર જાહેર કરવામાં આવે છે, તેમ તે અયોધ્યા નગરીનું નામ નથી. એ નામની ઘણી જગાઓ હતી એમ જણાય છે (વેબર ઇન્ડિ. એન્ટિ, ii ૨૦૮). ફા–હિઆને વર્ણવેલું શાહ–ચે હુએન્તસંગે વર્ણવેલા વિશાખા કે સાકેતમ છે એમ ઠરાવવાનો કનિંગહામે કરેલો પ્રયત્ન પણ ખાતરીભર્યો જણાતો નથી. (જે. આર. એ. એસ. ૧૮૯૮, પૃ. ૫૨૨; ૧૯૦૦, પૃ. ૩). હાલ તો સાકેતમના સ્થાનનો ચોક્કસપણે નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી.

પતંજલિનો કાળ

'**इह पुष्यमित्रं याजयामः**' એવું પુષ્યમિત્રના અશ્વમેધ યજ્ઞનું સૂચન કરતું પતંજલિનું વાક્ય, બીજા એ જ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરતા વાક્યો જોડે વાંચતાં એ વૈયાકરણી તે રાજા તથા તેની પર ચડી આવનાર યવન (ગ્રીક) જે મીનેન્ડર જ હોવાનો પાકો સંભવ છે, તેનો સમકાલીન હતો એ બાબતમાં કાંઇ પણ શંકા રહેતી નથી. એક બાજુ વેબર અને બીજી બાજુ ગોલ્ડસ્ટકર તથા ભાંડારકર વચ્ચે પતંજલિના કાલનિર્ણયની બાબતમાં ઘણી લાંબી તકરાર ચાલી હતી. આખરે પોતાના વિરોધીઓની દલીલોનું સત્ય સ્વીકારવાની વેબરને ફરજ પડી હતી. (હિસ્ટ. ઇન્ડિ. લિટ્રે. ૨ જી આવૃત્તિ; ટ્રબ્નર, ૧૮૮૨, પૃષ્ઠ ૨૨૪ નોંધ) અને હવે તો પતંજલિનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ થી ૧૫૦ ની વચ્ચે મુકવાની બાબતમા કાંઇ જ શંકા રહેતી નથી. ઉલ્લેખો નીચે પ્રમાણે છેઃ—ગોલ્ડસ્ટકરનું પાણિની, એન્ડ હિઝ પ્લેસ ઇન સંસ્કૃત લિટ્રેચર પૃષ્ટ ૨૨૮ થી ૩૮; ઇન્ડિ. એન્ટિ. i ૨૯૯ થી ૩૦૨; ii ૫૭, ૬૯, ૯૪, ૨૦૬–૧૦, ૨૩૮, ૩૬૨; x ૯૮૦–૪; xvi ૧૫૬, ૧૭૨.

ગાર્ગીસંહિતા નામના ગ્રંથને મેક્ષમુલર ઇ. સ. ના બીજા કે

ગાર્ગી સંહિતા — ત્રીજા સૈકામા મૂકે છે એમાની આ બાબતની હકીકત નીચે મુજબ છે "પાટલિપુત્રના રાજાઓ વિષે બોલ્યા બાદ (અશોકથી ચોથે નંબરે આવનાર શાલિસૂકનુ સૂચન કર્યા પછી) લેખક લખે છે કે, "જ્યારે દુષ્ટ વિક્રાંત યવનો સાકેત, પાંચાલ દેશ (વણુખરૂ ગંગા તથા જમના વચ્ચેનો દોઆબ) તથા મથુરાને જીતી પાટલિપુત્રના રાજમહેલ કુસુમધ્વજ આગળ પહોચશે, ત્યારે બધા પ્રાંતોમા અવ્યવસ્થા વ્યાપશે" (મેક્ષ-મુલર, ઈંડિઆ, વૉટ ઇટ કેન ટીચ અસ? પૃ૦ ૨૯૮, આવૃત્તિ ૧૮૮૩, અને કનિંગહામ ન્યુ કૅાન. ૧૮૯૦, પૃ૦ ૨૨૪)

તારાનાથ — 'દિવ્યાવદાન'મા લખેલુ છે કે પુષ્યમિત્ર નાસ્તિકોનો પક્ષકાર હતો અને તેણે પોતે મઠો બાળી નાખ્યા અને સાધુઓને કતલ કર્યા એ બીના જોડે તીબેટના બૌદ્ધ ઇતિહાસકાર તારાનાથ લામા ... તારાનાથની સાખ મળતી થાય છે (તારાનાથનુ પુસ્તક ૧૬૦૮ ની સાલનુ છે અને તે જુના પુસ્તકોના આધારપર રચાયેલુ છે) એ ઇતિહાસકાર ઉમેરે છે કે પાંચ વર્ષ બાદ પુષ્યમિત્ર ઉત્તરમા મરી ગયો

પુષ્યમિત્ર ઈ સ. પૂર્વે ૧૪૯ મા મરી ગયો અને સારામા સારા વિશ્વાસ રાખવાજોગ પુરાણો મુજબ તેણે ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યુ એ વાત સ્વીકારીએ તો મીનેન્ડરની ચડાઈનો સમય ઈ સ. પૂર્વે ૧૫૬–૧૫૩ સુધીમા મૂકાવો જોઈએ, અને આ કાલનિર્ણય સિક્કાઓની માહિતી જોડે મળતો થાય છે મીનેન્ડરના સિક્કા પંજાબમા તેમજ તેની પૂર્વે તથા દક્ષિણે સારા પ્રમાણમા મળી આવે છે ૧૮૭૭ મા જમનાની દક્ષિણે આવેલા હમિરપુર જીલ્લામા એના ચાલીસ સિક્કા મળી આવ્યા હતા, અને તે સમયે આ પુસ્તકના લેખકની પાસે લઈ આવવામા આવ્યા હતા, કારણ કે ને તે સમયે ત્યા કામગિરીપર

હતો. તે યુક્રેટાઇડિસ, એપોલોડોટસ સોટર અને એન્ટીમેકસ નિકેફોરસના સિક્કાની જોડે મળી આવેલા અને બહુ સારી હાલતમાં હતા (ઇન્ડિ. એન્ટિ; ૧૯૦૪; પૃષ્ટ ૨૧૭).

પરિશિષ્ટ–૨

આંધ્ર અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા વંશ.

રેપ્સનના 'કેટેલોગ ઑફ ધ કૉઇન્સ ઑફ ધી આંધ્ર ડીનેસ્ટી' વગેરે બી. એમ. ૧૯૦૮' માં આંધ્ર તેમ જ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા વંશોના લેખ અને સિક્કાઓની વિગતવાર ચર્ચા કરી છે. ત્રણ લેખોની અનુક્રમ સંખ્યાંક સાથેની સગવડભરી નોંધ તો પ્રો. એ લ્યુડર્સના ઉત્તમ પુસ્તક "એ લિસ્ટ ઑફ બ્રાહ્મી ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ફ્રોમ ધી અર્લિએસ્ટ ટાઇમ્સ ટુ એબાઉટ ૪૦૦ એ. ડી. માં છે. એ પુસ્તક ૧૯૧૦ ના એપિગ્રાફિઆ ઈન્ડિકાના દશમા વૉલ્યુમના પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. "ધી પુરાણ ટેક્સ્ટ ઑફ ધી ડીનેસ્ટીઝ ઑફ ધી કલિ એજ' નામના ૧૯૧૩ માં ઑક્સફર્ડ ખાતે પ્રસિદ્ધ થયેલા મી. એફ. ઈ. પર્ગિટરના પુસ્તકમાં પુરાણગત વંશાવળીઓ તેમના શુદ્ધ રૂપમાં અને બધા પાઠાંતરોના સરંજામ સાથે આપેલી છે. ૧૯૦૮ ના 'ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી' માં આવેલા 'હિંદના ઇતિહાસમાં શક યુગ' નામના આર. ડી. બેનરજીના નિબંધમા નહાપાણના ઇતિહાસની ઘણી કિંમતી સૂચનાઓનો સમાવેશ થયેલો છે અને તે મારી નિર્ણયબુદ્ધિને દોરવામાં બહુ મદદગાર થયેલી છે. જે. બોમ્બે આર. એ. એસ; ૧૯૦૭ માંથી ફરી છપાયેલ ચાર ચિત્રપટ સાથેનો રેવરંડ એચ. આર. સ્કૉટનો 'નાશિક હોર્ડ ઑફ નહાપાન્સ એન્ડ શતકર્ણીઝ કૉઇન્સ' નામનો લેખ જોગલથંભી ધનસંગ્રહની પુરી વિગતો પુરી પાડે છે.

૧૯૧૧ ના એપ્રિલનો ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૪૩૫–૮૯ ના 'જર્નલ ઑફ ધ મદ્રાસ ઇન્ડિયન એસોસિએશનમાં આવેલા ડી. ગોપાલ આચાર્યનો' ની શરૂ થઈને મથુરા લેખ પણ મેં લીધો છે.

એ ભાગ પ્રમાણે ... થી આ અગ્નિમિત્ર પારસિયાને બદલે આ પરિશિષ્ટમાં ટૂંકામાં આ અગ્નિમિત્ર ને જે રીતે ... ગણ્યું હોય છે તેના સારરૂપ આપ્યું છે.

પુરાણોની યાદીના આરંભ અને નાસિકના નામો દેખીતી રીતે ... લેખ ક્રમના લેખોની નંબર આ ગ્રંથમાં નમ્બર મુજબની યાદી નીચે પ્રમાણે છે —

ગ્રાન્ટ નમ્બર ૧–પુરાણ, નમ્બર ૧૧૧૩, નં ૨–૩૪૬, ૧૧૮૮, નં ૧–૧૧૮૮, ૧૩૮૫ નં ૨૧–૧૧૨૩, ૧૧૨૮, ૧૧૨૫, નં ૨૪–૧૧૦૦, ૧૧૦ , ૧૧૨૨, ૧૧૨૩, ૧૧૨૮, ૧૨૪૮, નં ૨૫ ?–૧૨૧૭, નં ૨૭–૯૮૭, ૧૦૨૮ ૧૧૪ , ૧૩૮૦, નં ૨૯–૧૩૪૧ જેનો ગ્રન્થમાં નામનિર્દેશ થયો છે તે–૧૧૧૨, ૧૧૨૦, ૧૨૦૨, ૧૨૦૭, ૧૨૦૮, વગેરે પ્રયોગોમાં આવે પરંતી રીતે આંધ્ર નામોની યાદીમાં નં ૬, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭ અને ૨૯ ને ઉલ્લેખના કરી ગ્રહાય એવા સિક્કા છે

ક્ષહરાટના લેખો ૧૦૯૯, ૧૧૨૫, ૧૧૩૧, ૧૧૩૨, ૧૧૩૩, ૧૧૩૪, ૧૧૩૫ અને ૧૧૭૪ છે. ભૂમક અને નહપાણના સિક્કા છે અને નહપાણના સિક્કા ઉપર ગૌતમીપુત્રના (સં ૨૩ નો આંધ્રરાજ) સિક્કાની છાપ ફરી મારેલી છે

આંધ્ર રાજાઓની યાદી પરિશિષ્ટના પૃષ્ઠ ૩૮, ૪૩, ૭૧ માંથી લીધેલી છે પુરાણો તે વંશના પહેલા રાજાનું નામ સિમુક, સિન્ધુક અથવા શિપ્રક એવું આપે છે અને જણાવે છે કે "આંધ્ર સ સુ શર્માના નોકર અને તેના જાતભાઇઓ સાથે કાણ્વાયન અને તેની ઉપર હુમલો કરશે અને શ્રીમદ્ શુંગની સત્તાનો નાશ કરી આ પૃથ્વી

પ્રાપ્ત કરશે." ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૨૦૦ ની સાલની લિપિમાં સં. ૧૧૧૩ ના નાનાઘાટના લેખમાં ઉલ્લેખાયેલો સિમુક તે હશે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

નાનાઘાટ લેખ સં. ૧૧૪૪ નો કાળ સ્પષ્ટ રીતે સં. ૨ નો રાજા કૃષ્ણ જ છે. નાનાઘાટના શિલાલેખ સં. ૧૧૪૪ માં અને સં. ૩૪૬ ના ખારવેલના લેખમાં દર્શાવાયેલો મહારાજ તે જ સં. ૩ નો રાજા શ્રી શાતકર્ણી અથવા મલ્લકર્ણી હોવો જોઇએ.

પહેલા ૧૮ રાજાઓ વિષે તેમનાં નામ સિવાય ભાગ્યે જ કાંઇ બીજું જાણવાજોગ હોવાથી મી. પર્ગિટરની યાદીમાં આપેલાં તેમનાં નામ તથા તેમના રાજ્યનો અવધિ આપવાં બસ થશે. તેઓ નીચે મુજબ છે:—

(૧) હસ્તલિખિત પ્રતનો શિશુક અને લેખોનો સિમુક, વર્ષ ૨૩ (૨) તેનો ભાઇ કૃષ્ણ વર્ષ ૧૦; (૩) સંરનનો ભાઇ સાતકર્ણી અથવા મલ્લકર્ણી વર્ષ ૧૦: (૪) પૂર્ણોત્સંગ વર્ષ ૧૮; (૫) સ્કંધાસ્થમ્ભી, વર્ષ ૧૮; (૬) શાતકર્ણી વર્ષ ૫૬; (૭) લંબોદર વર્ષ ૧૮; (૮) આપીલક વર્ષ ૧૨; (૯) મેઘાસ્વતિ, વર્ષ ૧૮; (૧૦) સ્વાતિ, વર્ષ ૧૮; (૧૧) સ્કંધસ્વાતિ, વર્ષ ૭: (૧૨) મૃગેન્દ્ર સ્વાતિકર્ણ, વર્ષ ૩; (૧૩) કુંતલ સ્વાતિકર્ણ, વર્ષ ૮; (૧૪) સ્વાતિકર્ણ, વર્ષ ૧; (૧૫) પુલોમાયિ, સં. ૧, વર્ષ ૩૬; (૧૬) અરિષ્ટકર્ણ વર્ષ ૨૫; (૧૭) હાલ, વર્ષ ૫; (૧૮) મંતલક, વર્ષ ૫.

આ શિવાયના બાકીના બાર રાજા જોડેના સમકાલીનતા બતાવનાર કોઠામાં આપેલા છે.

રાજા સં. ૨૩ ગૌતમીપુત્ર લેખમાં ઉલ્લેખાયેલો શ્રી શતકર્ણી ગૌતમીપુત્ર અથવા રાજા ગૌતમીપુત્ર શતકર્ણી જેણે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તથા સં. ૨૪ વાળા પુલોમાઈ બીજાનો પિતા હતો એમ નિર્ણય કરવાની બાબતમાં કોઈ જ શંકાનો સંભવ જણાતો નથી. જુદા જુદા

લેખોમાં રાજા વશિષ્ઠીપુત્ર શ્રી પોલુમાઈ અથવા શ્રી પોલુમાઇ વાઓ અથવા નવનાગ સ્વામી વાઓ શ્રી શાતકર્ણી, રાજા વાઓ સ્વામી શ્રી પોલુમાઇ અથવા રાજા વાઓ શ્રી શાતકર્ણી એવા જુદા જુદા નામવાળો રાજા તે જ સં. ૨૪ નો રાજા વશિષ્ઠિપુત્ર શ્રી પોલુમાઇ જણાય છે.

પશ્ચિમ ઘાટમાં કોલ્હાપુરના પ્રગટ સ્વસ્થાનમાંથી મળી આવતા મનાતા 'ધનુષ્ય-બાણ'ના નમૂનાના સિક્કા પડાવનાર ત્રણ રાજા કોણ હતા તે નક્કી કરવામાં મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલી તે સિક્કા પરની છાપ નીચે મુજબ છે—

(૧) રાજા વશિષ્ઠીપુત્ર વિલિવાયકુર પહેલો, આની ઉપર ઘાટી વાર નીચેની મ ર ની છાપ ફરીથી કોતરી જણાય છે. (૨) રાજા માથરીપુત્ર શિવલકુર આની ઉપર વળી (૩) રાજા ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુર બીજાની છાપ વળીવાર ફરી પાડેલી જણાય છે. ફરીવારની છાપ ઉપરથી એ ત્રણેને અનુક્રમમાં મૂકવાનું કામ સરલ થઇ જાય છે. એક એવી પણ માન્યતા છે કે એ બધા તો માત્ર સ્થાનિક સૂબા જ હતા. વળી બીજી માન્યતા એવી છે કે તે મુખ્ય વંશના જુદા જુદા સગાસંબંધી હતા. આ માન્યતા આ પહેલાના લખાણોમાં મેં ચોક્કસ રીતે સ્વીકારી હતી. જો એ બીજી માન્યતા ખરી હોય તો ઉપર લખાયેલો વિલિવાયકુર બીજો-પુરાણોમાંનો સં. ૨૩ નો રાજા ગૌતમીપુત્ર જ હોવો જોઇએ. વિલિવાયકુર બીજો તે જ ગૌતમીપુત્ર એ નિર્ણયને પ્રો. ટી. આર. ભાંડારકર સ્વીકારતા નથી. કોલ્હાપુરની આસપાસના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરતા કોઈ જુદા જ વંશનો તે રાજા હતો એમ તે માને છે. વળી તેના મત મુજબ તે અથવા તેનો કોઈ પૂર્વગામી પોલુમાઇ બીજાનો સમકાલીન હતો (ઇન્ડિ. એન્ટિ. વોલ્યુમ ૪૯ ૧૯૨૦, પૃષ્ઠ ૩૦-૮) બીજો પ્રશ્ન એ પણ છે કે 'વિલિવાયકુર' એવા તેલુગુ કે કાનેરીસ ભાષાનો વિચિત્ર શબ્દને આપણે કોઇ વ્યક્તિનું વિશેષ નામ સમજવું કે માત્ર ઈલ્કાબનો શબ્દ સમજવો. આ પુસ્તકની આગલી આવૃત્તિમાં એ શબ્દને વિશેષ

નામ તરીકે લેવાનું ગ્રંથકર્તાનું વલણ હતું. ઇન્ડિ. એન્ટિ. ના ૧૯૨૦ ના ૪૯ મા વોલ્યુમના પૃષ્ઠ ૩૧–૪ માં પ્રો. ડી. આર. ભાંડારકર "ડેકન ઑફ ધી શાતવાહન પીરિયડ" એ લેખમાં આ બાબત ચર્ચે છે, અને મારા મત પ્રમાણે તો એ બાબતનો આખર નિર્ણય થવો હજુ બાકી છે.

લ્યુડર્સનો સં. ૯૯૪ જે કાન્હેરિનો ૧૧ મો લેખ છે તેમાં પૌલુમાઈ બીજો રાજા સં. ૨૪ શતકર્ણીનું નામ અથવા ઇલ્કાબ લે છે. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામન પહેલાએ ઇ. સ. ૧૩૦ પહેલાં તેને બે વાર હરાવ્યો હતો. એ પૌલુમાઈ રુદ્રદામનની છોકરી વેરે પરણ્યો હતો એમ જણાય છે. પુરાણોમાં લખ્યા મુજબ પૌલુમાઈ ગૌતમીપુત્રનો છોકરો હતો. મને તો એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે રુદ્રદામન પહેલાએ જે રાજાને હરાવ્યો હતો તે આ પૌલુમાઇ બીજોજ. આ મત તદ્દન શંકારહિત તો નથી જ પણ જો તે ખરો હોય તો આપણને એક ચોક્કસ સાલવારી આધાર–રેખા જડે છે અને તેનાથી આગળ અને પાછળ આપણે આ વંશનાં વર્ષો અડસટ્ટે ગણી શકીએ એમ છીએ.

સં. ૨૭ મા રાજાનું, અનેક સિક્કા તથા લેખોમાં ઉલ્લેખાયલા યજ્ઞશ્રી તરીકે ઓળખાણ તો દેખીતું અને ચોક્કસ જ છે.

પ્રાચીન ઇતિહાસસંશોધકોને મહારાષ્ટ્રના ક્ષહરાટ તથા મૂળ માળવામાં ઉજ્જયિનીમાં વસેલા ચષ્ટાનનો વંશ–એવા એ તદ્દન સ્વતંત્ર અને જુદા વંશોને પાશ્ચાત્ય સુબા એ નામ નીચે ભેળવી દેવાની બુરી આદત પડી ગઈ છે. એ બંને વંશો પશ્ચિમમાં સુબાગિરી કરતા હતા, પણ તે તદ્દન જુદા અને સ્વતંત્ર હતા તેથી તે બંનેને એક સામાન્ય નામ ન આપવું એ જ સારૂં છે. ક્ષહરાટ નહપાનની રાજ્યધાની ઘણું-કરીને પશ્ચિમ ઘાટમાં નાશિકમાં કે તેની પાસેના કોઈ સ્થળે હતી અને ચષ્ટાનની મૂળ રાજ્યધાની ઉજ્જેન હતી એ ચોક્કસ જ છે. પૌલુમાઈ બીજાના બાપે ઉજ્જેનના ક્ષહરાટો પાસેથી પહેલાં જીતી

લીધેલો મુલક, ચષ્ટાનના પૌત્ર રુદ્રદામાએ પોલુમાઇ બીજા પાસેથી જીતી ખાલસા કરી પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો ગૌતમીપુત્ર આંધ્ર જાતે નહપાન જોડે લડ્યો હતો એમ માનવાની કોઈ જરૂર નથી જોગલથમ્બી આગળનો નહાપાણનો ૧૩,૦૦૦ સિક્કાઓના મહાભંડારનો અભ્યાસ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે સિક્કા ઘણાં વર્ષ ચાલ્યા પણ તેની ઉપર નામ તો નહાપાણનું જ રહ્યું જો કે ગૌતમીપુત્રે તેના કુળનો ઉચ્છેદ કર્યો તે પહેલાં નહાપાણ મરી ગયો જ હશે એના સિક્કા પરના તીર અને વજ્રના લાંછનને લીધે તે ઉત્તર હિંદના હગાન અને હગામાશ ક્ષત્રપ તથા પાર્થિયન લોકો જોડેનો તેનો સંબંધ જણાય છે ચષ્ટાન તથા તેના અનુગામીઓના સિક્કા તદ્દન જુદી જાતના છે

ઇ સ ૧૬૧ બાદ મરણ પામેલો અને એલેક્ઝાંડ્રિયામાં રહેતો ગ્રીક ભૂગોળશાસ્ત્રી ટોલેમી ઉજ્જેનને ટિઆસ્થનીસની રાજધાની તરીકે વર્ણવે છે ટિઆસ્થનીસ તે જ ચષ્ટાન એ નિર્ણય તદ્દન ખરો છે ટોલેમીની ભૂગોળ રચાયાના સમયની માહિતી નથી, પણ જો તે પુસ્તક ઇ સ. ૧૩૦ ના અરસામાં લખાયું હોય તો ટિઆસ્થનીસ સંબંધી માહિતી બહુ જુની હોવાનો સંભવ નથી

આંધ્રો તથા પરદેશી સુબાઓના બે સ્વતંત્ર વંશો- વચ્ચેના સંબંધની બાબતમાં મારો મત સંક્ષેપમાં નીચેના કોઠામાં દર્શાવેલો છે. મને તો એમ લાગે છે કે બધા પ્રમાણો ઘણાં બંધબેસતાં જણાય છે. ચષ્ટાનના વંશના હાકેમોના બધા લેખ તથા સિક્કાની સાલો શક-યુગને અનુસરી લખેલી છે, એ બાબતમાં તો લગભગ બધા અભ્યાસીઓ એકમત છે, અને ક્ષહરાટના લેખો પણ એવી જ રીતે શક-યુગને અનુસરી લખાયા હોય એ બહુ શક્ય છે

પાછલા આંધ્રરાજાઓ તથા તેમની જોડે સંબંધ રાખતા વંશ.

આંધ્રરાજા પુરાણની યાદી પર્ગીટર પુષ્ઠ ૩૫-૪૩, ૭૧	સાલ ઇ. સ.	લેખ, લ્યુડર્સની યાદી. એપિગ્રાફિઆ ઇંડિકા વોલ્યુમ ૧૦	સિક્કા	મહારાષ્ટ્રના ક્ષહરાટ સુબા	શક સુબા અને ઉજ્જેનના મોટા સુબા	ટીપ
વર્ષ ૧૯ પુરિકસેન ૨૧ ૨૦ સુંદર શતકર્ણી ૧ ૨૧ ચકોર ,,૧/૨	૫૯ ૮૦ ૮૧	....	વશિષ્ટ પુત્ર વિલિવાયકુર પહેલાનાં ધનુષ બાણના સિક્કા આ ત્રણ રાજામાંથી કોઇ પણ એકના હોય (જુઓ રેપસન પૃષ્ઠ ૫-૬) પણ સંભવ છે કે તે કોઇ બીજા વંશના હોય (જુઓ ઇન્ડિ. એન્ટિ. વોલ્યુમ ૪૯, ૧૯૨૦. પૃ. ૩૦-૩૪)	ભૂમક સુબો ઇ. સ. પૂર્વે અથવા ઇ. સ. ૧થી ૧૦; લેખ નથી. માત્ર સિક્કા છે.	ગ્ઝામોતિકનો પુત્ર ચષ્ટાન, પહેલાં ક્ષત્રપ, પછીથી મહાક્ષત્રપ. એણે હિંદુઓની રાજા એવી પદ્વી પણ લીધી હતી. (ઇ. સ. ૮૦)	ટૉલેમીનો ટિઆસ્થનીસ એ જ ચષ્ટાન

૨૨ શિવસ્વાતિ ૨૮	૮૧	૧ ન ૧૨૭૯, અમગવતી, રાજા શ્રી સીવમક સાતા, પણ તે ન ૨૫ નો અથવા ૨૬ નીચેનો હોવો જોઇએ	માથરીપુત્રના ધનુષ–બાણ સિક્કાઓ આ રાજાને આપવામા આવ્યા છે (રેપ્સન, પૃ ૭) વળી ન ૨૫ જુઓ તેઓ જુદા કુળના સિક્કા હોઇ શકે	નહાપાનની ભૂમક સાથેની સગાઈ જણાવવામા આવી નથી નહાપાન, સત્રપ (ઇ સ ૪૦ ? અથવા તે પહેલાના સમયમા)		
૨૩ ગોતમીપુત્ર ૨૧	૧૦૨	નં ૧૧૨૩, ૧૧૨૫, ૧૧૨૬, નાસિક, ૨૪મા વર્ષ સુધી	નહાપાનના ફરીથી પાડેલા સિક્કાઓ-રાજા ગૌતમી પુત્ર શ્રી શતકર્ણીના હેવાલ સાથે (રેપ્સન, વૉ ૮૯, પૃ ૬૮ ૭૦)	દક્ષમિત્રા, ઋષભની અથવા ઉષવદાત નાશીકના ગવર્નરની પુત્રી નહાપાન ઇ સ ૮૦ લગભગમા મરણ પામ્યો હશે તેના વંશનો આંધ્ર રાજા ન ૨૩ થી ઇ સ ૧૧૯	જયદામન, ચષ્ટાનનો પુત્ર, એકલો સત્રપ (ઇ સ ૧૧૦)	આંધ્ર રાજા ન ૨૩ મો ટાલેમીના બાલિઓકોરસ તરીકે ગણાય છે, પણ છેલ્લો તે જુદો રાજા (ગૌતમી પુત્ર ન ૨૩ અને પુલુમાવી ન ૨૪ થી જુદો છે) નહાપાન

				ના અરસામાં તે રાજાના ૧૮ મા વર્ષ પહેલાં ઉચ્છેદ થયો હતો. ક્ષહરાટ લેખો ૪૧ થી ૪૬ (શક) ના નોંધાયા છે= ઈ. સ. ૧૧૯-૧૨૪; પણ બેનરજી જુદો યુગ બનાવે છે; અને તે કદાચ નહાપાનના રેગ્નલ વર્ષો ગણતા હોય.		ના સિક્કાઓ ઉપર વંચાય તેવા ગ્રીક હેવાલો મળી આવે છે.
૨૪ પુલોમા ૬/૨, નં. ૨૩ નો પુત્ર ૨૮	૧૨૩	નં. ૯૯૪, કાન્હેરી; ૧૧૨૨-૪, ૧૧૪૭, નાશીક; ૧૧૦૦, ૧૧૦૬, કાર્લે, અને પ્રોબ.	રાજા વસિષ્ઠી પુત્ર શ્રી. પુલુમાયીના પૂર્વીય સિક્કાઓ (રેપ્સન પૃ. ૨૦)		મહા સત્રપ જયદામનનો પુત્ર રુદ્રદામન (૧) [ઈ.સ. ૧૩૦-૧૫૦; આંધ્ર રાજા નં. ૨૪ ને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦	

		૧૨૪૮, અમરાવતી રાજા વસિધી પુત્ર શ્રી પુલુમાયી, સ્વામિ કેટલીકવાર શ્રી વા શ્રી શતકર્ણી ન ૯૨૪ મા મુકાય છે		મા બે વાર હરાવ્યો] [ઇ સ ૧૨૮]	
[૨૪ અ. ધમા વાયુ ફક્ત, શતકર્ણી] ૨૯ ૨૫ શિવશ્રી પુલોમા (૬, ૭, ૩)	૧૫૬	ન ૨૨, ૨૬ જુઓ	પ્રોબ રાજા વસિધી પુત્ર શિવ શતકર્ણીના પુર્વીય સિક્કાઓ પણ ન ૨૨ અને ૨૬ જુઓ	દામજદશ્રી, સત્રપ અને મહા સત્રપ, રુદ્રદામન પહેલાનો પુત્ર (સાલો અચોક્કસ છે) (ઇ સ ૧૫૫)	
૨૬ શિવ સ્કંધ શતકર્ણી ? ૩	૧૬૩	? નં ૧૧૮૬, અનતવાસી, કુમાર ૭ અથવા શિવસ્કંદાનાગાશ્રીવર્ણવતો	ઉપલા નં ૨૨ અને ૨૫ જુઓ		

			નં. ૨૨ અને ૨૫ જુઓ.			
૨૭ યજ્ઞશ્રી શતકર્ણી	૨૯	૧૬૬	નં. ૯૮૭, ૧૦૨૪, કાન્હેરી, અને ૧૧૪૬, નાશીક, રાજા ગૌતમી પુત્ર સ્વામિ શ્રી યજ્ઞ શતકર્ણી. નં. ૧૩૪૦, કૃષ્ણ જીલ્લામાં ચાઇના સ્વામિને બદલે આર્યક મૂકે છે. લગભગ ૨૭ વર્ષ.	રાજા ગૌતમી પુત્ર શ્રી યજ્ઞ શતકર્ણીના સંખ્યાબંધ હેવાલોના નમુના (રેપ્સન પૃ. ૩૪–૪૫).	દામજદશ્રીનો પુત્ર મહા સત્રપ જીવદામન ઇ. સ. ૧૭૮	સત્રપો અને મહા સત્રપોની વંશાવળીમાં પરચુરણ ગુંચવાડો મુકી દેવામાં આવ્યો છે.
૨૮ વિજય	૬	૧૯૫	... ...	... ...	સત્રપ અને મહા સત્રપ રૂદ્રદામન પહેલાનો પુત્ર રૂદ્રસિંહ પહેલો (ઇ. સ. ૧૮૦)	
૨૯ ચંદ્રશ્રી (ચંદ્ર) શતકર્ણી	૧૦	૨૦૧	નં. ૧૩૪૧,	રાજા વસિષ્ઠી પુત્ર શ્રી	સત્રપ અને મહા	

		ગોદાવરી જીલ્લામા કોદાવોલુ રાજા વસિષ્ઠીપુત્ર સ્વામીશ્રી ચદ (ચદ્ર) સાત	ચદ્રસાતીના દેખીતે રીતે પૂર્વીય સિક્કાઓ (રેપ્સન પૃ. ૩૦—૩૩)	સત્રપ રૂદ્રસિંહ પહેલાનો પુત્ર રૂદ્રસેન પહેલો (ઇ સ ૧૯૯)
૩૦ પુલીમાયી (૪) ૭	૨૧૧	ઘણું કરીને કાઇ નહિ	? નહિ, પણ કેટલાક પુલીમાયી સિક્કાઓના નામ શકાસ્પદ છે	મહા સત્રપ રૂદ્રસિંહ પહેલાનો બીજો પુત્ર સંઘદામન (ઇ સ ૨૨૨)
આંધ્ર વંશનો અંત આ ત્રીસ આંધ્ર વંશના રાજાઓ ૪૬૦ વર્ષ પૃથ્વી ભોગવશે (વૉ ૫૦ બી ડી ૪૫૬ વૉ ૪૧૧, પણ ? જુઓ)	૨૨૫		બીજા સિક્કાઓ છે પણ તે લીસ્ટમા ગમે તે કોઇ ચોક્કસ રાજાના કહી શકાય નહિ	મહા સત્રપ રૂદ્રસિંહ પહેલાનો બીજો પુત્ર દામસેન ઇ સ પૂર્વે ૨૨૩

પ્રકરણ ૯ મું

હિંદુ-ગ્રીક તથા હિંદુ-પાર્થિયન વંશો.

આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ થી આશરે ઇ. સ. ૬૦ સુધી.

મૌર્ય રાજ્યનો મોખરો હિંદુકુશ

હિંદની અંદરના દેશી વંશોની કથા આટલેથી રાખીશું, અને મૌર્યવંશનો સૂર્ય અસ્ત પામતાં, તેના રાજ્યના વાયવ્ય મોખરાપર પરદેશીઓના હુમલા થવા માંડ્યા, તે વખતે એક વાર અલેગ્ઝાંડરે જીતેલા હિંદના પ્રાંતપર સત્તા જમાવી વસેલા વિવિધ પરદેશી વંશોના ભાગ્યની કથાનું સંક્ષેપમાં સિંહાવલોકન કરીશું. તે મહાન ગ્રીકની સાહસભરી અને વિનાશકારક ધાડથી, ધાર્યા મુજબનાં કાંઇ પણ સ્થાયી પરિણામ આવ્યાં નહોતાં, એ તો આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. તેણે જીતી હાથ કરેલો મુલક ચંદ્રગુપ્તના મજબૂત હાથમાં પસાર થયો હતો અને તે પાછો મેળવવામાં સેલ્યુકસ નિષ્ફળ થયો હતો. તેના મરણ બાદ તે પ્રાંતો તેના પુત્ર તથા પૌત્રની સત્તા નીચે પસાર થયા હતા. સેલ્યુકસે પોતાના હિંદી દુશ્મનને આપેલા સિંધુ નદીની પશ્ચિમે આવેલા મુલક તેના વારસોનેજ તાબે રહ્યા હતા એમ માનવા કાંઇ શંકા લેવાનું કારણ મને જણાતું નથી. આને પરિણામે અશોકના રાજ્યના અંત સુધી હિંદુકુશની હાર મૌર્ય મહારાજ્યની સીમા બની રહી.

અશોકના મરણની અસર

એ તો નક્કીજ છે કે મૌર્ય રાજ્યનું અખંડપણું અશોકના મરણ પછી ટક્યું નહિ; અને જ્યારે તેના સત્તાવાહી વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ કાર્ય કરતો અટક્યો, ત્યારે તે મહારાજ્યની સીમાઓપર આવેલા રાજ્યોએ તેની

તાબેદારી ફેંકી દીધી અને સ્વતંત્ર રાજ્યો બની રહ્યાં એમાંના કેટલાકનો ઇતિહાસ છેલ્લાં આગલાં પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે હિંદની અંદરની કોઇ મજબૂત સર્વોપરી સત્તાના બાહુની રક્ષા વગરના વાયવ્ય ખૂણાના પ્રદેશો જોઇ બેક્ટ્રિઆ અને પાર્થિયાના રાજ્યલોભી ગ્રીક રાજાઓની દાઢ સળકી એટલું જ નહિ, પણ ઉપરાઉપરિ ચઢી આવતા પરદેશીઓના હુમલાથી નિરંતર લુંટાતી અને કચરાતી, સરહદપરથી લડાયક જાતોનો દ્રવ્યલોભ પણ જાગ્રત થયો પ્રાપ્ત થતાં અપૂર્ણ સાધનોની સામગ્રીથી બનશે તેટલે અંશે આ પ્રકરણમાં, અશોકના અમલના અંતથી માંડી હિંદુ-સીથિયન અથવા કુશન સત્તા પંજાબ અને સિંધુ પારના પ્રદેશોમાં સ્થપાઈ ત્યાં સુધીના ઇતિહાસના મુખ્ય બનાવોની રૂપરેખા આપવામાં આવશે એ તો સમજી જ લેવાનું કે એમાંની સાલો અડસટ્ટેજ આપેલી છે

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૧
એન્ટિઓકસ થીઓસ

સેલ્યુકસ નિકેટરની પ્રતિભાથી સારી રીતે જામેલું તેનું એશિઆઇ મહારાજ્ય ઇ સ પૂર્વે ૨૬૨ કે ૨૬૧ માં તેના દારૂડીઆ અને લંપટ પુત્ર એન્ટિઓકસના હાથમાં પસાર થયું એ આદમી ઘણી અયથાર્થ રીતે 'થીઓસ' એટલે 'દેવ' કહેવાતો એટલું જ નહિ પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે તેની જીંદગી દરમિયાન તે દેવ તરીકે જ પૂજાતો આ નાલાયક રાજા પંદર કે સોળ વર્ષ ગાદીપર રહ્યો તેના અમલના અંત ભાગમાં, ડીયોડોટસની સરદારી નીચે બેક્ટ્રિયનોએ કરેલો બળવો તથા અર્સેકીસની સરદારી નીચે પાર્થિયન લોકોએ કરેલા બળવારૂપી બે મોટી આફતો તેના રાજ્યપર આવી પડી

બેક્ટ્રિયા ગયું એ ખરેખર બહુ ગંભીર ખોટ હતી પહાડી

બેક્ટ્રિઆ

પ્રદેશમાંથી નીકળ્યા બાદ ઓક્સસ અથવા આમુ દરિયાના પાણીથી સીંચાયેલું એ રસાળ મેદાન, સ્મૃતિ બહારના સમયથી સુધરેલી પ્રજાઓની વસાહતવાળું હતું. એક હજાર ગામોવાળો કહેવાતો એ પ્રદેશ, એકીમીનયન રાજાઓના સમયમાં હમેશાં મૂખ્ય અને અગત્યનો પ્રાંત લેખાતો અને તેની હાકમી હમેશાં રાજાના કોઇ કુમાર માટે રક્ષી રાખવામાં આવતી. ઇરાની સત્તાને તોડી છિન્નભિન્ન કરી નાંખી, અલેગ્ઝાડર જ્યારે તે મોટા રાજાની ગાદીએ બેઠો ત્યારે બેક્ટ્રિયાપર તેણે પોતાનો પાદશાહી પક્ષપાત ચાલુ રાખ્યો અને તેમણે પણ ઉમંગથી ગ્રીક સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યો. તેના મરણ પછી એ વર્ષે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૧ માં તેના મહારાજ્યના ભાગલા પડયા ત્યારે બેક્ટ્રિયા સેલ્યુકસ નિકેટરને ભાગ ગયું અને તેના પુત્ર તથા પૌત્રના એક અતિ કિંમતી પ્રાંત તરીકે તે ચાલુ રહ્યો.

પાર્થિયનો

હાલના તુર્કોમાનના જેવી ટેવોવાળા, જંગલી અને ખડતલ ઘોડેસ્વારોની ટોળીવાળા પાર્થિયનો, ઇરાની રણોની પેલી મેર, કાસ્પિયન સમુદ્રના અગ્નિ ખૂણે આવેલા અને સરખામણીમાં કાંઇક લુખા પ્રદેશમાં રહેતા હતા. ચોરેસ્મીઓઇ, સોગ્ડિઓઇ અને એરિઓઇના (ખ્વારિઝમ, સમરકંદ અને હેરાત) પ્રદેશો સાથે તેમના મુલકનો પણ ડેરિયસના સોળમા પ્રાંતમા સમાવેશ કરવામા આવતો હતો. ઉપર દર્શાવેલી બધી જાતોએ બેક્ટ્રિયનોની પેઠે નેતરની કામઠી તથા ટુંકા ભાલાથી સજ્જ થઇ ઝર્સીસના લશ્કરમાં ભરતી કરી હતી. અલેગ્ઝાંડર તથા સેલ્યુકસના વંશના શરૂઆતના રાજાઓના સમયમાં પાર્થિયા તથા કાસ્પિયનની પાસે આવેલો હર્કેનિયા મળી એક પ્રાંત બનતો હતો. બેક્ટ્રિયનોની પેઠે પાર્થિયનોએ કદિ ગ્રીક સંસ્કૃતિ સ્વીકારી નહોતી: અને જો કે તેઓ તેમના ઇરાની અને ગ્રીક ઉપરીઓને તાબે રહેતા તોપણ અશ્વવિદ્યા અને ધનુષ્યનો

ઉપયોગ એ બંનેમાં કુશળ એવા ઘોડેસ્વાર ભરવાડોના ટોળાની ટેવો તેમણે ચાલુ રાખી હતી

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦, બેક્ટ્રિયન તથા પાર્થિયન બળવાનો સમય

હજાર શહેરોવાળા બેક્ટ્રિયનો અને અસંખ્ય લીસ જેવા યોદ્ધાવાળા પાર્થિયનો એમ રીતભાત તથા ઇતિહાસમાં ભિન્ન એવી આ બે પ્રજાઓને ઇ સ પૂર્વે ત્રીજા સૈકાના અરસામાં લગભગ એકજ સમયે, સેલ્યુકસ વંશના પોતાના ઉપરી રાજાની તાબેદારી ફેંકી દઇ, પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કરવાની ઊર્મિ થઈ આવી આ બળવાઓના ચોક્કસ સમયનો નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી, પણ બેક્ટ્રિયનોએ પહેલો બળવો કર્યો એમ જણાય છે પાર્થિયનોનો ઝઘડો કેટલાક વર્ષ સુધી ઈ સ પૂર્વે ૨૪૬ માં એન્ટિઓકસ થીઓસના મરણ સુધી ચાલુ રહ્યો એમ માનવાને કારણ છે, જો કે પાર્થિયનોના સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા તો ઈ સ પૂર્વે ૨૪૮ માં જ થઈ જણાય છે

ડાયોડોટોસ પહેલો

બેક્ટ્રિયનોનો બળવો સાધારણ રીતે પૂર્વીય દેશોમાં થાય છે તે જ નમૂનાનો હતો તે બળવાનો મુખી તે પ્રાન્તનો સુબો ડાયોડોટોસ હતો પોતાના સ્વામીની સત્તા ખેંચી પાડવાનો અને એમ કરી રાજ્યસત્તા હાથ કરવાના અનુકૂળ તકનો તેણે ઝટ લાભ લઇ લીધો પાર્થિયનોનો બળવો રાષ્ટ્રીય હતો એનો નેતા અર્સેકીસ અજાણી ઉત્પત્તિનો પણ નિડર બહાદુરીવાળો અને લુટફાટના જીવનમાં રચ્યોપચ્યો રહેલો સરદાર હતો અર્સેકીસે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કર્યું અને એમ કરી ઇરાનની પ્રખ્યાત અર્સેકિડન વંશની સ્થાપના કરી એ વંશ ઈ સ પૂર્વે ૨૪૮ થી ઇ સ ૨૨૬ સુધી એટલે લગભગ પાંચ સૈકા સુધી ચાલ્યો એન્ટીઓકસ થીઓસના મરણ પછી સેલ્યુકસના વંશમાં ચાલેલી લડાઈ સુદ્ધોથી

થયેલા ક્ષોભના પરિણામે બેક્ટ્રિયાના તથા પાર્થિયાના બળવાખોરોની જીતનો માર્ગ વધારે સરળ બન્યો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૫: ડાયોડોટોસ બીજો

ડાયોડોટસે સ્થાપેલા બેક્ટ્રિઆના રાજવંશની કારકિર્દી આર્સેકાઇડીએ સ્થાપેલા વંશ કરતાં વધારે ટૂંકી અને ઉત્પાતભરી હતી. પોતે જીતેલો રાજમુકુટ ડાયોડોટસે બહુ જ ટૂંક મુદત માટે ધારણ કર્યો. થોડાં વર્ષ પછી તેની પાછળ તેનો તે જ નામધારી પુત્ર ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૫ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે પાર્થિયન રાજા જોડે સંધિ સંબંધ સાંધ્યો.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૦: યુથીડીમોસ અને મહાન એન્ટિઓકસ

ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૨૩૦ માં બીજા ડાયોડોટસ પછી યુથીડીમોસ ગાદીએ આવ્યો. એ મેગ્નિઝીઆનો રહેવાશી હતો અને ડાયોડોટસથી જુદા કુટુંબનો હતો. તેણે સફળ બળવાથી રાજ્યપ્રાપ્તિ કરેલી જણાય છે. એ રાજા સીરિયાના રાજા મહાન એન્ટિઓકસ જોડે એક લાંબા વિગ્રહમાં ગુંચવાયો (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૩ થી ૧૮૭). આખરે સંધિથી એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો અને એ સંધિની રૂઇએ બેક્ટ્રિયા એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે સ્વીકારાયું. આ પછી થોડે સમયે (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૬) એન્ટિઓકસે હિંદુકુશ પર્વત ઓળંગી, કાબુલ નદીની ખીણમાં રાજ્ય કરતા સુભગસેન નામના કોઇ હિંદુ રાજાને ખૂબ ખજાનો તથા અસંખ્ય હાથી આપવાની ફરજ પાડી. સાઇઝિકસના એન્ડ્રોસ્થીનીસ નામના સરદારને લડાઇનો દંડ ઉઘરાવવાનું કામ સોંપી, પોતાના મુખ્ય લશ્કર સાથે એન્ટિઓકસે એરેકોઝિયા અને ડ્રેન્જિયાનામાં થઈ પોતાના વતન કર્માનિયા તરફ કુચ કરી.

ડેમીટ્રીઓસ યુથીડીમોસનો પુત્ર અને એન્ટિઓકસનો જમાઈ

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ૧૯૦, હિંદુઓનો રાજા ડેમીટ્રીઓસ

હતો. બેક્ટ્રિયાનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારતી વખતે એન્ટિઓકસે તેના વેરે પોતાની પુત્રી આપી હતી. ડેમીટ્રીઓસે પોતાના સસરાના પરાક્રમનું વધારે સફળ અનુકરણ કર્યું અને કાબુલ, પંજાબ તથા સિંધ સાથે ઉત્તર હિંદનો ઘણો મોટો ભાગ જીતી લીધો (આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૦).

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ યુક્રેટાઇડિઝ

દૂર આવેલા હિંદમાંની લડાઇઓને પરિણામે ડેમીટ્રીઓસનો બેક્ટ્રિયા પરનો કાબુ શિથિલ થઈ ગયો, અને તેથી યુક્રેટાઇડિઝ નામના એક આદમીને સફળ બળવો કરવાની તક મળી. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ માં તે બેક્ટ્રિયાનો સ્વામી થઈ પડ્યો અને ત્યાર પછી તુરત જ તે આસપાસના રાજ્યો તથા ટોળીઓ જોડે ઘણા વિગ્રહોમાં ગુંચવાયો. એ વિગ્રહો તેણે એકસરખા જુસ્સાથી પણ બદલાતા નસીબ સાથે ચાલુ રાખ્યા. ડેમીટ્રીઓસે બેક્ટ્રિયા તો ખોયું, પણ પૂર્વમાં જીતેલા મુલક પર ઘણા સમય સુધી તેની સત્તા કાયમ રહી અને તે 'હિંદીઓના રાજા' તરીકે ઓળખાયો. અંતે અત્યંત પ્રબળ યત્ન કર્યા છતાં યુક્રેટાઇડિઝની જીત થઈ. યુક્રેટાઇડિઝ એ કાંઈ સહેલથી હરાવાય એવો નાનુ નહોતો. અને એમ કહેવાય છે કે સિંધને પણ તેણે પોતાની સત્તા નીચે આણ્યું હતું.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૦–૧૫૬. તેની હિંદી લડાઇ

એક પ્રસંગે માત્ર ત્રણસેની ટુકડી સાથે તે એક કિલ્લામાં પાંચ માસ સુધી ઘેરાઇ રહ્યો હતો. તેવે સમયે ડેમીટ્રીઓસની સરદારી નીચેના સાઠ હજાર આદમીની સેનાના હુમલા પાછા હઠાવવામાં તે સફળ થયો હતો એવું કહેવાય છે.

પણ આ મહા પ્રયત્ને મેળવેલી જીત ટૂંક મુદતનીજ નીવડી. હિંદમાંથી નીકળી પોતેજ પોતાની સત્તાના

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૬

ભાગીઆ બનાવેલા પોતાના પુત્ર એપોલોડોટસ સાથે તે ઘર તરફ પાછો ફરતો હતો, તેવામા એ કુદરતની વિરુદ્ધ કૃત્ય કરનાર પુત્રે બહુજ ઘાતકી રીતે તેનો ઘાત કર્યો એટલુંજ નહિ, પણ પોતાના એ મહાન અપકૃત્યની બડાઇ મારતાં તેણે પોતાના પિતાના શબ ઉપરથી પોતાનો રથ ચલાવ્યો અને તેની ઉત્તરક્રિયા સરખી પણ કરી નહિ.

જે મહારાજ્ય માટે યુક્રેટાઇડિઝ આવી બહાદુરીથી લડયો હતો તેની સત્તા તેના ખુનથી તદ્દન છિન્ન-

હેલીઓકલીસ

ભિન્ન થઇ ગઈ. એનો બીજો પુત્ર હેલીઓકલીસ જેણે કદાચ તેના પિતાના ક્રૂર ઘાતનું વૈર લેવાને પરિણામે 'ન્યાયી' એવું પદ ધારણ કર્યું હતું તેણે થોડા સમય સુધી બેક્ટ્રિયામાં ટગમગુ સત્તા ભોગવી. યુક્રેટાઇડિઝના કુટુંબી જેવો જણાતો પહેલો સ્ટ્રેટો ઘણાં વર્ષ સુધી પંજાબમાંના એક ભાગ પર હાકેમ તરીકે રહ્યો હતો. કદાચ તે એપોલોડોટસનો તરતનોજ અનુગામી પણ હોય. એગેથોકલીસ અને પેન્ટેલીઅનના (ઈ. સ પૂર્વે ૧૯૦ થી ૧૮૦) સિક્કા હિંદી ઘાટીના છે. એ બંને આ સમય પહેલાંના અને યુથીડીમોસ તથા ડેમીટ્રીઓસના સમકાલીન હોય એમ જણાય છે. તે સમયના સિક્કાઓની છાપમાં લગભગ ચાલીસ જેટલા જુદા જુદા રાજાઓના નામ આવતાં હોવાથી એમ જણાય છે કે યુક્રેટાઇડિઝના મરણ પછી તેમજ પહેલાં, હિંદનો સરહદનો પ્રદેશ નાના નાના ગ્રીક રાજાઓમાં વહેંચાઇ ગયો હશે અને એ રાજાઓ યુથીડીમોસ કે ડેમીટ્રીઓસ અથવા તેના પ્રતિસ્પર્ધી યુક્રેટાઇડિઝના કુટુંબના હશે. આ બધા નાના રાજાઓમાંના એક એન્ટિએલ્કિડાસ હતો (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ થી ૧૩૦). એ રાજાઓને યુક્રેટાઇડિઝે વશ કર્યા હતા. એ જીવ્યો હોત તો હિંદની

મગધ ઉપર એક મોટું રાજ્ય જમાવત, પણ મહાન જયના સમયમાં જ તેનું મૃત્યુ થતાં ચાલુ ગોટાળો બહુ વધી ગયો અને પરિણામે યુક્રેટાઇડિઝના સમકાલીન તથા તેની પછી થયેલા હિંદુ-ગ્રીક સરહદના રાજાઓની સાલવારી તેમ જ રાજ્યવારી ગોઠવણ કરવી એ તદ્દન અશક્ય જેવું છે બે અપવાદ સિવાયના બાકીનાનાં નામ ૨ાત્ર સિક્કા ઉપરથી જ હાથ લાગ્યાં છે અને તે આ પ્રકરણને અંતે આપેલા પરિશિષ્ટમાં આપેલાં છે

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ મીનેન્ડરની હિંદપર ચઢાઇ

આ અજાણ્યા રાજાઓના ટોળામાં એક નામ મીનેન્ડર સૌથી આગળ પડતું તરી આવે છે એ યુક્રેટાઇડિઝના કુટુંબનો હોય એમ જણાય છે અને રાજ્યધાની કાબુલ હોવાનું સમજાય છે આશરે ઇ સ પૂર્વે ૧૫૫ માં કે એટલામાં જ તેણે હિંદ પર ચઢાઈ કરવાની હિંમત કરી આશરે બેએક વર્ષ પછી તેને પાછા ફરવાની અને પોતાના વતનમાં જ મો વિકરાળ ઉભેલા ભયોની સામે થવામાં પોતાની તમામ શક્તિ વાપરવાની ફરજ પડી સરહદ પરના તેના પડોશીઓ જોડેના કદિ પૂરા ન થાય એવા ઝઘડાઓને લીધે આ પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી

મીનેન્ડરની કીર્તિ

મીનેન્ડર ન્યાયી રાજા તરીકે પ્રખ્યાત હતો અને તેના મરણ પછી બહુ દબદબાભરી ઉત્તર ક્રિયાથી તેને માન આપવામાં આવ્યું હતું તે બૌદ્ધ થયાનું મનાય છે અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં 'મિલિંદ પ્રશ્ન' એ નામના પ્રખ્યાત સંવાદમાં મિલિંદને નામે એ અમર થયેલો છે

યુક્રેટાઇડિઝના પુત્ર હેલીઓક્લીસને તેના પિતાના વિશાળ

બેક્ટ્રિયાનો છેલ્લો ગ્રીક રાજા

રાજ્યમાંથી એના ભાગ તરીકે બેક્ટ્રિયા મળ્યું હતું. હિંદુકુશની ઉત્તરના પ્રદેશોમાં રાજ્ય કરનાર છેલ્લો ગ્રીક રાજા એ હતો. ઇતિહાસે જેની નોંધ લેવાની દરકાર નથી કરી એવાં દુનીઆથી અજાણ્યાં રહેલાં આપસ આપસના ઝઘડામાં હિંદની સરહદ પરના નાના ગ્રીક રાજાઓ રોકાયેલા હતા; તેવામાં મધ્ય એશિયાનાં ઉચ્ચ મેદાન પ્રદેશોમાં એક પ્રલય રેલની તૈયારી થતી હતી અને તે એ બધાનો નામાનશાન પણ ન રહે એવો વિનાશ કરવા નિર્માણ થઇ હતી.

યુચીથી શકોનું હંકાઇ કઢાવું

આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૦ માં વાયવ્ય ચીનમાંથી યુચી નામના ભટકતા લોકોની ટોળીને હાંકી કાઢવામા આવી અને રણોની ઉત્તરને રસ્તે પશ્ચિમ તરફ જવાની તેને ફરજ પાડવામાં આવી. આ લોકોની હિલચાલો વધારે વિગતથી આગલા પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવશે. કેટલાંક વર્ષો પછી આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૦ ના અરસામાં સર–દરિયાની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશમાં વસતા શક અથવા સી લોકો જોડે તેમનો ભેટો થયો.

ભટકતી ટોળીઓએ હિંદ તથા બેક્ટ્રિયા પર કરેલી ચઢાઇ

શક તથા તેમને મળતી ટોળીઓને આ ભેટાને પરિણામે દક્ષિણ તરફ ખસવાની ફરજ પડી અને પરિણામે તેઓ હિંદની ઉત્તરેથી ઘણું-કરીને એક કરતાં વધારે માર્ગે હિંદમાં દાખલ થયા. આ જંગલીઓની ચઢાઇની રેલ પશ્ચિમ દિશામા પણ ફેલાઇ અને ઈ. સ.પૂર્વે ૧૪૦ થી ૧૨૦ સુધીના સમયમાં તે પાર્થિયન રાજ્ય તથા બેક્ટ્રિયા પર ઓચિંતી ધસી આવી. પહેલા મિથ્રિડેટિસનો પુત્ર બીજો ફ્રેટીસ નામનો પાર્થિયન રાજા ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૭ માં એ ભટકતી ટોળીઓ સાથેની લડાઈમાં માર્યો ગયો અને એના પછી ચાર વર્ષે

પાર્થિયાની ગાદી પર આવેલા પહેલા આર્ટેબેનસની એ જ દશા થઈ. પાર્થિયન કે ઇરાની સત્તાની વૃદ્ધિને લીધે નિર્બળ થયેલું ગ્રીક રાજ્ય હવે આખરનું નષ્ટ થઈ ગયું. હેલીઓકલીસ એ બેક્ટ્રિયાનો છેલ્લો ગ્રીક રાજા હતો. તેના પછી હિંદુકુશની ઉત્તરે ગ્રીક રાજ્ય હમેશાને માટે જતું રહ્યું.

શક લોકોએ સિસ્તાન વગેરેમાં વસાહત કરી

હેલમંદ નદીની ખીણ જે હાલનું સિસ્તાન છે તે શકસ્થાન અથવા શક લોકોના દેશ તરીકે જાણીતું હતું. શક લોકોએ ઘણું કરીને ત્યાં બહુ વહેલી વસાહત કરી હતી, પણ સંભવ છે કે ઇ. સ. પૂર્વેના બીજા સૈકામાં થયેલી ભરતી એ પ્રાંતમાં પહોંચી હોય.

એ જંગલીઓના પ્રવાહની હિંદના ઘાટમાં થઇ આવેલી શાખાઓએ પંજાબમાં તક્ષિલા અને જમુના પર મથુરામાં સ્વસ્થાનો વસાવ્યાં અને ત્યાં પરદેશી રાજાઓએ 'સુબા'ના નામથી દેખીતી રીતે પાર્થિયન સત્તાને વશ રહી એક સૈકા કરતાં વધારે મુદત સુધી રાજ્ય કર્યું.

પાછળથી એ ટોળાનો બીજો એક વિભાગ ઇસુખ્રિસ્તના પહેલા સૈકાની અધવચના સુમારમાં દક્ષિણ તરફ ધસ્યો અને તેમણે સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠીઆવાડના દ્વીપકલ્પમાં વસાહત કરી ઇ. સ. ૩૯૦ માં વિક્રમાદિત્ય નામથી ઓળખાતા બીજા ચંદ્રગુપ્તે નાશ કર્યો ત્યાંસુધી તેમણે સ્થાપેલો શક વંશ ચાલુ રહ્યો.

મથુરા અને તક્ષિલાના સુબાઓ

કાંઇક અંશે હેલીઓકલીસના સમકાલીન કાબુલ અને પંજાબના રાજા પહેલા સ્ટ્રેટો સોટરની પછી તેનો પૌત્ર બીજો સ્ટ્રેટો ફિલોપેટર ગાદીએ આવ્યો. તક્ષિલામાં તેની જગા કેટલાક પરદેશી હાકેમોએ લઇ લીધી એમ જણાય છે. એ હાકેમો શક હોય કે ન પણ હોય. મથુરાના

હાકેમો તક્ષિલાના હાકેમો જોડે નિકટ સંબંધ ધરાવતા હતા અને તેઓ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦ અથવા થોડા મોડા સમયે થયેલા હતા. તેમનાં નામો ફારસી જણાય છે.

પાર્થિયા સાથે સંબંધ

શક તથા તેમને મળતી ભટકતી જાતોની હિલચાલો આર્સેકિડન રાજાઓના હાથ નીચે થયેલી પાર્થિયન કે ઇરાની સત્તાની અભિવૃદ્ધિ જોડે બહુ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. ઘણાં વર્ષ સુધી બેક્ટ્રિયાના રાજા યુક્રેટાઇડિઝનો સમકાલિન પહેલો મિથ્રિડેટિસ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૧ થી ૧૩૬) ઘણો બાહોશ રાજા હતો. તે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવામાં એવો તો સફળ થયો કે તેની સત્તાની અસર છેક સિંધુ સુધી અને કદાચ એની પૂર્વે આવેલા મુલક સુધી લાગવા માંડી. ઓરોસિયસ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ડેમીટ્રીઓસના સરદારની હાર તથા બેબીલોન પડયા પછી પહેલા મિથ્રિડેટિસે સિંધુ તથા ઝેલમ વચ્ચેના બધી પ્રજાઓનાં મુલકોને ખાલસા કરી પોતના રાજ્યમાં જોડી દીધા. ઓરોસિયસના એ સ્પષ્ટ કથનને ન માનવા કાંઈ સબળ કારણ નથી. પોતાની જાતને પાર્થિયન કે ફારસી રાજાના તાબેદાર તરીકે ન ગણતા હોત તો તેઓ 'સત્રપ' એવો શુદ્ધ ઇરાની ઇલ્કાબ ધારણ ન કરત. આજ અરસામાં પાર્થિયન વંશના રાજા દેખા દે છે, અને તે વંશના રાજાઓની લાંબી પરપરાથી પાર્થિયન રાજ્ય તથા હિંદની સરહદ પરના મુલક વચ્ચેના તે સમયના નિકટ સંબંધની ખાતરી થાય છે.

મોઅસ

આ હિંદી–પાર્થિયન રાજાઓમા સૌથી વહેલો મોઅસ થયો જણાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૯૫ માં પશ્ચિમ પંજાબમાં પ્રબળ સત્તા જમાવી તેણે 'મહારાજાધિરાજ' પદ ધારણ કર્યું. એ પદ પહેલા કે બીજા મિથ્રિડેટિસે પહેલવહેલું ધારણ કર્યું જણાય છે. એના સિક્કા ઉપર જણાવેલા બંને રાજાઓના સિક્કાને તેમજ

ચોખ્ખી રીતે પાર્થિયન અને અમેંકિસ થીઓમ એ નામથી ઓળખાતા સરહદ પરના સરદારના સિક્કાને મળતા છે તક્ષિલાના સુબાનો ઉપરી રાજા મોગ-આ હશે એવો નિર્ણય કરવામા આવ્યો છે સિક્કાપર એનુ નામ છઠ્ઠી વિભક્તિમા મોઆઉ' એ રૂપમા જોવામા આવે છે

હિંદુ-પાર્થિયન રાજા

હિંદી-પાર્થિયન વંશોની વાત ખરૂ જોતા પાર્થિયન રાજ્યને તાબેના કેટલાક સરહદ પર આવેલા પ્રાતોના ઇતિહાસની વાત હોવાથી પાર્થિયન ઇતિહાસનુ આપણુ જ્ઞાન હાલ છે તેના કરતા વધારે સંપૂર્ણ હોય તો એ હિંદી-પાર્થિયન રાજાઓનો તેમના સમયની બીજી દુનીઆ સાથે કેવો સબંધ હતો તે આપણે વધારે સારી રીતે જાણી શકીએ હિંદી પાર્થિયન ઇતિહાસની રૂપ-રેખા દોરવા માટેના ખરેખર મળી આવતા સાધન એટલા તો સ્વલ્પ છે કે તે ઉપરથી જેને માટે શંકાને સ્થાન ન હોય એવી બાબતોની વ્યવસ્થિત વાર્તા લખવી અશકય છે એને માટેના સાધનોમા માત્ર સિક્કાઓની વિગતો ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલા અનુમાનોજ છે આમ હોવાથી તે વિષયની શોધખોળના પરિણામ મોટે ભાગે અનુમાનના જ પરિણામ હોય એ દેખીતુ છે આ સાવચેતીને વશવર્તી નીચેના બ્યાનમા એ વિષયના ખાસ અભ્યાસને પરિણામે પ્રમાણો ઉપરથી ચોક્કસ કરેલી અથવા સભવિત જણાતી બાબતો હુ જે રીતે સમજ્યો છુ તે રીતે આપી છે વાચનારે સમજી લેવુ કે એમા સૂચવેલી સાવધારીમા સુધારાને સ્થાન છે

બે વંશો

કેટલાક તાબાના સત્રપો ઉપરાંત એક એરેકોઝિયા અને સિસ્તાનમા અને બીજો તક્ષિલાનુ રાજ્ય અથવા પશ્ચિમ પંજાબમા એવી રીતે હિંદી-પાર્થિયન રાજાઓના બે મુખ્ય વંશ હતા એ સાદુ સત્ય એ વિષયના લેખકોએ નહિ સ્વીકારવાને

પરિણામે ઘણો ગુંચવાડો ઉભો થવા પામ્યો છે. મિથ્રિડેટિસ પહેલાએ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૮ માં પાર્થિયાના રાજ્યમાં ખાલસા કરી જોડી દીધેલા તક્ષિલા રાજ્યનો આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૯૫ માં આપણે આગળ જોયું છે તેમ મોઅસ રાજા થયો. એ નવા છતેલા પ્રાંતનો સીધો વહિવટ ટેસિફનની સરકારને હાથ થોડાં વર્ષજ રહ્યો હશે એવો સંભવ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦ થી ૧૨૦ સુધીમાં ભટકતી જાતો સાથેના ઝઘડામાં બીજા ફ્રેટીસ તથા આર્ટેબેનસે જીંદગી ખોઈ તે પ્રસંગમાં હિંદી સરહદનાં રાજ્ય જેવાં દૂર આવેલાં તાબાનાં રાજ્ય પરનો મધ્યસ્થ સરકારનો દાબ શિથિલ થઇ ગયો હશે; અને સંભવ છે કે આવી રીતે મળેલી તકનો લાભ લઈ મોઅસકે જે ઘણુંકરીને શક હશે તેણે પંજાબની ગાદી પર પોતાની સત્તા જમાવી અને તાત્વિક રીતે કદાચ તે સ્વતંત્ર નહિ હોય પણ વ્યવહારમાં તે તદ્દન સ્વતંત્ર જ બની રહ્યો.

એરેકોઝિયામાં વોનોનીઝ વગેરે

આ જ અરસામાં અથવા ત્યારપછી થોડાં વર્ષ બાદ વોનોનીઝ નામનો એક પાર્થિયન એરેકોઝિયા અને સિસ્તાનનો રાજા થયો. એ ટેસિફનના મોટા રાજાનો ખંડીઓ હતો એ બાબતમાં કાંઇ જ શંકા નથી. એ દેશોનું રાજ્ય તેણે તેના સગાઓએ પચીશ વર્ષની ટુંક મુદત સુધી કર્યું. એના વંશનો છેલ્લો એનો ભત્રીજો એઝીઝ હતો. વોનોનીઝના ભાઇ અને એના પિતા સ્પેલિરાઇઝિઝનો એ સુબો હતો.

પહેલો એઝીઝ, એઝિલીઝિઝ અને બીજો એઝીઝ

ભટકતી ટોળીઓના પ્રબળ આઘાતથી સખત ઇજા પામેલી પાર્થિયન સત્તા મહાન મિથ્રિડેટિસ બીજાના પ્રબળ અમલ નીચે પાછી પગભર થઈ (આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૩). એ મજબૂત રાજ્યકર્તાએ વોનોનીસ અને તેના કુટુંબીઓ વહિવટ કરતા હતા તે પ્રાંતોનો વહિવટ પોતાના હાથમાં લઈ

લીધો અને દુર્ગમ પંજાબની ઉપર પણ પોતાની સર્વોપરી સત્તા સ્થાપી એરેકોઝિયા અને સિસ્તાનના સુબા એઝીઝની તક્ષશિલા ફેરબદલી કરવામાં આવી આશરે ઇ સ પૂર્વે ૫૮ મા તે મોઅસના અનુગામી તરીકે આવ્યો અને મિથ્રિડેટિસના તાબાના રાજા તરીકે તેણે તે પ્રાંત પર રાજ્ય કર્યું પંજાબની ગાદી પર એઝીઝ પછી પ્રથમ તેનો પુત્ર એઝિલાઇઝિઝ અને તેની પછી તેનો પૌત્ર બીજો એઝિઝ આવ્યો પહેલો એઝીઝ ખરેખર બહુ બળવાન રાજા હતો અને તેણે ચાળીશ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ સમયપર્યંત રાજ્ય કર્યું ખ્રીસ્તિ સનની શરૂઆતમાં હિંદનો કોઈ ભાગ પાર્થિયન રાજ્યમાં આવેલો નહોતો અને તેના લાંબા અમલ દરમિયાન એઝીઝ પહેલો પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપવામાં સફળ થયો હતો એ નહિ બનવા જેવી વાત નથી એઝિલીઝિઝ અને એઝીઝ બીજો એ બંનેનો અમલ આશરે ચાળીશ વર્ષ સુધી ચાલ્યો એઝીઝ બીજાના સમયમાં સત્રપ અશ્વવર્મા તથા ઝીઓનાઇઝીઝે તેમના ઉપરી રાજાને પંજાબના વહિવટમાં સહાય કરી હતી

ગોંડોફેરીસનું રાજ્ય

આશરે ઇ સ ૨૦ મા એઝીઝ બીજાની પછી ગોંડોફેરિસ ગાદીએ આવ્યો પાર્થિયન સત્તાથી સ્વતંત્ર રહી તે વિશાળ મુલકનો ધણી થયો તેણે સિંધ અને એરેકોઝિયા જીત્યા જણાય છે આશરે ઇ સ ૪૮ મા તે મરી ગયો ત્યારે તેના રાજ્યના ભાગ પડી ગયા પશ્ચિમ પંજાબ તેના ભાઈ અબ્ડાગાઝીઝને ભાગે ગયું, અને એરેકોઝિયા અને સિંધ ઓર્થેગ્નીઝના અમલ નીચે ગયા એના પછી પેકોરીઝ ગાદીએ આવ્યો અબ્ડાગાઝીઝનો અનુગામી કોણ હતો તે જણાયું નથી પહેલા સૈકાના મધ્યના અરસામાં પંજાબને કુશાન રાજા કુજલ-કાર-કડફિસિઝે ખાલસા કર્યો એરેકોઝિયા તથા સિંધની પણ એવી જ વલે થઈ

પણ ત્યારપછી કેટલાક સમય સુધી સિંધુના દોઆબોમાં નાના

સિંધુના દોઆબના પાર્થિયન સરદારો

પાર્થિયન રાજ્ય કેટલોક વધારે વખત ટક્યાં હશે. ઇ. સ. ૭૦ ના અરસામાં લખતાં "પેરિપ્લસ ઑફ ધી ઇરીથ્રેઇયન સી" ના લેખકે સિથિયા નામે વર્ણવેલી સિંધુના નીચલા પ્રદેશની ખીણુ પાર્થિયન સરદારોની સત્તા નીચે હતી, અને તેઓ માંહોમાહેના ઝઘડાઓમાં નિરંતર રોકાયેલા રહેતા. તે સમયે સિંધુ નદીને સાત મુખ હતાં. પણ તેમાંનું વચલું જ માત્ર વહાણની આવજા થઈ શકે એવું હતું. મુસાફરોને બરબરિકોન નામથી જાણીતું થયેલું વેપારી બંદર એ શહેર પર હતું અને પાટનગર મીનાગર અંદરની બાજુ હતું. અરાડ સૈકામાં સિંધની નદીઓના માર્ગમાં થયેલા વિસ્તીર્ણ ફેરફારોને લીધે આ શહેરોના સ્થળનો નિર્ણય કરવાનો સંભવ ભાગ્યે જ રહે છે.

ગોન્ડોફેરીસ અને સેંટ ટોમસ

હિંદુ–પાર્થિયન રાજા ગોન્ડોફેરીસ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, કારણ કે પાર્થિયન લોકોમાં ખ્રીસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર કરનાર સેંટ ટોમસના નામ જોડે ઘણી પ્રાચીન ખ્રીસ્તિ ધર્મપ્રણાલીમાં તેનું નામ જોડાયેલું છે. સેંટ ટોમસને પ્રચાર કાર્ય માટે પાર્થિયન લોકો સુપ્રત કરવામાં આવ્યા હતા એ માન્યતા, ત્રીજા સૈકામાં મરણ પામેલા ઓરિગનના કાળ જેટલી જુની છે. ઓરિગનનાં લગભગ સમકાલીન 'એકટસ ઑફ સેંટ ટૉમસ' તેમજ ત્યાર પછીની પ્રણાલી કથામાં એ સંતનું નામ 'પાર્થિયન' કરતાં 'હિંદી' લોકો જોડે વધારે સાધારણ રીતે જોડવામા આવે છે, પણ 'હિંદ' અને 'હિંદી' એ શબ્દોના અર્થ તે પ્રાચીન સમયમાં એવા તો અનિશ્ચિત હતા કે તેમના વપરાશને અંગે ઉભી થતી વિષમતા બહુ મોટી નથી. ચોખ્ખી રીતે એ પ્રણાલી કથાનું જુનામાં જુનું સ્વરૂપ વધારે માનવા જેવું છે, અને સેંટ ટોમસને તેના પ્રચાર કાર્ય માટે પાર્થિયા સુપ્રત કરવામાં આવ્યો હતો એવું ઓરિગન

તરફથી ઉતરી આવેલું કથન ન માનવાને કાંઈ દેખીતુ કારણ નથી.

સંત ટોમસને રાજા ગોંડોફેરીસ જોડે જોડતી પ્રણાલી કથા 'એકટ્સ ઑફ સેંટ ટોમસ' નામના

પ્રણાલી કથા

મૂળ સીરિયન ભાષામા લખાયેલા પુસ્તકમા પહેલી જ વાર જોવામા આવે છે એ લાંબી વાર્તાનો સાર નીચે મુજબ સક્ષેપમા આપી શકાય એમ છે –

'બાર પ્રચારકોએ દુનિયાના બધા દેશો ચીઠ્ઠી નાંખી વહેંચી લીધા ત્યારે હિંદ 'ટોમસ' એવી અટકવાળા જુડાસ કે જોડાને ભાગ ગયુ, પણ તેણે પોતાના પ્રચારક્ષેત્રમા જવા કનમનીઆ કરવા માડયા એવામા દક્ષિણ દેશમા હબાન નામનો એક હિંદી વેપારી આવ્યો તેના સ્વામી, હિંદના રાજા ગુડાફરે તેને રાજાને લાયક મહેલ બાંધી શકે એવા કુશળ કારીગરને લઇ આવવાનુ કામ સોપ્યુ હતું આ પ્રચારકની પૂર્વના દેશમા જવાની નાખુશી દૂર કરવા માટે પ્રભુએ પેલા વેપારીને દર્શન દીધુ અને વીશ ચાંદીના સિક્કા માટે તેને પેલો પ્રચારક વેચાતો આપ્યો અને રાજા ગુડાફરની ચાકરી કરવા તથા તેને માટે મહેલ બાંધી આપવાની તેને આજ્ઞા કરી

પોતાના પ્રભુની આજ્ઞા માની બીજે દહાડે સેંટ ટોમસ પેલા વેપારી હબાન જોડે વહાણમા ચાલી નીકળ્યો સફર દરમિયાન તેણે પોતાના સાથીને પોતાની બાંધકામની આવડતની તેમ જ લાકડ તથા પથ્થરમા બધી જાતના કામ કરવાની કુશળતાની ખાતરી આપી, અનુકૂળ પવનની સહાયથી તેમનુ વહાણ જલદીથી સદ્રુક બંદરે પહોચી ગયુ ત્યા ઉતરીને આ મુસાફરીઓએ રાજાની કુવરીના લગ્નસમારભમા ભાગ લીધો, અને પોતાને મળેલી તકનો એવો તો સારો ઉપયોગ કર્યો કે વર તથા વધુ બંનેએ એ નવો ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યાથી સાધુ તથા વેપારીએ પોતાની સફર પાછી ચાલુ કરી અને હિંદના રાજા ગુડાફરના દરબારમા પહોચી ગયા સેંટ ટોમસે રાજાને ૭ માસમા મહેલ બાંધી આપવાનું વચન આપ્યુ, પણ તે કામ માટે આપેલા નાણાનો

ઉપયોગ દાનો આપવામાં કર્યો. તેની પાસે હિસાબ માગવામાં આવ્યો, ત્યારે તેણે સમજૂતિ આપી કે તે પોતે રાજા માટે સ્વર્ગમાં મહેલ બાંધી રહેલ છે, એ મહેલ કાંઇ મનુષ્યના હાથથી બંધાતો નથી. તેણે એવાં તો છટા તથા ભાવ ભરી રીતે ઉપદેશ કર્યો કે રાજા તથા તેનો ભાઈ ગેડ તેમ જ તેની પ્રજાનાં ટોળેટોળાંએ એ સંતે ઉપદેશેલો ધર્મ સ્વીકાર્યો. એ પવિત્ર પ્રચારકે ઘણાં આશ્ચર્યનાં કામો કરી બતાવ્યાં.

સેંટ ટોમસની શહીદી

થોડા સમય પછી ત્યાં મજદાઈના રાજાનો સરદાર સિફુર આવ્યો અને પોતાની જોડે આવી પોતાની પત્ની તથા પુત્રીનો રોગ મટાડવાની તે સાધુને વિનતિ કરી. સેંટ ટોમસે તેની પ્રાર્થના સાંભળી અને રથમા બેસી સિફુરની સાથે મજદાઇના રાજાના શહેરમાં ગયા. રાજા ગુંડાફરના દેશમાં પોતે ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં આણેલા લોકોને તેણે ડીકનઝેન્ટિપોસની સંભાળ નીચે મૂક્યા. પોતાની રાણી ટર્શિયા તથા મીગ્ડોનીઆ નામની એક ઉમદા કુલની બાઇને સેંટ ટોમસે પોતાના ધર્મની દીક્ષા આપી ત્યારે મજદાઇનો રાજા ક્રોધે ભરાયો અને તેણે તે સંતને દેહાંતદંડની સજા કરી. ગામની બહાર એક પર્વત પર ચાર સિપાઇઓએ ભાલાથી વીંધી નાંખી તેનો વધ કર્યો. જુના રાજાઓના કબરસ્તાનમાં તે પ્રચારકના શરીરને દાટવામાં આવ્યું પણ તેના ચેલા છાનામાના તેનાં હાડને પશ્ચિમ તરફ લઈ ગયા.

ઉપલી પ્રણાલી કથાની ચર્ચા

સાતમા સૈકા પછીના લેખકો એ પ્રચારક ક્યાં શહીદ થયો તે જાણવાનો દાવો કરે છે અને તે સ્થાનને કલમિન, કલમિત, કરમેન, વગેરે વિવિધ નામો આપે છે. એ શહેર ક્યું તે નિર્ણય કરવાના વ્યર્થ પ્રયાસ પાછળ બહુ મગજમારી કરવામા આવી છે. પણ એ કથાના જુના પાઠમાં એ સાધુની શહીદીના સ્થાનનું નામ આપવામાં આવેલું નથી એટલે કલમિનને

પરીઓના મુલકમાંનું શહેર ગણવું જોઇએ નકશાપર તેના સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના યત્નો બધા નકામા છે જુદા જુદા પાઠમાં સદરૂવ, એન્ડ્રોપોલસ વગેરે વિવિધ નામે ઓળખાતા બંદરના સ્થાનનિર્ણયના યત્નોને પણ ઉપલી જ ટીકા લાગુ પડે છે એ બધી કથા જ પુરાણ-કથા અને તેની અંદર સમાતી ભૂગોળ પણ તે કથાના જેવી જ કલ્પિત લાગે છે ગોન્ડોફેરિસ નામનો એક ખરેખરો હિંદી રાજા થઈ ગયો તથા તેના મરણ પછી પણ લોકો તેને યાદ કરતા હતા તથા હિંદીઓમાં અને ઓરિગનના મત પ્રમાણે પાર્થિયનમાં પ્રચાર કરવા માટે મોકલેના પ્રચારક મંડળ સાથે તેનું નામ લોકકથામાં જોડાયેલું છે એ કારણે હિંદના ઇતિહાસકારને એ વાતમાં કંઇક રસ છે ગોન્ડો-ફેરિસ, એ નામનો પાર્થિયન રાજા હતો, પણ પોતાના દેશમાં ખ્રીસ્તિ ધર્મ દાખલ કરવા જેવી કોઇ બાબતને અભાવે, સમગ્ર દુનીઆની જાણમાં આવે એવો મહાન કે સમર્થ તે હતો નહિ, એ ઉપરથી એટલું તો માની શકાય કે તેના રાજ્યમાં હિંદની વાયવ્ય-સરહદ પરના હિંદી-પાર્થિયન રાજ્યમાં કોઇ ખ્રીસ્તિ પ્રચારક મંડળ જરૂર આવેલું હોવું જોઇએ સંત ટામસ એ પ્રચારક મંડળનો મુખી હોય કે ન હોય સિક્કા અને શિલાલેખો ઉપરથી થતો ગોન્ડોફેરિસના સમયનો નિર્ણય તથા સંત ટામસ અને એ રાજાને સમકાલીન બનાવતી પ્રણાલી કથા વચ્ચે કોઇ વિરોધ ભાસતો નથી બીજી હાથપર એ ધ્યાનમાં રાખ-વાની જરૂર છે કે ગોન્ડોફેરિસ જે મુલકપર રાજ્ય કરતો હતો તેમાં ત્યારબાદ ખ્રીસ્તિ કોમની હયાતિનું કાંઇ નિશાન નથી, વળી સંત ટામસ મદ્રાસ પાસેના સંત ટામસના પહાડ પર શહીદ થયો એ વાતમાં કાંઇ પણ સચ્ચાઈ હોય તો મઝદાઈના રાજ્યમાં તેની શહીદી થઇ હોવાનો સંભવ નથી ઘણા વિચારને અંતે મારો હવે એવો મત થાય છે કે ગોન્ડોફેરિસના મુલકમાં સેંટ ટામસે જાતે પ્રચારકાર્ય કર્યું તથા શહીદ થયા એ વાત સ્વીકારવા જેવી નથી પણ સંત ટામસની ક્રિયા જોડે પ્રણાલી સંબંધ ધરાવનાર કોઇ ખ્રિસ્તી પ્રચારક મંડળ સરહદ પરના

હિંદી–પાર્થિયન રાજ્યમાં આવ્યું જ ન હોય તો એ વાતમાં ગોંડોફેરિસનું અજાણ્યું નામ આવ્યું ક્યાંથી તે સમજી શકાતું નથી. સેંટ ટોમસ જાતે એ હિંદી–પાર્થિયન મુલકમાં ગયા હતા એમ માનવાનું કોઇ પસંદ કરે તો તેની તેવી માન્યતા ગેરવ્યાજબી અથવા તદ્દન બિનપાયાદાર ન ગણી શકાય. બિશપ મેડલીકોટ કહે છે તેમ સંત ટોમસ પ્રથમ હિંદી–પાર્થિયન મુલકમાં ગયા હોય અને ત્યાંથી તેણે દક્ષિણ હિંદમાં મુસાફરી કરી હોય.

સેંટ ટોમસે હિંદમાં કરેલું કહેવાતું પ્રચારકાર્ય

સાન ટોમને નામે પોર્તુગીઝોમાં આદરનું સ્થાન થઈ પડેલા મદ્રાસ પાસેના મૈલાપુરના સ્થાન જોડેનો તથા દક્ષિણ હિંદ જોડેનો એ સંતનો કહેવાતો સંબંધ આ સ્થળે વિચારવો સગવડભર્યો થશે. પશ્ચિમ અથવા મલબાર કિનારા પરના 'સંત થોમસના ખ્રીસ્તિ'-ઓની પ્રણાલી–કથા જાહેર કરે છે કે ઇ. સ. ૫૨મા સોકોત્રાથી આવતાં એ સાધુએ મલબાર કિનારા પર ક્રેન્ગેનોર (પેરિપ્લસ અને પ્લિનીના મુઝિરિસ) નામના સ્થળે ઉતર્યો અને તે પ્રાંતમાં તેણે સાત ખ્રીસ્તિ મથકોના પાયા નાંખ્યા. પછી તે મલબાર અથવા કોરોમાંડલ કિનારા તરફ ગયો અને મૈલાપુર નજીક તે શહીદ થયો. પાછળથી થયેલા જુલમને પરિણામે કોરોમાંડલ કિનારાપરના ખ્રીસ્તિઓની જડ ઉખડી ગઈ. ઘણા ગહન પાંડિત્યથી ભરેલા એક પુસ્તકમાં બિશપ મેડલીકોટે એ પ્રણાલીકથા ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખરી છે એમ સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કર્યો છે. મારા મત મુજબ એ યત્ન પુરો સફળ થયો નથી. બીજી બાજુ ડૉ. જે એચ. ઓગિલ્વી માત્ર નીચેના નિર્ણયને જ સલામત માને છેઃ—

'હિંદમાં સંત ટોમસે ક્રાઇસ્ટના બોધવચનોનો ઉપદેશ કર્યો એ તો નક્કી વાત છે. તેણે પંજાબમાં રાજા ગોડોફેરિસના મુલકમાં પ્રચારની મહેનત કરી એ ઘણીજ બનવા જેવી વાત છે. પાછળથી

દક્ષિણ હિંદ તેની મહેનતનુ ક્ષેત્ર અને તેની શહીદીનુ સ્થાન બન્યુ એ પ્રણાલીકથા સિદ્ધ થઈ નથી અને સંભવિતતાની મર્યાદામા હોવા છતા હાલના સંજોગોમા તો સિદ્ધ ન થઈ શકે એવી છે' મૈલાપુરની શહીદીની એ કથા, 'એકટા'ની કથા પેઠે તદન કલ્પિત કથા હોય અને 'એકટા'ની એ કથાને મૈલાપુરના ખ્રીસ્તિઓએ પોતાના દેશને લાગુ પાડી હોય, મઝડાઇના દેશમા કે મૈલાપુર પાસે થઈ કહેવાતી એ સંતની શહીદીનો ઐતિહાસિક બનાવ તરીકે ખાતરીથી અસ્વીકાર કરી શકાય એમ છે, પણ એટલુ તો કબુલ કરવુ જ જોઇએ કે દક્ષિણ હિંદની એ સંતની જાતની મુલાકાત એ સમયના સંજોગોમા સહેલથી બને એવો બનાવ હતો અને તે સોકોત્રા થઈ હિંદમા આવ્યો એ પ્રણાલીપ્રાપ્ત માન્યતામા કાઇ ન માનવા જેવુ નથી સોકોત્રામા એક પ્રાચીન ખ્રીસ્તિ વસાહત હતી એ તો નિર્વિવાદ વાત છે એ સંત જાતે હિંદમા આવ્યો હતો કે નહિ એ બીના ખરી કે ખોટી સાબીત કરી શકાય એમ નથી મારી એટલી તો ખાતરી થઈ છે કે દક્ષિણ હિંદનો ખ્રીસ્તિ સંઘ, સંત ટોમસે જાતે તેને સ્થાપ્યો હોય કે નહિ તોપણ ઘણો પ્રાચીન છે અને સંભવિતતાના ઘણા અંશ સાથે ત્રીજા સૈકા સુધી તેના ઇતિહાસ આપણે અનુસરી શકીએ છીએ પાચમા કે છઠ્ઠા સૈકામા ટાઇગ્રિસને કિનારેથી આવેલા પ્રચારકોએ એ ખ્રીસ્તિસંઘો સ્થાપ્યા એમ કહેવામા મી મીલ્નેરાએ પોતાની અશ્રદ્ધાને યોગ્ય મર્યાદાની પાર લઈ જાય છે

પાછળના હિંદુ-ગ્રીક રાજા

ભટકતી જાતો અને પાર્થિયનોની ચડાઇની શરૂઆતથી લગભગ બે સૈકાના સમય સુધી કાબુલ અને સ્વાત નદીની ખીણનો તેમજ પેશાવરની આસપાસના અને તેની ઉત્તરે તથા વાયવ્યે આવેલા હિંદની સરહદના ઉત્તરના પ્રદેશો અને પુર્વ પંજાબ સ્થાનિક ગ્રીક રાજાઓની સત્તા નીચે રહ્યા એ રાજાઓમા કોઇ તદન સ્વતંત્ર તો કોઇ કોઇ પાર્થિયન

ઉપરી રાજાને તાબે હશે, પણ તેમ છતાં તેઓ ચાંદી અને કાંસાના સિક્કા પાડવાનો ખાસ હક્ક ધરાવતા હતા એ વાત તો નક્કી જ છે.

ઈ. સ. ૨૦; હર્મેઓસ અને કડફિસિઝ પહેલો

આ હિંદુ-ગ્રીક રાજાઓમાં છેલ્લો હર્મેઓસ હતો. વિસ્તાર પામતા યુચી મહારાજ્યમાં સાહસિક કુશન અથવા યુચી રાજા પહેલા કડફિસિઝે કાબુલ પ્રાંત ઉમેર્યો તે અરસામાં આશરે ઈ. સ. ૨૦ માં હર્મેઓસ તેને તાબે થયો. એ યુચી સરદારે શરૂઆતમાં તો પોતાના અને ગ્રીક રાજાના ભેગા નામથી સિક્કા પાડ્યા. તેની આગલી બાજુએ હર્મેઓસનું ચિત્ર અને ગ્રીક અક્ષરોમાં તેના ઇલ્કાબો હતા. થોડા સમય પછી તે પરિચિત ચિત્ર રાખીને તેણે નીચેના અક્ષરમાં પોતાના નામ અને ઇલ્કાબ દાખલ કર્યાં. આની પછી હર્મેઓસના ચિત્રને બદલે તેણે ઓગસ્ટસનું મુખચિત્ર રાખ્યું. આમ કરી તેણે એ સમ્રાટના દિન-પર દિન વધતા જતા યશને માન આપ્યું. એ રોમન સમ્રાટે એક પણ ઘા માર્યા શિવાય, માત્ર રોમન નામના ધાકથી જ તેના સમય પહેલાં તેત્રીશ વર્ષ અગાઉ પાર્થિયનોને હાથ ગયેલાં ક્રેસસનાં નિશાન પાછાં આપવાની પાર્થિયનોને ફરજ પાડી.

પહેલા કડફિસિઝના જે સિક્કામા રાજાનું મુખચિત્ર તદ્દન કાઢી નાંખી આગલી બાજુ નંદી તથા પાછલી બાજુ બેક્ટ્રિયન ઉંટ હોય છે તે આ ઉપર વર્ણવેલા સિક્કા કરતાં પછીના છે. એ ચિત્રો ભટકતી ટોળીઓને હાથે થયેલી હિંદની છતની સારી સૂચક સંજ્ઞા છે.

સિક્કાઓરૂપી નોંધનો અર્થ

આમ સિક્કાઓની નોધ તે સમયના રાજકીય ઇતિહાસનો સ્પષ્ટ રીતે વંચાય એવો સાર રજુ કરે છે, અને મધ્ય એશિયાના વિશાળ મેદાનોમાંથી આવતાં ટોળાઓના પાછા ઠેલી ન શકાય એવા ધસારાથી ગ્રીક

સત્તાની છેલ્લી ચોકીઓ કેવી રીતે ઉડી ગઈ તે વાત સંક્ષેપમાં કહી બતાવે છે

ગ્રીસ અને હિંદનો સંસર્ગ

હાલની યુરોપીય સભ્યતા ગ્રીસની મહાન ઋણી છે એવા પાકા ખ્યાલમાં ગળાડૂબ રહેલો યુરોપીય ઇતિહાસકાર હિંદમાંથી ઉડી ગયેલી ગ્રીક સત્તાની ઘોર પાસે ઉભો રહે છે ત્યારે ગ્રીસ તથા હિંદના સંસર્ગનું પરિણામ શું આવ્યું એવો પ્રશ્ન તેને માટે અનિવાર્ય જ છે મોટા લશ્કરો જેના ધસારા આગળ છોડાં પેઠે ઉડી જતા હતા એવા ઘોડેસ્વાર લશ્કરના પ્રતાપી સરદાર તરીકે હિંદ મહાન સિકંદરને પીછાનતું હતું કે જાણે કે અજાણે પાશ્ચાત્ય સભ્યતાના પ્રથમ પ્રચારક અને આદર્શ સંસ્થાના જનકરૂપે તેને જાણતું? પંજાબમાં ઘણા સમય સુધી ટકી રહેલો ગ્રીક અમલ સિક્કાઓ સિવાય પોતાની હયાતિની કાંઇ પણ નિશાની મૂક્યા વગર સંસ્કારહીન જંગલીઓના ટોળાના ધસારા આગળ અલોપ થઇ ગયો કે હિંદ સમાજના પ્રાચીન પટ પર તેણે કાંઇક ગ્રીક છાપો પાડી હતી?

નીઝનો મત

ઉપર આપેલા સવાલોના ઘણા પરસ્પર ભિન્ન અને વિરોધી જવાબ આપવામાં આવ્યા છે, પણ હિંદ પર સિકંદરની ચઢાઈ તથા તેના વાયવ્ય મોખરા પરના હિંદી-ગ્રીક રાજ્યોની હિંદી સમાજ પર ગ્રીક સભ્યતાની છાપ પાડતા પ્રભાવને અયોગ્ય મહત્વ આપવાની વૃત્તિ યુરોપીય વિદ્વાનોમાં ઘણી સામાન્ય છે એ તો નિર્વિવાદ વાત છે 'ગ્રીસ'ના આવા પ્રભાવમાં અત્યંત શ્રદ્ધા દર્શાવનાર મત ડૉ. નીઝનો છે તેની તો એવી ખાનગી થયેલી છે કે સિકંદરની ચઢાઈ પછીથી થયેલી હિંદની તમામ અભિવૃદ્ધિ આડકતરી રીતે તે ચઢાઇને જ આભારી છે અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે સેલ્યુકસ નિકેટરનું આધિપત્ય સ્વીકારેલું હતું આવા ખ્યાલ આપણી પાસે પડેલા પુરાવાના

એટલા ચોખ્ખી રીતે વિરોધી છે કે તેના રદ્દીઓ આપવાની જરૂર આપણને ભાગ્યે જ જણાય; છતાં ઘણા નામાંકિત અંગ્રેજ લેખકોએ તેમને કેટલેક અંશે સ્વીકાર્યા છે. તેઓ એમ માને છે કે યુરોપ તથા એશિયાના ઘણા ભાગોની માફક હિંદ પણ 'ગ્રીક ભાવનાઓ'ની અકળ અસરને વશ થયું હશે.

સિકંદરનો હિંદ પર નહિ જેવો પ્રભાવ

આમ હોવાથી સિકંદરની ચઢાઈથી માંડી ઇ. સ.ના પહેલા સૈકામાં કુશન અથવા હિંદી શક જીત સુધીનાં લગભગ ચાર સૈકા જેટલા સમયાંતરમાં હિંદ પર ગ્રીક સભ્યતાની છાપ કેટલી પડી તેનો નિષ્પક્ષપાત રીતે અને મતાગ્રહ વગર વિચાર કરવો યોગ્ય છે. સિકંદરે હિંદમાં જે જે કાંઈ કર્યું તેથી હિંદ ગ્રીક ભાવનાપ્રધાન થયું નહોતું એવો મત તે હિંદમાંથી પાછો હઠ્યો તે બીના વર્ણવતા પ્રકરણમાં દર્શાવવામાં આવી છે; પણ ચારસો વર્ષના સમયાંતર દરમિયાન હિંદની સભ્યતા પર ગ્રીક સભ્યતાની શી અસર થઈ એ વધારે સામાન્ય પ્રશ્નના સંબંધમાં તેની આગળ પડતી બાબતોનું પુનઃ સ્મરણ કરાવવું સલાહભર્યું છે. આ બાબતનો ખરો નિર્ણય કરવા માટે સાલવારી યાદ રાખવાની જરૂર છે. સિકંદર હિંદમાં ફક્ત ઓગણીશ મહિના જ રહ્યો. તેની યોજના ઘણી સર્વગ્રાહી હશે તોપણ નિરંતર ચાલતાં યુદ્ધોની ધમાલવાળા એ ઓગણીશ માસમાં હિંદી સમાજ તથા રાજ્યતંત્ર પર કાંઈ ભારે અસર થાય એવું અથવા ગ્રીક સંસ્થાઓને ચોક્કસ અને ચિરસ્થાયી પાયા પર મૂકાય એવું કાંઇ એ કરી શક્યો હોય એ માનવું દેખીતું જ અસંભવિત છે. ખરી વાત તો એ છે કે તેણે એવું કાંઈ કર્યું જ નહોતું; અને તેના મરણ પછી બે વર્ષમાં જ સિંધુ નદીની ખીણમાં યુડીમોસની સરદારી નીચેની કેટલીક નાની પલટણો સિવાય ગ્રીક અમલનું આખું તંત્ર તદ્દન જ ઉડી ગયું. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૬ ના વર્ષ પછી એનું કાયમ નિશાન રહ્યું નહિ. સિંધુ નદીના મુખ આગળની

મુસાફરીની શરૂઆતમા સિકંદરે હરાવેલા મીહાના પહાડોના પ્રદેશના રાજા સૌભૂતિએ ગ્રીક નમૂનાની નકલ કરી સિક્કા પાડયા તે સિવાય હિંદ પર સિકંદરની સીધી અસરનુ બીજુ કાઇ પણ નિશાન મળતુ નથી

સેલ્યુકસ નિકેટરની નિષ્ફળતા

સિકંદરના મરણ પછી વીશ વર્ષે, સેલ્યુકસ નિકેટરે સિંધુની પૂર્વે આવેલા સિકંદરે જીતેલા મુલક પાછા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમા તે નિષ્ફળ થયો એટલુજ નહિ પણ સિકંદરે અલ્પ કાળ માટે રોકેલો મુલક અને તે ઉપરાંત સિંધુ નદીની પશ્ચિમે આવેલા એરિઆના પ્રાંતનો ઘણો મોટો ભાગ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને આપી દેવાની તેને ફરજ પડી સેલ્યુકસના એલચી મેગાસ્થનીસે ઘણી સારી રીતે વર્ણવેલો હિંદી-સમાજ હિંદી ઘાટીનો હતો તેમા કેટલીક બાબતો ઇરાનમાથી લેવામા આવી હતી પણ ગ્રીસમાથી તો કાઇ બાબત લેવામા આવી નહોતી હિંદની અભિવૃદ્ધિનો સિકંદરની સંસ્થાઓ પર કોઇપણ જાતનો આધાર છે એમ જાહેર કરવા માટે ખરી બીનાનો કાઇ પણ સંગીન પાયો નથી

મૌર્ય રાજ્ય

સિકંદરના મરણ પછી ૮૦ કે ૯૦ વર્ષ સુધી મૌર્ય સમ્રાટોના મજબૂત હાથે કોઇપણ પરદેશીના આક્રમણ સામે હિંદનુ રક્ષણ કર્યુ અને તે સમ્રાટો તેમના પડોશી ગ્રીક સમ્રાટો સાથે સમોવડીઆનો સબંધ રાખતા હતા એન્ટિઓકસ અને ટોલેમી પાસેથી ગ્રીક સ્વ્યાલો લેવાને બદલે તેમને બૌદ્ધ સંપ્રદાયના ઉપદેશનો લાભ આપવા માટે અશોક વધારે આતુર હતો મૌર્ય સમય દરમિયાન હિંદના પ્રતિમા વિધાન તથા ચિત્રકળા એ સિકંદરના ગ્રીક નમૂનાઓ-માથી કાઇક પ્રેરણા મેળવી એ બીના ખરી હોય એમ જણાય છે પણ એ અસર તો હિંદી સભ્યતાની કોર ઉપર જ થઇ હતી

હિંદુ સંસ્થાઓની ઘટનાને કોઇ મુદ્દાની વાતમાં પલટવા તે તદ્દન અશક્ત નિવડી હતી.

મહાન એન્ટિઓકસની ચઢાઇ

સેલ્યુકસ નિકેટરની હાર પછી લગભગ સો વર્ષ સુધી કોઇ ગ્રીક સમ્રાટે હિંદ પર ચઢાઈ કરવાની હિંમત ન કરી. પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૬ માં મહાન એન્ટિઓકસ હાલ અફઘાનિસ્તાનને નામે ઓળખાતા મુલકના પહાડોમાંથી કુચ કરી ચઢી આવ્યો અને એક સ્થાનિક રાજા પાસે લઢાઇના દંડ તરીકે હાથી તથા રોકડ નાણું લઇ કંદહાર અને સિસ્તાન રસ્તે પોતાને મુલક પાછો ફર્યો. આવી ટુંક મુદતીઆ ઝુંબેસથી હિંદની સંસ્થાઓ પર ભાગ્યે જ નજરે ચઢે એવી અસર થાય. સિંધુ નદીની પૂર્વે આવેલાં હિંદના ઘણાં રાજ્યોને તો એ ચઢાઇની ખબર સુદ્ધાં પડી નહોતી.

ત્યાર પછીની ગ્રીક ચઢાઇઓ

આ સમય પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૪ સુધીનાં લગભગ અર્ધી સદીના સમયાંતરમાં વધારે ઓછે અંતરે ડેમેટ્રિઓસ, યુક્રેટાઇડિસ, અને મીનેન્ડરે ચઢાઇઓ કરી. એન્ટિઓકસ કરતા એ સરદારો હિંદમા વધારે દૂર સુધી ઘૂસી ગયા હતા. પણ એ બધી માત્ર ટુંક મુદતીઆ ધાડો જ ગણી શકાય. હિંદની પ્રાચીન અને જડ ઘાલી બેઠેલી સભ્યતા પર તેની ગંભીર અસર થવાનો સંભવ જ નહોતો. એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે એક હિંદુ ખગોળવેત્તાને હાથે રચાયેલા કહેવાતા એક પુસ્તકમાં ગ્રીકોને 'દુષ્ટ વિક્રાંત યવનો' તરીકે વર્ણવેલા છે. સિકંદર તથા મીનેન્ડરને હિંદવાસીઓએ બળવાન પરાક્રમી સરદારો તરીકે ઓળખેલા છે; શિષ્ટતાના પ્રચારકો તરીકે નહિ. તેઓ તેમને અસંસ્કારી—જંગલી લોકો લેખતા. તેમનાથી તેઓ

બીતા હતા એ ખરૂ પણ તેમને અનુકરણ કરવા યોગ્ય નહોતા માનતા, એ નિશક વાત છે

પૂર્વે પશ્ચિમ પાસે કાઇ શીખી લેવાની હોશ ભાગ્યે જ દેખાડી છે, અને નાટક તથા બહાર ઉપમેલા નકશી કામ જેવી બાબતોમા તેમણે યુરોપીય ગુરૂઓના ખ્યાલો લેવાની પરવા કરેલી છે, ત્યારે એવી રીતે બહારથી લીધેલી વસ્તુઓને તેમણે એવો તો દેશી લીબાસ પહેરાવી દીધો છે કે ઘણા ઝીણા અને વિદ્વાન ચર્ચાકરો પણ ભાર મૂકીને એ હિંદુ નકલકારોની કૃતિઓને નવી તરીકે જ જાહેર કરે

પંજાબમા ગ્રીક વગાહત ઇ સ પૂ ૧૯૦ થી ઇ સ ૨૦ મા કુશનોએ હર્મેઓસની સત્તાનો ધ્વસ કર્યો ત્યા સુધીના બે સદી કરતા વધારે લાબા સમયમા આખો પંજાબ અથવા તેનો ઘણો મોટો ભાગ તેમજ તેની પડોશના મુલક વધારે ઓછા ગ્રીક અમલ નીચે રહ્યા આમ હોવાથી એ મુલકોમા ગ્રીક પ્રભાવ પડ્યાના ચોખ્ખા નિશાન જોવાની આશા આપણે રાખી શકીએ પણ ત્યા પણ ગ્રીક અમરના ચિહ્ન અચબો ઉપજાવે એટલા થોડા અને નજીવા છે ડેમેટ્રિઓસ અને યુક્રેટાઇડિસના સમયથી બે ભાષા વાપરનારા અને તે પહેલા આગલી બાજુએ ગ્રીક લખાણવાળા ગ્રીક ઘાટીના સિક્કાઓ સિવાય, લાબા સમય સુધી ટકી રહેલા એ પરદેશી રાજ્યનુ બીજુ કાઈ પણ નિશાન ભાગ્યેજ આપી શકાય એમ છે એ સિક્કાઓથી એટલુ તો સારી રીતે સાબીત થાય છે કે હિંદના મોખરા પરના રાજ્યોના દરબારમા કેટલેક અશે ગ્રીક ભાષા વપરાતી હતી, પણ પાછલી બાજુએ દેશી લખાણ દાખલ કરેલુ હોવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે એ ગ્રીક ભાષા લોક સમસ્ત સમજતા નહોતા એ ભાષામા લખાયેલા કોઈ લેખ હજુ સુધી મળ્યા નથી અને હિંદના લેખોની નોંધમા ગ્રીક નામો નહિ જેવા જ મળી આવે છે

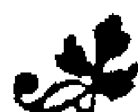
ગ્રીક સ્થાપત્યનો અભાવ

ગ્રીક નમુના અને રસિકતાની અસરનાં ચિહ્ન લલિતકળાના ક્ષેત્રમાં જોવામાં આવે છે, અને હિંદી, ઇરાની અને ગ્રીક તત્વોનાં સુસંયોગથી મૌર્ય સ્થાપત્યે ઘણું ઉચું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ગ્રીક યોજનાને અનુસરી કોઇ મકાન બાંધવામાં આવ્યાં હોય તો દેખીતી રીતે તે માત્ર ગાંધારમાં જ હતા. ઇ. સ. ૮૦ ની સાલના અરસામાં ગ્રીક થાંભલાઓવાળું એક મંદિર તક્ષિલામાં મળી આવ્યું છે; પણ તે અર્ધું પરદેશી છે અને કોઇપણ રીતે તે ખાસ હિંદી કેંદ્ર નથી. એ મકાનની યોજના ગ્રીક નથી અને પરદેશી ઘાટના એના થાંભલા માત્ર ઉપર લીધેલા શણગાર જેવા છે. હિંદી–ગ્રીક સ્થાપત્યના વહેલામાં વહેલા હાથ આવેલા નમુના પણ એઝીઝના અમલના એટલે એ જ સમયના છે. એમાંનો એક પણ નમુનો ડેમીટ્રિઓસ, યુક્રેટાઇડિઝ અને મીનેન્ડરના સમયનો નથી તો પછી સિકંદરના સમયના સ્થાપત્યના નમુનાની તો વાત જ શી કરવી? પેશાવરની આસપાસના ગંધાર નામથી ઓળખાતા પ્રદેશની મશહુર સ્થાપત્ય કૃતિઓ ઘણી પાછળની છે અને ગ્રીક તથા રોમન કળાના ખીચડાની સંતતિ રૂપ છે.

ઉપસંહાર

આ બધી વાતનો સારાંશ એટલો જ છે કે સિકંદર, મહાન એન્ટિઓકસ, ડેમીટ્રિઓસ, યુક્રેટાઇડિસ અને મીનેન્ડરની ચઢાઇઓ, તે ચઢાઈ કરનારાઓની ગમે તે ધારણા હોય તો પણ, માત્ર હથિયારબંધી ચઢાઇઓ જ હતી અને તેનાથી હિંદી સંસ્થાઓ પર કાંઈ જ દેખાય એવો પ્રભાવ ન પડયો. પંજાબ તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં લાંબા સમય સુધી ગ્રીક રાજાઓનાં અમલ અને વસવાટ રહ્યાં છતાં તેથી તે પ્રદેશ પર ગ્રીસનો પ્રભાવ પાડવાની બાબતમાં નહિ જેવી જ અસર થઇ હતી. ગ્રીક રાજકીય સંસ્થાઓનો તેમજ તેના સ્થાપત્યનો સામાન્ય રીતે અસ્વીકાર કરવામાં

આવ્યો હતો, પણ શણગારની કળાના વિષયમાં ગ્રીક નમૂનાનો કાંઈક અંશે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો અને રાજાઓના દરબારના અમલદારોને ગ્રીક ભાષાનો વધારે ઓછો પરિચય હશે. બધાને ખાતર પોતાના ઉપરીની ભાષા શીખવાની ગરજ હશે એવા કેટલાક દેશી અમલદારોને ગ્રીક સાહિત્યનો કાંઈક પરિચય હશે એ બનવા જેવું છે, પણ તે ભાષાનો બહુ બહોળો પ્રચાર તો નહોતો. આપણે જે સમયાંતરની વાત કરીએ છીએ તેના લગભગ અંત ભાગ સુધી હિંદી સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનપર ગ્રીક લેખકોનો પ્રભાવ ભાગ્યે જ જોઈ શકાય છે. હિંદની સભ્યતા પર પાછળથી પડેલી વધારે અગત્યની ગ્રીક તથા રોમન અસરની નોંધ સંક્ષેપમાં આવતા પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.

પરિશિષ્ટ

બેક્ટ્રિયન અને હિંદી-ગ્રીક રાજા તથા રાણીની કક્કાવારી યાદી

સંખ્યાંક	નામ	ગ્રીક ઉપનામ	ટીપ
૧	એગેથોકલીઆ	થીઓટ્રોપોસ	ઘણું કરીને પહેલા સ્ટ્રેટોની મા તેની બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન રાજવહિવટ ચલાવતી હતી.
૨	એગેથોકલીસ	ડિકેઇઓસ	સંખ્યાંક ૨૮ વાળા પેન્ટેલીઓનની પછી આવ્યો અને પહેલા યુથીડીમોસ અથવા ડેમીટ્રિઓસનો સમકાલિન હતો.
૩	એમિન્ટાસ	નિકેટર	હર્મેઓસ કરતાં કાંઇક વહેલો થઇ ગયો હતો.
૪	એન્ટિઅલ્કિડાસ	નિકેફોરોસ	ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૧૫૦ ના અરસામાં યુક્રેટાઇડિસના અમલની શરૂઆતમાં તેનો સમકાલીન તક્ષિલાનો રાજા હતો એમ જણાય છે.
૫	એન્ટિમેકોસ પહેલો	થીઓસ	કાબુલમાં સંખ્યાંક ૧૩ વાળા બીજા ડાયોડોટસની પછી ઘણુંકરીને આવ્યો.
૬	એન્ટિમેકોસ બીજો	નિકેફોરોસ	સંખ્યાંક ૧૭ વાળા યુક્રેટાઇડિસની પછીનો અથવા કદાચ તેનો સમકાલીન.
૭	એપોલોડોટસ	સોટર, મીગાસ, ફિલોપેટર	ઘણુંકરીને યુક્રેટાઇડિસનો છોકરો અને હિંદની સરહદના તમામ મુલકનો રાજા

૮	એપોલોફેનિસ	સોટર	ઘણુકરીને પૂર્વ પંજાબમા પહેલા કે બીજા સ્ટ્રેટોનો સમકાલીન
૯	આર્કીબિઓમ	ડિકેઇઓમ, નિકેફોરોસ	ઘણુકરીને હેલીઓકલીસ જોડે સંબધ ધરાવનાર.
૧૦	આર્ટેમિડોરોસ	એનિકેટોસ	મીનેન્ડર પછીનો
૧૧	ડેમીટ્રીઓસ	એનિકેટોસ	સંખ્યાક ૧૮ વાળા પહેલા યુથીડીમોસનો છોકરો.
૧૨	ડાયોડોટસ પહેલો		એના સિક્કા હાથ નથી લાગ્યા, આશરે ઈ સ પૂર્વે ૨૫૦ થી ઈ સ પૂર્વે ૨૪૫
૧૩	ડાયોડોટસ બીજો	સોટર	સખ્યાક ૧૨ વાળાનો પુત્ર
૧૪	ડાયોમીડીસ	સોટર	સખ્યાક ૧૭ વાળા યુક્રેટાઇડિસ સાથે સબધ ધરાવતો જણાય છે
૧૫	ડાયોનીસિયમ	સોટર	એપોલોડોટસ પછીનો
૧૬	ઇપેડર	નિકેફોરોસ	ઘણુકરીને સખ્યાક ૧૭ વાળા યુક્રેટાઇડિસ પછીનો
૧૭	યુક્રેટાઇડિસ	મિગાસ	પહેલા મિથ્રાડેટિસનો સમકાલીન, ઈ સ પૂર્વે ૧૭૫ થી ૧૫૬ ના અરસામા
૧૮	યુથીડીમોસ પહેલો		સખ્યાક ૧૩ વાળા બીજા ડાયોડોટસ પછીનો, ઇ સ પૂર્વે ૨૩૦ થી ૨૦૦ ના અરસામા
૧૯	યુથીડીમોસ બીજો		ઘણુકરીને સખ્યાક ૧૧ વાળાનો પુત્ર
૨૦	હેલીઓકલીસ	ડિકેઇઓસ	સખ્યાક ૧૭ વાળાનો પુત્ર બેક્ટ્રિયન વશનો છેલ્લો રાજા
૨૧	હર્મેઇઓસ	સોટર	કાબુલના હિંદી-ગ્રીક રાજાઓમા છેલ્લો-ઇ સ પૂર્વે ૧૦ થી ઈ સ ૨૦ ના અરસામા.
૨૨	હિપોસ્ટ્રેટોસ	સોટર, મિગાસ	ઘણુકરીને એપોલોડોટસની પછી થયો

૨૩	ક્લિઓપી		હર્મેઓસની રાણી.
૨૪	લેઓડાઇકી		યુક્રેટાઇડસની મા.
૨૫	લીસઆસ	એનિકેટોસ	સંખ્યાંક ૪ વાળા એન્ટિએલ્કિડાસનો પૂર્વગામી.
૨૬	મીનેન્ડર	સોટર, ડિકેઇઓસ	યુક્રેટાઇડિસ પછીનો. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ ના અરસામાં હિંદપર ચઢાઈ કરી; ગાર્ડનર એને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૦ ના અરસામાં મૂકે છે.
૨૭	નિકિઆસ	સોટર	યુક્રેટાઇડિસ પછીનો એના સિક્કા માત્ર ઝેલમ જીલ્લામાં જ મળી આવે છે.
૨૮	પેન્ટેલીઅન		પહેલા યુથીડીમોસ કે ડેમિટ્રિઓસનો સમકાલીન. ઘણું કરીને સંખ્યાંક ૨ વાળા એગેથેકલીસની પહેલાં થયો. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૦ ના અરસામાં.
૨૯	પ્યુકેલેઓસ	ડિકેઇઓસ, સોટર	હિપોસ્ટ્રેટોસનો સમકાલીન.
૩૦	ફિલોગ્ઝેનોસ	એનિકેટોસ	ઘણું કરીને સંખ્યાંક ૬ વાળા બીજા એન્ટિમેકસની પછી થયો.
૩૧	પ્લેટો	એપિફેનીસ	ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૫; સંખ્યાંક ૧૭ વાળા યુક્રેટાઇડિસનો સમકાલીન; ઘણું કરીને સિસ્તાનનો રાજા.
૩૨	(?) પોલીગ્ઝેનોસ	એપિફેનીસ, સોટર	ખાસ પ્રકારના એના સિક્કાના ખરાપણા વિષે પ્રો. રેપ્સનને શંકા છે.
૩૩	સ્ટ્રેટો પહેલો	સોટર, એપિફેનીસ, ડિકેઇઓસ	હેલીઓકલીસનો સમકાલીન. ઘણા લાંબા સમય સુધી રાજ્ય કર્યું.
૩૪	સ્ટ્રેટો બીજો	સોટર	સંખ્યાંક ૩૩ નો પૌત્ર.

૩૫	ટેલીફોસ	યુર્ગેટિસ	૧૮૯૮ ના જે એ એસ બી ના પહેલા ભાગનુ પૃષ્ટ ૧૩૦
૩૬	થિઓફિલોસ	ડિકેઇઓસ	૧૮૯૭ ના જે એ એસ બી ના પહેલા ભાગનુ પૃષ્ટ ૧ લીસીઆસ જોડે સબધ ધરાવે છે
૩૭	ઝોઇલોસ	સોટર, ડિકેઇઓસ	દેખીતી રીતે એપોલોડોટસ પછીનો અને ડાયોનીસીઓસનો લગભગ સમકાલીન ઘણુ કરીને પૂર્વ ૫ જાખમા થયો હતો

પરિશિષ્ટ

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૦ થી ઇ. સ. ૪૮ સુધીના સમયના સમકાલીન બનાવો બતાવતો કોઠો.

હિંદની (સીરિયા અને મૌર્ય વંશ સિવાયની) સાલવારી અનિશ્ચિત છે.

ઇ. સ. પૂર્વે	સીરિયા	બેક્ટ્રિયા	પાર્થિયા (ઇરાન)	વાયવ્ય સરહદ; પંજાબ અને કાબુલ	હિંદનો અંદરનો ભાગ	ટીપ
૨૮૦	એન્ટિઓકસ સોટર			મૌર્ય વંશ	મૌર્ય વંશ	
૨૬૨ કે ૨૬૧	એન્ટિઓકસ થીઓસ					
૨૫૦		ડાયોડોટસ પહેલો	અર્સેકિસ પહેલો			
૨૪૮						
૨૪૬	સેલ્યુકસ કેલિનિકોસ (પ્રતિસ્પર્ધી એન્ટ-ઓકસ હીરાક્ષ)					
૨૪૫		ડાયોડોટસ બીજો				
૨૩૨–૧						અશોકનું મરણ
૨૩૦		યુથીડીમોસ				
૨૨૩	એન્ટિઓકસ ત્રીજો (મહાન)					
૨૦૮						બેક્ટ્રિયાના સ્વાતંત્ર્યનો સ્વીકાર

૨૦૬					મહાન ઍન્ટિઓ-કસે કાબુલ પર ચઢાઇ કરી
૨૦૦થી ૧૯૦			ડેમિટ્રિઓસ ઍન્ટિમેકસ યુથીડીમોસ બીજા પેન્ટેલીઅન		ડેમીટ્રીઓસની હિંદમા જીતો
૧૯૦થી ૧૮૦					
૧૮૭			ઍગેથોક્લીસ		
૧૮૫				પુષ્યમિત્ર સુંગ	
૧૭૫	યુક્રેટાઇડિસ				
૧૭૪		મિથ્રાડેટિસ પહેલો			
૧૬૫	યુક્રેટાઇડિસનો પ્રતિસ્પર્ધી પ્લેટો				
૧૬૦થી ૧૪૦			મીનેન્ડર (કાબુલ)		
૧૫૬	હેલીઓક્લીસ		ઍપોલોડોટસ		મીનેન્ડરની હિંદ પર ચઢાઇ
૧૫૫					
૧૪૯				અગ્નિમિત્રસંગ	

૧૪૦થી ૧૩૦		એક્રિટ્રયન વંશનો અંત		એન્ટિઅલ્કિડાસ		એક્રિટ્રયાપર શકોની ચઢાઇ. મિથ્રાડેટિસ પહેલાએ તક્ષિલા જીતી લીધું
૧૩૮						
૧૩૬			ફ્રેટીમ બીજો			
૧૨૪–૨૩			મેથ્રાડેટિસ બીજો			
૧૨૦				સ્ટ્રેટો પહેલો		
૯૫				સ્ટ્રેટો બીજો મોઅસ (પશ્ચિમ પંજાબ)		
૯૦				વોનોનીસ અને વિવિધ ગ્રીક રાજાઓ	વાસુદેવ કણ્વ	
૬૫				એઝીઝ પહેલો		
૭૩				(એરેકોઝિયા)		
૫૮				તક્ષિલા અને મથુરાના સુબા		
૧૦				હર્મેઓસ		
ઇ. સ. ૨૦				કુશનોએ હર્મેઓસની સત્તાનો ધ્વંશ કર્યો		
ઇ. સ. ૨૧				ગોંડોફેરિશ		સેંટ-થોમસ
ઇ. સ. ૪૯				ગોંડોફેરિશનું મરણ		

પરિશિષ્ટ

સત થોમસના ખ્રીસ્તિઓ.

આધારના પુસ્તક

આ પરિશિષ્ટમા હું આ પુસ્તકમા રજુ કરેલી બીનાના સમર્થન કરવા રૂપ મર્યાદિત કાર્યમા જ મારી જાતને રોકીશ સત થોમસની કથા અને દક્ષિણ હિંદમા સત થોમસના ખ્રીસ્તિઓના સંઘોની ઉત્પત્તિ જોડે સંબંધ ધરાવતા પ્રશ્નોની પૂરી ચર્ચા કરવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી તેમના કર્તાના નામ સાથે આપેલા નીચેના પુસ્તકોનો આધાર લેવામા આવ્યો છે —

(૧) મેકેન્ઝી જી ટી — 'હિસ્ટરી ઑફ ક્રિશ્ચિએનિટી ઇન ટ્રાવણકોર' ત્રીજી આવૃત્તિ ત્રાવણકોર સ્ટેટ મેન્યુઅલ ૧૯૦૬ ના બીજા વૉલ્યુમના પૃષ્ઠ ૧૧૪–૨૧૯

(૨) રાય. જી મિલ્ને — 'ધી સીરિયન ચર્ચ ઇન ઇંડિયા' (બ્લૅકવુડ, ૧૮૯૨)

(૩) મેડલીકોટ, બિશપ એ ઇ — ઇંડિયા એન્ડ ધી એપોસલ થોમસ, (નટ ૧૯૦૫)

(૪) રીચર્ડ્ઝ ડબલ્યુ જે — 'ધી ઇંડિયન ક્રિશ્ચિયન્સ ઑફ સેંટ થોમસ (બેમરોઝ, ૧૯૦૮)

સાત દેવળો

સત થોમસે સ્થાપેલા દેવળો રિચર્ડ્ઝ નીચે મુજબ ગણાવે છે (પૃષ્ઠ ૭૭) —(૧) કોટા કાયલિન, (૨) ઓકમંગલમ, (૩) નિરનમ, (૪) ચાઇલ, (૫) કુરક્કેનિ, (૬) નિરલોન, (૭) પલુર જોડણીના થોડા ફેર સાથે મેકેન્ઝી પણ એવી જ યાદી આપે છે પણ તે કુરક્કેનિને બદલે 'માલિઆંકારા' લખે છે રાય (પૃષ્ઠ ૩૬૧) નીચે મુજબની યાદી આપે છે—(૧) ક્રૅન્ગેનોર, (૨) ક્વિલોન, (૩)

પલુર, (૪) પરુર, (૫) દક્ષિણ પલિપુરમ અથવા કોકમંગલમ, (૬) નિરનમ, (૭) નેલ્લકુલ કે જે ચેઇલ કે શેઇલ પણ કહેવાય છે.

'સંત થોમસે સ્થાપેલા સાત દેવળોમાંનું એક પૂર્વ ત્રાવણકોરમાં ચયેલ નામની એક જગાએ હતું. જંગલી પશુને લીધે ઘણા સમયથી તેને છોડી દેવામાં આવ્યું છે, પણ તેનાં ખંડીયેર છે, અને તે પ્રાચીન શોધખોળ કરવા યોગ્ય છે'—આ ટીકા માટે રિચર્ડ્ઝ જવાબદાર છે.

ઉપલી યાદીઓમાંની અસંગતતાની સમજૂતિ હું આપી શકું એમ નથી તેમજ ચયેલ આગળનાં કહેવાતાં ખંડીયેરો વિષે પણ હું કાંઇ વધારે કહી શકું એમ નથી.

પ્રણાલિકથાનું સમર્થન કરતી બીનાઓ

શંકરપુરી તથા પકલોમટ્ટમ એમ બે જગાએ બે કુટુંબોમાંથી ધર્મગુરુને દીક્ષા આપવાનું કામ સંત થોમસે કર્યું એમ મનાય છે. આમાંનું શંકરપુરીવાળું કુટુંબ તો વહેલું મરી પરવાર્યું, પણ બીજું તો ઓગણીશમા સૈકા સુધી રહ્યું એટલું જ નહિ, પણ પોર્તુગીઝ અને ડચ્ચ લોકોના સમયમાં તેણે ધર્મગુરુઓ અને પાદરીઓ પણ પૂરા પાડ્યા હતા. (મેકેન્ઝી પૃ. ૧૩૭; રીચર્ડ્ઝ પૃ. ૭૬).

મી. વી. નાગમ ઐયા લખે છે કે, "સંત થોમસ મલબાર આવ્યો અને ત્યાં તેણે નંબુદિરિનાં કેટલાંક કુટુંબોને ખ્રિસ્તિ ધર્મમા આણ્યાં અને તેમાંના કેટલાંકમાંથી, જેવાં કે શંકરપુરી તથા પકલોમટ્ટમમાંના કુટુંબોમાંથી દીક્ષા આપી ધર્મગુરુ બનાવ્યા એ પ્રણાલિકથા વિષે કાંઇ શંકા નથી. એ પ્રચારકે ઉંચ વર્ણના હિંદુઓમાં પ્રચારકામ કર્યું હતું એવી લોકોના મનમાં ઘણા લાંબા સમયથી ચાલતી આવતી માન્યતાના સમર્થનમા કુન્નમકોલમ નામના દેશમાં વસતી કેટલીક સીરિયન ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીઓના રિવાજ રજુ કરી શકીએ એમ છે. એ નબુદિરિ બૈરાના જેવાં લુગડાં પહેરે છે, અને અપવિત્ર આંખોના દૃષ્ટિપાતથી પોતાનું રક્ષણ કરવા તેમની પેઠે મોટી છત્રીઓ

વડે મો સતાડી ફરે છે વળી તેઓ માત્ર અપવાદરૂપે જ અને તે પણ હમણાના જ પોતાના જેવા કુલવાન શિષ્ટ ટુટુંબો શિવાય લગ્ન સબંધ બાધતા નથી એ જાતિના વર્તન બાબત આ એક ઘણો મહત્વનો પુરાવો છે અને તે એ કિનારે પ્રચલિત જુની પ્રણાલિકથાનુ સમર્થન કરે છે " (મેન્યુઅન, II ૧૨૨)

શહીદી

અબાનસની અકટાની વાર્તાનો મલબાર ભાષાના પાઠની મી ઐયા ત્યારબાદ નોધ લે છે ગ્રિકર્ટે એ વાર્તા વધારે વિગતવાર રીતે એક મલયલમ હસ્તલિખિત પ્રત ઉપરથી આપેલી છે (પૃ ૭૨)

સત થોમસની કોઈપણ સ્થળે શહીદ થયાની વાત શકાને પાત્ર છે, કારણ કે ઇ સ ૨૦૦ ના અરસામા અલેગ્ઝાડ્રિયાનો ક્લીમેટ જેનો આધાર ટાકી બતાવે છે તે હીરેક્લીઅન નામનો એક પ્રાચીન લેખક જણાવે છે કે થોમસની શહીદી નહોતી થઇ (મેડલીકોટ પૃ ૧૭૦) રોમન કેથોલિક લેખકો હીરેક્લીઅને જણાવેલી બીના સ્વીકારતા નથી, પણ જો કોઇ ચાહે તો તે માની શકે છે

સોકોટ્રામા ખ્રીસ્તિ ધર્મ

ઇજીપ્તમાથી સોકોટ્રા ગયેલા ખ્રીસ્તિ દેવળની હયાતિ બાબતની સૌથી પહેલી સાક્ષી કોસ્માસ ઇન્ડિકોપ્લુસ્ટીસની છે એનુ લખાણુ ઈ સ. ૫૩૫ ની સાલનુ છે એ પછી એક હજાર વર્ષે સત ફ્રાસિસ ઝેવિયરે તે દ્વીપમા નામના ખ્રીસ્તિઓના સઘ જોયા તેઓ સત થોમસે બનાવેલા ખ્રીસ્તિઓના વશજ તરીકે પોતાની જાતને ઓળખાવતા હતા ઇ સ ૩૫૪ મા કોન્સ્ટેનટાઇને મોકલેલો પ્રચારક થીઓફાઇલસ સોકોટ્રા ગયો હતો એ માન્યતા ખોટી લાગે છે (મેડલીકોટ પૃ ૧૩૬–૧૩૮, ૧૯૬–૨૦૧) થિઓફાઇલસે મલબારની મુલાકાત લીધી હતી અને તે પ્રદેશમા તેણે

ખ્રીસ્તિ જોયા હતા એમ ધારવામાં બિશપ મેડલીકોટ ખરો છે એમ હું ધારૂં છું.

હિંદની અને સિલોનની પ્રણાલિ કથા ભેગી વાંચતાં મલબારમાં ખ્રીસ્તિ સંપ્રદાયની હયાતિની સાબિતી

સિલોનની પ્રણાલિ કથા છેક ત્રીજા સૈકા સુધી પહોંચે છે. છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતના અરસામાં રચાયેલા 'મહાવંશ' નામના સીલોનના ઇતિહાસથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ગીગર જેને ઈ. સ. ૩૦૨ થી ૧૫ સુધીમાં મુકે છે તે ગોથકાભય અથવા મેઘવર્ણાભયના રાજ્યમા એક વિદ્વાન તામિલ ચાર્વાકે એ શાસ્ત્રાર્થમાં એક ચુસ્ત બૌદ્ધ આચાર્યને હરાવ્યો અને તેમ કરી રાજાની કૃપાનો પાત્ર બન્યો. રાજાએ પોતાના પુત્રનો તેને ગુરૂ નીમ્યો. શાસ્ત્રાર્થમા જીતનારને મહાવંશ 'ભૂતવિદ્યા અને એવી બીજી બાબતોમાં પ્રવીણ' સંઘમિત્ર નામના સાધુ તરીકે વર્ણવે છે. મી. કે. જી. શેશર આય્યર એ કથનનો એવો અર્થ કરે છે કે શાસ્ત્રાર્થમાં સફળ નિવડેલો એ સાધુ હિંદુ હતો. પ્રખ્યાત શવ સાધુ માણિક વાશગર હતો એમ તે માને છે. એ સાધુનાં તામિલમાં લખાયેલાં જીવનવૃત્તાંતોમાં લખેલું છે કે તેની કારકદીના અંત ભાગમાં તેણે સીલોનના રાજાને ધર્મફેર કરાવ્યો. એ રાજા તેજ ગોથકાભયજ હતો અને સંભવ છે કે મહાવંશના કર્ત્તાએ શૈવ સાધુ માણિક વાશગરને બૌદ્ધ ચાર્વાક સંઘામત્ર તરીકે ખોટી રીતે વર્ણવ્યો હોય.

માણિક વાશગર મલબારમાં

સીલોનના રાજાના ધમફેરની પ્રણાલિ કથામાં અથવા તે રાજા મહાવંશમાનો ગોથકાભયજ હતો, એ વાતના ખરાપણા પર વિશ્વાસ મૂકવા આપણે તૈયાર ન હોઇએ; તોપણ માણિક વાશગર મલબાર આવેલો હતો અને તેણે ખ્રીસ્તિ ધર્મ પાળતા બે કુટુંબોને હિંદુધર્મમાં પાછા આણ્યાં હતાં, એવી હિંદી પ્રણાલિકથા માનવામાં આચકો ખાવા માટે મને

કોઇ કારણ જણાતું નથી એ કુટુંબોના વંશજો હજુ પણ 'મણિ-ગ્રામકાર' નામે ઓળખાય છે અને બીજા હિંદુઓની પેઠે તેમને હિંદુ તરીકેના પૂરા હક્ક તેમને નથી કેટલીક પ્રણાલિ કથાઓ એમના હિંદુધર્મમાં પાછા આવ્યાનો સમય ઈ સ ૨૭૦ ના અરસામાં મૂકે છે જો તે વાત ખરી હોય તો મલબારનો ખ્રીસ્તિ સંપ્રદાય વધારે પ્રાચીન હોવો જોઇએ તામિલ સાહિત્યમાંથી મળતી દલીલોની કિંમત હું સમજી શકું છું તે જોતાં માણિક્ક વાચગર ત્રીજા સૈકામાં થઈ ગયો હશે એમ માનવાને ઘણો સારો સ્વતંત્ર પુરાવો છે કેટલાક લેખકો તેને બીજા સૈકાની શરૂઆતમાં પણ મૂકે છે જો તે ખરેખર એટલો બધો વહેલો થઇ ગયો હોય તો મલબારના ખ્રીસ્તિ સંપ્રદાય સાથેનો તેનો સંબંધ જોતાં એ સંપ્રદાય આદ્ય પ્રચારકને હાથે સ્થપાયાની માન્યતાને સારી પુષ્ટિ મળે એમ છે

પ્રકરણ ૧૦ મું

કુશન અથવા હિંદી-શક વંશ.

આશરે ઈ. સ. ૨૦ થી ઈ. સ. ૨૨૫.

યુચીનાં ભ્રમણ

આની પહેલાંના પ્રકરણમા જેની સંક્ષેપમાં નોંધ લેવામાં આવી છે તે મધ્ય એશિયાનાં મેદાનોની ભટકતી જાતોના ભ્રમણોએ હિંદના રાજકીય ભવિષ્ય પર એવી તો અગત્યની અસર કરી છે કે તે કારણે તેની વધારે લંબાણથી ચર્ચા કરવાની જરૂર છે.

ચીનાઈ લેખકોને 'હ્યુંગનુ' નામથી પરિચિત ભટકતા તુર્કીઓની એક ટોળી ઈ. સ. પૂર્વેના બીજા સૈકાની અધવચમાં તે જ મૂળ જથાના એક પાસે આવેલા પ્રતિસ્પર્ધી ટોળાપર સંપૂર્ણ જય મેળવવામાં ફતેહમંદ થઈ. ઘણાખરા વિદ્વાનો આ બનાવનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૫ મુકરર કરે છે પણ ડૉ. ફ્રેંક તેનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૪ અને ૧૬૦ એ બે મર્યાદાઓ વચ્ચે મૂકે છે. એ યુચી લોકોને વાયવ્ય ચીનમાના કાન–સુપ્રાંતમાની જમીન છોડવાની અને નવી ચરાની જમીનની શોધમાં પશ્ચિમ તરફ ખસવાની ફરજ પડી. એ કુચ કરતા ટોળામાં એકથી બે લાખ કામઠીવાળા હોવાનું અડસટ્ટવામા આવે છે; અને બધી ઉમ્મરના અને બંને જાતિના મળી કુલ્લે પાચથી દશ લાખ આદમી એ આખા ટોળામાં હશે.

વુસુમની હાર

પોતાનાં બેસુમાર ઘોડાં, ઢોર અને ઘેટાના નિભાવ માટે જોઈતી અનુકૂળ જગાની શોધમાં પશ્ચિમ તરફ કુચ કરતા જુના નકશાનું ગોબી અથવા તકલા મકન રણની ઉત્તરે કુચા (ઉત્તર અક્ષાંશ ૪૦°૩૮; અને યામ્યોત્તરવૃત્ત ૮૩°–૨૫·)

પાસે થઈ જતા માર્ગે તેઓ વુસુન નામથી ઓળખાતા એક નાના ટોળા જોડે અથડાઈ પડ્યા તે ટોળુ ઇલિ નદી તથા તેના બે દક્ષિણના ફાંટા ટેકેસ અને કોન્જેસના પાત્રમા વસાહત કરી ગયા હતા વુસુન ટોળીમા માત્ર દસ હજાર કામઠીવાળા હતા છતા તેઓ ધીરજથી પોતાની જમીનનો વિનાશ થતો જોઈ નકયા નહિ તેમણે તેનો બચાવ કરવાનો યત્ન કર્યો સખ્યાબળને લીધે ચઢી આવનાર યુચીને જીત મળી વુ-સુનના સરદારને કતલ કરી તેઓ હ્યુઆનત્સાગના ટિસગ તળાવ અથવા ઇસિકકુલ તળાવની પેલી મેર વધારે વિશાળ ચરાની જમીનની શોધમા આગળ વધ્યા એ નવા આવનાર લોકોની ટોળીનો એક નાનો વિભાગ જુદો પડી દક્ષિણ તરફ વળ્યો અને ટિબેટની સરહદ પર વસાહત કરી રહ્યો એ વિભાગ નાના યુચી તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો ટોળીનો મુખ્ય ભાગ 'મોટુ યુચી' એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો તેણે પશ્ચિમ તરફની કુચ ચાલુ રાખી

શકોની હાર

આ પછી યુચીને જે શત્રુ મળ્યા તે શક અથવા સી હતા એ લોકો એક કરતા વધારે ટોળીઓના બનેલા હતા હીરોડોટસ લખે છે કે પારાયન લોકો બધા ભટકતા સીથીયનોને માટે 'શકાઇ' શબ્દ વાપરતા હતા વુ-સુનની પાછળે તથા સરદરિયાની ઉત્તરે રહેતા શક લોકો પણ પોતાની જમીનો બચાવવાના યત્ન કર્યા પણ તેમા તેમને વુ-સુન કરતા પણ ઓછી સફળતા મળી યુદ્ધમા જીતેલા યુચીના ઉપયોગ માટે પોતાની ચરાની જમીનો ખાલી કરવાની તેમને ફરજ પડી અને તેમણે ખાલી કરેલી જમીનો તેઓએ રોકી લીધી નવા વાસની શોધમા નીકળી પડવાની શકોને ફરજ પડી અને આગલા પ્રકરણમા જણાવ્યુ છે તેમ આખરે તેમણે ઉત્તર ઘાટોમા થઈ હિંદમા પ્રવેશ કર્યો

આશરે પદરથી વીશ વર્ષ સુધી યુચી લોક પોતે બથાવી

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦: યુચીની હાર

પાડેલા મુલકમાં કોઇ પણ જાતની દખલ વગર રહ્યા. પણ એટલામાં તેમના જુના શત્રુ હ્યુંગ-નુએ ઉછેરેલો વુ-સુન ટોળીના સરદારનો છોકરો તેમની દેખરેખ નીચે ઉમ્મર લાયક થયો. આ છોકરાએ હ્યુંગ-નુની મદદથી યુચીઓ પર હુમલો કર્યો અને શક પાસેથી તેમણે પડાવી લીધેલી જમીનમાંથી તેમને હાંકી કાઢી પોતાના પિતાના મરણનું વેર લીધું. આમ ફરી વાર પોતાનું ભ્રમણ શરૂ કરવાની ફરજ પડતાં યુચીઓ ઓક્ષસની ખીણમાં દાખલ થયા અને ચીનાઓને ટા-હિયા નામથી પરિચિત ત્યાની શાંત વસ્તીને તેમણે તાબે કરી ઘણુંકરીને ઓક્ષસની દક્ષિણે આવેલા બેક્ટ્રિયા પર યુચીઓની રાજકીય સત્તા સત્વર ફેલાઈ, પણ એ ટોળીનું મુખ્ય મથક તો ઘણાં વર્ષો લગી એ નદીની ઉત્તર બાજુજ રહ્યું અને તે બાજુનાં ચરાંના મેદાન એ નવા આવનારાઓની જરૂરીઆતો માટે પુરતાં હતાં.

યુચીઓ ભટકતા મટી સ્થિર થાય છે

આશરે એક કે બે પેઢી જેટલો સમય જતા યુચીઓની ભટકવાની વૃત્તિ જતી રહી અને તેઓ તે નદીના દક્ષિણે બેક્ટ્રિયામાં અને ઉત્તરે સોગ્ડિયાનામાં વસાહત કરી એક ઠરીઠામ થયેલી પ્રજા પેઠે રહેવા લાગ્યા. હવે તેમનું રાજ્ય પાંચ વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું. આ રાજકીય અને સામાજિક અભિવૃદ્ધિ તથા તેની સાથે સાથે થયેલી વસ્તીની વૃદ્ધિ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦ માં પૂરી થઈ એમ માનવું એ સત્યથી વેગળું નથી.

યુચી રાજ્યનું એકત્ર થવું

આ પછીના એક સૈકા સુધી યુચીના ઇતિહાસ વિષે કાંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી; પણ એ પ્રજાના હિંદુકુશની ઉત્તરના પ્રદેશમાં પાચ વિભાગ પડયા; તે સમયથી આશરે સોએક વર્ષ પછી, એ ટોળીના કુશાન વિભાગનો

સરદાર કે જેને યુરોપી લેખકો સાધારણ રીતે પહેલા કડફિસિઝ તરીકે ઓળખે છે તે પોતાની જોડે સહદાર ટોળાના બધુઓ પર પોતાની સત્તા જમાવવામા સફળ થયો અને આખી યુચી પ્રજાના એકજ સમ્રાટ તરીકે પોતાની જાતને સ્થાપી શક્યો એના રાજ્યા-રોહણને ઇ સ ૪૦ ની સાલના અરસામા મૂકી શકાય અને એ અટકળ લગભગ ખરા જેવી જ છે

યુચી હિંદુકુશ ઓળગે છે

નિર્વાહના સાધનની ઉપરના વસ્તીના જે દબાણે યુચીના ટોળાને ચીનની સરહદથી હિંદુકુશ સુધીની લાબી અને વિકટ કુચ કરવાનુ માથે લેવા પ્રેર્યું હતુ તે જ દબાણે હવે તેને એ અટકાવની પણ પેલી મેર હાક્યુ અને તે પર્વતની દક્ષિણે આવેલા પ્રાતોને કબજે કરવાનુ મહાભારત કાર્ય માથે લેવા પહેલો કડફિસિઝને ઉત્તેજ્યો

પહેલા કડફિસિઝનો મુલક

તેણે કિ-પિન તેમજ કાબુલનો મુલક કબજે કર્યો કિ-પિન એટલે ગાંધાર એમ આપણે સમજી શકીએ એના લાબા અમલ દરમિયાન તેણે બેકટ્રિયામા પોતાની સત્તા મજબૂત કરી અને પાર્થિયનો પર ચઢાઇ કરવાની તક પણ સાધી આમ તેનુ રાજ્ય ઈરાનની સરહદથી છેક સિંધુ સુધી અથવા તો ઝેલમ સુધી વિસ્તરતુ હતુ અને તેમા હાલના બુખારાના ખાનનો પ્રદેશ, સોગ્ડિઆનાનો તેમજ હાલના અફ્ઘાનિસ્તાનના રાજ્યમા આવી ગયેલા બધા મુલકોનો સમાવેશ થતો હતો આટલા બધા ચઢી આવનાર સામે સફળતાથી ટકી રહેનાર અફ્ઘાનિસ્તાનની ઉચ્ચ ભૂમિના ખડતલ પહાડીઓને પૂરેપૂરા જેર કરતા ઘણા વર્ષ લાગ્યા હશે એ જીત અમુક વર્ષમા થઈ એમ ચોક્કસપણે કાંઈ કહી શકાય નહિ, પણ ઇ સ. ૫૦ ની સાલને કાબુલની જીતનો સરાસરી સમય ગણી શકાય.

યુચીના ધસારાને પરિણામે સિંધુની પશ્ચિમે આવેલાં હિંદી–ગ્રીક તથા હિંદી–પાર્થિયન રાજ્યોનો લોપ થયો.

હિંદી–ગ્રીક અને હિંદી–પાર્થિયન સત્તાનો ધ્વંસ

કાબુલના છેલ્લા ગ્રીક રાજા હર્મેઓસની સત્તાનો જંગલી ચઢી આવનારાને હાથે કેવી રીતે ધીરે ધીરે ધ્વંસ થયો એ વાતની રૂપરેખા સિક્કાઓ કેવી સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે તેની સાબિતી આગલા પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે. પંજાબ અને સિંધુની ખીણમાં હિંદી–પાર્થિયન સત્તાનો ધ્વંસ કરવાનું કામ ઘણું કરીને કનિષ્કને માટે રહ્યું હતું.

ઈ. સ. ૭૩: બીજો કડફિસિઝ

એંશી વર્ષની વયે પહેલા કડફિસિઝે પોતાનું જીતોની પરંપરાથી ભર્યો અમલ પૂરો કર્યો. ઇ. સ. ૭૭ કે ૭૮ માં કે એ જ અરસામાં એની પછી એનો છોકરો ગાદીએ આવ્યો. સગવડને ખાતર એને બીજા કડફિસિઝ તરીકે ઓળખવો ઠીક પડશે. આ નવો રાજા કાંઇ તેના બાપ કરતાં ઓછો સાહસિક કે મહત્વાકાંક્ષી નહોતો. તે યુચી રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાના કાર્યમા મચ્યો રહ્યો અને તેની પહેલાના રાજાએ શરૂ કરેલું ઉત્તર હિંદ જીતવાનું કાર્ય તેણે પૂરૂં કર્યું.

તેણે પંજાબ તથા કાશી સુધીનો ગંગાની ખીણનો પ્રદેશ હાથ કર્યો એમ માનવા કારણ છે. સંભવ છે કે તેની સત્તા સિંધુના મુખ સુધી વિસ્તરી હતી. ઈ. સ. ના પહેલા સૈકામાં તે પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા પણ પાછળથી જેનાં નામ સાભળવામા આવતાં નથી એવા નાના પાર્થિયન સરદારોમાના જે કોઇ રડ્યાખડ્યા ટકી રહ્યા હતા તેમને તેણે ઉખેડી નાંખ્યા. જીતાયેલા હિંદી પ્રાંતોનો વહિવટ લશ્કરી સુબાઓને હાથ ચાલતો હતો. કાબુલ નદીની ખીણથી ગાઝીપુર અને ગંગા કિનારાપરના કાશી સુધીના ઉત્તર હિંદના પ્રદેશમાં તેમ જ કચ્છ અને કાઠિયાવાડના પ્રદેશોમાં ઘણા જ સામાન્ય અને સિક્કા-

શાસ્ત્રીઓને નનામા રાજાના સિક્કા તરીકે પરિચિત થયેલા સિક્કા મોટા પ્રમાણમાં પાડનાર એ સુબાઓ હતા

ચીન સાથેનો સબંધ

ઓક્ષસ નદીની ઉત્તરે સોગ્ડિયાનામાં યુચીઓ રહેતા હતા ત્યારે ઈ સ પૂર્વે ૧૨૫ થી ૧૧૫ ના અરસામાં ચાંગ-કીન ચીનના એલચી તરીકે આવ્યો હતો આથી પશ્ચિમના એ અશિષ્ટ, જંગલીઓ મધ્ય રાજ્ય (ચીન) સંસર્ગમાં આવ્યા આ પછી લગભગ સવા સૈકા સુધી ચીનના સમ્રાટોએ સીથિયન સત્તાધીશો જોડે સબંધ ચાલુ રાખ્યો ઈ સ ૮ ના વર્ષમાં સત્તાવાર સબંધ બંધ થઈ ગયો અને ઈ સ ૨૩ માં પહેલા હાન વંશનો અંત આવ્યો ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં ચીનની લાગવગ નહિ જેવી જ થઈ ગઈ હતી આ પછી પચાસ વર્ષે ચીનની મહત્વાકાંક્ષા ફરીથી જાગ્રત થઈ અને ઈ સ ૭૩ થી ૧૦૨ સુધીના ત્રીસ વર્ષના સમયાંતરમાં ચીનો સરદાર પાન-ચાઓ જીત પર જીત મેળવતો ચીનાઈ સેનાને છેક રોમન મહારાજ્યના સીમાડા સુધી લઈ ગયો ચીનની સત્તા આની રીતે આ વખતે પશ્ચિમમાં પહેલાં કદી નહિ પહોંચેલી એટલે દૂર દૂર સુધી વિસ્તરી ઈ સ ૭૩ માં ખોતાનનો રાજા પહેલો તાબે થયો અને ત્યારબાદ બીજા રાજાઓ પણ વશ થયા એ રાજાઓમાં કાશગરનો રાજા પણ હતો આ રીતે રણની દક્ષિણ કોરાણે થઈ પશ્ચિમ તરફ જતી વાટ ચીનના લશ્કર અને વેપાર માટે ખુલ્લી થઈ, એ જ રીતે ઇ સ ૯૪ માં કુચા અને કારાશહર હાથ આવતા ઉત્તરની વાટ પણ મોકળી થઈ

ઈ. સ. ૯૦ ચીન સાથે લડાઈ

વિજયી ચીનાના એકસરખી રીતે આગળ વધવાથી દેખીતી રીતે કુશાન રાજાને ડર લાગ્યો એ રાજા ઘણુંખરું બીજો કડફિસિઝ હશે તે પોતાની જાતને ચીના સમ્રાટનો સમોવડીઓ માનતો હતો અને તેના ખંડિયા

રાજાનું સ્થાન લેવાનો તેને લેશ માત્ર પણ ઇરાદો નહોતો. આથી ઈ. સ. ૯૦ માં ચીનના સમ્રાટની કુંવરીનું માગું કરી તેણે હિંમતથી પોતાનું એ સમોવડીઆપણું જાહેર કર્યું. સરદાર પાન–ચાઓ તેની એ માંગણી પોતાના સ્વામીના અપમાન જેવી લાગી. તેથી તેણે તે લાવનાર દૂતને અટકમાં રાખી સમ્રાટ તરફ મોકલી આપ્યો. પોતા પ્રત્યેનું આવું વર્તન સહન ન થવાથી બીજા કડફિસિઝે ૭૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વારની એક જબરી સેના સજ્જ કરી અને પોતાના સુબા સિની સરદારી નીચે સુંગ–લીંગ અથવા તાઘડુંબાસ પામિરની હારની પેલી મેર ચીનાઓ જોડે લડવા મોકલી. સિનું લશ્કર ઘણુંકરીને આશરે ચૌદ હજાર ફીટ ઉંચાઇવાળા તાશકુર્ઘાન ઘાટમાં થઇ પસાર થતું, પણ એ પર્વત ઓળંગતા પડેલી મુશ્કિલતોથી એવું તો ખોખરૂં થઈ ગયું કે તે બીજી બાજુ નીચે કાશગર કે યારકંદના મેદાનોમાં પહોચ્યું ત્યારે તે બહુ સહેલથી પાન–ચાઓનો ભોગ થઇ પડ્યું. તેણે તેનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો. બીજા કડફિસિઝને ચીનને ખંડણી આપવાની ફરજ પડી, આ સમયના અરસામા ખંડણી લઈ ઘણાં એલચી–મંડળો ચીન આવ્યાની ચીનાઇ ઇતિહાસમા નોંધો છે.

રોમ સાથેનો સંબંધ

ઇ. સ. ૯૯ મા રોમ પાછા ફર્યા બાદ ટ્રોજનને અભિનંદન આપવા આવેલું હિંદી એલચી–મંડળ પોતાની જીતો જાહેર કરવા બીજા કડફિસિઝે મોકલ્યું હશે.

રોમની અસર

યુચીની જીતોથી રોમન મહારાજ્ય તથા હિંદ વચ્ચેના વેપારનો જમીનનો માર્ગ ખુલો થઇ ગયો. કડફિસિઝ પહેલો પ્રથમ તો માત્ર તાંબા તથા કાંસાના સિક્કા પાડતો હતો, પણ પાછળથી કાબુલની જીત પછી તેણે ઓગસ્ટસના રાજ્યના અંત ભાગના કે તેને મળતા ટાઇબેરિયસના સિક્કાનું અનુકરણ કર્યું (ઈ. સ. ૧૪ થી ઈ. સ. ૩૮). હિંદનાં રેશમ, તેજાના, હીરા અને રંગની કિંમત પેટે

રોમના પહેલા સમ્રાટોના સમયમા હિંદમા રોમથી મોટા પ્રમાણમા સોનુ આવવા લાગ્યુ ત્યારે બીજા કડફિસિઝને સોનાના ચલણનો લાભ સમજાયો, અને તેણે મોટા પ્રમાણમા સોનામહોરો પાડી એ મહોરો વજનમા તેમના નમૂનારૂપ રોમન સિક્કાના જેટલીજ હતી અને શુદ્ધતામા તેનાથી બહુ ઉતરે એમ નહોતુ આ અરસામા દક્ષિણ હિંદ રોમન મહારાજ્ય જોડે દરિયા માર્ગે ધૂમ વેપાર કરી રહ્યુ હતુ તે પ્રદેશના સ્થાનિક રાજાઓએ રોમન સિક્કાઓની નકલ કરી સિક્કા પાડવાનો યત્નજ ન કર્યો, કારણ કે હાલ દુનિયાના ઘણા ભાગમા જેમ ઈંગ્લેડના પાઉન્ડ ચલણમા વપરાય છે તેમ રોમથી આવતા સિક્કાજ ચલણમા ચાલુ હતા

કડફિસિઝના અમલનો સમયાત

બીજા કડફિસિઝનુ વિજયી રાજ્ય વધુ લાબુ હતુ એ તો નિર્વિવાદ વાત છે ઈ સ ૭૮ થી ઈ સ ૧૧૦ સુધી એટલે લગભગ ૩૨ વર્ષ તે ચાલ્યુ હશે[1]

---

૧ આ અમલની લબાઈનો કાઈ ચોક્કસ પુરાવો આપી શકાય એમ નથી, પણ બીજા કડફિસિઝની જીતોનો વિસ્તાર તથા તેણે પાડેલા સિક્કાનો જથ્થો એ ચોક્કસ રીતે બતાવી આપે છે કે તેનો અમલ લાબો વખત ચાલ્યો હતો કનિંગહામે તેને ચાલીસ વર્ષનો માન્યો છે મે રજુ કરેલો કનિષ્કનો ઇતિહાસ ઘણે ભાગે બા૦ ઇંડિયન મ્યુઝીયમના મી આર ડી બેનરજીના સ્વતંત્ર અને કિંમતી નિબંધ "ધી સીથિયન પીરિયડ ઓફ ઇંડિયન હિસ્ટરી" (ઇંડિ એન્ટિ ૧૯૦૮ પૃ ૨૫–૭૫) ને આધારે લખાયેલો છે આરાના લેખમા ઉલ્લેખાયેલો કનિષ્ક, વર્ષ ૩ તથા ૧૧ વાળા કનિષ્કનો પૌત્ર હોય એવો પ્રો લ્યુડર્સનો મત સ્ટેનકોનો સ્વીકારે છે તે 'વાઝેષ્ક' ને 'વાસિષ્ક' નો પાઠાતર માને છે એપિ ઇન્ડિ XIV–પૃ ૧૩૦ ff મા તે પોતાનો મત વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે 'સ્ટડીઝ ઓન ધેમ કડફિસિઝ એન્ડ કુશાન ક્રોનોલોજી' એ મથાળાના એક નિબંધમા કે પી. જયસ્વાલ પણ એ મત સ્વીકારતો જણાય છે આરાના લેખમા 'કૈસરસ' 'સીઝર' એ શબ્દને કનિષ્કે ધારણ કરેલી પદવી તરીકે વાચવામા મને લાગે છે કે

બીજા કડફિસિઝ પછી કનિષ્ક થયો. કુશાન રાજાઓમાં તેના એકલાનું જ નામ પ્રણાલિ કથામાં રક્ષાયેલું છે અને હિંદની સરહદ બહાર પણ મશહુર છે. કેટલાક અપરિચિત પ્રાચીન વાતોના રસિક અભ્યાસીઓ સિવાય, યુરોપમાં તેનું નામ બધાને અજાણ્યું છે એ વાત ખરી, પણ તે ટિબેટ, ચીન અને મંગોલીઆની પુરાણ કથામાં જીવંત છે અને તે, તે દેશોમાંના બૌદ્ધ સંપ્રદાયના આદમીઓમાં અશોકના કરતાં ભાગ્યે જ ઓછા મહત્વનું હોય. કનિષ્કની આટલી બહોળી ખ્યાતિ છતાં તેનો ખરો ઇતિહાસ જૂજ છે અને તેનો સમયનિર્ણય શંકાને પાત્ર છે. કમનશિબે ચોક્કસ ચીનાઇતિહાસ લેખકોના ગ્રંથોમાં એક પણ એવો ફકરો નથી મળી આવ્યો કે જે ઉપરથી મધ્ય રાજ્યના ચોક્કસ રીતે નોંધાયેલા ઇતિહાસમાના કોઇપણ ચોક્કસ નામ અથવા બનાવ સાથે તેનું સમકાલીનપણું સિદ્ધ કરી શકાય. જે ચીનાઇ પુસ્તકોમાં તેનો નામનિર્દેશ છે તે બધાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયના ધર્મ પુસ્તકો છે. તે ઐતિહાસિક બીનાઓની ખાણરૂપ થાય એવી જાતનાં નથી. ટિબેટ અને મંગોલીઆનાં પુસ્તકોની પેઠે તે પુસ્તકો ખરૂં જોતાં હિંદી પ્રણાલિકથાના પડઘારૂપ તરજુમાનાં પુસ્તકો છે. એવા પુસ્તકોમાં કેવી કેવી અજબ અને ભૂલભૂલામણી જેવી વાતો તેમાં હોય છે તે ઇતિહાસના

ઈ. સ. ૧૨૦: કનિષ્ક

પ્રો. લ્યુડર્સ ખરો છે. સ્ટેનકોનો એને સંમત થાય છે, પણ એ લેખના અક્ષર એવા ચોખ્ખા નથી કે એ વાત પર બહુ ભાર મૂકી શકાય...... બીજા કડફિસિઝે શક પ્રવર્તાવ્યો એ બહુ બનવાજોગ છે. કનિષ્કના ગાદીએ આવ્યા બાદ અથવા રાજ્યારોહણ પછી ઉત્તર હિંદ તેમજ કાબુલમાં નવો સંવત્ વપરાશમાં આવ્યો હોય અને તેના અનુગામીઓના સમયમાં ચાલુ રહ્યો હોય એ સંભવિત છે. એવી સાલવારીવાળા ખાનગી લેખો તો વર્ષ ૩ થી વર્ષ ૯૯ સુધીના મળી આવે છે. તક્ષિલામાંથી મળી આવતા પુરાવા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કડફિસિઝ રાજાઓ કનિષ્કની પહેલાં થઇ ગયા હતા.

અભ્યાસીને ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર પડે એમ છે કનિષ્ક અને તેની પછીના તરત થયેલા રાજાઓના નામ ઘણા સખ્યાબંધ લેખોમા મળી આવે છે તેમાના કુઠી કરતા વધારે સાલવાળા છે સાલ-વાળા લેખોનો આ મોટો જથ્થો, બધી શકાઓને દૂર કરી, કુશાન વંશાવળીની મુદ્દાની રૂપરેખાને કોઈપણ જાતના વિવાદને સ્થાન ન રહે એવી રીતે સ્થાપશે એવી આશા આપણે રાખી શકીએ પણ કમનશિબે, એ સાલો એવી રીતે નોધાયેલી છે કે તેના વિવિધ અર્થ કરી શકાય

મથુરા જીલ્લાના માટ નામના એક નાના ગામ આગળ કરેલા ખોદકામમાથી કનિષ્કનુ જીવતા માણસના કદનુ જોતા જેવુ બાવલુ અને બીજા બે રાજાઓના માથા વગરના બાવલા મળી આવ્યા છે અગરખાની ચાળપર સાદી લિપિમા કનિષ્કના નામ અને પદવીઓ કોરેલા છે તેના પહેરવેશ અને મજાઈની વિગતો જોવા જેવા છે અને સિક્કામા દેખાય છે તેના કરતા ઘણા જુદા છે

તેનો સમય

સિક્કાના પુરાવાને કેટલાક ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ ઉતારી પાડે છે તે વ્યાજબી નથી પહેલા તથા બીજા કડફિસિઝના સમય પછી અને ઈસ ચાલુ થયા પછી ઘણે સમયે કનિષ્ક થઈ ગયો તથા રોમન મહારાજ્યનો પ્રભાવ તેની ઉપર પડ્યો હતો એ બીના એકલો સિક્કાનો જ પુરાવો ચોક્કસ રીતે સિદ્ધ કરી શકે એમ છે એ બાબતમા મને લેશ માત્ર શકા નથી બીજા ઘણી જાતના પુરાવા ભેગા લેવામા આવે છે ત્યારે તે ઘણા પ્રબળ જણાય છે એવા પુરાવા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કનિષ્ક ઈસ્વી સનના બીજા સૈકાની શરૂઆતના અરસામા ગાદીએ આવ્યો ઘણુ કરીને તો તે ઈ સ ૧૨૦ મા બીજા કડફિસિઝની પછી તરત જ ગાદીએ આવ્યો

કડફિસિઝ રાજાઓ પેઠે કનિષ્ક પુરી પ્રજાના કુશાન વિભાગનો હતો એમા તો કાઈ પ્રશ્નજ નથી તેમની સાથે તેને કાઇ સબધ

નહોતો એમ માનવા પુરતાં કારણ નથી.[1] બીજા કડફિસિઝના અને કનિષ્કના સિક્કા ઘણી જગ્યાએ સાથે સાથે મળી આવે છે. તે બંને ઘણી વાર ચાર પાંખીઆવાળી સંજ્ઞા ધારણ કરતા જણાય છે, અને વજન, સફાઈ તથા આગલી બાજુની છાપની બાબતમાં તે એકબીજા સાથે મળતા હોય છે. કેટલાક અભ્યાસી એમ ધારે છે કે કનિષ્ક, વાશિષ્ક, હુવિસ્ક અને વાસુદેવ અને રાજાઓનો સમૂહ પહેલા કડફિસિઝની પહેલાં થયો. જો આ વાત ખરી હોય તો પહેલા કડફિસિઝના અને વાસુદેવના સિક્કા ઘણી જગાએ સાથે સાથે મળી આવવા જોઇએ અને બીજા કડફિસિઝના અને કનિષ્કના સિક્કા સાથે સાથે ન મળી આવવા જોઇએ. ખરી વાત એ છે કે ઉપર જણાવેલા બંને પ્રસંગોમાં ખરી વાત એથી ઉલટી છે. બીજા કડફિસિઝે ટિએન–ચુ (હિંદ) જીત્યું અને ત્યાર બાદ યુચીના નામથી રાજ્ય કરનાર સરદારો નિમ્યાં; એ પ્રકારનો ચીનનો પુરાવો આપણે સ્વીકારવો જોઇએ. કનિષ્ક, વાશિષ્ક અને હુવિષ્ક જમુના પર મથુરામાં અને કાશ્મીર તેમજ વચ્ચે આવેલા પંજાબમાં સારી રીતે સત્તા જમાવી સ્થિર થયા હતા, એ બાબત

---

૧ કે. પી. જયસ્વાલનો એવો મત છે કે મથુરા પાસેથી મળેલા કનિષ્કના બાવલા પાસે, એક બેઠેલા રાજાનું બાવલું છે તે વેમ કડફિસિઝનું (બીજા કડફિસિઝ) છે, અને કનિષ્ક તેનો પુત્ર હતો. કનિષ્ક બીજા કડફિસિઝનો પુત્ર નહિ પણ વાઝેષ્કનો પુત્ર હતો એવો મત આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં આપેલો છે તેને આ હકીકત જુઠો પાડે છે (જર્નલ ઓફ બિહાર એન્ડ ઓરિસ્સા રીસર્ચ સોસાઇટી, વૉ. ૫. પૃ. ૫૧૧ અને ૬ાં. પૃ. ૧૨–૨૨) કે પી. જયસ્વાલનો મત તથા આરા લેખોમાંના 'કનિષ્ક સંબંધી પ્રો. લ્યુડર્સ' તથા એસ. કોનોના મત ખરા હોય તો કનિષ્ક બીજા કડફિસિઝનો પુત્ર અને તરતનો જ અનુગામી હતો એવું અનુમાન કરવું વ્યાજબી છે. 'નનામા સરદાર' બાબતનો કે પી. જયસ્વાલ એવો ખુલાસો કરે છે કે, 'કુશાન' એ અહેવાલ કડફિસિઝનું અંગત નામ હતું (જે. બી. ઓ. રીસ. સોસાઇટી. વૉ. ૬ાં. પૃ. ૧૭–૧૯): પણ આ પ્રશ્નનો વધારે ખુલાસો થવાની જરૂર છે.

કોઈ વાંચો ઉકેલી શકે એમ નથી. ચીનના ઇતિહાસકારો સાખ પુરે છે તે મુજબ બીજા કડફિસિઝે હિંદની જીત કર્યા પહેલાં તે રાજાઓએ એવું સત્તાનું સ્થાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું તે સમજાવી શકાય એમ નથી. કંટાળો આપે એવા પ્રાચીન વિદ્યાની દલીલની વિગતોમાં ઉતર્યા વગર, હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ બહુમતિએ કનિષ્કના સમૂહને કડફિસિઝ રાજાઓની પછી આવેલા માને છે તેને માટે પુષ્કળ અને સંતોષકારક કારણો છે, એટલું જ કહેવું બસ થશે. આપણી પાસેની માહિતી એટલી અપૂર્ણ છે કે ગમે તે મત સ્વીકારીએ તોપણ અડચણો તો રહેવાની, પણ રાજાઓના નામની સામાન્ય ગોઠવણ બીજી પ્રજાઓના ઇતિહાસની તેમજ કળા, સાહિત્ય અને ધર્મની અભિવૃદ્ધિના બનાવો જોડે ખૂબ બંધબેસ્તી આવે છે.

ઇ. સ. ૧૨૦ તેના રાજ્યનો વિસ્તાર

કડફિસિઝ બીજાની પછી ઇ. સ. ૧૨૦ ના અરસામાં કનિષ્ક આવ્યો એમ આપણે માની લઈએ. તે તેનો નિકટનો સગો હતો. તેના સમયના પ્રણાલિકાકથા, મકાનો અને લેખો સાબિત કરે છે કે આખા વાયવ્ય હિંદ પર તેની સત્તા જામી હતી એટલું જ નહિ પણ દક્ષિણમાં છેક વિંધ્ય સુધી તેમજ પામીરના ઘાટોની પેલી મેરના દૂરના દેશો સુધી તે ફેલાઈ હતી.

કપિશામાં જણેલી પ્રણાલિકાકથા અથવા ઇતિહાસકથા નોંધનાર હ્યુએનત્સાંગ ચોખ્ખી રીતે લખે છે કે "કનિષ્ક ગાંધારમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેની સત્તા પાસેના રાજ્યો પર જામી હતી અને તેનો પ્રભાવ દૂર દૂરના મુલકો પર પડતો હતો." આપણને કહેવામાં આવે છે કે સુંગ-લિંગ પર્વતની પૂર્વ સુધીના વિશાળ પ્રદેશમાં એટલે કે ટાર્મિના પાત્રથી પામીરના પ્રદેશને જુદો પાડનાર, પામીરની હારના ટેકા રૂપ પહાડોની હાર સુધીના પ્રદેશમાં તે વ્યવસ્થા જાળવતો હતો. હિંદમાં કાબુલથી ગંગા કિનારે આવેલા ગાઝીપુર સુધી તેના

સિક્કા હમેશાં કનિષ્કના સિક્કાની સાથે સાથે મળી આવે છે. તેની મોટી સંખ્યા અને વિવિધતા જોતાં કનિષ્કનો અમલ ઘણા લાંબા કાળનો હશે એમ જણાય છે.

રોમ સાથેનો સંબંધ

ઇ. સ. ૧૧૬ માં ટુંક મુદત માટે યુક્રેટિસ તથા ટાઇગ્રિસ નદી વચ્ચેનો મેસોપોટેમિયાનો પ્રદેશ ટ્રાજને ખાલસા કર્યો. આથી રોમન મોખરો યુરો મહારાજ્યની પશ્ચિમ સરહદથી ૬૦૦ માઇલથી ઓછો દૂર આવી ગયો. એ પ્રદેશ ખાલસા થયો તેને બીજેજ વર્ષે હેડ્રિયને યુક્રેટિસની પૂર્વનો મુલક છોડી દીધો તોપણ ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદના રાજ્યકર્તા પશ્ચિમના એ મહારાજ્યનાં કીર્તિ અને સત્તાથી સારી પેઠે પરિચિત હતા એ વાતની શંકાજ નથી.

કાશ્મીરની જીત

પોતાના અમલની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં કાશ્મીરની એકાંત ખીણ જીતવાનું અને ખાલસા કરવાનું કાર્ય કનિષ્કે પુરૂં કરેલું જણાય છે. એ આહ્લાદદાયક પ્રદેશ માટે તેણે પક્ષપાત બતાવ્યો એ વાત તો નક્કી છે. તેમાં તેણે અસંખ્ય મકાનો બાંધ્યાં અને એક શહેર પણ વસાવ્યું. એ શહેરની જગાએ હાલ તો એક નાનું ગામજ છે, પણ તે હજુ તેનું માનવંતુ નામ ધારણ કરી રહ્યું છે. ૧

---

૧. સ્ટીન, રાજતરં, તરજુમો. પુ. i, ૧૬૮–૭૨ વરાહમૂળથી (બારામુલા) શ્રીનગર જવાના ધોરી રસ્તા અને જેલમ નદીની વચ્ચે ઉ. અ ૩૪°–૧૪′ અને પૂ. રે. ૭૪°–૨૮′પર આવેલું કાંસીપોર ગામ કનિષ્કપુરનું સ્થાન બતાવે છે. કાશ્મીરના ઇતિહાસનો પાઠ નીચે મુજબ છેઃ—"પછી આ ભૂમિમાં હુષ્ક, જુષ્ક અને કનિષ્ક નામના ત્રણ રાજા થયા અને તેમણે પોતાનાં નામથી ત્રણ ગામ વસાવ્યાં. વિહાર સાથે જુષ્કપુર વસાવનાર ડાહ્યો રાજા જુષ્ક જયસ્વામીપુરનો પણ સ્થાપનાર હતો. તુરૂષ્ક જાતિમાંથી પેદા થયેલા આ રાજાઓ ધર્મનિષ્ઠ હતા. તેમણે શુષ્કલેત્ર અને બીજાં સ્થાનો આગળ મઠો, ચૈત્યો તથા એવાં બીજાં બાંધકામ ઉભાં કર્યાં છે. (સ્ટીન તરજુમો રાજતર

પાટલિપુત્રપર હુમલો

પ્રણાલિકથા એમ જાહેર કરે છે કે તે હિંદના અંદરના ભાગમાં બહુ આઘે સુધી ઘૂસી ગયો હતો અને મગધની પ્રાચીન રાજ્યધાની પાટલીપુત્રમાં રહેતા રાજાપર તેણે ચઢાઇ કરી હતી. એમ કહેવાય છે કે તે શહેરમાંથી તે અશ્વઘોષ નામના સાધુને પોતાની જોડે લઇ ગયો. આ વાતના જુદા જુદા પાઠાંતરો મળ્યા છતાં કનિષ્ક અને અશ્વઘોષ સમકાલીન હતા એ સાદી વાત ખરી સ્વીકારવા પુરતુ કારણ તો જણાય છે. આ આવૃત્તિમાં સ્વીકારેલી સાલવારી ખરી હોય તો કનિષ્કના અમલ દરમિયાન હિંદી-સીથિયન અથવા કુશાન વંશ, ઉજ્જૈનના શક સુબાઓ મારફત પશ્ચિમ હિંદપર સત્તા ભોગવતો હતો. એ સુબાઓમાંનો એક ચષ્ટાન તો ઘણોખરો કુશાન વંશ જોડે સગાઈ સંબંધવાળો હતો. કનિષ્કના સમયથી વાસુદેવના રાજ્ય સુધી કુશાન રાજ્ય બિહારમાં પણ જામ્યું હતું એમ માનવા કારણ છે.

તેની રાજ્યધાની

હાલનું પેશાવર અને તે સમયનું પુરૂષપુર કનિષ્કનું પાટનગર હતું, અને હાલની પેઠે તે સમયે પણ તે અફઘાન પહાડોથી હિંદના મેદાનોપર જતા રસ્તાની રક્ષા કરતું હતું. જીવનના

પુ ૧ પૃ ૧૬૮-૭૧) કલ્હણ ઉમેરે છે કે એ બળવાન રાજાઓના અમલ દરમિયાન કાશ્મીરનો ઘણોખરો ભાગ બૌદ્ધોને તાબે હતો. તે તેમને બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૧૫૦ વર્ષના સમયમાં મુકે છે, પણ તે અસંભવ છે. જુષ્ક ઉપર જુષ્કિર એવું પર્યાય નામનું સૂચન થાય છે. શ્રીનગરની ઉત્તરે આવેલા સુખુર નામના મોટા ગામની ઘણા સમયની ચાલુ ખ્યાતિથી તેના અસ્તિત્વના સત્યનું સમર્થન થાય છે. વાસુદેવ અને તે એક જ છે એમ સિદ્ધ કરવા પુરતા કારણ નથી. તે કાશ્મીરનો સુબો જ હોય એમ પણ બનવાજોગ છે. એ દેશમાં કનિષ્ક અને હુવિષ્કના સિક્કા પુષ્કળ છે. તુરુષ્ક શબ્દ ઘણીવાર મુસલમાનો માટે વપરાતો. હું ધારૂં છું કે તેનો 'અર્થ ઘાટની પારના પરદેશી' એટલો જ થાય છે. કનિષ્ક તુર્ક જાતિનો હતો એવી માન્યતાનું સૂચન એ શબ્દથી ન થવું જોઇએ.

પાછલા ભાગમાં તે શ્રદ્ધાળુ બૌદ્ધ થયો ત્યારે તે જગાએ તેણે એક મોટો સ્મારક-મિનારો બંધાવ્યો. એ ખરેખર દુનિયાની એક અજાયબીમાં ગણાવા જેવો હતો. નકશીદાર લાકડાના તેર માળમાં લગભગ ૪૦૦ ફીટ જેટલી ઉંચાઈ સુધી તે મિનારો પહોંચ્યો હતો અને તેની ટોચે લોહનું મહાન શિખર હતું. છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમાં ચીના યાત્રી સૅાગ-યુને એ સ્થાનની મુલાકાત લીધી ત્યારે તે ઇમારતનો ત્રણ વાર આગથી નાશ થયો હતો અને તેટલી જ વાર ધર્મિષ્ઠ રાજાઓએ તેને ફરી ઉભી કરી હતી. મગધના દેવપાલના સમયમાં (ઈ. સ. ૮૪૪ થી ૯૨) નાલંદાનો મહાધીપ નીમાયેલો પ્રખ્યાત બૌદ્ધ પંડિત વીરદેવે છેક નવમા સૈકામાં તેની મુલાકાત લીધી ત્યારે પણ એ મિનારા પાસેનો અલૌકિક ભવ્યતાવાળો મઠ બૌદ્ધ વિદ્યાના પીઠ તરીકે આબાદ હાલતમાં ઉભો હતો.

આ પ્રખ્યાત સંસ્થાનો આખર નાશ ગઝનીના મહમદ અને તેની પછીના મુસલમાન રાજ્યકર્ત્તાઓની ચઢાઇઓને પરિણામે થયો હશે એ શંકા વગરની વાત છે. મૂર્તિપૂજાની વિરૂદ્ધના મુસલમાનોનો ઉગ્ર ઉત્સાહ અસંખ્ય મૂર્ત્તિઓથી ખીચોખીચ ભરેલાં બૌદ્ધ તીર્થ-સ્થળો જોઈ ભભુકી ઉઠ્યો હશે અને પરિણામે ઘણાં વિનાશના કૃત્યો તેમને હાથે થયાં હશે.

આગળ જોવામા આવ્યુ છે તેમ કનિષ્કની મહત્વાકાક્ષા કાંઇ હિંદની મર્યાદામા રૂંધાઈ રહે એમ નહોતી.

પાર્થિયન વિગ્રહ

પ્રણાલિકાથામાં 'અતિ મૂર્ખ અને અતિશય તામસી પ્રકૃતિના' એમ વર્ણવાયેલા પાર્થિયાના રાજાએ હુમલો કર્યાને પરિણામે કનિષ્કે તેની જોડે યુદ્ધ કર્યું અને તેમાં તે સફળ થયો એમ કહેવામા આવે છે. એ કથામાં જેને વિષે વાત છે તે રાજા કા તો કોસરોસ (ખુશરૂ) હોય કે પછી ઇ. સ. ૧૦૮ થી ઈ. સ. ૧૩૦ સુધીમા પાર્થિયાની ગાદીના કબજા માટે આપસઆપસમાં તકરાર કરતા રાજાઓમાનો કોઈ હોય.

કાશગર, યારકંદ અને ખોતાનની જીત

ટિબેટની ઉત્તરે અને પામીરની પૂર્વે આવેલા ચીનાઇ તુર્કસ્તાનના વિશાળ પ્રાંત કાશગર, યારકંદ અને ખોતાન હાલની પેઠે તે વખતે પણ ચીનને તાબે હતા તેની જીત એ લશ્કરી દૃષ્ટિએ કનિષ્કનું વણું જ ધ્યાન ખેંચે એવું પરાક્રમ હતું ઈ સ. ૯૦ મા બીજા કડફિસિસે એજ અનરૂ સાહસ ખેડયું હતું, ત્યારે આગળ વર્ણવ્યું છે તેમ તે અપયશ સાથે નિષ્ફળ થયો હતો અને ચીનને ખંડણી ભરવાની તેને ફરજ પડી હતી પણ પાન-ચાઓના મરણ પછી હિંદ અને કાશ્મીરનો કબજો શાંતિથી લઈ તેમાં પોતાનો પગ મજબૂત કરવાને પરિણામે કામ આપી શકે એવા લશ્કરને તાશકુરઘાન વાટની પાર લઇ જવામાં નડતી માણસને થકાવી દે એવી અડચણો દૂર કરવા જેવી સ્થિતિમાં કનિષ્ક હતો હિંદનો વર્તમાન સમયનો કોઇ રાજ્યકર્ત્તા એવી મુશ્કેલીઓની સામે થવાની હિંમત ભાગ્યે જ કરે એનો પૂર્વગામી જે કાર્યમાં નિષ્ફળ થયો તેમાં કનિષ્ક સફળ થયો ચીનને ખંડણી ભરવાના બંધનમાથી તે મુક્ત થયો એટલું જ નહિ, પણ ચીનાઇ મહારાજ્યના એક ખંડિયા રાજ્યને તેણે જામીન રજુ કરવાની ફરજ પાડી એક પ્રમાણભૂત લેખક કહે છે કે તે જામીનમાં હાન વંશના સમ્રાટનો કુંવર પણ હતો, પણ એ વાત કાઇ માનવા જેવી લાગતી નથી જે રાજાના કુટુંબમાથી આ પ્રમાણે જામીન લેવામાં આવ્યા તેનો મુલક કાશગરથી બહુ દૂર હોય એમ જણાતું નથી

જામીનો

જામીનો જોડે રાજવંશીને છાજે એવું વર્તન ચલાવવામાં આવતું ઉનાળો, ચોમાસું તથા શિયાળો એમ ત્રણે મોસમને અનુસરી જુદા જુદા બૌદ્ધ મઠોમાં વાસ આપવામાં આવ્યા હતા ઉનાળાની ગરમી દરમિયાન, બળતા મેદાનોમાં રહેવાનું કષ્ટદાયી હોય છે તે સમયે તેમની સગવડ માટે ખાસ તૈયાર કરેલી કાપુરની

પેલી પાસના હાલના કાફિરિસ્તાનમાં અથવા તે સમયના કપિશની ટેકરીઓની વચ્ચે આવેલા હીનયાનના શાલોક નામના મઠમાં તેઓ ઠંડી લહેરનો અનુભવ કરતા હતા. વસંત, પાનખર અને વર્ષા ઋતુમા તેઓ ગાંધારમા પાટનગરમાંજ રહેતા; અને શિયાળામાં પૂર્વ પંજાબમાં આવેલા અને જેનો નિર્ણય થઈ શકયો નથી એવા એક સ્થાનમાં તેમને રાખવામાં આવતા. એમના નિવાસને કારણે તે સ્થાનને 'ચીના-ભુક્તિ' નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ 'ચીના ભુક્તિ' ના વસવાટ દરમિયાન હિંદના તે ભાગમાં પૂર્વે અપરિચિત એવાં પેડ અને આલુબુખારાનાં ઝાડ દાખલ કર્યાનું માન તેમને આપવામા આવે છે. તેમાના એકે પોતાને વતન જતાં પહેલાં કપિશના મઠમાં દાનરૂપે સોના તથા મોતીનો મોટો જથો મૂકયો હતો, અને જે ઉદાર વર્તણુક તેમની તરફ ત્યાં ચલાવવામા આવી હતી તેની કદર તે ભિક્ષુઓના લાભને અર્થે દાન મોકલ્યા કરતા. ઉપકારવશ સાધુઓએ પોતાના પરોણાનાં ચિત્રો ચીતરાવી મઠની ભીંતો શણગારી. એ પરોણા કાંઇક અંશે દેખાવ અને પહેરવેશમા ચીનાઓને મળતા હતા. ઇ. સ. ૬૩૦ ની વર્ષાઋતુ દરમિયાન હ્યુઆનત્સાંગ કપિસના મઠમાં રહ્યો ત્યારે તેને માલૂમ પડયું કે જેને ત્યા તે ઉતર્યો હતો તે લોકો તેમને દાન આપનાર પરોણાઓની યાદદાસ્ત કાયમ રાખતા હતા, અને તેમના માનમાં પાઠ પૂજા કરતા હતા. ઇ. સ. ૬૩૩–૪ માં તે એ જામીનોના ચીનાભુક્તિ મઠમા પણ ચૌદ માસ સુધી રહ્યો હતો.

ખજાનાની વાત.

કપિશમાંના શાલોક મઠને પેલા જામીને ધનદાનને અર્થે ખજાનો આપ્યો હતો તે વિષે હ્યુઆત્સાંગની જીવન-કથા લખનાર એક વિચિત્ર વાત લખે છે. બુદ્ધના મંડપના પૂર્વ દરવાજાની દક્ષિણ બાજુએ કુબેર કે જંભાલ નામે પણ ઓળખાતા મહાન ભૂત-રાજ વૈશ્રવણની મૂર્તિના પગની નીચે જમીનમાં દાટવામા આવ્યો હતો. એક અધર્મી રાજાએ એ ખજાનો કાઢી લેવાનો યત્ન કર્યો,

પણ તેના રક્ષકદેવની નાખુશી દર્શાવનારે એવા તો ઉત્પાત થયા કે તે બ્હીને ચાલ્યો ગયો એ દાન દેનારની ઇચ્છાને અનુસરી મઠની મરામત કરવા માટે મઠના સાધુઓએ તે ખજાનાનો ઉપયોગ કરવાનો યત્ન કર્યો, ત્યારે પણ એવા જ ઉત્પાત થયા હતા અને તેથી તેઓ બહુ ભયભીત બની ગયા હતા,

હુઆનત્સાંગ એ મઠમા રહેતો હતો ત્યારે મઠના શિખરમા તદ્દન જરૂરી મરામત કરવા માટે એ ખજાનો વાપરવાની પરવાનગી મેળવવા તેના રક્ષક દેવની ઉપર તેની લાગવગ ચલાવવા તેમણે તેને વિનવ્યો તે યાત્રાળુએ એ વિનતિ સ્વીકારી ધૂપ કર્યો, અને તે ખજાનાના રક્ષકદેવને વિધિસર ખાત્રી આપી કે તે ધનનો કાઇ પણ જાતનો બગાડ કે દુરૂપયોગ થવા દેવામા આવશે નહિ ત્યારબાદ એ જગાએ ખોદકામ કરવા માટે કામે લગાડેલા મજુરોને કાંઈ વિઘ્ન નડ્યુ નહિ સાત કે આઠ ફીટની ઉંડાઇએ કેટલાય મણ સોનુ અને મોતીથી ભરેલો મોટો તાંબાનો ચરૂ નીકળ્યો શિખરની મરામત કર્યા પછી વધેલો ખજાનો એ ધર્મવેત્તા કરતા ધર્મ કે અધર્મનો ઓછો વિચાર કરનાર ખોદનારાઓ કયારનાએ ખોદી ગયા છે એ નક્કી છે

અશોકની પ્રણાલિ કથાના પડઘા

કનિષ્કના ધર્મફેરની તથા ત્યાર પછીના બૌદ્ધ સંપ્રદાય માટેના તેના અપ્રતીમ ઉત્સાહની વાતો અશોકની કથાઓને એટલી બધી મળતી છે કે કેટલે અંશે તે ખરેખર બનેલી બીનાઓની કથા છે અને કેટલે અંશે વધારે જુની કથાઓના પડઘારૂપ છે તે નક્કી કરવું ઘણુ અઘરૂં છે અશોકની પેઠે આ સુધી સમ્રાટે પોતાની આત્મકથાના ફકરા પ્રસિદ્ધ કર્યા નથી એટલે એક ધાર્મિક પુસ્તકના પાનાઓમા આપણને જ્યારે એમ કહેવામા આવે છે કે યુદ્ધો દરમિયાન પોતે કરેલા રક્તપાતના પશ્ચાત્તાપને લીધે તેણે ધર્મફેર કર્યો, ત્યારે એ કથનના સત્યનો

નિર્ણય કરવાનું અશક્ય છે. અશોકે જાતે પોતાને માટે કરેલી વાતનો આ કથા માત્ર પડઘો જ છે.

કનિષ્કનો ધર્મ ફેર

નમ્ર શાક્યમુનિનો ધર્મ સ્વીકારતાં પહેલાં અને તેના તે ધર્મમાં અશ્રદ્ધાના દિવસોમાં તેણે કરેલી અમાનુષી ક્રૂરતાની રૂંવાટાં ઉભાં કરે એવી વાતોથી ધાર્મિક પુસ્તકોના લેખકો અશોકના ધર્મ ફેરનો યશ વધારવા યત્ન કરતા હતા તેવી જ રીતે તેના પૂર્વ જીવનમાં કનિષ્કને ખરા ખોટાની વિવેક બુદ્ધિ જ નહોતી અને તે બુદ્ધના ધર્મને તુચ્છકારી કાઢતો હતો એમ કહેવામાં આવે છે. કનિષ્કના ધર્મ ફેરના વિષયની સૌથી વધારે વિશ્વાસપાત્ર સાક્ષી તેના સિક્કાઓની લાબી અને વિવિધતાભરી શ્રેણી પૂરી પાડે છે. બધા સિક્કાઓની પેઠે એ સિક્કાઓ પણ જે સમ્રાટને નામે તે પાડવામાં આવ્યા હોય છે તેના તેમજ તેણે વશ કરેલા લોકોના ધાર્મિક વિચારોની છાયા બતાવે છે. એ સિક્કાઓમાં સૌથી સારા અને સૌથી વહેલા પાડેલા માની શકાય એવા ગ્રીક લિપિ અને ગ્રીક ભાષામા કરેલાં લખાણ અને ગ્રીક નામ નીચે સજીવ જેવા કલ્પાયેલા સૂર્ય અને ચંદ્રની મુખ–છબી ધારણ કરે છે. ત્યારપછીના સિક્કા પરનાં લખાણમાં ગ્રીક લિપિ કાયમ રહે છે, પણ લખાણોની ભાષા પ્રાચીન ઇરાની ભાષાનાં રૂપાતરરૂપ ખોતાની હોય છે. તેની ઉપર ચીતરેલી છબીઓમાં ગ્રીક, ફારસી, તથા હિંદી લોકોથી પૂજાતા દેવોનો શંભુ મેળો જોવામાં આવે છે. શાક્યમુનિ બુદ્ધની મૂર્તિવાળા અને ગ્રીક અક્ષરોમાં તેના નામવાળા કોઇક કોઇક વિરલ સ્થળે મળી આવતા સિક્કા સાધારણ રીતે તેના અમલના અંત ભાગમાં પાડેલા ગણાય છે; પણ તે બધા બહુ સારી રીતે પાડેલા છે અને સામાન્ય રીતે મનાય છે, તેના કરતાં વહેલા પાડેલા હશે એમ લાગે છે. કનિષ્કના ધર્મ ફેરની ચોકકસ સાલ નકકી કરવાનું કામ તો અશક્ય છે તોપણ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે એ બનાવ એના ગાદી ઉપર આવ્યા પછી કેટલાંક વર્ષ વીત્યા બાદ બન્યો હશે.

જાત જાતના દેવોના શંભુ મેળા વચ્ચે બુદ્ધ એ દેખાવ અશોકને ઘણોજ વિચિત્ર, બલ્કે ન કલ્પી શકાય એવો લાગત, પણ કનિષ્કને મન તે તદ્દન કુદરતી હતો એના સમયનો નવીન બૌદ્ધ સંપ્રદાય ઘણો વહેલો શરૂ થયો હતો અને તેને 'મહાયાન' નામ આપવામાં આવ્યું હતું તેની ઉત્પત્તિ પરદેશમાં થયેલી જણાય છે સિકંદરની જીત, મૌર્ય સામ્રાજ્યની ઘટના અને તે બધા કરતા વધારે અંશે પહેલા રોમન સમ્રાટોની સત્તા નીચે આખા રોમન સામ્રાજ્યના એકત્ર થવાને પરિણામે શક્ય થયેલા હિંદી, જરથોસ્તી, ખ્રીસ્તિ, ગ્રીક અને નોસ્ટિક તત્ત્વોના અટપટા પરસ્પર કાર્યની અસરથી તે સંપ્રદાયની અભિવૃદ્ધિ થઈ હતી આ નવા બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં તત્ત્વ દૃષ્ટિએ નહિ, પણ વ્યવહારમાં તો મુનિ ગૌતમ, મુનિ મટી શ્રદ્ધાળુની પ્રાર્થના સાંભળતા અને તેમની તથા પાપીઓની વચ્ચે સાંકળરૂપ અનેક વિવિધ બોધિસત્વોથી સેવાયેલા દેવ બન્યા કનિષ્કના બહોળા રાજ્યમાં વસતા લોકોના દેવોમાં એ બુદ્ધે તેનું યોગ્ય સ્થાન લીધું એના ધર્મ ફેર પછી પણ કનિષ્કે, તેના પછીના યુગમાં થયેલો હર્ષવર્ધન જેમ વારા ફરતી શિવ અને બુદ્ધનો આદર કરતો હતો તેમ, જુના તથા નવા દેવોને માન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું

દેવ તરીકે બુદ્ધ

પ્રાચીન ગાંધારમાં એટલે પેશાવર જીલ્લો અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં પુષ્કળ જથામાં પ્રખ્યાત ગાંધાર સ્થાપત્યના નમુના મળી આવે છે સારી કળાના શિષ્ટ નમૂનારૂપ એ સ્થાપત્ય કૃતિઓ, દેવોથી ભરેલા સ્વર્ગવાળા અને અટપટા દેવ પુરાણોવાળા એ નવા સંપ્રદાયનું તાદૃશ ચિત્ર રજુ કરે છે ખૂબ નકશીવાળા કોરિંથીયન ઘાટના તેમજ એ સ્થાપત્યના બીજા કેટલાક ખાસ લક્ષણ સિદ્ધ કરી આપે છે કે ગાંધાર સ્થાપત્ય, રોમન મહારાજ્યના પ્રારંભ કાળના સર્વસ્વીકૃત ગ્રીક-રોમન કળાની

ગાંધાર સ્થાપત્યના નમૂના

માત્ર એક શાખા હતી. ઈસ્વી સનના બીજા સૈકાની શરૂઆતમાં એ સ્થાપત્ય પદ્ધતિની અભિવૃદ્ધિ સોળ કળા સંપૂર્ણ થઇ એમ માનવામાં ઘણા લાયક અને યોગ્ય પરીક્ષકો હવે સંમત થયા છે.

બૌદ્ધ ધર્મ પરિષદ્

અશોકે બોલાવેલી પરિષદ્‌ના નમુનાને અનુસરી વ્યવસ્થિત થયેલી પરિષદ્ ભરવાને માટે બૌદ્ધ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં કનિષ્કનું રાજ્ય ખાસ પ્રખ્યાત છે. સીલોનના ઇતિહાસકારોએ કનિષ્કની એ પરિષદ્‌ની કાંઈ પણ નોંધ લીધી નથી. તેમણે તે વિષે કાંઇ ન સાંભળ્યું હોય એ બનવાજોગ છે. ટિબેટ, ચીન અને મંગોલિયાના લેખકોએ સાચવેલી અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રચલિત પ્રણાલિકથા ઉપરથી તેની માહિતી આપણને મળે છે. પહેલાંની પરિષદોની પેઠે આ પરિષદ્‌ના અહેવાલો પણ પરસ્પર વિરોધી છે અને તેની વિગતો દેખીતી રીતે કલ્પનાને આધારે લખાયેલી જણાય છે.

એવું કહેવાય છે કે તેને ધર્મનું શિક્ષણ આપવા રોજ તેને મહેલે આવનાર એક સાધુની પાસે તે પોતાના અવકાશના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરતો. જુદા જુદા પેટા સંપ્રદાયોના પરસ્પર વિરોધી સિદ્ધાંતોથી અત્યંત ગુંચવણમાં પડેલા રાજાએ પોતાના ગુરૂ માનનીય શ્રી પાર્શ્વને સૂચના કરી કે સત્યનું પ્રમાણભૂત વિવરણ મેળવવું સલાહભર્યું છે. પાર્શ્વે એ સૂચનાને અંતઃકરણપૂર્વક સંમતિ આપી એટલે તે સૂચનાને અનુસરી ધર્મશાસ્ત્રમાં પારંગત વિદ્વાનોનું સંમેલન કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી. ખરૂં જોતાં આ પ્રમાણે એકઠા થયેલા વિદ્વાનો હીનયાનની સર્વાસ્તિવાદીઓની એક જ શાખાના હતા એમ જણાય છે. તે સમયના સ્થાપત્યના નમૂના ઉપરથી મત બાંધી એ તો તેમનો આચાર મહાયાનના આચાર કરતાં ભાગ્યેજ જુદો પડતો જણાય છે. પરિષદ્ ક્યાં બોલાવવી એ નિર્ણય કરવાના પ્રશ્નોમાં સૌથી પહેલો પ્રશ્ન હતો. રાજાએ ગાંધારમાં

પોતાની રાજ્યધાનીની સૂચના કરી, પણ તેની ગરમ, ભીની હવા સામે વાંધો બતાવવામાં આવ્યો ત્યારે કોઇએ મગધમાં જ્યાં પહેલી પરિષદ્ ભરાયાનું મનાતું હતું તે રાજગૃહની દરખાસ્ત કરી આખરે કાશ્મીરની આહ્લાદદાયક ખુશનુમા હવામાં તે દેશના પાટનગરની પાસે આવેલા કુંડલવણ નામના મઠ આગળ એ પરિષદ્ ભરવાનું નક્કી થયું વસુમિત્રને એ પરિષદ્ના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો, અને પાટલિપુત્રથી રાજા કનિષ્ક પોતાની જોડે લઈ ગયો હતો એવા વાર્તા પ્રસંગવાળો, પ્રખ્યાત લેખક પંડિત અશ્વઘોષને તેનો ઉપપ્રમુખ નીમવામાં આવ્યો એ પરિષદ્માં એકઠા થયેલા પાંચસો સભ્યો ઘણા પ્રાચીન કાળથી માંડી તે સમય સુધીના ધાર્મિક સાહિત્યના પુસ્તકોના સંપૂર્ણ તપાસણી અને અભ્યાસને કામે લાગી ગયા અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયના ત્રણ મુખ્ય વિભાગોની જબરી ટીકાઓ તેમણે તૈયાર કરી આ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવેલા પુસ્તકોમાં 'મહાવિભાષા'નો પણ સમાવેશ થતો હતો એ પુસ્તક ચીનાઈ ભાષામાં મોજુદ છે અને બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના જ્ઞાન ચક્ર તરીકે તેને વર્ણવવામાં આવે છે ડૉ ટકાકુસુ કે જેને આપણે આ બાબતમાં પ્રમાણરૂપ ગણી શકીએ, તેનો એવો મત છે કે એ પુસ્તક વિદ્વાનોને અભ્યાસ સારુ ન મળે ત્યાં સુધી કાશ્મીરની પરિષદ્ અથવા તેણે કરેલા કાર્ય માટે કાંઈ પણ વાદવિવાદ કરવો નકામો છે પરિષદ્નું કાર્ય પુરું થયું ત્યારે તેણે તૈયાર કરેલી ટીકાની તાંબાના પતરા પર નકલ કરી, કનિષ્ક રાજાના હુકમથી તે પતરાઓને તેમને માટે ખાસ તૈયાર કરેલા સ્તૂપમાં મૂકવામાં આવ્યા એ કિંમતી લેખો શ્રીનગર પાસેની કોઈ એક ટેકરી તળે હજુ દટાયેલા હોવાનો અને કોઈ ભાગ્યશાળી અકસ્માતથી તે હાથ આવવાનો સંભવ છે પરિષદ્નું કામ પત્યા પછી સંઘને અશોકે કાશ્મીર દાનમાં આપ્યું હતું તે કનિષ્કે ચાલુ રાખ્યું અને વરાહમુળ ઘાટને રસ્તે તે પોતાના પાટનગર ગયો [1]

1 મુખ્ય પ્રમાણ હુઆનત્સાંગ (બીલ ૧ પૃ ૧૧૭-૧૫૧, વૉટર્સ ૧ પૃ ૨૭૦ ૮, ટકાકુસુનું વૉટર્સનું અવલોકન જે આર એ એસ ૧૯૦૫

આ પરિષદ્‌ને કાંઇપણ રાજકીય અગત્ય આપવી જોઇએ નહિ.

મ. સીલ્વીયન લેવિએ પ્રસિદ્ધ કરેલી પ્રણાલિ–કથાઓમાં કનિષ્કના અંતની હકીકત આપતી કહેવાતી એક વિચિત્ર વાર્તા છે. સંભવ છે કે એ વાર્તામાં કાંઇક સત્યનો અંશ હોય. એ વાર્તા નીચે મુજબ છે:—

કનિષ્કના મરણની પ્રણાલિ કથા

"કનિષ્ક રાજાને માથર નામનો અસાધારણ બુદ્ધિવાળો એક પ્રધાન હતો. તેણે કનિષ્કને સંબોધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું, 'પ્રભુ' આપ આપના આ કિંકરની સલાહ મુજબ ચાલવા તત્પર થશો તો જરૂર આખી દુનિયા આપની સત્તાને વશ થશે. બધા તમારે તાબે થશે અને આઠે દિશા તમારા ધર્મને શરણે આવશે. આપના કિંકરે કહ્યું છે તે ઉપર વિચાર કરજો, પણ તે વાત કોઇને કહેશો નહિ.' રાજાએ કહ્યું, 'વારૂ, તું કહે છે તેમ થશે,' પછી તે પ્રધાને હોંશિયાર સેનાપતિઓને ટોળે કર્યા અને એક ચતુરંગિણી સેના સજ્જ કરી. જે જે દિશા તરફ રાજા વળ્યો ત્યાના લોક ઝંઝાવાતની આગળ વનસ્પતિ નમે તેમ નમી પડયા. ત્રણ દિશાના લોક તો તેને વશ

પૃ. ૪૧૪) જણાવે છે કે એ પરિષદ્ પાર્શ્વ અથવા પાર્શ્વિકની સલાહથી ગાંધારના રાજા કનિષ્કે, વસુમિત્રના પ્રમુખપણા નીચે કાશ્મીરમાં બોલાવી હતી. વસુબંધુના જીવનચરિત્રમાં પરમાર્થ (ઇ. સ ૪૯૯–૫૬૯) સ્વતંત્ર રીતે નિર્વાણ પછી પાંચમા સૈકામાં કોઇ સમયે કાશ્મીરમાં ભરાયેલી પરિષદ્ વર્ણવે છે. તે કનિષ્કનું નામ આપતો નથી. પણ કાત્યાયની પુત્રે તે પરિષદ્ એકઠી કર્યાનું લખે છે. એના કહેવા મુજબ પરિષદે તૈયાર કરેલી ટીકાઓને યોગ્ય રૂપમાં મુકવા તેની જગવિખ્યાત સાહિત્ય કુશળતા કામે લગાડવા શ્રવસ્તિ પ્રાંતના સાકેતમાંથી અશ્વઘોષને બોલાવવામાં આવ્યો હતો. (ટકાકુસુ, જે. આર. એ એસ, ૧૯૦૫, પૃ. ૫૨)

કનિષ્કના સમયનું કહેવાતું વસુમિત્રે રચેલું મહાવિભાષાશાસ્ત્ર નામનું પુસ્તક સર્વાસ્તિવાદી શાખાના મૂળ ગ્રંથ જ્ઞાન પ્રસ્થાનશાસ્ત્રની મહા ટીકારૂપ છે. (ટકાકુસુ; ઇત્સિંગ બુદ્ધિસ્ટ પ્રેકટેસિઝ, પૃ. xxi)

થયા કનિષ્કના ઘોડાની ખરી નીચે દરેક ચીજ કાં તો વળી ગઇ કે ભાગી ગઈ રાજા બોલ્યો 'મે ત્રણ દિશા વશ વર્તીની છે ત્યાના બધા લોક મારે શરણે આવ્યા છે માત્ર ઉત્તર દિશા મારે વશ થઈ નથી તે જો મારે હાથ આવી જાય તો પછી હું કોઇની ઉપર જય મેળવવાનો યત્ન કરીશ નહિ, પછી તે ગમે તે હોય, પણ એ કાર્યમા સફળતા કેમ મેળવવી તે મને સમજાતુ નથી ' રાજાની પ્રજાએ આ શબ્દો સાભળ્યા "એટલે તેમણે આપસઆપસમા મમનત ચલાવવા માંડી તેમણે કહ્યુ, રાજા લોભી, ક્રૂર અને અન્યાયી થયો છે એની ચાલુ રહેતી સ્વારી અને જીતોથી એના ઘણાખરા નોકરો થાકી કંટાળી ગયા છે એ સંતોષ તો સમજતો જ નથી અને ચારે દિશા પર રાજ્ય કરવા માગે છે દૂર દૂરના મોખરાઓપર પલટણો તેણે મુકેલી છે અને આપણા સગા આપણાથી દૂર રહે છે પરિસ્થિતિ આવી હોવાથી આપણે તેને દૂર કરવાની કોઇ યુક્તિ યોજવી જોઇએ તે પછી જ આપણે સુખી થઇશુ,' એવામા રાજા માંદો પડયા એટલે તેમણે તેને રજાઇ ઓઢાડી અને પછી તેની ઉપર એક માણસ ચઢી બેઠો એટલે તુરત રાજાનો પ્રાણ નીકળી ગયો "

કનિષ્કનુ રાજ્ય પીસતાલીશ વર્ષ ચાલ્યુ જણાય છે તે ઈ સ. ૧૦૦ મા પુરૂ થયુ એમ આપણે માની શકીએ

કનિષ્કના અનુગામીઓ વિષે બહુજ થોડી માહિતી આપણને છે લેખો ઉપરથી જણાય છે કે વાસિષ્ક ૨૪ મા વર્ષમા મથુરામા રાજ્ય કરતો હતો, હુવિષ્ક ૩૩ અને ૦ વર્ષની

વાસિષ્ક

વચ્ચેના સમયમા રાજ્ય કરતો હતો અને પજાબમા આરમા ૪૧ મા વર્ષમા કનિષ્ક નામનો એક બીજો રાજા રાજ્ય કરતો હતો વાસિષ્ક અને હુવિષ્ક એ બને કનિષ્કના પુત્ર હતા, અને તેમનો પિતા હિંદની સરહદ પરના પર્વતોની પાર યુદ્ધે ચઢ્યો હતો, ત્યારે તે બંને એક પછી એક એમ ઉત્તર હિંદના સુબા તરીકે અમ્મા

હતા, આમ માનવું એ આ દેખીતા વિરોધને ટાળવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. વાશિષ્કના સિક્કા મળી આવ્યા નથી. તે તેના પિતાની હયાતિમાં મરણ પામ્યો જણાય છે. કનિષ્કની પછી હુવિષ્ક તેના આખા રાજ્યના વારસ તરીકે ગાદીએ આવ્યો જણાય છે. મોટા પ્રમાણમાં મળી આવતા હુવિષ્કના સિક્કા તેના રાજ્ય ગાદી પર આવ્યા પછી પાડ્યા હશે એમ સમજાય છે. વાશિષ્કને પોતાના નામના સિક્કા પાડવાની સત્તા આપવામાં આવી નહોતી એમ આપણે માની લઇ શકીએ. એણે સિક્કા પડાવ્યા હોય તો અત્યાર સુધીમાં તેના થોડા પણ નમૂના ન મળી આવે એ ભાગ્યે જ સભવિત છે.

હુવિષ્ક

હુવિષ્કના રાજ્યમાં કાબુલ, કાશ્મીર અને મથુરાનો સમાવેશ થતો હતો એ તો નક્કીજ છે. મથુરામાં એક ભવ્ય બૌદ્ધ મઠ તેનું નામ ધારણ કરતો હતો, અને તેનાજ દાનથી હયાતિમાં આવ્યો હતો એ નિઃશંક વાત છે. કનિષ્કની પેઠે એ પણ બૌદ્ધ સંઘની સંસ્થાઓનો ઉદાર આશ્રયદાતા હતો. વળી તેના પૂર્વગામીની પેઠે એ પણ ગ્રીક, હિંદી અને ફારસી દેવોના વિચિત્ર શંભુમેળાનો શોખીન હતો. તેના સિક્કાપરનાં ચિત્રોમાં 'હીરેક્લીસ સરાપિસ, સ્કંધ અને તેનો પુત્ર વિશાખ, ફેરો, અગ્નિદેવ વગેરે બીજા ઘણા દેવો દેખાય છે; પણ તેમાં બુદ્ધનું નામ જણાતું નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે આ પ્રાચીન સીથિયન રાજાઓના દિલમા બૌદ્ધસંપ્રદાયની શ્રદ્ધાએ ઉંડા મૂળ ઘાલ્યાં નહોતાં. રાજ્યાશ્રય બળવાન બૌદ્ધસંઘને તથા તેના ધર્મને વહેંચાતો આપવામાં આવતો હતો એમ આપણે વ્યાજબી રીતે માની શકીએ. આખા રાજ્યમા જેની શાખાઓ ફેલાયેલી હતી એવા ધનવાન અને લાગવગવાળા સંઘની તે સમયમાં કોઇપણ ડાહ્યો અને સમજુ સમ્રાટ ઉપેક્ષા કરી શકે એમ ન હતું.

હુષ્કપુર

કાશ્મીરમાં હુવિષ્કે વસાવેલું હુષ્કપુર, બારામુલા ઘાટની અંદરની બાજુએ અતિશય અગત્યનું સ્થાન રોકતું હતું, અને ત્યારપછી સૈકાઓ સુધી એ જાણવાજોગી જગા તરીકે ચાલુ રહ્યું. આશરે ઇ. સ. ૬૩૧ માં હુઆનત્સાંગે કાશ્મીરની મુલાકાત લીધી ત્યારે કેટલાક દિવસો સુધી હુષ્કપુરના મઠનું ઉદાર આતિથ્ય તેણે ભોગવ્યું. ત્યાંથી તેને પૂર્ણ આદર સાથે તથા આશરે ૫૦૦૦ માણસના સરઘસ સાથે કાશ્મીરના પાટનગરમાં લઇ જવામાં આવ્યો. ત્યાં તેણે અસંખ્ય ધાર્મિક ગ્રન્થાઓ જોઇ. 'ઉસ્કુર' નામના એક નાના ગામડાથી હુષ્કપુરનો સ્થાનનિર્દેશ હાલમાં થાય છે. ત્યાં આજપણ કોઇ સ્તુપના ખંડિયેર દેખાય છે.

રાજ્યનો સમયાવધિ

હુવિષ્કનો અમલ લાંબા સમયનો હતો એમાં તો કાંઈ શક નથી, પણ તેના રાજકીય બનાવોની બધી યાદદાસ્તનો લોપ થઇ ગયો છે. કનિષ્કના સિક્કાની સાથે સાથે મળી આવતા તેના સિક્કા, કનિષ્કના કરતાં વધારે વિવિધતા બતાવે છે. તે સિક્કા તેના સમકાલીન સ્થાપત્યની પેઠે ચાલુ ગ્રીક પ્રભાવની અસરની સાબિતી આપે છે. સોનાના સિક્કાના કેટલાક નમૂના સારી રીતે પાડેલી અને ખાસ લક્ષણોવાળી રાજાની મુખછબી બનાવે છે. તે જોતાં તે નિડર, સ્પષ્ટ રેખાઓવાળા મુખવાળો, ઉંડી મોટી આંખોવાળો અને ગરૂડ જેવા નાકવાળો હતો એમ જણાય છે. એના અમલ દરમિયાન કુશાન સત્તા ઘટી હોય એમ જણાતું નથી. એનો અમલ ઈ. સ. ૧૮૨ માં પુરો થયેલો આપણે માની શકીએ.

વાસુદેવનું રાજ્ય ? ઈ. સ. ૧૮૨ થી ૨૨૦

હુવિષ્કની પછી વાસુદેવ ગાદીએ આવ્યો. હિંદપર ચઢી આવનાર પરદેશીઓ કેટલી ઝડપથી તેમની ઉપા-ધિની પ્રબળ અસરને વશ થતા હતા તે વિષ્ણુના બીજા શબ્દરૂપ આ રાજાના નામ ઉપરથી સમજાય છે. તેના સિક્કા-

ઓથી પણ એ જ બાબત સિદ્ધ થાય છે. તેમાંના ઘણાખરાની પાછલી બાજુએ પાશ, ત્રિશુળ અને હિંદુ પ્રતિમાવિધાનમાં વર્ણવેલાં બીજાં ચિહ્નો ધારણ કરવાવાળા શિવ તેમના નંદી સાથે ચીતરેલા છે. મોટે ભાગે મથુરા મુકામે મળી આવતા વાસુદેવના લેખો કુશાન સમયમાં વપરાતા સંવતના ૭૪ થી ૯૮ વર્ષ સુધીના છે અને તે તેનું રાજ્ય પચીશ વર્ષથી ઓછું નહિ હતું એમ સૂચવે છે. તેનું રાજ્ય આશરે ઈ. સ. ૨૨૦ માં પુરૂં થયું એમ આપણે માની શકીએ.

કુશાનસત્તા દોદળી થઇ

વાસુદેવના લાબા રાજ્યના અંત ભાગમાં કુશાનસત્તા દોદળી થઈ એમ જણાય છે. દેખીતી રીતે તેનો અમલ પુરો થયો તે પહેલાં અથવા તો તે બનાવ પછી તરતજ બધાં મહાન રાજશાહી તંત્રોને લાગુ પડતા નિયમને કનિષ્કનું રાજ્ય તાબે થયું અને થોડો સમય ભવ્ય એકતા અનુભવી આખરે તેના ભાગલા પડી ગયા. વાસુદેવના મરણ પછી પણ તેના નામના સિક્કા પાડવાનું કામ ચાલુ રહ્યું. ઇ. સ. ૨૩૮ થી ૨૬૯ સુધી ઇરાનમાં રાજ્ય કરનાર સસાનિયન સમ્રાટ પહેલા શાપોરના દેખીતા અનુકરણમાં ઇરાની પહેરવેશવાળી રાજાની આકૃતિ આખરે તેના ઉપર પાડવામાં આવી.

પ્લેગ

ઇ. સ. ૧૬૭ માં ભયંકર મહામારી (પ્લેગ) ચાલી બેબીલોનિયામાંથી શરૂ થયેલી એ મહામારીએ કેટલાંક વર્ષ સુધી રોમ અને પાર્થિયાનાં મહારાજ્યોને ઉજાડયાં. રોમમાં તેમ જ આખા ઈટાલી અને બધા પ્રાંતોમા, વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ તેમજ લગભગ તમામ લશ્કર એ જીવલેણ રોગનાં ભોગ થઇ પડયાં. નિબુરે એવો મત દર્શાવ્યો છે કે 'માર્કસ ઓરિલિયસના સમયમાં થયેલી મહામારીએ લગાવેલા ફટકાની અસરથી પ્રાચીન સમયની દુનિયા કદી પુરેપુરી મુક્ત ન થઇ. હિંદ એની અસરથી બચી જવા પામ્યું

હોય એ અસંભવિત નથી આ ભયંકર મહામારીથી હિંદી-સીથિયન રાજા થયો હોય એમ માનવું વ્યાજબી છે

હિંદપર સસાનિયન અસર

સિક્કાઓ જોતાં જણાય છે કે હિંદના અંદરના ભાગમાં ઈરાનનો પ્રભાવ ફરીથી પડવો શરૂ થયો તે કઈ રીતે શરૂ થયો તે વિષે કાંઈજ ચોક્કસ માહિતી નથી ઈ સ ૨૭૭થી ૨૯૪ સુધીના કોઈ સમયે બહેરામ બીજાએ (વરાહરાન) સિસ્તાન પર સ્વારી કર્યાનું જાણમાં છે, પણ ત્રીજા સૈકામાં હિંદપર સસાનિયનોએ સ્વારી કર્યાની કાંઈ પણ ચોક્કસ નોંધ નથી એ સમયાંતરમાં ઐતિહાસિક માહિતીના બધા સાધારણ ઝરણ સુકાઈ જાય છે ચોક્કસ રીતે એ સમયના સિદ્ધ કરી શકાય એવા કોઈ લેખ હાથ આવ્યા નથી, અને માત્ર સ્થાનિક રાજાઓએ પાડેલા સિક્કાઓ આપણને ભાગ્યેજ કાંઈ મદદ કરી શકે એમ છે ઈરાનના અર્સેકિડન વંશને ખસેડી સસાનિયન વંશે તેનું સ્થાન લીધું તે જ અરસામાં ઉત્તર હિંદમાં કુશાન વંશ અને દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આંધ્ર વંશ, એમ બે મોટા વંશનો લગભગ એક જ સમયે લોપ થાય છે આ ત્રણે બનાવ કોઈક રીતે એક એક જોડે સંબંધ ધરાવતા હશે એવી અટકળ બાંધવાનું સાહસ ખેડ્યા વગર રહેવાતું નથી ફિરિસ્તા કહે છે તેમ પહેલા સસાનિયન સમ્રાટના અમલ દરમિયાન હિંદપર ઈરાને કરેલી સ્વારીથી જ કુશાન સિક્કા પરની ઈરાનની અસર સમજાવી શકાય એમ છે[1]

---

૧ ફિરિસ્તા તેની પ્રસ્તાવનામાં (ઇલીયટ એન્ડ ડૉસન, ગ્ર, ૫૫) લખે છે કે 'એક વર્ષ અરદેશર બાબગાન (ઈ સ ૨૨૬-૪૧) હિંદપર ચઢી આવ્યો અને સરહિંદ સુધી પહોંચી ગયો જુનાહ બહુ ગભરાઈ ગયો અને ઝડપથી તેનો આદરસત્કાર કરવા દોડ્યો તેણે ખંડણી તરીકે મોતી, સોનું, ઝવેરાત અને હાથી રજુ કર્યાં અને તેમ કરી અરદેશરને પાછો વાળ્યો' જ ર એ સો બો ભાગ ૧, પૃ ૬૬ (૧૮૯૭, પૃ ૫૫૨ વી એ સ્મીથે વર્ણવેલા ઝેલમ જીલ્લામાંથી મળેલા સિક્કાની હયાતિથી એ કથનને ટેકો મળે છે

પરદેશી ચઢાઇઓ

આટલી વાત તો ચોખ્ખી જ છે કે વાસુદેવ એ છેલ્લો કુશાન રાજા હતો અને હિંદના ઘણા મોટા વિસ્તાર પર તેની આણ ફરતી હતી. તેના મરણ પછી હિંદમાં કોઈ સાર્વભોમ સત્તાની હયાતિનું કાંઇ ચિહ્ન જણાતું નથી. સંભવ છે કે અસંખ્ય રાજાઓ સ્વતંત્ર થઇ ગયા હશે અને પૂર્વ દેશોમાં સામાન્ય રીતે બને છે તેમ એક મોટી રાજશાહીના વિનાશમાથી ટુંક મુદતીઆં ઘણા રાજ્ય ઉભાં થયાં હશે. પણ ત્રીજા સૈકાનાં ઇતિહાસના સાધનનો એવો તો અભાવ છે કે તે કયાં હતાં અથવા કેટલાં હતાં એ કહેવું અશક્ય છે. એ સમય મહાન ઉથલપાથલનો હતો અને જોડે હિંદના વાયવ્ય ખુણામાંથી પરદેશીઓની ચઢાઇઓ થતી હતી. આંધ્રોની પછી આવનાર વંશોમાં આભિર, ગર્દભિલોશક, યવન, બાલ્હીક અને બીજા પરદેશી વંશો વિષે પુરાણોમાં જે અસંબંદ્ધ કથનોનો ખીચડો જોવામાં આવે છે, તેમાં એ યુગના અસ્થિરપણાની સ્પષ્ટ છાયા દિસી આવે છે. આવી રીતે ગણાવેલા વંશ મોટે ભાગે એકએકની પછી થયેલા નહિ પણ સમકાલીન હતા, અને તેમાંનો એક પણ સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવવાનો દાવો કરી શકે એમ નથી. આ અરાજકતાના અથવા ઉથલપાથલના સમયના પુરાણોના અહેવાલોને કાંઈક પદ્ધતિસર ગોઠવવાનું કામ તદ્દન અશક્ય જેવું જણાય છે: વળી જેનાં રૂપ જ અનિશ્ચિત છે એવાં નામોની લાંબી યાદી આપવાથી ભાગ્યે જ કાંઇ લાભ થાય એમ છે.

કાબુલ અને પંજાબના કુશાન રાજા

સિક્કાઓ ઉપરથી જણાય છે કે પંજાબ અને કાબુલમાં કુશાનોની સત્તા ઘણા સમય સુધી ટકી રહી. પાંચમા સૈકામાં સફેદ હુનોએ તેમની સત્તાનો ધ્વંસ કર્યો ત્યાંસુધી કાબુલમાં તો કુશાન રાજાઓનું પ્રાબલ્ય હતું એ વાત તો નક્કી જ છે. ચોથા સૈકાની શરૂઆતમાં તેમાંના એકે ઇરાનના

સસાનયન રાજા બીજા હોરમઝદ વેરે પોતાની છોકરી પરણાવી હતી ઈ સ ૩૬૦ મા બીજા સાપોરે અમિદાને ઘેરા ઘાલ્યો ત્યારે હિંદી હાથીઓની વૃદ્ધરાજા ગ્રબેટીમની સરદારી નીચેના કુશાન લશ્કરની સહાયથી તે રોમન પલટણો ઉપર જીત મેળવી શક્યો હતો એ યુદ્ધમા ગ્રબેટીસને માનનુ સ્થાન આપવામા આવ્યુ હતુ અને તેની સહાયમા સિસ્તાનના શક હતા

નાના રાજા

ત્રીજા સૈકામા પંજાબમા રાજ્ય કરનારા અને પોતાના નામના અને કેટલાક ફેરફારો સાથે વાસુદેવના જેવા સિક્કા પડાવનારા પરદેશી રાજાઓ કેટલે અંશે કુશાન અને કેટલે અંશે બીજી એશિયાઇ જાતોના હતા એનો નિર્ણય કરવો ઘણો અઘરો છે. આ જાતના સિક્કાઓની કોરણ આગળનુ કાઈક વિકૃત ગ્રીક લિપિમા લખેલુ લખાણ કા તો કનિષ્ક અથવા વાસુ (દેવ) કુશાન રાજાધિરાજનુ નામ સાચવી રાખે છે અને એમ કરી કુશાન આધિપત્ય સ્વીકારે છે પણ ભાલાની પાસે હિંદી અક્ષરોમા લખેલા નામ ચિનાઈ નામ ભા ગા વિ વગેરે જેવા એકપદી હોય છે તે એકપદી નામો હિંદપર ચઢી આવેલા અને કાબુલના ગાદી અથવા કુશાન રાજાઓનુ આધિપત્ય સ્વીકારનાર સરદારોના નામ હોય એમ લાગે છે વિકૃત કુશાન નમુનાની આગલી બાજુવાળા અને ખાલી જગામા હિંદી બ્રાહ્મી અક્ષરોમા પાસન, નુઅને વિસદ એ નામવાળા એક સિક્કાની પાછલી બાજુએ પહેલા સસાનિયન રાજાઓના સિક્કા પર હોય છે તેવી અગ્નિની વેદી જોવામા આવે છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈપણ પ્રકારે ત્રીજા સૈકામા પંજાબે ઈરાન જોડેનો તેનો જુનો સબધ ચાલુ કર્યો પાછળના સમયના કુશાનના સિક્કા સસાનિયન સિક્કા જોડે ચોખ્ખો સમધ ધરાવે છે કનિષ્કના અનુગામીઓને તેની પહેલા મુકવાના વાદોની આ બીના વિનાશક છે એમ મને લાગે છે

હિંદના અંદરના ભાગના ઇતિહાસમાં શૂન્યાવકાશ

ત્રીજા સૈકામાં તેમજ ચોથા સૈકાની શરૂઆતમાં, પંજાબ બાદ કરતાં બાકીના ઉત્તર હિંદના રાજવંશો બાબત કાંઈ ચોક્કસ નોંધ નથી. સમ્રાટોનું નિવાસસ્થાન પાટલિપુત્ર છેક પાંચમા સૈકા સુધી અગત્યની જગા તરીકે ટકી રહેલું જણાય છે. પણ ત્રીજા સૈકામાં ત્યાં કયો વંશ રાજ્ય કરતો હતો તેનું કાંઈ ચોક્કસ નિશાન નથી. સંભવ છે કે એ સમયના મોટા ભાગ દરમિયાન તે શહેર શકોની સત્તા નીચે હશે. ઈ. સ. ૩૨૦ માં, ગુપ્ત સંવત્ સ્થાપનાર પોતાના લિચ્છવિ કન્યા જોડે થયેલાં સંબંધને બહુ અગત્ય આપે છે તેથી એવું સૂચન થાય છે કે ત્રીજા સૈકામાં પેશાવરમાંના કુશાન વંશના ખંડિયા કે આધિપત્ય નીચે રાજા તરીકે વૈશાલીના અનાર્ય લિચ્છવિ રાજાઓને હાથ પાટલિપુત્ર હોય. આ સમયમાં પશ્ચિમ હિંદના શક સુબાઓની વંશાવળી જ કાંઇક સમજી શકાય એવો એ સુબાઓનો ઇતિહાસ હવે પછીના પ્રકરણમાં ગુપ્ત રાજાઓના સંબંધમાં આપવો વધારે અનુકૂલ થઈ પડે એમ છે. ઇ. સ. ૨૨૦ કે ૨૩૦ માં કુશાન અને આંધ્ર વંશોનો લોપ થયો અને એકાદ સૈકા પછી ગુપ્ત રાજવંશનો ઉદય થયો; એ બે બનાવો વચ્ચેનો સમય હિંદના આખા ઇતિહાસમાં ઘણો જ અંધકારનો યુગ છે.

આશરે પડતી કુશાન વંશાવળી

સાલ	બનાવ
ઇ. સ. પૂર્વે	
૧૭૪	હ્યુગ-નુ-સરદાર મોડકનું મરણ
૧૬૫	હ્યુગ-નુએ કાન-શુમાંથી યુચીની મુખ્ય ટોળી હાંકી કાઢી
૧૬૩	યુ-સુનના સરદાર નાન-ટયુ-મિ યુચીથી મરાયો
૧૬૦	હ્યુગ-નુના સરદાર કિ-યુકનું મરણ
૧૬૦-૫૦	યુચીઓએ શકોનો મુલક કબજે કર્યો, શકોનું સ્થાનાંતર
૧૫૦-૪૦	હિંદ પર શકોનું આક્રમણ
૧૪૦	યુ-સુન ટોળીના સરદાર નાન-ટિયુ-મના જુવાન પુત્ર કોએન-મુઓએ શક દેશમાંથી યુચીઓને હાંકી કાઢ્યા
૧૩૮	ઓક્સસ નદીની ઉત્તરે અને દક્ષિણે યુચીઓએ ટા-હિઆને વશ કર્યા યુચીઓએ બકત્રામાં ઠરી ઠામ પડવાની શરૂઆત કરી
૧૩૫	ચીનના સમ્રાટ વુ-ટિએ યુચીઓ ત્યાં ચાગ-કિએન નામનો એલચી મોકલ્યો
૧૨૫	ઓક્સસ નદીની ઉત્તરે આવેલા યુચીઓના મથકે ચાગ-કિએન આવી પહોંચ્યો
૧૨૨-૨૦	ચાગ-કિએન ચીન પાછો ફર્યો
૧૧૪	ચાગ-કિએનનું મૃત્યુ
૧૦૦	ઓક્સસની દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશમાં યુચી વસાહતોનું ફેલાવું. નદીની દક્ષિણે ટા-હિઆની રાજધાની લાન-સ્યુ (બલ્ખ) યુચીઓએ હાથ કરી

૯૫ કુશાન અને બામિયાન મળી પાંચ યુચી રાજ્ય વિભાગની ઘટના.

૫૮–૫૭ વિક્રમ સંવત્‌નો પ્રારંભ.

૨૬ ઓગસ્ટસને ત્યાં હિંદી એલચી મંડળ.

૨ એક યુચી રાજાએ કોઇ ચીના અમલદારને બૌદ્ધ પુસ્તકોનું શિક્ષણ આપ્યું.

ઇ. સ.

૮ ચીનનો તેની પશ્ચિમે આવેલા મુલકો જોડેનો સંબંધ ટુંક મુદ્દત માટે બંધ.

૧૪ રોમન સમ્રાટ્ ઓગસ્ટસનું મરણ; ટાઇબેરિયસનું ગાદીએ આવવું.

૨૩ ચીનની પહેલા અથવા શરૂના હાન વંશનો અંત.

૩૮ રોમન સમ્રાટ્ ગેઅસ (કેલિગુલા)

૪૦ પહેલો કડફિસિઝ.

૪૦–૫૫ કડફિસિઝ પહેલાના અમલમાં પાંચ યુચી રાજ્યોનું એકત્ર થઇ કુશાન રાજ્ય બનવું; તેની કાબુલ, ગાંધાર અને પોટા એટલે બેક્ટ્રિયા કે એરેકોઝિયાની જીત.

૪૧ રોમન સમ્રાટ ક્લૉડિયસ.

૪૫–૭૦ હિંદી–પાર્થિયન સત્તાનો ધ્વંસ; કડફિસિઝ પહેલો ક્રમે ક્રમે ઉત્તર હિંદ જીતે છે.

૪૮ તક્ષિલામાં ગોંડોફરનીસ પછી કડફિસિઝ પહેલો ગાદીએ આવ્યો.

૫૪ રોમન સમ્રાટ નીરો

૬૪ ચીનના સમ્રાટ મિંગ-ટિએ મોકલેલાં બૌદ્ધ પુસ્તક

૬૮-૯ રોમન સમ્રાટો ગાલ્બા-ઓથો અને વિટેલિયસ.

૭૦ રોમન સમ્રાટ વેસ્પેસિયન

૭૩-૧૦૨ ચીનાઇ સરદાર પાન-ચાઓની ખોતાનમાં વિજયી કારકિર્દી

૭૭ પ્લિનીની 'નેચરલ હિસ્ટરી'ની પ્રસાદ

૭૮ શક કે શાલિવાહન સંવત્નો સમય, એ શક વર્ષની વચ્ચે પહેલા કડફિસિઝનું મૃત્યુ તેનો પુત્ર બીજો કડફિસિઝ વેમ કડફિસિઝ ગાદીએ આવ્યો

૭૯ રોમન સમ્રાટ ટાઇટસ

૮૧ રોમન સમ્રાટ્ ડોમિશિયન ગાદીએ આવ્યો.

૮૯-૧૦૫ ચીનનો સમ્રાટ્ હો-ટિ

૯૦ પાન-ચાઓને હાથે બીજા કડફિસઝનો પરાજય.

૯૪ પાન-ચાઓની સરદારી નીચે ચીનાઓએ કુચા અને કારા-શહેર હાથ કર્યું

૯૬ રોમન સમ્રાટ, નર્વા ગાદીએ આવ્યો

૯૮ રોમન સમ્રાટ ટ્રાજન ગાદીએ આવ્યો

૯૯ ટ્રાજન રોમમાં આવી પહોંચ્યો

૧૦૦ ટ્રાજનને ત્યાં હિંદી એલચી મંડળ, બૌદ્ધ પરિષદ

૧૦૫ અરબસ્તાનમાં પેટ્રાનું નબાટિયન રાજ્ય રોમનોએ ઉખેલી નાખ્યું, પાર્થીગનો ઉદય.

૧૧૦ બીજો કડફિસિઝ મરણ પામ્યો

૧૧૬ ટ્રાજને મેસોપોટેમિયા જીતી ખાલસા કર્યું

૧૧૭ રોમન સમ્રાટ્ હેડ્રિયન ગાદીએ આવ્યો; તેણે મેસોપોટેમિયાનો કબજો છોડી દીધો.

૧૨૦ કુશાન કનિષ્ક ગાદીએ આવ્યો; તેના સંવતનું પહેલું વર્ષ.

૧૨૩ કનિષ્કનો સારનાથનો શિલાલેખ (વર્ષ ત્રીજું.)

૧૨૩–૬ હેડ્રિયનનો આથેન્સમાં નિવાસ.

૧૩૦–૫૨ કનિષ્કની ચીનાઈ તુર્કસ્તાનમાં જીતો.

૧૩૧–૧૩૬ હેડ્રિયનની યાહુદીઓ સાથે લઢાઇ.

૧૩૮ કનિષ્કનો માણિક્યાલનો લેખ (વર્ષ ૧૮); રોમનસમ્રાટ્ એન્ટોનિયસપિયસ ગાદીએ આવ્યો.

૧૫૦ પશ્ચિમ હિંદના સુબા રૂદ્રદામનનો જુનાગઢનો લેખ.

૧૬૦ કનિષ્કનું મરણ; તેના આખા રાજ્યના સમ્રાટ્ તરીકે હુવિષ્ક ગાદીએ આવ્યો.

૧૬૧ રોમન સમ્રાટ્ માર્કસ ઓરિલિયસ ગાદીએ આવ્યો.

૧૬૨–૫ પાર્થિયન રાજા વોલોજીસીસ ત્રીજાને રોમનોએ હાર આપી.

૧૭૫ માર્કસ ઓરિલિયસની પૂર્વ દેશો પર સ્વારી.

૧૮૦ રોમન સમ્રાટ્ કોમોડસ ગાદીએ આવ્યો.

૧૮૨ વાસુદેવ કુશાન ગાદીએ આવ્યો.

૧૯૨–૩ રોમન સમ્રાટો પર્ટિનેક્ષ અને જુલિએનસ.

૧૯૩ રોમન સમ્રાટ્ સેપ્ટિમિયસ સેવરસ ગાદીએ આવ્યો.

૨૦૦ પાલ્મીરા રોમન સંસ્થાન થયું.

૨૧૧ રોમન સમ્રાટ્ કરાકાલા ગાદીએ આવ્યો

૨૧૬ કરાકાલાની પાર્થિયા પર ચઢાઈ

૨૧૭ રોમન સમ્રાટ્ મેક્રિનસ ગાદીએ આવ્યો

૨૧૮ રોમન સમ્રાટ્ ઇલેગેબેલસ ગાદીએ આવ્યો

૨૨૦ વાસુદેવ કુશાનનું મરણ

૨૨૦–૬૦ પાછલા કુશાન રાજાઓ

૨૨૨ રોમન સમ્રાટ્ અલેગ્ઝાંડર સેવેરસ ગાદીએ આવ્યો

૨૨૬ અર્દેશીર અથવા પહેલા આર્ટેગ્ઝર્ઝીસે ઇરાનમાં સસા-
નિયન રાજ્યની સ્થાપના કરી

૨૬૦ સાપોર પહેલાએ રોમન સમ્રાટ્ વેલેરિયનનો પરાજય કર્યો.

૨૭૩ ઓરિલિયને પાલ્મીરા કબજે કર્યું

૨૮૪–૩૦૫ સમ્રાટ્ ડાયોક્લેશિયન

૩૬૦ કુશાનોની સહાયથી બીજા સાપોરે અમિદાને સફળતાથી
ઘેરો ઘાલ્યો

સૌ. દીવાળીબાઈ તે સ્વ. પ્રહ્‌લાદજી સેવકરામના પત્ની

સ્મારક ગ્રંથમાળા નં. ૪

વિન્સેન્ટ સ્મિથ રચિત

હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઈતિહાસ

ઉત્તરાર્ધ

ભાષાન્તરકર્તા

છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી, એમ. એ.

કિંમત એક રૂપિયો

આવૃત્તિ પહેલી • પ્રત ૧૫૦૦
સંવત ૧૯૯૧ • સન ૧૯૩૫

મુદ્રક • બચુભાઇ પોપટભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

લગભગ પા સદીની અવિશ્રાંત મહેનતના પરિણામ રૂપ 'અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા' એ નામનું હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું પુસ્તક ડૉ. વિન્સેંટ સ્મિથે રચી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એના મરણ બાદ થએલી તે પુસ્તકની ચોથી આવૃત્તિનો આ અનુવાદ છે.

ડૉ. વિન્સેંટ સ્મિથ બહુ ખંતીલો, કાળજીવાળો તથા તલસ્પર્શી અભ્યાસી હતો. ઐતિહાસિક શોધખોળની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો તે સિદ્ધ-હસ્ત જાણકાર હતો. હજારો મણ ધૂળ કચરામાં દટાઇ ગએલાં, તથા અભ્યાસીને અભાવે પટારામાં પડી રહેલાં અથવા તો બાંધી મૂકેલાં અને ઉધાઇના વિનાશકારક ઉદ્યોગથી બચવા પામેલાં પોથીઓનાં પાનીઆમાં સચવાઇ રહેલા પ્રાચીન હિંદનાં ઇતિહાસનાં સાધનો એકઠાં કરી તેનો મેળ બેસાડી, એ બધી આછી અને વીખરાઇ ગએલી સામગ્રીમાંથી પ્રાચીન હિંદનો ઇતિહાસ ઉપજાવી કાઢવો એ કાંઇ જેવી તેવી મહેનતનું કામ ન ગણાય. એ કઠણ છતાં ઉપયોગી કાર્ય ડૉ. વિન્સેંટ સ્મિથે બહુ સફળતાથી પાર પાડ્યું છે. હિંદના ઇતિહાસના સંશોધનના એ પરિશ્રમભર્યાં કાર્ય માટે સૌ હિંદીઓ તેના ઋણી છે.

હિંદનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કાર્ય હિંદીઓને હાથે થાય એ જ ઇષ્ટ છે. આપણાં પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનરૂપ લેખો સંસ્કૃત કે પાલી ભાષામાં તથા અહીંની પ્રચલિત લિપિમાં લખેલાં હોય છે એટલે તરજુમા દ્વારા કે શાસ્ત્રીઓની મદદથી તેનો અભ્યાસ કરનાર કરતાં એ લેખોનો સીધો અને સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરનાર એનો વધારે યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે એમ છે. આપણા દેશની પ્રણાલી નહિ સમજનાર, તથા આપણી ભૂમિની આબોહવામાં તરબોળ નહિ થએલો પરદેશી ગમે તેવો સજ્જન હોય તો પણ તેના દેશની સંસ્કૃતિનાં ચશ્માંએ આપણી સંસ્કૃતિ ઉકેલે એટલે તેમાં જાણેઅજાણ્યે આપણને અન્યાય

થાય જ. તેમાં પણ તે પરદેશી અંગ્રેજ હોય અને સામ્રાજ્યવાદી હોય તો તો તેનાં લખાણ એ સામ્રાજ્યવાદનાં વલણથી દોરાયલાં જ થવાનાં. ડૉ. વિન્સેંટ સ્મિથ સમર્થ ઇતિહાસકાર હતો પણ સાથેસાથે સામ્રાજ્યવાદી હતો. અંગ્રેજ પ્રજાના સર્વ શ્રેષ્ઠ વર્ચસ્વમાં તથા દુનિયાની બીજી પ્રજાઓ પર સત્તા જમાવવાના તેના જન્મસિદ્ધ અધિકારમાં માનવાવાળો હતો. આથી તેના બધા નિર્ણયો એકસરખા માનને યોગ્ય નથી. એના આ પુસ્તકમાં કેટલાક એવા અગ્રાહ્ય મતાગ્રહો છે, જે વિવેકશીલ વાંચકે જોઈ ક્ષીરજલ ન્યાયે સ્વીકારવા એવી સૂચના છે.

ઇતિહાસકાર તરીકે પણ તેને હાથે કેટલીક ભૂલ થઈ છે. તે કેમ થવા પામી તે એક કોયડો જ છે. ડૉ. સ્મિથ પોતે લખે છે કે 'હાલના યુરોપીય લેખકો પુરાણોમાં આપેલી રાજવંશોની યાદીની પ્રામાણિકતાને જરા વધારેપડતા પ્રમાણમાં ઉતારી પાડવાનું વલણ બતાવે છે; પણ વધારે ઊંડા અભ્યાસથી જણાય છે કે તેમાં ઘણી પ્રમાણભૂત અને કિંમતી ઐતિહાસિક પ્રણાલી સમાએલી છે.' પુરાણોની બાબતમાં આવો મત ધરાવતાં છતાં ડૉ. સ્મિથે પોતાનું પુસ્તક લખતાં પહેલાં પુરાણોનો --ખાસ કરીને વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે રાજવંશોની સૂચિઓ આપનારાં પુરાણોનો પાકો અભ્યાસ કેમ ન કર્યો એ સમજાતું નથી. એ પુરાણોનો અભ્યાસ તેણે કર્યો હોત તો ગુપ્તવંશની પહેલાં થઈ ગએલા નાગ તથા વાકાટકવંશોની હકીકત તે આપી શક્યો હોત. ડૉ. ફ્લીટે કરેલો ગુપ્તવંશના લેખોનો સંગ્રહ પણ તેણે જાતે ધ્યાનથી તપાસ્યો જણાતો નથી, પણ 'બાબા વાક્યં પ્રમાણમ્' એ ન્યાયે ડૉ. ફ્લીટના મતને મતું માર્યું જણાય છે. એણે એમ ન કર્યું હોત અને એ બધા લેખો જાતે કાળજીથી તપાસ્યા હોત તો ઇ.સ. ૧૫૦થી ઇ.સ. ૩૦૦ સુધીના દોઢસો વર્ષના ગાળાને તે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના 'અંધકારભર્યા યુગ' તરીકે વર્ણવત નહિ.

સદ્‌ભાગ્યે હવે હિંદમાં હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સારા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યા છે અને તેમની ધીરજ અને ખંતભરી મહે-

નતથી હિંદનો લુપ્ત ઇતિહાસ પાછો સજીવન થવાની આશા બંધાવા લાગી છે. ડૉ. સ્મિથ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ઉદ્દગમ ઈ.સ. પૂર્વે આશરે ૬૦૦માં થએલા શિશુનાગવંશથી કરે છે, પણ છેક મહાભારતના કાળ સુધી ઇતિહાસના ઝરણાંને અનુસરવાનું શક્ય થઇ શકે એટલી સામગ્રી એકઠી થએલી છે.

આ સંજોગોમાં એક હિંદી વિદ્વાન હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય ઉપાડી લે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

પ્રકરણ ૧૧ મું

ગુપ્તસામ્રાજ્ય અને પશ્ચિમના ક્ષત્રપો
ચંદ્રગુપ્ત ૧લાથી કુમારગુપ્ત ૧લો

ઇ.સ. ૩૨૦ થી ૪૫૫

ચોથા સૈકામાં ભૂલાયેલા ઇતિહાસ પરનો અંધારપિછોડો ઊંચકાય છે. ઇતિહાસ પટ પર ફરી પ્રકાશ પડવા માંડે છે અને હિંદનો ઇતિહાસ નાનાંનાનાં રાજ્યોની નિરસ વિગતોની નોંધ મટી, એકચક્ર સત્તા નીચે રહેલા હિંદનો સળંગ ઇતિહાસ બની વાચકને રોચક થાય છે.

ગુપ્તવંશની ઉત્પત્તિ
ઈ.સ. ૩૦૮

પાટલીપુત્ર કે તેની આસપાસના કોઈ શહેરમાં 'ચંદ્રગુપ્ત' એ મશહૂર પદ્વીધારી કોઈ સ્થાનિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ઈ.સ. ૩૦૮-માં કે તેની આસપાસમાં પ્રાચીન લિચ્છવીવંશની કુમારદેવી નામની રાજકન્યા જોડે તેનું લગ્ન થયું. બૌદ્ધ સંપ્રદાયના શરૂઆતના ઇતિહાસમાં કેટલાય યુગો પૂર્વે એ વંશ બહુ પ્રખ્યાતિ પામેલો હતો. અજાતશત્રુના અમલથી માંડી કુમારદેવીના લગ્નના સમય સુધીના લગભગ આઠ સૈકાના લાંબા ગાળામાં લિચ્છવીવંશનો ઇતિહાસ મોટેભાગે લુપ્તપ્રાય થયેલો છે, જોકે ઈ.સ. ૧૧૧થી શરૂ થતા શકનો ઉપયોગ કરતો એક રાજવંશ નેપાલમાં તેણે સ્થાપન કર્યાની નોંધ છે. હવે આ લગ્નને કારણે એ વંશ અણચીંતવ્યો નજર આગળ ખડો થાય છે. ચંદ્રગુપ્ત અને કુમારદેવીનું લગ્ન એ મહાન રાજકીય અગત્યનો બનાવ નીવડયો, કારણકે તેનાથી મૌર્યવંશના યશની સ્પર્ધા કરે એવા નવા રાજવંશનો પાયો નંખાયો. એમ જણાય છે કે કુમારદેવીના સંબંધને લઈ ચંદ્રગુપ્તને જાણે પહેરામણીરૂપે લિચ્છવીવંશની અતિ કિંમતી કુમક મળી, જેને યોગે તે મગધ અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં સર્વોપરી સ્થાન ધરાવતો થયો. સંભવ છે કે આ યાદગાર લગ્ન વખતે લિચ્છવીઓ એ પ્રાચીન પાટનગરના સ્વામી હતા અને એ લગ્નને

કારણે, તેની પત્નીનાં સગાં જે સત્તા ભોગવતાં હતાં તેનો ચંદ્રગુપ્ત વારસ થયો. જૂના વખતમાં વૈશાલીના લિચ્છવીઓ પાટલીપુત્રના રાજાના પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા. તેમના અશાંત વેગને કાબૂમાં રાખવા માટે મગધના રાજાએ પાટલીપુત્ર વસાવ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ તેને કિલ્લેબંદીથી મજબૂત કર્યું હતું. પુષ્યમિત્રના અમલ પછી પ્રસરેલી અંધાધૂંધીના સમય દરમિયાન પાટલીપુત્રનો કબજો લઈ લિચ્છવીઓએ મગધના રાજા જોડેનો પોતાનો જૂનો હિસાબ ચૂકતે કર્યો.

ઇ.સ. ૩૨૦. લિચ્છવી લગ્નસંબંધ; ચંદ્રગુપ્ત ૧ લો.

એ તો નક્કી જ છે કે આ લગ્નસંબંધને કારણે ચંદ્રગુપ્ત તેના પિતા અને પિતામહની જેમ માત્ર એક સ્થાનિક રાજ્યનો રાજા ન રહ્યો, પણ તેની સત્તામાં એટલી બધી વૃદ્ધિ થઈ કે સાર્વભૌમ સત્તાના હકદારને જ શોભે એવી 'મહારાજાધિરાજ'ની ઉપાધિ ધારણ કરવામાં તેને કાંઈ ગેરવ્યાજબીપણું ન જણાયું. પોતે, પોતાની રાણી તથા લિચ્છવીઓનાં નામ સાથેના તેણે સિક્કા પડાવ્યા. તેનો પુત્ર અને વારસ હમેશાં ગર્વ સાથે પોતાને લિચ્છવીવંશની કુમારીના પુત્ર તરીકે વર્ણવતો. તેના તેજ નામધારી પૌત્રથી ઓળખાવા માટે ચંદ્રગુપ્ત ૧લાની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા આ રાજાએ હાલ જ્યાં અલ્લાહાબાદ છે તે ગંગા–યમુનાના સંગમ સુધીના ગંગાની ખીણના પ્રદેશ પર પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો અને પોતાના ટૂંકા અમલ દરમિયાન તિર્હુટ, દક્ષિણ બિહાર, અયોધ્યા તથા કેટલાક પડોશના પ્રદેશનો સમાવેશ કરતા, રસાળ અને વસ્તીવાળા મુલક પર રાજ્ય કર્યું. તેની સત્તા એટલી પ્રબળ હતી કે સર્વમાન્ય પ્રણાલી અનુસાર પાટલીપુત્રનો કબજો લઈ રાજ્યગાદી પર બેસતાં, તે મગધ મહારાજ્યની સત્તાનો વારસ જાહેર થયો ત્યારે પૌર્વાત્ય રૂઢિને અનુસરી પોતાના રાજ્યાધિરોહણની સાલથી નવો શક પ્રવર્તાવવામાં એને કાંઈ જ વાંધાભર્યું ન લાગ્યું. એકએકથી બહુ દૂર આવેલા ઘણા દેશોમાં કેટલાક સૈકાઓ સુધી પ્રવર્તેલા આ ગુપ્તશકનું પ્રથમ

વર્ષ ઈ.સ. ૩૨૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬મી તારીખથી ૩૨૧ના માર્ચની ૧૩મી તારીખ સુધીનું હતું. એટલે આ બે સાલમાંની પહેલીને ચંદ્રગુપ્ત ૧લાના રાજ્યાધિરોહણની સાલ લેખી શકાય.

ગાદીએ બેઠા પછી દસ કે પંદર વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત ૧લો મરણ પામ્યો તે પહેલાં પોતાની લિચ્છવીવંશની રાણીથી થએલા પુત્ર સમુદ્રગુપ્તને તેણે પોતાનો યુવરાજ અને વારસ નીમ્યો હતો.

ઈ.સ. ૩૩૦ થી કે ૩૩૫ સમુદ્રગુપ્ત

પિતાનાં પ્રેમપક્ષપાત અને પસંદગી તદ્દન વ્યાજબી હતાં એમ તે યુવાન રાજાએ બતાવી આપ્યું. યુદ્ધ તેમજ શાંતિ સમયની સૌ કળાઓમાં તેણે ખૂબ નિપુણતા બતાવી. તેના આવા ગુણોને લઈ હિંદના મહાન યશસ્વી રાજાઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામવાનો પોતાનો હક્ક તેણે સિદ્ધ કર્યો.

ગાદીએ આવતાં વાર જ સમુદ્રગુપ્તે પોતાના પડોશી રાજાઓને જીતી લઈ પોતાના મુલકનો વિસ્તાર વધારવાની મહત્ત્વાકાંક્ષી અને આક્રમણાત્મક રાજાનો ભાગ ભજવવાની શરૂ-

તેની આક્રમણાત્મક પ્રકૃતિ

આત કરી. પૂર્વના દેશોમાં જાહેરમત આક્રમણાત્મક વિગ્રહોનો વિરોધી નથી અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવાની કાળજીવાળો કોઈ રાજા પોતાના રાજ્યની સીમાઓમાં શાંતિથી ઠરી બેસવાનું સાહસ ન કરે. 'રાજ્યો જીતવાં એ રાજાઓનો ધર્મ છે.' એ સિદ્ધાંત અનુસાર વર્તવા સમુદ્રગુપ્ત જરાયે અચકાયો નહિ અને ગાદીએ બેસતાં વાર જ તેણે વિગ્રહોમાં ઝોકાવ્યું અને તેના અસાધારણ લાંબા અમલ દરમિયાન તે તેમાં જ રોકાયેલો રહ્યો.

વિગ્રહોથી પરવારતાં પોતાનાં પરાક્રમોની પ્રશસ્તિઓ લખવા, સંસ્કૃત કાવ્યકળામાં કુશળ એક વિદ્વાન પંડિતને તેણે રોકયો, અને છ સદી પહેલાં અશોકે ઊભા કરેલા અને તેનાં

લેખોમાંથી મળતી માહિતી

શાસનો જેની પર ખોદેલાં હતાં તેવા શિલા સ્તંભો પર તે પ્રશસ્તિઓ ખોદી લખાવી.

બ્રાહ્મણોની સર્વ વિદ્યા શીખેલો અને સનાતન હિંદુ ધર્માવલંબી સમુદ્રગુપ્ત, યુદ્ધનો રસીઓ મહત્વાકાંક્ષી યોદ્ધો હતો. યુવાવસ્થામાં તેના પિતાની આજ્ઞાને અનુસરી તે બૌદ્ધ સાધુ વસુબંધુની શિક્ષામાં રસ લેતો થયો હતો, છતાં ધર્મની જીતને 'પરમજય' ગણનાર અશોકના અતિ નમ્ર અને શાંત નીતિ ઉપદેશને પડખે, પોતાના લોહી વહાવતા વિગ્રહોની નિર્દય વડાઇઓ મૂકતાં એને જરા ય થડકો લાગ્યો નહિ.

પોતાના પરાક્રમોની યાદદાસ્ત ભવિષ્યમાં રહે એ બાબતની સમુદ્રગુપ્તની ચિંતા નિષ્ફળ ન થઈ. તેના રાજકવિએ રચેલી તેના પરાક્રમોની નોંધો આજે પણ લગભગ પૂર્ણપણે કાળચક્રના સપાટામાંથી બચી રહી છે અને બીજા અનેક હિંદી શિલાલેખો કરતાં વધારે ચઢીઆતી રીતે એના રાજ્યના બનાવોનો સમકાલીન વિગતવાર અહેવાલ પૂરો પાડે છે. કમનસીબે એ લેખી શિલાદસ્તાવેજ પર સંવત્ લખેલો મળ્યો નથી, છતાં પણ તેનો સમય લગભગ ઇ.સ. ૩૬૦ કે તેથી થોડોક મોડો હશે એમ નક્કી કરી શકાય છે અને તેથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેના મૂલ્ય કરતાં, ગદ્ય–પદ્યમાં લખાયેલા ચોકસ સમય, નિર્ણય તથા કર્તાની નોંધવાળી અગત્યની સંસ્કૃત કૃતિ તરીકે બહુ જ જાણવા જેવો છે. પુસ્તકાલયોમાં સચવાયેલાં પુસ્તકોનોજ મોટે ભાગે ઉપયોગ કરતા અભ્યાસીઓ ચોકસ સાલવારીવાળા મહાન ઐતિહાસિક લેખોની કિંમત પૂરી આંકતા થયા નથી, જોકે ઘણા વર્ષ પૂર્વે ડૉ. બુલ્હરે તો તે બાબત પર ખૂબ ભાર મેલ્યો હતો. પણ હરિસેનની એ પ્રખર કૃતિ જોડે અત્યારે તો એક ઐતિહાસિક લેખ તરીકે તેમાં સમાયેલી બાબતો પૂરતીજ આપણે લેવાદેવા છે. સંસ્કૃતના વિકાસમાં એનું સ્થાન, તેમજ ભાષા અને સાહિત્યના માર્ગદર્શ કસ્તંભ તરીકેની તેની અગત્યનું વિવરણ તે તે વિષયના ખાસ અભ્યાસી માટે જ છોડવું જોઇએ.

પ્રશસ્તિનો લેખક તેના સ્વામીની ચઢાઇઓના ભૂગોળની દૃષ્ટિએ ચાર વિભાગ કલ્પે છે: (૧) દક્ષિણના અગિયાર રાજાઓ સામે, (૨)

તેના વિવિધ ચઢાઇઓ

ગંગાની ખીણના પ્રદેશમાં અથવા આર્યાવર્તના નામનિર્દેશ સાથેના નવ રાજાઓ સામે તેમજ બીજા નામનિર્દેશ વગરના રાજાઓ સામે, (૩) જંગલોમાં વસતી જંગલી જાતોના નાયકો સામે. અને (૪) મોખરાનાં રાજ્યો તથા પ્રજાસત્તાક સ્વાધીન રાજ્યો સામે તેના બાહુબળની મર્યાદા બહારની અને અતિ દૂર આવેલી કેટલીક પરદેશી રાજસત્તાઓ સાથેના સમુદ્રગુપ્તના સંબંધની પણ તે સમજૂતિ આપે છે. એ કવિએ વર્ણવેલા દેશો, રાજાઓ અને લોકોમાંના દરેકની ચોકસ ઓળખ કરવાનું તો હાલમાં તદ્દન અસંભવિત છે, તેમજ કેટલીક પરચુરણ વિગતોની બાબતોના ખુલાસા માટે ભવિષ્યની શોધ અને તપાસ પર આધાર રાખવાનો રહે છે, તો પણ ગુપ્તસમ્રાટોમાં સૌથી ઉજ્જ્વલ કારકીર્દિવાળા આ સમ્રાટના મુલકનો વિસ્તાર તેમજ તેના વિવિધ રાજકીય સંબંધોની મર્યાદાઓ ઇતિહાસકારથી સમજી શકાય એટલું માહિતીભંડોળ તો મળી રહે છે. એ નોંધની વસ્તુ ઐતિહાસિક નહિ પણ સાહિત્યના સિદ્ધાંતોને અનુસરી ગોઠવાયેલી હોવાથી તેના અમલના બનાવોને ચોકસ સાલવારી ક્રમમાં આપવાનું બની શકે એમ નથી.

ઉત્તર હિંદની જીત

પણ આપણને એટલી તો ખાત્રી થાય છે જ કે આ હિંદી નેપોલિયને પ્રથમ પોતાની પાસે આવેલા રાજાઓ પર પોતાનું બાહુબળ અજમાવ્યું અને તેમ કરી તેણે પ્રથમ ગંગાની ખીણના 'હિંદુસ્તાન' નામથી ઓળખાતા પ્રદેશના રાજાઓને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યા અને પછી દૂર દક્ષિણની ભયભરી ચઢાઇએ તે ચઢ્યો. ઉત્તરના રાજાઓ જોડેનો તેનો વર્તાવ કડક અને કઠોર હતો. આપણને એવી માહિતી મળે છે કે તેમને બળજબરીએ ઊખેડી નાખવામાં આવ્યા હતા. આનો અર્થ એ થાય કે તેમ કરતાં તેમના મુલકોને વિજેતાએ પોતાના મુલકોમાં ભેળવી દીધા. તેનાં આપેલાં નવ નામો પૈકી એકને તો

તદ્દન ખાત્રીથી ઓળખી શકાય છે. એ નામ ગણપતિનાગનું છે. તેની રાજધાની પદ્માવતી નગરી હતી. સીંધીઆ મહારાજ્યના રાજ્યમાં આવેલા હાલના જાણીતા શહેર નારવારની ઇશાને ૨૫ માઇલ પર આવેલું પદમપવાયા[1] ગામડું એ પ્રાચીન પદ્માવતીનું સ્થાન બતાવે છે.

સમુદ્રગુપ્તે દક્ષિણનાં રાજ્યોની ચઢાઈ કરવાનું કામ હાથમાં લેવાની હિંમત કરી તે પહેલાં ઉત્તર પ્રદેશની જીતો મોટે ભાગે પૂરી થઈ ગઈ હશે અને જીતાયેલા મુલકો વિજેતાના રાજ્યમાં ભળી એકરસ થઈ ગયા હશે. અસાધારણ યોજનાશક્તિ તેમજ વ્યવસ્થા અને અમલબજામણીની પ્રભુતાભરી શક્તિઓ વિના દક્ષિણની જીતનું કામ પાર પડી શકે એમ નહોતું.

દક્ષિણ કોસલ અને જંગલી જાતો પર જીત

પોતાની રાજધાનીથી બરાબર દક્ષિણમાં છોટાનાગપુરમાંથી કૂચ કરી દક્ષિણ હિંદ પર ચઢાઈ કરનારા આ રાજાએ મહાનદીની ખીણના પ્રદેશમાં આવેલા દક્ષિણ કોસલના[2] રાજ્ય પર હલ્લો કર્યો અને તેના રાજા મહેન્દ્રને ઉથલાવી પાડ્યો. ત્યાંથી આગળ વધતાં તેણે જંગલપ્રદેશના બધા નાયકોને જેર કર્યા. એ પ્રદેશો આજે પણ જંગલ છવાયેલા જ છે અને ઓરિસાના ખંડીઆ રાજ્યો તથા મધ્યપ્રાંતના વધારે પછાત ગણાતા ભાગ તેના જ બનેલા છે. એ નાયકોમાં સૌથી આગળપડતો નાયક વ્યાઘ્રરાજ તેના ગુણને અનુરૂપ નામ ધરાવતો હતો. એ સિવાય ઇતિહાસમાં એને લગતી

---

૧. પદમપવાયા સિંધુ અને પારાના સંગમના શિરોબિંદુએ આવેલું ગામડું છે. એ નામ પદ્માવતી ઉપરથી ઉપજેલું છે. અને સ્થાનિક પ્રણાલિકથા તે પદ્માવતી હોવાની શાખ પૂરે છે. નાગવંશના સિક્કા ત્યાંથી મળી આવેલા છે અને તે ઉપરાંત ઈ.સ. ના પહેલા કે બીજા સૈકાના લેખવાળો તાડપત્રનો સ્તંભકુંભ મળી આવેલો છે.

૨. દક્ષિણ કોસલ મહાનદીની ખીણમાં આવેલ હતો અને ઉત્તર કોસલને ઘોઘરાનદીની ઉત્તરે આવેલો હાલનો અયોધ્યાનો પ્રદેશ.

બીજી કશી માહિતી મળતી નથી. ચઢાઇને આ તબક્કે સેનાને ખાદ્ય-ખોરાકી પહોંચાડવાની તથા જોઇતો સરસામાન વહી જવાની મોટી અડચણ તેને નડી હશે. કારણકે અપૂર્ણ રીતે તેમજ જૂની જંગલી ઢબનાં હથિયારથી સજ્જ થયેલી એ જંગલી જાતોની સેના, સારી રીતે સજ્જ થયેલી સેનાનો લશ્કરી દૃષ્ટિએ સામનો કરવા ભાગ્યે જ શક્તિવાન થઈ હશે.

દૂર દક્ષિણમાં જીત

હિંદના પૂર્વ કિનારાને માર્ગે હજુ પણ વધારે દક્ષિણમાં કૂચ કરતાં સમુદ્રગુપ્તે કલિંગદેશની પ્રાચીન રાજ્યધાની પિષ્ટપુર જે હાલ ગોદાવરીના પ્રદેશમાં પીથાપુરમને નામે ઓળખાય છે, તેના રાજાને હરાવ્યો, તેમજ મહેન્દ્રગિરિ તથા ગંજામમાં આવેલા કોટટુરના[3] પર્વત દૂર્ગો સર કર્યા. કોલેરૂ સરોવરને કિનારે કિનારે આવેલા રાજા મંતરાજના મુલકને, તથા ગોદાવરી અને કૃષ્ણાનદી વચ્ચેના વેંગી પ્રદેશનો રાજા જે પલ્લવ હતો એમ માની શકાય, તેને તેણે વશ કર્યો. મદ્રાસની નૈઋત્યે આવેલા કાંચી કે કાંજીવરમના રાજા વિષ્ણુગોપને તેણે જીત્યો અને તે તો પલ્લવ જ હતો. પછી પશ્ચિમ તરફ ચકરાઈ તેણે પાલક્કના ઉગ્રસેન નામના રાજાને તાબે કર્યો. આ પાલક્ક ઘણુંખરૂં હાલના નેલોર જિલ્લામાં કાંઇક આવેલું હશે.

ખાનદેશમાં થઈ પાછા ફરવું

દક્ષિણ પ્રદેશના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈ તે પોતાના પાટનગર તરફ આવવા પાછો વળ્યો, અને તેમ કરતાં માર્ગમાં તેણે દેવરાષ્ટ્ર અથવા હાલના મહારાષ્ટ્રના દેશને તેમજ એરંડપાલ અથવા ખાનદેશને જીતી લીધા.

આ અદ્‌ભુત ચઢાઇ દરમિયાન વિકટ અને અજાણ્યા પ્રદેશોમાં

---

૩. કોટટુર મહેન્દ્રગિરિથી દક્ષિણ તથા અગ્નિકોણ વચ્ચેના ખૂણામાં૧૨ માઈલ પર આવેલું છે. પિષ્ટપુરના નિર્ણય માટે જુઓ ઇન્ડિયન એન્ટી. ૩૦ (૧૯૦૧) પૃષ્ટ ૨૬.

એથી ત્રણ હજાર માઇલની કૂચ કરવાની હતી અને તેમ કરતાં ઓછામાં ઓછાં બે વર્ષ લાગ્યાં હશે. એ ચઢાઈ લગભગ ઈ.સ. ૨૫૦માં પૂરી થઈ હશે એવો નિર્ણય કરી શકાય એમ છે.

આ દક્ષિણનાં રાજ્યોને જાથુકનાં ખાલસા કરવાનો આ પ્રયત્ન નહોતો. વિજયી વિજેતા ટૂંક મુદ્દત માટે તેમને પોતાને વશ વર્તાવી, પોતાની આણ મનાવી પાછો વળી ગયો. પણ એ વાત તો નક્કી છે કે તેણે દક્ષિણના કિંમતી ખજાના ખાલી કર્યા અને તેના પછી એક હજાર વર્ષે તેના જેવું જ લશ્કરી પરાક્રમ કરનાર મુસલમાન સાહસવીર મલેક કાફુરની પેઠે સોનાચાંદીની લૂંટથી લદાયેલો પાછો ફર્યો. દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીના સરદાર મલેક કાફુરે ૧૩૦૯ થી ૧૩૧૧ના અરસામાં સમુદ્રગુપ્તના સાહસકાર્યની પુનરાવૃત્તિ કરી અને તેનો હિંદુ પૂર્વગામી દક્ષિણમાં જેટલો ધસી ગયો જણાય છે તેનાથી પણ વધારે દૂર તે ધપ્યો. મલેક કાફુરે ઈ.સ. ૧૩૧૧ના એપ્રિલ માસમાં મદુરાનો કબજો લીધો અને તે સ્થિર થાણાનો આશ્રય લઇને રામેશ્વર સુધી પહોંચવામાં તે સફળ થયો હતો. તે જગાએ તેણે એક મસીદ બાંધી. સોળમા સૈકામાં ફેરિસ્તાએ તેનો ઇતિહાસ લખ્યો ત્યારે તો એ મસીદ હયાત હતી.

કિંમતી લૂંટ, મલેક કાફુરની જોડ

યોગ્ય લાયકાતથી પ્રાપ્ત કરેલી સામ્રાટ્ પદ્દીધારી સમુદ્રગુપ્તની અધિપતિ તરીકેની સત્તા જે જે મોખરાનાં રાજ્ય તથા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના રાજાઓ સ્વીકારતા હતા તેની દરબારી પ્રશસ્તિકારે આપેલી યાદી ઉપરથી પૂરતી ચોકસાઇથી તેનાં રાજ્યની સીમાઓ નક્કી કરવાનું સાધન ઇતિહાસકારને મળે છે, અને સાથેસાથે ચોથા સૈકામાં હિંદના રાજકીય વિભાગોનો પ્રકાર સમજવાનું પણ બની આવે એમ છે.

ખંડીઆ મોખરાનાં રાજ્યો

ભારતખંડની પૂર્વ બાજુએ બ્રહ્મપુત્રાના દોઆબમાં સમતત, કામરૂપ

અથવા આસામ, અને દવાકનાં ખંડીઆ રાજ્યો હતાં. દવાક એ ખરૂં જોતાં વંગનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે અને તે પશ્ચિમમાં કરતોવ, પૂર્વમાં મેઘના, દક્ષિણે ગંગા અથા ઉત્તરે ખાશિ ટેકરીઓની વચ્ચે આવેલો હતો, અને તેમાં ઢાકા તથા સુનારગામ એ બંનેનો સમાવેશ થતો હતો. એનાથી પશ્ચિમ તરફ આગળ વધતાં નેપાલનું પર્વતરાજ્ય આવતું હતું. હાલની પેઠે તે વખતે પણ તે સાર્વભોમ સત્તાનું આધિપત્ય સ્વીકારતું હતું છતાં બીજી બધી વાતે પૂર્ણ સ્વાધીન હતું અને સમ્રાટ્નો સીધા અધિકારનો પ્રદેશ હિમાલયની તળેટીમાં જ પૂરો થતો હતો. પશ્ચિમ હિમાલયની નીચલી હારોમાં કરત્રીપુરનું[1] રાજ્ય આવેલું હતું અને તેમાં ઘણું કરીને કુમાઓન, અલમોડા, ગઢવાલ અને કાંગ્રાનો સમાવેશ થતો હતો.

ગણ રાજ્યો

પંજાબ, પૂર્વ રજપૂતાના, અને માળવા મોટે ભાગે સ્વાધીન પ્રજાતંત્ર[2] અથવા કાંઈ નહિ તો સંઘતંત્ર જેવી સંસ્થાની સત્તા નીચે હતાં. સતલજના બન્ને કિનારા પર યૌધેય ગણ વસેલો હતો જ્યારે મધ્ય પંજાબમાં માદ્રકોનો વાસ હતો. વાંચનારને યાદ હશે કે ઍલેક્ઝાંડરના સમયમાં એ પ્રદેશો એ જ રીતે તે વખતે મલૉઈ, કથૉઈ અને

---

૧ ફ્લીટ સૂચન કરે છે કે જલંધર જિલ્લાના 'કરતારપુર' એ નામમાં આ નામ હજુ હયાત છે. સી. એફ. ઓલ્ડહામ કુમાઉન, ગઢવાલ અને રોહિલખંડનાં કતુરીયા રાજનો ઉલ્લેખ કરે છે. (જે. આર. એ. એમ. ૧૯૧૮ પૃ. ૧૯૮) જુઓ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો નકશો.

૨ આ વિષય માટે જુઓ કાશીપ્રસાદ જય સ્વાલનું "રીપબ્લિકસ ઈન મહાભારત" (જે. એમ. બી. રીસ. સો. પુસ્તકમાં પૃ. ૧૭૩-૮); આર. સી. મુઝુમદારનું 'કાર્પોરેટ લાઈફ ઈન એન્શિયન્ટ ઇંડિયા' (કલકત્તા, સુરેન્દ્રનાથ સેન, ૧૯૧૮); આર. ડી. મુકરજી "લોકલ ગવર્મેન્ટ ઈન એન્શિયન્ટ ઇંડિયા (ઓક્ષફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ ૧૯૧૯); અને ડી. આર ભાંડારકરનાં કાર્માઈકલ લેક્ચર્સ ૧૯૧૮ની સાલનાં–કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં, ૧૯૧૯.

એવાં એવાં નામધારી સ્વાધીન ગણોને તાબે હતા. ઘણું કરીને યમુના નદી ગુપ્ત સામ્રાજ્યની વાયવ્ય સીમારૂપ હતી. પૂર્વ રજપૂતાના અને માળવામાં આર્જુનાયન, માલવ અને આભીરોની વસાહતો હતી. એ દિશામાં ચંબલ નદી ગુપ્તરાજ્યની હદ ગણી શકાય. ત્યાંથી સીમાખા પૂર્વ તરફ વળી કેટલાંક નાનાંનાનાં રાજ્યોના મુલકોની સરહદ સરતી જતી હતી. એ નાનાં રાજ્યોનો સ્થળનિર્ણય ચોકસપણે કરી શકાય એમ નથી. પછી ઘણુંખરૂં ભોપાલ રાજ્યમાંથી પસાર થઈ તે નર્મદા નદીને જઈ અડતી. એ નદી ગુપ્ત રાજ્યની દક્ષિણ સીમા બાંધતી હતી.

સામ્રાજ્યની મર્યાદા

આમ જોતાં ચોથા સૈકામાં સમુદ્રગુપ્તની સીધી સત્તા નીચેના મુલકમાં ઉત્તર હિંદના બધા સૌથી વધારે રસાળ અને વસ્તીવાળા પ્રદેશોનો સમાવેશ થઈ જતો હતો. તે પૂર્વમાં બ્રહ્મપુત્રાથી માંડી પશ્ચિમે યમુના તથા ચંબલ નદી સુધી અને ઉત્તરે હિમાલયની તળેટીથી દક્ષિણે નર્મદા નદી સુધી વીસ્તરતો હતો.

આ વિશાળ મર્યાદાની પેલી મેર આસામ અને ગંગાની ખીણનાં મોખરાં રાજ્યો, તેમજ હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળ પરનાં રાજ્ય અને રજપૂતાના તથા માળવાનાં સ્વતંત્ર ગણ રાજ્યો, આ બધાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું આધિપત્ય સ્વીકારતાં હતાં. એ ઉપરાંત દક્ષિણનાં તમામ રાજ્યો પર સમ્રાટ્નાં લશ્કર ફરી વળ્યાં હતાં અને તે રાજ્યોને તેના અમોઘ બળનો પરચો આપ્યો હતો.

પરદેશી રાજ્યસત્તાઓ સાથે સંબંધ

ઉપર જણાવેલી મર્યાદાઓવાળું સમુદ્રગુપ્તે ઊભું કરેલું સામ્રાજ્ય તેનાથી છ સૈકા પહેલાં થઈ ગયેલા અશોકે ઊભા કરેલા સામ્રાજ્યના સમયથી માંડી સમુદ્રગુપ્તના સમય સુધીમાં થયેલાં સૌ સામ્રાજ્યોમાં મોટામાં મોટું હતું. આવા મોટા સામ્રાજ્યના પ્રભુપણાને લીધે કુદરતી રીતે સમુદ્રગુપ્ત હિંદ પારનાં પરદેશી રાજ્યોના આદરને

પાત્ર બન્યો હતો. આથી જ્યારે આપણને ખબર પડે છે કે તે વાયવ્યનાં કુશાન રાજાઓ જોડે તેમજ લંકા તથા બીજા દૂરના દેશો જોડે રાજકીય સંબંધ બાંધતો, ત્યારે આપણને કશું આશ્ચર્ય થતું નથી. વાયવ્ય સરહદ પરના તમામ રાજાઓને તે સમયે ‘શકરાજા’ એવા એક સમૂહમાં જ ગણવામાં આવતા હતા.

લંકાથી એલચીઓ

લંકાના રાજા તથા સમુદ્રગુપ્ત વચ્ચે ઈ. સ. ૩૬૦ના અરસામાં અકસ્માત રીતે વ્યવહાર શરૂ થયો હતો. લંકાના બૌદ્ધ રાજા મેઘવર્ણે હીરકમંચનુ દર્શન કરવા તથા બુદ્ધગયાના પવિત્ર વૃક્ષની પૂર્વે અશોકે બાંધેલા મઠની યાત્રા કરવા બે સાધુઓ મોકલ્યા હતા. એ રાજાના ૨૭ વર્ષના રાજ્યનો સમય લગભગ ઈ.સ. ૩૫૨થી ૩૭૯નો ઠરાવવામાં આવે છે. લંકાથી હિંદમાં મોકલેલા એ સાધુઓમાંનો એક તો તે રાજાનો ભાઈ હતો. સાંપ્રદાયિક દ્વેશને કારણે એ પરદેશીઓનું કાંઈ રૂડું અતિથ્ય થયું નહિ અને પોતાના દેશમાં પાછા ફરતાં તેમણે પોતાના રાજાને ફરિયાદ કરી કે હિંદમાં આરામથી રહી શકાય એવું એકે સ્થાન તેમને મળી શક્યું નહિ. રાજા મેઘવર્ણને એ ફરિયાદ વ્યાજબી લાગી અને તેથી તેણે એ દુઃખ દૂર કરવા એક મઠ બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો, કે જ્યાં પવિત્ર ધર્મસ્થાનોની યાત્રાએ જતા તેના પ્રજાજનોને પૂરતી અને અનુકૂળ બધી સવડો મળી રહે. આથી તેણે હિંદના સમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તના દરબારમાં એલચીઓ મોકલ્યા, અને પ્રાચીન કાળથી જે રત્નો માટે લંકા પ્રખ્યાત છે તે રત્નો તથા બીજી કિંમતી ભેટોનો જબરો જથ્થો તેમની જોડે સમ્રાટ્ના નજરાણા માટે મોકલી આપ્યો, અને હિંદની ભૂમિ પર મઠ બાંધવાની પરવાનગી આપવા પ્રાર્થના કરી. દૂર આવેલા એક રાજા તરફથી આવેલી આ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી સમુદ્રગુપ્ત ફુલાઇ ગયો, ને એ નજરાણાંને ખંડણી તરીકે ગણી લઈ તેણે માગેલી પરવાનગી આપી. એલચી પોતાને દેશ પાછો ફર્યો અને પૂરા વિચારને અંતે રાજા મેઘવર્ણે તે પવિત્ર વૃક્ષની પાસે મઠ બાંધવાનું નક્કી કર્યું. તે વૃક્ષની

ઉત્તરે ભવ્ય મઠ બાંધીને, તામ્રપટ પર લખેલો પોતાનો મનોરથ તેણે પૂરો કર્યો. એ મકાન ત્રણ માળ ઊંચું હતું અને તેમાં ૭ મોટા ઓરડા હતા. ત્રણ મીનારાઓથી તેને શણગારવામાં આવ્યું હતું અને ૩૦થી ૪૦ ફીટ ચોમેર ફરતા મજબૂત કોટથી તે રક્ષાયેલું હતું. ઊંચામાં ઊંચી કળાનો ઉપયોગ કરી, મોંઘા મોંઘા ઉમદા રંગોથી તેના શણગાર રચવામાં આવ્યા હતા અને સોના તથા ચાંદીમાં ઢાળેલી બુદ્ધની મૂર્તિ પર ખીચોખીચ હીરા મઢવામાં આવ્યા હતા. ખુદ બુદ્ધ ભગવાનનાં અવશેષને સંઘરતા વધારાના સ્તૂપો પણ મઠની મુખ્ય ઈમારતને શોભે એવા હતા. સાતમા સૈકામાં જ્યારે હ્યુએન્ત્સાંગે એ મઠની મુલાકાત લીધી, ત્યારે એ ભવ્ય સ્થાનકમાં મહાયાન પંથની સ્થવિર શાખાના એક હજાર સાધુઓ રહેતા હતા, અને લંકાથી આવતા યાત્રીઓની તેઓ ખૂબ ખાતરબરદાસ કરતા હતા. એ મઠની જગા આજે એક મોટા ટીંબાથી ઓળખાય છે.[1]

અશ્વમેધ યજ્ઞ

એમ માનવા કારણ છે કે દક્ષિણમાંથી પાછા ફર્યા બાદ, પોતાની અનેકવિધ જીતોની ઊજવણીનો જાહેર સમારંભ કરવા અને પોતાની સત્તાના સાર્વભૌમપણાની જાહેરાત આપવા, પુષ્યમિત્રના સમય પછી ઉત્તર હિંદમાં બંધ પડી ગયેલી અને લાંબો સમય નહિ કરવામાં આવેલી એવી અશ્વમેધ યજ્ઞની વિધિને ફરી ચાલુ કરવાનો સમુદ્રગુપ્તે નિશ્ચય કર્યો. આ સમારંભ ઘટતા દબદબા સાથે અને બ્રાહ્મણોને

---

૧ સમુદ્રગુપ્ત સાથે મેઘવાહનનું સમકાલીનપણું એક ચીની પુસ્તક ઉપરથી સીલ્વેઈન લેવિએ શોધી કાઢેલું છે અને આ પહેલાં ઉલ્લેખેલા ગુપ્ત સાલવારી પરના એક લેખમાં તેમજ "ધ ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ ઑફ મહાનામન એટ બોધ ગયા" એમાં તે લેખકે ચર્ચા કરેલી છે (ઇન્ડિ. એન્ટિ. ૧૯૦૨ પૃ. ૧૯૨) પણ એ લેખો લખાયા ત્યારે હું ધારતો હતો તેના કરતાં મેઘવર્ણે મોડું રાજ્ય કરેલું છે. ઈ.સ. ૩૫૨ અને ૩૭૯ (તરજૂમો મહાવંશ ૧૯૧૨ પૃ. ××××)એની ખરી સાલ કાંઈક વહેલી હશે.

મહાદક્ષિણાઓનાં દાન સાથે વિધિ પુરઃસર કરવામાં આવ્યો, અને એમ કહેવાય છે કે તેમાં દક્ષિણાને અંગે કરોડો સોનાના સિક્કા વહેંચવામાં આવ્યા હતા. આ કાર્યપ્રસંગે ખાસ પડાવેલા અને ઘટતાં લખાણ તથા હોમાવા માટે તૈયાર થઈ વેદી પાસે ઊભેલા યજ્ઞના ઘોડાની છાપવાળા સોનાના સિક્કા થોડીક સંખ્યામાં મળી આવ્યા છે. એ બનાવનું બીજું એક સ્મારક ઉત્તર અયોધ્યા પ્રાંતમાં જડી આવ્યું છે અને હાલ તે લખનૌના સંગ્રહસ્થાનમાં ઊભું છે. એ સ્મારક પથ્થરમાંથી કોરી કાઢેલા ઘોડાની ખડબચડી કોરી કાઢેલી આકૃતિ છે. તેની ઉપર ખોદેલા ટુંકા દાનાલેખનાં નિશાન છે. દેખીતી રીતે તે સમુદ્રગુપ્તને ઉદ્દેશીને હશે એમ લાગે છે.

સમુદ્રગુપ્તની અંગત નિપુણતાઓ

દરબારી પ્રશસ્તિકારનાં રાજકચેરીને છાજે એવાં કથનોને કાંઇક ટકા બાદ કર્યા વગર ભાગ્યે જ સ્વીકારી શકાય, તો પણ એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે સમુદ્રગુપ્ત વિરલ કાર્યશક્તિ તથા અસાધારણ વિવિધ કુદરતી શક્તિઓ વાળો રાજ્યકર્તા હતો. રાજકવિએ પોતાના નાયકે ગીતવાદ્યની કલામાં મેળવેલી નિપુણતાને યાદગાર કર્યાં છે. કેટલાક વિરલ સોનાના સિક્કા મળી આવેલા છે, જેમાં સમ્રાટ એક ઊંચી પીઠવાળા આસન પર નિશ્ચિંતપણે બેસી વીણા વગાડતો બતાવેલો છે. આ હકીકત રાજકવિએ તેનાં કરેલાં કીર્તિગાનનું સમર્થન કરે છે. આ વિવિધ શક્તિ ધરાવતા રાજાની વિવિધ નિપુણતાઓમાં સંગીતને મળતી કાવ્યકલાની પણ ગણત્રી કરવામાં આવી છે તેને પોતાને વિખ્યાત કવિરાજ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલો છે અને ધંધાદારી કાવ્યના રચનાર કવિને યશ આપે એવાં અનેક કાવ્યો તેણે રચ્યાનું કહેલું છે. વળી આપણને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે રાજાને પંડિતોની સોબત બહુ પ્રિય હતી, અને તે પોતાની ઝીણી તથા કસાયેલી અને ઓપચઢી બુદ્ધિનો ઉપયોગ પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રનાં અધ્યયનમાં તથા સમર્થનમાં કરતો. યુવાનીમાં પ્રખ્યાત બૌદ્ધ સાધુલેખક

વસુબંધુ તેનો કૃપાપાત્ર હતો. રાજકવિએ સમુદ્રગુપ્તનુંજે ચરિત્રાલેખન કર્યું છે, તે જોતાં તેનાથી ય ચઢે એવા પક્ષપાતી અબુલફઝલે કરેલા અકબરના ચરિત્રાલેખનની યાદ આવે છે.

ધમાલીઆ જીવનમાંથી જે થોડો અવકાશ તેને મળતો હશે તેને દીપાવનારી આવી આવી કલાઓમાં સમુદ્રગુપ્તની કુશલતા વધારે હો કે ઓછી હો પણ એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે તેની ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓ કાંઈ સાધારણ નહોતી કે બહુ સારી રીતે તે હિંદી નેપોલિયન બિરૂદનો હકદાર થાય એવો પ્રતિભાશાલી નર તે હતો. કમનશીબે એના સમયના સિક્કા પરની એના મ્હોરાંની છાપ તેના મોંના સિક્કાનો ખ્યાલ આપે એટલી સાફ નથી.

દૈવની અકળ ગતિથી જેણે લગભગ આખું હિંદ પોતાની એકચક્ર સત્તા નીચે આણ્યું હતું અને જેના રાજકીય સંબંધોનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં લંકાદ્વીપથી માંડી ઉત્તરમાં ઓકસસ નદી સુધી પહોંચેલો હતો, એવા સંગીતવિશારદ, કવિ તથા યુદ્ધવીર આ મહાન રાજાનું નામ સુદ્ધાં હિંદના ઇતિહાસકારો આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ પૂર્વે જાણતા નહોતા. છેલ્લાં વીશ વર્ષ દરમિયાન થયેલા શિલાલેખ તથા સિક્કાઓના બારીક અને મહેનતુ અભ્યાસને પરિણામે એની લુપ્ત થયેલી કીર્તિનું ફરી જનતા સમક્ષ સ્થાપન કરી શકાયું છે. એની યાદગાર કારકિર્દીની વિગતવાર કથની હાલમાં આપવાનું બની શક્યું છે તે ધીરજભરી શોધખોળનાં પરિણામ રૂપ છૂટીછવાઈ હકીકતને એકસૂત્રમાં પરોવી લુપ્ત ઇતિહાસને પાછો મેળવવામાં પુરાતત્ત્વના પ્રયત્નોની સફળતાના સુંદર દષ્ટાંતરૂપ છે. આ જ રીતે ટુકડેટુકડે મળતી માહિતીના નકશા ઉપરથી જ હિંદનો યથાર્થ પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપજાવી શકાય એમ છે.

તેના ઇતિહાસની પુનઃ પ્રાપ્તિ

સમુદ્રગુપ્તના મરણની ચોકસ સાલ જણાયેલી નથી, પણ એ તો નક્કી છે કે તે મોટી ઉમર સુધી જીવ્યો હતો અને લગભગ અર્ધી

સદીનું આબાદ રાજ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી

ઈ. સ. ૩૭૫

થયો હશે. પોતાના મરણ પહેલાં, પોતાનું રાજ્ય શાંતિથી પોતાના વારસને પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે તેનાથી બનતા બધા યત્ન તેણે કર્યાં અને તે હેતુની સિદ્ધિને અર્થે, પોતાના અનેક પુત્રોમાંથી દત્તદેવી રાણીથી થયેલા પુત્રને તેણે યુવરાજ નીમી પોતાનો વારસ ઠરાવ્યો. તેને તેણે આ ભવ્ય સામ્રાજ્યનો વારસ બનવા યોગ્ય માન્યો એ તદ્દન વ્યાજબી હતું.

આવી રીતે વારસ તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલો પુત્ર, તેની હયાતીમાં જ ઘણું કરીને યુવરાજ તરીકે રાજકારભારની ચિંતાઓમાં તેનો ભાગીદાર બન્યો હશે જ. તેણે ગાદી પર

ચંદ્રગુપ્ત રજો

આવતાં હિંદુ રિવાજને અનુસરી પોતાના દાદાનું નામ ધારણ કર્યું. વંશાવલિમાં તેના દાદાથી તેને ઓળખવા માટે તે ચંદ્રગુપ્ત બીજા તરીકે લખાયો. તેણે વળી 'વિક્રમાદિત્ય'નું બિરૂદ ધારણ કર્યું. હિંદની દંતકથાઓમાં ખૂબ જાણીતા થયેલા વિક્રમાદિત્યની કલ્પનાના આધારરૂપ જો કોઈ પણ રાજા હોય તો આ તેને માટે બીજા બધાઓ કરતાં વધારે હક્કદાર છે. તેના એ રાજ્યાધિરોહણની ચોકસ સાલ નોંધાયેલી મળતી નથી, પણ તે ઈ. સ. ૩૭૫ની લગભગમાં જ હોવી જોઇએ. તે બાબતનો આખરી નિર્ણય કરનાર કોઈ સિક્કો કે લેખ જડે ત્યાં સુધી એ સાલને તેના રાજ્યાધિરોહણની લગભગ ખરી સાલ તરીકે સ્વીકારવી જોઇએ. મળેલી માહિતીને આધારે તો એમ જ જણાય છે કે, કોઈ પણ જાતના વિરોધ કે ટંટાફિસાદ વગર તેને તેના પિતાની ગાદીનો વારસો મળ્યો હતો.. નવો સમ્રાટ્ ગાદીએ બેઠો ત્યારે પુખ્ત ઉમરનો અને તેના નિત્યવિજયી પિતાએ તેને વારસામાં આપેલા વિશાળ રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાની સ્થિતિમાં હતો. તેણે તેના પિતાનું દક્ષિણપથના વિજયનું સાહસ ચાલુ ન રાખ્યું, પણ તેને સ્થાને નૈઋત્ય દિશામાં[1] રાજ્ય-

૧ લોહસ્થંભનો ચંદ્ર તે ચોથા સૈકામાં સમુદ્રગુપ્તનો સમકાલીન અને નર-

વિસ્તાર કરવાનું પસંદ કર્યું.

માળવા, ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની જીત

વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્તનું મોટામાં મોટું લશ્કરી પરાક્રમ, માળવા તથા ગૂજરાતમાં થઈ, અરબી સમુદ્ર સુધી તેણે કરેલો રાજ્યવિસ્તાર છે. વળી કેટલાય સૈકાથી શકરાજાઓની સત્તા નીચે રહેલો સૌરાષ્ટ્ર નામથી ઓળખાતો કાઠી-આવાડનો દ્વીપકલ્પ પણ તેણે જીતી લીધો. કાઠીઆવાડમાં રાજ્ય કરતા એ શકોને યુરોપીય અભ્યાસીઓ 'પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપો'ના નામથી ઓ-ળખે છે. આ દૂરના દેશોનો પોતાના મુલકમાં ઉમેરો કરનારી ચઢાઈ કેટલાંક વર્ષ ચાલુ રહેલી હોવી જોઇએ. તે ઈ. સ. ૩૮૮ થી ૪૦૧ સુધીમાં થયાનું જણાય છે. ૩૯૫ની સાલ એ જીત પૂરી થયાના સમયાંતરનું સરાસરી મધ્ય વર્ષ હશે. એ જીતને અંતે સમુદ્રગુપ્તના રાજ્યની મર્યાદા બહાર રહેલાં માલવ તથા બીજી જાતિઓના મુલકો, તેના સામ્રાજ્યમાં દાખલ થઈ ગયા. સૌરાષ્ટ્ર અને માળવા ખાલસા થવાથી, રાજ્યમાં અસાધારણ રસાળ અને ધનાઢ્ય મુલકો ઉમેરાયા એટલું જ નહિ, પણ એથી સાર્વભૌમ સત્તાનો પશ્ચિમ કિનારા પરનાં બંદરોએ પહોંચવાનો માર્ગ ખુલ્લો અને બેદખલ થયો. આથી ચંદ્રગુપ્ત ૨ જો મિસર દેશની મારફત યુરોપ જોડે ચાલતા દરિયાઇ

વર્માનો ભાઈ રજપૂતાનાના પુષ્કરણનો રાજા ચંદ્રવર્મા હતો એવો નિર્ણય કરવામાં એમ.એમ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી ખરા જણાય છે. (મંડસોર લેખ વિક્રમ સંવત ૪૬૧=૪૦૪-૫) તે ભાઇઓ માળવાના રાજા હતા (એપિ. ઇન્ડિ. XII ૩૧૭) પુષ્કરણ (પોખરણ અથવા પોકુરણ) જે ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૬°.૫૫' અને પૂ. રેખાંશ ૭૦°૫૫'માં આવેલું છે. તે એક જાણીતું શહેર છે અને છેક ટોડના સમયમાં પણ તે મારવાડનું એક સૌથી સમૃદ્ધ અને સત્તા ધરાવતું રાજ્ય હતું (ઇન્ડિ. એન્ટિ. ૧૯૧૩પ. ૨૧૭-૯) પોખરણના ઠાકોરો તેમના પ્રાચીન રાજ્યપદની યાદ દેવડાવનારા અપવાદરૂપ ખાસ હક હજુ ધરાવે છે.

વેપારના સીધા સંબંધમાં આવ્યો, અને પરિણામે અલેગ્ઝાંડ્રીઆના વેપારીઓના માલ જોડે આવતા યુરોપીય ખ્યાલોની અસર નીચે તેનો દરબાર તથા પ્રજા આવ્યાં. ગુપ્તયુગનાં સાહિત્ય, કળા તથા વિજ્ઞાન પર થયેલી પરદેશી અસરની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા આગલા પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

'પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપો'માં એ તદ્દન ભિન્ન તથા એકએકથી ખૂબ અલગ પ્રદેશોમાં રાજ્ય કરતા વંશોનો સમાવેશ થાય છે. મહારાષ્ટ્રના 'ક્ષહરાટ' ક્ષત્રપોનું પાટનગર પશ્ચિમ ઘાટોમાં ઘણું કરીને નાશક આગળ હતું. ઇ.સ.ની પહેલી સદીમાં કોઈક સમયે તેમણે તેમની સત્તા જમાવી હતી, અને આશરે ઈ.સ. ૧૧૯માં કે તેની આસપાસ આંધ્રરાજા ગૌતમીપુત્રે તેમનો નાશ કરી, તેમના મુલકને પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો હતો. શકરાજાચષ્ટાને માળવામાં ઉજ્જયિનીમાં ઈશુ પછીના પહેલા સૈકાના અંત ભાગમાં બીજા 'ક્ષત્રપ' વંશની સ્થાપના કરી હતી. ચષ્ટાનના રાજ્યનો તેના પૌત્ર પુત્ર રૂદ્રદામાએ ખૂબ વિસ્તાર કર્યો હતો. એ રૂદ્રદામા ૧લાએ ઇ.સ. ૧૨૮ અને ૧૫૦ ની વચમાં ઘણું કરીને ઈ.સ. ૧૩૦ પહેલાં ગૌતમીપુત્રના પુત્ર પુલુમાયી રાજા પાસેથી થોડાં વર્ષ પહેલાં ગૌતમીપુત્રે 'ક્ષહરાટ' ક્ષત્રપો પાસેથી જીતી લીધેલો તમામ અથવા લગભગ તમામ મુલક પોતાને કબજે કર્યો. આથી રૂદ્રદામા પહેલાની સત્તા માત્ર સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ ઉપર જ નહિ, પણ માળવા, કચ્છ, સિંધ અને કોકણ તેમજ બીજા પ્રદેશો—ટૂંકામાં આખા પશ્ચિમ હિંદ પર જામી. ચષ્ટાન તથા તેની પાછળ થનારા રાજાઓનું પાટનગર ઉજ્જયિની હતું. તે બહુ પ્રાચીન નગરી હતી અને પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદર તથા હિંદની અંદરના ભાગ વચ્ચેના વેપારના કેન્દ્રરૂપ હતી. તે વિદ્યા અને સંસ્કૃતિના ધામ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલી હતી અને વિલાયતના ગ્રીનીચની જેમ તેનાથી હિંદનાં રેખાંશો મપાતાં હતા. એ નગરી આજ પણ મોટું સરખું શહેર છે અને તેમાં તેની

પશ્ચિમના ક્ષત્રપો

ભૂતકાળની મહત્તાનાં ઘણાં સ્મારકો છે. એ નગરીનું પ્રાચીન નામ કાયમ રહેલું છે અને કેટલાક સમય સુધી તે સિંધીઆ મહારાજની રાજ્યધાની પણ હતી.

છેલ્લા ક્ષત્રપનું પતન

સમુદ્રગુપ્ત જાતે પશ્ચિમ હિંદની જીતનું કામ માથે લેવા શક્તિવાન થયો નહોતો. પણ આખા દેશને ચીરી તેણે કરેલી વિજયી કૂચથી ખૂબ પ્રભાવિત થયેલા બીજા એક રૂદ્રદામાના પુત્ર ક્ષત્રપ રૂદ્રસેન તરફથી આવેલા એલચીમંડળને તેણે સત્કાર્યું હતું. પિતાએ પ્રાપ્ત કરેલા રાજ્ય અને ધનભંડારના કબજાથી બળવાન બનેલા ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ પોતાના એ પશ્ચિમ હિંદમાં વસતા પ્રતિસ્પર્ધીને કચરી નાંખી, તે ક્ષત્રપની સત્તા નીચેના કિંમતી મુલકને પોતાના રાજ્યમાં ખાલસા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કોઇ મહત્વાકાંક્ષી રાજા પોતાના ધનાઢ્ય પડોશી જોડે આક્રમણાત્મક યુદ્ધ આદરે છે, ત્યારે તેના હેતુઓ શોધવા બહુ લાંબે જવું પડે એવું હોતું નથી; પણ આપણને એટલી તો ખાત્રી થાય છે જ કે જાતિ, ધર્મ, અને આચારભેદને લીધે આ ગુપ્ત સમ્રાટને પશ્ચિમના એ અશુદ્ધ, પરદેશી રાજ્યકર્તાઓને દબાવી દેવાની ખાસ અને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ હતી. બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયો તરફ સહિષ્ણુ આ વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્ત પોતે સનાતની હિંદુ હતો અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પ્રત્યે અનુરાગ ધરાવતો હતો. આ કારણોને લઇ વર્ણવ્યવસ્થામાં નહિ માનનારા તેમજ તેની બહુ પરવા ન કરનારા પરદેશી રાજાઓનો બળજબરીએ ઉચ્છેદ કરવામાં તેને ખરેખર ખૂબ સંતોષ અને આનંદ થયાં હશે. રૂદ્રસેન પર ચઢાઇ કરવામાં તેના હેતુ ગમે તે હો, પણ સત્યસિંહના પુત્ર ક્ષત્રપ રૂદ્રસિંહ પર ચઢાઇ તેણે કરી તેને પદભ્રષ્ટ કરી કતલ કર્યો, અને તેનો તમામ મુલક ખાલસા કરી નાખ્યો. નિંદક પ્રણાલી કથા કથે છે કે ‘શત્રુના શહેરમાં પરસ્ત્રી જોડે પ્રીત કરવામાં રોકાયેલા શકરાજાને તેની પ્રેમપાત્રના વેશમાં સજ્જ થયેલા ચંદ્રગુપ્તે મારી નાખ્યો.’ પણ આ પ્રણાલીકથા યથાર્થ ઐતિહાસિક

ઘટના હોય એમ જણાતું નથી. ક્ષત્રપોનો છેલ્લો ઉલ્લેખ ઈ.સ. ૩૮૮ની સાલના સંબંધમાં આવે છે; એ સાલ પછી થોડા જ સમયમાં તેનો મુલક ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યો હશે.

બીજા ચંદ્રગુપ્તનું ચારિત્ર

ઘણા પાછળથી સ્થપાએલા મોગલવંશના રાજાઓ પેઠે, ગુપ્તવંશના આદ્ય સંસ્થાપક સિવાયના બીજા બધા સમ્રાટો લાંબાં રાજ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા. ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે લગભગ ચાલીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ઈ.સ. ૪૧૩ સુધી જીવતો રહ્યો હતો. તેના અંગત ચારિત્ર વિષે નહિ જેવી જ માહિતી છે. પણ તેની કારકિર્દિની ખાત્રીદાર બીનાઓ પરથી સાબિત થાય છે કે તે એક મજબૂત અને જોશીલો રાજ્યકર્તા હતો અને વિશાળ મુલક પર સત્તા ચલાવવા તથા તેની વૃદ્ધિ કરવાની પૂરી લાયકાત ધરાવતો હતો. પોતાનાં યુદ્ધપરાક્રમોની જાહેરાત આપતાં મોટાં મોટાં પદો અને મહત્તા બતાવનારા ઇલ્કાબોનો તેને બહુ પ્રેમ હતો. સિક્કાઓ પર પોતાની જાતને ઇરાનના આચાર મુજબ સિંહ જોડે લડતો અને તેમાં સફળ થતો ચીતરાવવાનું તેને બહુ ગમતું.

પાટનગર

એવાં સૂચનો છે કે પાટલીપુત્ર જોકે હજુએ જાહેર રીતે પાટનગર ગણાતું હતું. તો પણ સમુદ્રગુપ્તની મોટા વિસ્તાર પરની જીતો પછી તે ગુપ્ત સમ્રાટોનું સામાન્ય નિવાસસ્થાન નહોતું રહ્યું. એ વાત ખરી છે કે મૌર્ય સમ્રાટો, ગુપ્તોના કરતાં મોટા વિસ્તારવાળાં રાજ્યની વ્યવસ્થા એ પ્રાચીન પાટનગરથી કરવામાં સફળ થયા હતા, તેમના સમયમાં પણ પાટનગર રાજ્યના છેક પૂર્વ છેડા તરફ આવવાને કારણે અગવડતો પડતી જ હશે અને રાજદરબાર માટે કોઇ વધારે મધ્યસ્થ જગાના લાભ તો દેખીતા જ હતા. લોકકથાના નાયક રામચંદ્રની નગરી અયોધ્યા, જેના ખંડેરમાંથી દક્ષિણ અયોધ્યા જિલ્લામાં આવેલા હાલના ફૈઝાબાદ શહેર બાંધવનો કાટ-

માલ મળેલો છે તે પાટલીપુત્ર કરતાં વધારે અનુકૂળ સ્થાન હતું, અને એમ જણાય છે કે વખતો વખત એ નગરને સમુદ્રગુપ્ત તથા તેના પુત્રે રાજદરબારના મથક તરીકે પસંદ કર્યું હતું. સમુદ્રગુપ્તના પુત્રે તો ઘણું કરીને એ નગરમાં ત્રાંબાના નાણાં પાડવાની ટંકશાળ ઊભી કરી હતી. એમ માનવાને કારણ છે કે પાંચમાં સૈકામાં પાટલીપુત્રને સ્થાને અયોધ્યા ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું મુખ્ય નગર હતું.

જે અશોકના સ્તંભ પર સમુદ્રગુપ્તે પોતાના રાજ્યના ઇતિહાસની નોંધ કોતરાવી લખાવી છે તે મૂળ પ્રખ્યાત કૌશાંબી નગરી આગળ ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો, એમ મનાય છે.

કૌશાંબી

એ કૌશાંબી નગરી ઉજ્જેનથી ઉત્તર હિંદ જતા ધોરી માર્ગ પર આવેલી હતી, અને એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે સમ્રાટ્‌ના નિવાસસ્થાન થવાનું માન તેને ઘણી યે વાર મળ્યું હતું. પૂર્વના શાહી અમલ નીચે રહેતા દેશોમાં જે સ્થાન અમુક સમયે રાજાના દરબારનું સ્થાન હોય તે જ રાજ્યનું તે સમય માટે પાટનગર ગણાય.

સમુદ્રગુપ્ત તથા વિક્રમાદિત્ય જેવા યુદ્ધવીરોથી સારીપેઠે અવગણના પામેલું છતાં પાટલીપુત્ર, એમાંના બીજાના આખા અમલ દરમિયાન એક ભવ્ય અને આબાદ વસ્તીવાળું શહેર બન્યું રહ્યું હતું, અને છઠ્ઠા સૈકામાં હુનોનો હુમલો થયો ત્યાં સુધી તેનું ગૌરવ નષ્ટ થયું નહોતું.

પાટલીપુત્ર

ચીની યાત્રી હ્યુએન્ત્સાંગ ઈ. સ. ૬૪૦ માં તેની પાડોશમાં રહેતો હતો, ત્યારે તે શહેરની પ્રાચીન જગા સેંકડો ખંડિયેરોથી ઢંકાયેલી તેણે જોઈ હતી. તે આપણને કહે છે કે ગંગા કિનારે આશરે ૧૦૦૦ રહેવાસીઓ-વાળા કોટબંધી નાના ગામના ભાગ સિવાયનો, આ શહેરનો ઘણોખરો ભાગ વેરાન પડેલો છે. ઈ. સ. ૬૧૨ થી ૬૪૭ સુધીમાં જ્યારે હર્ષ સાર્વભૌમ રાજા તરીકે ઉત્તર હિંદ પર રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે તેણે એ પ્રાચીન પાટનગરની મરામત કરવાનો કાંઈ પ્રયત્ન કરવાને બદલે

ગંગા તથા જમના વચ્ચે આવેલા કનોજને પોતાના દરબારની બેઠક તરીકે પસંદ કર્યું. બંગાલા અને બિહારના પાલ રાજાઓમાં સૌથી વધારે સત્તાશાળી અને વંશાવળીને અનુક્રમે બીજા પાલ રાજા ધર્મપાલે, પાટલીપુત્રના પ્રાચીન યશને ફરી સજીવ કરવા કાંઈ પગલાં ભર્યાં દેખાય છે, કારણકે આપણે જાણીએ છીએ કે તેના રાજ્યના ૩૨મા વર્ષમાં ઈ. સ. ૮૧૧ના અરસામાં તે પોતાનો દરબાર તે ગામમાં ભરતો હતો. એ પ્રાચીન શહેરના તે ઉલ્લેખ બાદ, તે પાછું આપણી નજર આગળથી ખસી જાય છે. આખરે ઈ. સ. ૧૫૪૧માં સરકારી મથક બિહાર પર નભતા એક નાના ગામની દશામાં પડેલું તેને આપણે જોઇએ છીએ. લશ્કરી દૃષ્ટિથી તેની અગત્યનું ભાન થતાં શેરશાહે તેની જગાએ પાંચ લાખ રૂપિયાને ખર્ચે એક મોટો કિલ્લો બંધાવ્યો. તે દિવસથી બિહાર ત્યજાયું અને તેનું પતન થયું અને પટના તે પ્રાંતના મોટાં શહેરોમાંનું એક બની ગયું. શેરશાહે તેને અર્પેલી એ મહત્તા ત્યાર પછી તેણે કદી ગુમાવી નથી.

૧૯૧૨ માં નવા રચેલા બિહાર–ઓરિસાના પ્રાંતની સરકારના મથક તરીકે પટના ફરીવાર એ પ્રાંતનું પાટનગર બન્યું. હાલના પટનાના પરારૂપ બાંકીપુર, જૂના પાટલીપુત્રના સ્થાનના એક ભાગ પર આવી ગયેલું છે.

ઇ. સ. ૪૦૫ થી ૧૧
ફા-હીઆન

આપણે સદ્‌ભાગ્યે હિંદમાં સૌથી વહેલા આવેલા ચીની યાત્રી ફા–હીયાનનું પુસ્તક હયાત છે. તેમાં ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમાં એટલેકે પાંચમાં સૈકાની શરૂઆતમાં એક બુદ્ધિશાળી પરદેશીની નજરે લખાયેલો તે રાજાના રાજ્યવહીવટનો સમકાલીન અહેવાલ મળી આવે છે. એ વાત ખરી છે કે એ લાયક યાત્રી બૌદ્ધ સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો, તથા લોકકથા અને ચમત્કારની કથાઓનાં શોધ તથા સંગ્રહ કરવામાં એટલો તો તલ્લીન થઈ ગયેલો હતો કે તેને આ દુનિયાની બાબતોની કાંઇ દરકાર નહોતી. અભ્યાસ માટે તેના છ

વર્ષના વસવાટનો સમય જે સત્તાશાળી સમ્રાટ્ના મુલકમાં તેણે ગાળ્યો તેના નામનો ઉલ્લેખ કરવા જેટલી કાળજી પણ તેણે લીધી નથી. પણ લખાણમાં વચ્ચે વચ્ચે તેણે પોતાની કલમને તે સમયના સાધારણ જીવનની બીનાઓની નોંધ કરવા દીધી છે અને એક કરતાં વધારે ફકરાઓમાં તેણે વિગતો પણ નોંધી છે. એ બધી માહિતી જો કે વીસમી સદીની જિજ્ઞાસા સંતોષવા પૂરતી નથી તોપણ તે સમયના દેશની સ્થિતિનો સાધારણ ઠીકઠીક તાદૃશ ચિતાર આપે એવી છે. એ ચિતાર એકંદર રીતે આનંદ આપે એવો છે અને એનાથી એ પૂરવાર થાય છે કે પ્રજા શાંતિમાં રહી સમૃદ્ધ તથા સારી પેઠે આબાદ થાય એવા સુવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રનો લાભ આપવાની શક્તિ રાજા વિક્રમાદિત્ય ધરાવતો હતો.

પાટલિપુત્રની રોનક

પાટલીપુત્રની પહેલી મુલાકાત વખતે, એ મુસાફર પર અશોકના મહેલની બહુ જબરી છાપ પડી હતી. એ મહેલ તે સમયે હયાતીમાં હતો અને તેમાં પથ્થર પરની કારીગીરી એવી તો હેરત પમાડે એવી હતી કે તે માનુષી કુશળતાની મર્યાદા બહારની જણાતી હતી અને તે કારણે તે સમ્રાટ્ની સેવામાં રહેતાં સત્વોથી કરાયેલી મનાતી હતી. અશોકે ઊભા કરેલા મનાતા એક સ્તૂપ પાસે બે મઠ ઊભા હતા જેમાંના એકમાં મહાયાન પંથના અને બીજામાં હીનયાન પંથના સાધુ રહેતા હતા. એ બંને સંસ્થાઓમાં મળીને છસોથી સાતસો સાધુઓ રહેતા હતા. એ સાધુઓ તેમની વિદ્વત્તા માટે એટલા બધા પ્રખ્યાત હતા કે દશે દિશામાંથી જિજ્ઞાસુઓ અને વિદ્યાર્થીઓ તેમનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવતા હતા. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતો ફા-હીઆન અહીં ત્રણ વર્ષ રહ્યો. જુદાજુદા સંપ્રદાયોનાં મઠજીવનની શિસ્તનાં જે પુસ્તકો મેળવવા એણે બીજાં ઘણાં સ્થળોએ વ્યર્થ ફાંફાં માર્યાં હતાં તે અહીં મળી જવાથી તેના મનમાં બહુ સંતોષ ઉપજ્યો હતો. પ્રતિવર્ષ, વર્ષના બીજા માસની આઠમે ગવૈયા તથા બજવૈયા સાથે મોટો વરઘોડો

નીકળતો અને તેમાં કિંમતી વસ્ત્રાલંકારોથી શણગારેલી મોટી વીસ મૂર્તિઓ રથોમાં પધરાવવામાં આવતી. ફા-હીઆન અતિશય આદર સાથે આ મૂર્તિઓના ભવ્ય વાર્ષિક વરઘોડાનું વર્ણન કરે છે. તેણે વળી નોંધ કરેલી છે કે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં આવા વરઘોડા નીકળતા હતા.

ગંગાના મેદાનપ્રદેશમાં મગધ દેશનાં શહેર મોટામાં મોટાં હતાં. ફા-હીઆન એ પ્રદેશને 'મધ્ય દેશ' એટલે મધ્ય હિંદ એવા નામથી ઓળખે છે. એ પ્રદેશના લોકો સમૃદ્ધ અને આબાદ હતા અને તેની નજરે તે એક એક જોડે ધર્મના આચારમાં સ્પર્ધા કરતા જણાયા હતા.

મફત દવાખાનાં

ધર્માદા સંસ્થાઓ દેશમાં સંખ્યાબંધ હતી. યાત્રીઓ માટે રાજમાર્ગો પર ધર્મશાળાઓ બાંધવામાં આવી હતી અને પાટનગરમાં પરગજુ અને સુશિક્ષિત નાગરિકોના દાનથી ચાલતું એક ઉત્તમ મફત દવાખાનું હતું.

આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે 'અહીં જાતજાતના રોગોથી પીડાતા તમામ ગરીબ અને લાચાર દર્દીઓ આવે છે. અહીં તેમની ખૂબ માવજત કરવામાં આવે છે, અને તેમની જરૂરિયાત મુજબ તેમને અન્ન તથા દવા આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે તેમને સુખ-સગવડનાં સાધન પૂરાં પાડવામાં આવે છે. સાજા થયે તેઓ ત્યાંથી પોતાને સ્થાને જઈ શકે છે.'

તે સમયે દુનિયાના બીજા કોઈપણ ભાગમાં આના જેવી કાર્ય-સાધક સંસ્થા હશે કે કેમ તે બહુ શંકાસ્પદ છે. હાલનાં ખ્રિસ્તસંઘના દાન કર્મોનું તે સમયમાં થયેલું પૂર્વાચરણ તે સમયના તે સંસ્થાને પોષનારા નાગરિકોના ચારિત્ર માટે તથા જેના મરણ પછી પણ ઘણી સદી સુધી આવાં સુંદર ફળ ધારણ કરતા ધર્મોપદેશની પ્રથા પાડનાર સમ્રાટ્ મહાન અશોકની પ્રતિભા માટે આપણા દિલમાં ખૂબ આદર ઉત્પન્ન કરે છે.

સિંધુથી જમના નદી પર આવેલી મથુરા નગરી સુધીની ૫૦૦ માઈલની યાત્રા દરમિયાન, ફા-હીઆને એક પછી એક કેટલા ય બૌદ્ધ

બૌદ્ધ સંપ્રદાય

મઠોની મુલાકાત લીધી. એ મઠોમાં હજારો સાધુઓ રહેતા હતા મથુરાની સમીપમાં તો તેણે એવા વીશેક મઠ દીઠા જેમાં કુલે ૩૦૦૦ સાધુઓ રહેતા હતા. દેશના આ ભાગમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય તરફ લોકોની રૂચિ વધતી જતી હતી.

મથુરાની દક્ષિણે આવેલો પ્રદેશ એટલેકે માળવા જોઈ આ મુસાફરના મનમાં આશ્ચર્ય તથા આદરનો મિશ્ર ભાવ પેદા થયો હતો.

માળવાની આબાદી

તે પ્રદેશના કુદરત દત્ત લાભો તથા લોકોના સ્વભાવ તેમજ રાજ્યના વહીવટનો સંયમી વ્યવહાર જોઈ તેને બહુ આનંદ થયો હતો. એને એ પ્રદેશનાં હવાપાણી બહુ અનુકૂળ લાગ્યાં, કારણકે પોતાના મુલકમાં તેમજ યાત્રા દરમિયાન તેનાં પરિચિત થયેલાં હિમઠાર તથા બરફનાં તોફાનોનાં દુઃખથી આ મુલક તદ્દન મુક્ત હતો. એ મુલકની મોટી વસ્તી, સમજુ સરકારના અમલ નીચે સુખમાં રહેતી હતી અને સરકાર તરફથી નકામો ધોચપરોણો કે કનડગત કરવામાં આવતાં નહોતાં. ચીની સંસ્થાઓ જોડે સરખામણી કરતાં 'પોતાના ઘરોની નોંધામણીથી મુક્ત રહેવા માટે તેમજ કોઈ ન્યાયાધીશ કે ખાસ નિયમોને આધીન રહેવાની ફરજથી મુક્ત રહેવા માટે' ફા–હીઅન હિંદીઓને અભિનંદન આપે છે. તેમને પરવાનાના નિયમોનો ત્રાસ નહોતો અથવાતો એ યાત્રી સાફસાફ કહે છે તેમ 'જેમને જવું હોય તે જઇ શકે છે અને રહેવું હોય તે રહે છે.' ચીનાઈ તંત્રની સરખામણીમાં ફોજદારી કાયદાનો અમલ તેને પ્રમાણમાં ઓછો કડક જણાયો. ઘણાખરા ગુનાઓનો તો માત્ર દંડ જ કરવામાં આવતો અને તેનું પ્રમાણ ગુનાની ગંભીરતા મુજબ ઓછું કે વધારે રહેતું. વધની શિક્ષાને તો કોઇ જાણતું જ નહોતું એમ દેખાય છે. ઉપરાચાપરી બળવો કરનાર ગુનેગારોનો જમણો હાથ કાપી નાખવામાં આવતો. આ શબ્દ-સમૂહથી દર્શાવાતા ગુનેગારોના વર્ગમાં લૂંટારા અને ધાડપાડુઓનો સમાવેશ

થાય છે. પણ આવી શિક્ષા અપવાદરૂપ હતી અને કાયદેસર શરીર-વ્યથા કરવાનો પ્રચાર નહોતો. રાજ્યની મહેસૂલ મોટેભાગે સરકારી જમીનની વિઘોટી દ્વારા ઊઘરાવવામાં આવતી અને રાજ્યના અમલદારોને બાંધ્યો પગાર મળતો હોવાથી લોકો પાસેથી મારી ખાવાનો પ્રસંગ મળતો નહિ.

બૌદ્ધોની જીવનચર્યા

બૌદ્ધોની જીવનચર્યાનું મોટે ભાગે પાલન કરવામાં આવતું. આપણને કહેવામાં આવે છે કે 'દેશભરમાં, કોઈ કોઈ જીવતા પ્રાણીની હત્યા કરતું નથી તેમજ ડુંગળી કે લસણ ખાતું નથી. . . . . તેઓ ડુક્કર કે મરઘાં પાળતા નથી. ઢોરોના સોદા થતા નથી તેમજ તેમના ચૌટામાં દારૂ ગાળવાની ભઠ્ઠિઓ હોતી નથી.' ચંડાલો અથવા અંતેવાસીઓ રગતપીતીઆંની પેઠે ગામથી અલગ જગાએ રહેતા. શહેર કે બજારમાં દાખલ થતાં તેમના આગમનની ખબર બીજા લોકોને આપવા લાકડાના ટુકડા એકએક પર પછાડી અવાજ કરવાનું તેમને માટે ફરજિયાત હતું, જેથી બીજા લોકો તેમને અડકવાથી અભડાય નહિ. આ ચંડાલો જ ધર્મના ગુનેગાર હતા અને તેઓ જ શિકારી, માછી અને ખાટકીનું કામ કરતા. કોડીઓ એ સાધારણ ચલણી નાણું હતું. બૌદ્ધ મઠોને ઉદાર હાથે રાજ્ય તરફથી દાન મળતાં અને સાધુઓને પ્રજા તરફથી ઘરોનાં, પથારીઓનાં, ચટાઇઓનાં તેમજ અન્ન તથા વસ્ત્રનાં દાનની કદી ખોટ પડતી નહિ.

સુરાજ્ય

હિંદમાં સૌથી વહેલા આવેલા ચીની મુસાફરે એકત્ર કરેલી અને નોંધેલી આ વિગતો પરથી એ તો નિઃસંદેહ જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના રાજ્યનો વહીવટ સુવ્યવસ્થિત હતો. સત્તાવાળાઓ પ્રજાના જીવનમાં બની શકે તેટલા ઓછા આડે આવતા અને તેને પોતાને ફાવે તેવી રીતે ધનસંચય કરવા તથા આબાદ થવા દેતા હતા. આ ભક્તયાત્રીએ કોઇપણ જાતની ડખલ વગર પાટલીપુત્રમાં ત્રણ વર્ષ

સંસ્કૃતનો અને બે વર્ષ તામ્રલિપિ (તામલુક) બંદરમાં અભ્યાસ કર્યો. અને એ તો ચોખ્ખું જ છે કે મુસાફરો માટે રસ્તા તદ્દન સહિ-સલામત હતા. તેના પછી આવનાર હ્યુએન્ત્સાંગને સાતમા સૈકામાં અનેક વાર અનુભવવાં પડેલાં, લૂંટારાને હાથે લૂંટાવાના દુઃખની ફરિ-યાદ કરવાનો આ યાત્રીને પ્રસંગ ઊભો નહોતો થયો. ઘણું કરીને પૌર્વાત્ય દૃષ્ટિએ વિક્રમાદિત્યના અમલના જેવું સુરાજ્ય હિંદે ત્યાર બાદ ભોગવ્યું નથી. સરકાર બધું જ કરવાનો યત્ન નહિ કરતી, તથા પ્રજાની વાતમાં માથું મારતી નહિ અને તેથી તે બહુ લોકપ્રિય હતી. અતિશય પતિતના વર્ગ સિવાય બીજા બધા વર્ગના જીવન પર બૌદ્ધ સંપ્રદાયની દયાપ્રધાન શિક્ષાનો પ્રબળ પ્રભાવ પડેલો હતો. રાજા સનાતની બ્રાહ્મણ ધર્મનો હોવાથી બૌદ્ધ કે જૈન સરકાર બીજા સંપ્રદાયોને કનડવાનું વલણ દેખાડે તેવી વૃત્તિ પર દાબ મુકાતો હતો અને તેથી ધાર્મિક માન્યતાની બાબતમાં પૂરી છૂટ મળવાની ખાત્રી હતી. એક ધર્મનિષ્ઠ ભક્ત તરીકે ફા–હીઆન બધી બાબતો બૌદ્ધસંપ્રદાયના ચશ્માંમાંથી જોતો, પણ એ તો દેખીતું છે કે સર્વોપરી સત્તા બ્રાહ્મણ ધર્માવલંબી હોય, ત્યારે સનાતન ધર્મ એ યાત્રીના લખાણ જોતાં જણાય છે તેથી વધારે આગળપડતો હોવો જોઇએ તથા યજ્ઞો કરવાની છૂટ પણ હોવી જોઇએ. ખરું જોતાં બૌદ્ધો સામેનું બ્રાહ્મણોનું પ્રતિકાર્ય તો ફા–હીઅનની મુસાફરી કરતાં ઘણું વહેલું શરૂ થઈ ચુકેલું હતું અને હિંદમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય તો અવનતિને પંથે વળી ચૂકેલો હતો જોકે એ યાત્રીને અવનતિનાં ચિહ્નો પારખી શક્યો નહોતો.

ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના અમલ દરમિયાન તેના મુલકની સામાન્ય આબાદી તથા શાંતિના પુષ્કળ પૂરાવા તેની સીધી સાહેદીથી તેમજ ઘણાં વર્ષ સુધી બધી દિશામાં તેણે કરેલી મુશીબત કે હરકત વિનાની યાત્રાઓથી મળે છે, છતાં કેટલાક પ્રદેશ દેશની સામાન્ય આબા-દીના ભાગીદાર નહોતા અને સંપત્તિ તથા

કેટલાક પ્રદેશો આબાદ નહોતા

વસ્તીની બાબતમાં પાછાં પડ્યાં હતાં. આપણને કહેવામાં આવે છે કે 'ગયા શહેર ખાલી અને વેરાન હતું. તેનાથી દક્ષિણે છ માઇલ પર આવેલાં બોધિ–ગયાનાં પવિત્ર સ્થાનોની આસપાસ જંગલ ઊગી નીકળ્યાં હતાં. હિમાલયની તળેટીનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ જે ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં મોટી વસ્તીથી ભરચક ભરેલો હતો તે આ સમયે આછી વસ્તીવાળો થઈ ગયો હતો. રાપ્તિ નદીના મૂળ તરફના ભાગ આગળ આવેલી મોટી શ્રવસ્તી નગરીમાં આજે માત્ર બસો ઘરની વસ્તી હતી, અને કપિલવસ્તુ તથા કુશિનગરનાં પવિત્ર સ્થાનકો વેરાન અને ત્યજાયેલાં હતાં. માત્ર થોડા સાધુઓ તથા તેમના સંઘની બહારના પરિચારકો એ પવિત્ર સ્થાનોને વળગી રહ્યા હતા અને કદીકદી આવતા યાત્રીઓના દાન પર જેમતેમ કરી કથાવટીએ નભી રહેતા હતા. આ પડતીનાં કારણોની કાંઈ જાણ પડતી નથી.

ઇ.સ. ૪૧૩ કુમારગુપ્ત ૧લો.

વિક્રમાદિત્યની રાણીઓમાંની ધ્રુવદેવી નામની રાણીનો પુત્ર યુવાન કુમારગુપ્ત ઇ.સ. ૪૧૩માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે ચાલીસ કરતાં વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના તે જ નામના પ્રપૌત્રથી ઓળખાવવા માટે ઇતિહાસમાં તે કુમારગુપ્ત૧લાના નામથી ઓળખાય છે. આ રાજાના અમલનાં બનાવોની વિગતોની કંઈ માહિતી નથી પણ આખા સામ્રાજ્યમાં ઠામઠામથી મળી આવતા સંખ્યાબંધ સમકાલિન લેખો અને સિક્કાઓથી એટલું તો નિઃસંદેહ નક્કી થાય છે કે તેના અસાધારણ લંબાયેલા રાજ્યના ઘણાખરા સમય દરમિયાન તેના મુલકના વિસ્તારમાં કાંઈ ઘટાડો થયો નહોતો. એથી ઊલટું તેમાં કાંઈક વધારો થયો હતો, કારણકે પોતાની સાર્વભૌમ સત્તાની જાહેરાત માટે કુમારગુપ્તે તેના દાદાની પેઠે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. સફળ યુદ્ધ કરવાની શક્તિ વગર તેણે આવી બડાશભરી હીલચાલ કરી હોય એ બનવાજોગ નથી. પણ જે નોંધો મળી આવે છે તેમાં ચોકકસ બનાવોની કાંઈ માહિતી નથી, સિવાય કે તેના રાજ્યના અંત ભાગમાં એટલે પાંચમા

સૈકાની અધવચમાં કુમારના રાજ્યને વાયવ્ય ઘાટોમાંથી ઊભરાઇ આવી આખા ઉત્તર હિંદ પર એક વિનાશક પૂરની પેઠે પથરાતાં હુનનાં ટોળાંઓથી ખૂબ ખમવું પડ્યું હતું. એ હુનની ચઢાઇની તેમજ તેને પરિણામે ગુપ્ત સામ્રાજ્યના છિન્નભિન્ન થવાની વિગતોમાં ઊતરતાં પહેલાં હિંદી ભાષા, સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન તથા ધર્મ એ બધાના ક્રમવિકાસમાં મહાન ગુપ્ત રાજ્યકર્તાઓના અમલની કેવી અસર થઈ હતી તે બાબતની થોડીક ટૂંકી ટીકા કરવા રોકાવું ઇષ્ટ છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગુપ્તસામ્રાજ્ય (ચાલુ) અને સફેદ હુનો

ઇ.સ. ૪૫૫ થી ૬૦૬

ઇ.સ. પૂર્વેની બે સદી તથા ત્યાર પછીની બે સદીના સમયમાં કાશ્મીર, અફઘાનિસ્તાન તથા સુયાત સાથેના આખા ઉત્તર હિંદમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો બહુ બહોળો પ્રસાર હતો એનો સાદો અને સીધો પૂરાવો તે સમયમાં બંધાયેલા સંખ્યાબંધ બૌદ્ધ મકાનોના અવશેષો તથા જથ્થાબંધ લેખો છે, જેમાંના ઘણાખરા બૌદ્ધ કે જૈન સંપ્રદાયના છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાયને બહુ મળતો જૈન સંપ્રદાય એના જેટલી વિશાળ લોકપ્રિયતા પામેલો જણાતો નથી, જોકે કેટલાંક સ્થાનોમાં અતિશય ભક્તિથી તે પાળવામાં આવતો હતો. એ સ્થાનોમાંનું એક મથુરા હતું.

ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ.સ. ૨૦૦ સુધીમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો બહોળો પ્રચાર

બ્રાહ્મણોની દોરવણી નીચે ચલાવવામાં આવતી સનાતન હિંદુ પૂજા પદ્ધતિ, જેમાં જૈનો તથા બૌદ્ધોને અતિશય નાપસંદ એવા યજ્ઞયાગાદિકનો સમાવેશ થતો હતો, તેનો એ સમય દરમિયાન કદી પણ પૂરેપૂરો લોપ નહોતો થયો એટલું જ નહિ પણ તે એ બધા સમય દરમિયાન પ્રજા તેમજ રાજાના આદરનું પાત્ર બની રહી હતી. કુશાન વિજેતા કડફીસિસ બીજો તેના બંદીવાન હિંદથી જીતાયો હતો અને પોતાની નવી પ્રજામાં પ્રચલિત શિવપૂજા તે એટલા તો ઉત્સાહથી કરવા મંડ્યો કે તે હમેશાં પોતાના સિક્કાઓ ઉપર હિંદુ દેવની છબી છાપતો અને પોતાની જાતને તેનો ભક્ત કહાવતો. જે ગાળામાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય કોઇ પણ જાતના પ્રશ્ન વિના સૌથી વધારે લોકપ્રિય અને સર્વત્ર સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલો પંથ હતો. તે સમયમાં પણ જૂના હિંદુ દેવતાઓની પૂજા ચાલુ હતી

હિંદુધર્મનો લોપ નહોતો થયો

એ વાતની સાબિતી આપવામાં ઘણી બીનાઓ એકમત થાય છે.

કેટલીક બાબતોમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો મહાયાન વિભાગ, બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય કરતાં વર્ણ વગરના પરદેશી સરદારોના આદરભાવને આકર્ષવા વધારે લાયક હતો; અને બ્રાહ્મણધર્મ કરતાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય તરફ પક્ષપાત બતાવવાનું સ્પષ્ટ વલણ તેમણે બતાવ્યું હશે એમ ધારવું જરા ય ગેરવ્યાજબી નહિ ગણાય. પણ આપણી પાસે પડેલી હકીકતો ઉપરથી તો પરદેશીઓએ બૌદ્ધ સંપ્રદાય તરફ આંખે ચઢે એવો સાધારણ પક્ષપાત બતાવ્યાનું સૂચન થતું નથી. કનિષ્કે પાડેલા અને હાલ દુર્મિલ એવા સિક્કા જ સ્પષ્ટ રીતે બૌદ્ધ છાપવાળા છે. એ વાતનો નિઃસંદેહ છે કે તેના પાછલા જીવનમાં કનિષ્કે બૌદ્ધ-સંઘને ખૂબ ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો, અને તેના પુત્ર હુવિષ્કે પણ તેમ જ કર્યું હતું. પણ તેના પછીનો રાજા વાસુદેવ, કડફીસિસ બીજાની પેઠે શિવભક્તિ તરફ વળ્યો. તેવી જ રીતે સૌરાષ્ટ્રના પાછલા શક ક્ષત્રપોએ બૌદ્ધ સંપ્રદાય કરતાં બ્રાહ્મણધર્મ તરફ વધારે અંગત વલણ બતાવેલ છે અને એ તો નક્કી છે કે પ્રાકૃત સાહિત્ય કરતાં બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત સાહિત્યને તેમણે વધારે આશ્રય આપેલો છે.

પરદેશી રાજાઓનો ધર્મ

બીજા સૈકાની શરૂઆતમાં કનિષ્કના સમયથી આગળપડતી અને લોકગમ્ય થયેલી બૌદ્ધ સંપ્રદાયની મહાયાન શાખાની અભિવૃદ્ધિ બ્રાહ્મણોના હિંદુધર્મની સત્તા સજીવન થયાની સાક્ષીરૂપ છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાયના આ નવા રૂપ અને હિંદુધર્મ વચ્ચે ઘણી સમાનતા હતી. અને એ બે વચ્ચેનો સંબંધ એટલો તો નિકટ છે કે અમુક મૂર્તિને કયા ખાસ સંપ્રદાયની ગણવી એ બાબતમાં નિષ્ણાતો પણ ઘણી વાર ગુંચવાઈ જાય છે.

મહાયાન તથા હિંદુત્વ વચ્ચે સંબંધ

બ્રાહ્મણોનો હિંદુ ધર્મ એ પંડિતોનો ધર્મ હતો. તેમની પવિત્ર ભાષા સંસ્કૃત હતી. પંજાબમાં પ્રચલિતપ્રાકૃત ભાષાના એક બહુ જ

સંસ્કૃતનું પુનરુજ્જીવન

કૃત્રિમ, સાહિત્યને અનુકૂલ રૂપાંતર રૂપ તે હતી. ધર્મ તથા સામાજિક આચારની બાબતમાં રાજા તથા પ્રજા પર જેમજેમ પંડિતોનો પ્રભાવ વધતો ગયો તેમતેમ તેમના વિચારોના વાહન રૂપ ખાસ ભાષાનો ઉપયોગ વધારે વિસ્તૃત થયો અને દરબારી તથા વિધિપૂર્વકનાં બધાં દસ્તાવેજોમાં ધીમેધીમે પ્રાકૃતનું સ્થાન તેણે લીધું. ઈ.સ. પૂર્વેના ત્રીજા સૈકામાં પ્રાકૃત લોકો સમજે એવી સહેલી લોકભાષામાં પોતાનાં શાસનો સંબોધી અશોકે સંતોષ માન્યો હતો; પણ ઈ.સ. પછીના બીજા સૈકાની અધવચમાં ક્ષત્રપ રુદ્રદામાને એમ લાગ્યું કે પોતાનાં પરાક્રમોને પ્રૌઢ સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યે જ પૂરતી રીતે ભવિષ્યની પ્રજા માટે જીવતાં રાખી શકાય. આ પુસ્તકમાં એ વિષયમાં બહુ ઊંડા ઊતરવાનું અસંભવિત છે અને અહીં તો એટલું જ જણાવવું બસ છે કે બ્રાહ્મણધર્મના પુનરુજ્જીવનની સાથેસાથે બ્રાહ્મણોની પવિત્ર ભાષા સંસ્કૃતનો બહુ જ બહોળા વિસ્તારમાં પ્રચાર થયો.

કારણો ગમે તે હોય પણ એટલું તો પૂરતું પૂરવાર થયું છે કે બીજા સૈકામાં જોવામાં આવતી બ્રાહ્મણધર્મનાં લોકરુચિને પુનઃ

ગુપ્તયુગમાં હિંદુ પ્રતિકાર્ય

પ્રાપ્ત થવાની બાબત તેમજ તેની સાથેસાથે થયેલા સંસ્કૃત ભાષાના પુનરુજ્જીવનને ત્રીજા સૈકામાં ગૂજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના ક્ષત્રપોએ ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું, અને ચોથા તથા પાંચમા સૈકામાં ગુપ્ત સમ્રાટોએ એને માથે વિજયનો કળશ ચઢાવ્યો. એ રાજાઓ બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયો પ્રત્યે સહિષ્ણુ હતા અને ત્રણેક પ્રસંગોમાં તો અંગત રીતે બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં રુચિ ધરાવતા હતા, છતાં તેઓ પોતે જાહેર રીતે સનાતની હિંદુ હતા અને સામાન્ય રીતે પંડિતોની ભાષા સંસ્કૃતમાં અતિ કુશળ બ્રાહ્મણ સલાહકારોની સલાહ મુજબ વર્તનારા હતા એમાં જરા યે શંકા જેવું નથી. બૌદ્ધોએ

યજ્ઞયાગોનો તુચ્છકાર કર્યો. તેની સામેના પ્રતિકાર્યના બહુ વહેલા ચિહ્નરૂપે બીજા સૈકાના અંતમાં પુષ્યમિત્રે કરેલો અશ્વમેધ યજ્ઞ ગણી શકાય. ચોથા સૈકામાં સમુદ્રગુપ્તે વધારે દમામથી એ જ પ્રાચીન ક્રિયાને સજીવન કરી અને પાંચમા સૈકામાં એના પૌત્રે એ જ ગંભીર ધાર્મિક ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ કરી. વધારે વિગતોમાં ઊતર્યા વગર આ બાબતને એક જ ટીકામાં દર્શાવી શકાય એમ છે અને તે એવી છે કે, સિક્કાઓ, લેખો તથા બાંધકામોની પુષ્કળ સાબિતીઓ એમ પૂરવાર કરવામાં સંમત થાય છે. ગુપ્ત યુગમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયને ભોગે બ્રાહ્મણોના હિંદુધર્મની જ્યોત ફરી પ્રકટી અને આંધ્ર રાજાઓનો આશ્રય પામેલી લોકોને ગમતી અને સામાન્ય રીતે બોલાતી પ્રાકૃત સાહિત્યની ભાષાના ભોગે રાજાઓએ સંસ્કૃત ભાષાને પોતાનો આશ્રય આપવા માંડ્યો હતો.

વિક્રમાદિત્ય અને કાલિદાસ

ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮થી શરૂ થતા વિક્રમ સંવતના પ્રવર્તક મનાતા લોકકથાના જાણીતા નાયક ઉજ્જેનના રાજા વિક્રમની વાર્તાઓ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની યશગાથાઓની સ્મૃતિઓની ઝાંખી ઝળકથી રંગાયેલી છે. ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે ઈ.સ.ના ચોથા સૈકાની આખરમાં ઉજ્જેન નગરી જીતી લીધી હતી એ તો નિઃશંક વાત છે. લોકકથા રાજા વિક્રમના દરબારમાં નવ રત્ન હતાં એમ કહે છે. એ સૌના શિરોમણિરૂપ કાલિદાસ કવિ હતો. બધા ચર્ચકો તેને સર્વ સંસ્કૃત કવિ તથા નાટ્યકારોના રાજા તરીકે સ્વીકારે છે. મારો તો એવો નિર્ણય છે કે કાલિદાસ પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયો અને તેનાં કાવ્યો લખી ગયો તથા તેનું સાહિત્યજીવન લાંબું એટલે કે ત્રીસ વર્ષથી કાંઇક વધારે હતું એ વાત તો હવે સિદ્ધ થઈ ચૂકી ગણાય. જોકે એ મહાકવિની કારકીર્દિનો સાલવારી અહેવાલ ચોકસાઇથી મુકરર કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે, તોપણ એટલું તો સંભવિત જણાય છે કે તેણે કાં તો ચંદ્રગુપ્ત બીજાના અમલના છેલ્લા ભાગમાં કે કુમારગુપ્ત પહેલાના અમલની શરૂઆતમાં લખવા માંડ્યું હશે. ઉજ્જેનના રાજા વિક્રમ જોડે

કવિ કાલિદાસનું[1] નામ લોકકથામાં હમેશ જોડવામાં આવેલું જોવામાં આવે છે એ હકીકતને ઠરેલ ચર્ચા ઉપર જણાવેલી રીતે વ્યાજબી ઠરાવે છે.

ગુપ્તયુગની બુદ્ધિપ્રવૃત્તિ

વિશાળ અર્થમાં સમજતાં ગુપ્તવંશ ઈ. સ. ૩૦૦થી ઈ. સ. ૬૫૦ સુધીનો ગણાય. વધારે ખાસ અર્થ કરતાં તેની સમયમર્યાદા ચોથો અને પાંચમો સૈકો ગણાય. આ યુગ અનેક ક્ષેત્રોમાં અસાધારણ બુદ્ધિપ્રવૃત્તિનો યુગ હતો. ઇંગ્લૅંડના ઇતિહાસમાં એ યુગને કાંઇક અંશે મળતો યુગ હોય તો તે ઇલિઝાબેથ તથા સ્ટુઅર્ટ રાજાઓનો યુગ ગણી શકાય. ઈંગ્લૅંડમાં જેમ બીજા બધા નાના દીવાઓની સરખામણીમાં શેકસ્પીઅર એક મહાન ઝગઝગતા દીવા જેવો ચમકી રહ્યો હતો, તેમ આ યુગમાં કાલિદાસના પ્રખર તેજ આગળ બીજા બધા સાહિત્યદીવડા ઝાંખા થઇ ગયા હતા. શેકસ્પીઅરે તેનાં

---

૧ કાલિદાસ પશ્ચિમ માળવાની નાની નદીઓ અને બીજી વિગતોની એટલી બધી વિગતવાર અંગત માહિતી ધરાવતો જણાય છે કે મોટે ભાગે તે મંડસોરનો (દાસપુર) અથવા તો તેની પડોશના કોઈ સ્થાનનો રહેવાસી હશે એમ જણાય છે. આ જ કારણે તે ઉજ્જેનનો દરબાર તેમજ તે પાટનગરમાં કેંદ્રિત થયેલા ધમાલભર્યાં જીવનના નિકટ પરિચયમાં આવ્યો હતો. (એમ. એમ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી. જે. બી. ઓ. રીસ. સો. પુસ્તક પૃ. ૧૯૭–૨૧૨).

કાલિદાસનો સમય હાલના જમાનામાં બહુ ચર્ચાનો વિષય થઈ પડેલ છે અને ૧૯૧૧ના નવેમ્બર સુધીની ચર્ચાનું એકીકરણ અને ઉપસંહાર બી. લીબીકે 'ડાસડેટમ ડેસ કાલિદાસ' નામના લેખમાં કરેલું છે. (ઇન્ડોજર્મન ફોરશુંગન, સ્ટ્રાસબર્ગ, બાન્ડ × × × (૧૯૧૨) પૃ. ૧૯૮ થી ૨૦૩). તે પહેલાના ઉલ્લેખો નીચે મુજબ છે: મૅકડોનલ્ડ; 'હિસ્ટરી ઑફ સંસ્કૃત લિટરેચર. (૧૯૦૦). પૃ. ૩૨૪. જેમાં કાલિદાસને પાંચમા સૈકાના પ્રારંભમાં મૂકેલો છે. કીથ (જે. આર. એ. એસ., ૧૯૦૯ પૃ. ૪૩૩–૯) એને ચંદ્રગુપ્ત બીજાના રાજ્યમાં મૂકે છે. જો કે રઘુવંશમાં આવતો હુનોનો ઉલ્લેખ એ

અમર નાટકો ન લખ્યાં હોત તોપણ ઇલિઝાબેથના યુગનું સાહિત્ય સારી રીતે સમૃદ્ધ રહેત તે જ રીતે જો કાલિદાસની કૃતિઓ કાળ-ચક્રમાંથી બચવા ન પામી હોત તોપણ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં એ યુગ અસાધારણ રીતે ફળદ્રુપ હતો એવું પૂરવાર કરે એવી બીજા ઘણા લેખકોની કૃતિઓ પૂરતા પ્રમાણમાં રહી હોત.

સાહિત્ય

હિંદી નાટકોમાંના અતિ રોચક નાટકો પૈકીનું એક જાણવા જેવું નાટક 'મૃચ્છકટિક' છે. એ નાટકની રચનાનો સમય હાલમાં પાંચમો કે છઠ્ઠો સૈકો ગણાય છે અને કદાચ તેથી પણ તે કાંઈક વહેલો હોય. તેના જેવું જ બીજું એક ધ્યાન ખેંચે એવું નાટક 'મુદ્રા રાક્ષસ' છે. તેમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે નંદ રાજાની પાસેથી રાજ્યસત્તા બળજબરીએ બથાવી પાડવાની વાત આવે છે. એ નાટક પણ કદાચ ઉપલા જેટલું જ પ્રાચીન હશે. પ્રો. હિડલબ્રેન્ટ ઇ.સ. ૪૦૦ના અરસામાં બીજા ચંદ્રગુપ્તના

પુસ્તકને તેટલા વહેલા સમયમાં મૂકવાનું કામ અઘરૂં કરે છે. (જુઓ જે. આર. એ. એસ., ૧૯૦૯ પૃ. ૭૩૧–૯; અને ઇન્ડિ. એન્ટિ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૬૫). હૉર્નલેનો વાદ કાલિદાસના સક્રિય જીવનને છઠ્ઠા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમાં મૂકે છે (જે. આર. એ. એસ., ૧૯૦૯ પૃ. ૧૧૨) પણ તેને કોઈનો ટેકો નથી અને મને તે ભૂલભરેલા અનુમાનના પાયા પર ઊભો કરેલો જણાય છે. કાલિદાસના કવિજીવનની શરૂઆતનાં વર્ણનાત્મક કાવ્ય 'ઋતુસંહાર' અને 'મેઘદૂત' ઈ.સ. ૪૧૩ પહેલાં એટલે કે ચંદ્રગુપ્ત બીજો ગાદીએ હતો તે અરસામાં લખાયાં હોય એ અસંભવિત નથી, પણ મને એમ માનવાનું મન થાય છે કે ઈ.સ. ૪૧૩ થી ૫૫ સુધીનું કુમારગુપ્ત પહેલાનું રાજ્ય તેની પાછળની કૃતિઓનો સમય હશે અને તેની આખી કવિ કારકીર્દિ તે રાજ્યની મર્યાદાની અંદર આવી ગઈ હશે. સંભવ છે કે સ્કંધગુપ્તના રાજ્યારોહણ પછી પણ એનું કાવ્યો રચવાનું કામચાલુ રહ્યું હોય; પણ ગુપ્ત સત્તા તેના પૂરબહા-રમાં હતી તે અરસામાં પાંચમા સૈકામાં તે થઈ ગયો એ વાતમાં તો મને જરા-પણ શંકા નથી. કાલિદાસની કૃતિઓના સાલવારી ક્રમ માટે જુઓ. એમ. એમ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી જે.બી. ઓ. રીસ. સો. પુસ્તક ii પૃ. ૫૭૯–૮૯માં).

સમયમાં એનો નિર્માણકાલ હશે એમ માનવાનું વલણ બતાવે છે.

અઢાર પુરાણોમાંના સૌથી જૂના પુરાણો પૈકીનું 'વાયુપુરાણ' તેના હાલના રૂપમાં ચોથા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમાં નિર્માણ થયું હશે એવો સાફ નિર્ણય થઇ શકે એમ છે; અને આપણે હાલ જે મનુસ્મૃતિથી પરિચિત છીએ તે પણ ગુપ્તયુગની શરૂઆતમાં જ મૂકી શકાય એમ છે. આથી વધારે વિગતોમાં ઊતરી સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસકારના પ્રદેશમાં બળજબરીએ પ્રવેશ ન કરતાં પ્રો. ભાંડારકરની ટીકાનું અવતરણ આપવું બસ છે. તે કહે છે કે 'એ વ્યાપક સાહિત્ય "સર્જનપ્રેરણા" રૂપી વિશિષ્ટ લક્ષણવાળો યુગ હતો અને તેની અસર કાવ્યકૃતિઓમાં તેમજ સ્મૃતિગ્રંથો અને સાહિત્યની બીજા પ્રકારની કૃતિઓ પર પણ જોવામાં આવે છે.'

વિજ્ઞાન

ગણિત અને જ્યોતિર્વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ગુપ્તયુગ આર્યભટ્ટ (જન્મ ઇ.સ. ૪૭૬) અને વરાહમિહિર (મરણ ઈ.સ. ૫૮૦) જેવાં યશસ્વી નામોથી અલંકૃત છે. મિ. કાયે નામના એક પ્રખર પ્રમાણભૂત લેખકનો એવો મત છે કે ગણિત-વિદ્યાના ઉત્કર્ષનો યુગ આશરે ઈ. સ. ૪૦૦ની આસપાસમાં શરૂ થયો અને આશરે ઇ.સ. ૬૫૦માં પૂરો થયો, અને ત્યાર પછી તો તેની પડતી જ થયેલી છે.

કળાઓઃ શિલ્પકળા

સમુદ્રગુપ્ત જાતે સંગીતનો કેવો રસિયો હતો તથા જાતે તે કળાનો કેવો કરવૈયો હતો તેમજ તે કળાને કેવું ઉત્તેજન આપતો હતો તે તો આપણે જોયું છે. બીજી કળાઓ પણ ગુપ્ત રાજાઓની કૃપાપાત્ર બની હતી અને તેમના બુદ્ધિશાળી આશ્રય નીચે આબાદ થઇ હતી. લગભગ આખા ગુપ્ત રાજ્ય પર મુસલમાન લશ્કરો અનેકવાર ફરી વળ્યાં હતાં તેમજ તેમાં જાથુકનાં વસવાટ કરી રહ્યાં હતાં, અને તેઓ ભાગ્યે જ કોઇપણ હિંદુ ઇમારતનો નાશ કરવા ચૂકતા—આ અકસ્માત ગુપ્ત યુગનાં લગભગ બધાં મોટાં બાંધકામોના નાશની સમજૂતિ

આપે છે. પરંતુ હાલની શોધખોળોને પરિણામે પાંચમા તથા છઠ્ઠા સૈકામાં બંધાયેલાં બૌદ્ધ તેમજ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયનાં સંખ્યાબંધ ભવ્ય મકાનોની હયાતીના પુષ્કળ પુરાવા મળ્યા છે. ઇસ્લામી ટોળાંઓની આવજાના માર્ગથી દૂર આવેલી, ઓતાડી જગાઓમાં મોટા પાયા પર રચાયેલાં શિલ્પકામોના થોડા નમૂના આજ પણ જોવામાં આવે છે. વળી તે યુગનાં બચી રહેલાં નાનાંનાનાં મંદિરો તો સાધારણ સારી સંખ્યામાં મળી આવે છે. તે યુગમાં શિલ્પકળાનો ખૂબ સફળતાથી મોટા પાયા પર ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો એ કથનને વ્યાજબી ઠરાવવા પૂરતી માહિતી અત્યારે આપણને છે.

પ્રતિમાવિધાન, ચિત્રકળા અને પંચીગરની કળા

હિંદમાં શિલ્પકળાની આનુષંગિક કળા તરીકેનું સ્થાન લેતી તથા તેની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી પ્રતિમાવિધાનની કળા ઘણી પૂર્ણતાની સ્થિતિએ પહોંચી હતી, પણ એ બીના અત્યાર પહેલાં કોઈના લક્ષમાં આવી નથી. તેના ઉત્તમ નમૂના ખરેખર એટલા બધા સારા છે કે હિંદી શિલ્પીઓના પ્રયત્નોમાં તે ઊંચામાં ઊંચું સ્થાન લે એવા છે. અજંતાની ભીંત પરનાં ઝાલર-ચિત્રોમાંના કેટલાક ઉત્તમ નમૂના અને તેને મળતા લંકામાં સિગિરીયના કળાનમૂના (ઇ.સ. ૪૭૯થી૯૭)ના દૃષ્ટાંતવાળી ચિત્રકળાનો, શિલ્પકળાના જેટલી જ અથવા તેથી પણ વધારે સફળતાથી ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. હિંદુ રાજાઓએ પાડેલા સિક્કાઓમાં કેટલાક સોનાના ગુપ્તસિક્કાઓ જ કળાની કૃતિઓ ગણાવા લાયકના છે.

ગુપ્તયુગના સજીવપણાનાં કારણ

ત્યારે એ તો દેખીતું જ છે કે ગુપ્તવંશના શક્તિશાળી અને લાંબી કારકીર્દિવાળા સમ્રાટોના અમલમાં બધાં ક્ષેત્રોમાં અસાધારણ બુદ્ધિ-પ્રવૃત્તિનો ઉછાળો આવી ગયો હતો. રાજાઓના અંગત આશ્રયની બેશક ઘણી અસર હતી પણ આવાં પરિણામો લાવવાને માટે વધારે ઊંડાં કારણ પણ કાર્ય કરતાં હશે જ. અનુભવ એમ

સિદ્ધ કરે છે કે, જુદીજુદી ઢબની સંસ્કૃતિઓનો સંપર્ક અથવા સંઘર્ષણ એ બુદ્ધિ કે કળાની પ્રગતિનું અતિ પ્રબળ પ્રેરક બળ છે, અને ગુપ્ત યુગમાં થયેલી આગળપડતી અને ધ્યાન ખેંચે એવી સિદ્ધિઓ, મુખ્યત્વે, તેના મુલકની પૂર્વ તથા પશ્ચિમે આવેલી પરદેશી સંસ્કૃતિઓના સંપર્કને પરિણામે થયેલી છે એવો મારો મત છે. ચીન દેશ જોડે સતત વ્યવહાર ચાલુ હતો એ બાબતના પુરાવા પુષ્કળ છે, રોમન સામ્રાજ્ય જોડેના વ્યવહારના સ્વતંત્ર અને સીધા પુરાવા જોકે પ્રમાણમાં એટલા બધા નથી. તો પણ એવો વ્યવહાર હતો એ વાતની તકરાર ઉઠાવી શકાય એમ નથી. ચંદ્રગુપ્ત બીજા વિક્રમાદિત્યે ચોથા સૈકાના અંત ભાગમાં માળવા અને સૌરાષ્ટ્ર કે કાઠીઆવાડ જીતી લીધાં તેથી પશ્ચિમ હિંદના પ્રદેશ અને ઉત્તર હિંદ વચ્ચેનો વ્યવહારનો માર્ગ મોકળો થયો, અને યુરોપીય ખ્યાલોના સંસર્ગમાં આવવાની સારી સવડ મળી. આર્યભટ્ટના જ્યોતિષ ઉપર અલ્ગઝાંડ્રિયાના વિદ્વાભટોની અસર હતી એ નિઃસંદેહ વાત છે અને ગુપ્ત રાજાઓએ રોમન સિક્કાઓની નકલ કરી હતી એ પણ એટલું જ દેખીતું છે. સાહિત્ય અને કળાની બાબતમાં, પરદેશી અસરના કાર્યનો પુરાવો જડવો જરૂર વધારે મુશ્કેલ છે, પણ મારા મતમાં તો એવા કાર્યનું ખરાપણું સારી રીતે સિદ્ધ થયેલું છે. દાખલા તરીકે દેવગઢ આગળના શેષશાયી વિષ્ણુનાં શિલ્પવિધાન અને સ્ટોકહોમમાં એન્ડીમીયન જેવી ગ્રીક-રોમન કૃત્તિઓના વર્ગ વચ્ચેનો સંબંધ ઇન્કારવો એ અઘરૂં છે. આ જગાએ એ વિષયનું વધારે અન્વેષણ કરવું અશક્ય છે, પણ ગુપ્તયુગમાં થયેલો જાણવાજોગો બુદ્ધિ અને કળાનો આવિર્ભાવ મોટે ભાગે હિંદ તથા રોમન સામ્રાજ્યની સંસ્કૃતિઓના પરસ્પર સંસર્ગને લીધે થયો હતો. એના જમા થયેલા પુરાવા, એ વિષયના શોધકને બતાવી આપવા અમારી નોંધોમાંના ઉલ્લેખો જરૂર શક્તિવાન થશે. કેટલાક ચર્ચકોની એવી ધારણા છે કે અજંતાના ભીત્તિ ઝાલર ચિત્રોમાં ચીની ખ્યાલોના અંશ દેખાય છે અને તે કદાચ ખરા પણ હોય.[1]

---

૧ 'મચ્છકટિક'ની સાલ નક્કી થઈ નથી. પ્રો. સીલ્વેન લેવિ અટકળ કરે

પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમાં આવેલા પહેલા ચીની યાત્રી ફા–હિઆને તથા સાતમા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમાં તેના મહાન અનુગામી હ્યુએન્ત્સાંગે લખેલી નોંધોની સરખામણી નિઃસંદેહરીતે સિદ્ધ કરે છે કે ગુપ્તયુગમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં ધીમેધીમે સડો પેસતો ગયો હતો. પણ એ સમયમાં રહેતા લોકોની નજરે એ સડો ભાગ્યે જ ચઢ્યો હશે કારણકે તેમની નજર આગળ તો ભવ્ય મઠોમાં રહેતો, અને અતિશય પ્રભાવશાળી, ધનવાન અને સત્તાશાળી સંઘ હમેશાં ખડો દેખાતો હતો. ગુપ્તયુગના ભવ્ય બૌદ્ધ મઠોનાં સંખ્યાબંધ અવશેષોની શોધ પુરાતત્ત્વના અન્વેષણ કાર્યની આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી બીના છે. ગુપ્ત રાજાઓ જો કે જાહેર રીતે બ્રાહ્મણોના હિંદુ ધર્મના, ખાસ કરીને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા, છતાં પ્રાચીન હિંદની આચાર રૂઢિને અનુસરી હિંદી ધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયોને તેઓ અનુગ્રહભરી નજરે જોતા. પહેલો ચદ્રગુપ્ત સાખ્ય દર્શનનો અનુયાયી હતો. પણ પાછળથી તેણે બૌદ્ધ સાધુ

છે કે તે કૃતિ કાલિદાસના સમય પછીની હશે. એ જૂના લેખકોને અનુસરી મને એ કૃતિને એથી વહેલી ગણવાનું મન થાય છે. હાર્વર્ડ, ઑ. સરમાં જુઓ રાઈડરનો તરજૂમો. 'મુદ્રા રાક્ષસ'ની સાલ માટે જુઓ હાસ પૃ. ૩૯ (કોલંબીઆ. યુનિ. પ્રેસ એનવાઈ., ૧૯૧૨;) હિલ્બ્રાન્ટ 'ઉબરડાસ કૌટિલ્યશાસ્ત્ર ઉન્ડવર્વાન્ડટઝ' (૮૬, જાહ્રેસબર ડર સ્લેશીશન ગેઝલશાફ્ટ ફ્યુરવાટર્લ, કલ્ટુર, જુલાઇ ૧૯૦૮; પ. ૨૯; ટૉની જે. આર. એ. એસ. ૧૯૦૮ પૃ. ૯૧૦; ૧૯૦૯ પ. ૧૪૯; પુરાણોના યુગ માટે જુઓ પાર્જીટરની વિગતવાર ચર્ચા 'ડીનેસ્ટીઝ ઑફ કલિએજ' એ પુસ્તકમાં.

હિંદી અને ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્ર વચ્ચેના સંબંધ વિષેની મિ. કાયેની ટીકાઓ જે. આર. એ. એસ. ૧૯૧૦ના પૃ. ૭૫૯ પર અને જે. પ્રો. એ. એસ. બી. ૧૯૧૧ના પૃષ્ઠ ૮૧૩ પર મળશે.

કળા અને સ્થાપત્યને લગતા પ્રશ્નોની બાબતમાં જુઓ 'એ હિસ્ટરી ઑફ ફાઇન આર્ટસ ઈન ઈંડિયા ઍન્ડ સીલોન' તથા તે પુસ્તકમાં આપેલા ઉલ્લેખો. અને આ લેખકનો લેખ 'ઇન્ડિયન સ્કલ્પચર ઈન ગુપ્ત પીરિયડ' (ઓસ્ટાસ ઝાઈટલ, એપ્રિલ-જુનિ ૧૯૧૪)

ગુપ્ત સિક્કાઓ પર થયેલી રોમની અસર મારા 'કૉઇનેજ ઑફ

વસુબંધુના ઉપદેશનું શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કર્યું હતું અને પોતાના પુત્ર અને વારસ સમુદ્રગુપ્તને તેની પાસે શીખવા મૂકયો હતો. એના પછી કેટલોક સમય વીત્યા બાદ બૌદ્ધ સંઘના પાટનગરરૂપ નાલંદા આગળ સુંદર મકાનો ઊભાં કરનાર નરગુપ્ત બાલાદિત્યને હ્યુએન્ત્સાંગ શ્રદ્ધાળુ બૌદ્ધ લેખે છે.[૨]

પુષ્યમિત્રનો વિગ્રહ

ગુપ્તોનો સુવર્ણ યુગ ઇ.સ. ૩૩૦ થી ૪૫૫ સુધીનો એટલે લગભગ સવા સદીનો હતો અને તેમાં અસાધારણ લંબાઈના ત્રણ રાજ્ય અમલો આવી જતા હતા. કુમારગુપ્તના મરણનો સમય ચોક્કસ રીતે ઇ.સ. ૪૫૫ની સાલની શરૂઆતમાં મૂકી શકાય છે. એના મરણથી ગુપ્ત સામ્રાજ્યની અવનતિ અને પડતીની શરૂઆત થાય છે. તેના મરણ પહેલાં પણ ઇ.સ. ૪૫૦ના અરસામાં ઇતિહાસમાં બીજી કોઈ

અર્લીઓર ઈમ્પીરીયલ ગુપ્ત ડીનેસ્ટી'માં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. જે. આર. એ. એસ. ૧૮૮૯; વળી જુઓ સેવેલ 'રોમન કૉઈન્સ ફાઉન્ડ ઈન ઇંડિયા ૧૯૦૪ પ. ૫૯૧થી ૬૩૭. ગુપ્ત સમયના સારનાથ અને કસીઆ વગેરે આગળના બૌદ્ધ મઠોનાં વર્ણન ૧૯૦૨–૩ પછીનાં આર્કીઓલૉજીકલ સર્વેના વાર્ષિક રીપોર્ટોમાં આપેલાં છે.

હિંદ અને ચીન વચ્ચેના સવ્યવહાર વિષેના ઉલ્લેખો ડફે 'ક્રોનોલૉજી ઑફ ઇંડિયા; ૧૮૯૯માં એકઠા કર્યા છે. કાપિલિ દેશના રાજાએ ઈ.સ. ૪૨૮માં એક દૂતમંડળ મોકલ્યું (વેટર્સ જે. આર. એ. એસ. ૧૮૯૮ પ, ૫૪૦) દૂતમંડળો જેમાંનાં કેટલાંક માત્ર વ્યાપારી સાહસો હતાં, તેવાં ૫૦૨થી ૫૧૫ સુધીમાં છ આવી ગયાં હતાં. તે ઉપરાંત યાત્રીઓ અને પ્રચારક મંડળીઓની ઘણી મુસાફરીઓ થઈ હતી.

રોમન સામ્રાજ્ય સાથેના સંબંધ માટે જુઓ પ્રાયલો, ઇન્ડિયન એમ્બસીઝ ટુ રોમ જે એપોલોનિયસ ઑફટ્યાના સાથે બાંધેલું છે. કવોરિચ ૧૮૭૩; રીનૉર્ડ રીલેશન્સ પૉલીટિકસ. એટ કોમર્શીએલીસ ડલએમ્પાયર રોમેન અવકલ એશ્ઝિ ઓરિયન્ટલ; અને ડફ.

૨ જુઓ પરિશિષ્ટ એન. 'વસુબંધુ અને ગુપ્તો.'

રીતે જાણીતી નહિ થયેલી એવી પુષ્યમિત્ર[3] નામની પડોશી, સમૃદ્ધ અને બળવાન પ્રજા જોડેના વિગ્રહના ગંભીર સંકટમાં તેનું રાજ્ય આવી પડ્યું હતું. સમ્રાટની સેનાએ હાર ખાધી હતી, અને એ હારની લશ્કરી થાપટથી એના વંશની સ્થિરતા ભયમાં આવી પડી હતી; પણ એટલામાં કુમારગુપ્તના યુવરાજ સ્કંધગુપ્તે હોશિયારી તથા સાહસથી દુશ્મનને ઉથલાવી પાડી, ડગુમગુ થઈ વિનાશ પંથે વળેલા પોતાના વંશની રાજ્યલક્ષ્મીને ટકાવી રાખી. તે સમયના સમકાલીન લેખમાં નોંધેલી એક નાનીશી વિગતથી એ વિગ્રહની કઠોરતાનું સૂચન થાય છે; કારણકે આપણને કહેવામાં આવે છે કે આવી પડેલી આફતમાંથી પોતાના વંશને બચાવવા મથતા યુવરાજને એક રાત કોઇપણ જાતની શય્યા વગર ખુલ્લી જમીન પર સૂઇને ગાળવી પડી હતી.

૪૫૫ની વસંતમાં સ્કંધગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેને માથે આફતનું વાદળ તૂટી પડ્યું. પુષ્યમિત્રનો ભય તો દૂર થયો હતો, પણ તેને પગલે જ તેનાથી વધારે ભયંકર આફત આવી પડી. મધ્ય એશિયાનાં ઘાસ ઢંકાયેલાં મેદાનોમાંથી ઊભરાઈ વાયવ્ય ઘાટો દ્વારા હિંદમાં ઘૂસી તેના હસતાં, ખુશનુમાં રસાળ મેદાનો અને ભરચક વસ્તીવાળાં શહેરો પર વિનાશ વરસાવતાં જંગલી હુનોનાં ટોળાં ઊતરી પડ્યાં હતાં. સ્કંધગુપ્ત તે વખતે પુખ્ત ઉમરનો અને પાકટ અનુભવનો રાજા હશે. ઊભી થયેલી જરૂરિયાતને તે પહોંચી વળ્યો અને તે જંગલીઓનાં ટોળાંને તેણે એવી તો સખત અને નિશ્ચયાત્મક હાર આપી

હુનોની હાર

---

૩ ફ્લીટ અટકળ કરે છે કે એ નર્મદાના પ્રદેશનો હશે (ઈન્ડિ. એન્ટિ. xviii, ૨૨૦) પણ વધારે સંભવિત એ છે કે તે ઉત્તરમાં થઈ ગયો હતો. હોર્નલે પુષ્યમિત્રો તે વલ્લભિ વંશના સ્થાપનાર ભટ્ટાર્કના હાથ નીચેના મૈત્રકો હતા એમ કહે છે અને તે ખરૂં હોય એમ લાગે છે. પુરાણો પરચુરણ વંશોમાં પુષ્યમિત્ર અને પટુમિત્રોને ગણાવે છે. તેઓ દેખીતી રીતે પરદેશી હતા. (પાર્જીટર–ડીનેસ્ટીઝ ઑફ ધ 'કલિએજ' પૃ. ૭૩.)

કે થોડા સમય માટે તો હિંદ તેના હુમલાના ભયથી મુક્ત બન્યું. તેની મા તે વખતે જીવતી હતી અને 'શ્રીકૃષ્ણ પોતાના શત્રુઓનો સંહાર કરી પોતાની માતા દેવકી પાસે ગયા હતા' તેમ પોતાની જીતના સમાચાર સાથે આપણો નાયક જલદી તેની માતા પાસે ગયો. પોતાનાં માબાપમાંથી જે હયાત હતાં તેના તરફનો પોતાનો ધર્મ બજાવી, ટોચ પર વિષ્ણુની મૂર્તિવાળો કીર્તિસ્તંભ ઊભો કરી તેણે પોતાના મૃત પિતાના પુણ્યમાં વૃદ્ધિ કરી, અને દેવતાઓના રક્ષણથી પોતાના દેશને જંગલીઓના જુલમથી મુક્ત કરવાનો અહેવાલ તેણે તે સ્તંભ પર કોતરાવ્યો.

એ તો દેખીતું જ છે કે હુનો પરનો આ મહાન વિજય, નવા રાજ્યના પ્રારંભમાં થયો હશે, કારણકે ઈ.સ. ૪૫૮માં તૈયાર

પશ્ચિમ પ્રાંતો

થયેલો એક બીજો લેખ સ્કંધગુપ્તે જંગલીઓને આપેલી હાર વર્ણવે છે અને તેના રાજ્યને પશ્ચિમ છેડે આવેલા સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ પરનું તેનું કોઈ પણ જાતના વિવાદ વગરના આધિપત્યનાં સ્વીકાર અને જાહેરાત કરે છે. રાજકવિના કથનાનુસાર સર્વ ગુણસંપન્ન પર્ણદત્ત નામના અમલદારને રાજાએ પશ્ચિમ પ્રદેશોનો સર સૂબો નીમ્યો હતો. તે સૂબાએ સૌરાષ્ટ્રના પાટનગર જુનાગઢના સૂબાની જવાબદાર જગા પોતાના પુત્રને આપી હતી. પોતાના અમલ દરમિયાન ગિરનારની તળેટીમાં આવેલા અને સ્કંધગુપ્તના રાજ્યારોહણના વર્ષમાં બહુ વિનાશ કરી તે ફાટેલા તળાવની પાળ દુરસ્ત કરી તેણે પોતાનો અમલ દીપાવ્યો. બીજા વર્ષમાં એ પરોપકારનું કાર્ય પૂરૂં થયું એટલે એક કિંમતી વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવી તેનું એક વર્ષ પછી વાસ્તુ કરવામાં આવ્યું.

ત્રણ વર્ષ બાદ, પટણાથી આશરે ૯૦ માઈલના અંતર પર, ગોરખપુર જિલ્લાની પૂર્વમાં આવેલા એક ગામમાં એક જૈન દાતાએ

પૂર્વના પ્રાંતો

એક કોતરાવેલો સ્તંભ અર્પણ કર્યો એ સાબિત કરે છે કે તેના રાજ્યના આ શરૂઆતના સમયમાં પણ સ્કંધગુપ્તના મુલકમાં પશ્ચિમ તેમજ પૂર્વના

પ્રાંતોનો સમાવેશ થતો હતો.

પાંચ વર્ષ પછી ઈ.સ. ૪૬૫માં હાલમાં બુલંદશહેર જિલ્લાના નામથી જાણીતા થયેલા ગંગા તથા યમુનાની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાં, સ્કંધગુપ્તના અમલ દરમિયાન એક ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણે સૂર્યદેવને મંદિર અર્પણ કર્યું. પ્રચલિત ભાષામાં તે 'વૃદ્ધિકર અને જયને આપવાવાળું' એમ વર્ણવાયું છે. તે બતાવે છે કે રાજ્યના મધ્યપ્રાંતો પણ સુવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રનો લાભ ભોગવતા હતા. આ ઉપરથી એવું અનુમાન વ્યાજબી રીતે કરી શકાય કે જંગલીઓ પરની જીત તેના અમલના પ્રારંભ કાળમાં કરવામાં આવી હશે અને ત્યાર પછી કેટલાં ય વર્ષો સુધી સામ્રાજ્યના બધા ભાગોમાં સામાન્ય શાંતિ સ્થાપવા જેટલી તે જીત નિર્ણયાત્મક હશે.

મધ્ય પ્રાંતો

પણ ઈ.સ. ૪૬૫ના અરસામાં ભટકતી જાતોનું એક નવું ટોળું હિંદના મોખરાના હાંસેટ ઊતરી પડયું અને તેણે ગાંધાર એટલેકે વાયવ્ય પંજાબમાં વસવાટ કર્યો. ત્યાં એક 'ક્રૂર અને ખારીલા' સરદારે કુશાનની રાજ્યગાદી બથાવી પાડી અને 'અતિશય જંગલી અત્યાચારો' કર્યા. આની પછી થોડા સમય બાદ આશરે ઈ.સ. ૪૭૦માં એ હુનો હિંદના અંદરના ભાગ તરફ ધપ્યા અને સ્કંધગુપ્ત પર તેના પોતાના મુલકમાં જ હુમલો કર્યો. પોતાના અમલની શરૂઆતમાં કર્યો હતો તેવો સફળ વિરોધ કરવામાં તે આ વખત નિષ્ફળ થયો. અને આખરે ઉપરાછાપરી થતા પરદેશીઓના હલ્લાથી તે હારી બેઠો. હિંદમાંથી મળતી લૂંટ લેવાની આતુરતાથી આવતાં નવાંનવાં ટોળાંઓથી એ હુનોની સંખ્યામાં બેશક ચાલુ વધારો થયા કરતો હશે જ.

ઈ.સ. ૪૬૫-૭૦ ફરી ચાલુ થયેલી હુન ચઢાઇઓ

તેના અમલના પાછલા સમયમાં સિક્કાને પહેલાં કરતાં હલકો કરી તેની કિંમત ઘટાડવી પડી એ સ્કંધગુપ્તના રાજ્યવહીવટ પર આવી

ચલણને હલકું કરવું

પડેલી નાણાંની ભીડ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે. તેના અમલની શરૂઆતના અને આબાદીના દિવસોમાં પાડેલા સોનાના સિક્કા વજન અને કારીગીરીમાં તેના પૂર્વજોના સિક્કાઓને મળતા છે; પણ સોનાના પ્રાચીન હિંદી ધોરણને અનુકૂળ થવાના હેતુથી, પાછળથી પાડેલા સિક્કાનું વજન જો કે વધારવામાં આવ્યું હતું, છતાં તે દરેકમાં ચોખ્ખા સોનાનું પ્રમાણ ૧૦૮ ગ્રેનથી ઘટાડી ૭૩ ગ્રેનનું રાખવામાં આવ્યું હતું. ચલણી નાણાંની શુદ્ધતામાં કરેલા આ ઝટ આંખે ચઢે એવા ઘટાડાની જોડે જોડે તેના પરની કારીગીરી અને ઢાળાની બનાવટ પણ હલકી થઈ ગઈ હતી. હુનો જોડેના વિગ્રહનો ખર્ચ પૂરો કરતાં રાજ્યની તિજોરીને ખમવી પડતી મુશીબતોનો આ બીનાથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

બીજા ઘણા હિંદી રાજાઓની પેઠે 'વિક્રમાદિત્ય'ની ઉપાધિ ધારણ કરતા સ્કંધગુપ્તનું મરણ આપણે ઈસ. ૪૬૭ની આસપાસમાં થયેલું માની શકીએ. તે મરણ પામતાં, ગુપ્તસામ્રાજ્ય પણ મરણ પામ્યું, પણ તે વંશ કેટલીક પેઢી સુધી પૂર્વના પ્રાંતોમાં ચાલુ રહ્યો. આવા મુશીબતના સમયમાં રાજ્યને સમાલી શકે એવો કોઈ પુરુષ વારસ સ્કંધગુપ્તે પોતાની પાછળ મૂકયો નહોતો, એટલે તેની પાછળ કુમારગુપ્ત પહેલાની રાણી આનંદથી થયેલો સ્કંધગુપ્તનો ભાઇ પુરગુપ્ત, મગધ તથા તેની પાસેના મુલકની ગાદીએ આવ્યો.

ઈ. સ. ૪૬૭ પુરગુપ્ત

આ રાજા સ્કંધગુપ્તની સાથેસાથે ઘણું કરીને મગધમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના ભાઈના મરણ બાદ તે બહુ થોડા સમય સુધી જ જીવતો રહ્યો. ચલણી નાણાંની શુદ્ધતા પહેલાનાં જેવી કરવાનો તેણે કરેલો હિંમતભર્યો યત્ન એ એક જ એના અમલમાં થયેલો બનાવ ગણાવી શકાય એમ છે. પાછલી બાજુ 'પ્રકાશાદિત્ય'ની ઉપાધિવાળા, દુર્મિલ

ચલણમાં સુધારો

સોનાના સિક્કા, જે સાધારણ રીતે પુરગુપ્તના ગણાય છે, તેમાં 'સુવર્ણ'નું મૂળ વજન રહ્યા છતાં, દર સિક્કામાં ચોખ્ખું સોનું ૧૨૧ ગ્રેન હતું. આ બધું જોતાં એ સિક્કા ઑગસ્ટસના 'ઓરાઇ' જેટલી કિંમતના અને ઉત્તમોત્તમ કુશાન અથવા વહેલા ગુપ્ત સિક્કાઓની યથાર્થ કિંમત કરતાં ચઢિયાતા છે.

ઇ.સ. ૪૬૭ થી ૪૭૩ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્ય

આશરે ઈ.સ. ૪૬૭માં પુરગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર નરસિંહગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. ઉત્તર હિંદમાં, મગધમાં બૌદ્ધોના મુખ્ય વિદ્યાપીઠના મથક રૂપ નાલંદામાં હ્યુએન્ત્સાંગના મત મુજબ ૩૦૦ ફીટ કરતાં પણ વધારે ઊંચું એક ઇંટેરી મંદિર તેણે બંધાવ્યું, અને તેમ કરી બૌદ્ધ સંપ્રદાય પ્રત્યેના પોતાના પક્ષપાતની જાહેર સાબિતી આપી. એ મંદિર તેના શણગારની નાજુકાઈ માટે તેમજ તેનાં રાચરચીલામાં સોના તથા કિંમતી ઝવેરાતના છૂટે હાથે કરેલા ઉપયોગને કારણે બહુ ધ્યાન ખેંચે એવું હતું. હુનોના જુલમાટનો વિરોધ કરવા બાલાદિત્યે લીધેલાં મજબૂત અને સફળ પગલાંઓનું વર્ણન થોડા સમયમાં આપવામાં આવશે.

ઈ.સ. ૪૭૩ કુમારગુપ્ત બીજો

નરસિંહગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત બીજો ગાદીએ આવ્યો. ગાઝિપુર જીલ્લામાં ભિતારી આગળ મળી આવેલી ચાંદીની મિશ્ર ધાતુની સુંદર કારીગીરીવાળી મહોરછાપ તેના સમયની છે. અહીં સ્વીકારેલી સાલવારી મુજબ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે કુમારગુપ્ત બીજો બહુ નાની વયનો હોવો જોઇએ. વળી તેણે બે કે ત્રણ સાલથી વધારે રાજ્ય કરેલું હશે નહિ, કારણકે સારનાથની મૂર્તિના એક લેખમાં બુદ્ધગુપ્ત નામના એક રાજાને ઈ.સ. ૪૭૬માં રાજ્ય કરતા રાજા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. વળી એમ દેખાઈ આવે છે કે તેના પિતા અને દાદાની પેઠે કુમારગુપ્ત બીજાનું રાજ્ય તેના પહેલા પૂર્વજોના સામ્રાજ્યના પૂર્વ ભાગ જેટલું જ મર્યાદિત હતું.

બુદ્ધગુપ્ત તે કોણ એનો ચોક્કસ નિર્ણય હજુ સુધી થઈ શક્યો નથી. કદાચ ઘણું કરીને તે સ્કંધગુપ્તના હાથ નીચે માળવાનો સૂબો પણ હોય. નરસિંહગુપ્ત બીજાનું આધિપત્ય ઉલાળી નાંખી આખરે કુમારગુપ્ત બીજાની સત્તાથી તે તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ગયો હશે. એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે નરસિંહગુપ્ત તથા કુમારગુપ્ત બીજાનો માળવા પરનો કાબૂ ઘણો શિથિલ હશે. એ તો લગભગ નક્કી જેવું જ છે કે તેનો પગદંડો માળવામાં હતો અને તેની સત્તા ત્યાં વધારે નહિ તો ઈ.સ. ૪૯૪ સુધી બની રહી હતી અને ઈ.સ. ૪૭૬ના અરસામાં વારાણસી તેના કબજામાં હતી.

ઇ.સ. ૪૭૩ થી ૫૦૦ બુદ્ધગુપ્ત

અણછતી સંક્રાંતિથી ગુપ્ત સમ્રાટોનો વંશવેલો, અગિયાર ગુપ્ત રાજાઓના બનેલા એક વંશવેલામાં પસાર થઈ જાય છે. મોટેભાગે તેઓ માત્ર મગધના જ સ્થાનિક રાજાઓ હતા એમ દેખાય છે. પુરાતત્વવાદીઓ જેને 'મગધના પાછલા ગુપ્તો' એ નામે ઓળખે છે, તે બધા 'વર્મન' અંત્યપદધારી રાજાઓના એક વંશ જોડે મગધની ગાદીના ભાગીદાર હતા. એ રાજાઓ 'મૌખરી' જાતિના હતા. એ બે વંશો વચ્ચે રાજ્યની વહેંચણી કેવા પ્રકારની હતી તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકાતો નથી, પણ છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં મૌખરીઓના મુલકમાં અયોધ્યાનો સમાવેશ થતો હતો. તેમનો પરસ્પર સંબંધ કોઈકવાર મૈત્રીભર્યો અને કોઈકવાર શત્રુતા ભર્યો રહેતો, પણ જે કાંઈ થોડી વિગતો મળે છે તે ઝાઝી અગત્યની નથી.

મગધના પાછલા ગુપ્તો મૌખરીઓ

મગધની રાજકીય પડતી થઈ પણ તેથી રાજ્યનાં બૌદ્ધ વિદ્યાના કેન્દ્ર અને મુખ્ય મથક તરીકેની તેની પ્રતિષ્ઠાને કાંઈ ધોકો લાગ્યો નહિ. બારમા સૈકાના અંત ભાગમાં મુસલમાનોની જીત થઇ તે સમય સુધી પાલ રાજાઓના આશ્રય નીચે નાલંદા તેમજ બીજાં સ્થાનોએ બહુ કાળજીપૂર્વક તેની ખેડ કરવામાં

ચીની બૌદ્ધ પ્રચાર મંડળ

આવી હતી; તે સમયે મોટા પુસ્તકભંડારોથી ભરેલા બૌદ્ધ મઠોને બાળી ભસ્મ કરવામાં આવ્યા. ગુપ્તવંશના પાછલા સમયમાં ગૌતમના સિધ્ધાંતોને માનવાવાળા પરદેશી અભ્યાસીઓ, આ પવિત્ર બૌદ્ધભૂમિને કેટલા આદરની નજરે જોતા એનું સારૂં દૃષ્ટાંત તો એ જ છે કે ઇ. સ. ૫૩૯ માં ચીનનો પહેલો લિઆંગ સમ્રાટ વુટિ અથવા હસિઆઓ યેન, જે પોતે બહુ ચુસ્ત બૌદ્ધ હતો તેણે મહાયાન શાખાનાં મૂળ પુસ્તકો મેળવી એકઠાં કરવાં માટે તેમજ તેનું ભાષાંતર કરી શકે એવા લાયક પંડિતની સેવા મેળવવા માટે મગધ તરફ એક પ્રચારક મંડળ મોકલ્યું હતું. તે સમયનો મગધનો સ્થાનિક રાજા, ઘણું કરીને જીવગુપ્ત પહેલો કે કુમારગુપ્ત બહુ ખુશીની સાથે એ રાજવંશી પત્રલેખકની ઇચ્છાને અનુકૂળ થયો અને તે પ્રચારક મંડળની સેવામાં વિદ્વાન બૌદ્ધ પંડિત પરમાર્થને સોંપ્યો. એમ દેખાય છે કે એ પ્રચારક મંડળ ત્યારબાદ હિંદમાં કેટલાં ય વર્ષ સુધી રહ્યું. પછી પરમાર્થ ચીન ગયો અને પોતાની જોડે હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ લેતો ગયો. એમાંનાં ઘણાં-ખરાંનો તેણે તરજૂમો કર્યો છે. ઇ. સ. ૫૪૬માં તે કંટાનની પાસે પહોંચી ગયો. ઇ. સ. ૫૪૮માં તેને ચીનના સમ્રાટની આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યો અને આખરે ઇ. સ. ૫૬૯માં સિત્તેર વર્ષની વયે તે ચીનમાં જ મરણ પામ્યો. એ જ સમ્રાટના અમલ દરમિયાન (૫૦૨ થી ૪૯) દક્ષિણ હિંદના એક રાજાનો પુત્ર બોધિધર્મ અઠ્ઠાવીસમો હિંદી અને પહેલો ચીની રાજવંશ સ્થાપક ગણાય છે તે ઇ.સ. ૫૨૦માં ચીન ગયો અને થોડો સમય કંટાનમાં રહ્યા બાદ લો-યાંગ આગળ કાયમનો વસ્યો. એનાં દૈવીચમત્કાર, ચીની કળાકારોના માનીતા વિષય થઇ પડેલા છે.

આદિત્યસેન; જીવ-ગુપ્ત બીજો

પાછલા ગુપ્તવંશના સભ્યો પૈકી સૌથી જાણવાજોગો આદિત્યસેન હતો. ઇ.સ. ૬૪૭માં સાર્વભૌમ રાજા હર્ષના મરણ પછી તે સ્વતંત્ર થઇ બેઠો એટલું જ નહિ પણ રાજાધિરાજના પદનો પોતાનો હક્ક સાબિત કરવા, અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની હામ તેણે ભીડી. એ વંશનો સૌથી છેલ્લો ઇતિહાસને જાણીતો રાજા જીવગુપ્ત બીજો.

આઠમા સૈકાના શરૂઆતના ભાગમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ સૈકાના અંતમાં કે નવમા સૈકાની શરૂઆતમાં મગધ બંગાળાના પાલ રાજાઓના હાથમાં ગયું. એ પાલવંશનો ઇતિહાસ આગળના પ્રકરણોમાં આપવામાં આવશે.

ઉત્તર પ્રાંતો પર પોતાની આણ વર્તાવનાર બુદ્ધગુપ્ત ગુપ્ત સમ્રાટોના વંશનો જણાય છે. એ બુદ્ધગુપ્તની નોંધો ઉપરાંત પશ્ચિમ પ્રાંત માળવામાં

ઇ.સ. ૫૧૦ બંધુગુપ્ત

ભાનુગુપ્ત નામના એક રાજાની નોંધો પણ મળી આવી છે. ઘણું કરીને એ રાજા છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમાં કોઈ સર્વોપરી સત્તાના તાબામાં હતો, અને એમ માનવા કારણ છે કે તે હુન સરદારોની સત્તાને વશ હતો.

પાંચમા સૈકાના અંત ભાગમાં મૈત્રક નામની જાતિનો ભટ્ટાર્ક નામનો સરદાર કે જે ઘણુંખરૂં પરદેશી હતો તે સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પની

વલ્લભીવંશ; ઇ.સ. ૪૯૦ થી ૭૭૦

પૂર્વમાં આવેલા વલ્લભી ગામમાં વસ્યો. ત્યાં તેણે એક નવો રાજવંશ સ્થાપ્યો. એ વંશ આશરે ઈ. સ. ૭૭૦ સુધી ચાલુ રહ્યો. આશરે ૭૭૦માં સિંધમાંથી ચઢી આવેલા આરબોને હાથે એ વંશનો વિનાશ થયો મનાય છે. વલ્લભીના પહેલાના રાજાઓ સ્વતંત્ર હોય એમ જણાતું નથી. એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે તેઓ કોઈ હુન સરદારને ખંડણી ભરતા હતા. પણ હુનોની સત્તાનો ધ્વંસ થતાં, વલ્લભીના રાજાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાં સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમાં તેમજ તેની જોડેની હિંદની ભૂમિના પ્રદેશમાં પ્રબળ સત્તાધીશ થયા. સાતમા સૈકામાં હ્યુએન્તસાંગની મુલાકાત વખતે એ શહેર બહુ સમૃદ્ધ હતું, અને બૌદ્ધસંઘના ઇતિહાસમાં, છઠ્ઠા સૈકામા થઇ ગયેલા ગુણમતિ તથા સ્થિરમતિ નામના બે વિખ્યાત ગુરુઓના નિવાસસ્થાન તરીકે પંકાતું હતું. હ્યુએન્તસાંગનો નાનો સમકાલીન યાત્રી ઇત્સિંગ આપણને કહે છે કે તેના સમયમાં દક્ષિણ

બિહારમાં નાલંદા તેમજ વલ્લભી એ ચીનનાં સૌથી વધારે વિખ્યાત વિદ્યાધામો જોડે સરખાવી શકાય એવાં હિંદમાં સ્થાન હતાં. ત્યાં વિદ્યા ભણવા ઉત્સુક વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં આવ્યાં જ કરતાં. એ વિદ્યાર્થીઓ બે થી ત્રણ વર્ષ બૌદ્ધ દર્શન પર અપાતાં વ્યાખ્યાનોમાં હાજરી આપતા. હિંદમાં મો-લા-પો એટલે પશ્ચિમ માળવા અને મગધ એ બે દેશોમાં વિદ્યાનું માન છે એવી હ્યુએન્ત્સાંગની ટીકા ઇત્સિંગના ઉપલા નિવેદનથી બરાબર સમજાય છે, કારણ કે તે વખતે રાજકીય દૃષ્ટિએ મો-લા-પો અને વલ્લભી એક જ હતાં, અને ઉત્તર હિંદના રાજાધિરાજ હર્ષ રાજાના જમાઇ ધ્રુવભટ્ટની સત્તા એ બંને પર હતી એમ જણાય છે. વલ્લભી પડ્યા પછી, પશ્ચિમ હિંદનાં મુખ્ય શહેર તરીકેનું તેનું સ્થાન અણહિલવાડે લીધું, અને તે માન તેણે પંદરમા સૈકાના અંત સુધી જાળવી રાખ્યું. આખરે તે સમયે તેની જગા અમદાવાદે લીધી. ગુપ્તસામ્રાજ્યના કેટલાક ટુકડા જુદાજુદા સ્થાનિક રાજવંશોના હાથમાં કેવી રીતે આવ્યા તે વાચકને સમજાવવા માટે ઉપર આપેલી હકીકત પૂરતી થશે.

હુનોના ભ્રમણનાં બે વહેણ

પણ એ ગુપ્તવંશનો ધ્વંસ કરનાર તથા તેના સામ્રાજ્યને અનેક કકડાઓમાં ખંડિત કરનાર, અને ટૂંક મુદત સુધી તેના મોટા ભાગ પર સત્તા જમાવી બેસનાર પરદેશી જંગલી હુન લોકોની વધારે સ્પષ્ટ માહિતી આપવાની જરૂર છે. 'હુન' નામથી ઓળખાતી ભટકતા લોકોની જાતિઓ, એશિયાનાં ઘાસ છવાયેલાં મેદાનોમાંથી તેનાં ભૂખ્યાં ટોળાંઓનાં નિર્વાહના સાધનની શોધમાં જુદી આબોહવાવાળા પ્રદેશોમાં પશ્ચિમ તરફ ખસી, ત્યારે તે બે મુખ્ય પ્રવાહોમાં વહેંચાઇ ગઇ. તેમાંનો એક પ્રવાહ ઓક્ષસ નદીની અને બીજો વોલ્ગા નદીની ખીણ તરફ વળ્યો.

બીજો પ્રવાહ ઇ.સ. ૩૭૫માં પૂર્વ યુરોપ પર રેલાયો, અને તેણે ગોથ લોકોને દાન્યુબ નદીની દક્ષિણે હડસેલી નાખ્યા અને એ રીતે

યુરોપમાં હુનો; અત્તિલા

આડકતરી રીતે ખૂનખાર ગોથિક વિગ્રહને જન્મ આપ્યો. એ વિગ્રહમાં ઇ.સ. ૩૭૮માં સમ્રાટ વેલન્સે પોતાનો જાન ગુમાવ્યો. એ હુનો બહુ ઝડપથી ડાન્યુબ તથા વોલ્ગા વચ્ચેના પ્રદેશ પર ફેલાઇ ગયા, પણ લાંબા સમયથી ચાલુ જીર્ણ કુસંપને લીધે તેમજ કોઈ મહાન નેતાને અભાવે તેઓ તેમની લાભકારક સ્થિતિનો પૂરતો લાભ ઉઠાવવામાં નિષ્ફળ થયા. આખરે તેમનામાં અટ્ટિલા નામનો એક સરદાર પાક્યો. થોડાં વર્ષ સુધી એ જંગલીઓના સમૂહનું સંગઠન કરી, તેણે એવું તો પ્રબળ સત્તાનું શસ્ત્ર તૈયાર કર્યું કે 'રેવેના તથા કોન્સ્ટેન્ટીનોપલનાં દરબારોમાં તે એકસરખું અવગણનાભર્યું આવ્હાન મોકલવા શક્તિવાન થયો હતો.'

એ ટોળાંના પરસ્પર ઇર્ષ્યાળુ પક્ષોને જેમતેમ કરી સંગઠિત રાખનાર એક જ ગ્રંથિરૂપ એ સરદારનું ઇ.સ. ૪૫૩માં મરણ થયું.

ઇ. સ. ૪૭૦

એ બનાવ પછી વીસ વર્ષથી પણ ઓછા ગાળામાં ઉત્તર એશિયામાંથી પૂર પેઠે ધસી આવતા નવા જંગલીઓના પ્રબળ પ્રવાહના પૂરમાં યુરોપમાંનું એ જૂનું હુનસામ્રાજ્ય ઘસડાઇ ગયું.

એશિયામાં હુનોનું પ્રભુત્વ વધારે લાંબો સમય ટક્યું. હુનોના ટોળાંનો એ વિભાગ ઓક્ષસ નદીની ખીણમાં વસ્યો અને કદાચ તેમનો

ઇ.સ. ૪૫૫ થી ૬૪; ઓક્ષસ નદીની ખીણના સફેદ હુનો

જાતિસંઘ જુદો હોવાથી તેઓ ઇફ્લાઇટ અથવા સફેદ હુનો કહેવાવા લાગ્યા. તેમણે રફતે રફતે ઇરાનના વિરોધનો સફળ સામનો કર્યો. ઇ.સ. ૪૮૪ માં રાજા ફીરોજ માર્યો ગયો ત્યારે ઇરાનનો એ વિરોધ સાવ ટળી ગયો. આ સફેદ હુનોનાં ટોળાંએ કાબુલના કુશાન રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું, અને ત્યાંથી તેઓ હિંદમાં રેલાઇ આવ્યા. ઇ.સ. ૪૫૫ માં સ્કંધગુપ્તે પાછો વાળેલો હુમલો પ્રમાણમાં કાંઇક નબળી ટુકડીએ કરેલો હશે. હિંદ પર ચઢી આવેલી હુનોની

ટોળીઓ પૈકીની આ શરૂઆતની ટોળી હશે અને તે હિંદના અંદરના ભાગમાં પગપેસારો કરી વસવાટ કરવામાં નિષ્ફળ થઇ હશે.

દસ વર્ષ બાદ એ ભટકતી ટોળીના લોકોએ વધારે મોટી સંખ્યામાં દેખા દીધી. ગાંધાર અથવા પેશાવરના રાજ્યને તેણે ઊથલાવી નાંખ્યું અને તે મુખ્ય મથકેથી નીકળી અત્યાર પહેલાં જણાવ્યું છે તેમ તેઓ ગંગાની ખીણના પ્રદેશમાં ઘૂસ્યા અને ગુપ્તસામ્રાજ્યને ઊથલાવી નાખ્યું.

ઈ.સ. ૫૦૦ તોરમાણ

ઇ. સ. ૪૦૪ માં ઇરાન તરફથી તેમની ગતિમાં થતો અટકાવ દૂર થતાં તેમની પૂર્વ તરફની ગતિને ઘણી સહાય મળી હશે અને ઘણી મોટી સંખ્યામાં તેમનાં ટોળાં હિંદી સરહદ ઓળંગવા પામ્યાં હશે. હિંદ પરનું આ આક્રમણ કેટલાં ય વર્ષો સુધી ચાલુ રહ્યું હશે એમાં કાંઇ જ સંદેહ નથી. એ આક્રમણકારી ટોળાંઓનો નેતા તોરમાણ[1] નામનો એક સરદાર હતો અને તે ઇ. સ. ૫૦૦ની પૂર્વે મધ્ય હિંદમાં, માળવાના રાજા તરીકે જામ્યો જણાય છે. તેણે હિંદીઓના 'મહારાજાધિરાજ'નાં બિરુદો અને ઠાઠ ધારણ કરેલાં જણાય છે અને ભાનુગુપ્ત તેમજ વલ્લભીનો રાજા તથા બીજા ઘણા સ્થાનિક રાજાઓ તેના ખંડિયા રાજા હશે.

આશરે ઈ.સ. ૫૦૨માં તોરમાણ મરી ગયો ત્યારે તેણે હિંદમાં

---

૧. તોરમાણના નામ વાળા ત્રણ શિલાલેખો જાણમાં છે. (૧) મધ્ય પ્રાંતના સાગર જિલ્લામાં એરન આગળ, જે એના અમલના પ્રથમ વર્ષની સાલ ધારણ કરે છે. (ફ્લીટ, ગુપ્ત ઇન્સ્ક. નં ૩૬); (૨) મીઠાના પહાડોમાં કુરા આગળ. તેના પરની સાલ મળતી નથી (એપિ. ઇન્ડિ. I ૨૩૮) અને (૩) મધ્ય હિંદમાં ગ્વાલિયર આગળ જે તોરમાણના પુત્ર મિહિરગુલના પંદરમા વર્ષની સાલ ધારણ કરે છે. (ફ્લીટ નં ૩૭). પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપ અને ગુપ્તોના સૌરાષ્ટ્ર સિક્કાઓની નકલ કરતા તોરમાણના ચાંદીના સિક્કાની ઉપર 'પર'સાલ છે, જે દેખીતી રીતે કોઈ ખાસ હુન સંવતની સાલ જણાય છે. તે ઘણું કરીને ઈ. સ. ૪૪૮ માં શરૂ થયો હશે (જે. એ. એસ. બી. પુસ્તક IXIII ભાગ ૧ (૧૮૯૪), પૃ. ૧૯૫.)

સ્થાપેલું રાજ્ય તેના પુત્ર મિહિરગુલને વારસામાં મળે એટલું સંગઠિત થયેલું હતું. એ મિહિરગુલે પંજાબમાં સાકલ જે હાલ શીઆલકોટ નામે જાણીતું છે તેને પોતાનું હિંદનું પાટનગર સ્થાપ્યું હતું.

ઈ. સ. ૫૦૨ મિહિરગુલ

એ સમયે હિંદ, આખા હુન સામ્રાજ્યના એક પ્રાંત રૂપ જ હતું. એ ટોળાનાં મથકમાંનું એક હેરાત પાસે બાધગિમાં બામીન હતું અને પ્રાચીન શહેર બલ્ખ બીજું પાટનગર હતું. ચીની યાત્રી–એલચી સોંગયુન જેના દરબારમાં ઈ.સ. ૫૧૯માં ગયો હતો તે બામીનમાં હતો કે હેરાતમાં તે નક્કી કરી શકાયું નથી, પણ તે હુનસમ્રાટ બહુ પ્રબળ સત્તા ધરાવનારો હતો અને પશ્ચિમમાં ઈરાનના મોખરાથી માંડી પૂર્વમાં ચીનની સરહદ પર આવેલા ખોતાન સુધીના વિશાળ પ્રદેશના ચાલિસ રાજાઓ પાસે ખંડણી ઊઘરાવતો હતો. એ સમ્રાટ કાં તો મિહિરગુલ હોય કે વધારે સંભવિત એ છે તે તેનો સમકાલીન ઉપરી રાજા હોય. ઈ.સ. ૫૧૯ પછીની ઈ.સ. ૫૨૦ની સાલમાં સોંગ-યુને ગાંધારના જે સ્થાનિક હુન રાજાને આદર આપ્યો તે મિહિરગુલ જ હશે એવો નિર્ણય આપણે કરવો પડશે. તે તે સમયે કાશ્મીરના રાજા સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો હતો અને કાશ્મીર સાથેના એ વિગ્રહને તે સમયે શરૂ થયે ત્રણ સાલ થઇ હતી.

એશિયામાં હુન-સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

લગભગ તે જ સાલના અરસાના ઉલ્લેખમાં ઈ.સ. ૫૪૭માં એક વિચિત્ર પુસ્તક લખનાર ખ્રિસ્તી સાધુ કોસ્માસ ઇંડિકોપ્લુસ્ટીસ એક સફેદ હુન રાજાનું વર્ણન કરે છે. તે તેનું નામ ગોલાસ આપે છે. તે હિંદનો રાજા હતો, અને તે દેશ પાસેથી જોરજુલમથી ખંડણી ઊઘરાવતો હતો અને બે હજાર યુદ્ધના હાથી અને જબરા ઘોડેસ્વાર લશ્કરની મદદથી તે બળજબરીએ પોતાનું માગણું વસૂલ લેતો હતો એમ લખે છે. આ ગોલાસ રાજા જરૂર મિહિરગુલ જ હોવો જોઇએ.

ગોલાસ

હિંદની બધી પ્રણાલી કથાઓ મિહિરગુલને લોહીતરસ્યો સીતમગર તરીકે વર્ણવવામાં સંમત થાય છે. એ 'હિંદનો એટ્ટિલા' ઇતિહાસ-

મિહિરગુલનો જુલમ

કારોએ વર્ણવેલી હુન સ્વભાવની લાક્ષણિક 'કઠોર ક્રૂરતા'થી તે સાધારણ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં રંગાયેલો હતો. લગભગ પોણા સૈકા સુધી દયાહીન રીતે તેમના દેશ પર સીતમનો અગ્નિ વરસાવનાર જંગલી આક્રમણકારીઓનાં વિગતવાર વર્ણન આપવાનું હિંદી લેખકોએ પડતું મૂક્યું છે તેથી તે ઝનુની જંગલીઓએ કરેલા વિનાશનો તથા કાયમનો વસવાટ કરી રહેલી વસ્તીમાં તેમણે ઉપજાવેલા ત્રાસનો ખ્યાલ આપવા માટે આપણે યુરોપીય લેખકોનો આશ્રય લેવો પડશે.

મૂળ અહેવાલોનો ગિબને બહુ સારો ઉપસંહાર કરેલો છે: 'પોતાનાં ખેતર અને ગામડાં આગથી બળતાં અને કોઇપણ જાતના

હુનોનાં વર્ણન

વિવેક વગરની કતલેઆમથી લોહીથી રેલાયેલાં જોતા ભયવિસ્મિત થયેલા ગોથ લોકોને એ હુનોનાં સંખ્યા, બળ, ઝડપી ગતિ તથા નિવારી ન શકાય એવી ક્રૂરતાનો અનુભવ થયો, તેનો ત્રાસ વ્યાપ્યો અને પરિણામે તેમને તેનું પરિમાણ હતું તેનાથી બહુ જ મોટું ભાસ્યું. આ બધા ખરા ભયોમાં તેમના તીણા અવાજ, જંગલી ચાળા તથા ઇસારાઓ અને તેમના વિચિત્ર બેડોળપણાથી નીપજતાં વિસ્મય અને તીવ્ર અણગમાની લાગણીથી ઉમેરો થતો હતો. બાકીની મનુષ્ય જાતિથી તેઓ તેમના પહોળા ખભા, ચપટાં નાક તથા માથામાં ઊંડી ઊતરી ગયેલી નાની કાળી આંખોથી જુદા પડતા હતા અને લગભગ નહિ જેવી દાઢી હોવાથી, તેમનામાં જુવાનીની મર્દાનગીભરી શોભા કે ઘડપણનો આદરણીય દેખાવ નહોતો જોવામાં આવતો.'

ગોથોની પેઠે હિંદીઓએ પણ એ જંગલીઓ જોડેના વિગ્રહનાં દુ:ખો પૂરાં અનુભવ્યાં. વિધિનિષેધમાં શ્રદ્ધાવાળા વર્ણ ધર્મ પાળનારા

હિંદુઓને જેને મન પવિત્ર જેવું કાંઇ છે જ નહિ એવા આ જંગલીઓને જોતાં ચીતરી ચઢે એવી તેમની ટેવોથી થતા ખાસ અણગમાને કારણે યુરોપીયનો કરતાં ય એ જંગલીઓથી વધારે ત્રાસ થયો.

મિહિરગુલે કરેલો જુલમ એવો તો અસહ્ય થઇ પડ્યો કે હિંદના દેશી રાજાઓ મધ્ય હિંદના યશોધર્મા નામના રાજાની સરદારી નીચે આ પરદેશી જુલમગારની સામે થવા સંગઠિત થયા. આશરે ઈ. સ. ૫૨૮માં મિહિરગુલને નિર્ણયાત્મક હાર આપીને, તેમણે તેના જુલમમાંથી દેશને છોડાવ્યો.

ઈ. સ. ૫૨૮. મિહિરગુલની હાર

આ સમય દરમિયાન હ્યુએન્ત્સાંગના કથન અનુસાર, પોતાના કુટુંબના વડા પર આવી પડેલી આફતનો લાભ લઇ મિહિરગુલનો નાનો ભાઈ સાકળની ગાદી બથાવી પડ્યો, કારણકે તે પોતાના મોટા ભાઇને સોંપી દેવા રાજી નહોતો. થોડો સમય ગુપ્ત રહ્યા બાદ મિહિરગુલે કાશ્મીરનો આશરો લીધો. ત્યાંના રાજાએ તેનો માયાળુ રીતે સત્કાર કર્યો અને એક નાનો પ્રદેશ તેને હવાલે સોંપ્યો. દેશવટે નીકળેલો મિહિરગુલ થોડાં વર્ષ માથે આવી પડેલ આ ગુપ્ત કારાવાસમાં રહ્યો અને પછી તેણે પોતા પર ઉપકાર કરનાર સામે બળવો કરી તેની ગાદી હાથ કરવાનો લાગ સાધ્યો. એ સાહસમાં ફતેહમંદ થતાં તેણે પડોશના ગાંધાર રાજ્ય પર હુમલો કર્યો. ત્યાંનો રાજા જે ઘણું કરીને હુન જ હતો તેને દગાથી ઓચિંતો હુમલો કરી મારી નાખવામાં આવ્યો. તેના રાજકુટુંબનો ઉચ્છેદ કરવામાં આવ્યો અને સિંધુના કિનારા પરના લોકોનાં ટોળેટોળાંને કતલ કરવામાં આવ્યાં. આ જંગલી ચઢી આવનાર, જે પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે શિવને ભજતો હતો, તેને શાંતિપ્રિય બૌદ્ધ સંપ્રદાય પ્રત્યે ઝનુની વેરવૃત્તિ બતાવી અને કોઇપણ જાતના પશ્ચાત્તાપ કે થડકા વગર તેણે તેમના સ્તૂપો અને મઠો તોડી પાડી નાખ્યાં અને તેમાંના ખજાના લૂંટી લીધા.

મિહિરગુલ કાશ્મીરમાં

પણ અનિતિએ મેળવેલું ધન ભોગવવા એ ઝાઝું જીવ્યો નહિ. એ વર્ષ પૂરૂં થતાં પહેલાં તો એ મરી ગયો અને 'તેના મરણકાળે ગાજવીજના તોફાન સાથ કરાની વૃષ્ટિ થઇ, ઘોર અંધકાર બધે વ્યાપી ગયો, પૃથ્વી કંપી ઊઠી અને ભયકર ઉલ્કાપાત મચી રહ્યો. અને સાધુઓ દયાળુભાવે બોલી ઊઠ્યા કે 'અસંખ્ય લોકોના વધને તેમજ બૌદ્ધ ધર્મને ઉથાપવાને કારણે તે અંધતમ નર્કમાં પડ્યો છે જ્યાં તે કર્મની ઘટમાળમાં અનંત યુગો સુધી રહેશે.' આવી રીતે આ જુલમગારને આ લોકમાં નહિ તો પરલોકમાં તેનાં ભૂંડાં કૃત્યોનો યોગ્ય બદલો મળ્યો. તેના મરણની સાલ ચોક્કસપણે જણાઇ નથી, પણ એ બનાવ ઇ.સ. ની ૫૪૨ની આસપાસમાં અને હ્યુએન્ત્સાંગ તેની યાત્રાએ નીકળ્યો તે પહેલાં બરાબર એક સૈકાના સમયમાં બન્યો હશે. તેના મરણ સમયે થયેલા ઉત્પાતની લોકકથા બૌદ્ધોના તેના તરફના તીવ્ર વિરોધને કારણે બહુ ઝડપી પ્રસાર પામી, છતાં તેની જંગલી ક્રૂરતાની પડેલી ઊંડી છાપની તે ભારપૂર્વક શાખ પૂરે છે. પર્વતોની ધારો પરથી નીચેની ઊંડી ખોમાં હાથીઓને ગબડાવી દેવામાં તેને એક પ્રકારનો રાક્ષસી આનંદ મળતો હતો એવી માન્યતાવાળી કાશ્મીરની વાતોથી તેને વધારે ટેકો મળે છે.

મિહિરગુલનું મરણ

મિહિરગુલના જુલમમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે રચાયેલા મનાતા મિત્રસંઘમાં આગળપડતો ભાગ લેનારા તરીકે જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે મધ્ય હિંદના રાજા યશોધર્માની માહિતી આપણને માત્ર ત્રણ શિલાલેખો પરથી મળે છે. હ્યુએન્ત્સાંગ તેને વિષે કાંઇ ઉલ્લેખ કરતો નથી. તે તો હુનો પરના વિજયનો બધો યશ મગધના રાજા બાલાદિત્યને આપે છે, પણ તે યથાર્થ નથી. પરદેશી આક્રમણકારીઓના પરાજયની યાદગીરી કાયમ રાખનારા લેખોવાળા બે કીર્તિસ્થંભ યશોધર્માએ ઊભા કર્યા. એ લેખોમાં ગુપ્તો અને હુનોએ નહિ જીતેલા

યશોધર્મા

દેશોને પોતાની સત્તા નીચે આણવાનો તેમજ બ્રહ્મપુત્રાથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી અને હિમાલયથી મહેન્દ્રગિરિ સુધીના ઉત્તર હિંદના સ્વામી હોવાનો તે દાવો કરે છે. આ મહેન્દ્રગિરિ ઘણું કરીને ત્રાવણકોર ઘાટની પર્વતમાળાની વધારેમાં વધારે દક્ષિણમાં આવેલું શિખર હશે એમ આપણે સમજવું જોઇએ. પણ સામાન્ય પ્રચલિત અનિશ્ચિત અતિસ્તુતિની વાણી સૂચવે છે કે યશોધર્મા પોતે મેળવેલા વિજય માટે જોઇએ તે કરતાં વધારે ગાજ્યો જણાય છે. અને તેનો રાજકવિ પૌર્વાત્ય અતિશયોક્તિથી અજાણ્યો જણાતો નથી. તેના પૂર્વજો વિષે તેમજ તેના અનુગામીઓ વિષે કાંઇ જ માહિતી નથી. તેનું નામ એકલું અને કોઇપણ જાતના આગળપાછળના સંબંધ વગર આપેલું જણાય છે. અડસટ્ટે તેના રાજ્યનો અમલ છઠ્ઠા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમાં હશે એમ જણાય છે, જોકે તેનો ચોક્કસ ગાળો કેટલો તે જણાયું નથી. તેણે કરેલા યશના દાવા માટે તેના બહુ ગાજતા લેખો સિવાય બીજો કાંઇ આધાર નથી.

ઇ.સ. ૫૬૫. એશિયામાં હુન સામ્રાજ્યનું પતન

હિંદમાં મિહિરગુલના પરાજ્ય અને મરણ પછી ઓક્ષસ નદીની ખીણમાં સફેદ હુનોનું રાજ્ય બહુ લાંબો વખત ટક્યું નહિ. છઠ્ઠા સૈકાની અધવચમાં તુર્કોના આગમનથી, પરિસ્થિતિ તદ્દન ફરી ગઇ. જોન-જોન નામથી ઓળખાતી એક હરીફ ટોળીને હરાવી તુર્કી ટોળીઓએ ઇ. સ. ૪૮૪માં હુનોને હાથે માર્યા ગયેલા શાહ ફિરોજના પૌત્ર, ઇરાનના શાહ ખુશરૂ અનુશિર્વાન જોડે મૈત્રી બાંધી અને પછી એ મિત્રોએ ભેગા મળી ઈ. સ. ૫૬૩ થી ૫૬૭ ની વચ્ચેની કોઈ સાલમાં સફેદ હુનોની જડ કાઢી નાખી. થોડા સમય માટે ઇરાનીઓએ બલ્ખ અને હુન મુલકના બીજા કેટલાક ભાગો પર અધિકાર જમાવ્યો પણ ક્રમેક્રમે સસાનીયન સત્તા નબળી પડતાં, તુર્કો દક્ષિણમાં કપિસા સુધી પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરવા સમર્થ થયા અને પહેલાં હુન સામ્રાજ્યમાં હતા તે બધા મુલકોને પોતાના રાજ્યમાં ખાલસા કરવામાં સફળ થયા.

પ્રાચીન સમયમાં 'યવન' શબ્દ તથા હાલના સમયમાં 'વિલાયતી' શબ્દ જે અર્થમાં વપરાય છે તેવા અનિશ્ચિત અર્થમાં વાયવ્ય ખૂણામાંથી આવતા કોઈ પણ પરદેશીને માટે 'હુન' શબ્દ પાછલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વાપરવામાં આવે છે. છત્રીસ રાજકુલ ગણાતી રજપૂત જાતિઓમાંની એકને તો 'હુન' એ જ સંજ્ઞા આપવામાં આવી હતી. અર્થની આવી અનિશ્ચિતતાને લીધે, થાણેશ્વરનો રાજા હર્ષ અને તેનો પિતા છઠ્ઠા સૈકાની આખરમાં અને સાતમા સૈકાની શરૂઆતમાં વાયવ્ય મોખરા પરની જે હુન જાતિઓ સામે સતત વિગ્રહ કરવામાં રોકાયો હતો તે કઈ હશે એવી શંકા ઊભી થાય છે. પણ મિહિરગુલના પરાજય પછી માત્ર પચાસ વર્ષમાં જ 'હુન' શબ્દનો ખરો અર્થ ભૂલી જવામાં આવે એ બહુ સંભવિત નથી. હર્ષની સામે બાઝનારાને આપણે હિંદના મોખરા પરની ટેકરીઓમાં વસેલા હુનોના સીમાંત સંસ્થાન વાસીઓ ગણી શકીએ.

'હુન' શબ્દની વ્યાખ્યા

વાયવ્ય હિંદમાં પહોળી પથરાયેલી હાલની ગુર્જર જાતિના શેષરૂપ ગુર્જરોના સંબંધમાં હુનોનો અનેકવાર પુસ્તકોમાં અને લેખોમાં નિર્દેશ થયેલો જણાય છે. પહેલાંના ગુર્જરો, હિંદ બહારથી આવેલા જણાય છે. સફેદ હુનોના તે ગાઢ સહચારી હતા અને કદાચ સફેદ હુનો સાથે તેમને લોહીનો સંબંધ હશે. તેમણે રજપૂતાનામાં એક પ્રબળ રાજ્યની સ્થાપના કરી. તેની રાજધાની આબુ પર્વતની વાયવ્યે ૫૦ માઇલ પર આવેલા ભિન્નમાલ અથવા શ્રીમાળ નગરમાં હતી. સમય જતાં ભિલમાલના ગુર્જર–પ્રતિહાર રાજાઓએ કનોજ જીતી લીધું *અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રબળ સત્તાધીશ બન્યા. એમની હકીકત ચૌદમા* પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે. ભરૂચનો નાનો ગુર્જર રાજવંશ, ભિલમાલ રાજવંશની એક શાખા માત્ર હતી.

ગુર્જરો

આ સ્થળે હું એ તથ્ય હકીકત તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગુંછું

કે રજપૂતાના તથા ઉપલા ગંગાના પ્રદેશોમાં આવીને વસેલા પરદેશીઓ હિંદના મૂળ વતનીઓ સાથેના વિગ્રહોમાં કાંઈ જડમૂળથી નાશ પામ્યા નહોતા. આ બાબતમાં ઘણા સમયથી શંકા તો હતી જ, પણ હવે એ સારાં પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલી છે. એ લઢાઇઓમાં ઘણા મરી ગયા એ વાત ખરી, પણ ઘણા બચી પણ જવા પામ્યા. એમ બચેલા સામાન્ય વસ્તીમાં ભળી ગયા અને તેમના વંશજો, હાલની સામાન્ય વસ્તીનો કાંઈ નાનોસૂનો ભાગ નથી બની રહ્યો. તેમના પૂર્વગામી શક તથા યૌચીની પેઠે આ પરદેશીઓ પણ હિંદુત્વની અજાયબીભરી બીનાને પોતામાં સમાવી દેવાની અને એકરસ કરવાની શક્તિને સર્વત્ર વશ થયા અને બહુ જલદીથી 'હિંદુ' બની ગયા. જે જે કૂલ-clans અથવા કુટુંબો સરદારી મેળવવામાં સફળ થયા તેમને હિંદુ સમાજમાં સહેલથી ક્ષત્રિય અથવા રજપૂત તરીકે લઈ લેવામાં આવ્યા અને એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે પરિહાર અને બીજાં ઘણાં પ્રખ્યાત ઉત્તર હિંદનાં રજપૂત કૂલો, પાંચમા તથા છઠ્ઠા સૈકા દરમિયાન હિંદમાં રેલાઈ આવેલાં જંગલીઓનાં ટોળામાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. એ પરદેશીઓનાં સાધારણ પંક્તિમાંના મનુષ્યોમાંથી ગુર્જર અને બીજી જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. સમાજમાં શ્રેષ્ઠત્વની દૃષ્ટિએ તેમનું સ્થાન રજપૂતો કરતાં ઊતરતું ગણાતું હતું. વધારે દક્ષિણમાં હિંદના મૂળ જંગલી વતનીઓની ઘણી જાતો અને કૂળો પણ એ જ હિંદુ બની શ્રેષ્ઠત્વ પામવાની વિધિના પ્રભાવ નીચે આવ્યાં અને પરિણામે ગોંડ, ભાર તથા ખરવાડ વગેરે જાતો ચંદેલ, રાઠોડ, ગહરવાળ તથા બીજી જાણીતી રજપૂત જાતિઓ રૂપે જણીતી થઈ અને તેમનાં વંશના આદિ સ્થાપક સૂર્ય તથા ચંદ્ર સાથે તેમનાં વંશવૃક્ષો પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં. ઉત્તરના મધ્યયુગીન વંશોની હકીકત આપતાં આ વિધિની હું વધારે વિગતવાર ચર્ચા કરીશ અને તેનાં દૃષ્ટાંતો આપીશ.

રજપૂત જાતિઓનું મૂળ

ઓક્ષસ પરની ઇફેલાઈટ સત્તાના ધ્વંસને કારણે, હિંદમાં આવતી

પરદેશી ઝોલાંઓની રેલ બંધ થઈ ગઈ અથવા બહુ જ ક્ષીણ થઈ ગઈ અને મિહિરગુલની હાર પછી લગભગ પાંચ સૈકા સુધી હિંદે પરદેશી આક્રમણોથી લગભગ સંપૂર્ણ મુક્તિ અનુભવી. પરદેશીઓના આક્રમણના અંતરાય વગર દેશની અંદરની અભિવૃદ્ધિ માટે મળેલી તકનો શો સદુપયોગ કે દુરૂપયોગ હિંદે કર્યો તે હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવશે.

પરદેશી હુમલામાં-થી હિંદનું બચી જવું

છટ્ઠા સૈકાના પાછલા અર્ધા ભાગના હિંદના ઇતિહાસની આપણને બહુ થોડી માહિતી છે. એ તો નક્કી જ છે કે તે વખતે કોઈ સર્વોપરી સત્તા નહોતી અને ગંગાની ખીણના પ્રદેશમાંના રાજ્યોને હુન તથા તેને મળતી જાતોના રંજાડથી બહુ ખમવું પડયું હતું. પણ કેટલીક સ્થાનિક વંશાવળીઓમાંનાં નામોની સૂચિ સિવાય સામાન્ય જિજ્ઞાસાને સંતોષે એવી બહુ થોડી હકીકતો નોંધવામાં આવેલી છે.

છઠ્ઠા સૈકાનો બાજો અર્ધો ભાગ લગભગ કોરો

એ ઊથલપાથલના સમયમાં હિંદ અનેક નાનાંનાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. એમાંના એકની ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર છે, કારણકે હ્યુએન્ત્સાંગે તેના મામલા વિષે કરેલા સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખે ઘણી ચર્ચા તથા કેટલીક ગેરસમજૂતિઓને જન્મ આપેલો છે. ઇ.સ. ૬૪૧ કે ૬૪૨ની શરૂઆતમાં ભરૂચ છોડયા પછી એ યાત્રીએ વાયવ્ય દિશામાં ઘણા લાંબા અંતર સુધી મુસાફરી કરી અને આખરે મોલાપો અથવા ઉચ્ચારમાં માળવાને મળતા દેશમાં તે પહોંચ્યો. ચીની પાઠમાં એ મુસાફરીની લંબાઈ અતિશયોક્તિ ભરી લાગે છે. એક મોટી નદીને, બીજા પાઠ મુજબ મહીસાગરને અગ્નિખૂણે આવેલી એ પ્રદેશની નામ વગરની રાજ્યધાની હતી તે કયું શહેર એ નક્કી થઇ શક્યું નથી. એ મોટી નદી જો ‘સાબરમતી’ હોય તો એ રાજ્યધાની હાલના અમદાવાદની

મો.-લા-પો.

જગ્યાએ અથવા એટલામાં જ કાંઈ હશે. એ યાત્રીનાં પુસ્તકમાં આપેલી તમામ હકીકતોનો મેળ બેસાડવો અશક્ય છે અને કેટલીક વિગતો હજુ ચર્ચાસ્પદ છે છતાં એટલું તો ચોખ્ખું જ છે કે મોલાપોના રાજ્યમાં અથવા તો એ પ્રદેશમાં મોટેભાગે મહી નદીના પાત્રનો પ્રદેશ તેમજ સાબરમતીની પૂર્વનો પ્રદેશ અને પૂર્વમાં રતલામ સુધી વિસ્તરતા દક્ષિણ રજપૂતાનાના પહાડી પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. મો-લા-પોની ઉત્તર સરહદ ભિન્નમાળના ગુર્જર રાજ્યથી બંધાતી હતી, વાયવ્યમાં સાબરમતીની પશ્ચિમે આવેલા બીજા આનંદપુરી (વડનગર) પ્રાંતથી તેની હદ બંધાતી હતી. એની પૂર્વે જે રાજ્ય હતું તેની રાજ્યધાની ઉજ્જેની હતી. આનંદપુર ઉપરાંત કિતા અથવા કિચા અને સુલચ અથવા સુલથ એવાં મોલાપોના બીજા બે તાબાના પ્રાંત હતા. આ બે પૈકી બીજો તાબાનો પ્રાંત સોરઠ અથવા દક્ષિણ કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ હશે એમ નિર્ણય કરી શકાય છે. પહેલો પ્રાંત કયો પ્રદેશ હશે તે વિવાદગ્રસ્ત બાબત છે. કેટલાક સારા પ્રમાણભૂત ગણાતા વિદ્વાન એ ચીની શબ્દનો અર્થ ખેડા (ખેડા અથવા ખેટક) જિલ્લો કહે છે જ્યારે બીજા તે કચ્છ હશે એમ માને છે.

મોલાપો તથા સૌરાષ્ટ્રની વચ્ચે આવેલો પૂર્વ કાઠીઆવાડનો વલ્લભીના મુલકનો પોતાનો સ્વતંત્ર રાજા હતો. તેનું નામ ધ્રુવભટ્ટ હતું.

ધ્રુવભટ્ટ

અને તે ઉત્તર હિંદના સર્વોપરી રાજા હર્ષનો જમાઈ થતો હતો. આ યાત્રીના આવ્યા પહેલાં કેટલાંક વર્ષ પર ધ્રુવભટ્ટને હર્ષે હરાવ્યો હતો અને તે બંનેની વચ્ચે સુલેહ જાહેર થયા બાદ પરસ્પર સમજૂતિથી જે જે વ્યવસ્થાઓ થઈ તે પૈકીની એક આ લગ્નસંબંધ હતો. ઈ.સ. ૬૪૩માં હર્ષે કનોજ અને પ્રયાગ મુકામે અગત્યની ધર્મપરિષદો ભરી. તેમાં હ્યુએન્‌સાંગે ભાગ લીધો હતો. એ ધર્મપરિષદમાં તેના સસરાના દરબારમાં વલ્લભીનો રાજા ધ્રુવભટ્ટ એક ખંડિયા રાજા તરીકે હાજર થયો હતો. મોલાપો તથા તેના તાબાના ત્રણ પ્રાંત આનંદપુર, સૌરાષ્ટ્ર

તથા કચ્છના રાજ્યવહીવટના પ્રકાર બાબત એ યાત્રી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારતો નથી. એનું દેખીતું કારણ એ જણાય છે કે એ પ્રાંતોનો વહીવટ શ્રીહર્ષના વતીનો કરવામાં આવતો હતો અને છઠ્ઠા સૈકાની આખરમાં એ જ હર્ષનો પિતા માળવાના રાજા સાથે લઢ્યો હતો. મોલાપો તથા તેના બીજા પ્રાંત સૌરાષ્ટ્રની વચ્ચે આવેલા વલ્લભી મુલકના રાજા તરીકે ધ્રુવભટ્ટનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. તેની સમજૂતિ એવી આપી શકાય એમ છે કે હર્ષે (શિલાદિત્યે) તેના જમાઇને અર્ધ સ્વતંત્રપદ ભોગવવા દીધું હતું અને માત્ર વલ્લભી ઉપર જ નહિ પણ મોલાપો અને તેના તાબાના પ્રાંતો ઉપર પણ તેનો અધિકાર હતો.

સ્થાનિક નોંધોના અભ્યાસ ઉપરથી હ્યુએન્ત્સાંગનું ધ્યાન ધ્રુવભટ્ટના કાકા શિલાદિત્યના ઇતિહાસ તરફ ખેંચાયું. સાઠ વર્ષ પહેલાં એ મોલાપોનો રાજા હતો. એ રાજા તેનાં ડહાપણ તથા ઝીણી બુદ્ધિ માટે બહુ જાણીતો હતો. એ ચુસ્ત બૌદ્ધ હતો. જીવરક્ષા માટે તેને એટલી બધી કાળજી હતી કે પોતાના ઘોડા તથા હાથીને પીવાનું પાણી તે ગાળી નંખાવતો કે રખેને તે પાણીમાં રહેતાં કોઇ જીવતા જંતુની જીવહાનિ થાય. પોતાના મહેલની જોડે જ તેણે એક બૌદ્ધમંદિર બાંધ્યું હતું. એ મંદિર તેના કલામય શિલ્પનકશા માટે તેમજ કિંમતી શણગાર માટે જોવા જેવું હતું. એમાં સાત બુદ્ધોની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. દર વર્ષે સાધુઓની એક ભવ્ય સભા ભરવાનો તથા તેમાં સાધુઓને ઉદાર હાથે ધર્મભાગ તથા બક્ષિસો આપવાનો તેનો રિવાજ હતો. હ્યુએન્ત્સાંગની મુલાકાતના સમય સુધીની એક પછી એક આવતી પેઢી સુધી એ ધાર્મિક પ્રથા ચાલુ રાખવામાં આવી હતી.

મોલાપોનો રાજા શિલાદિત્ય

આ ધર્મનિષ્ઠ રાજા બૌદ્ધોનો 'ધર્માદિત્ય' એવા બિરૂદને ધારણ કરવાવાળા વલ્લભીવંશનો શિલાદિત્ય પહેલો હતો. એમ નિર્ણય કર-

મોલાપોનો શિલાદિત્ય ધર્માદિત્ય

વામાં મ. લેવી ખરો છે. એ રાજા ઈ.સ. ૫૯૫ થી ૬૧૦-૫ના અરસામાં રાજ્ય કરતો હતો. હ્યુએન્ત્સાંગે આપેલી બધી હકીકત જોડે ઉપર જણાવેલા સમયનો મેળ બેસતો નથી. તો પણ એટલું તો નક્કી છે કે તેના સમયમાં રાજ્ય કરતો વલ્લભીનો રાજા ધ્રુવભટ્ટ શિલાદિત્ય ધર્માદિત્યનો ભત્રીજો હતો; પણ હ્યુએન્ત્સાંગ એમ કહે છે કે તે મોલાપોના પહેલાં થઈ ગયેલા એક ધર્મનિષ્ઠ શિલાદિત્ય રાજાનો ભત્રીજો હતો. આ હકીકત ઉપરથી એવું અનુમાન જરૂરી થાય છે કે પોતાના પિતૃગત વલ્લભીના રાજ્ય ઉપરાંત શિલાદિત્ય ધર્માદિત્યે, મોલાપોના મુલક પર જીતને કારણે અધિકાર મેળવ્યો હશે. પાછળથી એ બંને દેશો હર્ષ રાજાએ જીતી લીધા હતા અને ઉપરી સત્તા તરીકે તે તેનું આધિપત્ય સ્વીકારતા થયા હતા.

ઉપરની વાર્તાઓમાં ઉલ્લેખાયેલી ગંભીર ગેરસમજૂતિનું કારણ એ હતું કે બીલ અને બીજા કેટલાક લેખકો મોલાપો અથવા પશ્ચિમ

મોલાપો ઉજ્જેનથી જુદું છે

માળવા અને અવન્તી અથવા પૂર્વ માળવા તરીકે ઓળખાતા ઉજ્જેની રાજ્ય એક જ હતાં એમ માનતા હતા. બીબેને મોલાપાના શિલાદિત્યને ઉજ્જેનનો શિલાદિત્ય કહેલો છે. એમ કરતાં તે એ વાત ભૂલી ગયો છે કે હ્યુએન્ત્સાંગે ઉજ્જેનના મુલકને કદમાં મોલાપા જેવડો પણ તેનાથી જુદો અને તેના સમયમાં એક બ્રાહ્મણ રાજાના અમલ તળે હોવાનું વર્ણન કરેલું છે. વલ્લભી અને મોલાપોનો અગાઉનો રાજા શિલાદિત્ય ક્ષત્રિય હતો એમ ધારવામાં આવે છે અને ઉજ્જેન જોડે તેને કાંઈ લેવાદેવા હોય એવું માનવા કાંઈ કારણ નથી.

કનોજના હર્ષને તેના મિત્ર હ્યુએન્ત્સાંગે વૈશ્ય વર્ણનો વર્ણવેલો છે જોકે તેણે ક્ષત્રિયપદ લીધાનું જણાય છે. ભૂલભરેલી રીતે મોલાપાના રાજ્યને ઉજ્જયિનીના રાજ્ય તરીકે સમજી લેવાને કારણે હર્ષના

સમયના ઇતિહાસની વ્યવસ્થામાં બહુ ગોટાળો થયેલો છે, અને આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિમાં કરેલી ટીકાઓનો મુખ્ય હેતુ એ ગોટાળામાં નાખતી ભૂલને સુધારવાનો હતો. એ ટીકાઓ જે પોતે કેટલીક બાબતોમાં ભૂલભરેલી હતી તે પાછળથી થયેલી ચર્ચા અને વિવાદથી પડેલા પ્રકાશથી હવે સુધારી લેવામાં આવી છે.

ઇ. સ.		બનાવ	ટીપણી
આશરે	૨૭૧	ગુપ્ત	ગુપ્તવંશના પ્રારંભની જૈન સાલ.
,,	૨૯૦	ઘટોત્કચ્છ	
,,	૩૦૮	ચંદ્રગુપ્ત પહેલાનું લિચ્છવી લગ્ન	
,,	૩૨૦	ચંદ્રગુપ્ત પહેલો સ્વતંત્ર સત્તાધીશ થયો.	ગુપ્તસંવતની સ્થાપના. તેનું પહેલું વર્ષ ૩૨૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬ મી તારીખે શરૂ થયું.
,,	૩૩૦	સમુદ્રગુપ્તનું રાજ્યાધિરોહણ	
,,	૩૩૦-૬	ઉત્તર હિંદમાંનાં સમુદ્રગુપ્તનાં યુદ્ધ સત્રો	
,,	૩૪૭-૫૦	દક્ષિણ હિંદમાંનાં તેનાં યુદ્ધ સત્રો	
,,	૩૫૧	અશ્વમેધ યજ્ઞ	
,,	૩૬૦	લંકાના રાજા મેઘવર્માતરફથી દૂતમંડળ	
,,	૩૮૦	ચંદ્રગુપ્ત રાજાનું રાજ્યાધિરોહણ	
,,	૩૯૫	પશ્ચિમ હિંદની જીત	
	૪૦૧	ઉદયગિરિનો શિલાલેખ	ગુપ્તસંવત ૮૨
	૪૦૫-૧૧	ગુપ્તસામ્રાજ્યમાં ફા-હીઆનની મુસાફરી	,, ૮૬ થી ૯૨
	૪૦૭	ગર્વાહનો શિલાલેખ	,, ૮૮
	૪૦૯	પશ્ચિમના નમૂનાના ચાંદીના સિક્કા	,, ૯૦
	૪૧૨	સાંચીનો શિલાલેખ	,, ૯૩

	૪૧૫	કુમારગુપ્ત પહેલાનું રાજ્યાધિરોહણ	,, ૯૪
	૪૧૫	બિલસરનો શિલાલેખ	,, ૯૬
	૪૧૭	ગર્વાહનો શિલાલેખ	,, ૯૮
	૪૩૨	ઉત્તર બંગાળના શિલાલેખોમાં મથુરા અને નટોર	,, ૧૧૩
	૪૩૬	મંડસોરનો શિલાલેખ	,, ૧૧૭
	૪૩૬	ભરહિ શિલાલેખ	,, ૧૧૭
	૪૪૦	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૨૧
	૪૪૩	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૨૪
	૪૪૭	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૨૮
	૪૪૮	ચાંદીના સિક્કા અને માનકુંવારનો શિલાલેખ. ઓક્ષસના પાત્રમાં હુનો-નું સ્થિર થવું અને હુનયુગ	,, ૧૨૯
	૪૪૯	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૩૦
આશરે	૪૫૦	પુષ્યમિત્રો જોડેનો વિગ્રહ	,, ૧૩૧
	૪૫૪	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૩૫
	૪૫૫	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૩૬
	૪૫૫	સ્કંધગુપ્તનું રાજ્યાધિરોહણ; પહેલો હુન વિગ્રહ	,, ૧૩૬
	૪૫૬	ગિરનાર પાસેના તળાવની પાળ ફરી બંધાઈ	,, ૧૩૭
	૪૫૭	ત્યાં એક મંદિરની સ્થાપના	,, ૧૩૮
	૪૬૦	કાહાઓન શિલાલેખ (ગોરખપુર જિલ્લો)	,, ૧૪૧
	૪૬૩	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૪૪
	૪૬૪	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૪૫
	૪૬૫	ઈંદોરનો શિલાલેખ (બુલંદ શહેર જિલ્લો)	,, ૧૪૬
	૪૬૭	ચાંદીના સિક્કા—પુરગુપ્ત ? નરસિંહ-ગુપ્તનું રાજ્યાધિરોહણ	,, ૧૪૮
આશરે	૪૭૦-૮૦	બીજો હુન વિગ્રહ	,, ૧૫૧–૬૧

૪૭૩	મંડસોરનો શિલાલેખ	૫૨૯ માલવ સંવત પૂરો થયો
૪૭૩	કુમારગુપ્ત બીજાનું રાજ્યાધિરોહણ	ગુપ્ત સંવત ૧૫૪
૪૭૬	બુદ્ધગુપ્ત; ખગોળશાસ્ત્રી આર્યભટ્ટનો જન્મ	,, ૧૫૭
૪૭૭	પાલી શિલાલેખ	,, ૧૫૮
આશરે ૪૮૦-૯૦	ગુપ્તસામ્રાજ્યનો અંશતઃધ્વંસ	
૪૮૪	ઈરાનનો શાહ ફિરોજ હુનોને હાથે માર્યો ગયો	
૪૯૦ થી ૭૭૦	વલ્લભીવંશ	
૫૦૦-૨	માળવામાં તોરમાણ	
૫૦૨-૪૨	મિહિરગુલ	
૫૨૦	ગંધારના સફેદ હુન રાજાની સોંગ-યુને મુલાકાત લીધી	
આશરે ૫૨૮	યશોવર્માએ મિહિરગુલને આપેલી હાર	
,, ૫૩૫-૭૨૦	મગધનો પાછલો ગુપ્તવંશ	
,, ૫૯૫-૬૧૫	મોલાપો અને વલ્લભીનો શિલાદિત્ય	

પરિશિષ્ટ ન

વસુબંધુ અને ગુપ્તો

પ્રખ્યાત બૌદ્ધ લેખક વસુબંધુના સમયનિર્ણયનો વિકટ પ્રશ્ન તેમજ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા, વસુબંધુને જે ગુપ્ત રાજાઓ જોડે ગાઢો સંબંધ હતો તેની સ્પષ્ટ ઓળખના પ્રશ્ને ઘણી લંબાણ ચર્ચા તથા વિશાળ મતભેદને જન્મ આપ્યો છે.

પુસ્તકસૂચિ

વસુબંધુના મોટાભાઇએ આ પ્રસંગે રચેલા 'યોગાચાર્ય ભૂમિશાસ્ત્ર'નો ઇ.સ. ૪૧૪ થી ૪૨૧ ની વચ્ચે ધર્મરક્ષે કરેલા થોડા ભાગના તરજૂમાના, તેમજ કુમારજીવેજેનો તરજૂમો કરેલો છે તે હરિવર્માની મહાન કૃતિના સમયનિર્ણય પર મસ્યુ નૉયલ પેરિએ સંખ્યાબંધ ચીની પુસ્તકોને આધારે આપેલી દલીલો તેમજ બીજા પુરાવા બતાવી આપે છે કે વસુબંધુ એંશી વર્ષની વયના થયા હતા. તે ચોથા સૈકામાં થઇ ગયા હશે અને એ સૈકાનો પહેલો અર્ધ ભાગ પૂરો થતાં મરણ પામ્યા હશે. મસ્યુપેરિનની માન્યતા ખરી છે અને એમાં કાંઇ પ્રશ્ન જેવું નથી.

ગુપ્તો જોડેના વસુબંધુના સંબંધની બાબતમાં ઈ.સ. ૫૪૬ થી ૫૬૯ સુધીમાં પુસ્તકો લખનાર વામન પરમાર્થની તથા ઘણું કરીને ઇ.સ. ૬૩૧માં વસુબંધુના જન્મસ્થાન પેશાવરમાં પોતાની નોંધો લખવા માંડી ઇ.સ. ૬૪૮માં પોતાનું પુસ્તક પુરૂં કરનાર હ્યુએન્ત્સાંગ એમ બે જણની સાહેદી મોજૂદ છે. આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિમાં મેં એ પ્રશ્નની પૂરી ચર્ચા કરી છે.

આ સાહેદી ઉપરથી એ હકીકત તરી આવે છે કે જે ગુપ્ત રાજાનો આશ્રય તેને હતો તે વિદ્વાન અને કલાસંપન્ન રાજા સમુદ્રગુપ્ત હતો. ચોક્કસ રીતે 'વિક્રમાદિત્ય' તરીકે જાણીતા થયેલા ચંદ્રગુપ્ત પહેલાનો એ પુત્ર અને વારસ હતો. ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ એ ઉપાધિ ખરેખર ધારણ નહિ કરેલી હોય તોપણ પ્રણાલીએ તેને તે લગાડી

હશે, કારણકે એ કોઈ પણ ગુપ્ત રાજાને લગાડવા યોગ્ય ગણાતી હતી. અયોધ્યા અને શ્રવસ્તિ બંને સમુદ્રગુપ્તને તાબે હતાં એમાં કાંઇ શંકા નથી અને ઘણું કરીને એની પેઠે એ બે નગરીઓ એના પિતાને કબજે પણ હશે. વસુબંધુનો કોઈ ગુપ્તરાજા જોડે સંબંધ સાંધતી લેખી પ્રણાલી કથા જો સારી પાયાદાર હોય તો તે ઉપરથી એવું અનુમાન નિપજે છે કે યુવાવસ્થામાં સમુદ્રગુપ્તે ચંદ્રપ્રકાશ અને બાલાદિત્ય અથવા પરાદિત્ય એમ બે ઉપાધિઓ ધારણ કરી હશે.

ટુંકામાં આપણે એવો નિર્ણય કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે કે તેના પિતા ચંદ્રગુપ્ત પહેલાની સંમતિ તથા પસંદગીથી બૌદ્ધ લેખક અને આચાર્ય વસુબંધુને સમુદ્રગુપ્તે પોતાના દરબારમાં મંત્રી તથા અંગત સલાહકાર તરીકે સત્કાર્યો હશે અને વધારામાં સમુદ્રગુપ્ત જાતે જાહેર રીતે બ્રાહ્મણધર્મનો અનુયાયી હોવા છતાં, યુવાનીમાં તેણે રસ અને પક્ષપાતથી બૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હશે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

હર્ષનું રાજ્ય ઈ.સ. ૬૦૬ થી ૬૪૭

છઠ્ઠા સૈકાના બીજા અર્ધા ભાગને વિષે લખતાં ઇતિહાસકારને સાધનોની અપૂર્ણતાથી મુંઝવણ થાય છે તે સાતમા સૈકામાં દાખલ થતાં તેને અનુભવવી પડતી નથી. આ સમયાંતરને માટે સાધારણ શિલાલેખ તથા સિક્કાઓનાં સાધન ઉપરાંત, ચાલીસ વર્ષ કરતાં વધારે સમય માટે ઉત્તર હિંદ પર સર્વોપરી રાજા તરીકે રાજ્ય કરતા રાજા હર્ષના અમલની પુષ્કળ અને વિશ્વાસપાત્ર માહિતી પૂરી પાડતાં અને તે સમયના હિંદની રાજકીય સ્થિતિ પર સારો પ્રકાશ પાડતાં બે સમકાલીન પુસ્તકો સદ્‌ભાગ્યે તેને મળી રહે છે. આ બે પુસ્તકોમાંનું એક ચીની યાત્રી હ્યુએન્‌ત્સાંગના પ્રવાસનું અતિ કિંમતી પુસ્તક છે. એ યાત્રીએ ઈ.સ. ૬૩૦ થી ૬૪૪ સુધીમાં હિંદના લગભગ દરેક ભાગની મુલાકાત લીધી હતી અને દરેક રાજ્ય તથા પ્રાંતનાં વધારે કે ઓછાં ઝીણવટવાળાં અવલોકનોની નોંધ કરેલી છે. એ 'પ્રવાસ'માં આપેલી કથાની પૂરવણી એ યાત્રીની જીવનકથા લખનાર એનો મિત્ર હવુઈ-લી પૂરી પાડે છે એટલું જ નહિ, પણ બીજી ઘણી વધારાની વિગતો પણ તે પૂરી પાડે છે. ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે તે બે પુસ્તકોમાંનું બીજું 'હર્ષચરિત્ર' છે. એ બ્રાહ્મણ કવિ બાણભટ્ટે લખેલું છે. એ કવિ એ વાર્તાના નાયકના દરબારમાં અને તેનો આશ્રય અનુભવતો રહેતો હતો. ચીનના સરકારી ઇતિહાસોમાં પણ ઘણી અગત્યની અને રસિક માહિતી આપવામાં આવે છે. આ બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે હર્ષ રાજાના અમલના બનાવોની આપણી માહિતી, ચંદ્રગુપ્ત, મૌર્ય અને અશોક સિવાયના કોઈ પણ પહેલાં થઈ ગયેલા હિંદી રાજા વિષેની માહિતી ને ચોકસાઈની બાબતમાં ઘણી ટપી જાય છે.

સાતમા સૈકાના ઇતિહાસનાં સાધન

અતિ પ્રાચીન સમયથી થાણેશ્વરની આસપાસ આવેલો પ્રદેશ પવિત્ર મનાયો છે. તે 'કુરૂભૂમિ'ને નામે જાણીતો છે અને પૌરાણિક વીરોની યુદ્ધભૂમિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. છઠ્ઠા સૈકાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં થાણેશ્વરનો પ્રભાકરવર્ધન નામનો રાજા તેના પડોશી રાજ્યો જોડેના સફળ વિગ્રહોથી સારી પેઠે આગળ પડતો થયેલો હતો. એ પડોશી રાજ્યોમાં માલવો, વાયવ્ય પંજાબમાં આવેલી હુન વસાહતો અને ગૂર્જરોનો સમાવેશ થતો હતો. એ ગૂર્જરો ઘણું કરીને રજપૂતાનાના હતા, પણ હાલના પંજાબના ગૂજરાત તથા ગૂજરાંવાલા જિલ્લાના પ્રદેશમાં ગૂર્જર રાજ્યના ગૂર્જરો પણ તે હોય એ સંભવિત છે. એતો નિઃસંદેહ વાત છે કે તેની મા ગુપ્તવંશની કુંવરી હતી એ કારણે તેની મહત્વાકાંક્ષા ઉત્તેજાઈ હતી એટલું નહિ, પણ તેને સફળ કરવામાં પણ તે સહાયભૂત થઈ હતી.

થાણેશ્વરનો રાજા પ્રભાકરવર્ધન

ઇ.સ. ૬૦૪ની સાલમાં આ ઉત્સાહભર્યા રાજાએ પુખ્ત વયમાં પ્રવેશતા તેના રાજ્યવર્ધન નામના મોટા કુંવરને એક મોટી સેના સાથે વાયવ્ય મોખરા પર આવેલી હુન વસાહતો પર હુમલો કરવા મોકલ્યો. યુવરાજથી ચાર વર્ષે નાનો તેનો માનીતો કુંવર હર્ષ તેના મોટા ભાઈના ગયા પછી ઘણે સમયે ઘોડેસવાર લશ્કર સાથે તેની પાછળ ગયો. મોટો ભાઈ દુશ્મનની શોધમાં પર્વત પ્રદેશમાં ઘૂસ્યો એટલે નાનો કુંવર એ પર્વતોની તળેટીમાં આવેલાં જંગલોમાં પુષ્કળ થતાં વિવિધ મૃગયાનાં પ્રાણીઓના શિકારની મજા માણતો રસળતો રહ્યો.

હુનો સાથેનો તેનો વિગ્રહ

આમ મોજમજામાં મશગુલ હતો તેવામાં પંદર વર્ષના યુવાન હર્ષને ખબર મળી કે તેનો પિતા સખત તાવની બીમારીથી ગંભીર માંદગીને બિછાને પડ્યો છે. આથી બનતી ત્વરાએ એ પાટનગર તરફ ફર્યો, પણ ત્યાં આવતાં તેને જણાયું કે તેના પિતાની સ્થિતિ ગંભીર હતી અને

ઇ. સ. ૬૦૫ રાજ્યવર્ધન

તેના જીવવાની કાંઈ આશા નહોતી. રોગની અવધિ જલદી પૂરી થઈ, અને ગાદી પરના જન્મસિદ્ધ હક્કનો દાવો કરવા માટે હુનો પરની ચઢાઈમાં વિજયી થયેલો તેનો મોટો ભાઈ આવી પહોંચે તે પહેલાં એલ ખલાસ થઇ ગયો હતો. એવાં સૂચન મળી આવે છે કે દરબારમાં નાના કુંવરને ગાદીએ બેસાડવાની તરફદારી કરનાર એક પક્ષ હતો. પણ રાજ્યવર્ધન પાછો આવતાં બધી ખટપટો પડી ભાંગી અને યોગ્ય સમયે તે ગાદીએ બેઠો. તે ભાગ્યે જ ગાદીએ બેઠો હશે, એટલામાં એવી ખબર આવી કે જેથી તેને તુરત જ રણમેદાને ચઢવું પડયું.

માળવા સાથેનો વિગ્રહ

એક દૂત એવા દુઃખદ સમાચાર લઇને આવ્યો કે રાજકુમારોની બેન રાજ્યશ્રીના પતિ ગ્રહવર્મા મૌખરી માળવાના રાજાને હાથે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે અને 'પગે લોઢાની બેડીઓ સાથે એક ધાડપાડુની પત્નીની જેમ કેદ કરી' તેણે રાજકુમારી જોડે કનોજમાં બહુ ક્રૂર વર્તાવ ચલાવ્યો છે. પોતાની બેનના અપમાનનું વેર લેવાનો નિશ્ચય કરી, પોતાના હાથી તથા ભારે લશ્કરને ભાઇના હવાલામાં સોંપીને, રાજ્યવર્ધન ૧૦,૦૦૦ ઘોડેસવારની ઝડપી કૂચ કરતી સેના એકઠી કરી નીકળી પડ્યો. માળવાના રાજાને તો તેણે બહુ ઝડપથી હાર આપી. હારેલા રાજાના મિત્ર મધ્ય બંગાળના રાજા શશાંકે મીઠાં મીઠાં વચનથી ભોળવી રાજ્યવર્ધનને બેઠકમાં બોલાવી, તેની અસાવધતાનો લાભ લઇ તેનું ખૂન કર્યું. આ ખબર મળતાં વિજયનો આનંદ શોકમાં ફેરવાઇ ગયો. વળી હર્ષને એવી પણ ખબર મળી કે તેની વિધવા બેને કેદખાનામાંથી નાશી છૂટી વિંધ્યાચળના જંગલોનો આશરો લીધો છે. કમનસીબે તેના સંતાવાની જગાનો કાંઇ ચોક્કસ પત્તો તે મેળવી શકયો નહિ.

માર્યા ગયેલા રાજા રાજ્યવર્ધનની ઉમર ઘણી નાની હતી અને રાજ્યકારભારનો ભાર વહી શકે એવો પુત્ર તેને થયો નહતો,

ઈ.સ. ૬૦૬ હર્ષ

છતાં રાજ્યના સામંતો તેના યુવાન નાના ભાઇને રાજમુકુટ આપતાં આચકો ખાતા હતા એમ જણાય છે; પણ વચલા સમયમાં દેશમાં પ્રસરેલાં અવ્યવસ્થા તથા અંધાધૂંધીએ રાજ્યમંત્રીઓને રાજ્યનો વારસ નીમવાની બાબતમાં કોઇ એક નિશ્ચય પર આવવાની ફરજ પાડી. બંને કુંવરોથી ઉમરમાં કાંઇક મોટા તેમના એક પીતરાઇ ભાઇ ભંડીની સલાહને અનુસરી, રાજ્યની જવાબદારી પોતાને શિર લેવા હર્ષને નિમંત્રણ કરવાનો મંત્રીઓએ આખરે નિશ્ચય કર્યો. આ ભંડીને એ રાજ્યકુમારોની સાથે જ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. ઇતિહાસનાં પૃષ્ટપર નહિ લખાયેલા કોઇ કારણસર તે એ નિમંત્રણને સંમત થતાં અચકાયો અને એમ કહેવાય છે કે એ નિમંત્રણ સ્વીકારતાં પહેલાં તેણે કોઈ બૌદ્ધ દેવવાણી મેળવવાનો માર્ગ લીધો. તેનો રાજ્યગાદીએ બેસવાનો આ અણગમો ખરા દિલનો હોય કે દંભભર્યો હોય છતાં રાજ્યગાદી સ્વીકારવાની તરફેણ કરતી દેવવાણી મળવાથી તેને કાંઈ સ્થાન રહ્યું નહિ. તો પણ ભાગ્યદેવીને સંતોષવા શરૂઆતમાં તેણે રાજત્વનાં નિશાનો ધારણ ન કર્યાં અને નમ્રપણે પોતાની જાતને રાજપુત્ર શિલાદિત્ય તરીકે જાહેરમાં ઓળખાવવાનું રાખ્યું.

હર્ષનો યુગ

આ વિચિત્ર વિગતો સાફ બતાવી આપે છે કે હર્ષના રાજ્યાધિરોહણની બાબતમાં કાંઈક અજાણ્યા અંતરાયો આવી પડ્યા હતા અને ગાદી મેળવવા માટે પોતાના પરંપરા પ્રાપ્ત હક્કને બદલે સામંતોની પસંદગી પર આધાર રાખવાની તેને ફરજ પડી હતી. 'ફાંગ–ચી' નામનું ચીની પુસ્તક 'પોતાની વિધવા બેનની સાથે રહી રાજ્ય ચલાવતો' તેને વર્ણવે છે. આ કથન પરથી એવું સૂચન થાય છે કે શરૂઆતમાં તે પોતાની જાતને પોતાની બેન અથવા તો સંભવે છે કે તેના સ્વર્ગસ્થ ભાઈના બાળપુત્રના રક્ષક તરીકે રાજ્ય કરતો માનતો હતો. એમ માનવાને કારણ છે કે ઇ.સ. ૬૧૨સુધી હર્ષ હિંમતથી રીતસર જાહેર થયેલા

રાજા તરીકે આગળ પડી શક્યો નહિ. તે ગાદી પર સાડાપાંચ કે છ હર્ષ રહ્યો ત્યાર પછી ઉપર જણાવેલી સાલમાં તેનો વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક થયો. તેના નામથી જાણીતો થયેલો સંવત કે જેનું પહેલું વર્ષ ઈ.સ. ૬૦૬–૭ હતું તે ઈ.સ. ૬૦૬ના ઑકટોબર માસમાં તેના રાજ્યાધિરોહણથી શરૂ થયો હતો.

થાણેશ્વરના સામંતોનો યુવાન હર્ષનું આધિપત્ય સ્વીકારવાની બાબતમાં અચકાવાનો હેતુ ગમે તે હોય, તો પણ ભંડીએ આપેલી સલાહનું વ્યાજબીપણું તેણે સૂચવેલી વ્યક્તિએ સારી પેઠે સિદ્ધ કરી આપ્યું અને થોડા જ સમયમાં રાજ્ય કરવાનો પોતાનો હક્ક તેણે સાબિત કર્યો.

રાજ્યશ્રીનુંપુનઃ મિલન

દેખીતી રીતે હર્ષ પર આવેલી તુરતની ફરજો, તેના ભાઇના ખૂનીનો પીછો પકડવાની તથા પોતાની વિધવા બેનને શોધી કાઢવાની હતી. આ બે કામો પૈકી બીજું વધારે જરૂરી હોવાથી ખૂબ ત્વરાથી હાથ ધરવામાં આવ્યું અને તેમ કરતાં રાજ્યવર્ધનનો ખૂની નાશી છૂટવા પામે તેની પણ પરવા કરવામાં આવી નહોતી. હર્ષે એ બાબતમાં કરેલી ત્વરા જરા પણ વધારે પડતી ન હતી, કારણકે છૂટકારાની બાબતમાં નિરાશ થયેલી કુંવરી, પોતાની દાસીઓ સાથે જીવતી ચિતાએ ચઢી બળી મરવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં જંગલમાં વસતી જાતિઓના નાયકોની દોરવણીથી, તેનો ભાઈ વિંધ્યાટવીના ઊંડાણમાં તેનો પત્તો મેળવવામાં સફળ થયો. શશાંક સામેની ચઢાઇની વિગતો નોંધેલી મળતી નથી અને એટલું તો સાફ જણાય છે કે તે નહિ જેવું નુકશાન ખમી નાશી છૂટયો હશે. ઇ.સ. ૬૧૯ની સાલ સુધી તો તે સત્તાવાન હોવાનું જણાય છે, પણ કદાચ ત્યાર પછીથી તેનો મુલક હર્ષને હાથ ગયો હોય.

બૌદ્ધ સંપ્રદાયની સમ્મિતીય શાખાના તત્ત્વમાં પારંગત તથા અદ્વિતીય બુદ્ધિમતિ પોતાની બેન રાજ્યશ્રીને પાછી મેળવ્યા બાદ

હર્ષની નવા મુલકો જીતવાની યોજના

હર્ષે નવા મુલકો જીતવાની પદ્ધતિસર યોજનાનો અમલ કરવામાં પોતાનાં અસાધારણ કુશળતા અને શક્તિને કામે લગાડ્યાં. આખા હિંદને 'એક છત્ર' નીચે લાવવાનો તેનો ઇરાદાપૂર્વક હેતુ હતો. એની કારકિર્દી ને એ તબક્કે તેની પાસે ૫,૦૦૦ હાથી, ૨૦,૦૦૦ ઘોડેસવાર અને ૫૦,૦૦૦ પાયદળનું લશ્કરી બળ હતું. પ્રાચીન પ્રણાલી અનુસાર પદ્ધતિસર વ્યવસ્થિત થયેલી ચતુરંગિણી સેનાનું ચોથું અંગ'રથ' ગણાતા, પણ હર્ષે એ અંગને નકામા ગણી કાઢ્યા હોય એમ જણાય છે, જોકે તે સમયે પણ દેશના કેટલાક ભાગોમાં તેનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો હતો.

પાંચ વર્ષનો વિગ્રહ

આવી જંગમ મહા સેના સાથે હર્ષ આખા ઉત્તર હિંદ પર ફરી વળ્યો. તેના સમકાલીન ચીની યાત્રીની રસીલી વાણીમાં 'તેની સામા થનાર બધાને વશ કરતો તે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ગયો; તેના હાથી પર માંડેલાં જીન માંડ્યાં ને માંડ્યાં રહ્યાં અને યોદ્ધાઓનાં માથાં પરથી શિરટોપ એ સમય દરમિયાન કદીએ ઊતર્યાં નહોતા.' સાડાપાંચ વર્ષને અંતે વાયવ્યના પ્રાંતો અને ઘણું કરીને બંગાળાના મોટા ભાગની જીત પૂરી થઈ હતી, અને તેનું લશ્કરી બળ એટલું બધું વધી ગયું હતું, કે તે રણભૂમિ પર ૬૦,૦૦૦ યુદ્ધના હાથી તથા ૧૦૦,૦૦૦ ઘોડે-સવારનું લશ્કર મૂકી શકે એમ હતું. પછીથી એણે પાંત્રીસ વર્ષ સુખે રાજ્ય કર્યું અને એ સમય દરમિયાન તેની ઉત્કટ શક્તિનો ઉપયોગ તેણે પોતાના વિશાળ મુલકનો વહીવટ કરવામાં કર્યો. બંગાળાના ઉપસાગરને કિનારે આવેલા ગંજામના ખડતલ વતનીઓ પરનો હુમલો એ તેની છેલ્લી નોંધાયલી ચઢાઈ છે અને તે ઇ.સ. ૬૪૩માં થઈ હતી.

એની જયપરંપરાની લાંબી કારકિર્દી એક નિષ્ફળતાથી ખંડિત થયેલી છે. ચૌલુક્ય વંશનો મોટામાં મોટો પુરુષ પુલકેશી બીજો,

ચૌલુક્ય પુલકેશી બીજાને હાથે હાર ઈ.સ. ૬૨૦

જીતોના વિસ્તારમાં હર્ષની સ્પર્ધા કરતો હતો અને હર્ષ જેમ ઉત્તર હિંદમાં સર્વોપરી રાજા હતો તેવી રીતે દક્ષિણના સર્વોપરી રાજાના પદે તે પહોંચ્યો હતો. હવે પછીનાં પ્રકરણમાં તેનાં પરાક્રમોની નોંધ લેવામાં આવશે. ઉત્તરનો સમ્રાટ રાજીખુશીથી આવા બળવાન પ્રતિસ્પર્ધીની હયાતી સાંખી શકયો નહિ. તેણે તેને ઊથલાવી નાખવાનો યત્ન કર્યો. આથી બધા દેશોમાંના ઉત્તમ સરદારો સાથે અને પાંચ હિંદ[1]ની સેના સાથે તે જાતે તેની પર હુમલો કરવા આગળ વધ્યો. પણ તેનો યત્ન નિષ્ફળ થયો. દક્ષિણના રાજાએ નર્મદાના ઘાટોની એવી તો ખબરદારીથી ચોકી કરી કે હર્ષને હારી નિરાશ થઇ પાછા ફરવાની અને તે નદીને પોતાની સરહદ તરીકે સ્વીકારવાની ફરજ પડી. આ ચઢાઇનો સમય આશરે ઈ.સ. ૬૨૦નો નક્કી કરી શકાય.

વલ્લભી સાથેનો વિગ્રહ ઈ.સ. ૬૩૩ કરતાં મોડો અને ઈ.સ. ૬૪૧ કે ૬૪૨માં હ્યુએન્ત્સાંગે પશ્ચિમ હિંદની મુલાકાત લીધી તે પહેલાં

વલ્લભી સાથેનો વિગ્રહ

થયો જણાય છે. એ વિગ્રહના પરિણામમાં ધ્રુવસેન (ધ્રુવભટ્ટ) બીજાની સંપૂર્ણ હાર થઈ અને તે ભરૂચના રાજાના મુલકમાં નાશી ભરાયો. એ ભરૂચનો રાજા ઘણું કરીને ચૌલુક્ય સમ્રાટની બળવાન સહાય પર આધાર રાખતો હતો. આગળ કહ્યું છે તેમ

---

૧ 'પંચગૌડ' અથવા 'પંચહિંદ' એટલેકે સારસ્વત (પંજાબ), કાન્યકુબ્જ (કનોજ), ગૌડ (બંગાળા), મિથિલ (દરભંગા) અને ઉત્કલ (ઓરિસ્સા) એ પાંચ હાલના કરતાં તે સમયે એક એક જોડે વધારે નિકટ સંબંધ ધરાવતા હતા. બંગાલીઓ આર્યાવર્તના બીજા ભાગોના લોકો જોડે બહુ ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા એમ જણાય છે. જૂનાં બંગાલી કાવ્યો 'પાંચાલી'ના સામાન્ય નામથી ઓળખાય છે. આ શબ્દ બતાવી આપે છે કે જૂનાં બંગાલી કાવ્યોના કેટલાક છંદ માટે તો આપણે પાંચાલ કે કનોજના ઋણી છીએ. સારસ્વત

ધ્રુવભટ્ટને સુલેહની માંગણી કરવાની, વિજેતાની પુત્રીનો હાથ સ્વીકારવાની અને તેના ખંડીઆ રાજાની સ્થિતિમાં રહી સંતોષ માનવાની ફરજ પડી હતી. એજ ચઢાઈમાં આનંદપુર, કિચ અથવા કચ્છ અને સોરઠ અથવા દક્ષિણ કાઠીઆવાડના મુલક અથવા રાજ્યોને તેણે વશ કર્યાનું માની શકાય એમ છે. ઇ.સ. ૬૪૧માં તો એ બધાં મોલાપો અથવા પશ્ચિમ માળવા જે પહેલાં વલ્લભીને તાબે હતું તેનાં પેટા રાજ્યો હતાં.

હર્ષના રાજ્યનો વિસ્તાર

તેના અમલનાં પાછલાં વર્ષોમાં હર્ષની આણ નેપાલ સાથેના ગંગાના આખા પાત્ર પર, હિમાલયથી નર્મદા સુધી, તેમજ માળવા, ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર પર નિષ્કંટક પ્રવર્તતી હતી. અલબત્ત રાજ્યવહીવટની વિગતો સ્થાનિક રાજાઓના હાથમાં રહેતી હતી, પણ પૂર્વમાં છેક દૂર આવેલા આસામ અથવા કામરૂપનો રાજા પણ એ અધિરાજની આજ્ઞાને વશ વર્તતો હતો અને છેક પશ્ચિમમાં આવેલા વલ્લભીનો રાજા, અને તેનો જમાઈ પણ શાહી રસાલામાં હાજર રહેતો હતો.

અથવા પંજાબે આપણને તેનો શક સંવત્ આપ્યો અને હિંદના બીજા ભાગોની પેઠે બંગાલીઓએ તે સ્વીકાર્યો. બંગાળાની શિષ્ટતા—નવી વિદ્યા—ખાસ કરીને ન્યાય કે જેનાથી નદીઆના 'તોલો' આખા હિંદમાં પંકાતાં થયાં તે મગધના યશસ્વી દિનો પૂરા થતાં, અને તે પૂર્વ હિંદને પ્રકાશ આપતું બંધ થયું તે જમાનામાં મિથિલામાંથી આવ્યાં. કલિંગ અથવા ઓરિસ્સા જોડે તો બંગાલા ભૂતકાલમાં છોડયું વછૂટે નહિ એવા સંબંધથી જોડાયેલું હતું. આપણા અવતારી પુરુષ ચૈતન્યદેવના ભક્તો બંગાળા કરતાં ઓરિસ્સામાં વધારે છે. આથી આપણને જણાય છે કે તે સમયે આર્યાવર્તના પાંચ વગવાળા પ્રાંતો 'પાંચગૌડ' તે નામે ઓળખાતા હતા અને જૂના જમાનામાં તેઓ એક એકના ખૂબ ગાઢા સંસર્ગમાં આવેલા હતા અને હાલના કરતાં વધારે છૂટથી વિચારો અને આદર્શોનો વિનિમય કરતા હતા (દિનેશચંદ્ર સેન હિસ્ટરીઑફ બેંગાલ લેંગવેજ એન્ડ લિટરેચર કલકત્તા યુનિવ., ૧૯૧૧.)

પોતાના વિશાળ રાજ્યના સંયમન માટે કેળવાયેલી નોકરશાહીની સેવા કરતાં, અવિશ્રાંત શક્તિ તથા ઉત્સાહથી રખાતી પોતાની અંગત દેખરેખ પર તે આધાર રાખતો હતો. ચોમાસાની મોસમમાં મોટા રસાલા સાથે કૂચ કરવાનું કામ અશકય હતું તેમજ બૌદ્ધ નિયમની વિરુદ્ધ હતું, એટલે તે મોસમ સિવાય તે સતત તેના મુલકમાં પ્રવાસ કરતો રહેતો, પાપીઓને દંડ દેતો અને પુણ્યશાળીઓને અથવા સારાં કર્મ કરનારને ઇનામો આપતો હતો. મોગલ બાદશાહો વાપરતા હતા તથા હાલમાં ઊંચા દરજ્જાના ઍંગ્લો-ઈંડિયન અમલદારોનાં જંગમ ઘર બને છે તેવા આરામભર્યાં તંબૂઓની તે સમયમાં શોધ થઇ ન હતી અને હર્ષને ઝાડનાં ડાળાં અને નેતરના બનેલા 'ફરતા મહેલ'થી સંતોષ માનવો પડતો હતો. દરેક મુકામની જગાએ એ મહેલ ઊભો કરવામાં આવતો હતો અને તેના ગયા બાદ બાળી નાંખવામાં આવતો હતો. એને બહુ ઠાઠથી ફરવાની આદત હતી તેથી તે જ્યાં જતો ત્યાં સેંકડો ઢોલીઓ તેની સાથે જતા અને તેના પ્રત્યેક પગલે તેઓ સોનાના ઢોલ પર તાલ વગાડતા. આવાં 'સંગીત-પદ ઢોલ' બીજા કોઇ રાજાને વાપરવા દેવામાં આવતાં નહોતાં.

તેની પ્રગતિઓ

તેના બે સૈકા પહેલાંના પૂર્વગામી ફા-હિયાનની પેઠે હ્યુએન્ત્સાંગ પર પણ તેના સમયના હિંદના દીવાની વહીવટની બહુ સારી છાપ પડી હતી. તેને એ વહીવટ પ્રજાના ભલાના સિદ્ધાંતના પાયા પર રચાયેલો જણાયો હતો. સરકારી જમીનની મહેસૂલ એજ રાજ્યની આમદાનીનું મુખ્ય સાધન હતું અને નિયમાનુસાર તો તે કુલ પેદાશના છઠ્ઠા ભાગ જેટલું હતું. અમલદારોને તેમની સેવાના બદલામાં જમીનોનાં પસાયતાં મળતાં. જાહેર કામ માટે વેઠે આણેલા મજૂરોને મજૂરી આપવામાં આવતી. કરો બહુ હળવા હતા. પ્રજા પાસેથી અંગત મહેનત બહુજ માફકસર લેવામાં આવતી અને વિવિધ ધાર્મિક સંપ્રદાયોને ઉદાર

દીવાની વહીવટ

હાથે દાન દેવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી.

ભયંકર અત્યાચારોવાળા ગુના વિરલ બનતા પણ રસ્તા તથા નદીઓના ઘાટ દેખીતી રીતે ફા-હિયાનના સમય કરતાં ઓછા સહીસલામત હતા. હ્યુએન્ત્સાંગને પોતાને એક કરતાં વધારે વાર લૂંટારાઓએ રોકી લૂંટ્યો હતો. તે સમયે કેદ એ દંડનો બહુ સાધારણ પ્રકાર હતો અને તે કેદ ક્રૂરતાભરી અને ટિબેટમાં ચાલતી પ્રથાને મળતી હતી. આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે કેદીઓ 'જીવે કે મરે તેની કાંઇ પરવા કરવામાં આવતી નહોતી અને તેમની માણસમાં ગણત્રી જ કરવામાં આવતી નહોતી.' ગુપ્તોના સમય કરતાં આ જમાનાની સજાઓ વધારે સખત હતી. ગંભીર ગુનાઓ માટે અને સંતાન ધર્મ બજાવવામાં નિષ્ફળ જનારને નાક, કાન, હાથ કે પગના છેદની સજા કરવામાં આવતી હતી, પણ ઘણીવાર એ સજાને બદલે દેશવટાની સજા કરવામાં આવતી હતી. નાના ગુના માટે દંડ કરવામાં આવતા હતા. સત્યના નિર્ણય માટે, પાણી, અગ્નિ, ઝેર કે વજનની પરીક્ષા કાર્યસાધક સાધનો તરીકે બહુમાન્ય ગણાતાં હતાં અને ચીની યાત્રીએ પણ પોતાની પસંદગી તથા સંમતિ સાથે તેનાં વર્ણન કર્યાં છે.

પોલીસ અને ગુના

જાહેર બનાવોની નોંધ માટે ખાસ નીમેલા અમલદારોએ લીધેલી જાહેર બનાવોની સરકારી નોંધો દરેક પ્રાંતમાં રાખવામાં આવતી હતી. સારા તેમજ માઠા બનાવો તથા સંકટો અને શુભ બનાવોની નોંધ લેવી એ તેમનું કામ હતું. મોટા ઐતિહાસિક લેખોના લખનારા એ નોંધોને જોઈ લખતા હતા એ તો નિઃસંદેહ વાત છે, પણ તેમાંનો એક પણ નમૂનો બચવા પામ્યો નથી.

સરકારી નોંધો

કેળવણીનો બહુ બહોળો પ્રસાર હતો એમ દેખાય છે. ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં તથા બૌદ્ધ સાધુઓમાં તેનો બહુ પ્રસાર થયો હતો,

કેળવણી અને સાહિત્ય

અને રાજદરબારમાં પણ વિદ્વાને માન આપવામાં આવતું હતું. રાજા હર્ષ સાહિત્યનો ઉદાર આશ્રયદાતા હતો એટલું જ નહિ પણ એ પોતે એક નિપુણ લહીઓ અને સારો પ્રતિષ્ઠિત લેખક હતો. એક વ્યાકરણના પુસ્તક ઉપરાંત ત્રણ હયાત સંસ્કૃત નાટક અને બીજાં કેટલાંક પરચુરણ કાવ્ય તેની કલમની પ્રસાદી રૂપ ગણાય છે. એ ગ્રંથોની રચનામાં કાંઈ નહિ તો તેનો મોટો હિસ્સો હતો એ વાત માનવા માટે આંચકો ખાવાને કાંઈ કારણ નથી, કારણકે પ્રાચીન હિંદમાં રાજલેખકો કાંઈ વિરલ નહોતા. એમાંનું એક નાટક 'નાગાનંદ' જેનો વિષય સંસ્કારી બૌદ્ધ પુરાણકથા છે તેની, હિંદી નાટકોમાંની ઉત્તમ કૃતિઓમાં ગણના થાય છે; અને બીજાં નાટકો 'રત્નાવલી' તથા 'પ્રિયદર્શિકા'-માં જોકે નવસર્જન નથી તો પણ વિચાર અને ભાષાની સાદાઈ માટે તે ખૂબ પ્રશંસા પામેલાં છે.

બાણ

હર્ષના દરબારમાંની વિદ્વાનોની માળાનો મેર હતો બ્રાહ્મણ કવિ બાણ. તેના આશ્રયદાતાનાં પરાક્રમોનો પ્રશસ્તિમય અહેવાલ આપતી ઐતિહાસિક નવલિકાનો તે લેખક હતો. એ નવલિકા ઘણી જ કુશળતા ભરી છતાં અણખત ઉત્પન્ન કરે એવી કૃતિ છે. એ ઘણી ખરાબ રૂચિને અનુસરીને રચાયેલી છે છતાં તેમાં વચ્ચે વચ્ચે વખાણવા જેવા અને તાદૃશ વર્ણનના ફકરા આવેલા છે. જે માણસ સેનાપતિ સ્કંધગુપ્તને 'તેના રાજાની વંશાવલિ જેવું લાંબું નાક' હોવાનું લખે છે તેની પર આખા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એક બહુ અણછાજતી ઉપમા આપનારનો આરોપ બહુ વ્યાજબી રીતે ચઢાવી શકાય એમ છે. પણ એ જ માણસ વધારે સારી કૃતિ પણ કરી શકતો હતો અને રાજાના મરણકાળની વેદનાનું ચિત્ર આપતાં તે જરાય શક્તિની ઉણપ બતાવતો નથી. 'અનાથતાએ તેને પોતાના હાથમાં લીધો હતો, દુઃખે તેને પોતાનું ક્ષેત્ર બનાવ્યો હતો, ક્ષયે તેમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને અશક્તિએ તેમાં

પોતાની ખોડ રાખી હતી. . . . . . . તે મૃત્યુની મર્યાદામાં હતો, છેલ્લાં ડચકાંની તૈયારીમાં હતો, લાંબી નિદ્રાને દરવાજે, મહાકર્મની તૈયારીમાં, મૃત્યુને જીહ્વાગ્રે હતો; ભાંગીતુટી વાચાવાળો, જેનું મન ચળી ગયું હતું, જેનું શરીર દુ:ખમાં રિબાઈ રહ્યું હતું, જેનું જીવન ઓસરી રહ્યું હતું. જેમતેમ લવરી કરી રહ્યો હતો અને સતત નિસાસા નાંખી રહ્યો હતો. બગાસાંએ તેને જીતી લીધો હતો, દુ:ખથી તે આમતેમ ઝુલતો હતો અને દિલના ચુરા કરી નાંખે એવી વેદનાને વશ હતો. આવું લખાણ જોકે પૂર્ણ સુરૂચિભર્યું તો નથી તો પણ તેની પર સમર્થતાની ન ભૂલાય એવી છાપમહોર છે.

હર્ષના પાછલા દિવસો

એક વિગ્રહે અશોકની લોહીની તરસ છીપાવી હતી, પણ હર્ષ સંતુષ્ટ થઈ પોતાની તલવાર મ્યાન કરે તેને માટે છ વર્ષના સતત અને બાકીના વર્ષોમાં તૂટક તૂટક એમ મળી કુલ સાડત્રીસ વર્ષના વિગ્રહની જરૂર જણાઈ હતી. એનો છેલ્લો વિગ્રહ ઇ.સ. ૬૪૩માં ગંજામના લોકો સામે હતો અને પછી આખરે અનેક વિગ્રહ કરનારા આ રાજાએ પોતાનું બખ્તર ઉતાર્યું અને પોતાના જીવનનાં જે થોડાં વર્ષો રહ્યાં હતાં તે હિંદી સર્વસત્તાધીશની સમજણ મુજબની શાંતિની કળાઓ તથા ધર્મનાં કૃત્યોમાં ગાળ્યાં. તેણે અશોકનું અનુકરણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે અને પરિણામે તેનાં રાજ્યનાં પાછલાં વર્ષનાં કૃત્યોની કથની તેના પૂર્વગામી મહાન મૌર્યના ઇતિહાસની નકલ જેવી વંચાય છે.

તેની ધર્મભક્તિ

આ સમયાંતરમાં રાજાએ બૌદ્ધ ધર્મના શાંતિભર્યા ઉપદેશ તરફ પ્રથમ હીનયાન અને પાછળથી મહાયાનની શાખા તરફ ધ્યાન ખેંચે એવો પક્ષપાત બતાવવા માંડ્યો. તેણે ભક્તનું જીવન ગાળવા માંડ્યું, અને જીવહિંસા વિરુદ્ધના બૌદ્ધ ધર્મના નિષેધોનો બહુ કડકાઈથી અમલ કરવા માંડ્યો અને તેમ કરવામાં માનવજીવનની પવિત્રતાનો

નહિ જેવો ખ્યાલ તેણે રાખ્યો હતો. આપણને કહેવામાં આવે છે કે 'પુણ્યના વૃક્ષને તેણે એવા તો વિસ્તારથી ઉછેરવાનો યત્ન કર્યો કે તેણે અન્ન અને નિદ્રાને પણ વિસારે મૂક્યાં,' અને પાંચે હિંદમાં કોઈ પણ જીવની હિંસા કરવાની તેમ જ ખોરાક તરીકે માંસનો ઉપયોગ કરવાની મના કરી અને તેમ કરનારને માટે માફીની આશા વગર દેહાંતદંડની સજા નક્કી કરી.

પરોપકારની અને ધર્મની સંસ્થાઓ

અશોકે સ્થાપેલી સંસ્થાઓના નમૂના ઉપર મુસાફર, ગરીબ તથા દર્દીઓના ઉપયોગ માટે આખા રાજ્યમાં ધર્માદા સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. શહેરોમાં તેમજ ગામડાંઓમાં ધર્મશાળાઓ બાંધવામાં આવી હતી. ત્યાં અનાજ પાણી પૂરા પાડવામાં આવતાં અને આપત્તિમાં આવી પડેલાંઓને ઉદાર હાથે દવા પૂરી પાડવા વૈદો રાખવામાં આવ્યા હતા. પોતાના આદર્શરૂપ પૂર્વગામીનાં અનુકરણમાં તેણે હિંદુ દેવતાઓની પૂજા તેમજ બૌદ્ધ પૂજાવિધિ માટે સંખ્યાબંધ ધાર્મિક સંસ્થાઓ સ્થિર કરી. તેના જીવનના અંત ભાગમાં રાજ્યકૃપા મોટે ભાગે બૌદ્ધસંસ્થાઓ ઉપર ઊતરી હતી, અને પવિત્ર ગંગાને કિનારે સંખ્યાબંધ મઠ તથા સો સો ફીટ ઊંચા સંખ્યાબંધ સ્તૂપો બાંધવામાં આવ્યા. હતા. આ બે બાંધકામો પૈકીનાં બીજાં બહુ તકલેદી હતાં એમાં કાંઈ જ શંકા નથી. તે મુખ્યત્વે લાકડાં તથા વાંસના બનાવેલા હોવાથી તેમનાં કાંઇ જ અવશેષ કે નિશાન રહ્યાં નથી. પણ સ્તૂપો ગમેતેવા તકલેદી હોય તો પણ 'જેમ તેની સંખ્યા વધારે તેમ તેનું પુણ્ય વધારે' એવું હતું. જોકે હર્ષ અને હ્યુએન્ત્સાંગના સમયમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું બળ દેખીતી રીતે ઘટતું જતું હતું છતાં તે સંપ્રદાયના સાધુઓ તે સમયે હજુ મોટી સંખ્યામાં હતા અને એ મઠોમાં વસતા સાધુઓ તે યાત્રીની ગણત્રી મુજબ લગભગ બે લાખ જેટલા હતા. આવા મોટા પ્રમાણની બૌદ્ધ સંઘની આબાદી હોવાથી રાજાને તેના પ્રત્યે ઉદારતા બતાવવાની પુષ્કળ તક મળતી હતી.

સાતમા સૈકામાં હિંદમાં ધર્મના વિચાર અને આચારનું સમકાલીન લેખકોએ દોરેલું ચિત્ર ઘણી વિચિત્ર અને રસિક વિગતોથી ભરેલું છે. હર્ષના રાજકુટુંબની જુદીજુદી વ્યક્તિઓ ધર્મની બાબતમાં તેમના પોતાના અંગત પક્ષપાતો અને પસંદગીઓ અનુસાર છૂટથી વર્તતી હતી. તેનો દૂરનો પૂર્વજ પુષ્યભૂતિ નાનપણથી જ શિવનો પરમ ભક્ત હતો તથા બીજા બધા દેવોથી વિમુખ હતો એવી નોંધ છે. હર્ષનો પિતા એવો જ ચુસ્ત સૂર્યભક્ત હતો અને તે રોજ તે પ્રકાશમાન દેવને 'પોતાના હૃદયના જ રંગે રંગેલા શુદ્ધ લાલ માણેકના વાસણમાં મૂકેલા લાલક મળના ગુચ્છાનો અર્ઘ્ય આપતો.' હર્ષનાં મોટાભાઇ તથા બેનને બૌદ્ધ ધર્મમાં પરમ શ્રદ્ધા હતી, જ્યારે હર્ષની ભક્તિ તેના કૂળના ત્રણે દેવ, શિવ, સૂર્ય અને બુદ્ધમાં વહેંચાઇ ગયેલી હતી. એ ત્રણેની પૂજા માટે તેણે કિંમતી મંદિરો ઉભાં કરેલાં છે. એના જીવનનાં પાછલાં વર્ષોમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય તેનો વધારે પ્રીતિપાત્ર બન્યો હતો, અને ચીની ધર્મગુરૂની વાક્છટાથી બૌદ્ધ ધર્મની મહાયાન શાખાના આગળ વધેલા શિક્ષણને સમિત્તીય સંપ્રદાયના હીનયાનના સિદ્ધાંતો કરતાં વધારે પસંદગી આપવાનું વલણ ધરાવતો તે થયો હતો, જોકે તે પોતે તો પહેલાં હીનયાનના સિદ્ધાંતોથી જ પરિચિત હતો.

ધર્મની સ્થિતિ

ધર્મની બાબતમાં રાજકુટુંબની સર્વસારસંગ્રાહ વૃત્તિ તે સમયના લોકગમ્ય ધર્મની સામાન્ય સ્થિતિનાં પરિણામ તેમજ પ્રતિબિંબરૂપ હતી. ગંગા નદીના મેદાન પ્રદેશમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયે તેનું એકવારનું આગળ પડતું સ્થાન ચોક્કસ રીતે ગુમાવ્યું હતું છતાં તે હજુ એક પ્રબળ બળ હતું અને લોકોના મન પર તેનો હજુ ભારે પ્રભાવ હતો. જૈન સંપ્રદાય ઉત્તર હિંદમાં કદી યે બહુ પ્રસર્યો નહોતો તેમજ આક્રમણાત્મક થયો નહોતો, અને જોકે કેટલાંક સ્થાનોમાં ખાસ કરીને વૈશાલી અને પૂર્વ બંગાળામાં તેનો કાબૂ હતો છતાં તે બૌદ્ધ

રાજાની સર્વસાર સંગ્રાહ વૃત્તિ

અને પૌરાણિક હિંદુ સંપ્રદાયની સામાન્ય લોકપ્રિયતાની સ્પર્ધા કરવાનો દાવો કરી શકતો નહોતો. હિંદુ ધર્મનો છેલ્લો ગણાવેલો પ્રકાર હવે બહુ દૃઢ રીતે સ્થપાઇ ચૂક્યો હતો અને પહેલાંનાં પુરાણો પ્રાચીન અને પવિત્ર લખાણો તરીકે આદર પામવા માંડ્યાં હતાં. ઘણાખરા પ્રાંતોમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ જેમ હાલ છે તેમ પુરાણના દેવોની ભક્તિમાં લાગેલો હતો અને સ્ત્રી તથા પુરુષ પોતાની રૂચિ અનુસાર પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે શિવ, સૂર્ય, વિષ્ણુ કે બીજા કોઇ દેવને ખાસ ભક્તિ માટે પસંદ કરવા તદ્દન સ્વતંત્ર હતાં. એક સામાન્ય નિયમ તરીકે જુદાજુદા ધર્મોના અનુયાયીઓ બહુ શાંતિથી અને હળીમળીને રહેતા. રાજા ઉપરાંત બીજા લોકો પણ જાહેર પૂજાના મુખ્ય ઇષ્ટ-દેવોની વારાફરતી ભક્તિ કરી કોઇપણ રીતે દેવોની કૃપા મેળવવાની ખાત્રી કરી લેતા એમાં કાંઈ જ શંકા નથી.

જોકે મતાંતરસહિષ્ણુતા અને પરસ્પર મેળ એ નિયમરૂપ હતાં, છતાં અપવાદો પણ નહોતા એમ નહિ. મધ્ય બંગાળનો રાજા

શશાંકનો જુલમ

શશાંક જેનો હર્ષના ભાઇના દગાખોર ખૂની તરીકે ઉલ્લેખ આગળ કરવામાં આવ્યો છે અને જે ઘણું કરીને ગુપ્તવંશનો નબીરો હતો, તે શિવ-ભક્ત હતો અને બૌદ્ધ ધર્મને ધિક્કારનારો હતો. તેને જડમૂળથી ઉખાડી નાખવા પોતાનાથી બનતું તેણે કર્યું હતું. બૌદ્ધ પુરાણકથા મુજબ બૌદ્ધ ગયા આગળના જે પવિત્ર બોધિવૃક્ષ પર અશોકે હદ બહારની ભક્તિ રેલાવી હતી તે વૃક્ષને એણે ખોદી કાઢી બાળી નાખ્યું. પાટલીપુત્ર આગળનો બુદ્ધનાં પગલાંના નિશાનવાળો પથ્થર તેણે તોડી નાખ્યો. તેણે મઠોનો નાશ કર્યો. તેમાં રહેતા સાધુઓને વીખેરી નાખ્યા. નેપાલની ટેકરીઓની તળેટી સુધી એના જુલમનો જુવાળ પહોંચવા પામ્યો હતો. આ બનાવો પછી ત્રીસ કે ચાળીસ વર્ષે તે સ્થાનોની મુલાકાત લેનાર ચીની યાત્રી હ્યુએન્ત્સાંગનાં લખાણો તેની પૂરતી શાખ પૂરે છે. એ બનાવો ઇ.સ. ૬૦૦ની આસપાસમાં થયેલા હોવા જોઇએ.

અશોકના છેલ્લા વંશજ તરીકે વર્ણવાયેલા મગધના પૂર્ણવર્મા નામના એક સ્થાનિક રાજાએ થોડા સમય પછી એ બોધિવૃક્ષ ફરીથી વાવ્યું કારણકે અશોકના વંશજ હોવાને કારણે તેના મહાન પૂર્વજના અતિ આદરને પામેલી વસ્તુને માન આપવા તે ખાસ બંધાયેલો હતો.

હ્યુએન્ત્સાંગ અને તેની જીવનકથા લખનારે આપેલી વિગતો સાબિત કરે છે કે કોઇ કોઇ વાર બૌદ્ધ સંપ્રદાયની બંને શાખાઓ વચ્ચેનો સંબંધ બહુ કડવાં વેરઝેરનો હતો. વળી પોતાના

સાંપ્રદાયિક વેરઝેર

બૌદ્ધ હરીફો પર રાજકૃપા વરસતી જોઇ પૌરાણિક હિંદુઓના દિલમાં પણ એવી જ ભૂંડી લાગણી ભભૂકી ઊઠતી હતી. પ્રાચીન હિંદમાં ધર્મની બાબતમાં સંપૂર્ણ મતાંતરસહિષ્ણુતા પ્રવર્તતી હતી, એવી મતલબનાં સાધારણ કથનો કાંઈક સાવચેતીથી સ્વીકારી શકાય એમ છે એ વાત તો આથી તદ્દન સાફ સમજાઇ આવે છે. સરકાર તરફથી સંપ્રદાયો ઉપર થતા જુલમો તેમજ સાંપ્રદાયિક કડવાશનાં લોકોમાં ચઢી આવતાં ઊભરણો વખતોવખત થઈ આવતાં હતાં, જોકે તે બહુ વારંવાર થતાં નહિ.

સંપૂર્ણ ધાર્મિક સહિષ્ણુતા તથા સમતાના સિદ્ધાંતનો હર્ષે જાતે કેટલીક વાર ભંગ કરેલો છે. અકબર અને બીજા હિંદી સમ્રાટો પેઠે તેને પણ હરીફ ધર્માચાર્યોના ઉપદેશ અને વાદ

ધર્મ-વિવાદો

સાંભળવા ગમતા અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની મહાયાન શાખાની પુષ્ટિમાં તે વિદ્વાન ચીની મુસાફરની દલીલો તે બહુ આનંદથી સાંભળતો. એ શાખાના સિદ્ધાંતોથી તે પરિચિત નહોતો એમ જણાય છે. સ્ત્રીઓને પુરુષોથી એલાહેદી રાખવાની મુસલમાનોના પક્ષપાતને પામેલી પદ્ધતિની સાંકળથી પ્રાચીન હિંદી સમાજ સરખામણીમાં મુક્ત હતો. એના જાણવાજોગા દૃષ્ટાંત તરીકે એ તથ્ય છે કે ચીની ધર્મગુરુનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા રાજાની બાજુમાં તેની વિધવા બહેન બેસતી હતી અને એ વિવાદથી નીપજતો આનંદ ખુલ્લા દિલથી બતાવતી હતી. આગળ જણાવી ગયા છીએ

તેમ એક ચીની પ્રમાણુ તો એમ જાહેર કરે છે કે હર્ષ તેની બહેનની સાથે મળીને રાજ્યવહીવટ ચલાવતો હતો.

રાજાએ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે તેનો માનીતો ચીની યાત્રી વાદમાં હારવો ન જોઇએ, અને તેથી જ્યારે એ ચીની વિદ્વાનના સિદ્ધાંતોની બાબતમાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે વિરોધીઓને નિમંત્રવામાં આવતા ત્યારે વાદની શરતો તદ્દન વ્યાજબી રાખવામાં આવતી નહોતી.

હર્ષનો ઢંઢેરો

જ્યારે હર્ષના સાંભળવામાં આવ્યું કે સાંપ્રદાયિક વિરોધીઓને હાથે હ્યુએન્ત્સાંગનો ઘાત થવાનો ભય છે, ત્યારે તેણે એક ઢંઢેરો બહાર પાડયો. એ ઢંઢેરાનો અંતભાગ નીચે મુજબ હતો:

'જો કોઈ એ ધર્મગુરુને અડકશે અથવા ઈજા કરશે તો તેનો તુરત જ શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે; અને જે કોઇ તેની વિરુદ્ધ બોલશે તેની જીભ કાપી નાખવામાં આવશે; પણ જે કોઈ એના ઉપદેશથી લાભ ઉઠાવવા માગતા હશે તેણે મારી ભલાઈ પર વિશ્વાસ રાખવો. એવાઓને આ જાહેરનામાથી ડરવાની જરૂર નથી.'

એ યાત્રીની જીવનકથા લખનાર સાદાઈથી ઉમેરે છે કે 'આ સમયથી ઊંધે માર્ગે ચઢેલા પાછા હઠી નજર બાહર થઈ ગયા અને પરિણામે અઢાર દિવસ પસાર થયા ત્યારે તેની સામે વિવાદ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ.'[૧]

રાજા હર્ષ બંગાળામાં પ્રવાસે નીકળ્યો હતો ત્યારે છાવણીમાં તેને હ્યુએન્ત્સાંગનો મેળાપ થયો હતો. તેના વ્યાખ્યાનથી તે એવો તો પ્રસન્ન થયો હતો કે તે શિક્ષાગુરુના ઉપદેશને બને તેટલી વધારે જાહેરાત આપવાના હેતુથી તેના તે સમયના પાટનગર કનોજમાં એક ખાસ સભા ભરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પ્રચંડ માનવમેદનીથી અનુસરાયેલો રાજા હર્ષ ગંગાને દક્ષિણ કિનારેકિનારે કૂચ કરતો હતો અને તેનો મિત્ર કામરૂપનો રાજા કુમાર ગંગાને સામે કિનારે તેની જોડેજોડે કૂચ

કનોજની ધર્મસભા

કરી રહ્યો હતો. આમ ધીરેધીરે આગળ વધતાં નેવું દિવસમાં રાજા હર્ષ, કુમાર તથા તેમની સાથમાં કૂચ કરતા લોકો કનોજ આવી પહોંચ્યા અને ઇ.સ. ૬૪૩ના ફેબ્રુઆરી કે માર્ચમાં તેમણે ત્યાં મુકામ કર્યો. ત્યાં સમ્રાટ હર્ષનો કૂચ દરમિયાનના તેના સાથી કામરૂપના રાજા કુમારે તથા લગ્નસંબંધથી તેના સંબંધી થયેલા પશ્ચિમ હિંદમાં આવેલા વલ્લભીના રાજાએ તથા બીજા અઢાર ખંડિયા રાજાઓએ જાહેર સત્કાર કર્યો. એ સત્કારની વિધિમાં ચાર હજાર વિદ્વાન બૌદ્ધ સાધુઓ સામેલ હતા. એ સાધુઓમાં બિહારમાંના નાલંદા મઠના એક હજાર સાધુઓ તેમજ ત્રણ હજાર જૈન તથા બીજા સનાતની બ્રાહ્મણો પણ હતા.

આ સ્થળે આકર્ષણનાં કેંદ્ર ખાસ આ પ્રસંગ માટે ગંગાના કિનારા ઉપર ઊભો કરેલો મોટો મઠ અને મંદિર હતાં. અહીં એકસો ફીટ ઊંચા મિનારામાં રાજા જેટલા કદની બુદ્ધની સોનાની પ્રતિમા રાખવામાં આવી હતી. એના જેવી જ પણ એથી નાની ત્રણ ફીટ ઊંચી એક પ્રતિમાનો રોજ દબદબાભર્યો વરઘોડો કાઢવામાં આવતો. તેના સાથમાં વીસ રાજાઓ અને ત્રણસો હાથીની સવારી કાઢવામાં આવતી હતી. મૂર્તિ પરનું છત્ર શક્રનો વેષ ધારણ કરી હર્ષ પોતે ધરતો, જ્યારે બધા હાજર રહેલા રાજાઓમાં સૌથી વધારે અગત્યનું સ્થાન ભોગવતો તેનો મિત્ર રાજા કુમાર બ્રહ્માનો વેશ ધારણ કરતો અને સફેદ ચમરી ઉરાડવાનું માન તેને મળતું. આમ સરઘસમાં ફરતો સમ્રાટ ચોમેર મોતી, સોનાનાં ફૂલ, અને બીજાં કિંમતી દ્રવ્યો બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રણ રત્નોના માનમાં વેરતો. પછી આ પ્રસંગે સ્નાનને માટે ખાસ તૈયાર કરેલી વેદી આગળ મૂર્તિને પોતાને હાથે સ્નાન કરાવી, પોતાના ખભા પર ઊંચકી પશ્ચિમ મિનારા આગળ લઈ જતો અને ત્યાં તેને રત્નજડિત હજારો રેશમી વસ્ત્રો ચઢાવતો. ભોજન પછી અગાઉ વર્ણવી ગયા છીએ એવો એક તરફી જાહેર શાસ્ત્રાર્થ રાખવામાં આવતો, અને સાંજે એક માઇલ દૂર આવેલી પોતાની 'ચલ–શિબિરે' સમ્રાટ

વિધિઓ

પાછો ફરતો.

ઘણા દિવસ સુધી ચાલુ રહેલી આ વિધિને અંતે ચોંકાવનારા બનાવ બન્યા. ઘણે મોટે ખર્ચે ઊભા કરેલા કામચલાઉ મઠમાં આગ લાગી અને તેનો ઘણોખરો ભાગ તેનાથી નાશ પામ્યો; પણ જ્યારે રાજા પંડે આગ ઓલવવા વચ્ચે પડ્યો ત્યારે આગની ઝાળ વધતી અટકી અને તેમ થતાં ધર્મિષ્ઠ વ્યક્તિઓએ તેને ચમત્કાર જાણ્યો.

હર્ષનો જાન લેવાના યત્ન

ખંડિયા રાજાઓના રસાલાથી અનુસરાયેલો હર્ષ આગના ભયંકર દશ્યનો વિસ્તાર જોવા એક ઊંચા સ્તૂપ પર ચઢ્યો હતો. એ સ્તૂપનાં પગથિયાં પરથી તે ઊતરતો હતો તેવામાં ખંજરથી સજ્જ થયેલા કોઈ ધર્માંધ પુરુષે તેના અંગ પર ધસીજઈ તેના શરીરમાં ખંજર હુલાવી દેવાનો યત્ન કર્યો. ખૂનીને તરત જ પકડી લેવામાં આવ્યો અને રાજાએ પોતે તેને ખૂબ ઝીણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના જવાબમાં તે ખૂનીએ કબૂલ કર્યું કે બૌદ્ધોને બતાવેલી હદ પારની રાજકૃપાથી રૂઠેલા કેટલાક વિધર્મીઓએ તેને આ ગુનો કરવા ઉશ્કેર્યો હતો. આ ઉપરથી પાંચસો પંકાતા અને આગળ પડતા બ્રાહ્મણોને કેદ પકડવામાં આવ્યા હતા. 'સીધા પ્રશ્નો' પૂછતાં તેમની પાસે કબૂલ કરાવવામાં આવ્યું હતું, કે તેમની ઈર્ષ્યા સંતોષવા માટે સળગતાં તીરો ફેંકી તેમણે મિનારાને આગ લગાડી હતી અને એ આગને અંગે થતા ગોટાળાનો લાભ લઈ તેમણે રાજાને મારી નાંખવાની આશા રાખી હતી. એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે આ કબુલાત તેમને ખૂબ રંજાડીને બળજબરીએ કરાવવામાં આવી હતી અને ઘણું કરીને તે તદ્દન ખોટી હતી. એ કબુલાત ખરી હોય કે ખોટી છતાં પણ સ્વીકારવામાં આવી હતી અને તેને આધારે એ તરકટમાં મુખ્ય ગણાતા કેટલાક લોકોને ગરદન મારવામાં આવ્યા હતા અને બીજા આશરે ૫૦૦ બ્રાહ્મણોને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા.

કનોજ આગળનો કાર્યક્રમ પૂરો થતાં હર્ષે ચીની પરોણાને પોતાની જોડે ગંગા અને જમનાના સંગમ પર આવેલા પ્રયાગતીર્થ આગળ બીજો એક દબદબા ભર્યો સમારંભ જોવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. એ ધર્મગુરુ પોતાના વતન તરફની અઘરી મુસાફરીએ નીકળવા અતિ આતુર છતાં તે આ નિમંત્રણ પાછું ઠેલી ન શક્યો અને એ નિર્ધાર કરેલા સમારંભનું દૃશ્ય જોવા તેના રાજ યજમાનની સાથે ગયો. હર્ષે તેને સમજણ પાડી કે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી તેના પૂર્વજોના રિવાજને અનુસરી, ગંગા તથા યમુનાનો સંગમ થાય છે તે જગાના રેતાળ ભાઠામાં પાંચ પાંચ વર્ષે મોટી સભા ભરી ત્યાં ગરીબગુરબાં તથા ધર્મસંસ્થાઓમાં પોતાની એકઠી થયેલી દોલત વહેંચી નાંખવાની પ્રથા તેણે રાખી હતી. હાલનો પ્રસંગ (ઈ.સ. ૬૪૩) એ પંચ વર્ષીય મેળાનો છઠ્ઠો પ્રસંગ હતો. ઉત્તરમાં હર્ષની સત્તા પૂરેપૂરી સંગીન થતાં સુધી આ પ્રથા શરૂ કરવામાં નહિ આવી હોય એ તો દેખીતું જ છે.

ઇ.સ. ૬૪૩ પ્રયાગ આગળ કરેલું દાન

આ સમારંભમાં બધા ખંડિયા રાજા અને અસંખ્ય સામાન્ય લોકોએ હાજરી આપી હતી અને ગરીબ, અનાથ અને નિરાધાર લોકો તેમજ ઉત્તર હિંદના તમામ ભાગોમાંથી ખાસ નોંતરેલા દરેક પંથ અને સંપ્રદાયના બ્રાહ્મણો અને યતિઓ મળી તેમની સંખ્યા પાંચ લાખ જેટલી અડસટવામાં આવી હતી. આ સમારંભ લગભગ પંચોતેર દિવસ ચાલ્યો હતો. એપ્રિલ માસની આખરમાં તેની પૂર્ણાહુતિ થઈ જણાય છે. પોતાના રસાલા તથા તમામ ખંડિયા રાજાઓના દબદબા ભર્યા સરઘસ સાથે એ સમારંભ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તે સમયની વિશિષ્ટ સર્વસારસંગ્રહની વિચિત્ર પ્રથાને અનુસરી ધાર્મિક પૂજાવિધિઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. પહેલે દિવસે ભાઠામાં ઊભા કરેલા એક કામચલાઉ છાજેલા મકાનમાં બુદ્ધની પ્રતિમાનું

સમારંભનો કાર્યક્રમ

સ્થાપન કરવામાં આવ્યું હતું અને કિંમતી વાગા તથા બીજી મૂલ્યવાન ચીજોનો મહાન જથ્થો વહેંચી નાંખવા માટે કાઢવામાં આવ્યો હતો. બીજે અને ત્રીજે દિવસે તેજ મુજબ શિવ અને સૂર્યની મૂર્તિઓનું તે જ રીતે સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું પણ તે પ્રસંગે બુદ્ધની પૂજાને અંગે કરેલા દાનથી અર્ધું દાન કરવામાં આવ્યું હતું. બૌદ્ધસંઘના દસ હજાર પસંદ કરેલા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોને દાન આપવા માટે ચોથો દહાડો રાખવામાં આવ્યો હતો. તે દરેકને સો સો સોના મહોર, એક મોતી અને એક સુતરાઉ કપડું અને તે ઉપરાંત સારાં અન્ન, પાન, ફૂલ તથા સુગંધિ દ્રવ્યો મળ્યાં હતાં. ત્યાર પછીના બાકીના વીસ દિવસોમાં સમારંભને અંગે આવેલા બ્રાહ્મણો રાજાનાં દાનના પાત્ર બન્યા હતા. તેમની પછી ચીની લેખક જેને 'ધર્મવિરોધી' કહે છે તે લોકોનો વારો આવ્યો, એટલે કે જૈન તથા બીજા કેટલાક પંથના લોકોને દસ દિવસ સુધી દાન આપવામાં આવ્યાં. દૂર દૂર દેશોથી આવેલા માંગણોને દાન આપવા માટે પણ એટલો જ સમય મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. અને ગરીબ, અનાથ તથા અપંગોને દાન આપવામાં એક મહિના જેટલો સમય ગયો હતો.

દાનનું પરિમાણ

'આ સમય સુધીમાં પાંચ વર્ષમાં એકઠો થયેલો ધનસંચય ખૂટી ગયો. રાજ્યમાં વ્યવસ્થા જાળવવા માટે તથા રાજ્યના રક્ષણ માટે જરૂરના હાથી, ઘોડા તથા લશ્કરી સરંજામ સિવાય કાંઈ જ પાછળ રહ્યું નહિ. એ ઉપરાંત રાજાએ ઘણી છૂટથી પોતાનાં ઝવેરાત તથા બીજી ચીજો, પોતાના પોષાક, માળાઓ, કુંડળો, કંકણો, પોંચીઓ, હારો, અને પ્રકાશિત શિરપેચ–આવી બધી વસ્તુઓ મોકળે હાથે આપી દીધાં. આમ પોતાની બધી વસ્તુઓનું દાન અપાઈ જતાં તેણે પોતાની બેનની પાસેથી એક સાધારણ વપરાયેલાં કપડાંની ભિક્ષા માગી અને તે પહેરીને તેણે "દસે દિશાના બુદ્ધ"ની પૂજા કરી અને પોતાનો ખજાનો ધર્મમાર્ગે દાનમાં અપાયો તેથી તેને ઘણો

આનંદ થયો.'

સામાન્ય દેખાવમાં એ જ સ્થાને હાલમાં પણ દર વર્ષે ભરાતા મોટા મેળાને મળતી એ વિચિત્ર સભા પછી ખતમ થઈ, અને ત્યાર પછી બીજા દસ દિવસના રોકાણ બાદ હ્યુએન્ત્સાંગને જવાની રજા આપવામાં આવી. રાજા હર્ષ તથા કુમાર રાજે પુષ્કળ સોનામહોરો તથા બીજી કિંમતી ચીજો તેના આગળ ધરી, પણ કુમારની બક્ષીસરૂપ રૂંવાટીવાળા એક ઝભ્ભા સિવાય તેણે તેમાંની એક પણ ચીજ લીધી નહિ. જોકે તે ધર્મગુરુએ તેના અંગત ઉપયોગી ચીજોમાંની એકે સ્વીકારવાની એકસરખી રીતે ના પાડી છતાં જમીનમાર્ગે ચીન જવાના પોતાના વિકટ પ્રવાસના જરૂરી ખર્ચનાં નાણાં લેવામાં તેને કાંઈ હીણપત લાગી નહિ. એક હાથી પર લદાયેલા દસ હજાર ચાંદીના તથા ત્રણ હજાર સોનાના સિક્કા આપીને તેના ખર્ચની ઉદાર જોગવાઈ કરી આપવામાં આવી. તેના રક્ષણ માટેના વળાવા ઘોડેસવાર રસાલાની સરદારી ઉધિત નામના રાજાને આપવામાં આવી અને એ યાત્રીને સહીસલામત રીતે રાજાની સરહદ સુધી પહોંચાડવાની જવાબદારી તેની પર મૂકવામાં આવી. આરામથી મુસાફરી કરતાં તથા થોડે થોડે અંતરે મુકામ કરતાં કરતાં એ રાજાએ પોતાને સોંપેલું કામ છએક માસમાં પૂરૂં કર્યું અને પંજાબના પૂર્વ ભાગમાં આવેલા જલંધર સુધી રાજઅતિથિને તેણે સહી સલામત રીતે પહોંચાડી આપ્યો. અહીં હ્યુએન્ત્સાંગ એક મહિનો રહ્યો. ત્યાંથી નવા વળાવા લશ્કર સાથે તેણે પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો અને કથાવટીએ મીઠાના પહાડનાં ખીણ કોતરોને ભેદી તેણે સિંધુ નદી પાર કરી અને પામીર વટાવીને ખોતાનમાંથી પસાર થઈને દૂર ચીનમાં આવેલા તેના વતનમાં તે ઈ.સ. ૬૪૫ની વસંત ઋતુમાં દાખલ થયો.

હ્યુએન્ત્સાંગનું ગમન

એ યાત્રી કાંઈ પોતાને વતન ખાલી હાથે પાછો ફર્યો નહોતો. અકસ્માત કે લૂંટને કારણે એક કરતાં વધારે પ્રસંગે નુકસાન ખમવા

તેનું મરણ

છતાં તે બુદ્ધના શરીરનાં ૧૫૦ જેટલાં અવશેષો સહીસલામત રીતે લાવવામાં સફળ થયો. તે ઉપરાંત તે ગુરુની સુખડ, ચાંદી તથા સોનાની કેટલીક પ્રતિમાઓ અને વીસ ઘોડાઓ પર લગભગ ૬૫૭થી ઓછાં જેટલાં છૂટાં હસ્તલેખી પુસ્તકો તે પોતાની જોડે લઇ જઇ શક્યો હતો. એની જિંદગીનો બાકી રહેલો ભાગ તેણે તે પુસ્તકોના તરજૂમામાં ગાળ્યો અને ૭૪ છૂટાં છૂટાં પુસ્તકોનો તરજૂમો પૂરો કર્યા બાદ તેણે પોતાની સાહિત્ય-કારકિર્દી ઇ.સ. ૬૬૧માં સમાપ્ત કરી. ત્યારપછી ત્રણ વર્ષ સુધી તે શાંતિ અને પ્રતિષ્ઠા ભોગવતો રહ્યો અને ત્યારબાદ કોઇપણ બૌદ્ધ પંડિતના કરતાં વિદ્યા અને ધર્મનિષ્ઠાની બાબતમાં ચઢિયાતી ખ્યાતિ પોતાની પાછળ મૂકી તેણે શાંતિથી આ દુનિયા છોડી.

હ્યુએન્ત્સાંગ તથા તેની જીવનકથા લખનાર એ બંને હર્ષ રાજાની છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી આપે છે. તેના માનવંતા અતિથિના ગમન

ઇ.સ. ૬૪૭ હર્ષનું મરણ

પછી થોડા જ સમયમાં ઇ. સ. ૬૪૬ના અંતમાં કે ઈ.સ. ૬૪૭ની શરૂઆતમાં તે મરણ પામ્યો.

તેના જીવન દરમિયાન તેણે ચીન સામ્રાજ્ય જોડે રાજકીય સંબંધ રાખ્યો હતો. ઈ.સ. ૬૪૧માં ચીનના સમ્રાટ પાસે તેણે મોકલેલો બ્રાહ્મણ

ચીન સાથેનો સંબંધ

રાજદૂત ઈ. સ. ૬૪૩માં ત્યાંથી પાછો ફર્યો. તેની જોડે રાજા હર્ષે મોકલેલા પત્રનો ઉત્તર લઈ આવેલું એક દૂતમંડળ હતું. એ દૂતમંડળ લાંબા સમય સુધી હિંદમાં રહ્યું અને ઇ.સ. ૬૪૫ સુધી તે ચીન પાછું નહોતું ફર્યું. બીજે વર્ષે પહેલા ગયેલા દૂતમંડળના મુખીના હાથ નીચે કામ કરતો અને તેનાથી બીજી સંખ્યાના વાંગ-હ્યુએન્ત્સીનને તેના સમ્રાટે એક નવા હિંદી દૂતમંડળના ઉપરી તરીકે ત્રીસ ઘોડેસવારના વળાવા લશ્કર સાથે હિંદ તરફ મોકલી આપ્યો. ઇ.સ. ૬૪૭ની શરૂઆતમાં કે ઇ.સ. ૬૪૬ના અંતમાં રાજા હર્ષ મરણ

પામ્યો અને તેની પાછળ કોઈ વારસ નહિ હોવાથી, તેની મજબૂત ભૂજા પાછી ખેંચાતાં આખો દેશ અવ્યવસ્થામાં ડૂબ્યો. તે સમયે પડેલા દુકાળથી એ ગેરવ્યવસ્થામાં વળી ઓર વધારો થયો.

સ્વર્ગસ્થ રાજાનો અર્જુન કે અર્જુનાશ્વ નામનો એક મંત્રી ગાદી બથાવી પડયો અને જંગલીઓના લશ્કર સાથે એ ચીની દૂતમંડળની સાથે લઢવા ગયો. એ મંડળના વળાવા ઘોડેસવારોને કતલ કરવામાં કે કેદ કરવામાં આવ્યા અને તેમની તમામ મિલ્કત જેમાં હિંદી રાજાઓએ આપેલી ચીજોનો પણ સમાવેશ થતો હતો તે બધી લૂંટી લેવામાં આવી; પણ વાંગહ્યુએન્ત્સી તથા તેનો સહકારી એ બંને દૂતો રતોવાઇ નેપાળમાં નાસી જવા ભાગ્યશાળી થયા.

ચીની દૂતોએ એ સત્તા બથાવી પાડનારને આપેલી હાર

ચીનની રાજકુંવરીને પરણેલો પ્રખ્યાત શ્રોનત્સાન ગંપો તે વખતે તિબેટમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે એ નાસેલ દૂતોની વહારે ધાયો. તેણે તેમને ૧૨૦૦ ચુનંદા સિપાઇ પૂરા પાડયા અને તે સિપાઇઓની સહાયમાં નેપાલના સાત હજાર ઘોડેસવાર મૂકી આપ્યા, કારણકે નેપાલ તે વખતે તિબેટને તાબે હતું. આ નાના લશ્કર સાથે વાંગહ્યુએન્ત્સી હિંદના મેદાનમાં ઊતરી આવ્યો અને ત્રણ દિવસના ઘેરા પછી નિકટના મુખ્ય શહેરને હુમલો કરી હાથ કરવામાં તે સફળ થયો. એ શહેરનું રક્ષણ કરનારા લશ્કરમાંના ત્રણ હજાર સિપાઇઓને ગરદન મારવામાં આવ્યા અને દસ હજારને પાસેની નદીમાં—ઘણું કરીને બાગમતીમાં ડૂબાડી દેવામાં આવ્યા. અર્જુન નાસી ગયો, પણ નવું લશ્કર ઊભું કરી ફરીથી સામો થયો. ફરીથી તેની બહુ વિનાશભરી હાર થઇ અને તે પોતે કેદ પકડાયો. વિજેતાએ તુરત જ હજાર કેદીઓને ગરદન માર્યા અને પછીથી થયેલા યુદ્ધમાં આખા રાજકુટુંબને કેદ કર્યું અને ત્રીસ હજારથી વધારે ઘોડા અને ઢોર તેને હાથ આવ્યાં. આ ચઢાઇ દરમિયાન ૫૮૦ કોટવાળાં ગામ તેને તાબે થયાં અને થોડાં જ

વર્ષ પહેલાં હર્ષના સમારંભોમાં હાજરી આપનાર પૂર્વ હિંદના રાજા કુમારે વિજેતાના લશ્કરના ઉપયોગ માટે પુષ્કળ ઢોર અને યુદ્ધસામગ્રી મોકલી આપ્યાં. વાંગહ્યુએન્ત્સી હર્ષના રાજ્યને ઉથાવી પાડનારને કેદી તરીકે ચીન લઇ ગયો અને તેની આ સેવા માટે તેને યોગ્ય બઢતી મળી. પછીથી ઇ.સ. ૬૫૦માં જ્યારે બાદશાહ ટાઇટ્સુંગ મરી ગયો અને તેનો રોજો બાંધવામાં આવ્યો ત્યારે તે રોજાના મુખદ્વાર આગળનો રસ્તો બાવલાંથી શણગારવામાં આવ્યો. તે બાવલાંઓમાં તિબેટના રાજા સ્રોંગત્સાન ગંપો અને અર્જુનનાં (?) બાવલાં પણ હતાં. થોડોક સમય તિર્હુટ તિબેટને તાબે રહ્યું હોય એમ દેખાય છે. તે સમયે તિબેટ ચીનાઇ સામ્રાજ્યની સામે થાય એવું બળવાન રાજ્ય હતું. આ પ્રમાણે આ આડકથા પૂરી થાય છે. પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને ઘણાં વર્ષોથી જાણીતી હોવા છતાં હિંદનો ઇતિહાસ લખનારની નજર બહાર એ અત્યારસુધી રહી ગયેલી છે.

વાંગ હ્યુએન્ત્સીની ત્રીજી મુલાકાત

ઈ.સ. ૬૫૭માં બૌદ્ધ તીર્થસ્થાનોએ વાઘા ચઢાવવા, ચીનના શાહના હુકમથી હિંદમાં મોકલાયાથી વાંગહ્યુએન્ત્સીએ પોતાનાં પરાક્રમોની રંગભૂમિરૂપ દેશની ફરી મુલાકાત લીધી. લ્હાસાને રસ્તે નેપાલમાં થઇ તે હિંદમાં દાખલ થયો. એ વાટ તે સમયે ખુલ્લી હતી અને ઘણા બૌદ્ધ યાત્રીઓ તેનો ઉપયોગ કરતા હતા. વૈશાલિ, બૌદ્ધગયા તથા બીજાં પવિત્ર સ્થળોની જાત્રા કરી હિંદુકુશ તથા પામિર રસ્તે ઉત્તર અફઘાનિસ્તાન અથવા કપિસામાં થઇ તે પોતાને વતન પાછો ફર્યો.

સાતમા સૈકામાં કાશ્મીર

સાતમા સૈકામાં હર્ષના તાબા નીચેના મુલકની મર્યાદા બહાર આવેલા હિંદના પ્રદેશોની રાજકીય વ્યવસ્થાની બાબતમા હ્યુએન્ત્સાંગની ટીકાઓથી બહુ સારો પ્રકાશ પડે છે. ઉત્તરમાં કાશ્મીર એક આગળ પડતું રાજ્ય થયું હતું અને તેણે તક્ષિલા તથા મીઠાના પહાડના (સિંહપુર) પ્રદેશ તેમજ નીચલા ટેકરીઆળ પ્રદેશમાંનાં

નાનાં નાનાં રાજ્યોને પોતાના તાબા નીચે આણી આશ્રિત રાજ્યો બનાવ્યાં હતાં.

સિંધુ તથા બિઆસ વચ્ચેનો પંજાબનો મોટો ભાગ એ યાત્રી જેને ટસેહકીઆ અથવા ચેહકા કહે છે તે પ્રદેશમાં આવી જતો હતો.

પંજાબ

જુલમગાર મિહિરગુલ પોતાનો દરબાર ભરતો હતો તે સાકલ (શિયાલકોટ) પાસેનું એક નગર જેનું નામ આપવામાં આવેલું નથી તે એ પ્રદેશની રાજ્યધાની હતું. સૂર્યદેવની ભક્તિનો જ્યાં બહુ પ્રચાર હતો તે મુલતાનનો પ્રાંત અને તેની ઈશાને આવેલો પો-ફા-ટો નામનો પ્રદેશ જે ઘણુંકરીને જમુ હશે તે એ રાજ્યના તાબાના પ્રાંત હતા.

સિંધ શુદ્ર વર્ણના એક બૌદ્ધ રાજાના અમલ નીચે હોવા માટે તથા તે દેશ મોટી સંખ્યામાં બૌદ્ધ સાધુઓને પોષતો હતો તે બે વાત

સિંધ

માટે જાણીતો હતો. એ સાધુઓની સંખ્યા દસ હજારની અડસટવામાં આવતી હતી. તે સાધુ-સંખ્યા આટલી બધી મોટી હતી પણ સંખ્યાના પ્રમાણમાં તેમની પ્રત બહુ ઊંચી નહોતી. એ દસ હજારમાંના મોટા ભાગના સાધુઓ આળસુ, દરિદ્રી તથા ભોગવિલાસ અને વ્યભિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા હોવાથી તિરસ્કાર પામેલા હતા. સિંધનો મુખ-પ્રદેશ જેને યાત્રી 'ઓટિએનપોચિલો' એવું નામ આપે છે તે સિંધના રાજ્યનો એક પ્રાંત હતો.

બીજાં સાધનો પરથી આપણને ખબર મળે છે કે તે દિવસોમાં સિંધનું રાજ્ય સમૃદ્ધ અને બળવાન હતું અને હાલના કરતાં વધારે

પાટનગર અલોર

વસ્તીવાળું અને ફળદ્રુપ હતું અને બલુચિસ્તાન તેના તાબાનું રાજ્ય હતું. મીઠાના પહાડોની નજીકથી માંડી દરિયા સુધીનો સિંધુની ખીણનો આખો પ્રદેશ તેમાં સમાઇ જતો હતો અને હુએન્ત્સાંગ જેને 'સિન્ટુ' કહે છે તે હકા અથવા વાહિન્દા નામની 'લુપ્ત નદી'થી ખાસ હિંદના

પ્રદેશથી છૂટો પડતો હતો. તેની રાજ્યધાની અરોર કે અલોર હતું. તેને એ યાત્રી પિશન-પો-પુ-લોનું નામ આપે છે તે હકા નદીના પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલું મોટું કિલ્લેબંધી નગર હતું. તેનાં ખંડિયેર સખ્ખર જિલ્લામાં રોહરીથી અગ્નિખૂણે પાંચ માઇલ પર ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૭°,૩૯' અને પૂર્વ રેખાંશ ૬૮°,૫૯' પર હજુ જોઇ શકાય છે. અદ્ભુત રસભરી લોકકથાનુસાર ઈ. સ. ૮૦૦ના અરસામાં એક વ્યભિચારી રાજાના પંજામાંથી એક રૂપવતી બાળાને બચાવવા સૈફ–ઉલ–મુલુક નામના કોઈ વેપારીએ નદીનો માર્ગ પલટી નાખ્યો તેથી એ નગરનો નાશ થયો કહેવાય છે.

સિંધના રાજાઓ

ઉજ્જેન તથા મધ્ય હિંદનાં બીજાં રાજ્યો વધારે ઓછા પ્રમાણમાં હર્ષની સત્તા નીચે હોવાં જોઇએ. તેના રાજાઓ બ્રાહ્મણ વર્ણના હતા. ઉજ્જેનનો પ્રદેશ બહુ ગીચ વસ્તી-વાળો હતો અને તેમાં બૌદ્ધોની સંખ્યા નહિ જેવી હતી. તેમના ઘણાખરા મઠ પડી ભાંગેલી હાલતમાં હતા. માત્ર ત્રણ કે ચાર ચાલુ હતા અને તેમાં વસતા સાધુ-ઓની સંખ્યા આશરે ત્રણસો જેટલી હતી. અશોકની પ્રણાલીથી પાવન બનેલો તથા જેમાં સાંચીનાં ભવ્ય મકાનોનો સમાવેશ થતો હતો તે બૌદ્ધ સંપ્રદાય આ પ્રદેશમાં આટલો વહેલો પડી ભાંગ્યો એ બહુ કૌતુક ઉપજાવે એવી વાત છે અને હાલ એની સમજૂતિ આપવા જેવી સ્થિતિમાં આપણે નથી.

કામરૂપ

હર્ષના સમારંભોમાં બહુ આગળ પડતો ભાગ લેનાર કામરૂપનો રાજા ભાસ્કરવર્મા અથવા કુમારરાજ પણ સવર્ણ બ્રાહ્મણ તરીકે અને બુદ્ધમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર તરીકે વર્ણવાયો છે, જો કે તે બધા ધર્મના વિદ્વાનો પ્રત્યે સદ્વૃત્તિ ધરાવતો હતો. ઉત્તર હિંદના સમ્રાટને તે એટલે અંશે આધીન હતો કે તે હર્ષની આજ્ઞાની અવગણના કરી શકે એમ નહોતો.

નવસો વર્ષ પહેલાં જે કલિંગની જીતને કારણે અશોકને એટલો બધો તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ થયો હતો તે વસ્તી વગરનો જ થઇ ગયો હતો અને તેની પર બધે જંગલ ઊગી ગયાં હતાં.

કલિંગ

એ યાત્રી તાદ્દશ ચિત્ર ખડું કરી દેતી ભાષામાં ટીકા કરે છે કે 'જૂના વખતમાં કલિંગમાં બહુ ગીચ વસ્તી હતી. લોકોના ખભા એક એક જોડે ઘસાતા અને તેમના રથના ચક્રની ધરીઓ સામસામી ઘસાતી અને જ્યારે તેઓ તેમના હાથની બાંયો ઊંચી કરતા ત્યારે તો જાણે એક તંબૂ તણાઈ રહેતો હતો. પ્રણાલીકથા એમ સમજાવવા માગે છે કે કોઈ રૂઠેલા સાધુના શાપને કારણે એ દેશની આવી વિપરિત દશા થઈ.

કાસ્મીર, નેપાલ તથા દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં આવેલાં બીજાં રાજ્યોના હર્ષે આપેલા અહેવાલની નોંધ યોગ્ય સમયે આગલાં પ્રકરણોમાં લેવામાં આવશે.

બીજાં રાજ્યો

હિંદમાં એકતાનાં વિરોધી જે બળો ગમે ત્યારે પ્રસંગ મળતાં ફાટી ઊઠવા તૈયાર જ હોય છે તેને કાબૂમાં રાખનાર બંધનો હર્ષના મરણથી તૂટી ગયાં. પરિણામે તે બળો તેમનાં કુદરતી પરિણામ લાવવા માટે છૂટાં થયાં અને હમેશાં બદલાતી હદોવાળાં તથા પરસ્પર સતત ઝઘડયાં કરતાં નાનાં નાનાં રાજ્યોનો શંભુમેળો હિંદમાં ઊભો થયો. ઇ.સ. પૂર્વના ચોથા સૈકામાં યુરોપીયનોના પ્રથમ સંસર્ગમાં હિંદ આવ્યું ત્યારે તે આવું હતું. અને હિંદના રાજકીય શરીરના પરસ્પર પ્રત્યાકર્ષણ કરતા ઘટકોને તેમનાં સ્વચ્છંદ ભ્રમણો છોડી કાબૂમાં રાખનાર શ્રેષ્ઠ બળની પકડને વશ વર્તવાની ફરજ પાડનાર કોઈ પ્રબળ મધ્યસ્થ સત્તા ઊભી થાય એવા પ્રમાણમાં ટૂંકા સમયાંતરો બાદ કરતાં, તે હમેશાં એવું જ રહ્યું છે.

હર્ષના મરણની અસર

હુનોનાં આક્રમણોથી એટલું બધું તો દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું કે હર્ષની પથ્ય આપખુદી તેના એક જરૂરી ઈલાજ રૂપ સ્વીકારાઈ

હિંદની હમેશની સામાન્ય સ્થિતિ

હતી. તે મરી ગયો ત્યારે એ ઝનુની જંગલી પરદેશીઓએ કરેલા ઘા ઘણા લાંબા સમયથી રૂઝાઈ ગયા હતા અને બહારના હુમલાઓથી દેશનો છૂટકારો થયો હતો તે કારણે એવાં સંકટમાંથી બચાવનારની જરૂરીઆતનું ભાન લોકોને વીસારે પડ્યું હતું. પરિણામે હિંદ તુરત જ તેની હમેશની અવ્યવસ્થિત અને કોઇ કોઇનું સ્વામી નહિ એવી સર્વ સ્વાતંત્ર્યની સ્થિતિમાં જઈ પડ્યું હતું.

પાંચ સૈકા સુધી પરદેશી આક્રમણોથી ઉગારો

આઠમા સૈકા દરમિયાન સિંધ અને ગૂજરાતમાં આરબોના સ્થાનિક હુમલા બાદ કરતાં, ઇ.સ. ૫૨૮માં મિહિરગુલની હાર થઈ ત્યારથી અગીઆરમા સૈકાની શરૂઆતમાં મહમદ ગીજનીની ચઢાઇઓ થઇ ત્યાં સુધીનાં પાંચસો વર્ષ સુધી હિંદનો અંદરનો મધ્યસ્થ ભાગ ગંભીર પ્રકારનાં પરદેશી આક્રમણોથી મુક્ત રહ્યો હતો અને તેની પોતાની રીતે પોતાનું ભાગ્ય સર્જવા છૂટો હતો.

રાજ્યપ્રકરણ, સાહિત્ય અને ધર્મ

રાજ્યપ્રકરણી સંસ્થાઓમાં કાંઇ વ્યવસ્થિત વિકાસ થયો નહિ. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, અશોક અને તેનાથી ઓછા પ્રમાણમાં ગુપ્ત રાજાઓ અને કનોજના હર્ષે કર્યું હતું તેમ હિંદના રાજકીય શરીરના વિસંવાદી અંગોને એકસૂત્રમાં લાવવાની શક્તિ ધરાવનાર પ્રભાવશાળી શક્તિવાળો કોઇ નવો સમ્રાટ્ ઊભો થયો નહિ. ઉત્તર હિંદના રાજાધિરાજ પદને લગભગ મળતું પદ કનોજના મિહિરભોજે (ઇ.સ. ૮૪૦થી૯૦) મેળવ્યું હતું પણ કમભાગ્યે તેના ચરિત્ર કે રાજ્યવહીવટની આપણને નહિ જેવી જ માહિતી છે. મુસલમાનોના હુમલાનું ભારે દબાણ પણ અસંખ્ય નાનાં નાનાં હિંદુ રાજ્યોમાં એકતા લાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યું અને તેથી કડક ધર્માંધપણાની ગાંઠથી એકતંત્રમાં બંધાયેલાં આરબ, તુર્ક અને અફઘાનોનાં ઝનુની ટોળાંનાં તે રાજ્યો

એક પછી એક બહુ સહેલા શિકાર બની ગયાં. ઘણા સ્થાનિક રાજાઓના દરબારમાં સાહિત્યને ઉદાર આશ્રય મળતો હતો તથા તેની બહુ સક્રિય ખેડ થતી હતી, છતાં એકંદરે કાલિદાસના સમયમાં તે જે સપાટીએ પહોંચ્યું હતું તેનાથી તે બહુ નીચું ઊતરી ગયું હતું. ગણિત, જ્યોતિષ કે વિજ્ઞાનની બીજી કોઈ પણ શાખામાં બહુ જ થોડી અથવા નહિ જેવી જ પ્રગતિ થઈ હતી. બૌદ્ધ ધર્મના ક્રમેક્રમે થયેલા લોપથી ધર્મને ભારે હાનિ થઇ. એ બૌદ્ધ ધર્મ બહુ જ ધીમા અને નજરે ન ચઢે એવા ફેરફારોથી જુદાજુદા હિંદુ પંથોમાં ભળી ગયો. માત્ર મગધમાં અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં ગૌતમનો ધર્મ નવાં રૂપાંતરો ધારણ કરી ચાર સૈકા સુધી પ્રબળ અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યો અને તેમ થવામાં ધર્મપાલ અને પાલવંશના તેના વંશજોનો ટેકો કારણરૂપ હતો.

લલિતકળા

શિલ્પકળા ઘણાખરા ભાગોમાં હિંદુ દેવતાઓની સેવામાં અને પાલોના મુલકોમાં રૂપાંતર પામેલા બૌદ્ધ ધર્મની સેવામાં કામે લગાડવામાં આવતી હતી, અને ઘણા કળાવંતોના સંપ્રદાયોએ જુદીજુદી શૈલીઓમાં તેની ખૂબ અભિવૃદ્ધિ સાધી હતી. એ મધ્યકાલીન અને બહોળા પ્રમાણમાં ખીલેલી શિલ્પકળાના કળામૂલ્યની આંકણી ઘણા તીવ્ર વિવાદનો વિષય બની છે. તેના પ્રશંસકો તેમાં હિંદુ પ્રતિભાની સિદ્ધિની પરાકાષ્ઠા જુએ છે, જ્યારે તેના વિરોધી ચર્ચકો તેની અંદર સંયમની ખામી તથા બેડોળ વિચિત્રતામાં સરી પડવાની તેના વલણથી કંટાળો અને સૂગનો ભાવ અનુભવે છે. કમનસીબે, મધ્યકાળનાં ચિત્રકામો તો સદંતર નાશ પામેલાં છે અને તેથી ચિત્રકળાની પ્રગતિ થઈ હતી કે તે પાછી પડી હતી તેનો નિર્ણય કરવો અશક્ય થઈ પડે છે. સિક્કા પાડવાની કળા તો એવી નિશ્ચયાત્મક રીતે પડી ભાંગી હતી કે કળાની દૃષ્ટિએ નોંધાય એવો એક પણ મધ્યકાલીન સિક્કો મોજૂદ નથી.

સ્થાપત્યનું વિધાન ભવ્ય પ્રમાણમાં થતું હતું. જોકે તે સમયમાં ઊભાં કરેલાં અસંખ્ય મકાનોમાંનાં ઘણાંખરાં મુસલમાન અમલના

સ્થાપત્ય સૈકાઓ દરમિયાન મોટે ભાગે નાશ પામ્યાં છે; છતાં જે કાંઈ થોડો અંશ એ વિનાશમાંથી બચવા પામ્યો છે તે એ સિદ્ધ કરવા પૂરતો છે કે હિંદુ સ્થાપત્યસ્વામીઓ ભવ્ય કલ્પનાથી નવા નમૂનાનું સર્જન કરી શકતા એટલું જ નહિ, પણ એ સર્જન નમૂનાને ખૂબ વિગતો પૂરી મૂર્તિમંત કરવાની શક્તિ ધરાવતા હતા. તેમની આ શક્તિ માટે માન થયા વગર રહેતું નથી, પણ સાથેસાથે તેનાં અતિશય શણગારથી વિરોધી અને શત્રુવટભરી ચર્ચાને સ્થાન મળે છે.

હવે પછીનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં પોતાને જેમ ફાવેતેમ વર્તવા સ્વતંત્ર એવાં હિંદનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોના કેટલાક સૈકાના ગૂંચવણ-

નાનાં રાજ્યો ભર્યા ઇતિહાસનાં મોટાં મોટાં અને આંખે ચઢે એવાં લક્ષણોની રૂપરેખા આપવાનો યત્ન કરવામાં આવશે. એથી કોઈ સર્વોપરી સત્તાના કાબૂથી મુક્ત થતાં હિંદ હમેશાં કેવું હોય છે અને તેની સરહદનું હાલ જે ભલી સરકાર રક્ષણ કરે છે તેની સત્તા પાછી ખેંચી લેવામાં આવે તો તે પાછું કેવું થઈ જાય તેનો ખ્યાલ વાંચનારને મળશે.

સાતમા સૈકાની સાલવારી

ઇ. સ.	બનાવ
૬૦૦	ચીની યાત્રી હુએન્ત્સાંગનો જન્મ.
આશરે ૬૦૦	શશાંકે બૌદ્ધધર્મીઓ પર જુલમ કર્યો.
૬૦૫	થાણેશ્વરનો રાજા રાજ્યવર્ધન ગાદીએ બેઠો.
૬૦૬	થાણેશ્વરનો રાજા હર્ષ ગાદીએ બેઠો.
૬૦૬–૧૨	હર્ષે ઉત્તર હિંદની જીત કરી.
૬૦૮	ચાલુક્ય રાજા પુલકેસી બીજો ગાદીએ બેઠો.
૬૦૯	ચાલુક્ય રાજા પુલકેસી બીજા નો રાજ્યાભિષેક.
ઑક્ટોબર ૬૧૨	હર્ષનો રાજ્યાભિષેક; ઇ.સ. ૬૦૬થી માંડી તેના સંવ-

	તની શરૂઆત.
૬૧૫	કુબ્જ વિષ્ણુવર્ધન (વિષ્ણુસિદ્ધિ) વેંગીનો સરસુબો.
૬૧૮	ચીનનો ટાંગવંશનો પહેલો સમ્રાટ કાઓટસુ ગાદીએ બેઠો.
૬૧૯-૨૦	શશાંકનો ગંજામનો શિલાલેખ.
આશરે ૬૨૦	ચાલુક્ય રાજા પુલકેસી બીજાને હાથે હર્ષની હાર.
૬૨૨	મુસલમાની હિજરી સંવત.
૬૨૭	ચીની સમ્રાટ ટાઈટ્સુંગ ગાદીએ બેઠો.
૬૨૮-૯	હર્ષનો વાંસખેડાનો શિલાલેખ.
૬૨૯	હ્યુએન્ત્સાંગે તેની યાત્રા શરૂ કરી.
૬૨૯	તિબેટનો રાજા સ્રોંગ્ત્સાન ગંપો ગાદીએ બેઠો.
૬૩૦-૧	હર્ષનો મધુવનનો શિલાલેખ.
આશરે ૬૩૫	હર્ષે વલ્લભી જીત્યું.
	ખ્રીસ્તિઓનો નેસ્ટરપંથ અલોપેને ચીનમાં દાખલ કર્યો.
૬૩૬	
૬૪૧	હર્ષે ચીનમાં દૂત મંડળ મોકલ્યું. તિબેટનો રાજા સ્રોંગ્ત્સાન ગંપોનું ચીનની કુમારી વેનચેંગ જોડે લગ્ન થયું. નહાવેંદ આગળ સસાનીયન રાજા યઝ્ઞગિર્દને આરબોએ હાર આપી. આરબોએ મિસર જીતી લીધું.
૬૪૨	ચાલુક્ય રાજા પુલકેસી બીજો મરણ પામ્યો.
૬૪૩	હર્ષની ગંજામ પર ચઢાઈ. હ્યુએન્ત્સાંગ જોડે તેનો મેલાપ. લિઆઇપિઆઓ અને વાંગહ્યુએન્ટસીની સરદારી નીચે આવેલું ચીની દૂતમંડળ. કનોજ તથા પ્રયાગ આગળના હર્ષનાં ધર્મસત્રો. હ્યુએન્ત્સાંગ પાછો ચીન જવા નીકળ્યો.
૬૪૫	હ્યુએન્ત્સાંગ હુન પહોંચ્યો
૬૪૬	વાંગહ્યુએન્ટસીને બીજા દૂતમંડળ સાથે મોકલવામાં આવ્યો.
૬૪૭	હર્ષનું મરણ.
૬૪૭-૮	અર્જુનનું (?) રાજ્યસત્તાનું બથાવી પડવું, અને ચીની તિબેટ અને નેપાલી લશ્કરને હાથે તેની હાર હ્યુએન્ત્સાંગના 'પ્રવાસ'ની પ્રસિદ્ધિ.
૬૪૯	ચીનના સમ્રાટ ટાઈટ્સુંગનું મરણ કાઓટસુંગ ગાદીએ બેઠો.

૬૫૭	વાંગહ્યુએન્ટસીનું ત્રીજું દૂતમંડળ.
૬૬૧-૫	ચીનાઈ રાજ્યનો વધારેમાં વધારે વિસ્તાર.
૬૬૪	હ્યુએન્ત્સાંગનું મરણ.
૬૭૦	તિબેટીઓને હાથે ચીનાઓએ ખાધેલી હાર.
૬૭૨	ચીનીયાત્રી ઈટ્સિંગે તેનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો.
૬૭૫-૮૫	ઈટ્સિંગ નાલંદામાં રહ્યો.
૬૯૧	ઈટ્સિંગે તેની 'નોંધ' રચી.
૬૯૫	ઈટ્સિંગ ચીન પાછો ફર્યો.
આશરે ૬૯૮	તિબેટના રાજા સ્રોંગટ્સાન ગંપોનું મરણ.

પ્રકરણ ૧૪ મું

ઉત્તર હિંદનાં મધ્યયુગીન રાજ્યો
ઈ.સ. ૬૪૭ થી ૧૨૦૦

૧

ચીન તથા તિબેટ સાથે સંબંધ

પોતાના સામ્રાજ્યની દૂર દૂરની સરહદપર આવેલા પ્રાંતો પર પોતાનો કાબૂ રાખવાની બાબતમાં ચીન બહુ ચીવટ રાખે છે. હાલમાં મુસલમાનો પાસેથી કાશગરીઆ અને યુનાન અને રશિયનો પાસેથી કુલજા પાછું મેળવી ચીને એ વાતનાં દૃષ્ટાંત પૂરાં પાડ્યાં છે. સાતમા અને આઠમા સૈકાનો ચીનનો ઇતિહાસ ચીની પ્રજાનાં એ લક્ષણનાં ઘણાં દૃષ્ટાંત રજુ કરે છે. હિંદના ઉત્તર મોખરા પર આવેલા દેશોમાં પોતાની લાગવગ વધારવાના અથવા તેમની પર આધિપત્ય સ્થાપવા માટે ઘણા મક્કમ પ્રયાસો કરતું ચીન આપણી આગળ રજુ થાય છે.

હિંદના ઉત્તર મોખરા પર ચીનનો પ્રભાવ

છઠ્ઠા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમાં 'પશ્ચિમ દેશો'માં ચીનની સત્તાનો લોપ થયો હતો અને એપ્થેલાઈટ અથવા સફેદ હુનો એક વિશાળ સામ્રાજ્ય પર રાજ્ય કરી રહ્યા હતા. એ સામ્રાજ્યમાં કાશગરીઆ અથવા ચીની લેખકોનું "ચાર દૂર્ગસેના," કાશ્મીર, ગાંધાર અને પેશાવર પાસેના પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો હતો.

ઇ.સ. ૫૦૨-૫૬ એપ્થેલાઈટ રાજ્ય

આશરે ઇ.સ. ૫૬૫ના અરસામાં (ઇ.સ. ૫૬૩ અને ૫૬૭ની વચ્ચે) એપ્થેલાઈટ રાજ્ય પશ્ચિમના તુર્ક અને ઇરાનીઓના હાથમાં પસાર થયું; પણ ઑક્ષસ નદીની દક્ષિણે આવેલા પ્રાંતોમાં ઇરાનની સત્તા થોડા સમયમાં જ શિથિલ થઈ ગઈ અને છેક સિંધુ નદી

ઇ.સ. ૫૬૫ પાશ્ચાત્ય તુર્કોનું રાજ્ય

સુધીના એપ્થેલાઇટના મુલકના તુર્કો વારસ થયા. આથી ઇ.સ. ૬૩૦માં હ્યુએન્ત્સાંગ હિંદુસ્તાન આવવા નીકળ્યો હતો ત્યારે પશ્ચિમ તુર્કોના ઉપરી કાઝન, ટૅાગ–શી–હુ એ પરવાનો આપી તેની સલામતીની ખાતરી આપી હતી. એ પરવાનાથી કપિસા સુધીના તેના રક્ષણનો પાકો બંદોબસ્ત થયો હતો.

એજ વર્ષમાં એ યાત્રીના પ્રબળ રક્ષકનું ખૂન કરવામાં આવ્યું અને ટંગ વંશના બીજા રાજા સમ્રાટ્ ટાઇટ્સુંગની દોરવણી નીચે ચીનાઓએ ઉત્તર કે પૂર્વના તુર્કોને એવી તો નિર્ણયાત્મક હાર આપી કે પરાજય પામેલા તુર્કો તે સમયથી માંડી પચાસ વર્ષ સુધી ચીનના ગુલામ થઈ રહ્યા.

ઈ.સ. ૬૩૦ ઉત્તરના તુર્કોને ચીનાઓએ આપેલી હાર

ઉત્તર, તુર્કોના ભયથી મુક્ત થતાં ચીનાઓ તેમની પશ્ચિમે, આવેલા સંઘોને પોતાનો હાથ બતાવવા શક્તિમાન થયા અને ૬૪૦ થી ૪૮ સુધીમાં તેઓ તુર્ફાન, કારાશહર અને કુચામાં વસવાટ કરવામાં સફળ થયા અને તેમ કરી તેમણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના સંબંધનો ઉત્તર માર્ગ કબજે કર્યો.

ઈ.સ. ૬૪૦-૮ ચીનાઓએ કરેલી કુચની જીત

ઇ.સ. ૬૩૯માં લ્હાસાની સ્થાપના કરનાર પ્રખ્યાત રાજા સ્રોંગત્સાન ગંપોના અમલ નીચે તિબેટ હતું. એ રાજાએ પોતાના દેશમાં બૌદ્ધ ધર્મ દાખલ કર્યો અને હિંદી પંડિતોની મદદથી તિબેટી મૂળાક્ષરોની યોજના કરી. નાની વયમાં જ નેપાલના રાજાની ભૃકુટિ નામની રાજકન્યા જોડે એનું લગ્ન થયું અને બે વર્ષ પછી ઇ.સ. ૬૪૧માં પોતાની અનેકવિધ જીતોને પ્રતાપે, ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓને અંતે ચીનના સમ્રાટ ટાઇટ્-સુંગની પુત્રી રાજકુમારી વેંનચેંગની જોડે લગ્ન કરવામાં તે સફળ થયો. પોતે ચુસ્ત બૌદ્ધ હોવાથી આ બે યુવાન રાજકન્યાઓએ તેમના યુવાન પતિને પોતાના

તિબેટ જોડે મિત્રાચારી ભર્યો સંબંધ

ધર્મમાં પલટાવ્યો અને તેમ કરી તિબેટના ઇતિહાસના ક્રમને નવે ચીલે ચઢાવ્યો. પોતાના આશ્રયદાતાના ગુણની કદર કરવામાં સંઘ પણ પાછો ન પડ્યો. બુદ્ધના અવતાર તરીકે તેમણે એ રાજાને જગના તારણહાર અવલોકિતેશ્વર તરીકે દેવતા પદ આપેલું છે, અને તેની નેપાલી પત્ની "લીલાતારા" તરીકે અને ચીનીકુમારી "સફેદતારા" તરીકે અતિ આદરપાત્ર ગણાયેલ છે. સ્રોંગટ્સાનગંપો જીવ્યો ત્યાં સુધી ચીન અને તિબેટ વચ્ચે બહુ મૈત્રીભર્યો સંબંધ ટકી રહ્યો. ઘણાખરા પ્રમાણભૂત લેખકોના મતાનુસાર આશરે ઈ.સ. ૬૯૮માં કે તેની આસપાસમાં તેનું મરણ થયું જણાય છે, પણ કદાચ તે તે કરતાં પણ કેટલાંક વર્ષ વહેલું થયું હોય. આને પરિણામે હર્ષના દરબારમાં ઇ.સ. ૬૪૩-૫ના વર્ષોમાં જતા રાજદૂતો તિબેટ અને તેના આશ્રિતરાજ્ય નેપાલ એ બંને મિત્ર રાજ્યોમાંથી પસાર થવા શક્તિમાન થયા હતા. આ બંને રાજ્યોએ હર્ષના મરણ પછી સંકટમાં સપડાઈ પડેલા વાંગહ્યુએન્ટ્સીને છોડવવા ખુશીથી લશ્કરો મોકલી આપ્યાં હતાં.

સમ્રાટ ટાઈટ્-સુંગે તુર્કોને વશ કરવાનું શરૂ કરેલું કાર્ય તેના પછી આવેલા કાઓટ-સુંગે (૬૪૯-૮૩) ચાલુ રાખ્યું અને ઇ.સ. ૬૫૯ના અરસામાં ચીન પશ્ચિમના તુર્કોના તમામ મુલકોનું નામનું સ્વામીત્વ મેળવી રહ્યું અને આખરે એ બધો મુલક ખાલસા કરી વિધિસર ચીનાઈ રાજ્યમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યો. ઇ.સ. ૬૬૧-૫ સુધીમાં ચીન પહેલાં કદી નહિ એવા પ્રતિષ્ઠિતપદે પહોંચ્યું હતું અને તે સમયે જે યશશિખરે તે પહોંચ્યું હતું તેવું ઉચ્ચપદ ફરીથી કદી તેને મળી શક્યું નથી. કપિસા એ ચીની સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત હતું અને બાદશાહના રસાલામાં ઉદયાનના અથવા સુવાટની ખીણના તેમજ ઇરાનથી કોરીઆ સુધીના તમામ દેશોના એલચીઓનો સમાવેશ થતો હતો.

ઇ.સ. ૬૫૯-૬૧ પશ્ચિમના તુર્કોના રાજ્યોનો ચીને કબજો મેળવ્યો

પણ ચીનાઈ સામ્રાજ્યનો આ ભવ્ય વિસ્તાર બહુ ઝાઝો સમય ટક્યો નહિ. ઇ.સ. ૬૭૦માં તિબેટીઓએ આપેલી ભયંકર હારને પરિણામે ચીન પાસેથી કાશગરીઆ અથવા "ચાર દુર્ગસેના"નો મુલક પડાવી લેવામાં આવ્યો અને તે ઇ.સ. ૬૯૨ સુધી વિજેતાઓના હાથમાં રહ્યો. ત્યારબાદ ચીનાઓએ તેનો કબજો પાછો મેળવ્યો.

ઇ.સ. ૬૭૦-તિબેટીઓએ કાશગરીઆમાં કરેલો વસવાટ

ઇ.સ. ૬૩૦ની હારથી છિન્નભિન્ન થયેલી સત્તા ઇ.સ. ૬૮૨થી ૬૯૧ની વચ્ચેના અરસામાં પશ્ચિમના તુર્કોએ મોટે ભાગે પાછી મેળવી એટલું જ નહિ પણ પશ્ચિમના સંઘો પર તેઓ કાંઈક કાબુ ધરાવતા પણ થયા; પણ આપસ આપસના કજીઆ મધ્ય એશિયાની પ્રજાઓના શાપરૂપ હતા, અને તેમની રાષ્ટ્રીય ત્રુટિનો લાભ લેતાં ચીનને સારીરીતે આવડતું હતું. જુદીજુદી જાતિઓના ઝઘડાઓમાં તેઓ વચ્ચે પડ્યા. ઉઇગર તથા કાર્લુકના ટેકાથી તેઓ એવા તો અસરકારક રીતે સફળ થયા કે ૭૪૪માં તુર્કી મુલકના પૂર્વભાગમાં ઓર્ખોન પર ઉઇગરોએ પોતાનો પગ જમાવ્યો અને પશ્ચિમમાં કાર્લુકોએ ધીમે ધીમે "દશ જાતિ"ઓના મુલકમાં વસવાટ કર્યો અને ઇસીકકુલ સરોવરની પશ્ચિમે તુર્કી સરદારોનાં આગલાં રહેઠાણરૂપ તોકમાક તથા તાલાસ કબજે કર્યાં.

ઇ.સ. ૭૪૪ ઉત્તરના તુર્કોનો આખરી ધ્વંસ

ઇ.સ. ૬૬૫થી ૭૧૫ સુધીમાં જક્ષાર્ટીસ (સીરદરીઆ) અને સિંધુ નદી વચ્ચેના દેશોમાં અસરકારક રીતે વચ્ચે પડવા જેટલી શક્તિ ચીનના રાજ્યમાં નહોતી. કાશગરીઆ થઇને પશ્ચિમ તરફ જતો દક્ષિણનો માર્ગ તિબેટીઓએ બંધ કર્યો હતો અને હિંદુકુશની ઉપર થઈ જતા માર્ગો આરબ સરદાર કૌટેબાની જીતોથી રૂંધાઇ ગયા હતા. એ સરદાર

ઇ.સ. ૬૬૫-૭૧૫. ચીન અને પશ્ચિમ વચ્ચેના માર્ગ બંધ થયા

તે સમયે આખા મધ્ય એશિયામાં પયગંબરના ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં રોકાયેલો હતો.

ઇ.સ. ૭૧૫-૪૭. હિંદની સરહદો પર ચીનાઈ પ્રભાવનું પુનર્જીવન

ઇ.સ. ૭૧૩માં સમ્રાટ હ્યુએન્ટ્સુંગ ગાદીએ આવતાં ચીનની ચળવળ ફરી જાગ્રત થઇ, અને લશ્કરી બળ તથા મંત્રણાઓથી પામિરના ઘાટ ખુલ્લા રાખવાના, તેમજ કોઈક વાર ભેગા મળીને નહિતર છુટા છુટા રહી કામ કરતા આરબ તથા તિબેટીઓની મહત્વાકાંક્ષાને રોકવા મક્કમ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. ઇ.સ. ૭૧૯માં સમરકંદ તથા બીજાં રાજ્યોએ ઇસ્લામનાં લશ્કરો સામે થતાં ચીનની સહાય માગી અને આરબ નેતાઓએ હિંદની સરહદ પરનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોનો સહકાર મેળવવા યત્ન કર્યો. ઉદ્યાન (સુવાટ) ખોટટાલ (બંદાક્ષનની પશ્ચિમે) અને ચિત્રાલના નાયકોએ મુસલમાનોની લલચામણીને ન ગણકારી તેથી ચીનના બાદશાહે તે દરેકને રાજાનો ઇલ્કાબ આપતી સનંદોથી નવાજ્યા. યાસિન (નાનું પો-લુ) ઝબુલિસ્તાન (ગઝની), કપિસા અને કાશ્મીરના રાજ્યકર્તાઓને પણ તેવું જ માન આપવામાં આવ્યું હતું. આરબ તથા તિબેટીઓની સામે કાર્યસાધક આડરૂપ થાય એવી રીતે એ મોખરાનાં રાજ્યોને વ્યવસ્થિત કરવા ચીને તેનાથી બનતા સૌ યત્નો કર્યા. ઇ.સ. ૭૨૦માં કાશ્મીરના રાજા ચંદ્રાપીડને ચીનના બાદશાહ તરફથી પટ્ટાભિષેક થયો અને ૭૩૩માં તેના ભાઇ મુક્તાપીડ લલિતાદિત્યને પણ તેવું જ માન મળ્યું.

થોડાં વર્ષો પછી ૭૪૪માં તથા ૭૪૭માં ચીનના પ્રભાવનો એટલો તો વિસ્તાર થયો કે કાસ્પીઅન સમુદ્રની દક્ષિણે આવેલા તબારિસ્તાનના રાજાને બાદશાહે પદવી પ્રદાન કર્યું. ત્યાર પછીના વર્ષમાં એક ચીની લશ્કરે બધી મુશીબતોને વટાવી પામીરનો પર્વત ઓળંગ્યો અને યાસિનના રાજાને વશ કર્યો.

પણ સાતમા સૈકાની પેઠે આઠમા સૈકામાં પણ પશ્ચિમના દેશો

પરનો ચીનનો અમલ અલ્પજીવી નીવડ્યો અને કાર્લુકની કુમકવાળા આરબોને હાથે ચીની સરદાર સીએન-ચીને મળેલી ખુવારી ભરી હારથી એ અમલનો પૂરો ધ્વંસ થયો. આડકતરી રીતે આ વિનાશકારક આફતની યુરોપીય સંસ્કૃતિ પર બહુ અગત્યની અસર થઇ. અત્યારસુધી અતિ દૂરના ચીનના ઇજારારૂપ કાગળ બનાવવાનો હુન્નર ચીની કેદીઓએ સમરકંદમાં દાખલ કર્યો અને એ રીતે એ યુરોપની પણ જાણમાં આવ્યો. એનાં પરિણામ કેવા આવ્યાં છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

ઇ.સ. ૭૫૧. આરબ તથા કાર્લુકોએ ચીનાઓને આપેલી હાર

થિ–સ્રોંગ–ડી ટ્સાનના લાંબા અમલ દરમિયાન (ઇ. સ.૭૪૩ ૭૮૯) તિબેટમાં બૌદ્ધધર્મની અભિવૃદ્ધિને અતિશય ઉત્સાહથી ઉત્તેજન આપવવામાં આવ્યું હતું અને તે એટલે સુધી કે તેના પ્રતિસ્પર્ધી, તલબદ્દા બોન ધર્મના અનુયાયીઓ પર જુલમ ગુજારતાં પાછું વાળી જોવામાં આવતું નહિ. શાંતરક્ષિત અને પદ્મસંભવ નામના બે હિંદી મુનિઓને તિબેટના રાજદરબારમાં નોતરવામાં આવ્યા હતા અને તેમની મદદથી સંઘની સત્તાવાળું રાજ્યતંત્ર સ્થાપવામા આવ્યું અને આજ પણ લામાતંત્રને નામે તે જીવતું રહેલું છે. થિ સ્રોંગ ડી ટ્સાને આદરેલું કાર્ય રાજા રાલપચાને (ઇ. સ. ૮૧૬–૩૮) ચાલુ રાખી આગળ ધપાવ્યું પણ તેની પછી ગાદીએ આવનાર લંગડર્ન બૌદ્ધધર્મને ધિક્કારતો હતો અને તેણે તેનો ઉચ્છેદ કરવા તેનાથી બનતું બધું કર્યું. ઇ.સ. ૮૪૨માં રાજાનું ખૂન કરી એક લામાએ પોતાના સ્વધર્મીઓને થયેલા અન્યાયનું વેર લીધું. અગીઆરમા સૈકામાં (ઈ. સ. ૧૦૧૩ થી ૧૦૩૮) મગધમાંથી ગયેલા બૌદ્ધ પ્રચારકોએ તિબેટમાં બૌદ્ધધર્મની આગળ પડતા રાજ્યધર્મ તરીકે ફરી સ્થાપના કરી.

તિબેટમાં બૌદ્ધધર્મ

રાલપચાનના રાજ્યમાં ચીન જોડે તીવ્ર બાથંબાથા થઈ. લ્હાસા-

માં એ ભાષાના લેખોમાં નોંધાયેલી અને ઈ. સ. ૮૨૨માં થયેલી સંધિથી એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો. પાછલના યુગોમાં

ચીન સાથેનો સંબંધ

ચીનના રાજ્ય જોડેનો તિબેટનો સંબંધ વખતોવખત બહુ બદલાતો રહ્યો છે. તે સંબંધ ગમે તેવો હોય છતાં તેમાં હિંદને કાંઇ લેવાદેવા નહોતી. તિબેટ પર ચીનની આખરી સરસાઈ ઈ. સ. ૧૭૫૧ સુધી મુલતવી રહી હતી. તે સાલ પછી ચીનની સરકારે હમેશાં યુરોપીયનોને તિબેટની બહાર રાખવાનો યત્ન કર્યો છે અને તેમ કરવામાં તે સામાન્ય રીતે સફળ થયેલ છે. આને પરિણામે લાંબા વખત સુધી તિબેટનો મામલો હિંદના ઇતિહાસથી અલગનો અલગ રહ્યો છે. હિંદ અને ચીન વચ્ચેનો રાજનૈતિક સંબંધ આઠમા સૈકામાં તિબેટની સત્તાની અભિવૃદ્ધિ થવાને કારણે બંધ થઇ ગયો. ઈ. સ. ૧૮૮૫માં બ્રહ્મદેશની જીતથી હિંદી અને ચીની રાજ્યોની સરહદો એકએકને અડતી થઇ ત્યાં સુધી એ સંબંધ ફરીથી ચાલુ થયો નહિ. કેટલાય સૈકાથી વધારે કે ઓછા અંશે ચીનના આશ્રિત રાજ્ય તરીકે રહેલું તિબેટ, આ પાછલા દિવસોમાં ફરીથી હિંદી સરકારની નજર નીચે આવ્યું છે અને તેનો મામલો ઇંગ્લેન્ડ અને ચીનની મંત્રણાનો વિષય થયેલ છે.

૨

નેપાલ

હાલની ઘટનાવાળું નેપાલનું રાજ્ય એક મોટું સ્વરાજ્ય ભોગવતું સ્વતંત્ર રાજ્ય છે, અને તે તિર્હુટ, અયોધ્યા તથા આગ્રા પ્રાંતની ઉત્તર સરહદે ૫૦૦ માઇલના અંતર સુધી પૂ-

નેપાલનો વિસ્તાર

ર્વમાં સિક્કિમથી માંડી પશ્ચિમમાં કુમાઓન સુધી વિસ્તરેલું છે. તીરાઈ નામથી ઓળખાતા તળેટીના મુલકની સાંકડી પટી સિવાયનો આખો પ્રદેશ પર્વતો અને ખીણોની ભુલભુલામણી છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલીએ તો નેપાલની રાજ્યધાની ખટમંડુ અને બીજાં ઘણાં શહેરો અને ગામડાંઓનો જેમાં

સમાવેશ થાય છે એવી ૨૦ માઇલ લાંબી અને ૧૫ માઇલ પહોળી સાંકડી ખીણનેજ, નેપાલ કહી શકાય અને પ્રાચીન કાળમાં તેનેજ નેપાલ કહેતા હતા. હાલની સરકારની નીતિ, એ સાંકડી ખીણ સિવાયના રાજ્યના ઘણાખરા ભાગોમાંથી યુરોપીયનોને બહાર રાખવાની છે અને પરિણામે નેપાલના બાકીના ભાગો વિષે આપણને બહુ જ થોડી માહિતી છે.

સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં

નેપાલને લગતી એટલે કે ઉપર જણાવેલા ખીણના પ્રદેશને લગતી સૌથી વહેલી ચોક્કસ ઐતિહાસિક માહિતી ઇશુખ્રીસ્ત પછીના ચોથા સૈકામાં સમુદ્રગુપ્તે ઊભા કરેલા કીર્તિસ્થંભના શીલાલેખમાં કરેલા નિવેદનમાં છે; અને તે એ પ્રકારની છે કે આસામ અથવા કામરૂપની પેઠે તે એક સ્વતંત્રરીતે પોતાનો રાજ્યવહીવટ કરતો મોખરાનો પ્રાંત હતો, અને તે ઉપરી ગુપ્તસત્તાને આજ્ઞાધીન રહી, ખંડણી ભરતો હતો. સંભવ છે કે ખંડણી નામની જ હતી અને તેનું ગુપ્તો પ્રત્યેનું આજ્ઞાધીનપણું એકસરખું ચાલુ નહોતું. આજે નેપાલી સરકાર જોકે વ્યવહારૂ રીતે સ્વતંત્ર છે તો પણ તે ચીનના સમ્રાટ્‌ને નજરાણાં અથવા ખંડણી ભરે છે અને એમ કરી બહુજ અછરતી રીતે તે સત્તાધીશનું આધિપત્ય સ્વીકારે છે અને જોડે જોડે હિંદમાંથી અંગ્રેજોએ મોકલેલા રાજદુતને સ્વીકારી તેની દ્વારા હિંદી સરકારની દોરવણીને અનુસરી પોતાની પરદેશી રાજનીતિ ઘડે છે.

અશોકના વખતમાં

સ્થાનિક પ્રણાલીકથા જાહેર કરે છે કે સમુદ્રગુપ્ત પહેલાં ઘણાં સમય પર ઇ. સ. પૂર્વના ત્રીજા સૈકામાં અશોકના સમયમાં નેપાલની ખીણ તેને તાબે હતી. પાટણ શહેર આગળ અશોક તથા તેની પુત્રીનાં કહેવાતાં બાંધકામોની અને શિલાલેખોની હયાતીથી એ પ્રણાલી કથાનું સમર્થન થાય છે અને એમ સિદ્ધ થાય છે કે હિમાલયની દક્ષિણે આવેલી ટેકરીઓની હારની તળેટીનો નીચાણનો પ્રદેશ તેના સામ્રા-

જ્યના અંગનો ભાગ છે. પાટલીપુત્રથી નેપાલની ખીણના પ્રદેશનું અંતર બહુ મોટું નહિ હોવાથી, સંભવ છે કે એ મુલક રાજ્યધાનીના પ્રાંતનો ભાગ હશે અને તેનો રાજવહીવટ સીધો મૌર્ય રાજ્યધાનીથી જ કરવામાં આવતો હશે.

સ્થાનિક ઇતિહાસ

અશોક તથા સમુદ્રગુપ્તના સમયની વચ્ચે શું શું થયું તે ચોક્કસપણે કહેવું અશક્ય છે. પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવતી સ્થાનિક ઐતિહાસિક નોંધો ઝીણી ચર્ચાનો માર ઝીલી શકે એમ નથી તેમજ તે ભાગ્યે જ કાંઈ કિંમતી માહિતી આપી શકે એમ છે. છઠ્ઠા સૈકામાં તેમજ સાતમા સૈકાના પ્રારંભના ભાગમાં ત્યાંનું રાજ્ય કરતું રાજકુલ એક લિચ્છવી કુટુંબ હતું, પણ વૈશાલિના લિચ્છવીઓ જોડેનો તેનો સંબંધ કયા પ્રકારનો હતો તે નક્કી કરી શકાય એમ નથી. હ્યુએન્ત્સાંગે નેપાલના લિચ્છવીઓને પ્રખ્યાત પંડિતો તથા શ્રદ્ધાળુ બૌદ્ધ તરીકે વર્ણવેલા છે અને તેમને ક્ષત્રિય વર્ણના ગણાવેલા છે.

સાતમો સૈકો અને ત્યાર પછી

સાતમા સૈકામાં ઉત્તરે તે વખતની એશિયાની એક મોટી સત્તારૂપ તિબેટ અને દક્ષિણે કનોજના હર્ષના સામ્રાજ્ય વચ્ચે નેપાલ એક આડ રાજ્યરૂપ થઈ ગયું હતું. પોતાની પુત્રીનું લગ્ન તે સમયના તિબેટના રાજા સ્રોંગ્ત્સાન ગંપો જોડે થવાને કારણે તિબેટના ગાઢ પરિચયમાં આવેલો ઠાકુરી કુળનો સ્થાપક રાજા અંશુવર્મા ઈ.સ. ૬૪૨માં મરી ગયો. એ સ્રોંગ્ત્સાન ગંપો એવો તો બળવાન હતો કે ઇ.સ. ૬૪૧માં ચીનના સમ્રાટ્‌ને તેની પુત્રી પોતાની બીજી પત્ની તરીકે આપવાની ફરજ તે પાડી શક્યો હતો. હર્ષના મરણ પછી તિબેટ અને નેપાલનાં લશ્કર ચીની રાજદૂત વાંગ હ્યુએન્ટસીની કુમકે ભેગાં થઈ ગયાં હતાં અને હર્ષની ગાદી બથાવી પાડનારની સામે લઢ્યાં હતાં. વળી એ પણ નક્કી છે કે આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં નેપાલ હજુ તિબેટનું આશ્રિત હતું અને ઇ.સ. ૭૦૩ સુધી તે એ

સ્થિતિમાં રહ્યું હતું. તે અરસામાં નેપાલે તથા તિર્હુટે ભેગાં મળી તિબેટની તાબેદારીની ધુંસરી ફેંકી દીધી. એ વિગ્રહ દરમિયાન તિબેટનો રાજા માર્યો ગયો. ઈ.સ. ૮૭૯ના ઑક્ટોબરથી શરૂ થતો નવો નેપાલી સંવત્ ચાલુ કરવાનું કારણ શું હતું તે કાંઇ જણાયું નથી. આઠમા સૈકાની અધવચ પછી તુરત જ નેપાલ તથા હિંદ જોડેનો ચીનનો સંબંધ પૂરો થયો હતો. સાંપ્રતકાળમાં ચીન તથા નેપાલ વચ્ચે થયેલા વિગ્રહને પરિણામે એ બેમાંના નાના રાજ્યે, મોટાં રાજ્યનું આધિપત્ય સ્વીકારવાનો વિવેક બતાવ્યો છે.

ઈ.સ. ૧૭૬૮ સુધી નેપાલમાં રાજ્ય કરતાં વિવિધ નાનાં રાજકુલોની લોહી છંટાયલી અને ગોટાળાભરી કથામાં સામાન્ય જનતાને રસ પડે એવું કાંઈ નથી. એ વર્ષમાં ગુર્ખાઓએ એ દેશ જીતી લીધો અને હાલ જે રાજકુળ છે તેની સ્થાપના કરી. એ રાજકુળ હાલમાં સત્તાવાળા પ્રધાનો દ્વારા દેશનો વહીવટ કરે છે. એ પ્રધાનોએ રાજાઓની મુદ્દાની સત્તા પોતાને હાથ કરી છે, અને રાજાઓને માત્ર નામના અને પૂતળાં જેવા કરી મૂક્યા છે.

ગુર્ખા જીત

તેના શરૂઆતના શુદ્ધ રૂપમાં બૌદ્ધ ધર્મને નેપાલના ખીણપ્રદેશમાં અશોકે દાખલ કર્યો. અશોકની પુત્રીએ નેપાલની રાજ્યધાની પાસે ધાર્મિક મકાનો બંધાવેલાં મનાય છે અને તે હજુ પણ બતાવવામાં આવે છે. ત્યારપછી કેટલાં ય સેંકડો વર્ષ સુધી એ દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસની બાબતમાં બહુ જ થોડી અથવા નહિ જેવી માહિતી મળે છે. સાતમા સૈકામાં ત્યાંનો ચાલુ ધર્મ મહાયાન સંપ્રદાયનો એક બહુ વિકૃત તાંત્રિક પ્રકાર હતો અને તે હિંદુઓના સનાતન શૈવ સંપ્રદાયની જોડે એવો તો નિકટ સંબંધ ધરાવતો હતો કે તે બે વચ્ચેનો ભેદ મહા મુસીબતે પારખી શકાય. વખત વહેતાં સંઘનો સડો વધતો ગયો અને પરણેલા અને બધી જાતના આમ

નેપાલી બૌદ્ધ-સંપ્રદાય

ધંધાઓ કરતા સાધુઓનાં કુટુંબોથી ગીચ્ચ ભરાયેલા કહેવાતા મઠોનો વિચિત્ર દેખાવ નેપાલ હાલના સમયમાં પણ રજુ કરે છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાયના આપોઆપ થતા સડાની પ્રગતિને ગુર્ખા સરકારે બહુ વેગવાન બનાવી છે. એ સરકારને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની વિધિઓ ઘણી નાપસંદ છે. એમ માનવા કારણ છે કે થોડી પેઢીઓ જતાં નેપાલમાંથી બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો લોપ જ થશે.

હિંદમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયની અવનતિ

તેના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ હિંદમાંથી બૌદ્ધ પૂજાવિધિનું સંપૂર્ણપણે અદશ્ય થવાનું દશ્ય ઘણી ચર્ચા તથા કાંઇક ગેરસમજૂતિનો વિષય થઇ પડયું છે. થોડા જ સમય પૂર્વે સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે બ્રાહ્મણોના જુલમની ઝડીને જોરે એ સંપ્રદાયની જ્યોત બુઝાઇ ગઈ હતી. જે હીલચાલને પરિણામે હિંદ ધીમેધીમે બ્રાહ્મણ ધર્મની પાંખ તળે આવ્યો તેમાં હિંદુ રાજા શશાંકના વખતમાં થયા તેવા દ્વેષભાવથી પ્રેરાઇ થતા જુલમો બહુ ઓછી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, જોકે એવા જુલમો કોઇ કોઇવાર થયા હતા એ તો નિઃસંદેહજ છે. હિંદમાં ઘણી જગ્યાઓએ આક્રમણકારી મુસલમાનોએ કરેલી ઝનુની કતલો સનાતની હિંદુઓએ કરેલા જુલમ કરતાં વધારે અસરકારક હતી અને હિંદના ઘણા પ્રાંતોમાંથી બૌદ્ધ સંપ્રદાય અદશ્ય થવામાં તે જ મોટે ભાગે કારણરૂપ થઇ પડી હતી. પણ હિંદમાંથી બૌદ્ધ સંપ્રદાય સદંતર નીકળી જવાનું મુખ્ય કારણ તો હિંદુ ધર્મમાં બૌદ્ધ ધર્મના એકાકાર થઈ જવાની બેમાલૂમ ધીમી વિધિ હતી. બંને ધર્મોની એકાકાર થઈ જવાની આ વિધિ એટલી હદ સુધી પહોંચી હતી કે બૌદ્ધ અને હિંદુ મૂર્તિઓ તથા પૌરાણિક કથાઓ વચ્ચે ભેદરેખા દોરવાનું કામ લગભગ અશકય થઈ જાય છે. આ એકાકાર થવાની વિધિ આજે નેપાલમાં આપણી નજર આગળ ચાલી રહી છે. હિંદુત્વનો અજગર તેના બૌદ્ધ ભોગને ધીરે ધીરે કેવી રીતે ગુંગળાવી રહ્યો છે તે વિધિ તપાસવાની તક એ દેશમાં મળે એમ છે તે કારણે કેટલાક

અભ્યાસીઓ તેમાં ખાસ રસ લે છે. તેના સ્થિતિસ્થાપક પ્રતિસ્પર્ધી તરફથી આપોઆપ થયેલા એ મરતા સંપ્રદાય પરના દબાણને સરકાર તરફથી સહાય મળી રહી છે. નેપાલની સરકાર તેનાં લાગવગ અને કૃપા હિંદુઓના પક્ષમાં ખર્ચી રહી છે ખરી પણ બૌદ્ધ સંપ્રદાય પર બળજબરી કરવાથી તે દૂર રહે છે.

૩

કામરૂપ અથવા આસામ

કામરૂપનું પ્રાચીન રાજ્ય જોકે ઉપરચોટીઆ નજરે જોતાં આસામ પ્રાંત તરીકે ગણાય છે, છતાં સાધારણ રીતે તે હાલના આસામના પ્રાંત કરતાં વધારે ક્ષેત્રફળ રોકે છે. પશ્ચિમમાં કારતોય નદી સુધી તે વિસ્તરે છે તેથી તેમાં કુચબિહારના રાજ્યનો અને રંગપુર જીલ્લાનો સમાવેશ થાય છે. ઇતિહાસકારને કોઇપણ રીતે ઉપયોગી થઈ પડે એવી એ રાજ્યની સૌથી વહેલી નોંધ ઇ.સ. ૩૬૦ કે ૩૭૦ના અરસામાં અલાહબાદના કીર્તિસ્થંભ પર ખોદેલા સમુદ્રગુપ્તના લેખમાં લખેલી હકીકત છે. એ હકીકત એવી છે કે તે સમયે કામરૂપ ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સરહદની બહાર આવેલાં મોખરાનાં રાજ્યોમાંનું એક હતું પણ તે સર્વોપરી સત્તાને ખંડણી ભરતું હતું અને તેને કાંઇક અંશે આજ્ઞાધીન રહેતું હતું.

રાજ્યનો વિસ્તાર

આ દૂર આવેલા પ્રદેશની બીજી વાર ઝાંખી ચીની યાત્રી હ્યુએન્ત્સાંગ કરાવે છે. ઈ.સ. ૬૪૩ની સાલની શરૂઆતમાં તે બીજી વારનો નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં રહેતો હતો, ત્યારે તેની ધણીયે નામરજી છતાં તેને કામરૂપના રાજાની મુલાકાત લેવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી, કારણકે તેણે એ પંકાયેલા પંડિતનો પરિચય કરવાની જીદ કરી હતી અને તેની માંગણી નકારાય એ તે સહન કરી શકે એમ નહોતું. કામરૂપની રાજ્યધાનીમાં થોડો સમય તે રહ્યો હશે,

હ્યુએન્ત્સાંગ

એટલામાં કનોજના સમ્રાટ હર્ષ શિલાદિત્યે, કામરૂપના રાજાને સંદેશો મોકલ્યો અને તેમાં હ્યુએન્ત્સાંગને પોતાની પાસે તુરત મોકલી આપવાની આજ્ઞા કરી હતી. રાજાએ જવાબ વાળ્યો કે હર્ષ તેનું માથું લઇ શકશે, પણ તેના ચીની પરોણાને તે નહિ મેળવી શકે. તેમ છતાં જ્યારે હર્ષે એવી મતલબનો કડક હુકમ મોકલ્યો કે તે પોતાના દૂત જોડે તેનું માથું પાછું મોકલવાની તેને તસ્દી આપશે, ત્યારે શાંતિથી વિચાર કરતાં, તેને પોતાના ઉપરી રાજાની માંગણી પ્રમાણે વર્તવાનું સલાહભર્યું લાગ્યું અને તેથી એ યાત્રીને જોડે લઈ તુરત તે હર્ષની મુલાકાતે ગયો.

એ રાજાનું નામ ભાસ્કરવર્મા હતું અને તે કુમારના નામથી પણ ઓળખાતો. તે એક બહુ પ્રાચીન કુળનો હતો. તે કુળ એક હજાર પેઢીથી હયાતીમાં હતું. હ્યુએન્ત્સાંગ તેને બ્રાહ્મણ વર્ણનો વર્ણવે છે, પણ તેના નામના પ્રકારપરથી એમ સમજાય છે કે તે પોતાની જાતને ક્ષત્રિય અથવા રજપૂત ગણતો હતો અને એમ જણાય છે કે એમ લખવામાં તે યાત્રીનો હેતુ એમ કહેવાનો હતો કે ભાસ્કરવર્મા બ્રાહ્મણોનો હિંદુ ધર્મ પાળતો હતો. પાછલા સમયના સેન રાજાઓ પેઠે તે કદાચ ‘બ્રહ્મક્ષત્રિય’ હોય. તેના મુલકમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયને ભાગ્યે જ કોઈ જાણતું અને તેમાં એકે મઠ નહોતો.

ભાસ્કરવર્મા અથવા કુમાર

કેટલાય સૈકા સુધી કામરૂપના ઇતિહાસની બાબતમાં કાંઈ વધારે નોંધાયલું જણાતું નથી. કેટલાક પાલ રાજાઓના મુલકમાં તે દેશનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને બારમા સૈકામાં તે કુલના કુમારપાલ નામના એક સભ્યે પોતાના મંત્રી વૈદ્યદેવને રાજસત્તા સાથે એ પ્રાંતનો રાજ્યકર્તા નીમ્યો હતો.

પાલકુલ

તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં ઈ.સ. ૧૨૨૮ની આસપાસમાં આહોમ

નામની શાન જાતિઓના હુમલા શરૂ થયા. ધીમે ધીમે એ આહોમ જાતિના નાયકો તે દેશના સ્વામી થઈ પડયા, અને તેમણે પોતાનું રાજકુલ સ્થાપ્યું. ઇ.સ. ૧૮૨૫માં અંગ્રેજોએ તે પ્રદેશનો કબજો લીધો, ત્યાંસુધી એ કુલ ચાલુ રહ્યું હતું. કામરૂપના રાજકુલનો ઇતિહાસ માત્ર સ્થાનિક રસવાળો હોવાથી અહીં એનો વધારે વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

આહોમો

બહારની દુનીઆના આદરભર્યા લક્ષનો દાવો એ દેશ સારી રીતે કરી શકે છે તે બીજાં કારણોને લઇને છે. પશ્ચિમ ચીનમાં વસેલા મોંગોલ જાતિના મોટા મધપુડામાંથી ઉત્તરોત્તર દેશ છોડી નવા સ્થાનોમાં વસવાટ કરનારા લોકનાં ટોળાં નીકળતાં હતાં તેને હિંદમાં દાખલ થવા માટેનું એ પ્રવેશદ્વાર હતું, અને આજે પણ એ દેશમાં વસતી ઘણી જાતિઓ લગભગ શુદ્ધ મોંગોલો છે. એવી જાતિઓનો ધર્મ એ માત્ર સ્થાનિક રસનો વિષય નથી, કારણકે મધ્યયુગીન તથા હાલના બંગાળાનાં લાક્ષણિક બૌદ્ધ અને હિંદુ સંપ્રદાયોની વિચિત્ર તાંત્રિક અભિવૃદ્ધિની કુંચી આપણને તેમાંથી મળી આવે છે. ગૌહાતી પાસેનું કામાખ્યાનું મંદિર, દેવીભક્ત હિંદુ શાકતોનું સૌથી પવિત્ર ધામ લેખાય છે અને હિંદુ પૌરાણિક કથાઓમાં એ આખો દેશ જાદુ અને જંતરમંતરની ભૂમિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. આજ ત્યાં જૂની માન્યતાઓ ધીરે ધીરે છોડી દેવામાં આવે છે, અને તેને બદલે બહુ હડહડતી અથવા ધર્મઝનુનભરી સનાતન હિંદુ ધર્મની માન્યતાઓ સ્વીકારવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ ધર્મગુરુઓએ પગલે પગલે અનાર્ય નાયકો પર પોતાનો પ્રભાવ જમાવ્યો છે અને હિંદુત્વના મગતા વાડામાં તેમણે તેમને ખેંચી લીધા છે તે વિધિનાં ઘણાં દૃષ્ટાંત આસામનો ઇતિહાસ રજૂ કરે છે. ધર્મપલટો કરવાની અને પોતાનામાં સમાવી દેવાની સર ઑલ્ફ્રેડ લાયલ અને સર એચ. રિઝલીએ ગણાવેલી વિવિધ વિધિઓ વખતો વખત ત્યાં ચાલુ થયેલી જોવામાં આવે છે.

ધર્મ

આપણું લક્ષ ખેંચવાનો આસામનો બીજો સારો દાવો એ મુદ્દાપર આધાર રાખે છે કે ઇસ્લામી આક્રમણોના ચઢતા પૂરને સફળતાથી પાછુંવાળી, પોતાને ઉથલાવી નાખવાના ઉપરા ઉપરી થતા યત્નો છતાં પોતાની સ્વતંત્રતા રક્ષી રાખનારા જે થોડાઘણા હિંદી પ્રાંતો છે તેમાંનો એ એક છે. બંગાળા અને બિહારના

મુસલમાનોના હુમલા

વિજેતા બખતિયાર મહમદના છોકરાએ ઇ.સ. ૧૨૦૪-૫માં અવિચારીપણે કરેલી ચડાઈ—એજ આ પુસ્તકમાં લીધેલા ગાળામાં કામરૂપ દેશપર થયેલું એકજ ઇસ્લામી આક્રમણ છે. તે સમયે કામરૂપની પશ્ચિમ સરહદ આંકતી કારતોય નદીને કિનારે તે ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યો અને દાર્જીલીંગની ઉત્તરે આવેલા પર્વતપ્રદેશને ભેદી તેમાં દાખલ થવામાં તે સફળ થયો, પણ પગદંડો જમાવવાનું કોઈ ચોક્કસ સ્થાન ન મળવાથી તેને પીછેહઠ કરવાની ફરજ પડી. તેની એ પીછેહઠ ખૂબ વિનાશકારક નીવડી. સહીસલામત રીતે નદી પાર કરવાના એક જ સાધન રૂપ ઘણી કમાનોવાળા પૂલને કામરૂપના લોકોએ તોડી નાખ્યો હતો, તેથી તેનાં લગભગ બધાં જ માણસો ડૂબી મૂઆં. એ ચઢાઇનો સરદાર જેમ તેમ કરી સો ઘોડેસ્વાર સાથે નદી પાર કરી ગયો, પણ ત્યારબાદ, પોતાની ચઢાઇની નિષ્ફળતાના શોકથી માંદો પડ્યો. બીજે વર્ષે ઇ.સ. ૧૨૦૫-૬માં તેનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. ત્યારપછી થયેલા મુસલમાની હુમલા પણ તેવા જ નીષ્ફળ નીવડ્યા. ઇ.સ. ૧૬૬૨માં એ દેશપર હુમલો કરનાર મિર જુમલા જોડે ગયેલો મુસલમાન ઇતિહાસકાર તે દેશ તથા તેના લોકોને પરદેશીઓ કેવી અતિશય ભય અને ધૃણાની નજરે જોતા તેનો અસરકારક ભાષામાં ચિતાર આપે છે. ઈ.સ. ૧૮૧૬ સુધી એ દેશે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખ્યું. તે સમયે બ્રહ્મદેશના લોકોએ તેનો કબજો લીધો. ઈ.સ. ૧૮૨૪ સુધી તે દેશ તેમને તાબે રહ્યો. બ્રિટિશ લશ્કરે બ્રહ્મીઓને હાંકી કાઢ્યા અને ૧૮૨૬માં આસામ હિંદી મહારાજ્યનો પ્રાંત બની ગયું.

૪
કાશ્મીર

કાશ્મીરના ઇતિહાસના વિગતવાર અહેવાલથી તો આખું એક પુસ્તક ભરાય. આ જગાએ તો કેટલાક આગળ પડતા બનાવોની ટૂંકી નોંધ પૂરતી થશે. અશોકના સમયમાં એ ખીણનો મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં સમાવેશ થતો હતો. કનિષ્ક અને હુવિષ્કના સમયમાં તેનો સમાવેશ કુશાન મુલકમાં થતો હતો. હર્ષમાં કાશ્મીરને ખાલસા કરી પોતાના મુલકમાં ભેળવી દેવાની શક્તિ તો નહોતી, તોપણ બુદ્ધના દાંત મનાતા એક બહુ કિમતી ગણાતા સ્મારકને પોતાને સોંપી દેવાની તે તેના રાજાને ફરજ પાડી શક્યો હતો. હર્ષના જીવન દરમિયાન દુર્લભવર્ધને સ્થાપેલા કર્કોટકુલના સમયથી એ રાજ્યનો ખરો ઈતિહાસ શરૂ થાય છે. હ્યુએન્ત્સાંગે કાશ્મીરમાં ઇ. સ. ૬૩૧ના મેથી ઇ. સ. ૬૩૩ના એપ્રિલ સુધીનાં બે વર્ષ ગાળ્યાં હતાં અને તે સમયે ત્યાં રાજ્ય કરતા રાજા તરફથી તેનું બહુ સન્માન થયું હતું. એ રાજાનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પણ એ દુર્લભવર્ધન જ હોવો જોઈએ. તે રાજા તથા તેના કુંવર દુર્લભકે બહુ લાંબા સમય સુધી રાજ્ય કર્યાનું કહેવાય છે.

કાશ્મીર : પહેલાનો ઈતિહાસ

ઉપરના બેમાંના બીજા રાજાની પછી એક પછી એક એમ તેના ત્રણ છોકરા ગાદીએ આવ્યા. તેમાંના મોટા ચંદ્રાપીડને ઈ. સ. ૭૨૦માં ચીનના બાદશાહ તરફથી પટ્ટાભિષેકની સનંદ મળી હતી. લલિતાદિત્યના નામથી ઓળખાતા મુક્તાપીડ નામના ત્રીજા પુત્રને પણ તેવું જ માન તે જ બાદશાહે આપ્યું હતું. આ રાજાએ ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું કહેવાય છે. તેણે કાશ્મીરનું રાજ્ય તેની કુદરતી પર્વત સીમાઓની પાર વિસ્તાર્યું અને આશરે ૭૪૦ની આસપાસમાં કનોજના રાજા યશોવર્માને કચરી

ઇ.સ. ૭૨૦. ચંદ્રાપીડ; ઈ.સ. ૭૩૩-૬૯ મુક્તાપીડ

નાંખતી હાર આપી. વળી તેણે તિબેટીઓને, ભુટિઆઓને અને સિંધુ-નદી પરના તુર્કોને પણ જીત્યા હતા. તેણે બંધાવેલા તથા હજુ હયાત એવા માર્તંડના સૂર્યના મંદિરથી તેની કાયમની યાદગીરિ થઇ છે. આ રાજાએ જે કાંઇ કર્યું હોય તે તેમજ કાંઈક વધારે કલ્હણના ઇતિહાસમાં વિસ્તા-રથી વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

મુક્તાપીડના પૌત્ર જયાપીડ અથવા વિનયાદિત્યને ખાતે તેના દાદા કરતાં પણ વધારે સાહસો ચઢાવવામાં આવે છે. કનોજના રાજાને

જયાપીડ; આઠમા સૈકાનો અંતભાગ

હરાવી ગાદી પરથી ઊઠાડી મૂક્યો એ વાત કદાચ ખરી હશે. એમ જણાય છે કે એ રાજા તે વજ્રાયુધ હશે. તે સમયે જયંત નામના રાજાની રાજ્યધાનીરૂપ હાલના રાજશાહી જિલ્લા-માં આવેલા બંગાળના પૌંડ્રવર્માના પાટનગરની તેણે લીધેલી ગુપ્ત-મુલાકાતની અદ્ભૂતરસભરી અને દરેલ ઇતિહાસમાં નહિ જોવામાં આવતી કથા તો તદ્દન કલ્પિત જ જણાય છે. તેવી રીતે ‘અરમુડી’ એવા વિચિત્ર નામધારી કોઇ નેપાલના રાજા સામે તેની ચઢાઈની તથા તેના કેદ પકડાઈને એક પથ્થરના કિલ્લામાં પુરાયાની વાત પણ કલ્પિત વાતોના વર્ગમાં જ મૂકવા જેવી જણાય છે. ધનલોભથી પ્રેરાઈ, તેના અમલનાં છેલ્લા વર્ષોને કલંકિત કરનારી તેનાં ક્રૂરતા અને જુલમનાં કૃત્યોની વિગતો, ખરેખર બનેલી હકીકત જેવી વંચાય છે અને દુઃખની વાત તો એ છે કે તે કાશ્મીરના ઘણાખરા રાજ-વીઓના અધમ નૈતિક ધોરણને તદ્દન અનુરૂપ છે. એ નોંધપોથી લખનાર નીચેની વિચિત્ર ટીકા સાથે પોતાની કથની બંધ કરે છેઃ

‘પોતાની બુદ્ધિને કાબૂમાં ન રાખી શકનાર એ વિખ્યાત રાજાનો એકત્રીશ વર્ષનો અમલ આવા પ્રકારનો હતો. ધન અને અશુદ્ધ પાણીથી તૃષાતુર થયેલાં રાજા અને માછલાં પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઇ અવળા માર્ગો લે છે અને પરિણામ એ આવે છે કે તેમને મરણની મજબૂત જાળમાં લઈ ફસાવવામાં આવે છે—પહેલા ભાગ્ય-

વિધિએ નિર્માણ કરેલા ફેરફારોથી અને બીજા માછીઓનાં ટોળાંથી.'

અતિશય હલકી બનાવટના અને 'વિનયાદિત્ય' એ ઉપાધિથી આંકેલા આજસુધી મળેલા સંખ્યાબંધ સિક્કાઓથી જયાપીડ ખરેખર થઇ ગયો છે એ વાત પૂરવાર થાય છે.

ઈ.સ. ૮૫૫-૮૩
અવંતીવર્મા

નવમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં થઇ ગયેલા અવંતીવર્માનો અમલ તેણે સાહિત્યને આપેલા સમજ અને કદરભર્યા આશ્રય માટે તેમજ જાહેર બાંધકામના મંત્રી સૂય્યે પવાણ અને કાંસની લોકોપયોગી યોજનાઓ પાર પાડી તે માટે જાણવા જેવો છે.

ઇ.સ. ૮૮૩-૯૦૨
શંકરવર્મા

એના પછીના રાજા શંકરવર્માએ યુદ્ધમાં નામના મેળવી ખરી, પણ મહેસૂલ વસૂલ કરવાની એક કુશળ, નવી જુલમી પદ્ધતિના ઉત્પાદક તરીકે તેમજ મંદિરોના ભંડારોના લૂંટારા તરીકે મૂખ્યત્વે તેને યાદ કરવામાં આવે છે. તેની વસૂલાતની વિગતો વાંચવા જેવી છે, કારણકે હૃદયશૂન્ય પૌર્વાત્ય આપખુદ રાજા કેવી અમર્યાદિત તથા નિર્દયરીતે પ્રજા પાસેથી નાણું નીચોવવાની શક્તિ ધરાવે છે તેની તેનાથી સાબિતી મળે છે.

શાહીઆ કુલનો અંત

તેના અમલ દરમિયાન કનિષ્કના વંશજ તુર્કી શાહીઆ રાજાઓમાંના છેલ્લાને લાલીય બ્રાહ્મણે ઉથલાવી પાડ્યો. ઇ. સ. ૮૭૦માં આરબ સરદાર યાકુબ-ઇ-લૈસે કાબુલને કબજે કર્યું ત્યાં સુધી તુર્કી શાહીઆ રાજાઓએ ત્યાં રાજ્ય કર્યું. તે સાલ પછી સિંધુ નદીને કાંઠે આવેલા ઓહિંદને પાટનગર તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યું. લાલીયોએ સ્થાપેલું અને હિંદુશાહીઆના નામથી ઓળખાતું રાજકુલ ઇ. સ. ૧૦૨૧ સુધી ચાલ્યું, અને તે સમયે મુસલમાનોને હાથે તેનો ઉચ્છેદ થયો.

બાળ રાજા પાર્થ અને તેના પિતા તથા તેના વતીનું રાજ્ય કર-

નાર પંગુના અમલમાં ઇ. સ. ૯૧૭-૮માં ભયંકર દુકાળ પડયો. હિંદુ સરકારના બ્રાહ્મણ ઇતિહાસકારે તેનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું છે:-

ઇ.સ. ૯૧૭-૮માં દુકાળ

'ઘણો સમય પાણીમાં પડી રહેવાથી ભીંજાઇ ફૂગાઇ તથા ફૂલી ગયેલાં મુડદાંઓથી સપાટી ઢંકાઇ ગયેલી હોવાને કારણે વિતસ્ના (જેલમ) નદીનાં પાણી ભાગ્યે જ જોઈ શકાતાં હતાં. બધી દિશાઓમાં જમીન ગીચ્ચ પથરાયેલાં હાડકાંઓથી છવાઈ ગયેલી હોવાથી મોટી સ્મશાનભૂમિ જેવી થઈ ગઈ અને તેથી સૌ કોઈને ભય પેદા થવા લાગ્યો. રાજાના મંત્રીઓ તેમજ તંત્રીઓ ધનાઢચ થયા, કારણકે આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલી પ્રજાને મોંઘી કિંમતે તેમના સંઘરી રાખેલા ચોખા વેચી તેમણે ખૂબ ધન જમા કર્યું હતું. પોતાના ગરમ સ્નાનાગારમાં રહી કોઇ આદમી બહાર જંગલમાં વૃષ્ટિની ઝડી અને પવનના ઝપાટાથી વ્યાકુળ થયેલા લોકો પર નજર નાખે તેમ આ દુષ્ટ પંગુ લાંબા સમય સુધી પોતાના મહેલમાં રણોરણો પોતાના આરામનાં વખાણ કરતો હતો જ્યારે પોતાની આંખે તે પોતાની પ્રજાને દુઃખમાં ગરકાવ થયેલી જોતો હતો.'

હાલની દુકાળ સંકટનિવારણની ચર્ચા કરનારાઓને આ ભયંકર ચિત્રથી કાંઇક વિચાર કરવાનું કારણ મળશે.

પાર્થ તેની પ્રજાને કોરડાનો માર મારતો, પણ તેનો પુત્ર ઉન્મત્તાવન્તિ તો 'દુષ્ટ કરતાં ય વધારે હતો' અને તે તો તેમને વિંછી કરડાવવાની સજા કરતો. એના રાજ્યની કથની લખનાર નિસાસો નાખી લખે છે કે "મહા મુશ્કેલીએ હું મારા કાવ્યને આગળ ચલાવું છું, કારણકે આ રાજાની કથાનાં કુકર્મોને સ્પર્શવાના ભયથી ભડકેલી ઘોડી પેઠે મારી કલમ તેનાથી દૂર ને દૂર નાસતી રહે છે."

ઉન્મત્તાવન્તિ ઇ.સ. ૯૩૭-૯

તેના અનેક ગુનાઓમાંનો એક પિતૃહત્યા હતી. તેના ઘાતકીપણાની વિગતો એટલી તો

ઘૃણા ઉપજાવે એવી છે કે તેનું અવતરણ પણ આપી શકાય એમ નથી. સારે નસીબે એનો અમલ ટુંકો હતો અને ઇ. સ. ૯૩૯માં એક દુઃખમય રોગનો ભોગ થઇ તે મરણ પામ્યો.

ઇ.સ. ૯૫૦થી ૧૦૦૩ રાણી વિદ્દા

દશમા સૈકાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં, વિદ્દા નામની કોઇપણ જાતના ધોરણ વગરની રાણીના હાથમાં રાજ્યસત્તા હતી. તે શાહીઆ રાજાની પૌત્રી હતી અને પહેલાં પટરાણી તરીકે, ત્યારપછી રાજાનાવતીનું રાજ્ય કરનાર તરીકે અને આખરે સ્વયં રાજ્યાધીશ તરીકે ત્રેવીસ વર્ષ અને કુલ અર્ધો સૈકા સુધી તેણે આ દુર્ભાગી મુલકની ગેરવ્યવસ્થા કરી.

ઇ.સ. ૧૦૦૩–૨૮ સંગ્રામ

એના ભત્રીજા સંગ્રામના અમલ દરમિયાન તેના મુલક પર મહમદ ગઝનીનો હુમલો થયો; અને જોકે એના લશ્કરે ચઢી આવનારને હાથે હાર ખાધી તોપણ તેના અભેદ્ય પર્વતમાળાના અંતરાયના રક્ષણને લીધે તે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી શક્યો.

ઇ.સ. ૧૦૬૩–૮૯ કલસ

ઈ.સ. ૧૦૮૯–૧૧૦૧ હર્ષ

અગીઆરમા સૈકાના બીજા અર્ધા ભાગમાં, રાજવીઓની બાબતમાં સાધારણરીતે કમનસીબ એવા આ કાશ્મીરે કલસ તથા હર્ષ નામના સીતમગરોને હાથે મોંએ વર્ણવ્યાં ન જાય એવાં દુઃખો વેઠયાં. આમાંનો બીજો જે દેખીતી રીતે ગાંડો હતો, તેણે મંદિરો લૂંટવાની પ્રથામાં શકરવર્માનું અનુકરણ કર્યું અને તેથી વ્યાજબી રીતે તે દુઃખમય અંત પામ્યો. બેશરમ વિષયલાલસા, રાક્ષસી ક્રૂરતા અને નિર્દય કુરાજ્યમાં ગર્વ લેનાર રાજારાણીની લાંબી યાદીમાં બહુ જ થોડા દેશ કાશ્મીરની સ્પર્ધા કરી શકે એમ છે.

ઈ.સ. ૧૩૩૯માં એક સ્થાનિક મુસલમાન રાજકુળના હાથમાં સત્તા આવી અને ચૌદમા સૈકા દરમિયાન કાશ્મીરની ખીણમાં ઇસલામી

ઇ.સ. ૧૩૩૯ સ્થાનિક મુસલમાની રાજકુલ

ધર્મ ધીરે ધીરે ફેલાયો; પણ તે મુલકના કુદરતી બચાવે હિંદના સમ્રાટોની મહત્વાકાંક્ષા સામે તેનું અસરકારક રીતે રક્ષણ કર્યું. આખરે ૧૫૮૭માં અકબરે તેને જીતી પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધું.

૫

કનોજ (પાંચાલ), પંજાબ, અજમેર, દિલ્હી અને ગ્વાલીઅરનાં રાજ્ય; હિંદુસ્તાનની મુસલમાનોએ કરેલી જીત

કનોજના રાજ્યના ઇતિહાસની ચર્ચા કરતાં પહેલાં તે પ્રખ્યાત પાટનગરનો કાંઇક અહેવાલ આપવો ઠીક થઇ પડશે. હાલમાં સંયુક્ત પ્રાંતમાં ફરૂક્કાબાદ જિલ્લામાં આવેલા એક નાના મુસલમાની ગામથી એ પ્રાચીન શહેરના સ્થાનનો નિર્દેશ હાલમાં થાય છે. કનોજ અતિશય પ્રાચીન નગર છે. મહાભારતના ઘણા ફકરાઓમાં તેનો નિર્દેશ થયેલો છે અને ઈ.સ. પૂર્વેના બીજા સૈકામાં પતંજલિએ એક બહુ જાણીતા સ્થાન તરીકે તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એનો એવો તો સંપૂર્ણ વિનાશ થયો છે કે તેનાં રોનકદાર મંદિરો, મઠો તથા મહેલોની પૂર્વહયાતીનાં સાક્ષીરૂપ હાલનાં ખંડિયેરોના ટેકરા સિવાય કાંઈ જ રહ્યું નથી. ટીકાકારો સામાન્ય રીતે સ્વીકારી લે છે કે 'કનગોર' અને 'કનોગિઝા' એવા પાઠાન્તરોમાં આશરે ઇ. સ. ૧૪૦માં લખાયેલી ટૉલેમીની ભૂગોળમાં કનોજનો બે વાર નામનિર્દેશ થયેલો છે, પણ એ માન્યતાને ખરી માનવા ભાગ્યે જ કાંઈ કારણ છે. ઈ. સ. ૪૦૫માં ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય બીજાના અમલ દરમિયાન કનોજમાં આવી ગયેલા ચીની યાત્રી ફા-હિયાનના "પ્રવાસ"માં જ પહેલીવાર કાંઇક વિગતવાર વર્ણન સાથે એ શહેરનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ થયેલો છે. એ શહેરમાં હીનયાન સંપ્રદાયના માત્ર બે જ મઠ તથા એક સ્તૂપ હતો એ મતલબની તેની ટીકા સૂચવે છે કે પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમાં તે બહુ અગત્યનું સ્થાન નહોતું. ઘણું કરીને ગુપ્ત રાજાઓના આશ્રય નીચે તે વધ્યું

કનોજ શહેર

પણ એ શહેરની મોટી અભિવૃદ્ધિનું કારણ ચોખ્ખી રીતે હર્ષે તેની પોતાના પાટનગર તરીકે કરેલી પસંદગી હતી. ઈ.સ. ૬૩૬ અને ઈ.સ. ૬૪૩માં હ્યુએન્ત્સાંગ ત્યાં રહ્યો હતો તે અરસામાં ફા–હિયાનના સમય કરતાં આંખે ચઢે એવા ફેરફાર થયા હતા. પાછળથી આવેલા એ યાત્રીએ ત્યાં બેને બદલે સો કરતાં વધારે એવી સંસ્થાઓ જોઈ હતી અને તેમાં બંને મોટી શાખાઓના મળી ૧૦,૦૦૦થી વધારે સાધુઓની ગીચ્ચ વસ્તી હતી. બૌદ્ધ ધર્મની સાથેસાથે હિંદુ ધર્મ પણ આબાદ સ્થિતિમાં હતો અને તે ધર્મનાં બસોથી વધારે મંદિરો તથા હજારો ભક્તો હતા. તે શહેરને મજબૂત કિલ્લેબંધી હતી. ગંગાને પૂર્વ-કિનારે ચાર માઈલ સુધી તે વિસ્તરેલું હતું અને સ્વચ્છ તળાવો તથા રમ્ય ઉદ્યાનોથી શોભાયમાન દીસતું હતું. તેના રહેવાસી પૈસેટકે સુખી હતા અને તેમાં કેટલાંક કુટુંબો તો બહુ જ બળવાન હતાં. તે રેશમી વસ્ત્રો પહેરતા અને વિદ્યાકળામાં કુશળ હતા.

કબજે થયું અને નાશ પામ્યું

જોકે નવમા અને દસમા સૈકામાં કેટલીયવાર તે દુશ્મનોના લશ્કરને હાથ ગયું હતું છતાં તે એ ઘામાંથી જલદી પાછું ઉભું થઈ જતું હતું, અને ઈ.સ. ૧૦૧૮ની આખરમાં મહમદે તેની દિવાલ પાસે દેખા દીધી ત્યારે પણ તે મોટું અને ભવ્ય નગર હતું. સાતસાત દુર્ગોથી તેની રક્ષા થતી હતી અને દશ હજાર મંદિર હોવાને માટે તે પ્રખ્યાત થયેલું હતું. એમ જણાય છે કે સુલતાન મહમદે તેનાં મંદિરોને તોડી પાડયાં, પણ શહેરને જતું કર્યું. પંચાલની રાજ્યધાનીને બારીમાં ખસેડવાથી કનોજનાં વસ્તી તથા અગત્યમાં બહુ ઘટાડો થયો હશે. બારમા સૈકામાં ગહરવાલના રાજાઓના અમલ નીચે કાંઇક અંશે તે ફરી ઉભું થયું જણાય છે. ઇ.સ. ૧૧૯૪માં આ શહેર સમેત રાજા જયચંદના મુલકને શાહબુદ્દીને કબજે કર્યો ત્યારથી હમેશને માટે તે નહિ જેવા સ્થાનને પ્રાપ્ત થયું. ઈ.સ. ૧૫૪૦માં હુમાયુન પર પોતે મેળવેલી જીતની યાદગીરીમાં શેરશાહે તે શહેરની પડોશમાં જ શેરસુર નામનું નવું શહેર

વસાવી તેનો આખરી નાશ કર્યો. એ બનાવની નોંધ કરનાર મુસલમાન ઇતિહાસકાર લખે છે કે પ્રાચીન શહેરના નાશ માટે કાંઈ વ્યાજબી અને સંતોષકારક કારણ તેને મળી શક્યું નથી અને એ કૃત્ય સામે તેને ભારે અણગમો થયો હતો.

પાંચાલનું રાજ્ય

પહેલી વાર સાતમા સૈકામાં હર્ષના અમલમાં અને બીજી વાર નવમા અને દસમા સૈકામાં મિહિરભોજ અને મહેંદ્રપાલના અમલમાં એમ બે વાર આ શહેરે ઉત્તર હિંદની રાજ્યધાનીનું પદ પ્રાપ્ત કરવાનું માન મેળવ્યું છતાં તે મૂળે તો પાંચાલ રાજ્યનું પાટનગર હતું. મહાભારતમાં કહેલી કથા અનુસાર રાજ્યધાની અહિચ્છત્ર સાથે ઉત્તર પાંચાલ દ્રોણને ભાગે ગયું અને દક્ષિણ પાંચાલ તેની રાજ્યધાની કાંપિલ્ય સાથે દ્રુપદનો તાબાનો મુલક થયું. બરેલી જિલ્લામાં આવેલું હાલનું રામનગર તે સમયનું અહિચ્છત્ર હતું અને સાતમા સૈકામાં હ્યુએન્ત્સાંગની મુલાકાત વખતે તે એક મોટું શહેર હતું. દેખાતી રીતે હાલના ફરૂક્કાબાદ જિલ્લાના કંપિલ એટલે પ્રાચીન કાંપિલ્યના ઇતિહાસ વિષે નહિ જેવી માહિતી છે. હર્ષના અમલ નીચે કનોજની જે ઝડપી અભિવૃદ્ધિ થઈ તેથી એ બંને જૂનાં પાટનગરો ખાંજરે પડી ગયાં અને તેના અમલ પછી તો એ શહેર પાંચાલનું અચૂક અને કોઇપણ જાતના વિવાદ વગરનું પાટનગર થઈ પડ્યું.

હર્ષના મરણ પછીની અવ્યવસ્થા

ઈ.સ. ૬૪૭માં હર્ષના મરણ પછી તેના આખા વિશાળ રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા અને ક્ષોભનો ગાળો આવી ગયો. તેરમા પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા મુજબ પોતાના નેપાલી અને તિબેટી મિત્રોની મદદથી ઇ.સ. ૬૫૦માં ચીનાઈ એલચીએ હર્ષની રાજસત્તા બથાવી પાડનારને દબાવી દીધો, ત્યારપછી તુરતજ પાંચાલના રાજ્યમાં શું બન્યું તે આપણે જાણતા નથી.

હર્ષના મરણ પછી કનોજનો સૌથી પહેલો જાણમાં આવતો

રાજા યશોવર્મા હતો. તેણે ઈ.સ. ૭૩૧માં ચીનમાં દૂતમંડળ મોકલ્યું હતું અને નવ કે દશ વર્ષ પછી કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય મુક્તાપીડે તેને પદભ્રષ્ટ કરી કતલ કર્યો હતો. 'માલતિ માધવ'ના પ્રખ્યાત કર્તા ભવભૂતિના તેમજ પ્રાકૃત ભાષામાં લખનાર અને ભવભૂતિથી ઓછા જાણીતા લેખક વાકપતિરાજ એ બંનેના આશ્રયદાતા તરીકે યશોવર્મા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બહુ માનવંતુ સ્થાન ભોગવે છે. એના પછી કનોજની ગાદીએ આવનાર વજ્રાયુધ હતો એમ દેખાય છે. તેના પૂર્વગામીની પેઠે એ પણ લલિતાદિત્યના પુત્ર જયાપીડને હાથે પદભ્રષ્ટ થઈ માર્યો ગયો. એની પછી આવનાર ઇંદ્રાયુધ પણ એવી જ દુર્દશાને પામ્યો. તે ઈ.સ. ૭૮૩માં રાજ્ય કરતો હતો એમ જણાય છે અને ઇ.સ. ૮૧૦ના અરસામાં બંગાળા અને બિહારના રાજા ધર્મપાલને હાથે તે પદભ્રષ્ટ થયો. પૂર્વના એ સમ્રાટે ઘણું કરીને તેની પાસેથી તાબેદારી તથા ખંડણી મેળવવાના પોતાના હક્કનો આગ્રહ રાખ્યો હશે, પણ તેણે પાંચાલનો વહીવટ પોતાના હાથમાં ન લેતાં ચક્રાયુધને સોંપ્યો હતો. એ ચક્રાયુધ હારેલા રાજાનો કોઈ સગો હશે એમ જણાય છે. પાસેનાં બધાં રાજ્યોના રાજાઓની સંમતિથી નવા રાજાનો વિધિસર અભિષેક કરવામાં આવ્યો. એનું ભાગ્ય એના પૂર્વગામીઓ કરતાં જરા પણ સારૂં ન નીવડ્યું. આશરે ઇ.સ. ૮૧૬માં રજપૂતાનાનું ગૂર્જર–પ્રતિહાર રાજ્ય, જેનું પાટનગર ભિલમાલ હતું, તેના મહત્વાકાંક્ષી રાજા નાગભટ્ટે તેનું રાજ્ય લઈ લીધું.

આઠમા સૈકામાં કનોજના રાજાઓ

એમ જણાય છે કે નાગભટ્ટે પોતાના રાજ્યના મથકની કનોજમાં ફેરબદલી કરી અને એ તો નક્કી જ છે કે ઘણી પેઢીઓ સુધી તે તેના પછી આવનાર રાજાઓનું પાટનગર રહ્યું, અને એ રીતે ઘણા સમય સુધી એ ઉત્તર હિંદનું મુખ્ય નગર રહ્યું. પરદેશી ચઢી આવનારના વંશજ ગૂર્જર અને દેશની રાજ્ય કરતી

નાગભટ્ટ અને રામભદ્ર

જાતિને સ્થાને રહેલા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકુટો (રાઠોડો) વચ્ચેનો જૂના જમાનાનો વિગ્રહ નાગભટ્ટના અમલમાં પણ ચાલુ રહ્યો અને નવમા સૈકામાં દક્ષિણનો રાજા ગોવિંદ ત્રીજો પોતાના ઉત્તરના પ્રતિસ્પર્ધી પર જીત મેળવવાનો દાવો કરે છે. ઈ.સ. ૮૩૪થી ૮૪૦ સુધી રાજ્ય કરનાર નાગભટ્ટની પછી ગાદીએ આવનાર રામભદ્ર વિષે કાંઇ ખાસ નોંધ જણાતી નથી.

સાધારણ રીતે તેની ઉપાધિ 'ભોજ'થી જાણીતો રામભદ્રનો છોકરો મિહિર તેની પછીનો રાજા થયો. આશરે ઈ.સ. ૮૪૦ થી ૯૦ સુધી પચાસ વર્ષનું લાંબુ રાજ્ય એણે ભોગવ્યું. એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે તે બહુ બળવાન રાજા હતો અને તેના રાજ્યને કાંઈ પણ અતિશયોક્તિના ભય વગર સામ્રાજ્ય કહી શકાય. એ તો નક્કી જ છે કે તેમાં પંજાબના સતલજની આસપાસના જિલ્લા, રજપૂતાનાનો ઘણોખરો ભાગ, આગ્રા અને અયોધ્યાનો સંયુક્ત પ્રાંત આખો નહિ તો તેનો મોટો ભાગ, અને ગ્વાલીયરના મુલકનો સમાવેશ થતો હતો. એની પછીના બે રાજાઓને તાબે છેક પશ્ચિમમાં આવેલો સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠીઆવાડનો મુલક હતો, અને એનો કબજો ગૂજરાત અને માળવા અથવા અવન્તી પરનો કબજો સૂચવે છે એટલે ઘણો સંભવ છે કે એ દૂરના પ્રદેશોમાં પણ ભોજની આણ વર્તતી હશે. પૂર્વમાં તેના રાજ્યની હદ બંગાળા અને બિહારના રાજા દેવપાલના મુલકને અડતી હતી, અને એ દેશ પર તેણે સફળ ચઢાઈ કરી હતી. વાયવ્યમાં ઘણું કરીને તેની સરહદ સતલજ નદીથી બંધાતી હતી. પશ્ચિમમાં તેના દુશ્મન સિંધના મુસલમાન સરદારોના મુલકથી લુપ્ત થયેલી હક્રા અથવા વાહિંદ નદી તેના મુલકને અલગ કરતી હતી. નૈઋત્યમાં તેનો બળવાન પ્રતિસ્પર્ધી અને મુસલમાનોનો મિત્ર રાષ્ટ્રકુટ સાવધ સેના લઇ પડયો હતો, જ્યારે દક્ષિણમાં તેનો તુરતનો પડોશી હાલના બુંદેલખંડ અથવા જેજાકભુક્તિના વધતી જતી સત્તાવાળા ચંદેલોનો રાજા હતો, પણ

મિહિર ભોજ

તે ઘણુંખરૂં તેનું આધિપત્ય સ્વીકારતો હતો. ભોજને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ખપવાનો ઉમંગ હતો તેથી તેણે ઇશ્વરના એક અવતાર રૂપ 'આદિવરાહ'ની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. આ ઉપાધિના લખાણથી કોતરાયેલા તેના હલકા ચાંદીના સિક્કા ઉત્તર હિંદમાં અતિશય સામાન્ય છે અને તેના પુષ્કળ જથાથી ભોજના રાજ્યના વિશાળ વિસ્તાર તથા લાંબા અમલની શાખ પૂરે છે. કમનસીબે કોઇ મેગાસ્થનીસ કે બાણે તેના રાજ્ય વહીવટના પ્રકારની નોંધ લીધી નથી તેથી તેના મહાન પૂર્વગામીઓની રાજ્ય વ્યવસ્થા જોડે એની રાજ્ય વ્યવસ્થાની સરખામણી કરવાનું અશક્ય છે.

મહેંદ્રપાલ

ભોજના પુત્ર અને તેના વારસ મહેંદ્રપાલે (આશરે ઇ.સ. ૮૯૦ થી ૯૦૮) પોતાના પિતા પાસેથી વારસામાં મળેલા વિશાળ વારસાને કોઇ પણ જાતની ક્ષતિ વગર સાચવી રાખ્યો અને બિહારની સરહદથી માંડી છેક અરબી-સમુદ્ર સુધીના અને પંજાબ તથા સિંધુ નદીની ખીણના પ્રદેશ સિવાયના આખા ઉત્તર હિંદ પર રાજ્ય કર્યું. તેના રાજ્યના આઠમા અને નવમા વર્ષમાં લખાયેલા અને ગયા આગળથી મળેલા શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે થોડા સમય સુધી મગધનો સમાવેશ પરિહારોના મુલકમાં થતો હતો. 'કર્પૂરમંજરી' અને બીજી કેટલીક કૃતિઓનો કર્તા કવિ રાજશેખર તેનો ગુરુ હતો અને મહેંદ્રપાલના નાના છોકરાના દરબારમાં પણ તે રહેતો હતો.

બીજો ભોજ અને મહીપાલ

મહેંદ્રપાલનો મોટો પુત્ર બીજો ભોજ બે ત્રણ વર્ષ ગાદીએ રહ્યો, પણ તે વહેલો મરણ પામ્યો અને તેની પછી તેનો સાવકો ભાઈ મહીપાલ ગાદીએ આવ્યો. (આશરે ઇ.સ. ૯૧૦-૪૦.) કનોજના મહારાજ્યનાં અવનતિ અને પતનની શરૂઆત તેના રાજ્યથી થાય છે. ઇ. સ. ૯૧૬માં રાષ્ટ્રકુટ રાજા ઇન્દ્ર ૩ જાની સેનાએ ફરીવાર કનોજ કબજે કર્યું અને તેમ કરી પ્રતિહાર કુળની

સત્તાને જબરો ફટકો લગાવ્યો. ઈ. સ. ૯૧૪માં તો સૌરાષ્ટ્ર મહીપાલને તાબે હતું પણ સંભવ છે કે દક્ષિણના મહારાજે મેળવેલી ફત્તેહને પરિણામે બીજા દૂરના પ્રાંતોની જોડે જોડે સૌરાષ્ટ્ર પણ તેના હાથમાંથી ગયું. કનોજને કબજે રાખવાની ત્રીજા ઇંદ્રની શક્તિ નહિ હોવાથી, ચંદેલ રાજા અને કદાચ બીજા મિત્રરાજાઓની મદદથી મહીપાલે પોતાનું પાટનગર પાછું મેળવ્યું.

દેવપાલ

કનોજના રાજા દેવપાલને, ચંદેલરાજા યશોવર્માને મન બહુ કિંમતી વિષ્ણુની મૂર્તિ આપી દેવાની ફરજ પડી હતી એ બનાવથી કનોજના ક્ષીણ થતા અને જેજાકભૂક્તિના વૃદ્ધિ પામતા બળનું આપણને દર્શન થાય છે. યશોવર્માએ એ મૂર્તિની ખાજુરાહોમાં સ્થાપના કરી હતી. કલંજરના મજબૂત દૂર્ગનો કબજો લઈ યશોવર્માએ પોતાની સત્તા જમાવી હતી અને એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે તે કનોજથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો. યશોવર્મા પછી ગાદીએ આવનાર ધંગના વખતમાં પાંચાલ તથા જેજાકભૂક્તિનાં રાજ્યો વચ્ચેની સરહદ-યમુના નદી હતી.

વિજયપાલ

દેવપાલ પછી તેનો ભાઈ વિજયપાલ ગાદીએ આવ્યો. (આશરે ઇ. સ. ૯૬૦ થી ૯૦) એના કુળની જૂની માલકીનું ગ્વાલીયર વજ્રદામન નામના એક કચ્છવાહ સરદારને હાથે પડવાથી એના હાથમાંથી ગયું, એ એના અમલની જાણવા જેવી બીના છે. એ વજ્રદામાએ એક સ્થાનિક રાજકુળની સ્થાપના કરી. ગ્વાલીયરનો કિલ્લો ઈ. સ. ૧૧૨૮ સુધી એ રાજકુલના કબજામાં રહ્યો. દસમા સૈકાની અધવચમાં મૂળરાજે ગૂજરાતમાં અનહિલ્લવાડમાં સોલંકી વંશની (ચાલુક્ય) ની સ્થાપના કરી એ બતાવી આપે છે કે કનોજના રાજાને પશ્ચિમ હિંદ જોડે કાંઈ લેવા દેવા નહોતી. ગ્વાલીયરનો સરદાર ચંદેલ રાજ્યનો ખંડીઓ થયો. આશરે ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૦૫૦ સુધીમાં ધંગના

અમલ નીચે તે રાજકુલ તેના પ્રતિસ્પર્ધી કનોજના રાજ્ય કરતાં વધારે બળવાન ન હતું.

આ સમયે હિંદુ રજપૂત રાજ્યોના રાજ્યનૈતિક સંબંધો મુસલમાન ચઢી આવનારની ચઢાઇઓથી બહુ ગૂંચવાઈ ગયેલા થઈ ગયા.

મુસલમાની ચઢાઇઓ

ઈ. સ. ૭૧૨માં આરબોએ સિંધની જીત કરી તેથી હિંદના અંદરના ભાગમાં આવેલાં રાજ્યો પર બહુ ગંભીર અસર થઈ નહિ. એ આરબોએ તેમના દક્ષિણના બળવાન પડોશી રાષ્ટ્રકુટો સાથે એકંદર મૈત્રી ભર્યો સંબંધ ટકાવી રાખ્યો હતો અને રજપૂતાના અને કનોજના ગૂર્જર રાજાઓના મુલક પરના તેમના હુમલા સરહદી ધાડો કરતાં કદી વધારે મોટા પ્રમાણના થયેલા દેખાતા ન હતા. પણ હવે હિંદના દુશ્મનોને અનેકવાર હિંદમાં દાખલ થવાના દરવાજા રૂપ વાયવ્ય ઘાટોમાંથી ઇસ્લામનાં લશ્કરોએ વધારે ભયપ્રદ રીતે દેખા દેવા માંડી.

એ દિવસોમાં સિંધની ઉત્તરે સિંધુની ખીણ તથા પંજાબના ઘણાખરા ભાગનો સમાવેશ થાય એવા પશ્ચિમે આવેલા પર્વતો સુધી અને

સબક્તગિન અને જયપાલ

પૂર્વમાં હક્રા નદી સુધી વિસ્તરતા મોટા રાજ્ય પર જયપાલ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. મુસલમાની ઇતિહાસનું ટબરહિંદ અથવા ભટીંડા તેનું પાટનગર હતું. એ હાલ પતિયાલા રાજ્યમાં છે અને ઘણા સૈકા સુધી મુલતાન તથા હિંદ ખાસને જોડનાર લશ્કરી રસ્તા પર તે એક અગત્યનું કિલ્લેબંધી સ્થાન હતું. ગઝનીના અમીર સબક્તગિને ઇ. સ. ૯૮૬–૭માં હિંદ પર પહેલી ચઢાઇ કરી. બે વર્ષ પછી જયપાલે અમીરના મુલક પર ચઢાઇ કરી તેનો બદલો વાળ્યો, પણ તે હાર્યો અને પરિણામે મોટી રોકડ રકમ આપવાની તથા સંખ્યાબંધ હાથીઓ અને સિંધુ નદીની પશ્ચિમે આવેલા ચાર કિલ્લા સોંપી દેવાની બંધણીવાળી સંધિ સ્વીકારવાની તેને ફરજ પાડવામાં આવી. જયપાલે એ સંધિનો ભંગ કર્યો તેથી મોખરાનો

પ્રદેશ ઉજાડી અને લમધાન (જલાલાબાદ) ખાલસા કરી સબક્તગિને તેને સજા કરી. એ પછી થોડા જ સમય ગયા બાદ ચંદેલ રાજા ગંડે, તે સમયના કનોજના રાજા રાજપાલ અને બીજા હિંદુ રાજાઓનું મોટું મિત્રમંડળ જમાવી પોતાના રાજ્યને બચાવવાનો આખરી યત્ન આશરે ઈ. સ. ૯૯૧ના અરસામાં કર્યો. આવી રીતે એકત્ર થયેલી મહાસેનાએ કુરમની ખીણમાં કે તેની પાસે વિનાશકારક હાર ખાધી અને મુસલમાનોએ પેશાવર કબજે કર્યું. ફરી ઈ. સ. ૧૦૦૧ના નવેંબરમાં સુલતાન મહમદને હાથે હાર પામેલા જયપાલે આત્મહત્યા કરી એટલે તેની પછી તેનો છોકરો આનંદપાલ ગાદીએ આવ્યો. તેના પિતાની પેઠે તે પણ અજમેરના ચોહાણ રાજા વિશલદેવની સરદારી નીચે સ્થપાયેલા હિંદુસત્તાધીશોના મિત્રમંડળમાં જોડાયો. પંજાબની બળવાન ખોખર જાતિની મદદ મળવા છતાં હિંદુઓની ફરી વાર ભારે હાર થઇ.

રાજ્યપાલ; સુલતાન મહમદ

કનોજમાં વિજયપાલ પછી તેનો પુત્ર રાજપાલ ગાદીએ આવ્યો હતો. પરદેશી ચઢી આવનારનો સામનો કરવામાં તેણે પોતાનો ફાળો આપ્યો. થોડાં વર્ષ બાદ (ઈ. સ. ૯૯૭) એક ટુંકી તકરાર પછી સબક્તગિનનો મુગટ તેના પ્રખ્યાત પુત્ર સુલતાન મહમદને વારસામાં મળ્યો. તે તો હિંદના મૂર્તિપૂજકોને લૂંટવાનો તથા તેમની મિલકતને ગઝની લઇ જવાનો ધંધો જ લઈ બેઠો. તેણે હિંદ પર ઓછામાં ઓછી સત્તર ચઢાઈઓ કર્યાની ગણત્રી થઈ છે. તેનો રિવાજ ઑક્ટોબર માસમાં પોતાની રાજ્યધાની છોડી કૂચ કરી નીકળવાનો હતો. ત્રણ માસ એકધારી કૂચ કરતાં તે હિંદના અંતરભાગના સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ પ્રાંતોમાં આવી પહોંચતો. ઇ. સ. ૧૦૧૯ના જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં તેણે કનોજ આગળ દેખા દીધી. રાજપાલે પોતાના પાટનગરનો બચાવ કરવાનો કાંઇ ગંભીર યત્ન કર્યો નહિ તેથી તેનું રક્ષણ કરનારા સાતે દૂર્ગ એક જ દિવસમાં મહમ-

દને હાથ ગયા. વિજેતાએ એ દુર્ગો લૂંટ્યા પણ શહેરને જતું કર્યું એમ જણાય છે અને ભારે લૂંટથી લદાયેલો એ ઝટ ગીઝની પાછો ફર્યો. રાજ્યપાલે પોતાને મળી શકે તેટલી સારી શરતો કરી કનોજ છોડ્યું અને ગંગાને સામે પાર આવેલા બારિ શહેરમાં ચાલ્યો ગયો.

ગંડ અને મહમદ

રાજપાલ આમ નામોશીભરી રીતે મહમદને નમી પડ્યો તેથી પોતાના પક્ષનો તેણે દ્રોહ કર્યો એમ લાગવાથી તેના હિંદુ મિત્ર-રાજાઓ રોષે ભરાયા. ચંદેલ રાજા ગંડના યુવરાજ વિદ્યાધરની સરદારી નીચેની સેનાએ તેના આ ગુના બદલ તેને કડક સજા કરી. સુલતાન મહમદના ગયા પછી તુરત જ ઈ.સ. ૧૦૧૯ની વસંતમાં કે ગ્રીષ્મમાં, ગ્વાલીયરના રાજાનાં લશ્કરની સહાયથી તેણે કનોજ પર હુમલો કર્યો અને યુદ્ધમાં રાજપાલને હણ્યો. રાજપાલનો ઘણો ઘટી ગયેલો મુલક ત્રિલોચનપાલને હાથ ગયો. જેને પોતાના ખંડીઆ તરીકે લેખતો હતો તેને થયેલી આવી સજાની વાત સાંભળતાં સુલતાન મહમદ કોપ્યો અને એ જ વર્ષની પાનખર ઋતુમાં હિંદુ રાજાઓ પર વેર લેવા તે ફરી ગઝનીથી ઊપડ્યો. ઈ. સ. ૧૦૨૦ની શરૂઆતમાં પ્રતિહારોની નવી રાજ્યધાની બારિ કોઈ ખાસ મુસ્કેલી વગર કબજે કરી તે ચંદેલ મુલકમાં આગળ વધ્યો. ત્યાં ગંડએ તેનો સામનો કરવા દેખાવમાં તો બહુ જબરૂં એવું લશ્કર એકઠું કર્યું હતું. પણ યુદ્ધ પહેલાં જ ચંદેલ રાજા હિંમત હારી ગયો અને યુદ્ધ કર્યા વગર રણભૂમિ છોડી નાશી ગયો. તેની છાવણી, લડાઇનો સરંજામ તથા હાથીઓ તમામ સુલતાનનાં શિકાર બની ગયાં અને હમેશની માફક ઢગલાબંધ લૂંટ સાથે તે ગઝની પાછો ફર્યો.

ઇ.સ. ૧૦૧૯ના અંતમાં કે ૧૦૨૦ની શરૂઆતમાં સુલતાન મહમદને જમના નદી પાર કરતો રોકવાનો તેણે નિષ્ફળ યત્ન કર્યો તથા

રાજ્યપાલના અનુગામીઓ

ઈ.સ. ૧૦૨૭માં અલાહબાદ પાસેના કોઈ ગામનું દાન કર્યું એ સિવાય ત્રિલોચનપાલ વિષે બીજું કાંઈ વધારે જાણવામાં આવ્યું નથી. ઇ. સ. ૧૦૩૬ના શિલાલેખમાં જેના નામનો નિર્દેશ છે તે યશપાલરાજા તેના પછીનો રાજા હશે. ઇ.સ. ૧૧૯૪માં કનોજ પડયા પછી પણ બીજા સાધારણ અને ખાસ ખ્યાતિ વગરના સરદારો કનોજના રાજા તરીકે ઓળખાતા ચાલુ રહ્યા અને મોટા વિસ્તારના મુલક પર તેઓ રાજ્ય કરતા હતા, પણ એતો નિઃસંદેહ વાત છે કે તેઓ મુસલમાન રાજાઓના તાબેદાર હતા. એ રાજાઓમાંથી કેટલાકનાં નામ સચવાઈ રહ્યાં છે. જુઆનપુર પાસેના ઝફરાબાદમાં તે રહેતા હતા એમ જણાય છે. પણ કનોજના પાછળથી થયેલા આ રાજાઓ જૂના ગૂર્જર-પ્રતિહાર કુળના નહોતા. એ કુળ તો સદંતર લુપ્ત જ થઈ ગયું. ઇ.સ. ૧૦૯૦ની થોડા સમય અગાઉ ગહરવાલના ચંદ્રદેવ નામના રાજાએ કનોજને જીતી લઈ તેમાં વાસ પૂર્યો હતો અને કાશી, અયોધ્યા પર તો જરૂર અને ઘણું કરીને દિલ્હી પ્રદેશ ઉપર પણ પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો હતો. આ બનાવ પહેલાં એક સૈકા અગાઉ ઇ.સ. ૯૯૩–૪માં દિલ્હી શહેર વસ્યું હતું.[૧]

---

૧. 'અફગાનીસ્તાન પરની નોંધ' પૃષ્ઠ ૩૨૦. રેવર્ટીએ મને કહ્યું છે કે દિલ્હીની સ્થાપનાની આ સાલ માટે તેનું પ્રમાણ અબુ-સૈયદ-ઈ-અબુ-લ-હક્કનું લખેલું ઝૈન-ઉલ-અકબર છે. આ ઈસમે તેનો ઇતિહાસ સુલતાન મહમદ અને તેના છોકરાઓના સમયમાં અને ઉપર જણાવેલી સાલ પછી થોડાંજ વર્ષોમાં લખ્યો હતો. એના કરતાં વધારે અર્વાચીન એક લેખક એની સ્થાપના વિક્રમ સંવત્ ૪૪૦માં મૂકે છે, પણ એતો અલબત્ત નહિ બનવા જેવું છે. પણ એ વર્ષ હર્ષ સંવત્નું છે એમ સમજીએ તો તે ઇ.સ. ૧૦૪૫ એટલે અનંગપાલના સમયની લગભગમાં થાય. ટિફેનથેલરને કહેવામાં આવ્યું હતું કે હીજરી સંવત્ ૩૦૭=ઇ.સ. ૯૧૯–૨૦માં રાસેન નામના એક તુંવાર-રાજાએ દિલ્હીની સ્થાપના કરી હતી (જીઓગ્રે.દ.લ-ઈન્દુસ્તાન ફ્રેંચ તરજૂમો

પાછળથી રાઠોડ નામથી ઓળખાતું અને ચંદ્રદેવે સ્થાપેલું ગહરવાળનું કુળ ઈ.સ. ૧૧૯૪માં શિહાબ-ઉદ-દીને કનોજનું રાજ્ય તાબે કર્યું ત્યાં સુધી ચાલ્યું. ચંદ્રદેવના પૌત્ર ચંદ્રે લાંબા સમય સુધી રાજપદ ભોગવ્યું. તેમાં ઈ.સ. ૧૧૦૪થી ૧૧૧૫ સુધીના સમયનો સમાવેશ થતો હતો. તેનાં સંખ્યાબંધ જમીનોનાં દાનપત્રો[1] અને બહુ વિસ્તાર પરથી મળી આવતા સિક્કાઓ સાબિત કરે છે કે તે મોટે ભાગે કનોજના ભૂતકાળના યશને પાછો આણવામાં અને પોતાની જાતને બહુ અગત્યના સત્તાધીશ તરીકે સ્થાપવામાં સફળ થયો હતો.

કનોજનું ગહરવાળ કુળ

ગોવિંદચંદ્રનો પૌત્ર જયચંદ્ર હતો. હિંદી લોકગીતોમાં અને ઉત્તર હિંદની વાતોમાં તે રાજા જયચંદ નામથી મશહૂર છે. અજમેરનો રાય પિથોરા અથવા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ તેની પુત્રીનું હરણ કરી ગયો હતો. મુસલમાન ઇતિહાસકારોને તે કાશીના રાજા તરીકે જાણીતો હતો. કાશી તેનું પાટનગર હશે એમ તે ઉપરથી માની શકાય. હિંદના મોટામાં મોટા રાજા તરીકેની તેની ખ્યાતિ હતી. એમ કહેવાય છે કે તેનો મુલક ચીનની સરહદથી માળવા પ્રાંત સુધી અને સમુદ્રથી માંડી લાહોરથી દસ દિવસની મુસાફરી જેટલા પ્રદેશ સુધી વીસ્તરતો હતો. પણ તેના રાજ્યનો વિસ્તાર ખરેખર આવડો બધો હશે એ

બર્લિન ૧૭૯૧. પૃ. ૧૨૫) કેટલાક લેખોમાં અને લોકગીતોમાં દિલ્હી યોગિનીપુર કહેવાયું છે (ઇન્ડ. ઍન્ટિ. ૧૯૧૨ પૃ. ૮૬ અને એપિ ઇન્ડિ. xii ૪૫).

૧. એ કુલે કરેલી આશરે ૬૦ દાનની સનંદો જાણમાં છે, અને તેમાંની ઘણીખરી ગોવિંદચંદ્રના અમલ દરમિયાનની છે. અયોધ્યામાંની ગોવિંદ-ચંદ્રની એક સનંદ જેની પર ૧૧૮૬ની સાલ છે=(ઈ.સ. ૧૧૨૯) તેમાં તુરુષ્ક દંડનો ઉલ્લેખ છે. મુસલમાનોની ચઢાઈની સામે થવાના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે ઊઘરાવવામાં આવતો એ ખાસ કર છે.

માનવું જરા અઘરૂં છે. ઇટાવા જિલ્લામાં જમના પાસે ચંદવાર આગળ તેનો અને શિહાબ-ઉદ-દિનનો ભેટો થયો હતો. ત્યાં ભારે કતલ સાથે તેના અથાગ સૈન્યને હરાવી તથા એ કતલમાં તેને હણી તે કાશી સુધી આગળ વધ્યો. તે શહેર તેણે લૂંટ્યું અને તે લૂંટમાં મળેલો ખજાનો તે ૧૪૦૦ ઊંટ પર લાદી લઇ ગયો. આ રીતે કનોજના સ્વતંત્ર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૂરો થાય છે. ગહરવાલના રાજાઓ મરી પરવાર્યા ત્યારે મહોબાની ચંદેલ જાતિના સરદારોએ તેમની જગા લીધી અને આઠ પેઢી સુધી તે કનોજના સ્થાનિક રાજા રહ્યા.

સાંભર અને અજમેરના ચોહાણો; દિલ્હી

રજપૂતાનાનું સાંભર રાજ્ય, જેને તાબે અજમેર હતું, તેમાં રાજ્ય કરતા ચોહાણ (ચાહુમાન) જાતિના રજપૂત રાજાઓના લાંબા વંશની વંશાવલિ શિલાલેખોમાં નોંધેલી છે. એ રાજાઓમાંના માત્ર એ નોંધ લેવા લાયક છે. બારમા સૈકાની મધ્યમાં વિગ્રહરાજે તેના પિતૃગત મુલકનો ખૂબ વિસ્તાર કર્યો. તુમાર જાતિના રાજા પાસેથી તેણે દિલ્હી જીતી લીધાની વાત કહેવામાં આવે છે તે ખરૂં નથી. એ રાજા તો એક સૈકા પહેલાં હાલ જ્યાં કુતુબ મસ્જિદ છે ત્યાં લાલ કિલ્લો બાંધી ઇ.સ. ૯૯૩-૪માં વસાવેલા દિલ્હીશહેરને કાયમ કરનાર અનંગપાલનો વંશજ હતો. આખા હિંદના આધિપત્ય જોડે દિલ્હીના નામને જોડવા યુરોપીયનો એટલા બધા તો ટેવાઇ ગયેલા છે કે હિંદનાં મોટાં શહેરોમાં દિલ્હી અતિ પ્રાચીન નહિ પણ સૌથી નવું વસેલું હાલના સમયનું શહેર છે એ વાત તેમના ધ્યાનમાં આવતી નથી. એ વાત ખરી છે કે અનિશ્ચિત ઝાંખી લોકકથા ઇંદરપટ ગામ પાસે યમુનાને કિનારે આવેલી જમીનોને ઇતિહાસ-યુગ પૂર્વના ઇંદ્રપ્રસ્થના યશના તેજથી દીપતી કરે છે. એ કથાઓ ખરેખર પાયાદાર હોય કે ન પણ હોય; પણ ઐતિહાસિક શહેર તરીકે તો અગિયારમા સૈકાની મધ્યમાં થઇ ગયેલા અનંગપાલના સમયથી તેની હયાતી શરૂ થાય છે. ત્યાંનો પ્રખ્યાત પંચધાતુનો સ્થંભ

જેની પર ચંદ્ર નામના બળવાન રાજાની પ્રશસ્તિ ટાંકી છે તે રાજા ચોથા સૈકામાં થઇ ગયો હતો, અને ઘણું કરીને તે સ્થંભને તેની મૂળ જગા મથુરા આગળથી તે તુમાર રાજાએ ખસેડી આ જગાનાં મંદિરોના સમૂહ ભેગો રાખ્યો હશે. એ મંદિરોના કાટમાલથી જ પાછળથી મુસલમાનોએ ત્યાંની મોટી મસ્જિદ બાંધેલી છે.

વિગ્રહરાજ

વિગ્રહરાજ ખૂબ નામનાવાળો પુરુષ હતો. થોડાં વર્ષ પર અજમેરની મુખ્ય મસ્જિદની મરામતનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે ત્યાંથી કાળા સંગેમરમરની ઓપ ચઢાવેલી છ તકતીઓ મળી આવી હતી. તેની ઉપર સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષામાં શિલાલેખો હતા. બરાબર તપાસ કરી વાંચતાં તે બે અજાણ્યા નાટકોના મોટા ભાગો નીકળ્યા. એમાનું એક "લલિત વિગ્રહરાજ નાટક" વિગ્રહરાજના માનમાં રચાયું હતું જ્યારે બીજું "હરિકેલી નાટક" તે રાજાએ જ રચેલું હતું એમ જણાયું છે.

પૃથ્વીરાજ અથવા રાયપિથોરા

તેનો ભત્રીજો પૃથ્વીરાજ, પૃથ્થીરાજ અથવા રાય પિથોરા હતો અને તે સાંભર તથા અજમેરનો ધણી હતો. લોકગીતોમાં અને લોકકથાઓમાં તે એક ટેકીલા વીર નાયક તથા શૂરા યોદ્ધા તરીકે પ્રખ્યાત છે. કનોજના ગહરવાળ રાજા જયચંદની કુંવરીનું તેની પોતાની મરજીથી હરણ કરવાના સાહસભર્યા કૃત્ય પર તેની એક શૂરવીર પ્રેમી તરીકેની ખ્યાતિનો આધાર છે. આ બનાવ ઇ.સ. ૧૧૭૫માં કે તેની આસપાસમાં બન્યો હતો. ઇ.સ. ૧૧૮૨માં ચંદેલ રાજા પરમાલને હરાવી તેણે માહોબા જીતી લીધું તથા મુસલમાનોના આક્રમણના પૂરને પોતાની બહાદુરીથી થંભાવી રાખ્યું, એ તેનાં પરાક્રમો, તેની સરદાર તરીકેની ખ્યાતિના પાયારૂપ છે. ખરેખર રાયપિથોરાને ઉત્તર હિંદના એક લોકપ્રિય વીર નાયક તરીકે વ્યાજબી રીતે વર્ણવી શકાય એમ છે અને આજ દિન સુધી પ્રેમ તથા યુદ્ધના ક્ષેત્રમાં તેણે કરેલાં પરાક્રમ કાવ્યશાસ્ત્રના ઓપ વિનાની વીરકથા

તથા ભાટોનાં કવિતોનો વિષય થઈ પડ્યાં છે.[૨]

શિહાબ-ઉદ્-દીન અથવા મહમદ ઘોરીની સરદારી નીચેના વિજયી લશ્કરની ધાકે ઉત્તર હિંદનાં પરસ્પર ઝઘડતાં રાજ્યોને તેમના આપસ-

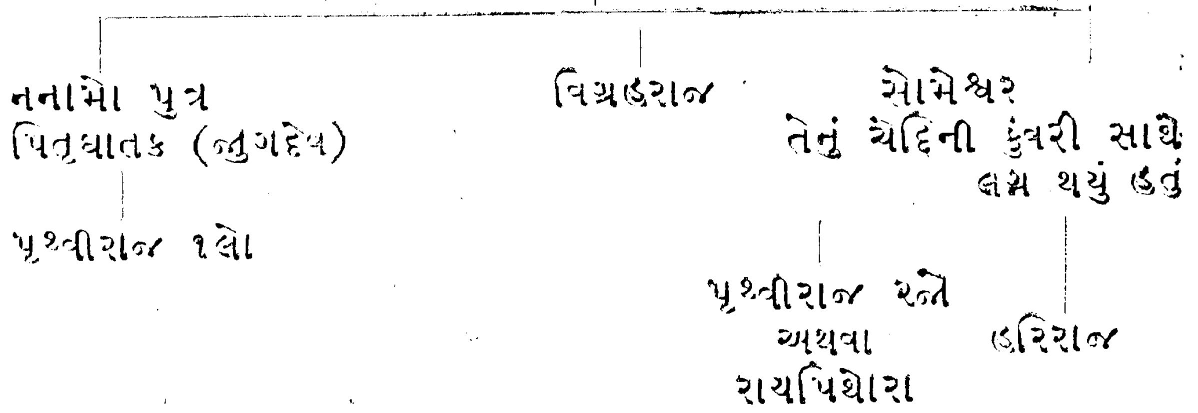
---

૨. પૃથ્વીરાજની હકીકત આપતું સારામાં સારૂં પુસ્તક "ચંદરાસો" અથવા "પૃથ્વીરાસો" છે. તે એક હિંદી મહાકાવ્ય છે અને યુક્તપ્રાંતમાં તે બહુજ લોકપ્રિય છે. તે ચંદબરદાયી નામના ભાટ કવિએ લખેલું ગણાય છે. એ કવિ તેના રાસાના નાયક તથા તેના આશ્રયદાતાનો રાજ-કવિ હતો. એ કવિનો વંશજ હજુ જોધપુર રાજ્યમાં રહે છે અને પૃથ્વીરાજે તેના પૂર્વજને આપેલી જમીનોની ઉપજ પર જીવે છે. તેની પાસે એ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત છે અને તેમાં માત્ર ૫૦૦ શ્લોકો છે. અકબરના સમય સુધી એ કવિના વંશજોએ તેમાં ઉમેરા કર્યા છે અને તેમ કરી તે કાવ્ય ૧૨૫,૦૦૦ શ્લોકોનું થયેલું છે. મૂળ પ્રતના કેટલાક ભાગોની નકલો કરવામાં આવી છે અને તે આખુંય પ્રસિદ્ધ થશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. રાસામાં જે સાલવારીની ભૂલ માનવામાં આવે છે તેની સમજૂતિ એ રીતે અપાય છે કે તેના લેખકે વિક્રમ સંવત્‌ના અનંદ-પ્રકારનો ઉપયોગ કરેલો છે. ગોળગોળ રીતે તે સંવત્ ઈ.સ. ૩૩ની એટલે સાનંદ વિક્રમ સંવત્‌થી ૯૦-૧ વર્ષ મોડો હોય એમ જણાય છે. (જ.રો.એ.એસ; ૧૯૦૬ પૃ. ૫૦૦). ચંદ પૃથ્વીરાજના જન્મની સાલ અનંદ ૧૧૧૫ આપે છે. અનંદ એટલે નંદ રહિત નવ વગરનો, કારણકે નંદનો અર્થ નવ થાય. અનંદનો અર્થ આ રીતે ૧૦૦-૯=૯૧ કે ૯૦ થાય. સંભવ છે કે ઊંચી વર્ણનાં રજપૂતો હલકી વર્ણના નંદોનું સ્વીકારવાની ના પાડતા હતા. તેના કુળને તેમણે ૯૧ વર્ષનો ગાળો આપ્યો હશે. બીજી સમજૂતિ એવી છે કે જય-ચંદની અદેખાઇને પરિણામે પૃથ્વીરાજે પોતાનો સંવત્ શરૂ કર્યો હશે અને તે સંવત્ પૃથ્વીરાજના પૂર્વજ ચંદ્રદેવના સમયથી શરૂ થતો હશે. (શ્યામ-સુંદરદાસના એન્યુઅલ રીપોર્ટ આન ધ સર્ચ ફોર હિંદી એમ. એસ. એસ. ૧૯૦૦ પૃ. ૫-૧૦) બુલ્હરે શોધેલું અને જાહેર કરેલું કાશ્મીરમાંથી મળેલું "પૃથ્વીરાજ વિજય" વધારે પ્રમાણભૂત અને બહુ ઐતિહાસિક કિંમતનું છે. તે ઇ.સ. ૧૧૭૮ અને ૧૨૦૦ની વચ્ચે, ઘણું કરીને ૧૧૯૧ પછીથી રચાયું હતું. તેમાં આપેલી વંશાવળીનું શિલાલેખોથી સમર્થન થાય છે.

તરાંઇ અથવા તલાવરીનું યુદ્ધ

આપસના ટંટા ઊંચા મેલી ક્ષણભર પરદેશી દુશ્મનનો સામનો કરવા એકત્ર થવાની ફરજ પાડી. આ સમયે મહમદ ઘોરી પંજાબના ઘણાખરા ભાગનો બિનહરીફ સ્વામી હતો. પહેલાં તો ભાગ્યદેવીએ હિંદીઓ પર કૃપા કરી અને ઇ.સ. ૧૧૯૧ માં થાણેશ્વર અને કર્નાલ વચ્ચે તરાંઇ[1] અથવા તલાવરી નામના સ્થળે એ ચડી

"પૃથ્વીરાજ વિજય" મુજબ પૃથ્વીરાજની ખરી વંશાવલિ નીચે મુજબ છે.

રાયપિથોરા એ દિલ્હીના રાજા અનંગપાલનો દૌહિત્ર હતો એવું ચંદનું કથન શંકાભર્યું છે. 'પૃથ્વીરાજ વિજય'ની એક જ અને અપૂર્ણ હસ્તલેખી પ્રતનાં વર્ણન અને સારહર વિલાસ સારદાએ જે.આર.એ.એસ., ૧૯૧૩ પૃ. ૨૫૯–૮૧–માં આપેલ છે અને તેમાં એ પુસ્તકના તે પહેલાના ઉલ્લેખ પણ આપ્યા છે. વિગ્રહરાજે તુમારો પાસેથી દિલ્હી પડાવી લીધું, એ કથન બહુ શંકાભર્યું છે. અને બિજોલી શિલાલેખના ૨૨મા શ્લોકથી તેનો વિરોધ થાય છે. (જ.એ.એસ.બી. ભાગ ૧. પુસ્તક ૪૦. (૧૮૮૬ પૃ. ૩૧).

૧ રેવર્ટી, તરજૂમો તબકાત-ઈ-નાસિરિ પૃ. ૪૫૬-૪૫૯-૪૬૭-૪૬૮-૪૮૫-૪૮૬ અને પરિશિષ્ટ A. ઘણીખરી અંગ્રેજી ચોપડીઓમાં સાલો અચોક્કસ આપેલી છે અને તે લડાઈના સ્થાનને ખોટી રીતે તિરૌરી કહેવામાં આવ્યું છે. હિજરી સન ૫૮૭-૫૮૮ અને ૫૮૯ એ લગભગ ઇ.સ.૧૧૯૧થી૯૩નાં વર્ષની બરાબર છે, અને ૨૯મી જાન્યુઆરી ૧૧૯૧થી ૨૬મી ડીસેંબર ૧૧૯૩સુધી તે લંબાય છે. પૃથ્વીરાજને ગઝની લઈ જવામાં આવ્યો હતો તથા ત્યાં તેણે શાહબુદીનને

આવનારાઓને સજ્જડ હાર આપવામાં પૃથ્વીરાજ સફળ થયો, અને પરિણામે તેમને સિંધુ નદીની પેલી પાર હટી જવાની ફરજ પડી. એક વર્ષ પછી ઇ.સ. ૧૧૯૨માં તાજા ઊભા કરેલા લશ્કર સાથે આવીને સુલતાને તે જ રણભૂમિ પર પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો. પૃથ્વીરાજની પોતાની સેના ઘણી પ્રચંડ હતી એટલું જ નહિ, પણ તેની કુમકે આવેલા સંખ્યાબંધ મિત્રરાજાઓની સેનાથી તે બહુ મોટી થઈ ગઇ હતી. બાર હજાર સારા હથિયારબંધ મુસલમાન ઘોડેસવારોએ કરેલા જોસભર્યા હુમલાથી ઘણા યુગો પૂર્વે ઍલેકઝાંડરે આપેલી શીખનું પુનરાવર્તન થયું અને કેળવાયેલા ઘોડેસવાર લશ્કરના હુમલા સામે ટકી રહેવાની હિંદી સિપાઇઓનાં બિનકવાયતી ટોળાંની અશક્તિનો પદાર્થપાઠ આપ્યો. પૃથ્વીરાજ કેદ પકડાયો. ઠંડે લોહીએ તેને ગરદન મારવામાં આવ્યો અને તેના પાટનગર અજમેરના દુર્ભાગી રહેવાશીઓને કાંતો કતલ કરવામાં આવ્યા કે ગુલામ તરીકે પરદેશોમાં વેચવામાં આવ્યા.

ઈ.સ. ૧૧૯૩ માં દિલ્હી પડ્યું. કનોજને તેણે છેડ્યું જણાતું નથી, પણ તે આ ચડી આવનારાઓના કાબૂમાં આવ્યું હશે. હિંદુધર્મના દુર્ગરૂપ કાશી વિજેતાઓને હાથ ગયું અને તેમને હવે ખાત્રી થઇ કે "બ્રાહ્મણોની ભૂમિ" ઉપર ઇસ્લામનો અંતિમ વિજય હવે નક્કી થઇ ચૂક્યો છે. ઈ.સ. ૧૧૯૬ માં ગ્વાલિયર તાબે થયું. ૧૧૯૭માં ગુજરાતનું પાટનગર અણહિલવાડા પડ્યું, અને ૧૨૦૩ માં કલંજર કબજે

હિંદુસ્તાનની જીત

બાણથી વીંધી માર્યો હતો એવી હિંદુ વાર્તા તદ્દન ખોટી છે. ઇ.સ. ૧૨૦૫-૬માં ડામીએક નામના સ્થળે મુલાહિદ્દા પંથના એક ધર્મઘેલા ઈસમને હાથે તેનું ખૂન થયું હતું. એના પરના છાપાની ચોક્કસ જગાની મી. જી.પી. ટેટે મુલાકાત લીધી છે અને પંજાબના જેલમ જિલ્લાનું 'ધામિયાક' એ તે જ સ્થાન છે એમ ઠરાવ્યું છે. (જ.રો.એ.સો. ૧૯૦૯ પૃ. ૧૬૮૬.) તરજૂમો કરનારે ફેરિસ્તાને નામે ચડાવેલું 'આ પ્રચંડસેના, એકવાર હળમલી ઊઠતાં, એક મોટી ઈમારતની જેમ ડગમગી તૂટી પડી વિનાશ પામ્યું' આ શબ્દો મૂળ ફારસીમાં નથી.

થયું એટલે ઉત્તર હિંદને સર કરવાની ક્રિયા પૂરી થઈ અને એ જ અરસામાં ઇ.સ. ૧૨૦૫-૬માં શિવાબ-ઉદ-દીન મરણ પામ્યો.

'માળવા અને તેની પાસેના કેટલાક પ્રાંતો સિવાયનું આખું ઉત્તર હિંદ વધારે ઓછા પ્રમાણમાં તેને તાબે હતું. સિંધ અને બંગાળા કાંતો પૂરાં હાથ કરવામાં આવ્યાં હતાં અથવા જલદી હાથ આવવાની તૈયારીમાં હતાં. ગુજરાતનું પાટનગર અણહિલવાડ અથવા નહૅરવાડા તેને કબજે હતું. તે સિવાય ગુજરાત પર તેનો કાંઈ વધારે કાબૂ નહોતો. હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ સીધો તેના અમલદારોના હાથ નીચે હતો અને બાકીનો ભાગ તેના આશ્રિત અથવા કાંઇ નહિ તો તેના ખંડિયા રાજાઓના તાબામાં હતો. રણપ્રદેશ અને કેટલાક પર્વતના પ્રદેશ, તેણે જતા કર્યા તેથી જ સ્વતંત્ર રહેવા પામ્યા હતા.'

કનોજની મુસલમાનોએ કરેલી જીતનું એક અગત્યનું પરિણામ એ નીપજ્યું કે ગહરવાળ જાતિ મોટા પ્રમાણમાં રજપૂતાનામાંના મારવાડના રણપ્રદેશમાં સ્થાનફેર કરી ત્યાં વસીને રહી અને રાઠોડ નામથી જાણીતી થઇ. એ રીતે સ્થપાએલું રાજ્ય જેનો હાલ તેની રાજ્યધાની જોધપુરના નામથી નિર્દેશ થાય છે તે રજપૂતાનાનું એક સૌથી અગત્યનું રાજ્ય છે. મુસલમાનોના આક્રમણના દબાણના કારણે થએલી એવી જ જાતિઓની હિલચાલો આ સમયે બહુ થતી હતી. હાલના સમયમાં રજપૂત જાતિઓની જે વહેંચણી જોવામાં આવે છે તેની સમજૂતિ એનાથી મળી રહે છે.

ગહરવાળોનું સ્થાનાંતર

૬

જેજાકભુક્તિના ચંદેલો અને ચેદિના કાલચુરિઓ

જમના અને નર્મદા નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ જે બુંદેલખંડને નામે ઓળખાય છે અને કાંઇક અંશે જેનો સમાવેશ આગ્રા તથા અયોધ્યાના યુક્તપ્રાંતમાં કરવામાં આવે છે તે જેજાકભુક્તિ હતો. આગળ તેની

જેજાકભુક્તિ અને ચેદિ દક્ષિણે આવેલો વિશાળ પ્રદેશ જે હાલ મધ્ય પ્રાંતના ચીફ કમિશ્નરના વહીવટ નીચે છે તે જૂના વખતના ચેદિ દેશને લગભગ મળતો છે. આ દેશોના મધ્યયુગીન ઇતિહાસમાં જેજાકભુક્તિના ચંદેલ અને ચેદિના કાલચુરિ એમ બે રાજકુળો આગળપડતાં છે. એ રાજકુળો અવારનવાર લગ્નસંબંધથી જોડાતાં અને એકએકના કાંતો મિત્ર કે શત્રુ તરીકે નિરંતર પરસ્પર સંબંધમાં આવતાં હતાં. અગિયારમા સૈકાની શરૂઆતથી ચેદિ દેશ બે રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો હતો, એક પશ્ચિમ ચેદિ અથવા ડાહાલ જેની રાજ્યધાની જબલપુર પાસે ત્રિપુર હતી અને પૂર્વ ચેદિ અથવા મહાકોસલ જેની રાજ્યધાની રતનપુરમાં હતી.

આશરે ઈ.સ. ૮૩૧ના અરસામાં નન્નુક ચંદેલ પરિહાર સરદારને ઉથલાવી નાખી જેજાકભુક્તિના દક્ષિણ ભાગનો સ્વામી થઈ પડ્યો ત્યારે જ બીજા રાજકુળોની માફક ચંદેલો પણ **ચંદેલોના પૂર્વગામીઓ** નવમા સૈકાની શરૂઆતમાં પહેલા નજરે ચઢ્યા. ભિન્નમાલના તેમના ભાઈઓની પેઠે બુંદેલખંડના પરિહારો હિંદમાં છઠ્ઠા સૈકામાં આવેલી ગુર્જર અથવા ગુર્જ્જર જાતિઓના સમૂહના હશે. નવગામ અને છતરપુર વચ્ચે આવેલા મૌસહાનીય આગળ તેમની રાજ્યધાની હતી. આ પરિહારોના પૂર્વગામી ગહરવાળના રાજાઓ હતા. એ જાતિએ કનોજને એક રાજવંશ આપ્યો જેને રાઠોડનું નામ ખોટી રીતે અપાયેલું છે.

ચંદેલ રાજાઓ મોટા પાયા પર મકાનો બંધાવવાના શોખીન હતા. તેમણે તેમનાં મુખ્ય શહેર મહોબા, કલંજર તથા ખજુરાહોને ઘણાં ભવ્ય મંદિરોથી તથા ટેકરીઓ વચ્ચેના ખુલ્લા ગાળા- **ચંદેલનાં તળાવો અને મંદિરો** ઓમાં જબરી પાળો બાંધી બનાવેલાં સુંદર સરોવરોથી શોભાયમાન કર્યાં હતાં. આમ મોટી પાળો નાખી તળાવો રચવાની પ્રથામાં ચંદેલો, બુંદેલખંડમાંના અતિમનોહર કેટલાંક સુંદર સરોવર બાંધવા માટે

ખ્યાતિ પામેલા ગહરવાળોનું અનુકરણ કરનારા હતા.

હિંદુ બનેલા પણ ગોંડ જેવા જણાતા અને ભાર જાતિ જોડે બહુ ગાઢો સંબંધ ધરાવતા ચંદેલોએ પહેલાં તો છતરપુર પાસે એક નાનું રાજ્ય સંપાદન કર્યું અને પછી ધીરેધીરે તે ઉત્તર તરફ વધ્યા અને આખરે તેમના તથા કનોજ રાજ્યના મુલક વચ્ચે જમના નદી સરહદરૂપ બની રહી. એ કુળના શરૂઆતના રાજાઓ પાંચાલના બળવાન રાજા ભોજ તથા મહેંદ્રપાલના આધિપત્ય નીચે હશે, પણ એ તો નક્કી જ છે કે દશમા સૈકાના પહેલા અર્ધા ભાગમાં ચંદેલો સ્વતંત્ર થઇ ગયા હતા. ઘણુંકરીને બીજા મિત્રરાજાઓની મદદ સાથે હર્ષચંદે ઇ.સ. ૯૧૬માં રાષ્ટ્રકુટ ઇંદ્ર ત્રીજાએ કનોજની ગાદીએથી હાંકી મૂકેલા મહીપાલને તેની કનોજની ગાદી પાછી મેળવવામાં મદદ કરી. હર્ષના પુત્ર અને વારસ યશોવર્માની સત્તા કલંજરનો કિલ્લો કબજે કરવાથી બહુ વધી હતી. તે એટલો તો બળવાન હતો કે મહીપાલના પુત્ર દેવપાલને પોતે ખજુરાહોમાં બાંધેલા મંદિરમાં સ્થાપના કરવા માટે એક કિંમતી વિષ્ણુની મૂર્તિ આપી દેવાની ફરજ પાડી શક્યો હતો.

યશોવર્મા

યશોવર્માનો છોકરો રાજા ધંગ (ઇ.સ. ૯૫૦–૯૯) સો કરતાં વધારે વર્ષ જીવ્યો હતો અને તે આ કુટુંબમાં સૌથી વધારે નામીચો હતો. ખજુરાહોના ભવ્યમાં ભવ્ય મંદિરોમાંનાં કેટલાંક તેના દાનના પરિણામરૂપ છે. તેના સમયના રાજપ્રકરણમાં તે બહુ સક્રિય ભાગ લેતો હતો. ઇ.સ. ૯૮૯ કે ૯૯૦માં પંજાબના રાજા જયપાલે સબક્તગિનનો સામનો કરવા રચેલા મિત્રસંઘમાં તે જોડાયો હતો અને બન્નુ તથા ગઝની વચ્ચે કુર્રમની ખીણમાં એ મિત્રસંઘને જે ખુવારીભરી હાર ખમવી પડી તે સહન કરવામાં તે અજમેર તથા કનોજના રાજાઓનો સાથી હતો.

ઇ.સ. ૯૫૦–૯૯ ધંગ

ગઝનીનો મહમદ આખા હિંદ પર ફરી વળશે એવો ભય ઊભો

થયો ત્યારે પંજાબના રાજા અને જયપાલના પુત્ર આનંદપાલે (૧૦૮૮–૯) ઊભા કરેલા હિંદુ રાજાઓના નવા મિત્રસંઘમાં ધંગનો છોકરો ગંડ (ઈ.સ. ૯૯૯થી ૧૦૨૫) જોડાયો. પણ આ મિત્રરાજાઓનો સંઘ પણ આક્રમણકારીના વેગનો પ્રતિરોધ કરવામાં નિષ્ફળ થયો. આગળ કહ્યું છે તેમ દશ વર્ષ પછી ગંડના છોકરાએ કનોજ પર હુમલો કર્યો અને મુસલમાનો જોડે મળી ગયેલા ત્યાંના ખુટેલ રાજા રાજપાલને મારી નાંખ્યો. ૧૦૨૩ના આરંભમાં મહમદને કલંજરનો મજબૂત દૂર્ગ આપી દેવાની તેને ફરજ પડી, પણ મહમદે એ કિલ્લો તેમજ પંજાબની પૂર્વે હિંદના અંદરના ભાગમાં કરેલી જીતો પોતાને કબજે રાખી નહિ.

ઇ.સ. ૯૯૯–૧૦૨૫ ગંડ

ચેદિનો ગાંગેયદેવ કલચુરિ (આશરે ૧૦૧૫–૪૦) ગંડ અને તેની પછી થયેલા રાજાઓનો સમકાલીન હતો. તે શક્તિશાલી અને મહત્વાકાંક્ષી રાજા હતો અને ઉત્તર હિંદમાં સાર્વભૌમ આધિપત્ય મેળવવાનો તેને લોભ હતો, અને ઘણે મોટે અંશે તેનો એ લોભ સફળ પણ થયો. ઈ.સ. ૧૦૧૯માં દૂર આવેલા તિર્હુટે તેનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું. તેના પુત્ર કર્ણદેવે તેની રાજ્યવિસ્તારની યોજનાઓ ઉપાડી લઈ આગળ ધપાવી અને ઈ.સ. ૧૦૬૦ની આસપાસમાં માળવાના વિદ્વાન રાજા ભોજને કચરી નાંખવાના યત્નમાં તે ગૂજરાતના રાજા ભીમ જોડે જોડાયો. એથી પહેલાં આશરે ૧૦૩૫માં તેણે મગધના પાલ રાજા પર હુમલો કર્યો હતો.

ઇ.સ.૧૦૧૫–૭૦ ગાંગેયદેવ અને કર્ણદેવ કલચુરિ

થોડાં વર્ષ પછી કેટલાક દુશ્મન રાજાઓએ તેને ઉપરાઉપરી આપેલી શિકસ્તોથી કર્ણદેવ સારી પેઠે ભાગ્યપલટાનો પાઠ ભણ્યો. ચંદેલના કીર્તિવર્માને (૧૦૪૯–૧૧૦૦) હાથે તેણે ખાધેલી હાર એની બધી હારોમાં સૌથી વધારે જાણવાજોગી છે. એ રાજાએ પોતાના

ઇ.સ. ૧૦૪૯–૧૧૦૦ કીર્તિવર્મા ચંદેલ

રાજકુળના મુલકનો બહુ ભારે વિસ્તાર કર્યો હતો. ચંદેલ સિક્કાઓના જૂનામાં જૂના જે નમૂનાઓ હાલ હયાતીમાં છે તેમાંનો સૌથી જૂનો આ રાજાએ ચેદિરાજા ગાંગેયદેવની નકલ કરી પાડેલો છે. ઈ.સ. ૧૦૬૫ માં કે તેની આસપાસમાં તેના દરબારમાં ભજવાયેલા 'પ્રબોધ ચંદ્રોદય' નામના એક વિચિત્ર નાટકના આશ્રયદાતા તરીકે કીર્તિવર્મા હિંદના સાહિત્યના ઈતિહાસમાં જાણીતો છે. એ નાટક એક રૂપકના રૂપમાં છે અને નાટકના રૂપમાં તે વેદાંત દર્શનનું બહુ ચતુરાઈભર્યું નિરૂપણ કરે છે.

ઈતિહાસની રંગભૂમિ પર કાંઇક અગત્યનો ભાગ ભજવનાર છેલ્લો ચંદેલ રાજા પરમર્દી અથવા પરમાલ હતો. ઇ.સ. ૧૧૮૨માં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને હાથે ખાધેલી હાર માટે તથા ૧૨૦૩માં કુતુબ–ઉદ–દીન ઐબકે તેની પાસેથી કલંજરનો કિલ્લો જીતી લીધો, એ બે બનાવોથી તેનો અમલ યાદગાર થએલો છે. ઉત્તર હિંદની પ્રજાને પરિચિત હિંદી મહાકાવ્ય 'ચંદ રાસા'માં ચૌહાણ તથા ચંદેલ રાજાઓ વચ્ચેનું યુધ્ધ ઘણી જગા રોકે છે.

ઇ.સ. ૧૧૬૫–૧૨૦૩
પરમાલ

મુસલમાનોના સ્વામીત્વમાં હિંદુ રાજ્યો પસાર થયાં તે વિધિના બહુ સચોટ દૃષ્ટાંત તરીકે સમકાલીન મુસલમાન ઈતિહાસકારોએ આપેલા કલંજરને કબજે કરવાના તથા પરમાલના મરણના અહેવાલનું અવતરણ આપી શકાય એમ છે.

ઇ.સ. ૧૨૦૩(વસંત)
કલંજરનું પતન

કલંજરનો રાજા 'કમબખ્ત પરમાર' રણભૂમિમાં મરણીઓ સામનો કર્યા પછી આખરે નાશી દૂર્ગમાં ભરાયો, પણ પાછળથી તે તાબે થયો અને 'તાબેદારીની સાંકળ' પોતાને ગળે બાંધી વિજેતાનું આધિપત્ય સ્વીકારવાની કબૂલાત આપતાં મહમદ સબક્તગીનને હાથે તેના પૂર્વજોને મળેલી કૃપાઓ તેને પણ દેખાડવામાં આવી. તેણે ખંડણી તથા હાથીઓ આપવાનું કબૂલ કર્યું, પણ પોતે કરેલી કબૂલાતોનું પાલન કરે તે પહેલાં તેનુ મરણ થયું. અજદેવ નામનો તેનો દિવાન

અથવા મહેતો તેના ધણીની પેઠે સહેલાઇથી વશ થવાની વૃત્તિવાળો નહોતો અને તેણે દુશ્મનોની સારી પેઠે પજવણી કરી. આખરે દૂર્ગનાં તમામ જળાશયોનાં નીર સુકાઇ ગયાં એવો કાળ આવતાં તેને સુલેહ કરવાની ફરજ પડી. 'રજબની ૨૦મી ને સોમવારે દૂર્ગનો બચાવ કરનારી ટુકડી અત્યંત નબળી હાલતમાં તથા ગાંડાતુર જેવી થએલી દૂર્ગની બહાર આવી અને બળજબરીએ પોતાની જન્મભૂમિને તેણે ખાલી છોડી.... આખી દુનિયામાં ઍલેકઝાંડરના કોટ જેવો દૂર્ભેદ્ય ગણાતો કલંજરનો દૂર્ગ આખરે જીતાયો. "મંદિરોને મસ્જિદોમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યાં અને તસ્બીવાળાઓના ઘોષ અને બાંગીઓની બાંગોના પોકાર ઊંચામાંઊંચા સ્વર્ગે પહોંચ્યા અને મૂર્તિપૂજાનું નામનિશાન રહ્યું નહિ. પચાસ હજાર માણસો ગુલામીનાં બંધનમાં આવ્યા અને મેદાન હિંદુઓની લાસોથી કાળું ભમ્મર થઇ ગયું. હાથીઓ, ઢોર અને અસંખ્ય આયુધો વિજેતાને હાથ લૂંટના માલ તરીકે પડયાં."

જીતની લગામ હવે મહોબા તરફ દોરવામાં આવી અને કલંજરનો વહીવટ હઝબરૂદ્દીન હસન અર્નાલને સોંપવામાં આવ્યો. આ બાજુ કરેલી તમામ વ્યવસ્થાથી સંતોષ થયો ત્યારે કુતુબ–ઉદ–દીન બદાઉન તરફ ગયો. તે મોટાં શહેરોની માતા છે અને હિંદ દેશમાં મુખ્યમાં મુખ્ય શહેરોમાંનું એક છે.

ચંદેલોમાં છેલ્લો

છેક સોળમા સૈકા સુધી ચંદેલ રાજાઓ બુંદેલખંડમાં સ્થાનિક રાજાઓ તરીકે ટકી રહ્યા, પણ તેમની બાબતોમાં સામાન્ય જનતાને રસ પડે એવું કાંઈ નહોતું. ચંદેલ જાતિ વીખરાતી વેરાતી પડી હતી. બંગાળામાં મોંઘીર પાસેનો ગીધોરનો રાજા એ તેમનો અર્વાચીન કાળનો સૌથી આગળપડતો અને જાણવાજેવો પ્રતિનિધિ છે.

કલચુરિ અથવા ચેદિના હૈહય રાજાઓનો સૌથી છેલ્લો નિર્દેશ ઇ.સ. ૧૧૮૧ના એક શિલાલેખમાં છે. તેમના લોપનો વિધિ બરાબર જાણમાં નથી; પણ એમ માનવા કારણ છે કે તેમને હઠાવી તેમનું

કલચુરિઓનો છેલ્લો સ્થાન રેવાના બાગેલોએ લીધું. યુક્તપ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં આવેલા બલીઆના હર્યો વંશ રજપૂતો મધ્ય હિંદના રતનપુરના રાજાઓના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે, અને ઘણું કરીને તેઓ ખરેખર પ્રાચીન હૈહય વંશની શાખારૂપ છે. પાછળના ચેદિ રાજાઓ એવા એક સંવતનો ઉપયોગ કરતા જેનું પ્રથમ વર્ષ ઇ.સ. ૨૪૮-૪૯ની બરાબર છે. આ સંવત્ જે ત્રૈકુટક પણ કહેવાય છે તેની ઉત્પત્તિ પશ્ચિમ હિંદમાં થઈ અને ત્યાં તેનો ઉપયોગ પાંચમા સૈકા સુધી હતો એવી ભાળ મેળવી શકાય છે. ચેદિ રાજાઓએ તેનો સ્વીકાર કેમ કર્યો તે કાંઈ સમજાતું નથી.

૭

માળવાના પરમારો (પવારો)

નર્મદાની ઉત્તરે આવેલો પ્રદેશ માળવા, પ્રાચીન કાળથી અવંતિ અથવા ઉજ્જયિનીના રાજ્ય તરીકે જાણીતો છે. પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઘણાં વિખ્યાત નામોના સાહચર્ય સંબંધને કારણે એ માળવાનો પરમાર વંશ ખાસ યાદગાર છે. નવમા સૈકામાં પહેલીજ વાર સંખ્યાબંધ રાજવંશો ધ્યાન ખેંચતા થાય છે. એ સૈકાના આરંભ કાળમાં ઉપેંદ્ર અથવા કૃષ્ણરાજ નામના એક રાજાએ એ વંશની સ્થાપના કરી અને તે આશરે ચાર સૈકા સુધી ચાલતો રહ્યો. આબુ પર્વત પાસેનાં અચળગઢ અને ચંદ્રાવતીની આસપાસ પરમારો ઘણા લાંબા સમયથી સ્થિર થયા હતા અને ઉપેન્દ્ર ત્યાંથી આ તરફ આવ્યો જણાય છે.

આશરે ઇ.સ.૮૨૦ માળવાનું પરમાર કુળ

વાકપટુતા અને વિદ્યા માટે વિખ્યાતિ પામેલો સાતમો રાજા મુંજ, કવિઓનો આશ્રયદાતા હતો એટલુંજ નહિ, પણ પોતે પણ કાંઇ જેવીતેવી ખ્યાતિવાળો કવિ નહોતો એમ તે સમયના કાવ્યસંગ્રહો પરથી જણાય છે. તે સંગ્રહોમાંની વિવિધ કૃતિઓ તેની કલમની પેદાશ

ઇ.સ. ૯૭૪-૯૫ રાજા મુંજ

કહેવાય છે. લેખક ધનંજય અને તેનો ભાઇ ધનિક તેના દરબારને શોભાવતા રત્નરૂપ નામીચા પંડિતો પૈકીના હતા. સાહિત્ય પરિશીલનના શાંતિભર્યાં કામમાં જ તેની શક્તિ ખર્ચાતી હતી એમ કાંઈ ન હતું, કારણ કે તેનો ઘણોખરો સમય પડોશી રાજાઓ જોડે યુદ્ધો કરવામાં જતો હતો. ચૌલુક્ય રાજા તૈલ બીજાને તેણે છ વાર હરાવ્યો. તેની પરનો સાતમો હુમલો નિષ્ફળ થયો અને તૈલની ઉત્તર સરહદ રૂપ ગોદાવરીને પાર કરી તેના મુલકમાં ઘૂસેલો મુંજ હાર્યો, શત્રુને હાથ કેદ પડ્યો અને આશરે ઈ.સ. ૯૯૫માં તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો.

ઇ.સ. ૧૦૧૮-૬૦ રાજા ભોજ

મુંજની પછી તેનો ભત્રીજો ભોજ, માળવાની તે સમયની રાજ્યધાની ધારા નગરીમાં ઈ.સ. ૧૦૧૮ માં ગાદીનશીન થયો, અને ચાળીશથી વધારે વર્ષ તેણે બહુ યશસ્વી રીતે રાજ્ય કર્યું. તેના કાકાની પેઠે તેણે એક સરખા ઉદ્યોગથી યુદ્ધ અને શાંતિની કળાઓ ખીલવી. પડોશી રાજ્યો જોડેનાં તેનાં યુદ્ધ, જેમાં ગઝનીના મહમદના મુસલમાની લશ્કર જોડેનાં યુદ્ધનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે તે તો જો કે હવે ભુલાઇ ગયાં છે, પણ વિદ્યાના વિદ્વાન આશ્રય, દાતા તથા કુશળ લેખક તરીકેની તેની કીર્તિ જેવી ને તેવી જરાય ઝાંખી પડ્યા વગર ટકી રહી છે અને હિંદુ ધોરણોને અનુસરી એક આદર્શ રાજા તરીકે તેનું નામ એક કહેણી જેવું થઇ પડ્યું છે. ખગોળ, શિલ્પ અને કાવ્ય તથા બીજા વિષયોની ઘણી કૃતિઓ તેણે રચ્યાનું કહેવાય છે અને એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે સમુદ્રગુપ્તની પેઠે તે અસાધારણ શક્તિવાળો રાજા હતો. ભોજનું સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય હતું તે જગા હાલ એક મસ્જિદે રોકી છે. એ વિદ્યાલયને વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતીદેવીને અર્પણ કરેલા મંદિરમાં અનુરૂપ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું.

ભોપાળને અગ્નિખૂણે આવેલું અને ૨૫૦ ચોરસ માઇલ કરતાં વધારે ક્ષેત્રફળ પર પથરાતું અને ગોળ ફરતી ટેકરીઓની વચમાં આવેલા

ભોજપુર તળાવ

ઊંડા પાત્રના મુખને જબરી પાળોથી રૂંધી બનાવેલું સુંદર ભોજપુર તળાવ એનું સર્વોત્તમ સ્મારક છે. પંદરમા સૈકા સુધી તે તેના શિલ્પીઓની કુશળતાની શાખ પૂરતું હતું. એ અરસામાં એક મુસલમાન રાજાના હુકમથી તેની પાળ તોડી પાડવામાં આવી અને તેની અંદરનું પાણી વહેવડાવી દેવામાં આવ્યું. એ સરોવરનું પાત્ર હવે એક રસાળ મેદાન થઈ ગયું છે અને તેને ચીરી ઇંડિયન મિડ લેન્ડ આગગાડીની સડક પસાર થાય છે.

આશરે ઈ.સ. ૧૦૬૦ માં ગૂજરાત અને ચેદિના રાજાઓના મિત્રસંઘે કરેલા હુમલા આગળ તે ટકી શક્યો નહિ અને ત્યારથી તેના વંશનો યશ પરવારી ગયો. તેરમા સૈકાની શરૂઆત સુધી તેનો વંશ એક સ્થાનિક રાજસત્તા રૂપે ચાલુ રહ્યો, પણ તે અરસામાં તેનું સ્થાન તુમાર જાતિના રાજાઓએ લીધું, અને તેમની જગાએ વળી ચુહાણ રાજાઓ આવ્યા. ૧૪૦૧ માં તેમનો રાજમુકુટ મુસલમાન રાજાઓના હાથમાં પસાર થયો. ૧૫૬૨માં અકબરે તે સ્થાનિક વંશને દાબી દીધો અને માળવાને મોગલ સામ્રાજ્યમાં મેળવી દીધું.

માળવાનો પાછળનો ઇતિહાસ

૮

બિહાર અને બંગાળાના પાલ અને સેન વંશો

હર્ષ એની સત્તાને ટોચે હતો, ત્યારે તે આખા બંગાળા પર અને પૂર્વમાં છેક દૂરના કામરૂપના મુલક પર અધિરાજ તરીકે કાંઈક સત્તા ધરાવતો હતો અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય બંગાળા પર સંપૂર્ણ આધિપત્ય ભોગવતો હતો એમ દેખાય છે. એમાં તો કાંઇ જ શક નથી કે તેના મરણ પછી સ્થાનિક રાજાઓ સ્વતંત્ર થઇ બેઠા; પણ અર્જુન અને વાંગહુએનસીની તેરમા પ્રકરણમાં આપેલી

ઇ.સ.૬૫૦ બંગાળાનો ઇતિહાસ જણાયેલો નથી

વિચિત્ર કથા સિવાય લગભગ એક સૈકા સુધી બંગાળાના ઇતિહાસ સંબંધી કાંઈ જ વિગતો જાણમાં નથી. બૌદ્ધ સંપ્રદાય બહુ આગળ-પડતું સ્થાન ભોગવતો હતો ત્યારે નિત્ય વપરાશમાં ન આવવાને કારણે ભુલાઈ ગયેલા વૈદિક હિંદુ રિવાજોને ફરી સજીવન કરવા આદિસુરી નામના રાજાએ કનોજમાંથી બોલાવી મંગાવેલા પાંચ કાયસ્થ તથા પાંચ બ્રાહ્મણ કુટુંબો સુધી બંગાલી પ્રણાલી કથા બંગાળાનાં જાણીતાં કુટુંબોની ઉત્પત્તિ લંબાવે છે. પણ આ રાજાની કોઈ યથાર્થ કે વિશ્વાસ-પાત્ર નોંધ હજુ શોધવામાં આવી નથી. પણ ગૌડ અને તેની આસ-પાસના મુલકમાં રાજ્ય કરતા કોઇ સ્થાનિક રાજવંશમાં આદિસુરી[1]

---

૧ હજુ સુધી આદિસુરીની કોઈ વિશ્વાસપાત્ર હકીકત મળી નથી. બ્રાહ્મણ વંશાવલીઓના જૂનામાં જૂના લેખકો જેનાં લખાણો આપણા સમય સુધી ઊતરી આવ્યાં છે—હું અહીં હરિમિશ્ર અને એડુમિશ્રને ઉદ્દેશી લખું છું—તેઓ આદિસુરીને 'પાલો' પહેલાં થોડા સમય પર થઈ ગયેલો વર્ણવે છે. તેઓ જણાવે છે કે કનોજમાંથી બ્રાહ્મણોના આવી ગયા પછી થોડા જ સમયમાં ગૌડનું રાજ્ય પાલોને હાથ ગયું. (ચુ. સી. બર બ્યાલ જ. એ. સો. બ ભાગ ૧ પુસ્તક ૬૩ (૧૮૯૪). પૃ. ૪૧.)

. દક્ષિણ રાધાનો રાણસુર, જેણે કનોજથી પાંચ બ્રાહ્મણો આણ્યા કહેવાય છે તે સુર વંશનો હતો. પાલોએ તેમનો ઘણોખરો મુલક પડાવી લીધો એ હકીકત તો બંગાળી વંશાવલીઓના જાણકારો પણ જાહેર કરે છે. આશરે ઇ.સ. ૧૦૨૩માં કાંચીના રાજા રાજેન્દ્ર ચોલના હુમલાને પાછો હઠાવવામાં મહીપાલને સહાય કરનાર રાજાઓમાં રાણસુર હતો. (એચ. પી. શાસ્ત્રી, મીમો. એ. એસ. બી. પુસ્તક VIII, નં. ૧ (૧૯૧૦) પૃ. ૧૦) એચ. પી. શાસ્ત્રી આદિસુરને આઠમા સૈકામાં મૂકે છે અને કહે છે કે બ્રાહ્મણોને બંગાળામાં લાવી વસાવવાની વાત મૂર્ખાઈભરી કે કાલ્પનિક નથી. એક પેઢી પહેલાં કુમારિલે શરૂ કરેલી બ્રાહ્મણ ધર્મના પુનરુદ્ધારની ચળવળનો એ એક ભાગ હતી (જ. અને પ્રોસી. એ. એસ. બી. ૧૯૧૨ પૃ. ૩૪૮) બીજી બાજુ રાધાગોવિંદ બસક એ પ્રણાલી કથાનો અસ્વીકાર કરે છે. તે એમ ધારે છે કે બંગાળામાં પરાપૂર્વથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની હયાતી

રાજા ખરેખર થઈ ગયો હશે એ વાતની શંકા કરવા માટે કાંઇ કારણ નથી. તેને આશરે ઇ.સ. ૭૦૦ માં અથવા કદાચ તેથી કાંઇક વહેલો અથવા સંભવ છે કે તેથી કાંઇક મોડો મૂકી શકાય.

આઠમા સૈકાના આરંભમાં (આશરે ઇ.સ. ૭૩૦-૪૦) અવ્યવસ્થા અને અંધાધૂંધીના ભોગ થઈ પડેલા બંગાળામાં ગોપાળ નામના એક સરદારને બંગાળાના રાજા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો. એ રાજાએ પીસતાળીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું કહેવાય છે અને પોતાની જિંદગીના અંત ભાગના અરસામાં તેણે તેની સત્તા પશ્ચિમમાં મગધ અથવા દક્ષિણ બિહાર પર વિસ્તારી. રજપૂતાનાના ગુર્જર રાજા વત્સને હાથે તેણે હાર ખાધી. તે ધર્મનિષ્ઠ બૌદ્ધ હતો અને હાલમાં બિહારમાં આવેલા ઓટંટપુરી અથવા પ્રાચીન ઉદ્દંડપુરમાં તેણે એક મોટો મઠ સ્થાપ્યો હતો. એ નગરી પાછલા પાલ રાજાઓના સમયમાં ઘણીવાર તેમનું પાટનગર થઈ પડેલી છે. એ કુળના સ્થાપકના અને તેના વંશજોના અંગત નામમાં 'પાલ' પદ આવતું હોવાથી એ વંશ સામાન્ય રીતે અને સગવડને ખાતર 'બંગાળાના પાલ રાજાઓ' એ નામથી નિર્દેશાય છે.

આશરે ઇ.સ.૭૩૦-૪૦ 'પાલ' વંશનો ઉદય

બીજા રાજા ધર્મપાલે ૬૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું કહેવાય છે, પણ એણે ઓછામાં ઓછું બત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું જણાય છે. તિબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ સ્પષ્ટ નિવેદન કરે છે કે તેનું રાજ્ય પૂર્વમાં બંગાળાના ઉપસાગરથી માંડી ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં દિલ્હી તથા જલંધર સુધી અને દક્ષિણમાં વિંધ્યાની હારમાળાની ખીણો સુધી વીસ્તરતું

ધર્મપાલ ઇ.સ. ૮૦૦

પૂરવાર કરી શકાય એમ છે વધારે નહિ તો પાંચમા સૈકાથી તો ખરીજ. (એપ્રી. ઈન્ડ. XIII (૧૯૧૬) પૃ. ૨૮૮) ગૌડના ખંડિયેરોને ઉત્તર છેડે અને લખનાવટીના કોટની બહાર આદિસુરના મહેલનું સ્થાન બતાવવામાં આવે છે.

હતું. પાંચાલ રાજા ઇંદ્રાયુધ અથવા ઇંદ્રરાજ જેનું પાટનગર કનોજ હતું તેને પદભ્રષ્ટ કરી તેની પડોશનાં ઉત્તરનાં ભોજ, મત્સ્ય, મદ્ર, કુરૂ, યદુ, યવન, અવંતિ, ગાંધાર અને કીર એમ ગણાવેલાં રાજ્યોના રાજાઓની સંમતિથી, તેની જગાએ ચક્રાયુધને ગાદીએ બેસાડ્યો એ ચોક્કસ હકીકત ઉપરથી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર મોટો હોવાની વાતનું સમર્થન થાય છે.

આ બનાવ ઈ.સ. ૮૦૦ પછી તુરત જ અને એ દાનપત્રોમાં નોંધ્યા પ્રમાણે ધર્મપાલના રાજ્યના ૩૨મા વર્ષ પહેલાં બન્યો. પૌંડ્રવર્ધન પ્રાંતમાંના ચાર ગામોનું દાનપત્ર પાટલીપુત્રના શાહીમથકમાંથી આપવામાં આવ્યું એ લક્ષમાં રાખવા જેવી વાત છે. સાતમા સૈકામાં હ્યુએન્ત્સાંગે એ પ્રાચીન પાટનગરની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેણે અશોકની ઇમારતો ખંડિયેર થઇ ગયેલી જોઈ હતી અને પાટલીપુત્ર જે જગાએ હતું તેના ઉત્તર ભાગમાં ગંગાને કિનારે આવેલા એક કોટબંધી ગામમાં માત્ર હજારેક આદમીની વસ્તી હતી. એમ જણાય છે કે ઇ.સ. ૮૧૦ના અરસામાં ધર્મપાલ પોતાનો દરબાર ત્યાં ભરતો હતો ત્યારે એ શહેર કાંઇક અંશે પાછું જામ્યું હશે. એકસો સાત મંદિર અને છ પાઠશાળાવાળા પ્રખ્યાત વિક્રમ શિલ્પમઠની સ્થાપના ધર્મપાલે કરી હતી. ગંગાજીના જમણા કિનારા પર નજર માંડતી એક ટેકરી પર તે ઊભો હતો, પણ તેના સ્થાનનો ચોક્કસાઇથી નિર્ણય થઇ શક્યો નથી.[1]

એ વંશના ત્રીજા રાજા દેવપાલને બંગાળાના જૂનામાં જૂના વંશાવલી લેખકો પાલોમાં સૌથી વધારે પ્રતાપી લેખે છે. તેના સેનાપતિ લૌસેન અથવા લવસેને આસામ અને કલિંગ જીત્યા

દેવપાલ, નવમો સૈકો

એમ કહેવાય છે. તેના અમલના૩૩મા વર્ષનું એક દાનપત્ર મુદગગિરિ અથવા મોંઘીરની રાજ્ય-

---

૧ એનું સ્થાન ભાગલપુર જિલ્લામાં પથરઘાટ આગળ કદાચ હોય. (જ. એન્ડ પ્રોસી. એ. એસ. બી. ૧૯૦૯ પૃ. ૧. ૧૩)

કચેરીમાંથી કાઢી આપવામાં આવ્યું છે. તેના કુટુંબના બીજા રાજાઓની પેઠે તે બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો બહુ ચુસ્ત અને ઉત્સાહી અનુયાયી હતો અને એમ કહેવાયછે કે તેણે એ સંપ્રદાય નહિ માનનારા સામે યુદ્ધ જગવ્યું હતું અને તેમના ચાલીશ કિલ્લા તોડી બેદાનમેદાન કર્યા હતા. તેણે ૪૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું કહેવાય છે.

કાંબોજ અમલ

દશમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં, કાંબોજ નામથી ઓળખાતા પર્વતવાસીઓના સફળ આક્રમણથી પાલ રાજાઓના અમલમાં ભંગાણ પડે છે, કારણકે તે પર્વતવાસીઓએ પોતાના નાયકને રાજ્યપદે મૂકયો. ઇ.સ. ૯૬૬માં ઊભા કરેલા દેખાતા દીનાજપુર આગળના એક લેખ-વાળા સ્તંભથી તેનો અમલ યાદગાર થયેલો છે.

મહીપાલ ૧લો આશરે ઈ. સ. ૯૭૮-૧૦૩૦

પાલવંશના નવમા રાજા મહીપાલ પહેલાએ કાંબોજોને હાંકી કાઢયા. તે ઇ.સ. ૧૦૨૬માં રાજ્ય કરતો હતો એમ જણાયું છે અને આશરે ઇ.સ. ૯૭૮થી૮૦ સુધીમાં તેણે પોતાનું પિતૃગત રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હશે એમ આપણે માની શકીએ. એનો અમલ લાંબો બાવન વર્ષનો હતો એમ મનાય છે અને એ કથન કાંઈ બહુ ખોટું હોય એમ જણાતું નથી, કારણકે તેનો અમલ ૪૮ વર્ષ ચાલ્યો હતો એ બાબતના તો શિલાલેખના પુરાવા છે.[૨] બધા પાલ રાજાઓમાં

---

૨ ૧૦૮૩નો સારનાથનો લેખ (ઈન્ડ. એન્ટી. XIV, ૧૪૦) કાંસાની આકૃતિઓનાં બે સમૂહો તિર્હુટના મુઝફરપુર જિલ્લામાં કે ઉત્તર બિહારમાં મળી આવેલા છે અને તેની પર મહીપાલના ૪૮મા વર્ષની સાલવાળા લેખો છે. (હોર્નલે. ઈન. ઈન્ડ એન્ટી XIV, (૧૮૮૫) પૃ. ૧૬૫. નોંધ. ૧૭) ... મહીપાલ પહેલાએ સમતટાને તેના પાયા તરીકે વાપર્યો જણાય છે. ટિપેરાહ જિલ્લાના કોમિલા પેટા વિભાગમાં, સમતટામાં બાઘૌરા આગળ મળી આવેલા તેના અમલના ત્રીજા વર્ષના બાઘૌરાનો લેખ એજ વાત બતાવે છે અને વળી બતાવે છે કે કોમિલાનો સમાવેશ સમતટામાં થતો

તે સૌથી વધારે યાદગાર થયેલો છે. છેક સાંપ્રત કાળ સુધી બંગાળાના ઘણા ભાગોમાં તેનાં કીર્તિગીતો ગવાતાં હતાં અને ઓરિસા તથા કુચબિહારના આઘેઆઘેના ખૂણાઓમાં હજુ પણ તે સાંભળવામાં આવે છે. આશરે ઈ.સ. ૧૦૨૩માં કાંચીના ચોલ રાજા રાજેન્દ્રે તેની પર હુમલો કર્યો હતો. એક સૈકા પર લંગડર્માએ કરેલા જુલમથી નરમ પડી ગયેલો બૌદ્ધ ધર્મ તિબેટમાં ફરી પાછો પગભર થયો એ બાબતથી તેનો અમલ યાદગાર થયેલો છે. ઈ.સ. ૧૦૧૩માં મગધના પંડિત ધર્મપાલ તથા બીજા ધાર્મિક પુરુષોએ તિબેટથી આવેલું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને તે દેશમાં ગૌતમના ધર્મને માનવંતે સ્થાને ફરી સ્થાપવા બહુ મહેનત કરી. પાછળથી ૧૦૩૮માં મહીપાલના અનુગામી ન્યાયપાલના અમલ દરમિયાન મગધના વિક્રમશિલા મઠના અધિપતિ અતીશના મુખીપણા નીચે એક બીજું પ્રચારક મંડળ તિબેટ મોકલવામાં આવ્યું હતું. તેણે પહેલા પ્રચારક મંડળનું કામ ચાલુ રાખ્યું અને તિબેટમાં બૌદ્ધ ધર્મની ફરીથી દ્રઢ સ્થાપના કરી.

ચેદિના રાજા કર્ણને હરાવનાર ન્યાયપાલનો પુત્ર રાજા વિગ્રહપાલ ત્રીજો આશરે ઈ.સ. ૧૦૮૦માં ગુજરી ગયો, અને પોતાની પાછળ મહીપાલ બીજો, સૂરપાલ બીજો અને રામપાલ એમ ત્રણ પુત્ર મૂકતો

હતો. ઢાકાથી ચીતાગોંગ જવાના મુખ્ય માર્ગ પર કોમિલા ગામ આવેલું છે. (જુઓ. જ. એન્ડ પ્રોસી. એ. એસ. બી., ૧૯૧૫, પૃ. ૧૭). 'એ ફરગોટન કિંગડમ ઑફ ઈસ્ટર્ન બેંગાલ' નામના લેખમાં એન. કે. ભટ્ટશાલીએ એ વિષયની વધારે ચોખવટ કરેલી છે. (તેનું જ ૧૯૧૪. પૃ. ૮૫–૯૧) કોમિલા ગામની પશ્ચિમે ૧૨ માઈલ પર આવેલું હાલનું કામ્ટા, તે જ કરમાંત છે એમ માનવા શિલાલેખોનો સારો આધાર મળે છે. ત્યાં પુષ્કળ ખંડિયેરો અને બૌદ્ધ મૂર્તિઓ મળી આવે છે. તે સમતટા રાજ્યની રાજ્યધાની હતું. એ રાજ્યમાં ટિપેરાહ, નોઆખલી, બારીસાલ, ફરીદપુર જિલ્લાઓનો તથા ઢાકા જિલ્લાના પૂર્વ ભાગનો સમાવેશ થતો હતો. દશમા સૈકામાં, ઘણું કરીને એ દેશ આરાકાનના ચંદ્ર રાજાઓના અધિરાજપણા નીચે હતો.

કૈવર્તોનો બળવો

ગયો. મહીપાલ બીજો તેના પિતા પછી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના ભાઇઓને કેદ કર્યા અને ખરાબ રીતે રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માંડ્યો. તેનાં દુષ્ટ કૃત્યોને પરિણામે રાજ્યમાં બળવો જાગ્યો, અને તે સમયે ઉત્તર બંગાળામાં સત્તાવાન માહિષ્ય કે ચાસિ–કૈવર્ત જાતિના નાયક દિવ્ય કે દિવ્યોકે તેનું મુખીપણું લીધું. બળવાખોરોએ મહીપાલ બીજાને મારી નાખ્યો અને તેના મુલકનો કબજો લીધો. દિવ્યોકનું સ્થાન તેના ભત્રીજા ભીમે લીધું અને તે વારેન્દ્રનો રાજા થયો. કેદમાંથી નાશી છૂટેલા કુમાર રામપાલે પોતાનું ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવવાના કામમાં સહાય મેળવવા હિંદના ઘણાખરા ભાગોમાં મુસાફરી કરી. ઘણા પ્રયાસને અંતે તેણે એક મજબૂત સેના એકઠી કરી, તેમાં રાષ્ટ્રકુટોની ટુકડીઓ સામેલ હતી. એ રાષ્ટ્રકુટો સાથે તે લગ્નના સંબંધથી જોડાયેલો હતો. તે ઉપરાંત બીજા પણ રાજાઓએ તેને સાથ આપ્યો હતો. ભીમ હાર્યો અને માર્યો ગયો અને રામપાલે પોતાના પિતૃઓની રાજગાદી પાછી મેળવી.

રામપાલનું રાજ્ય આશરે ઇ.સ.૧૦૮૪-૧૧૩૦

રામપાલ કુશાગ્રબુદ્ધિનો અને બહુ વિશાળ સત્તાધારી હતો એવું તેનું વર્ણન તારાનાથે કર્યું છે. એનું રાજ્ય પડાવી લેનાર કૈવર્તને હરાવ્યા પછી તેણે મિથિલા અથવા ઉત્તર બિહાર એટલેકે હાલના ચંપારણ અને દરભંગાના જિલ્લા જીતી લીધા. એટલું સ્પષ્ટ છે કે તેના મુલકમાં કામરૂપનો પણ સમાવેશ થતો હતો, કારણકે તેના પુત્ર કુમારપાલે પોતાના શુરવીર મંત્રી વૈદ્યદેવને રાજ્યસત્તા સાથે એ દેશનો રાજવહીવટ સોંપ્યો હતો. બૌદ્ધ ધર્મ જોકે એ સમયમાં હિંદમાંથી ઓસરતો જતો હતો છતાં રામપાલના અમલ દરમિયાન પાલોના મુલકમાં તે સારી આબાદ સ્થિતિમાં હતો અને મગધના મઠો હજારો વસનારાથી ભરચક ભરાયેલા હતા. તારાનાથ અને બીજા કેટલાક બંગાલી લેખકો રામપાલને એના વંશનો છેલ્લો રાજા અથવા બીજું કાંઈ નહિ તો સારી સત્તા ભોગવનાર છેલ્લા રાજા તરીકે ગણે છે પણ

શિલાલેખો[1] એમ પૂરવાર કરે છે કે તેની પછી તેના કુટુંબના બીજા પાંચ રાજાઓ થઈ ગયા હતા.

ઈ.સ. ૧૧૭૫માં રાજા ગોવિંદપાલ ગાદીએ હોવાનું જણાય છે, અને લોકકથા મુજબ ઈ. સ. ૧૧૯૭માં મુસલમાનોની જીત થઇ તે અરસામાં મગધનો રાજા કોઈ ઈંદ્રદ્યુમ્ન (પાલ) હતો. તેણે બંધાવેલા કહેવાતા કિલ્લા હજુ મોંઘીર જિલ્લામાં બતાવવામાં આવે છે.

છેલ્લા પાલ રાજાઓ

હિંદનાં રાજવંશોમાં એક ઘણા જાણવાજોગા વંશ તરીકે યાદગાર રહેવા માટે પાલવંશ ખરેખર લાયક છે. એક અગત્યના મુલકમાં આંધ્રવંશ સિવાય બીજો કોઇ રાજવંશ આ વંશના જેટલો એટલે સાડાચાર સૈકા સુધી નભ્યો નથી. ધર્મપાલ અને દેવપાલ બંગાળાને હિંદમાંની મોટી સત્તાઓ પૈકીની એક બનાવવામાં સફળ થયા હતા અને તેમના પછીના રાજાઓ એવડા મોટા વિસ્તારવાળા રાજ્યના ધણી નહોતા કે એમના જેટલા પ્રભાવશાળી નહોતા છતાં તેમના તાબાના મુલક કાંઇ છેક કાઢી નાંખવા જેટલા નહોતા. દશમા સૈકાના છેલ્લા ભાગમાં કાંબોજોએ તેમની સત્તા પડાવી લેવાથી અને અગિયારમા

પાલ વંશની અગત્ય

1 આ સમય માટે મુખ્ય પ્રમાણ મીમો. એ. એસ.બી. પુસ્તક ૫ પૃ.૪૩-૧૧૩. ૧૯૧૫માં 'પાલઝ ઈન બૅન્ગૉલ' એ મથાળાનો આર. ડી. બેનર્જીનો વિદ્વતાભર્યો લેખ છે; વળી જુઓ મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો 'લિટરરી હિસ્ટરી ઑફ ધી પાલ પિરિયડ' જે. બી. ઓ અને ઑ. રીસર્ચ. સો. વૉલ્યુમ ભાગ II પૃ. ૧૮૧. અને વિનયકુમાર સરકારનું 'ધ ફૉક એલીમેન્ટ ઈન હિન્દુ કલ્ચર' (લૉંગ લેન્સ ૧૯૧૭). આમાં હર્ષના મરણ પછી પાલ અને ચોલનાં સત્તા અને અગત્ય પર ભાર મૂકેલો છે અને એમાં સૂચવે છે કે નેપાલ, તિબેટ, ચીન, જપાન, જાવા, બ્રહ્મદેશ અને દરિયા પારના બીજા દેશોને ધર્મ, સાહિત્ય, કળા અને જીવનની જરૂરીઆતો પૂરી પાડી હિંદ ખરેખર આખા એશિયાની શાળા રૂપ બન્યું હતું.

સૈકામાં અસિ–કૈવર્ત અથવા માહિષ્યોના બળવાથી પાલોની સત્તા ખૂબ ડગમગી ગઇ અને તેને લીધે સેન રાજાઓનો તેમના મુલકમાં ગાબડાં પાડવાનો માર્ગ મોકળો થયો. એમ જણાય છે કે લગભગ તેમના અમલના અંત સુધી નહિ જેવી તૂટ સાથે મગધ અથવા દક્ષિણ બિહાર અને ઉત્તર બિહારમાં મોંઘીર પર પાલોએ પોતાની સત્તા રાખી હતી, પણ તેમના અમલના છેલ્લા સૈકામાં લગભગ આખું બંગાળા તેમના હાથમાંથી નીકળી સેનોના હાથમાં ગયું. એના સ્થાનિક ઇતિહાસની વિગતો મેળવી કાઢવાની જરૂર છે.

બુદ્ધિવિકાસ અને કળાની પ્રવૃત્તિઓ

આશરે ઈ.સ. ૭૮૦થી ૮૯૨ સુધીના એક સૈકા કરતાં વધારે વિસ્તારના ધર્મપાલ અને દેવપાલનાં રાજ્ય નજરે ચઢે એવાં બુદ્ધિ અને કળાના વિકાસની પ્રવૃત્તિઓના જમાનારૂપ થયાં હતાં. એ સમયના બે કલાકાર ધીમાન અને તેના છોકરા વિતપાલોએ (વિત્તપાલ) ચિત્રકાર, પ્રતિમાવિધાની અને કાંસું ઢાળનાર તરીકે બહુ ઊંચા પ્રકારની કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. તેમના સંપ્રદાયની કેટલીક કૃતિઓ હજુ હયાત છે એમ મનાય છે. પાલયુગની કોઈ ઈમારત બચવા પામી જણાતી નથી, પણ તેમના મુલકના મધ્ય પ્રદેશોમાં ખાસ કરીને દીનાજ-પુરમાં સંખ્યાબંધ મોટાં તળાવો, લોકકલ્યાણના હેતુથી કરવામાં આવતાં બાંધકામોમાં તે રાજાઓ જે રસ લેતા હતા તેની શાખ પૂરે છે.

બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય

એક પણ અપવાદ વગર બધા પાલ રાજાઓ ચુસ્ત અને ઉત્સાહી બૌધ્ધ હતા અને વિદ્વાન સાધુઓ તથા સંખ્યાબંધ મઠવાસી સાધુ સંઘોને ઉદાર આશ્રય આપવા હમેશાં તત્પર રહેતા હતા. એ તો ચોખ્ખું જ છે કે ધર્મપાલ વિરલ શક્તિઓવાળો પુરુષ હતો. તે બહુ ઉત્સાહી ધર્મ-સુધારક હતો એમ કહેવાય છે. અગીઆરમા સૈકામાં તેના પછી થઇ ગયેલા રાજાઓ બૌદ્ધધર્મના તાંત્રિક રૂપાંતરોના અનુયાયીઓ હતા અને ઘણા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોની સેવાનો ઉપભોગ કરતા હતા. તિબેટમાં ધર્મ-

પ્રચારક તરીકે જેના નામનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે અતીશ એ બધામાં સૌથી વધારે વિખ્યાત હતો.

દક્ષિણમાંથી આવેલા સામંતદેવ નામના એક સરદારે સેન વંશની સ્થાપના કરી. અગીઆરમા સૈકાની અધવચમાં તે કે તેના પુત્ર હેમંતસેને

સેનોની શરૂઆત

કાશીપુરી રાજ્યની સ્થાપના કરી. મયુરભંજ રાજ્યમાં કશિઆરી છે તે જ અસલી સમયનું કાશીપુરી એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. આ સરદારોમાંના એકે પણ મોટા વિસ્તાર પર સત્તા ભોગવી જણાતી નથી.

પણ એ તો ચોક્કસ છે કે સામંતસેનનો પૌત્ર વિજયસેન અગીઆરમા સૈકાના અંતભાગમાં કે બારમા સૈકાની શરૂઆતમાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય-

વિજયસેન આશરે ઈ.સ. ૧૦૭૦-૧૧૦૮

કર્તાના પદે પહોંચ્યો અને પાલોના હાથમાંથી બંગાળાનો મોટો ભાગ પડાવી લીધો, અને તેમ કરી સેનવંશની દૃઢ સ્થાપના કરી. બીજા રાજાઓ જોડે પણ તેણે સફળ વિગ્રહો માંડ્યા અને આશરે ચાલીશ વર્ષ કે તેથી કાંઈક વધારે કે ઓછા સમયનું લાંબું રાજ્ય ભોગવ્યું. ઇકોતેર વર્ષના અસાધારણ લાંબા સમય સુધી કલિંગમાં રાજ્ય કરનાર ચોરગંગ રાજા જોડે તેણે મૈત્રી સંબંધ ટકાવી રાખ્યો. આશરે ઇ.સ.૧૦૮૦માં આસિ–કૈવર્તોનો બળવો થયો ત્યારે પોતાની જીતોની મર્યાદા રેખા તેણે ઓરિસ્સાના છેક ઉત્તરમાં આવેલા ભાગોમાં વિસ્તારી.

વિજયસેને મેળવેલું રાજ્ય (આશરે ઇ.સ ૧૧૦૮) તેના પુત્ર વલ્લાલસેનને મળ્યું. તે બંગાળાની લોકકથામાં બલ્લાલસેન તરીકે વિખ્યાત

બલ્લાલસેન અથવા વલ્લાલસેન ઇ. સ. ૧૧૦૮-૧૯

છે. એમ કહેવાય છે કે તેણે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની પુનર્ઘટના કરી અને બ્રાહ્મણો, વૈદ્યો, તથા કાયસ્થોમાં 'કુલીનતત્વ'ની પ્રથા દાખલ કરી. કેટલાક અહેવાલો કહે છે કે તેણે ગૌડ અથવા લખનૌટી વસાવ્યું. પણ તે શહેર એથી ઘણું વહેલું હયાતીમાં હતું એમ માનવા કારણ છે. ઢાકા જિલ્લામાં વિક્રમપુરની પાસે રામ-

પાલમાં તેણે બંધાવેલા કેહેવાતા મહેલની જગા બતાવવામાં આવે છે. બધા સેન રાજા વૈદિક બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતા હિંદુ હતા અને તેથી બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા પાલો તરફ દુશ્મનાવટ રાખવાનું અને વર્ણવ્યવસ્થા જાળવી રાખવામાં રસભર્યો આગ્રહ રાખવાનું તેમને ખાસ કારણ હતું. બલ્લાલસેન જે હિંદુ ધર્મ પાળતો હતો તે તંત્રપધ્ધતિનો હતો. બ્રાહ્મણ વંશાવલીઓ રાખનાર જાહેર કરે છે કે તેણે મગધ, ભૂતાન, ચિતાગોંગ, આરાકાન, ઓરિસ્સા તથા નેપાલ જેવા દેશોમાં સંખ્યાબંધ ધર્મપ્રચારકો મોકલ્યા અને તે બધા બ્રાહ્મણો જ હતા.

લક્ષ્મણસેન આશરે ઇ. સ. ૧૧૧૯ બલ્લાલસેન પછી ઇ.સ. ૧૧૧૯માં તેનો છોકરો લક્ષ્મણસેન ગાદીએ આવ્યો.

બિહારની મુસલમાનોએ કરેલી જીત બારમા સૈકાની આખરમાં કુતુબ-ઉદ-દીનના સરદાર બખ્તીઆરના છોકરા મહમદે ઇ.સ. ૧૧૯૭માં કે એ અરસામાં બિહાર પર હુમલો કર્યો અને એક કે બે વર્ષ પછી નદીઆ પર છાપો માર્યો તે અરસામાં મુસલમાનના આક્રમણની રેલમાં બંગાળા અને બિહારમાંથી પાલ અને સેન રાજાઓ તણાઈ ગયા. બિહારમાં ઉપરાઉપરી લૂંટની ધાડો પાડી પોતાના નામની હાક વગાડનાર મુસલમાન સરદારે એક હિંમતભર્યા ફટકાથી બિહારનું પાટનગર કબજે કર્યું. એ સમયનો લગભગ સમકાલીન ઇતિહાસકાર ઇ.સ. ૧૨૪૩ માં બિહારના પાટનગર પર હુમલો કરનાર ટોળીમાંના બચેલા એક ઇસમને મળ્યો હતો અને તેની પાસેથી તેણે જાણ્યું કે બિહારનો કિલ્લો માત્ર બસો ઘોડેસવારની જ ટુકડીએ કબજે કર્યો હતો. તેઓ હિંમતથી ધસારો કરી પાછલે દરવાજે પેઠા અને તેમ કરી તે જગાનો કબજો મેળવ્યો. ત્યાં તેમને મોટા જથ્થામાં લૂંટનો માલ મળ્યો, અને 'મુંડેલા માથાના બ્રાહ્મણો'ની એટલેકે બૌદ્ધ સાધુઓની કતલ એવી તો કાતિલ રીતે

કરવામાં આવી હતી કે મઠોના પુસ્તકાલયમાંના પુસ્તકોમાં શું લખેલું છે તે સમજાવી શકે એવા માણસની વિજેતાએ શોધ કરાવી ત્યારે તે વાંચી શકે એવો એક આદમી શોધ્યો જડયો નહિ. એમ કહેવામાં આવે છે કે 'એવું માલૂમ પડયું કે તે આખો દુર્ગ તથા શહેર એક મહાશાળા હતી અને હિંદી ભાષામાં લોકો મહાશાળાને "વિહાર" કહેતા હતા.'

બોરકુટો કાઢી નાંખનાર આ કટકાથી તેમજ તેની પછી થયેલા તેવા જ જુલમનાં કૃત્યોથી તેના પ્રાચીન રહેઠાણમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયની જીવનશક્તિ મારી ગઈ. એ તો નિઃસંદેહ વાત

બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો નાશ

છે કે આ બનાવ પછી કેટલાંક વર્ષો સુધી થોડા મંદોત્સાહી થયેલા પણ એ ધર્મતંત્રના નિષ્ઠાવાળા અનુયાયીઓ, ભ્રષ્ટ થયેલાં એ ધર્મસ્થાનોની આસપાસ ભમતા રસળતા રહ્યા; અને આજ પણ એક ગર્વભરી રીતે દેશભરમાં ફેલાયેલા એ ધર્મનાં ચિહ્નો ખૂણેખોચરે પડેલા પંથોના આચારમાં જોઈ શકાય છે. પણ હિમાલયની દક્ષિણે તથા ઉત્તર હિંદમાં તેના છેલ્લા આશ્રયસ્થાન બિહારમાં એક વ્યવસ્થિત ધર્મતંત્ર તરીકે જામેલો બૌદ્ધ સંપ્રદાય, માત્ર એક જ મુસલમાનના સાહસભર્યા હુમલાને પરિણામે હમેશને માટે નાશ પામ્યો. દુશ્મનની તરવારથી બચી ગયેલા ઘણા સાધુ તિબેટ, નેપાલ તથા દક્ષિણ હિંદમાં નાશી ગયા. તેમના જવાથી દક્ષિણ હિંદમાં હિંદુ પુનરૂત્થાન પર બહુ અગત્યની અસર થઇ. તિબેટમાં આ વિદ્વાન આશ્રય શોધતા આવેલાઓના આગમનથી કુબલાઇખાને નીમેલા મહાન લામા બુટોનને સંસ્કૃત મૂળ પુસ્તકોમાંથી કરેલા તરજૂમાથી તિબેટન ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાની તક મળી. તેરમા સૈકાના અંતમાં 'ટેંગીર' જ્ઞાનચક્રમાં એ બધાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. સાતમા સૈકામાં ચીનમાંથી તિબેટમાં દાખલ થયેલી છાપની કળાને પરિણામે હિંદી પંડિતો તથા તિબેટી લામાઓની સંયુક્ત મહેનતનાં ફળરૂપ એ પુસ્તકોની સાચવણી થઈ શકી.

સેન વંશને શિથિલાવી નાંખવાની ક્રિયા એટલી જ અથવા તો એથી

પણ વધારે સહેલાઈથી કરવામાં આવી હતી. તે દિવસોમાં પૂર્વ બંગાળાનો રાજા લક્ષ્મણસેન હતો. મુસલમાન લેખકો તેને એક વૃદ્ધ માણસ તરીકે વર્ણવે છે, પણ તેણે એંશી વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ વર્ણવવામાં તો તેઓ ભૂલ જ કરે છે. તેના જન્મ વખતે થયેલાં શુકનો એ રાજાના વિરલ અંગત ગુણોથી ખરેખર વ્યાજબી ઠરે છે. આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે હિંદના બધા રાજારજવાડામાં તેના કુટુંબનો અતિશય આદર થતો હતો અને તે દેશનો પરંપરાગત ધર્માધ્યક્ષ જેવો હતો. વિશ્વાસપાત્ર માણસોએ ખાત્રીથી જાહેર કર્યું છે કે નાના કે મોટા કોઈને પણ તેને હાથે અન્યાય ખમવો પડયો નથી અને ઉદારતા માટે તો તેનું નામ લોકોમાં કહેણીરૂપ થઈ પડેલું છે.

ઇ. સ. ૧૧૯૯ સેન વંશનું ઊથલી જવું

અતિ આદરને પાત્ર આ રાજા ગંગાના ઉપલા દોઆબમાં ભાગીરથીને તીરે કલકત્તા જ્યાં છે તે જગાથી આશરે ૬૦માઈલ ઉત્તરે નદીઆમાં પોતાનો દરબાર ભરતો. એ ગામ આજ પણ એક બ્રિટિશ જિલ્લાને પોતાનું નામ આપે છે અને પ્રાચીન પધ્ધતિએ ચાલતી એક હિંદુ મહાશાળાના મથક તરીકે પંકાયેલું છે.

પાટનગર નદીઆ

ઘણું કરીને ઈ.સ. ૧૧૯૯માં અને બિહારની સહેલી જીત પછી થોડા જ સમયમાં બખ્તીઆરના પુત્ર મહમદે બંગાળાને પોતાની સત્તા નીચે આણવા એક લશ્કર તૈયાર કર્યું. પોતાના મુખ્ય લશ્કરની આગળ આગળ કૂચ કરતો માત્ર ૧૮ ઘોડેસવારના નાનકડા રસાલા સાથે તે ઓચીંતો નદીઆ પાસે આવી પહોંચ્યો. અને હિંમતથી શહેરમાં દાખલ થયો. ગામના લોકોએ તેને ઘોડાનો સોદાગર જાણ્યો. રાજાના મહેલના દરવાજા પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેણે પોતાની તરવાર ખેંચી અને કોઈ પણ જાતની શંકા વગરના અને ગાફેલ મહેલમાં વસનારાઓ પર તૂટી પડ્યો. રાજા ભોજન કરવા

નદીઆનું દુશ્મનને હાથ પડવું. ઈ. સ. ૧૧૯૯

બેઠો હતો તે તો આથી તદ્દન આભો જ બની ગયો અને 'ખુલ્લે પગે મહેલના પાછલા દરવાજા તરફ નાઠો. તેનો તમામ ખજાનો, તેની બધી રાણીઓ, દાસીઓ દાસો અને સ્ત્રીઓ હુમલો કરનારને હાથ પડયાં. અસંખ્ય હાથીઓ તેને હાથ આવ્યા અને ગણી ગણાય નહિ એવી જબર લૂંટ મુસલમાનોને મળી. લશ્કર આવી પહોંચ્યું ત્યારે આખું શહેર કબજે લેવામાં આવ્યું અને તેણે ત્યાં પોતાનો મુકામ કર્યો.

લેખકના લખ્યા પ્રમાણે રાય લખમણીય ઢાકા જિલ્લામાંના વિક્રમપુર ગામે નાશી ગયો અને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. વિજેતાએ તુરત જ નદીઆ શહેરનો નાશ કર્યો અને પ્રાચીન હિંદી શહેર ગૌડ અથવા લખનાવટીમાં પોતાનું મથક જમાવ્યું. રાજ્યના બધા ભાગોમાં તેણે તથા તેના અમલદારોએ મસીદો, મદ્રેસાઓ તથા મુસલમાની તકીઆઓને દાન આપ્યાં અને લૂંટનો મોટો ભાગ વિવેકબુધ્ધિપૂર્વક પોતાના દૂર બેઠેલા સરદાર કુતુબ-ઉદ-દીનને મોકલી આપ્યો.

મુસલમાની પાટનગર લખનાઉતી

બંગાળા અને બિહારનાં હિંદુ રાજ્યોનો આવો અપયશ ભર્યો અંત આવ્યો. તે જીવવા લાયક હોત તો તેણે પોતાનું જીવન ટકાવવા વધારે સારી લડત આપી હોત. પરદેશી લશ્કર આ બંગાળા ચીરી આવ્યું પણ કોઇને તેની જાણ ન થઇ અને માત્ર અઢાર ઘોડેસવારો જેવી નજીવી ટોળીએ રાજાના મહેલ પર છાપો માર્યો. આવું થઇ શક્યું એ બતાવી આપે છે કે તે વખતનો રાજ્યવહીવટ કેટલો બધો અંધેર અને દળદરભર્યો હતો.

હિંદુ રાજ્યોનો અપમાનભર્યો અંત

પહેલાના રાજા લક્ષ્મણસેનનું રાજ્ય ઠીકઠીક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યને તેણે આપેલા ઉદાર આશ્રય માટે જાણવાજોગું હતું. લક્ષ્મણસેનના રાજકવિ ધોયિ અથવા ધોયિકે કાલિદાસના 'મેઘદૂત' ના અનુકરણમાં લખેલું એક કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. 'ગીતગોવિંદ' નો

સાહિત્ય

પ્રખ્યાત લેખક જયદેવ લક્ષ્મણસેનના રાજ્યમાં થઈ ગયેલો જણાય છે. લક્ષ્મણસેન પોતે પણ કાવ્યો રચતો હતો. તેનો પિતા બલ્લાલસેન પણ લેખક હતો.

૯

રાજપૂત કુલો

કુલોનું દેખીતું પ્રભુત્વ

ગોત્ર અથવા જાતિવિષયક વાદો અથવા તો ચહેરાના ખૂણા, જાડાં કે પાતળાં નાક, લાંબી કે પહોળી ખોપરીઓ, વર્ણની ઉત્પત્તિનું રહસ્ય વગેરે બાબતો આ પુસ્તકના હેતુથી પર છે અને આ પૃષ્ઠોમાં તેની ઉપરટપકીઆ ચર્ચા કરી શકાય પણ નહિ. પણ ઘણાં રાજપૂત કુલોના રાજ્યપ્રકરણી ચઢતી પડતીના વિષયનાં કથનાત્મક વિભાગો વિચારશીલ વાચકને કેટલાક પ્રશ્નો સૂચવે છે અને તેનો કાંઈક જવાબ આપવાની તાત્કાલિક જરૂરત દેખાડી આપે છે. પરિહાર, પવાર, ચંદેલ વગેરે રાજપૂતો કોણ હતા અને હર્ષના મરણ તથા મુસલમાનોની જીતની વચ્ચે આવેલી સદીઓ દરમિયાન તે અને તેમને લગતી બાબતો આટલો બધો ગોટાળાભર્યો ડખો કેમ પેદા કરે છે? ઉત્તર હિંદના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન યુગને મધ્ય યુગથી જુદી પાડતી આગળપડતી બાબત પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો રાજપૂત કુલોનું પ્રભુત્વ છે અને આપણું મન તેની સમજૂતિ માટે તલપે છે. એ તો સામાન્ય કહેણી છે કે પ્રશ્નો પૂછવા સહેલા છે, પણ તેના જવાબ આપવા અઘરા છે અને આ બાબતમાં તો હકીકતોની માહિતી એટલી બધી અપૂર્ણ અને ગુંચવાડા ભરી છે કે તેની સરલ, ટૂંકી અને સંતોષભરી સમજૂતિ આપી શકાય એમ નથી. તોપણ રાજકુલોની ભૂલભૂલામણીમાંથી માર્ગ કાઢવા કાંઈક કુંચી મેળવવાનો યત્ન કરતાં થાકેલા વાંચકને મદદ કરવાના હેતુથી એ વિષય પર થોડી ટીકા કરવી ઠીક થઈ પડશે.

આઠમા કે નવમા સૈકા દરમિયાન હિંદના રાજકીય ઇતિહાસની

રંગભૂમિ પર રાજપૂત રાજ્યોનો દેખાતી રીતે ઓચીંતો પ્રવેશ એ કાંઈક અંશે ભ્રમરૂપ જ છે. પ્રાચીન રાજ્ય કરતાં કુલોનાં વર્ણ કે જાતિસ્થાન વિષે ભાગ્યે જ કાંઈ માહિતી છે. અશોક કે સ્કંધગુપ્તનાં

ક્ષત્રિયો

કુટુંબ હિંદુ સમાજમાં કયું સ્થાન ભોગવતાં હતાં તે કોઇ ભાગ્યે જ ચોક્કસાઈથી કહી શકશે. અને જે રાજાઓનાં નામ ઇતિહાસપટ પર આગળ પડતાં અને આંખે ચઢે એવાં છે તે કેટલે અંશે માત્ર સફળ થયેલા સાહસવીરો હતા કે આગળ પડતાં કુલોના મુખી હતા તે બતાવવા માટે કોઈ પ્રકારની લેખી નોંધ મળી આવતી નથી. પાછળના વખતમાં તો બધા રાજપૂતોએ પોતાની જાતને ક્ષત્રિયો એટલે બ્રાહ્મણોના પરિચિત સમાજવાદને અનુસરી થયેલી ચાર વર્ણમાંની બીજી વર્ણના માનેલા છે. છેક 'બુધ્ધના સંવાદો' રચાયા તે સમય સુધી સમાજમાં ક્ષત્રિયો એક બહુ અગત્યના ઘટક તરીકે ઓળખાતા હતા અને તેમના પોતાના મત મુજબ તો તેઓ બ્રાહ્મણ કરતાં ય ચઢીઆતા હતા. ઘણું કરીને હકીકત તો એવી છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયથી, પાછલા સમયના રજપૂતોને બધી મુદ્દાની બાબતોમાં મળતાં રાજ્ય કરતાં કુટુંબો હયાતીમાં હતાં એટલુંજ નહિ પણ મધ્ય યુગની માફક સતત નવાં નવાં રાજ્યો સ્થપાતાં હતાં. પણ તેમની નોંધોનો નાશ થયેલો છે અને માત્ર થોડાં જ અપવાદ તરીકે આગળ પડતાં કુટુંબોનાં માત્ર સ્મરણ રહેલાં છે અને તેથી પૂર્ણ રીતે સત્ય હકીકત ન બતાવે એ રીતે તે ઇતિહાસનાં પાનાંઓમાં આગળ પડતાં ઊભાં છે. હું માનું છું કે 'ક્ષત્રિય' એ શબ્દ હમેશાં બહુ અચોક્કસ અર્થ વાળો હતો અને બ્રાહ્મણના વંશજ તરીકેનો દાવો ન કરતા હિંદી રાજ્યકર્તા વર્ગો તે શબ્દથી સૂચવાતા હતા. તેવી જ રીતે પુરોહિતનું કામ કરતી બધી વ્યક્તિઓને હિંદુઓ બ્રાહ્મણ જ ગણતા હતા. કોઇકોઈ વાર કોઈ રાજા વર્ણથી બ્રાહ્મણ હોય એમ બનતું. પણ રાજ્ય દરબારમાં બ્રાહ્મણનું કુદરતી સ્થાન રાજા કરતાં મંત્રીનું જ હતું. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય બ્રાહ્મણ હતો એમ માનવામાં આવે છે અને

તેનો મંત્રી ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્ય બ્રાહ્મણ હતો એ નક્કી જ છે.[૧]

પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન યુગો વચ્ચેનો ખરો ભેદ તો એ છે કે આગળનાની જીવંત પ્રણાલીનો ભંગ થયેલો છે, જ્યારે પાછળનાની જીવંત પ્રણાલી હજુ ચાલુ રહેલી છે. મૌર્યો અને

પ્રણાલીમાં તૂટ

ગુપ્તો મૃત અને દફનાયેલા ભૂતકાળના છે અને પુસ્તકો, શિલાલેખો અને સિક્કાઓ દ્વારા જ તેમનાં સ્મરણ રહ્યાં છે. જ્યારે મધ્ય યુગમાં નજરે ચઢતાં રાજકર્તા કુટુંબોમાંનાં ઘણાં હજુ જીવંત છે અને ઘણા પ્રસંગોમાં તો હાલની હયાત વસ્તીનાં સંખ્યાબંધ અને લાગવગ ધરાવતા વર્ગો બની રહેલાં છે.

ટૉડ અને બીજા જૂના લેખકો ઘણા પહેલાના સમયથી જોઇ ચૂક્યા હતા કે રાજપૂત કુળો મોટે ભાગે પરદેશી અથવા તેમના કહેવા પ્રમાણે 'સીથીયન' ઓલાદનાં છે. હાલના

સીથીયન તત્ત્વ

સમયની વધારે ચોક્કસ શોધોથી એ મતનું સંપૂર્ણ સમર્થન થયેલું છે અને હવે તો કેટલાંક આગળ પડતાં કુળોમાં પરદેશી લોહીનું મૂળ ઘણી ચોકસાઈથી બતાવવાનું અને રાજપૂતો કરતાં ઊતરતું સામાજિક સ્થાન રોકતી વર્ણો જોડેના તેમના સંબંધનું નિકટપણું સમજવાનું શક્ય થયેલું છે.

ઐતિહાસિક યુગોની મર્યાદામાં સૌથી પહેલું પરદેશીઓનું આગમન, જેના ખરાપણાની ખાતરી કરી શકાય એમ છે તે ઈ.સ. પૂર્વેના બીજા સૈકામાં થયું અને બીજું, ક્રાઇસ્ટ પછીના

શકો અને યુએચી

પહેલા સૈકામાં યુએચી અથવા કુશાનોનું થયેલું છે. ઘણું કરીને હાલનાં રાજપૂત કુળોમાંથી કોઇ

---

૧. જુઓ કે.પી. જયસ્વાલનો વિદ્વતા ભર્યો લેખ "રીવાઈઝડ નોટસ ઓન ધ બ્રાહ્મણ એમ્પાયર" (જે.બી. એન્ડ ઓ. રીસર્ચીસ સોસા. IV પૃ.૨૫૭-૬૫. સુંગો તેમજ કણ્વો બ્રાહ્મણો હતા અને ગ્રીકો તથા બુદ્ધોના વિરોધી હતા. ઉજ્જેન, ઝિઝોટી અને મહેશ્વરપુર વગેરેના કેટલાક બ્રાહ્મણ રાજાઓનો હુએન્ત્સાંગ નિર્દેશ કરે છે (બીલ II ૨૭૦-૭૧).

પણ એક તેની ખરી વંશાવલીને આટલે સુધી પાછળ ભાગ્યે જ લઈ જઇ શકે એમ છે. મને તો શંકા જ નથી કે શક અને કુશાન એ બંનેનાં રાજ્ય કરતાં કુટુંબો, હિંદુ સમાજમાં ભળ્યાં ત્યારે હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થામાં તેમને ક્ષત્રિયોનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું; પણ આ હકીકત પાછલા જમાનામાં ચોક્કસપણે બનેલા બનાવોના સાદશ્ય પરથી કરેલા અનુમાનને આધારે જ માનવાની છે, તેની કાંઇ સીધી સાબિતી નથી.

હુનો

પરદેશી જંગલીઓ મોટાં ટોળામાં હિંદમાં ઊતરી પડ્યાં તેના નોંધાયેલા પ્રસંગોમાંનો ત્રીજો પાંચમા સૈકામાં અથવા તો છઠ્ઠા સૈકાના આરંભમાં બન્યો હતો. એ ટોળાંઓનું મધ્ય એશિયામાંથી હિંદમાં આવવું ત્રીજા સૈકામાં ચાલુ હતું એવાં ચિહ્નો છે; અને તે કદી ત્રીજા સૈકામાં હિંદમાં આવ્યા હશે તો પણ તે બનાવની સ્પષ્ટ નોંધ સચવાયેલી નથી. ચોક્કસ માહિતીની વાત કરીએ તો, દશમા કે અગિયારમા સૈકામાં મુસલમાનોનાં આક્રમણો થયાં તે પહેલાં ઐતિહાસિક યુગમાં હિંદના ઉત્તર કે વાયવ્ય ઘાટોમાંથી મોટા પાયા પર પરદેશીઓનાં ત્રણ મોટાં અને ચોક્કસ આક્રમણો થયેલાં છે. ઉપર કહ્યું તેમ પહેલાં અને બીજાં અનુક્રમે શક અને યુએચીનાં હતાં અને ત્રીજું હુનોનું કે સફેદ હુનોનું હતું. શક, યુએચી અને હુન એ નામો ઉમટી આવતાં ટોળાંઓમાંનાં મુખ્ય ઘટકનાં નામ પરથી આપવામાં આવ્યાં હતાં, જોકે તે ટોળાંઓમાં તો તે ઉપરાંત બીજી ઘણી વિવિધ જાતિઓ પણ હતી. પહેલા અને બીજા ટોળાંઓમાંથી ઉત્પત્તિ થયાની પ્રણાલીકથા તો યુગો થયાં લુપ્ત થયેલી છે. નવમા સૈકામાં હિંદુ શાહીઆઓએ કાબુલના જે તુર્કી શાહીઆઓનું સ્થાન લીધું તે એવી બડાશ હાંકતા હતા કે તેઓ મહાન કુશાન રાજા કનિષ્કના વંશમાં ઊતરી આવેલા છે, પણ ત્યાર પછીના કોઈ હિંદી રાજ્યકર્તા કુટુંબે યુએચીના વંશજ હોવાનો દાવો કર્યાનું મારી જાણમાં નથી.

હુન નામથી ઓળખાતા જંગલીઓનું જે ત્રીજું પ્રચંડ આક્રમણ થયું તેની બહુ ઊંડી અને આઘે સુધી પહોંચતી અસરોને પરિણામે જ

હુનોના આક્રમણોની અસરો

મોટે ભાગે વર્ણવ્યવસ્થાની એ પ્રણાલીમાં તૂટ પડી જણાય છે. એ હુન આક્રમણોની સાહિત્યમાં તો બહુ જ આછી અને નહિ જેવી નોંધો છે, પણ જાતિશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વ તથા સિક્કાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં થયેલી પરચુરણ શોધોથી એ નોંધોની એટલી બધી પૂરવણી થઈ છે કે તે યુગના અભ્યાસીના મન પર એવી પ્રબળ છાપ પડે છે કે પુરાણો તથા બીજી સાહિત્યની કૃતિઓના વાંચન પરથી આપણને જણાય છે તેનાથી વધારે ઊંડી છાપ એ હુનના આક્રમણોથી હિંદુ સંસ્થાઓ અને રાજ્ય પ્રકરણ પર પડેલી છે. એ જંગલીઓની ચઢાઈઓનાં વિગતવાર વર્ણન આપવાની બાબતમાં હિંદુ લેખકો બહુ અનિચ્છા બતાવે છે અને 'મૌનના કાવતરા' માં તેઓ સૌ સહમત થાય છે. તેઓ મહાન ઍલેકઝાંડરની હયાતીનો ઉલ્લેખ સરખો કરતા નથી. તે જ રીતે ગુજરાતના ઇતિહાસકારો મહમદ ગજનીના સોમનાથના ઘેરા તથા લૂંટ વિષે જાણે જાણતા જ ન હોય એમ કરે છે. એ પ્રખ્યાત ધાડની વાત વિગતવાર રીતે મુસલમાન લેખકોએ ન નોંધી હોત તો હિંદી સાહિત્યમાં કે શિલાલેખોમાં તેની કાંઇ નોંધ જોવામાં ન આવત. આમ હોવાથી હુનોનાં હિંદ પર રેલાયેલાં પૂરોની નોંધ ઘણી જ ઓછી છે તેમાં આશ્ચર્યનું કાંઇ કારણ નથી. એ બનાવની અગત્યની ઓળખ હાલના જમાનાના પૂરાતત્વજ્ઞોની ધીરજભરી શોધો દ્વારા ખૂબ પ્રયાસથી કરવાની છે. આ જગાએ એ બાબતના અટપટા પુરાવા આપવાનું અશક્ય છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકામાં હુનો અને તેમની જોડેની બીજી પરદેશી જાતિઓનાં ઉપરાઉપરી થયેલાં આક્રમણોથી ઉત્તર હિંદમાંનો હિંદુ સમાજ તેના પાયામાંથી હચમચી ગયો, પ્રાચીન પ્રણાલીની અખંડ સાંકળ તૂટી ગઈ અને વર્ણો તથા રાજ્ય કરતાં કુટુંબોની પુનર્ઘટના થઇ એવું અમારૂં કથન સ્વીકારવાની અમે અમારા વાચકોને વિનંતિ કરીએ છીએ. ઇ.સ. ૬૧૨થી ૪૭ સુધીનાં પાંત્રીશ વર્ષોના અમલ દરમિયાન તેની સત્તા નીચે આવેલાં વિવિધ જાતિ,

કુળો તથા સંપ્રદાયોનાં પરસ્પર વિરોધી લાભોને કાબૂમાં રાખવાની શકિત ધરાવનાર સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપવાના હર્ષના સફળ અને ઝળકતા સિધ્ધ યત્નને પરિણામે હુનોના આક્રમણની આફતનાં માઠાં પરિણામ કાંઇક અંશે છવરાઇ ગયાં છે. જ્યારે એનો બળવાન હાથ રાજ્યતંત્ર પરથી ઊઠી ગયો, ત્યારે એ બધાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો છૂટાં થયાં અને જેની નોંધ નથી રહી એવા અંધાધૂંધીના ગાળા પછી આ પ્રકરણ-માં તેનાં આગળ પડતાં લક્ષણો દ્વારા વર્ણવેલાં રાજ્યોની નવી તંત્રરચના તેને પરિણામે હિંદના રાજ્ય પ્રકરણના ક્ષેત્રમાં ઊભી થવા પામી.

ગુજરો

એતો બરાબર સિધ્ધ થયેલું જણાય છે કે હુનોની વિવિધ જાતિઓના સમૂહ અથવા ટોળાંએ તેમની મુખ્ય કાયમી વસાહતો રાજપૂતાના અને પંજાબમાં કરી. એ પરદેશીઓના સમૂહમાં હુનો પછી બીજેજ સ્થાને ગુર્જરો આવે છે. હિંદના વાયવ્ય ભાગમાં બહોળા વિસ્તાર પર પથરાયેલી મધ્યમ વર્ગની 'ગૂજર' એ નામથી બોલવામાં ઓળખાતી જાતિના નામમાં એ ગુર્જરોનું નામ હજી ટકી રહેવા પામ્યું છે. મૂળથી ઢોર ચરાવી જીવતા આ 'ગૂજરો' બીજી ઘણી હિંદી વર્ણો કરે છે તેમ મોટે ભાગે ખેતીના કામમાં રોકાયેલા છે. જાટ અથવા જટ લોકો તો ગૂજરો કરતાં પણ વધારે અંશે ખેતીનો જ ધંધો કરે છે. સર્વત્ર તેઓ ગૂજરો જોડે નિકટ સંબંધ ધરાવતા અથવા તેમને મળતા જણાય છે, જોકે બન્ને જાતિઓ વચ્ચેના સંબંધની ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપવી અશકય છે. જાટ કે ગૂજરોમાંથી એકે રાજપૂત અથવા ક્ષત્રિય પદને યોગ્ય ગણાતા નથી, પણ ઘણાખરા પંજાબના જાટો રાજપૂતોના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે.

ગુર્જર રાજ્યો

હાલમાં એવી શોધ થયેલી છે કે મધ્ય યુગના આરંભ કાળમાં ગુર્જર રાજ્યો બહુ આગળ પડતું સ્થાન રોકતાં હતાં. ભરૂચમાં એક નાનું ગુર્જર રાજ્ય હતું અને રજપૂતાનામાં તેમનું મોટું રાજ્ય હતું એ વાત તો ઘણાં

વર્ષોથી પૂરાતત્ત્વજ્ઞોના જાણવામાં હતી; પણ નવમા, દશમા તથા અગિયારમા સૈકામાં કનોજમાં રાજ્ય કરતા બળવાન રાજવંશના ભોજ અને બીજા રાજાઓ ગુર્જરો હતા એ હકીકતની જાણ તો અર્વાચીન સમયમાં થઇ ગણાય. શિલાલેખોમાંના સંવતોનાં ખરાં વાચન નિશ્ચયપૂર્વક થયાં તે પહેલાં તે સંવતોનાં થયેલાં ખોટાં વાચનથી એ રાજવંશનો ખરો ઇતિહાસ ખૂણે પડી ગયો હતો. હવે એમ ચોક્કસ રીતે સિધ્ધ થયું છે કે ભોજ (આશરે ઇ.સ.૮૪૦-૯૦) તથા તેના પૂર્વગામીઓ અને અનુગામીઓ ગુર્જર જાતિના પ્રતિહાર કુળના હતા અને પરિણામે રાજપૂતોનું બહુ જાણીતું કુળ પરિહાર ગુર્જર અથવા ગૂજર જાતિની શાખા છે.

અગ્નિમાંથી જન્મેલાં કુળ

'ચંદરાસો' અને બીજાં પાછળથી થયેલાં લખાણોમાં મળી આવતી જાણીતી લોકકથા તેના જુદાજુદા રૂપાંતરોમાં પવાર (પરમાર), પરિહાર (પ્રત્તિહાર), ચહુઆણ (ચાહુમાણ) અને સોલંકી અથવા ચાલુક્ય એ ચાર રાજપૂત કુળોને 'અગ્નિકુળ' એટલે કે દક્ષિણ રજપૂતાનામાં આવેલા આબુ પર્વતના યજ્ઞકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રાજપૂતોના સમૂહમાં મૂકે છે. ઉપર જણાવેલાં ચાર રાજપૂતોનાં કુળ પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે અને તે બધાં દક્ષિણ રજપૂતાનામાંથી ઉદ્દભવ્યાં એ ઐતિહાસિક સત્યોને એ લોકકથા દર્શાવે છે. મી. ક્રૂક વ્યાજબી ટીકા કરે છે તેમ 'એ કથા અગ્નિથી થયેલી શુદ્ધિનું દર્શન કરાવે છે, અને તે શુધ્ધિના દશ્યનું સ્થાન દક્ષિણ રજપૂતાનામાં મૂકે છે. એ શુધ્ધિ ક્રિયાથી પરદેશીઓનો અશુદ્ધિ દોષનો પરિહાર થયો અને તેઓ હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થામાં દાખલ થવાલાયક થયા.

એ ચાર કુળોમાંનું એક પરિહાર નિઃસંદેહરીતે 'ગુર્જર' થડની શાખા છે એ તથ્ય પરથી એવી મજબૂત માન્યતા બંધાય છે કે

પરિહારો

બાકીનાં ત્રણ કુળો પણ ગુર્જરો અથવા એમના જેવા જ હિંદ બહારથી આવેલા પરદેશીઓના વંશજ હશે. આવી રીતે રાજપૂત કુળોમાંના કેટલાંક

સૌથી વધારે જાણીતાં કુળોની ઉત્પત્તિની સમજૂતિ મળે છે. એમ મનાય છે કે આ ગુર્જરો સફેદ હુનોની સાથે સાથે જ અથવા તો તેમના આવ્યા પછી થોડી જ વારે હિંદમાં દાખલ થયા અને મોટી સંખ્યામાં રજપૂતાનામાં વસાહત કરી રહ્યા. પણ તે એશિયાના કયા ભાગમાંથી આવ્યા અથવા તે કયી જાતિના હતા તે બતાવે એવું કાંઇ જ સાધન નથી. પરમારોનું મુખ્ય મથક આબુ પર્વત પાસે ચંદ્રાવતી અને અચલગઢ પાસે હતું, અને સાતમા સૈકામાં આબુ પર્વતથી વાયવ્યમાં ૫૦ માઇલ પર આવેલા ભિન્નમાળથી માંડી રજપૂતાનાના મોટા ભાગ પર પરિહારો રાજ્ય કરતા હતા. આસરે ઈ.સ. ૮૦૦માં ગુર્જર દેશના નાગભટ્ટ નામના રાજાએ ગંગા કિનારે આવેલું કનોજ શહેર જીતી લીધું અને પોતાના જૂના પાટનગરને છોડી કનોજને પોતાના પાટનગર તરીકે પસંદ કર્યું અને તેમ કરી કનોજના રાજાઓના એક લાંબા વંશની સ્થાપના કરી. ઇ.સ. ૧૦૧૯ની શરૂઆતમાં મહમદ ગજનીનું આગમન થયું ત્યાં સુધી એ વંશના રાજાઓએ ત્યાં રાજ્ય કર્યું. ઈ.સ. ૮૦૦થી ૧૦૧૮ સુધીમાં કનોજમાં થઈ ગયેલા રાજાઓ પૈકીના કેટલાક તો ઉત્તર હિંદમાં 'મહારાજાધિરાજ'નું પદ ભોગવતા હતા. એ બધા રાજાઓ ઉચ્ચ વર્ણના રાજપૂતો ગણાતા છતાં, ખરી રીતે પાંચમા કે છઠ્ઠા સૈકામાં હિંદ બહારથી ઉમટી આવી રજપૂતાનામાં વસેલા જંગલી પરદેશીઓના વંશજો અને ગુર્જરોના પિતરાઈ હતા એ શોધ છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી આપણા ઇતિહાસના જ્ઞાનમાં થયેલા ઉમેરાઓમાં સૌથી વધારે જાણવા જેવી છે. જોકે બીજાં રાજપૂત કુળોનો ઇતિહાસ આના જેટલી વિગતવાર રીતે તૈયાર કરવામાં નથી આવ્યો, તો પણ એવી માન્યતા વ્યાજબી રીતે ઊભી થાય છે કે તેમાંના ઘણાની ઉત્પત્તિ લગભગ એવી જ હતી. સાચી વાત તો એમ જણાય છે કે કોઇ પરદેશી કુળ અથવા જાતિ 'હિંદુત્વ' ધારણ કરે છે ત્યારે તેમાંના રાજ્યસત્તા ભોગવતાં કુટુંબ સહેલથી રાજપૂત અથવા ક્ષત્રિય તરીકે ઓળખાવા લાગે છે, જ્યારે આમવર્ગના લોક તેમની

જાતિના તંત્રને છોડી દઈ, રાજ્યકર્તા વર્ગની વર્ણ સિવાયની બીજી હિંદુ વર્ણોમાં દાખલ થઇ જાય છે.

આથી વધારે દક્ષિણમાં આવેલાં કુળોની ઉત્પત્તિનાં મૂળ આથી જુદાં છે. એમ દેખાય છે કે તેઓ આ જ દેશના આદિ વતની ગોંડ, ભાર તથા કોલ વગેરે જાતિઓના વંશજ છે. આ જાતિઓને સર હર્બર્ટ રીઝલીએ 'દ્રાવિડ'[1] એવું જરાય બંધબેસતું ન થાય એવું જાતીય નામ આપેલું છે. ભાષામાં દાખલ થયેલા ભ્રમ પેદા કરે એવાં નામોમાં આ સૌથી ચઢિયાતું છે. ભારો જોડે બહુ નિકટનો સંબંધ ધરાવતી ગોંડ જાતિ અને ચંદેલો વચ્ચેના ગાઢા સંબંધની સાબિતી તો ખાસ મજબૂત છે, અને ચંદેલ રજપૂતો મૂળે ભાર કે ગોંડ કે એ બંનેનાં 'હિંદુત્વ' પામેલા વંશજ છે એ અનુમાન તદ્દન અને પૂરેપૂરૂં વ્યાજબી ઠરે એમ છે. જ્યારે એ લોકોએ સત્તા મેળવી અને ક્ષત્રિયોને માટે યોગ્ય ગણાતું રાજ્યવહીવટનું કામ હાથ ધર્યું ત્યારે તેઓ રાજપૂત કે ક્ષત્રિય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. ગહરવાળોનો ભારો જોડે એવો જ સંબંધ છે. બુંદેલો અને ઉત્તરના રાઠોડો ગહરવાળોના ફાંટા રૂપ છે. દક્ષિણનું મહાન રાષ્ટ્રકૂટ કુળ જેનો રાજકીય ઇતિહાસ આગલા પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે તેમનું નામ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ રાઠોડને તદ્દન મળતું છે, પણ મને ખબર છે ત્યાં સુધી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો અને ઉત્તર હિંદના રાઠોડો વચ્ચે કોઇપણ જાતના જાતિસંબંધના પુરાવા નથી. એ બેમાંના પહેલા જેવી રીતે હાલના છતરપુર રાજ્યના

દક્ષિણનાં કુળોની તલબદી ઉત્પત્તિ

---

૧. 'દ્રવિડિયન' એ 'દ્રાવિડ' વિશેષણનું અંગ્રેજી રૂપ છે. 'દ્રાવિડ'નો અર્થ દ્રાવિડનો અથવા તામિલ દેશનો એવો થાય છે. છેક દક્ષિણમાં આવેલા મુલક, લોકો તથા તેમની ભાષાને એ શબ્દ યોગ્ય રીતે લાગુ પાડી શકાય, પણ મધ્ય હિંદ તથા ઉત્તરની ગોંડ, કોલ તથા ભાર વગેરે બીજી અનાર્ય કહેવાતી જાતોને તે બિલકુલ લાગુ પડી શકે નહિ. 'તામિલ' શબ્દનો અર્થ મીઠું કે મજાનું એવો થાય છે અને દ્રવિડ એ તામિલ શબ્દનું આર્ય ભાષાનું રૂપાંતર છે.

ગોંડોમાંથી ચંદેલો જુદા પડ્યા તેવીજ રીતે મોટે ભાગે દક્ષિણની એક યા બીજી તલબદી જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાય છે.

ઉત્તર તથા દક્ષિણની જાતિઓ વચ્ચેના ઝઘડા

મધ્ય યુગમાં સતત ચાલતા વિગ્રહો મોટે ભાગે દક્ષિણના દેશીય અથવા તલબદા રાજપૂતો તથા ઉત્તરના પરદેશી રાજપૂતો વચ્ચેના સામાજિક ઝઘડા હતા એમ સમજીએ છીએ ત્યારે તેનો ઉકેલ કાંઇક હાથ લાગે છે અને તેનું યથાર્થ રૂપ સમજવાથી તેમાં કાંઇક રસ પડવા માંડે છે. અલબત્ત ઉપર જણાવેલી પક્ષોની રચના હમેશાં ટકી રહેતી નહોતી. સામાન્ય રીતે પરસ્પર ઝઘડતા પક્ષ કોઇક કોઇક વાર મૈત્રી બાંધી લેતા અને પરસ્પર સંબંધ સાંધી લેતા અથવા ક્ષણભર બધા પક્ષો પરદેશી મુસલમાનોનો સામનો કરવા એકત્ર થઈ જતા પણ મને એ વાત તો ખરી લાગે છે કે હિંદુત્વ પામી હિંદુ સમાજમાં ઊંચે સ્થાને પહોંચેલી તલબદી અનાર્ય જાતિના રાજપૂતો, હિંદ બહારથી આવેલા પરદેશી જંગલીઓના વંશજ રૂપ રાજપૂતો સામે વૈરવૃત્તિ ધરાવતા હતા. ઉત્તરના રાજપૂતોના સમૂહમાં ઇતિહાસના પટ પર સૌથી આગળ પડતા ચહુઆણ, પરિહાર, તોમાર અને પવાર જણાય છે. દક્ષિણના સમૂહમાં મુખ્ય કુળો ચંદેલ, કલચુરિ અથવા હૈહયો, ગહરવાળ અને રાષ્ટ્રકૂટો છે. સોલંકી અથવા ચાલુક્યોનું મૂળ વિવાદગ્રસ્ત છે. તેઓ અયોધ્યામાંથી આવેલા હોવાનો દાવો કરે છે, પણ જે બીજાં ત્રણ કુળો જોડે યજ્ઞકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થવાની બાબતમાં તેમને ભેળવવામાં આવે છે તેમની પેઠે તે પણ ખરેખર પરદેશી જાતિઓના વંશજ હોય એ બહુ બનવાજોગ છે.

ઉપસંહાર

આપણે યાદ રાખવાના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે: (૧) ક્ષત્રિય કે રાજપૂત વર્ણમાં આવેલા સમૂહો ધંધાને અંગે થયેલા સમૂહો છે અને તેમાં હિંદુ ધર્મવિધિઓને અનુસરતાં તથા રાજ્યવહીવટનું કામ યથાર્થ રીતે કરતાં તમામ કુળોનો સમાવેશ થાય છે. (૨) પરિણામે બહુ

જ જુદીજુદી જાતિઓના લોકોને 'રાજપૂત' એ વર્ગમાં એકસાથે ટોળે કરવામાં આવતા હતા. (૩) હાલમાં જે મોટાં રાજપૂત કુળો હયાતીમાં છે, તેમાંનાં ઘણાંખરાં ખ્રિસ્તી સનના પાંચમા કે છઠ્ઠા સૈકામાં હિંદ બહારથી આવી વસેલા જંગલી પરદેશીઓના અથવા તો ગોંડ કે ભાર જેવી આ જ દેશની આદિ વતની જાતિઓના વંશજ છે. કુદરતી રીતે બ્રાહ્મણોએ બનાવેલી અને ઠેઠ સૂર્ય, ચંદ્ર કે યજ્ઞકુંડ સુધી પહોંચતી વંશાવલીઓ માનવાનું પસંદ કરનાર ઘણાં હિંદનાં કુલીન કુટુંબોને મને બીક છે કે આ નિર્ણય નાપસંદ પડશે; પણ મારી ખાતરી થઇ છે કે એ ખરેખર સત્ય છે, જોકે તેનાં પૂરાંવા સહેલથી સમજી શકાય એવા નથી તેમજ તેને સંક્ષેપમાં આપી શકાય એમ નથી. નીચેની નોંધમાં આપેલા ઉલ્લેખો વધારે જાણવાની ઉત્કંઠાવાળા વાચકને એ વિષયનો વધારે અભ્યાસ કરવા શક્તિમાન કરશે.[1]

૧. આ વિષયના બીજા ઉલ્લેખો નીચે મુજબ છે:—વી.એ. સ્મિથ 'ધી ગુર્જર્સ ઑફ રજપુતાના એન્ડ કનોજ (જે. આર. એ. એસ. ૧૯૦૯ જાન્યુ. અને એપ્રિલ); "વ્હાઇટ હુન (એફેલાઇટ) કોઇન્સ ફ્રોમ ધ પંજાબ" (તે જ. જાન્યુ. ૧૯૦૭); "વ્હાઇટ હુન કોઇન ઑફ વ્યાઘ્રમુખ (તે જ. ઑક્ટ. ૧૯૦૭); "ધી આઉટ લાઈન્સ ઑફ રાજસ્થાન (ઈન્ડ એન્ટિ. ૧૯૧૧); અને ડી. આર. ભાંડારકરનો "ધ ગુર્જર્સ" (જે. બો. બ્ર. રૉ. એ. સો. પુસ્તક XXI); એ જ લેખકનો લેખ "ગુહિલોટસ" (જ એન્ડ પ્રો. એ. એસ. બી. પુસ્તક ૧૯૦૯) બહુ સૂચક અને કિંમતી છે. તે બતાવે છે કે મેવાડ કે ઉદયપુરના રાણા જે રજપૂતાનામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ રાજા તરીકે સ્વીકારાય છે અને રાજપૂત ક્ષત્રિયવટના નેતા મનાય છે તે નાગર બ્રાહ્મણના વંશજ છે. રાજપાટ મળ્યા પછી તેમના પૂર્વજો બ્રહ્મક્ષત્રી તરીકે જાણીતા થયા હતા અને વલ્લભિના રાજાઓ જોડે તેને બહુ ગાઢો સંબંધ હતો અને વલ્લભિના રાજાઓ હુન–ગુર્જર સમયના હતા.

રાણાઓની ઉત્પત્તિના ભાંડારકરના ખ્યાલોનો પંડિત મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ પંડ્યા બહુ લંબાણથી વિરોધ કરે છે. તે તેના લેખી પુરાવાની ચર્ચા કરે છે અને રાણાઓ વલ્લભિના રાજાઓના વંશના છે એ પ્રણાલી

કથાને ટેકો આપે છે (જ. એન્ડ પ્રો. એ. એસ. બી. ૧૯૧૨ પૃ. ૬૩. ૯૯) પણ તે ભાંડારકરની સયુક્તિક દલીલોને ગંભીર રીતે હરાવી શકતો નથી. ઉદેપુરના રાણાઓ વલ્લભિ રાજાના વંશજ હતા એ બાબતનો કાંઇ ખરો પુરાવો છે જ નહિ, પણ ભાંડારકરે બતાવ્યું છે તેમ બંને પક્ષો રાણા= નાગર બ્રાહ્મણ અને વલ્લભિ રાજાઓ મૈત્રકો હોય એમ જણાય છે અને ગુજરો જોડે તેમનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ હતો.

પરિશિષ્ટ

સેન વંશની ઉત્પત્તિ અને સાલવારી

આ વિષયમાં રસ

બંગાળાના વહેલા સમયના ઇતિહાસમાં મારા ઘણા વાચકોએ લીધેલા ખૂબ રસને લઇને હાલમાં મળી આવતી સામગ્રી મારા હાથ પર ન હોવાથી આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં મ કરેલા કથનથી બહુ જ જુદા પડતાં સેન વંશને લગતાં કથનો આ પુસ્તકમાં મેં કર્યાં છે તેને ખરા ઠરાવવા સારી પેઠે જગા આપવાનું મને મન થાય છે.

સેન રાજાઓની આનુપૂર્વી

સેન રાજાઓ પિતાની પછી પુત્ર એમ એક પછી એક ગાદીએ આવતા હતા. શિલાલેખોથી તેમનાં નામ અને પૂર્વાપર ગાદીએ આવવું એટલું તો નિશ્ચિત થયું છે કે તેમાં વિવાદને સ્થાન નથી. એ અનુપૂર્વી નીચે મુજબ છે, (૧) સામંત સેન (૨) હેમંત સેન (૩)વિજય સેન(૪) વલ્લાલ સેન અથવા બલ્લાલ સેન (૫) લક્ષ્મણ સેન (૬) વિશ્વરૂપ સેન. આમાંના સંખ્યાંક (૧) તથા (૨) વાળા રાજા તો માત્ર ઓરિસ્સામાં સ્થાનિક રાજાઓ હતા અને સંખ્યાંક (૬) પૂર્વ બંગાળામાં આછી સત્તા ધરાવતો એક રાજા હતો. હિંદનો સામાન્ય ઇતિહાસ તો સંખ્યાંક (૩),(૪) તથા (૫) માં જ માત્ર રસ લઇ શકે એમ છે, કારણકે તેઓ મોટા વિસ્તારવાળાં રાજ્યો પર અમલ ચલાવતા હતા અને મોટા સત્તાધિશોમાં તેમનું સ્થાન હતું.

વિવાદનો વિષય નથી એવી બાબતો

આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિમાં સ્વીકારેલા મતને સ્થાને બે લક્ષ્મણ સેન હતા એવો વાદ સ્વીકારવો હવે ઇષ્ટ જણાય છે અને શિલાલેખોનો લક્ષ્મણ સેન ને તબકાત. ઇ. નાસીરીમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે બખ્તીઆરના છોકરા મહમદે નદીઆમાંથી નસાડી મૂકેલા રાય લખમણેયથી જુદો છે એવો ભેદ સ્વીકારવો

પડશે. સ્વ. પ્રો. કીલહોર્નની મહેનતથી ચોક્કસ રીતે નિશ્ચિત થયેલી અને પાછળની શોધોથી જેનું સમર્થન થયેલું છે એવી બાબત તે લક્ષ્મણસેનના નામથી ઓળખાતા સંવતનો આરંભ છે. એ સંવતનો પ્રથમ દિવસ ઈ.સ. ૧૧૧૯ના ઑક્ટોબર માસની ૭મી તારીખ છે અને તે સંવતથી ગણતાં તેનું પ્રથમ વર્ષ ઈ.સ. ૧૧૧૯–૨૦હતું. એ પણ સ્પષ્ટ છે કે લક્ષ્મણ અથવા લખમણેયની ઉપાધિ ધારણ કરતો એક સેન રાજા, જે લક્ષ્મણનો વંશજ હતો અને શિલાલેખમાંના લક્ષ્મણ સેનના ત્રણ પુત્રો પછી થયો હતો, તેને હીજરી સન ૫૮૯ એટલે કે લગભગ ઈ.સ. ૧૧૯૩માં મુસલમાનોએ દિલ્હી લીધું ત્યાર પછીના કોઈ વર્ષમાં બખ્તીઆરના છોકરા મહમદે નદીઆમાંથી નસાડી મૂક્યો હતો. એ બનાવ તબાકતનો કર્તા જેને તિબ્બટ કહે છે તે ઇશાન ખૂણાની ટેકરીઓના પ્રદેશમાં મહમદે ચઢાઈ કરી તેની પહેલાં હીજરી સન ૬૦૧માં (ઑગસ્ટ ૧૨૦૪–૧૨૦૫) બન્યો હતો.

નદીઆ પરની ચઢાઇની વિવાદ-ગ્રસ્ત સાલ

નદીઆ પરની ચઢાઈ માટેના આપણા એકમાત્ર પ્રમાણરૂપ તબાકતમાં તે ચઢાઈની સાલ આપી નથી તેથી તે બનાવની ચોક્કસ સાલની બાબતમાં સારી પેઠે મતભેદ છે. એ પુસ્તક હીજરી સન ૬૫૮માં પૂરૂં થયું અને તે સાલ ઇ.સ ૧૨૬૦ની બરાબર છે. એનો લેખક જે સામાન્ય રીતે મિરાજ–ઈ–સિરાજ કહેવાય છે તે સ્પષ્ટ લખાણ કરે છે કે બિહાર શહેર આગળ બખ્તીઆરના પુત્ર મહમદે જે હીલચાલ કરી તેની હકીકત તે લઢાઈમાં બચવા પામેલા બે સિપાઈઓ પાસેથી હીજરી સન ૬૪૧માં (ઇ.સ.૧૨૪૩ના જુનથી ૧૨૪૪ના જુન સુધી) તેને મળી. (રેવર્ટીનો તરજૂમો પૃ. ૫૫૨) આ બનાવને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તેણે આપેલો અહેવાલ લગભગ સમકાલીન કથન જેટલો પ્રમાણભૂત છે. પણ નદીઆ પરની ચઢાઈની એને એટલી બધી સારી માહિતી હોય એમ જણાતું નથી.

બની શકે તેટલા સંક્ષેપ સારરૂપમાં આપીએ તો એ ઇતિહાસ-કારની કહાણી નીચે મુજબ છે: હીજરી સન ૫૮૯માં કુતુબ–ઉદ–દીને દિલ્હી હાથ કર્યું ત્યાર બાદ તુર્કી ખીલજી જાતિના બખ્તીઆરનો પુત્ર મહમદ તેની પાસેથી કોઇ જગા મેળવવામાં નિષ્ફળ થયો. આ બનાવ પછી કેટલોક સમય, દેખીતી રીતે બહુ લાંબો ગાળો વીત્યા બાદ તેણે કાંઇક પ્રમાણમાં લશ્કરી બળ જમાવ્યું અને મિરઝાપુર જિલ્લામાં એક જાગીર મેળવી. તે જગાએથી પટણા જિલ્લાના વાયવ્યમાં આવેલા મણેર અને બિહારમાં તે ધાડો નાંખતો અને એમ કરતાં કરતાં એની પાસે ઘોડા, હથિયાર તથા માણસોનું સારૂં સાધન એકઠું થયું. વળી વધારામાં આપણને કહેવામાં આવે છે કે 'તે આ ભાગોમાં ધાડો નાખતો' અને એમ કરતાં કરતાં આખરે તેણે બિહારના કિલ્લેબંધી શહેર પર હુમલો કરવાની તજવીજ કરી. આ પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે તેમ તેણે એ શહેર કબજે કર્યું અને કુતુબ–ઉદ–દીન જે ઘણું કરીને તે સમયે બુંદેલખંડમાં આવેલા મહોબામાં હતો તેની હજૂરમાં તેણે જબરી લૂંટનો માલ રજૂ કર્યો. તેની પર જે કૃપા પક્ષપાત બતાવવામાં આવ્યો તેનાથી બીજાઓના દિલમાં ઈર્ષ્યા પ્રકટી અને તોફાને ચઢેલા એક હાથીને જેર કરી પોતા પર બતાવેલી કૃપા વ્યાજબી છે એમ મહમદે બતાવી આપ્યું ત્યારે જ એ ઇર્ષ્યા શાંત પડી. એ બનાવ પછી તે બિહાર ગયો. એ અરસામાં નદીઆના ઘણા રહેવાશી ભયભીત થઇ ગયા અને તેમના રાજા રાય લક્ષ્મણેયને છોડી ચાલતા થયા. એ પછીના વર્ષમાં મહમદ–ઇ–બખ્તીઆરે એક લશ્કર તૈયાર કર્યું ને બિહારથી નીકળી પડ્યો અને પુસ્તકમાં વર્ણવ્યું છે તેમ ઓચિંતો નદીઆ શહેર આગળ આવી ઊભો.

તબાકત નાસીરીમાં આપેલી કહાણી

હવે આ બધા પુરાવા ફરી તપાસતાં હું બ્લૉકમેન સાથે સંમત થાઉં છું કે રેવર્ટીએ કર્યું છે તેમ હીજરી સન ૫૯૦માં નદીઆ પરનો હુમલો મૂકવો એ અશક્ય છે. હીજરી સન ૫૮૯માં દિલ્હી

ખરી સાલ આશરે હીજરી સન ૫૯૫ હોવી જોઇએ

પડયું ત્યારબાદ ઉપર આપેલી મહમદની હીલચાલને થતાં કેટલાંક વર્ષ લાગ્યાં હશે. બીજી બાજુ મિરાજ–ઇ–સિરાજ આપણને કહે છે (રેવર્ટી પૃ. ૫૬૦) કે 'કેટલાંક વર્ષ પસાર થયા બાદ' મહમદે તિબ્બટ પરની ચઢાઈની વ્યવસ્થા કરી. એ ખુવારીભરી હીલચાલ હીજરી સન ૬૦૧માં (ઑગસ્ટ ૧૨૦૪થી ઑગસ્ટ ૧૨૦૫) થઈ. આ જોતાં નદીઆનું મહમદને હાથ પડવું હીજરી સન ૫૮૯થી કેટલાંક વર્ષ બાદ અને હીજરી સન ૬૦૧ પહેલાં એટલેકે હીજરી સન ૫૯૫માં કે તેના અરસામાં (નવેંબર ૧૧૯૮થી ઑક્ટોબર ૧૧૯૯) મુકાવું જોઇએ.

પણ મિરાજ–ઇ–સિરાજે કહેલી કહાણી જરા વધારે ચોકસાઈથી એ સાલ નક્કી કરવા આપણને શક્તિમાન કરે છે. તેને એવી માહિતી મળી હતી કે તેના જન્મથી માંડીને ગણતાં રાય

રાય લક્ષ્મણેયનો એંશી વર્ષનો કહેવાતો અમલ

લક્ષ્મણેય આજે એંશી વર્ષથી રાજ્યગાદી પર છે. દેખીતી રીતે દંતકથા જેવા એક ટુચકાના ટેકાવાળું એ કથન પોતે જ મોટે અંશે માની ન શકાય એવું છે. હિંદમાં જે લાંબામાં લાંબા રાજ્યની નોંધ થયેલી છે તે ઓરિસ્સાના રાજા ચોરગંગના અમલની છે. તે બરાબર ૭૧ વર્ષનો હતો (ઈ.સ.૧૦૭૬–૧૧૪૭); અને હું જાણું છું ત્યાં સુધી કોઈ પણ દેશના ઇતિહાસમાં એંશી વર્ષનું રાજ્ય હોવાનું જાણમાં નથી. મેજર ફ્રાંકલિન માટે મુનશી શ્યામપ્રસાદે લખેલા ગૌડના અહેવાલમાં લક્ષ્મણસેને ઈ.સ. ૫૧૦થી ૫૯૦ એમ એંશી ચાંદ્રવર્ષ રાજ્ય કર્યું, એ કથન ટાંકી તેને આધારે રેવર્ટી પોતાના એંશી વર્ષના અમલને માનવાની બાબતનું સમર્થન કરે છે. પણ મુનશીએ કહેલા કથન માટે તેની પાસે શું પ્રમાણ હતું તે કાંઈ દેખાતું નથી. એ જ બાજુની બીજી દલીલ એવી છે કે મહમદ હીજરી સન ૬૦૨માં મરી ગયો અને કેટલાક ઇતિહાસકારોના લખ્યા મુજબ લખનાઉટી કે ગૌડમાં તેણે

૧૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. હીજરી સન ૬૦૨થી બાર વર્ષ પાછળ ગણતાં હીજરી સન ૫૯૦ આવે. પણ બાબુ મનમોહન ચક્રવર્તી સૂચવે છે તેમ, મહમદનો અમલ નદીઆ પરના હુમલા પહેલાંથી ગણાયો હોય એ શક્ય છે. ફરી વિચાર કરતાં, લક્ષ્મણેયના એંશી વર્ષના અમલની તથા નદીઆ પરના હુમલાની સાલ હીજરી સન ૫૯૦ હતી એ બન્ને બાબતોનો અસ્વીકાર કરવામાં હું બ્લૉકમેન સાથે સંમત થાઉં છું.

ઘણા વર્ષ પહેલાં પ્રો. કીલહૉર્ને કરેલી સૂચના હું સ્વીકારું છું. (ઇન્ડી એન્ટી પુસ્તક XIX ૧૮૯૦ પૃ-૭) તે એવી છે કે એંશી વર્ષના અમલની માન્યતા એક ગેરસમજૂતને લીધે ઊભી થવા પામી છે. નદીઆ પરનો હુમલો ખરી રીતે જોતાં લક્ષ્મણસેન સંવતના એંશીમા વર્ષમાં થયો હતો. એ સંવત મુજબ આપેલાં વર્ષો પૂરાં થયેલાં વર્ષો હતાં પણ કોઇ કોઈ વાર ચાલુ વર્ષો પણ આપવામાં આવતાં હતાં. વર્ષ પુરું થયેલું છે એમ માનતાં એંશીમું વર્ષ ઈ.સ. ૧૧૧૯–૨૦+૮૦=ઇ.સ. ૧૧૯૯–૧૨૦૦ થાય. પણ ચાલુ વર્ષ આપેલું છે એમ લઇએ તો એ સાલ ૧૧૯૮–૯ (નવેંબરથી ઑક્ટોબર) થાય. ઘણું કરીને એ બનાવ ઈ.સ. ૧૧૯૯–૧૨૦૦ના શિયાળામાં એટલે કે ઇ.સ. ૧૧૯૯ની આખરમાં અને હીજરી સન ૫૯૬ના આરંભમાં બન્યો હતો. આપણે ખાત્રીથી માની લઇ શકીએ કે તે બનાવ હીજરી સન ૫૯૫ કે ૫૯૬માં બન્યો હતો, હું પહેલાં માનતો હતો તેમ હીજરી સન ૫૯૦માં નહિ.

નદીઆ પરનો હુમલો લક્ષ્મણસેન સંવતના ૮૦મા વર્ષમાં થયો હતો

નદીઆની જીત લક્ષ્મણસેન સંવતના એંશીમા વર્ષમાં થઇ હશે એવા પ્રો. કીલહૉર્નનો મતને તે જ સંવતના ૮૩મા (ઇ.સ. ૧૨૦૨) વર્ષના જાની બીગાના શિલાલેખથી ટેકો મળે છે. એ તો ઠીકઠીક સ્પષ્ટજ છે કે જે રાજાનું નામ એ ધારણ કરે છે તેના રાજ્યથી એ સંવત શરૂ થયો. આ પુસ્તકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે એ બહુ આદર-

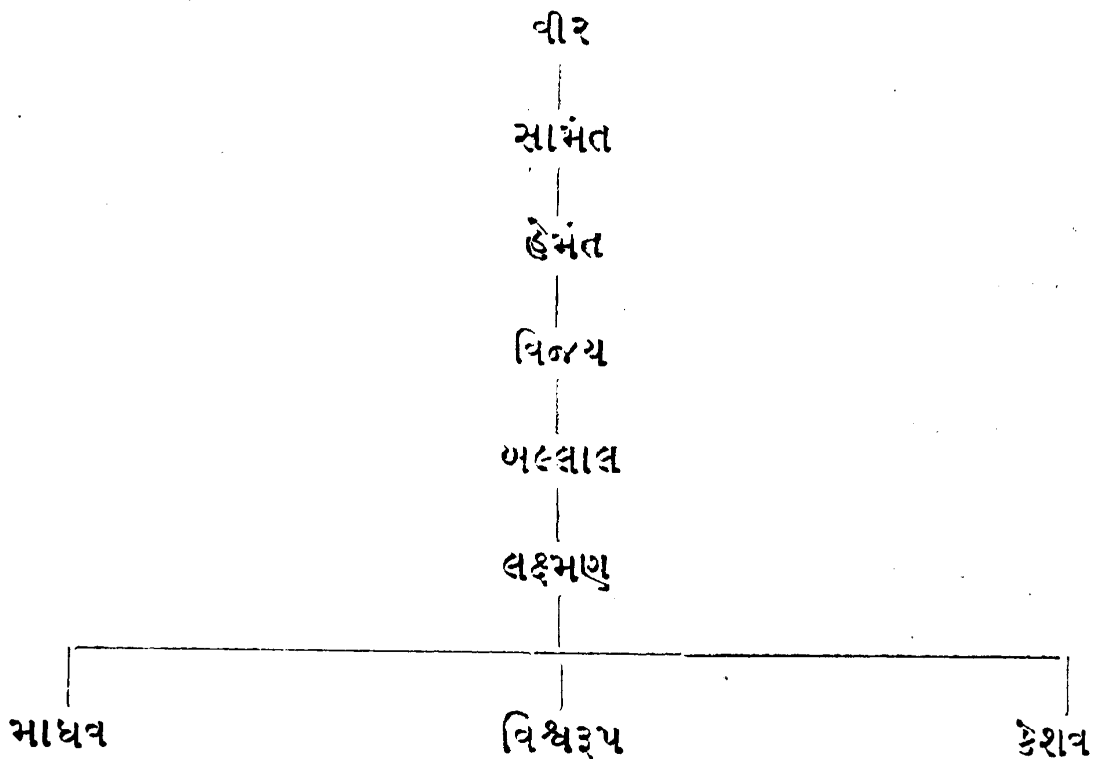
નોંધાએલી સેનસાલવારી અને સમકાલીનત્વ

પાત્ર રાજા હતો અને સાહિત્યનો આશ્રયદાતા હતો (પૃ. ૪૨૧-૨૨). વિજયસેનને માટે આપણી પાસે ત્રણ સમકાલીનપણાના પ્રસંગ છે. તેને 'ચોરગંગ સખા' તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ઇ.સ. ૧૦૬૭થી માંડી ૧૧૪૭ સુધીનો પૂરાં ઇકોતેર વર્ષનો તેનો અપવાદ જેવો શાસનકાળ હતો. એ શાસનકાળનો શરૂઆતનો ભાગ[1] આર ડી. બેનર્જીએ સ્વીકારેલી સાલવારી, કે જે મને પણ હવે ખરી લાગે છે, તે મુજબ વિજયસેનના અમલનાં ૩૮ વર્ષની લગોલગનો છે. બીજા બે સમકાલીનપણાના પ્રસંગ અસ્ફુટ અને અપૂર્ણ છે. એક શિલાલેખ નોંધે છે કે વિજયસેને, નાન્ય,

---

૧ એ તો ચોક્કસ છે કે નાન્ય મિથિલાનો કર્ણાટ રાજા હતો અને અગિયારમા સૈકામાં તથા બારમ સૈકાની શરૂઆતમાં તે વિજયસેનનો અને ઘણું કરીને કનોજના જયચંદ્રનો સમકાલીન હતો. (મનમોહન ચક્રવર્તી જે. પ્રો. એ. એસ. બી., ૧૯૧૫ પૃ. ૪૦૯–૧૧ માં).

આર. ડી. બેનર્જીએ આપેલી સેન વંશની વંશાવલી:–

(જ. એન્ડ પ્રો. એ. એસ. બી., ૧૯૧૪ પૃ. ૯૮ એ વંશનું 'લક્ષણ' અથવા રાજચિહ્ન 'સદાશિવ મુદ્રા' હતી. તે મુદ્રામાં દશ ભુજાવાળા શિવની બેઠેલી આકૃતિ હતી જે સદાશિવ કહેવાતી (તે જ. પૃ. ૯૯.)

વીર, રાઘવ અને વર્ધન એ નામના ચાર રાજાઓને કેદ કર્યા. આપણને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તેણે 'વેગથી ગૌડના રાજા પર આક્રમણ કર્યું, કામરૂપના રાજાને દાબી દીધો અને કલિંગને હરાવ્યો.' કમનસીબે એ લેખમાંના રાજાઓનાં નામની જોડેજોડે તેમના હાથ નીચેના દેશોનાં નામ જોડયાં નથી. નાન્ય એ તિર્હુટના નાન્ય દેવ હોય, જેણે પ્રણાલી-કથા મુજબ ઈ.સ. ૧૦૯૭માં સીમરાઉનની સ્થાપના કરી અને પાછળથી નેપાલની ખીણમાં કર્ણાટક રાજ્યવંશ સ્થાપ્યો. હું વીર કે વર્ધનની ચોક્કસ ઓળખ કરી શકતો નથી. એમ માનવા કારણ છે કે તેમાંનો એક કામરૂપ કે આસામનો રાજા હોવો જોઇએ.

સેન રાજકુટુંબનાં ઉત્પત્તિ અને ઉદય આપીને આ ચર્ચાત્મક નિબંધ હું સંકેલું છું. એના પૂર્વજોનું મૂળ સ્થાન દક્ષિણમાં હતું અને તેઓ કર્ણાટ ક્ષત્રિયો તેમજ બ્રહ્મક્ષાત્ર તરીકે વર્ણવાયા છે. આમાંના બીજા શબ્દના અર્થની બાબતમાં પ્રો. કીલહોર્નની ગેરસમજ થઈ હતી, પણ તેનો ખુલાસો ડી. આર. ભાંડારકરે આપેલો છે. વર્ણોના ઈતિહાસ પર ઘણો પ્રકાશ નાખતી એની ટીકાઓનો આખો પાઠ અવતરણ આપવા યોગ્ય છે.

દક્ષિણમાંનું સેન રાજાઓનું કુટુંબ

'આપણે જોઈ ગયા છીએ કે એક ચાટ્સુ લેખ ભર્તૃભટ્ટ નામના એક ગુહિલોટ રાજા વિષે તે 'બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિત' હતો એમ કહે છે. એ પદનો તરજૂમો મેં બ્રહ્મ અને ક્ષાત્ર એવાં બન્ને તેજવાળો એમ કરેલો છે, પણ નીચે એક પદટીકા ઉમેરવામાં આવી છે અને તેમાં એમ કહેલું છે કે ઉપર જે કહેલું છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે ભર્તૃભટ્ટ બ્રહ્મ-ક્ષત્રી હતો એટલેકે બ્રહ્મક્ષત્રી જ્ઞાતિનો હતો. ભર્તૃભટ્ટ માત્ર એક જ એવો હિંદી રાજા નથી જેનું ઉપર મુજબ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બંગાળાના જાણીતા સેન વંશના વિજયસેનના દેવપારા શિલાલેખમાં સામંતસેનને "ब्रह्मक्षत्रियाणां कुलशिरोदाम" એ રીતે વર્ણવ્યો છે. પ્રો.

બ્રહ્મક્ષત્ર શબ્દનો અર્થ

કીલહોર્ને એનો અર્થ 'બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોના કુળોની માથાની માળા' એવો કરેલો છે. પણ હું ધારૂં છું કે તેનો અર્થ 'બ્રહ્મક્ષત્રિય કુળોની માથાની માળા' એમ કરવો જોઇતો હતો. પાછળ કરેલો તરજૂમો બરાબર છે એમ 'બલ્લાલચરિત' માં સેન રાજાઓને ઉદ્દેશી વપરાયેલા 'બ્રહ્મક્ષાત્ર' એ શબ્દથી બતાવાય છે.

હવે 'બ્રહ્મક્ષાત્ર'ને મળતી બ્રહ્મક્ષત્રી નામની એક જ્ઞાતિ છે અને એ જ્ઞાતિના આદમી પંજાબ રજપૂતાના, કાઠિયાવાડ ગૂજરાત અને દક્ષિણમાં પણ ઘણી જગાએ જોવામાં આવે છે. અગાઉ મેં નિવેદન કર્યું છે, તેવા મારા મત મુજબ તો એ બધા નવી જાતિઓના બ્રાહ્મણ વર્ણના હતા અને હિંદુ સમાજમાં છેવટના ભળી ગયા ત્યારે તેઓ ક્ષત્રિયત્વ ધારણ કરતા થઈ ગયા હતા.' એ લેખક પછી જોધપુર રાજ્યના ભંડારા, વણકર તથા રંગારા જેઓ મૂળ નાગર બ્રાહ્મણ હતા તેમના દાખલા ટાંકે છે અને આગળ ટીકા કરે છે કેઃ—

'અહીં આપણી પાસે એક એવી બ્રહ્મક્ષત્રી જ્ઞાતિનો દાખલો છે, જેના સભ્યો કહે છે કે તેઓ મૂળે નાગર બ્રાહ્મણ હતા. આ સાફ રીતે બતાવી આપે છે કે ગુહિલોટ કે જે મૂળ નાગર બ્રાહ્મણ હતા તે કેવી રીતે બ્રહ્મક્ષત્રી અથવા ક્ષત્રી થઇ ગયા અને બ્રહ્મક્ષત્રીઓની જુદીજુદી જ્ઞાતિઓ મૂળ પરદેશી જાતિઓના બ્રાહ્મણ વર્ણના લોકોની બનેલી હતી, અને હિંદુ સમાજમાં ભળવાની વિધિ શરૂ થઈ તે અરસામાં પણ તે પૂરી થઈ તે પહેલાં તેમણે બ્રાહ્મણ ધર્મને સ્થાને ક્ષત્રિય ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.'

શ્રી ભાંડારકરનું કહેવું તદ્દન ખરૂં છે. પરિણામે સેન રાજાઓનો પૂર્વજ દક્ષિણમાંથી આવેલો કોઈ બ્રાહ્મણ હશે, અને ઘણું કરીને તે બ્રાહ્મણને સહજ એવા મંત્રીપદે નીમાયેલો હશે. મંત્રીપદ છોડી તેણે રાજ્યવહીવટનું કામ હાથમાં લીધું ત્યારે તે બ્રહ્મક્ષત્રી થયો અને તેના વંશજો પૂરા ક્ષત્રિયો તથા બીજાં રાજ્ય

સેન રાજકુલ મૂળ બ્રાહ્મણ વર્ણનું

કરતાં ક્ષત્રિય ગણાતાં કુટુંબો જોડે બેટી વહેવાર કરવા યોગ્ય ગણાવા લાગ્યાં. સામંતસેન કલિંગ કે ઓરિસ્સાના રાજાની નોકરીમાં હોય એ ઘણું સંભવિત છે. ઉત્તર ઓરિસ્સામાં સામંતદેવનો અર્ધ સ્વતંત્ર રાજા તરીકે સ્થિર થવાનો બનાવ અગિયારમાં સૈકાની અધવચમાં કોઇક સમયે થયેલો હશે. સંભવ છે કે તે સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરતો રાજા નહિ હોય. રાજપદ ભોગવનાર એ વંશમાં પહેલો પુરુષ તેનો છોકરો હેમંતસેન હશે.

નીચે જેનું અવતરણ આપ્યું છે તે પ્રમાણ મુજબ સેનોની સૌથી વહેલી અને નિશ્ચિત રીતે જણાયેલી રાજ્યધાની કાશીપુરીમાં હતી.

સેન વંશની સૌથી પહેલી રાજ્યધાની

મિદનાપુર જિલ્લાની પડોશમાં ઓરિસ્સાનાં ખંડિયાં રાજ્યોમાં સૌથી ઉત્તરમાં આવેલા મયુરભંજ રાજ્યમાં સુવર્ણરેખા નદીના કિનારા પર આવેલું હાલનું કસીઆરી તે જ પ્રાચીન કાશીપુરી. બાબુ નગેન્દ્રનાથ વસુના પ્રશંસનીય 'આર્કીઓલોજીકલ રીપોર્ટ' માંથી હું અવતરણ આપું છું.

'આશરે ત્રણસો વર્ષ જેટલા પ્રાચીન અને તાડપત્ર પર લખેલા બંગાળાના પાશ્ચાત્ય વૈદિકોનાં વંશવૃક્ષના ઇતિહાસમાં આપણે વાંચ્યું છે કે સેન રાજવંશ સુવર્ણરેખાના કિનારા પર આવેલા કાશીપુરી નામના નગરમાં રાજ્ય કરતો હતો. આ સ્થાનના રાજાઓમાંના એક વિજયસેનને બે પુત્રો હતા. મોટાનું નામ મલ્લ અને નાનાનું નામ શ્યામલ હતું. પૂર્વ બંગાળાને જીતી લઇ વિક્રમપુરને પોતાનું પાટનગર કરનાર રાજા તે આ બેમાંનો બીજો હતો. પાશ્ચાત્ય કુલમંજરી પ્રમાણે વિક્રમપુરમાં શ્યામવર્માનો અમલ શક ૯૯૪ એટલે ઇ. સ. ૧૦૭૨ માં શરૂ થયો. એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે કસીઆરી એ કાશીપુરીનો જ અપભ્રંશ છે.'

પણ એ બાબત તદ્દન શંકારહિત નથી. એ ફકરામાં સૂચવાયેલા સ્થાનિક ઇતિહાસના પ્રશ્નોને અને ઉપર જણાવેલા પુસ્તકમાંની ટીકાઓને હું પૂરેપૂરાં અનુસરી શકતો નથી.

સંખ્યાબંધ પદ ટીપણીઓ આપવાની જરૂરિયાતથી બચવા માટે

મુખ્ય મુખ્ય ઉલ્લેખોનું વર્ગીકરણ કરી આ સાથે સામેલ કરવામાં આવે છે.

ઉલ્લેખો

આ પુસ્તકમાં તથા પરિશિષ્ટમાં સેનોને લગતાં જે જે કથનો છે તેનાં પ્રમાણો નીચેની વર્ગીકરણ કરેલી યાદીમાં આપેલાં છે. બહુ

પ્રમાણો જરીપુરાણાં થઇ ગયેલાં પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ નથી કરવામાં આવ્યો.

તારાનાથે આપેલા 'ચાર સેનોના' અહેવાલની યથાર્થ સમજૂતિ આપવી અઘરી છે. (સ્નાઇફર પૃ. ૨૫૨-૭) તે રાજાઓનાં નામ નીચે

સામાન્ય મુજબ આપે છેઃ (૧) લવસેન (૨) કાશસેન (૩) મણિતસેન (૪) રથિકસેન. તે ટીકા કરે છે કે જો કે દરેક રાજાના અમલનો સમય નિશ્ચિત કરવા તે શક્તિમાન થયો નથી તો પણ તે ચારેએ ભેગા મળીને આશરે એંશી વર્ષથી વધારે રાજ્ય કર્યું નથી. બધા મગધને જીતનાર, વિક્રમશિલાનો નાશ કરનાર અને ઓટંટ પુરીમાં (બિહાર ગામ) ઘણા સાધુઓની કતલ કરનાર તુરૂષ્ક રાજા ચંદ્રનો અહેવાલ, બખતીઆરના પુત્ર મહમદની ચઢાઇ વર્ણવવા માટે હોય એમ જણાય છે, પણ એ આદમીને ચંદ્ર પહેલા તરીકે કેમ વર્ણવવામાં આવે છે તે હું કહી શકતો નથી. આગળ જતાં (પૃ. ૨૫૬) તે બીજા પાછળના સેનોને વર્ણવે છે. દા. ત. (૧) લવણસેન બીજો. (૨) બુદ્ધસેન (૩) હરિતસેન અને (૪) પ્રતીતસેન એ બધા મર્યાદિત સત્તાવાળા અને તુરૂષ્ક અથવા મુસલમાનોના તાબાના રાજા હતા.

આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિમાં શિલાલેખોમાંનો લક્ષ્મણસેન અને તબકાત. ઈ. નાસીરીનો રાય લક્ષ્મણેય એક જ છે એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું. જે. બી. & ઑ. રીસ. સો. પુસ્તક IV પૃ. ૨૬૬–૭૨ માં કે. પી. જયસ્વાલે અને તેના જ પૃ. ૨૦૩–૮૦ માં એચ. પંચાએ હાલમાં એ વિષય પર નવો પ્રકાશ નાંખ્યો છે. લક્ષ્મણસેન સંવત પ્રવર્તાવનાર લક્ષ્મણસેન, મહમદની ચઢાઇ પહેલાં ઘણાં સમય પર

મરી ગયો હતો, અને તારાનાથ જેને લવસેન કહે છે તે લક્ષ્મણસેન ૨ જો. આ પુસ્તકમાં આગળ આપેલી વંશાવલીમાં બતાવ્યા પ્રમાણે લક્ષ્મણસેનના ત્રણ પુત્રોના ગાદીએ આવી ગયા પછી તેગાદીએ આવ્યો હતો એમ માનવું સયુક્તિક જણાય છે. વિશ્વરૂપસેન તથા કેશવસેન જેમનું પાટનગર ગૌડમાં હતું તેનાં તામ્રપત્રોથી આ વાતનું સમર્થન થાય છે. તે જ જગાને પોતાનું પાટનગર તરીકે પસંદ કરનાર મહમુદની પહેલાં તેઓ ત્યાં રાજ્ય કરી ગયા હશે, એ તામ્રપત્રો પરની સાલ અનુક્રમે શાસન કાળનાં ૧૪માં અને ત્રીજાં વર્ષ છે. એટલે લક્ષ્મણસેન ઈ.સ. ૧૧૮૨ (૧૧૯૦–૧૭) પહેલાં અને ઘણું કરીને એથી પણ બહુ પહેલાં મરી ગયો હશે. કારણ કે મોટા ભાઇએ પહેલાં રાજ્ય કર્યું હતું. લક્ષ્મણસેનના પુત્રો મુસલમાનો પર જય મેળવવાનો જે દાવો કરે છે તે જીત ઈ.સ. ૧૧૯૯ની મહમદની ચઢાઈ પહેલાં થયેલી હોવી જોઇએ. એટલે કે તે કાશી સુધી આગળ વધી આવેલાં ઘોરી લશ્કરની સામે હશે.

નદીઆ પડયાની સાલ

બ્લોક મેન. જં. એ. એસ. બી., ભાગ i પુસ્તક XIIV (૧૮૭૫) પૃ. ૨૭૫; રેવર્ટીનો જવાબ તે જ પુસ્તક XIV (૧૮૭૬) પૃ. ૩૨૦ અને તરજૂમો તબાકત એપ. ડી.; મનમોહન ચક્રવર્તી 'સેનરાજાઓ પરનું પરિશિષ્ટ' જે. એન્ડ પ્રો. એ. એસ. બી. પુસ્તક I, ૧૯૦૫, પૃ. ૪૫–૫૦; અને 'સર્ટન ડિસ્પ્યુટેડ ઓર ડાઉટફુલ ઇવેન્ટસ, ઈન ધ હિસ્ટરી ઑફ બેંગાલ, મુહોમેદન પીરિયડ' તે જ પુસ્તક IV, ૧૯૦૮ પૃ. ૧૫૧.

લક્ષ્મણસેનનો સંવત અને સાલવારી

ઉપલા લેખો ઉપરાંત–નરેન્દ્રનાથ વસુ જે. એ. એસ. બી. ભાગ I, પુસ્તક iXV (૧૮૯૬), પૃ. ૬–૩૮; બાબુ અક્ષય કુમાર મિત્ર, તે જ, પુસ્તક iXIX (૧૯૦૦), પૃ. ૬૧; કીલહોર્ન ઈન્ડી. એન્ટી. XIX (૧૮૯૦) પૃ. ૬.; અને એપિ. ઇન્ડિ., i, ૩૦૬; બેવરિજ, જે. એ.

એસ. બી. ભાગ I પુસ્તક lVII (૧૮૮૮), પૃ. ૧–૭; આર. ડી. બંદોપાધ્યાય 'માધાઈનગર ગ્રેન્ટ ઑફ લક્ષ્મણસેન,' જે. એન્ડ પ્રો. એ. એસ. બી., પુસ્તક V, ૧૯૦૯, પૃ. ૪૬૭; અને પ્રો. એન. કે. ભટ્ટશાલી, 'કિંગ લક્ષ્મણસેન ઑફ બેંગાલ ઍન્ડ હિઝ ઈરા.' ઇન્ડી, એન્ટિ., પુસ્તક XII (જુલાઈ ૧૯૧૨), પૃ. ૧૬૭–૯.

સેન યુગમાં સાહિત્ય

મનમોહન ચક્રવર્તી, બંગાળાના રાજા લક્ષ્મણસેનના રાજકવિ ધોયિકનું બનાવેલું 'પવન દૂતમ્,' જે. એન્ડ પ્રો. એ. એસ. બી., પુસ્તક I (૧૯૦૫), પૃ. ૪૧૦; 'સપ્લીમેન્ટરી નોટસ ઑન ધ બેંગાલ પોએટ ધોયિક એન્ડ ધ સેન કિંગ્ઝ' તે જ પુસ્તક II (૧૯૦૬), પૃ. ૧૫૦; 'સંસ્કૃત લિટરેચર ઇન બેંગાલ ડયુરિંગ ધ સેન રૂલ,' તે જ; પૃ.૧૫૭.

ચોરગંગ તથા વિજય-સેનનું સમકાલીનત્વ

મનમોહન ચક્રવર્તી, 'ક્રોનોલૉજી ઑફ ધ ઇસ્ટર્ન ગંગ કિંગ્ઝ ઑફ ઓરિસ્સા,' જે. એ. એસ. બી , ભાગ I પુસ્તકlXXII (૧૯૦૩),પૃ. ૧૪, જેમાં આનંદ ભટીના 'વલ્લાલ ચરિત' માંથી અવતરણો આપેલાં છે.

રાઘવને માટે મનમોહન ચક્રવર્તી, જે. એન્ડ પ્રો. એ. એસ. બી. પુસ્તક I (૧૯૦૫), પૃ. ૪૯. નાન્ય માટે,એસ. લેવિ લ 'નેપાલ' ૧ II, પૃ. ૧૯૮; કીલહોર્ન એપિ. ઇન્ડિ., I, પૃ. ૩૧૩ નોંધ ૫૭. આ સામાન્ય વીર નામના રાજા માટે, ગેઇટ, 'રીપોર્ટ ઓન ધ પ્રોગ્રેસ ઓફ હિસ્ટોરિકલ રીસર્ચ ઇન આસામ,' શિલોંગ, ૧૮૯૭, પૃ. ૧૧, ૧૯.

સેનોનું આરંભનું સ્થાન અલ્લક્ષત્રનો અર્થ

નગેન્દ્રનાથ વસુ, 'આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઑફ મયુરભંજ.' મયુરભંજ રાજ્ય પ્રસિદ્ધ કરેલો, ૧૯૧૧ પૃ. ૧૨૨.

ડી. આર. ભાંડારકર 'ગુહિલોટસ' જે. એન્ડ પ્રો. એ. એસ. બી., પુસ્તક V, ૧૯૦૯. પૃ. ૧૬૭–૮૭. ખાસ કરીને પૃ. ૧૮૬; એક બહુ જ કિંમતી અને નવીન સર્જનાત્મક નિબંધ.

પ્રકરણ ૧૫ મું

દક્ષિણનાં રાજ્ય

દક્ષિણ

'દક્ષિણ' એ સંસ્કૃત શબ્દના સગવડભર્યા અને જાણીતા અપભ્રંશ 'દખ્ખણ' એ શબ્દને નર્મદા નદીની દક્ષિણે આવેલો હિંદનો તમામ પ્રદેશ દર્શાવાય એવા વિશાળ અર્થમાં વાપરી શકાય છે અથવા તે કેટલીકવાર એમ વપરાયો સુદ્ધાં છે. પણ સામાન્ય રીતે એ શબ્દથી વધારે મર્યાદિત પ્રદેશનું સૂચન થાય છે અને તેમાં હિંદના છેક દક્ષિણમાં આવેલાં મલબાર અને તામિલ દેશોનો સમાવેશ થતો નથી. આમ મર્યાદિત થતાં, એ શબ્દથી મહારાષ્ટ્ર અથવા મરાઠાઓનો દેશ અને તેલુગુ ભાષા બોલતા લોકોથી વસાયેલો દેશ સૂચવાય છે. મ્હૈસુરના કેટલાક રાજવંશો, જેને હિંદના છેક દક્ષિણ ભાગ કરતાં 'દખ્ખણ' જોડે વધારે લાગેવળગે છે તેની નોંધ આ પ્રકરણમાં લેવામાં આવી છે, કારણકે તામિલ સત્તાઓના કરતાં આ પ્રદેશના સંબંધમાં તેની ચર્ચા કરવી એ વધારે સગવડભર્યું છે. હાલના રાજકીય વિભાગોની દૃષ્ટિએ જોતાં, ઉપરના મર્યાદિત અર્થમાં 'દખ્ખણ' લઇએ તો તેના ઘણા મોટા ભાગનો સમાવેશ હાલના હૈદ્રાબાદના નિઝામના રાજ્યમાં થઇ જાય છે.

ભૌતિક દૃષ્ટિએ જોતાં એ પ્રદેશ મોટે ભાગે સુકો, ડુંગરાળ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. ગોદાવરી ને કૃષ્ણા એવી બે મોટી નદી તેની હાંસેટ પસાર થાય છે. એમાં-ની કૃષ્ણાને દક્ષિણ બાજુએથી તુંગભદ્રા નામની અગત્યની નદી મળે છે.

ઇ.સ. ૨૨૫–૨૫૦ ઇતિહાસમાં શૂન્ય પ્રદેશ

આશરે ઈ.સ. ૨૨૫ સુધીના સાડાચાર સૈકા સુધી, આ પ્રદેશમાં આગળપડતી સત્તા આંધ્ર હતી. એનો ઇતિહાસ આ પુસ્તકના આઠમા પ્રકરણમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે.

૧૮૯૬માં લખતાં સર. આર. જી. ભાંડારકર ટીકા કરે છે કે 'આંધ્રવંશના લોપ પછી આશરે ત્રણ સૈકા સુધી આ પ્રદેશ પરના રાજ્ય-

વંશ કે વંશોની આપણને કાંઈ જ ચોક્કસ માહિતી નથી.' જો કે એ સમય પછી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશના દક્ષિણ ભાગમાં રાજ્ય કરતા રાજાઓના સંબંધમાં કાંઇક વધારે માહિતી મળવા પામી છે, ખાસ કરીને ત્રીજા અને છઠ્ઠા સૈકાની વચ્ચે કનારા અને મહીસૂરના ઉત્તર જિલ્લાઓમાં રાજ્ય કરતા કદંબો[1] વિષે. તો પણ પૂરાતત્ત્વજ્ઞોએ વીણી

---

૧ આશરે છઠ્ઠા સૈકાની અધવચમાં બ્રાહ્મણોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કદંબરાજ વંશને દૂર કરી ચાલૂક્યો આવ્યા. હરિવર્માનાં સંગોલી તામ્રપત્રો પર જે સાલ છે તે ઈ. સ. ૫૨૬ કે ઈ. સ. ૫૪૫ ને મળતી થાય છે. ઘણું કરીને પાછલી સાલ જોડે. કારણકે હરિવર્મા ૫૩૮માં ગાદીએ આવ્યો અને કદંબોનો છેલ્લો રાજા હશે. (એપિ. ઇન્ડિ. XIV (ઑક્ટો. ૧૯૧૭) પૃ. ૧૬૬) રાજા હરિવર્મા અને કૃષ્ણવર્મા બીજાનાં તામ્રપત્રો ઉત્તર કાનરામાં મલી આવ્યાં છે (પ્રો. રીપો. એ. એસ. ડબલ્યુ. સી., ૧૯૧૮૫ પૃ. ૩૫)

કદંબો માટે જુઓ રાઈસનું 'માયસોર એન્ડ કુર્ગ ફ્રોમ ધ ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ' લંડન, કૉન્સ્ટબલ એન્ડ કો. ૧૯૦૯) બીજી રીતે ઉલ્લેખ ન થયો હોય તો આ પ્રકરણમાં આપેલી હકીકત ફ્લીટના 'ડીનેસ્ટીઝ ઑફ ધ કેનેરીઝ ડિસ્ટ્રિક્ટસ' ની બીજી આવૃત્તિ અને આર. જી. ભાંડારકરના 'બોંબે ગેઝીટીઅર (૧૮૯૬) પુસ્તક I અને II માંના 'અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ધ ડેક્કન' આધારે આપવામાં આવી છે. એ બંને પુસ્તકોમાં મૂળ લેખોના પૂરા ઉલ્લેખો જડશે. કીલહોર્નના 'સપ્લીમેંટ ટુ ધ લિસ્ટ ઑફ ઇન્સ્ક્રાશન્સ ઑફ સધર્ન ઇંડિયા' (એપિ. ઇન્ડિ. પુસ્તક VIII પરિશિષ્ટ II) ૧૯૦૬ના જાન્યુઆરી સુધીના શિલાલેખોના અભ્યાસના પરિણામરૂપ ઘણી જ વિશ્વાસપાત્ર વંશાવલીઓ આવે છે. પુલકેશીન તથા બીજાં ઘણાનાં નામોનાં સંખ્યાબંધ પાઠાંતરો જોવામાં આવે છે. 'પુલકેશિન' એવી જોડણી હાલમાં બધે સ્વીકારમાં આવી છે. એ નામ ચાપોની વંશાવલીઓમાં મલી આવે છે અને ચાલુક્ય કુટુંબની બહાર એ નામ મળી આવવાનો પોતાને મળેલો એ એક જ દાખલો છે એમ ફ્લીટ કહે છે. સોલંકી અથવા ચાલુક્યોનો સંબંધ ગુર્જરો જોડે હતો જેની 'ચાપ' લોક એક શાખા રૂપ છે, એવા જેકસનના મતને આથી પુષ્ટિ મળે છે. (બોં. ગેઝીટીઅર (૧૮૯૬) પુસ્તક I ભાગ I પૃ. ૧૨૭ નોંધ ૨, ૧૩૮, ૪૬૩ નોંધ ૨, ૪૬૭)

કાઢેલી વિગતો સામાન્ય જનતાને રસિક થઇ પડે અને તેની વિગતવાર નોંધ આ પુસ્તકમાં લેવી વ્યાજબી ગણાય એવી નથી. એ મુલકનો પશ્ચિમ ભાગ મહારાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રકૂટ અથવા રાટ કુળના અમલ નીચે હોય એમ જણાય છે. ત્યાર પછી ઘણે લાંબે સમયે આઠમા સૈકામાં એ કૂળ થોડા સમય માટે દખ્ખણમાં રાજ્ય કરતી સત્તા થવા પામી હતી.

છઠ્ઠા સૈકાના મધ્યમાં ચાલુક્યોના ઉદયથી વ્યવહારૂ રીતે દક્ષિણના રાજકીય ઇતિહાસનો આરંભ થાય છે એમ કહેવું હજુ પણ ખરૂં છે.

ચાલુક્યોનો ઉદય

ચાલુક્યો એવો દાવો કરે છે કે તેઓ ઉત્તરમાંથી આવેલા રજપૂતોની જાતિ છે. ચાલુક્યોએ ઇતિહાસપટ પર દેખા દીધી તે પહેલાં ઉત્તરના આર્ય આદર્શોથી મોટે ભાગે પ્રભાવિત થઈ ચૂકેલા દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશના દ્રાવિડ વતનીઓ પર તેમણે પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યું હતું. ચાલુક્ય કુળના વંશવૃક્ષને તેના ઉત્પત્તિના સ્થાન અયોધ્યા સુધી પહોંચાડી દેતાં તથા તે રાજવંશને પુરાણોક્ત મૂળ પુરુષ આપતાં, પાછળનાં ચાલુક્ય શિલાલેખમાંનાં કથનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ નકામાં છે. ચાલુક્યો અથવા સોલંકીઓનો સંબંધ ચાપો જોડે અને તેમ કરી જે ગુર્જર જાતિના ચાપો શાખારૂપ હતા તેની સાથે હતો એમ માનવા કાંઇક કારણ છે અને સંભવિત છે કે તેઓ રજપૂતાનામાંથી સ્થાનફેર કરી દક્ષિણમાં આવ્યા હોય.

ઇ.સ. ૫૫૦માં બિજાપુર જિલ્લામાંના હાલના બદામી અથવા પ્રાચીન વાતાપિનો કબજો લેનાર પુલકેસીન પહેલો એ નામના એક રાજાએ

ઇ.સ. ૫૫૦ પુલકેસિન્ પહેલો

એ રાજવંશની સ્થાપના કરી અને સાધારણ કદનો મુલક મેળવ્યો. તેનો હેતુ વધારે વિસ્તૃત સત્તા મેળવવાનો હતો અને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી તેણે મહારાજાધિરાજ પદનો દાવો કર્યાનું કહેવાય છે.

કીર્તિવર્મા તથા મંગળેશ નામના તેના બે પુત્રોએ એના કુટુંબના તાબાના મુલકનો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ તરફ વિસ્તાર વધાર્યો. એમાંના

કીર્તિવર્મા અને મંગળેશ

પહેલાએ વધારે ઓછા પ્રમાણમાં જે કુલોને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યાં તેમાં પશ્ચિમઘાટ તથા સમુદ્રની વચ્ચે આવેલી સમુદ્ર કિનારાની ચીચરવટી જેવા કોકણ પ્રદેશમાંના મૌર્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન સામ્રાજ્ય સત્તાધીશ મૌર્યોના કદાચ તેઓ વંશજ પણ હોય.

મંગળેશ પછી ગાદીનો વારસો મેળવવાની બાબતમાં તેના અને કીર્તિવર્માના છોકરાઓ વચ્ચે ઝગડો થયો. એમાંના બીજાએ પોતાના હરીફને હરાવ્યો અને ઇ.સ. ૬૦૮માં પુલકેસિન્ બીજાનું નામ ધારણ કરી તે વાતાપિની ગાદીએ બેઠો. બીજે વર્ષે તેનો વિધિસર રાજ્યભિષેક થયો. આ શક્તિશાળી રાજા લાગલાગટ વીસ વર્ષ સુધી તેની પડોશમાં આવેલાં તમામ રાજ્યો પર આક્રમણ કરી તેને જીતી લેવાના કાર્યક્રમમાં લાગ્યો રહ્યો. પશ્ચિમે અને ઉત્તરે લાટ અથવા દક્ષિણ ગુજરાતના રાજાઓ; ગુર્જર અથવા ઉત્તર ગુજરાત અને રજપૂતાના, માળવા અને કોકણના મૌર્યો એ બધાને પુલકેસિના બાહુબળના પરચા મળ્યા.

ઈ.સ. ૬૦૮ પુલકેસિન્

પૂર્વમાં તેણે કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેના વેંગીને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યું અને ઇ.સ. ૬૧૧માં પોતાના ભાઇ કુબ્જ વિષ્ણુવર્ધનને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાં સ્થાપ્યો. તેનું પાટનગર પિષ્ટપુરના દુર્ગમાં હતું. આજે ગોદાવરી જિલ્લામાંનું પિથુપુરમ તે જ તે પિષ્ટપુર. થોડાં વર્ષ બાદ આશરે ઇ.સ. ૬૧૫માં એ સ્વતંત્ર રાજા થઇ પડ્યો અને પૂર્વ ચાલુક્યોના વંશની સ્થાપના કરી. ઇ.સ. ૧૦૭૦માં ચોલ વંશમાં ભળી ગયો ત્યાં સુધી એ વંશ ચાલુ રહ્યો હતો.

ઈ.સ. ૬૧૧ વેંગીની જીત

ચોલ, પાંડય અને કેરલ તેમજ પલ્લવ એ તમામ દક્ષિણનાં રાજ્યોને વાતાપિના આ મહત્વાકાંક્ષી રાજા જોડે અથડામણમાં આવવાની ફરજ પડી. એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે ઈ.સ. ૬૩૭માં નર્મદાની દક્ષિણે તો તે સૌથી વધારે

દક્ષિણના વિગ્રહો

સત્તા ભોગવતો સમ્રાટ્ હતો.

એ સાલ પહેલાં દસ વર્ષ ઉપર આખા હિંદના સમ્રાટ્ થવાની ઉમેદ રાખતા ઉત્તર હિંદના સમ્રાટ્ હર્ષે જાતે સરદારી લઇ તેના મુલક પર કરેલા આક્રમણનો તેણે સફળ સામનો કર્યો હતો. દક્ષિણ તથા ઉત્તર હિંદના રાજ્ય વચ્ચે સીમા રૂપ નર્મદાની આખી સરહદ રેખાની સફળ રક્ષા કરવામાં પુલકેશીએ બતાવેલાં સાવધાનતા તથા યુધ્ધકૌશલથી હર્ષ તેનું ધાર્યું કરવામાં સફળ થયો નહિ.

ઈ.સ. ૬૨૦ હર્ષની પીછે હઠ

દક્ષિણના આ રાજાની કીર્તિ હિંદની હદ બહાર ફેલાઈ અને ઈરાનના રાજા ખુશરૂ બીજાના કાન સુધી પહોંચી. તેના અમલનાં ૩૬મા વર્ષમાં એટલે કે ઇ.સ. ૬૨૫–૨૬ ના અરસામાં પુલકેશી તરફથી આવેલી સત્કાર દૂતમંડળીનું તેણે સન્માન કર્યું. એ શિષ્ટાચારના જવાબમાં ઈરાનમાંથી વળતી એક દૂતમંડળી તેના દરબારમાં મોકલવામાં આવી અને તે હિંદી રાજાના દરબારમાં તેનું યોગ્ય સન્માન થયું. અજંટાની સંખ્યાંક ૧ની ગુફામાંનું એક ભીત્તિચિત્ર કમનસીબે ખંડિત થયેલું હોવા છતાં ઈરાની દૂતો પોતાનાં પ્રમાણપત્રો રજુ કરે છે એ આચારનું હૂબહૂ ચિત્ર છે એમ સહેલથી જણાઇ આવે છે.

ઇ.સ. ૬૨૫ ઇરાન સાથેનો વ્યવહાર

હિંદ અને ઇરાન વચ્ચેના અસાધારણ રાજ્યપ્રકરણી સંબંધની સમકાલીન નોંધ તરીકે એ ચિત્ર જાણવા જેવું છે, પણ તે ઉપરાંત વધારામાં કળાના ઇતિહાસનાં એક સીમાચિહ્ન તરીકે તે બહુ ઊંચી કિંમત ધરાવે છે. અજંટાના કેટલાંએક બહુ અગત્યનાં ચિત્રોની સાલ એ નક્કી કરે છે અને તેમ કરી બીજાં ચિત્રોના સમય નિર્ણય નક્કી કરવાનું ધોરણ પૂરૂં પાડે છે એટલું જ નહિ, પણ અજંટાની ચિત્રવિધિનો સંપ્રદાય સીધો ઇરાનમાંથી અને આખરે ગ્રીસ-

અજંટાના ચિત્ર-સંપ્રદાય

માંથી આવ્યો હોય એ સંભવિત છે એવી સૂચના કરે છે.

ઇ.સ. ૬૪૧ હ્યુએન્ત્સાંગની મુલાકાત

ઇ.સ. ૬૪૧માં પુલકેશી બીજાના દરબારમાં હાજરી આપતા હ્યુએન્ત્સાંગે અજંટાની ખીણમાં આવેલી અદ્‌ભુત ગુફાઓની યોગ્ય પ્રશંસા કરેલી છે. રાજાનો મુકામ તે વખતે વાતાપિમાં નહિ પણ બીજા કોઇ શહેરમાં હતો તે શહેર નાશક હતું એવો નિર્ણય બાંધવા માટે બહુ સારાં કારણો છે. સંખ્યાબંધ પ્રજા જેને પૂર્ણ રીતે વશ હતી એવા પુલકેશીના લશ્કરી બળની એ યાત્રી ઉપર બહુ પ્રબળ છાપ પડી હતી.

ઇ.સ. ૬૪૨ પલ્લવોએ પુલકેશીને આપેલી હાર

પણ તેની આબાદી બહુ લાંબો સમય ટકવા નિર્માણ થઇ નહોતી. ઈ.સ. ૬૦૯ની સાલથી ચાલુ થયેલો અને લાંબા સમય સુધી ચાલેલો વિગ્રહ, જે અત્યાર સુધી કાંચીના પલ્લવો માટે અતિશય વિનાશકારક નીવડ્યો હતો તેમાં ઈ. સ. ૬૪૨માં ઓચિંતો પલટો થયો અને તેને પરિણામે પુલકેશી તદ્દન હીન દશાએ પહોંચ્યો એટલું જ નહિ પણ તે મરણ પણ પામ્યો. પલ્લવ રાજા નૃસિંહવર્માએ પુલકેશીનું પાટનગર કબજે કરી લૂંટી લીધું, અને આપણને માનવા કારણ મળે છે કે તેણે તેને મારી પણ નાખ્યો. પુલકેશીએ ચાલુક્ય સત્તાને જે ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડવા તનતોડ મહેનત કરી હતી તે તેર વર્ષ સુધી નિષ્ક્રિય થઈ રહી અને તે દરમિયાન દક્ષિણ હિંદમાં પલ્લવો સત્તા જમાવી રહ્યા.

ઈ.સ. ૬૫૫ વિક્રમાદિત્ય પહેલો

ઈ.સ. ૬૫૫માં પુલકેશીના વિક્રમાદિત્ય પહેલા નામના પુત્રે ઇ.સ. ૬૭૪માં પલ્લવોને સખત હાર આપી, તેમની મજબૂત કિલ્લેબંધીવાળી રાજ્યધાની કાંચીનો કબજો લઇ, પોતાના કુટુંબના અસ્ત થયેલા ભાગ્યનો ફરી ઉદય કર્યો. દક્ષિણ રાજ્યસત્તા જોડેનો એ વિગ્રહ બહુ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહ્યો અને તે દરમિયાન જીત

એકવાર એક, તો બીજીવાર બીજા પક્ષ તરફ નમતી રહી. આ રાજ્ય દરમિયાન, ચાલુક્ય વંશની એક શાખા ગુજરાતમાં રાજ્ય સ્થાપવામાં સફળ થઈ અને ત્યાર પછીના સૈકામાં તેણે ત્યાં અરબોનો પ્રબળ વિરોધ કર્યો.

ત્યાર પછીનાં રાજ્યોનું મુખ્ય લક્ષણ પલ્લવો જોડેનો અનંત વિગ્રહ હતો. વિક્રમાદિત્ય બીજાએ આશરે ઇ. સ. ૭૪૦માં પલ્લવોની રાજ્યધાની ફરીથી જીતી લીધી.

ઇ.સ. ૭૪૦ વિક્રમાદિત્ય બીજો

આઠમા સૈકાની મધ્યમાં, પ્રાચીન અને દેખીતી રીતે તે પ્રદેશની આદિ વતની રાષ્ટ્રકૂટ જાતિનો દંતિદુર્ગ નામનો એક નાયક તેના બાહુબળથી બધા સત્તાધીશોને મોખરે તરી આવ્યો અને વિક્રમાદિત્ય બીજાના પુત્ર અને વારસ ચાલુક્ય કીર્તિવર્મા બીજાને તેણે ઉથલાવી પાડ્યો. ચાલુક્યોની મુખ્ય શાખાનો હવે લોપ થયો અને દક્ષિણનું અધિરાજપણું રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમાં પસાર થયું અને લગભગ સવા બે સૈકા સુધી તે તેમના જ હાથમાં રહ્યું.

ઈ.સ. ૭૫૩ (?) રાષ્ટ્રકૂટોની જીત

વાતાપિના ચાલુક્ય વંશના અમલની શરૂઆતના બે સૈકા દરમિયાન દેશની ધાર્મિક સ્થિતિમાં મોટા ફેરફારો ચાલુ હતા. બૌદ્ધ સંપ્રદાય જો કે હજુ સારી રીતે પ્રભાવ ધરાવતો હતો અને તેને વસ્તીના મોટા ભાગનો ટેકો હતો, છતાં તે ધીરે ધીરે અવનતિ તરફ વળી રહ્યો હતો અને તેના હરીફ જૈન તથા વૈદિક ધર્મની સ્પર્ધામાં ધીરેધીરે પાછળ પડતો જતો હતો. યજ્ઞ પર હિંદુધર્મમાં ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું અને સંખ્યાબંધ વિધિગ્રંથોનો તે વિષય થઇ પડ્યો હતો. પુરાણોક્ત અથવા સ્માર્ત હિંદુ ધર્મની લોકપ્રિયતા પણ વધતી જતી હતી, અને ઠામ ઠામ પુરાણોક્ત કથાઓમાંના શિવ, વિષ્ણુ અને બીજા દેવોનાં મંદિર બંધાએ જતાં હતાં. હાલ તેની

ઇ.સ. ૫૫૦–૭૫૦ ધર્મની સ્થિતિ

ખંડિયેર સ્થિતિમાં પણ તે મંદિરો તે સમયના રાજાઓનાં ભવ્ય સ્મારક રૂપ થઇ પડયાં છે. વૈદિક હિંદુઓએ તેમના બૌદ્ધ અને જૈન હરીફોની ગુફા–મંદિરો કોતરી કાઢવાની પ્રથાનું અનુકરણ કર્યું. છઠ્ઠા સૈકાના અંતમાં મંગળેશ ચાલુકયે વિષ્ણુ ભગવાનના માનમાં તૈયાર કરેલું ગુફા-મંદિર એ વર્ગની હિંદુ કૃતિઓનો સૌથી વહેલામાં વહેલો નમૂનો છે. દક્ષિણ મરાઠા દેશમાં જૈન સંપ્રદાય ખાસ લોકપ્રિય હતો. જરથોસ્તી ધર્મ હિંદમાં આઠમા સૈકા દરમિયાન દાખલ થયો. ખુરાસાનથી પરદેશ વસવા ગયેલા પારસીઓની સૌથી પહેલી વસાહત ઇ. સ. ૭૩૫ માં મુંબાઇ ઇલાકાના થાણા જિલ્લાના સંજાણ મુકામે થઇ હતી.

આશરે ઇ.સ. ૭૬૦ કૃષ્ણ પહેલો

વાતાપિમાં વસવાટ કર્યા પછી રાષ્ટ્રકૂટ દંતિદુર્ગે બીજી પણ જીતો કરી. એની પછી એનો કાકો કૃષ્ણ પહેલો ગાદીએ આવ્યો અને પહેલાં જે મુલકો ચાલુકયોને તાબે હતા તેની પર સત્તા જમાવી રાષ્ટ્રકૂટોની સરસાઇની તેણે દઢ રીતે સ્થાપના કરી. તેના કુટુંબની એક શાખાએ ગુજરાતમાં એક રાજ્યની સ્થાપના કરી. હાલ નિઝામના રાજ્યમાં આવેલા વેલુર (ઇલોરા) આગળનાં એક જ પથ્થર-માંથી કોરી કાઢેલા કૈલાસ મંદિરના અતિ અદ્‌ભુત સ્થાપત્યની કલ્પનાને મૂર્તિમંત કરવા માટે કૃષ્ણ પહેલાનું રાજ્ય યાદગાર છે. ખડકોમાંથી કોરી કાઢેલાં ગુફા–મંદિરોમાં આ સૌથી વધારે વિશાળ અને મનોહર છે. ઘણા લેખકોએ એનાં વર્ણન આપ્યાં છે તથા ચિત્રોદ્વારા તેના નમૂના બતાવ્યા છે. એ બધામાં બર્ગેસ અને ફર્ગ્યુસનના સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય છે.

ગોવિંદ બીજો અને ધ્રુવ

કૃષ્ણ પહેલા પછી તેનો પુત્ર ગોવિંદ બીજો ગાદીએ આવ્યો. ટુંકા અમલ બાદ તેની પછી તેનો ભાઇ ધ્રુવ અથવા ધોરા ગાદીએ આવ્યો, દેખીતી રીતે તેણે ગોવિંદનું સ્થાન લઇ લીધું જણાય છે. તે બહુ હોશિયાર અને યુદ્ધનો શોખીન રાજા હતો અને હિંદી રાજાને વહાલો

આક્રણાત્મક વિગ્રહોનો કાર્યક્રમ તેણે સફળતાથી ચાલુ રાખ્યો. ભિન્નમાલના ગુર્જર રાજા વત્સરાજને તેણે હરાવ્યો અને ગૌડ અથવા બંગાળાના રાજા પાસેથી તેણે મેળવેલાં બે સફેદ છત્રો તેની પાસેથી છીનવી લીધાં. વત્સરાજ પર મેળવેલી જીત માટે તે બહુ ગર્વ ધરાવતો હતો.

ધ્રુવનો પુત્ર ગોવિંદ ત્રીજો આ બળવાન વંશના રાજાઓમાં સૌથી વધારે આગળ પડતો હોવાનો દાવો વ્યાજબી રીતે કરી શકે એમ છે.

આશરે ઇ.સ. ૭૯૩–૮૧૫ ગોવિંદ ત્રીજો

ઉત્તરમાં વિંધ્યાચળ તથા માળવાથી માંડી દક્ષિણમાં કાંચી સુધી એની રાજ્યસત્તા વિસ્તરતી હતી, અને તુંગભદ્રા સુધીનો પ્રદેશ તો એના સીધા અમલ નીચે હતો. એના ભાઇ ઇંદ્રરાજને એણે લાટ અથવા દક્ષિણ ગુજરાતનો સૂબો નીમ્યો હતો.

એના પછીના રાજા અમોઘવર્ષનું રાજ્ય લાંબું હતું. તે ૬૨ કરતાં વધારે વર્ષ ગાદીએ રહ્યો હતો. એનું લાંબું રાજ્ય મોટે ભાગે વેંગીના રાજા પૂર્વના ચાલુક્યો જોડેના સતત યુદ્ધમાં જ વીત્યું હતું. તેણે પોતાની રાજ્યધાની નાસિકમાંથી માન્યખેટમાં ખસેડી. આ માન્યખેટ તે જ આરબ લેખકોનું માંકીર અને હાલ નિઝામના રાજ્યમાં આવેલું માલખેડ છે. (ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૭° ૧૦' પૂર્વ રેખાંશ ૭૭° ૧૩') સોદાગર સુલેમાનનો લાંબા આયુષ્યવાળો 'બલ્લહાર' તે અમોઘવર્ષ. દુનિયાના ચાર મોટા રાજાઓ પૈકી તેણે તેને ચોથો ગણાવેલો છે. બાકીના ત્રણ તે બગદાદનો ખલીફ, ચીનનો બાદશાહ અને ઇસ્તંબૂલનો બાદશાહ. વૃદ્ધ થતાં અમોઘવર્ષે પોતાના પુત્ર કૃષ્ણ બીજાને પોતાની પાછળ ગાદીએ બેસાડ્યો, અને પોતાના આયુષ્યનો ટૂંકો ભાગ બાકી રહેલો તપશ્ચર્યામાં ગાળવા તે રાજપાટ છોડી વનમાં ગયો. અમોઘવર્ષે જૈનોના દિગંબર પંથને બહુ ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો. એક કરતાં વધારે સમ્રાટોના કૃપાપાત્ર ગુણભદ્ર તથા જીનસેન વગેરે વિવિધ જાણીતા નેતાઓની દોરવણી નીચે

આશરે ઇ. સ. ૮૧૫–૭૭ અમોઘવર્ષ; જૈન પ્રગતિ

નવમા સૈકાના અંત ભાગમાં અને દસમાં સૈકાની શરૂઆતમાં જૈનોના દિગંબર સંપ્રદાયની ઝડપી પ્રગતિ થઇ, તેને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની આંખે ચઢે એવી પડતી જોડે બહુ સંબંધ હતો. તે સમયમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય તેના ગૌરવના પદ પરથી દિન પર દિન ભ્રષ્ટ થતો જતો હતો અને આખરે બારમા સૈકામાં તો દક્ષિણમાંથી તેનો સદંતર લોપ થઇ ગયો.

ઇ.સ. ૯૧૪-૬ ઇંદ્ર ત્રીજો

કનોજ પરના સફળ હુમલાને કારણે ઇંદ્ર ત્રીજાનો ટૂંકો અમલ આગળ તરી આવે છે. એને પરિણામે ઉત્તર હિંદનો તે સમયનો પ્રબળ સત્તાધારી પાંચાલનો રાજા મહીપાલ ટૂંક સમયને માટે પદભ્રષ્ટ થયો હતો. આ વિગ્રહને પરિણામે ઇંદ્ર ત્રીજાના રાજ્યારોહણ વખતે પોતાના અમલ નીચેના સૌરાષ્ટ્ર અને બીજા પાશ્ચાત્ય પ્રાંતો, મહિપાલે ખોયા.

ઇ.સ. ૯૪૯ ચોલ રાજાને મારી નાંખ્યો

રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણ ત્રીજાના રાજ્યમાં ચોલો જોડે થયેલો વિગ્રહ, ઈ.સ. ૯૪૯માં ચોલ રાજા રાજાદિત્યના રણભૂમિ પર થયેલા મરણ માટે યાદગાર છે. જૈન તથા વૈદિક બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય એવા બે હરીફ ધર્મોની ચડસાચડસીને પરિણામે આ સમયના વિગ્રહોમાં બહુ કડવાસ દાખલ થવા પામી હતી.

ઇ.સ. ૯૭૩ ચાલુકયોનું ફરી સત્તાપર આવવું

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓમાં છેલ્લો રાજા કક્ક બીજો હતો. ઇ.સ. ૯૭૩માં જૂના ચાલુક્યોના નબીરા તૈલ અથવા તૈલપ બીજાએ તેને ઉથલાવી નાખ્યો અને તેમ કરી પોતાના પૂર્વજોના કુટુંબને તેના પૂર્વના યશસ્વી સ્થાને ફરીથી સ્થાપ્યું અને 'કલ્યાણીના ચાલુકયો' એ નામથી ઓળખાતા રાજવંશની સ્થાપના કરી. જે રાજવંશનું સ્થાન તેણે લીધું હતું તેની પેઠે એ નવો વંશ પણ સવા બે સૈકા સુધી ચાલુ રહ્યો.

આઠમા સૈકાના પ્રારંભમાં કાસિમના પુત્ર મહમદે કરેલી સિંધની

જીતથી, હક્રા અથવા વાહિંદ નામની લુપ્ત થયેલી નદીથી, ખાસ હિંદથી જુદા પડતા એ પ્રાંતમાં મુસલમાનોનું રાજકીય વર્ચસ્વ બહુ દૃઢ રીતે સ્થિર થયું. એ નદીની પૂર્વે આવેલું ભિન્નમાળનું ગુર્જર રાજ્ય નવમી સદીની શરૂઆતથી કનોજના રાજ્ય જોડે જોડાયેલું હતું અને એ મહાનદીની પશ્ચિમે આવેલા તેના ઇસ્લામી પડોશીઓ જોડે જૂની અદાવતનો સંબંધ કેળવી રહ્યું હતું. રાષ્ટ્રકૂટોને આથી જુદી નીતિનું અવલંબન કરવામાં પોતાનું હિત સચવાતું જણાયું અને ગુર્જરો જોડે સતત વિગ્રહમાં રોકાયેલા આરબો જોડે તેમણે મૈત્રી સંબંધ ચાલુ રાખ્યો. આ નીતિને પરિણામે ઘણા મુસલમાન વેપારી તથા પ્રવાસીઓએ પશ્ચિમ હિંદની મુલાકાત લીધી. નવમા સૈકાની મધ્યમાં આવેલા સોદાગર સુલેમાનથી શરૂ કરી તેમાંના કેટલાકે પોતે તે સમયે ત્યાં જે જોયેલું તેની નોંધો રાખેલી છે. 'બલહરા'ને તેઓ હિંદનો તે સમયનો મોટામાં મોટો સમ્રાટ્ લેખતા હતા, એવું કથન કરવામાં તે બધા સંમત થાય છે. તેઓ એ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને 'બલહરા' કહેતા હતા, કારણકે તે રાજાઓને પોતાના નામની જોડે 'વલ્લભ' પદ જોડવાનો શૉખ હતો. એ પદની જોડે 'રાય' જોડતાં, બંને મળી થતા શબ્દનો બહુ સહેલથી 'બલહરા' એવો અપભ્રંશ થવા પામ્યો હશે. હિંદની મુલાકાતે આવતા મુસલમાનોએ ને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને આપેલા યશના અર્ઘ્ય તદ્દન વ્યાજબી હતા એવું તેમણે કરેલાં કાર્યોથી જણાઇ આવે છે. વેલુર મંદિરોમાં દેખાતી કળા સર્વોત્કૃષ્ટ કોટિની નહિ હોય, પણ કૈલાસ મંદિરો દુનિયાની અજાયબીઓમાંની એક છે. એવી સ્થાપત્ય કૃતિવાળો દેશ ખરેખર તેને માટે મગરૂબ થઇ શકે છે. જે રાજાના આશ્રય નીચે એ કૃતિ મૂર્તરૂપમાં આવી તેને માટે તે એક મહાયશ રૂપ છે. તેમાંનાં ઘણાં મંદિરો રાજ્યના ઉદાર આશ્રયને પરિણામે બંધાવા પામ્યાં હતાં. વળી આડંબરભરી શૈલીવાળાં તે સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યને પણ ખૂબ ઉદાર આશ્રય આપવામાં આવ્યો હતો.

રાષ્ટ્રકૂટોનું વર્ચસ્વ

ચાલુક્યોનું નામ રાખનાર તૈલે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને ઘણું કરીને ગુજરાત સિવાયના તેના પૂર્વજોના હાથમાં હતા તે તમામ દેશો પાછા મેળવવામાં તે સફળ થયો હતો. ધારાના પરમાર રાજા મુંજે ૭ યુધ્ધોમાં તેની પર જય મેળવ્યો હતો. એ ધારાપતિ મુંજ જોડે લડવામાં તેનો ઘણો સમય રોકાયો હતો. પોતાના અમલના અંત ભાગમાં તૈલને તેના પ્રત્યેની વૈરની લાગણી સંતોષવાના પ્રસંગની મોજ અનુભવવાની તક મળી. એ બંનેનાં રાજ્ય વચ્ચેની સીમારૂપ ગોદાવરી નદી ઓળંગી આવેલા તેના દુશ્મનને તેણે હાર આપી અને કેદ પકડ્યો. શરૂઆતમાં તેની પદ્વીને છાજે એવા સન્માનથી તે તેની જોડે વર્ત્યો, પણ તેના કેદમાંથી નાશી છૂટવાના યત્નને પરિણામે તેણે તેનાં ક્રૂરતાભર્યાં અપમાન કર્યાં, તેને ઘેરેઘેર ભીખ મંગાવી અને આખરે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. આ બનાવોને ઇ.સ. ૯૯૫માં મૂકી શકાય.

ઇ.સ. ૯૯૫ મુંજનો વધ

ઇ.સ. ૧૦૫૨માં 'આહ્નમલ્લ' એ નામથી ઓળખાતો સોમેશ્વર પહેલો, કૃષ્ણા પર આવેલા કોપ્પમ ગામ આગળ તે સમયના ચોલના રાજા રાજાધિરાજ જોડે લડ્યો અને તેમાં ચોલ રાજા માર્યો ગયો. એ ઉપરાંત સોમેશ્વર ઉત્તરમાં ધારા અને દક્ષિણમાં કાંચીને કબજે કરવાના તથા ચેદિના વીર રાજા કર્ણનો પરાજય કરવાના યશનો દાવો કરે છે.

આશરે ઈ.સ. ૧૦૦૦ રાજરાજ ચોલની ચઢાઇ

ઇ.સ. ૧૦૬૮માં સોમેશ્વરને અસાધ્ય જ્વર લાગુ પડ્યો અને શિવભક્તિનાં સ્તોત્રોનો પાઠ કરતાં તેણે તુંગભદ્રા નદીમાં જળ સમાધિ લીધી અને એમ કરી પોતાની શારીરિક યાતનાઓનો અંત આણ્યો. હિંદુ રિવાજોમાં આવે પ્રસંગે આત્મહત્યા કરવાનો નિષેધ નથી અને આવી રીતે પોતાની જીવનદોરી તોડી નાખનાર રાજાઓનાં એક કરતાં વધારે દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે.

ઇ.સ. ૧૦૬૮ સોમેશ્વર ચાલુક્યનો આત્મઘાત

પોતાના ભાઇ સોમેશ્વર બીજાને પદભ્રષ્ટ કરનાર, બિલ્હણના ઐતિહાસિક નાટકના નાયક વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાનો અથવા વિક્રમાંકનો ઇ.સ. ૧૦૭૬માં વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક થયો હતો.

ઈ.સ. ૧૦૭૬–૧૧૨૬ વિક્રમાંકનું રાજ્ય

તેણે અર્ધી સદી તદ્દન અતૂટ નહિ, એવી ઠીકઠીક શાંતિમાં રાજ્ય કર્યું. તેણે કાંચી કબજે કર્યાની નોંધ છે. તેના અમલના અંતભાગમાં મહીસુરમાં આવેલા દ્વારાસમુદ્રના હોયસલ રાજા વિષ્ણુ જોડેના ગંભીર વિગ્રહમાં તે રોકાયો હતો. પોતાના નામથી નવો સંવત ચલાવવાના તેના કાર્યને વ્યાજબી ઠરાવવા પોતાનાં અત્યાર સુધીનાં પરાક્રમો અને કાર્યસિદ્ધિઓ પૂરતાં અને પ્રસિદ્ધ છે એમ વિક્રમાંકને લાગ્યું. એ સંવત ઇ.સ. ૧૦૭૬થી શરૂ થયો અને તેના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો, પણ તે કદી સામાન્ય વપરાસમાં આવવા પામ્યો નહોતો. તેનું પાટનગર હાલના નિઝામના રાજ્યમાં આવેલું અને સોમેશ્વર પહેલાએ સ્થાપેલું કલ્યાણી અથવા કલ્યાણ હતું. બંગાળાની બહાર હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રમાણ રૂપ ગણાતા મિતાક્ષરાના લેખક પ્રખ્યાત સ્મૃતિકાર વિજ્ઞાનેશ્વરનું તે નિવાસસ્થાન હતું.

વિક્રમાંકના મરણ પછી ચાલુક્ય સત્તાની પડતી કળા થઇ. ઇ.સ. ૧૧૫૬–૬૨ એ સમય દરમિયાન તૈલ ૩જાના અમલમાં તેના સેનાપતિ કાલાચૂર્ય બિજ્જલ અથવા વિજ્જને બળવો કર્યો

ઇ.સ. ૧૧૫૬ બિજ્જલે સત્તાનો બળજબરીએ લીધેલો કબજો

અને તૈલ ત્રીજાના તાબાનો ઘણોખરો મુલક પોતાને કબજે કર્યો. એમ બથાવી પાડેલું રાજ્ય તેની અને તેના વંશજોની સત્તા નીચે ઈ.સ. ૧૧૮૩ સુધી રહ્યું. એ અરસામાં ચાલુક્ય રાજા સોમેશ્વર ચોથો, બિજ્જલના વંશજો પાસેથી પોતાનો બાપીકો મુલક પાછો મેળવવામાં સફળ થયો, પણ તેના રાજ્યના કકડા બથાવી પાડવાની ઇચ્છાવાળા તેના પડોશી રાજાઓનાં આક્રમણોની સામે ટકવા જેટલો તે બળવાન નહોતો, તેથી થોડા વર્ષ દરમિયાન તેના મુલકનો મોટો ભાગ પશ્ચિમમાં દેવગિરિના યાદવો અને દક્ષિણમાં દ્વારાસમુદ્રના હોયસલો

ગળી ગયા. કલ્યાણના ચાલુક્ય રાજવંશનો અંત ઇ.સ. ૧૧૯૦માં આવ્યો ગણી શકાય. તે સમય પછી તો એ વંશના રાજાઓ માત્ર નાના સ્થાનિક રાજાઓની હારમાં આવી ગયા હતા.

ઇ.સ. ૧૧૬૭ લિંગાયત સંપ્રદાય

પોતાના સ્વામીની રાજ્યસત્તા બથાવી પડનાર બળવાખોર બિજ્જલનો ટૂંકો અમલ ઇ.સ. ૧૧૬૩માં તેના મરણથી કે રાજ્ય ત્યાગથી પૂરો થયો. શૈવમાર્ગના પુનરુત્થાન તથા વીર શૈવ અથવા લિંગાયત નામના સંપ્રદાયના સ્થાપનથી થયેલા ધાર્મિક વિપ્લવથી તેનો એ ટૂંકો અમલ અંકાયેલ છે. આજે પણ લિંગાયતો પુષ્કળ લાગવગ ધરાવે છે. બિજ્જલ જૈન હતો અને પુરાણકથા એમ કહે છે કે તેણે જાણીબુજીને, ક્રૂરતાપૂર્વક લિંગાયત સંપ્રદાયના બે સાધુઓની આંખો ફોડી નાંખી. એ અપકૃત્યને પરિણામે ઇ.સ. ૧૧૬૭માં તેનું ખૂન થયું. જેમ હમેશાં બને છે તેમ તે સાધુઓનું લોહી બિજ્જલના બ્રાહ્મણ મંત્રી વસવે સ્થાપેલા સંપ્રદાયના બીજ રૂપ થયું. બીજી પુરાણકથાઓમાં એ જ વાત જુદી રીતે કહેવામાં આવી છે. ખરી હકીકત શી હતી એનો નિર્ણય કરી શકાય એમ નથી. પણ એ વાત તો નક્કી છે કે લિંગાયતોનો ઉદય બિજ્જલના સમયથી જ શરૂ થાય છે. આ પંથના અનુયાયીઓ ખાસ કરીને કાનરા જિલ્લામાં મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. તેઓ શિવલિંગની પૂજા કરે છે, વેદને પ્રમાણરૂપ માનતા નથી, પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા નથી, બાળલગ્નના વિરોધી છે, વિધવા વિવાહના હિમાયતી છે અને તેમના સંપ્રદાયનો મૂળ પુરુષ બ્રાહ્મણ હતો, છતાં તેઓ બ્રાહ્મણો પ્રત્યે અતિશય તીવ્ર વૈરવૃત્તિ ધરાવે છે.

જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મોની પડતી કળા

આ સમય સુધી બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોનું બળ વેપારી વર્ગો પરના તેના કાબૂને લીધે હતું. આ નવા સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ મોટે ભાગે વ્યાપારી વૈશ્ય વર્ગના હોવાથી, ઉપરના એમાંના બીજાની પ્રગતિ અટકી ગઈ. તેનાથી બૌદ્ધ સંપ્રદાયને મજબૂત ફટકો લાગ્યો અને

અધૂરૂં હતું તે પૂરૂં થયું. બારમા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગના અંત પછી દક્ષિણ હિંદમાં બૌદ્ધ ધર્મનાં નામનિશાન વિરલ થઈ ગયાં.

બારમા અને તેરમા સૈકા દરમિયાન હોયસલ અથવા પોયસલ નામના એક કુળના સરદારોએ મહીસૂર પ્રદેશમાં સારી પેઠે સત્તા પ્રાપ્ત કરી. આ વંશનો પહેલો ધ્યાન ખેંચે એવો રાજા વિત્તિદેવ અથા વિત્તિગ હતો. (આશરે ઈ.સ. ૧૧૧૧થી ૧૧૪૧) હાલ હાલેબિડ નામથી ઓળખાતા દોરાસમુદ્રમાં પોતાનો નિવાસ રાખી તેણે તેને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું હતું. ફર્ગ્યુસનની ઉત્સાહભરી પ્રશંસાને પાત્ર થયેલા મંદિર માટે એ સ્થાન જગવિખ્યાત છે. એના અમલનાં આરંભનાં વર્ષો દરમિયાન તેના મંત્રી ગંગરાજની રક્ષા નીચે જૈન ધર્મ સારી રીતે રાજ્યકૃપાને પાત્ર બન્યો હતો અને વૈદિક ધર્માનુયાયી ચોલ આક્રમણકારીઓએ તોડી પાડેલાં જૈન મંદિરોનો પુનરૂદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો. પણ પાછળથી રાજા પોતે વિખ્યાત સુધારક રામાનુજના પ્રભાવથી પોતાનો ધર્મ ફેરવી વૈષ્ણવ બન્યો. બેલુર અને હાલેબિડનાં ભવ્ય બાંધકામો બતાવી આપે છે કે તેણે એ નવા ધર્મની કેવી ઉત્સાહ અને સુરૂચિપૂર્વક સેવા કરી! ધર્મપલટો થતાં તેણે વિષ્ણુવર્ધન અથવા વિષ્ણુનું નામ ધારણ કર્યું અને એ જ નામથી તે વધારે સારી રીતે ઓળખાય છે. પ્રશસ્તિ લેખોમાં વિષ્ણુ પોતાની અસંખ્ય જીતોની બડાઈ મારે છે, અને દક્ષિણમાં આવેલાં ચોલ, પાંડ્ય અને ચેર રાજ્યોના રાજવીઓ પર જીત મેળવવાનો દાવો કરે છે. આશરે ઈ.સ. ૧૨૨૩ના અરસામાં તેનો એક અનુગામી નરસિંહ બીજો, ચોલો જોડે 'મૈત્રીસંધિ'માં હતો અને તે ત્રિચિનાપોલીમાં વસવાટ કરી રહેતો હતો.

દોરાસમુદ્રનો હોયસલ વંશ

વિષ્ણુના પૌત્ર વીર બલ્લાલે, તેના લાંબા અમલ દરમિયાન મહીસૂરની ઉત્તરે તેના રાજ્યનો વિસ્તાર ખૂબ વધાર્યો. તેની ઉત્તરે આવેલા દેવગિરિના યાદવોનો ઇ.સ. ૧૧૯૧–૨ માં પરાજય કરવા માટે

ઇ.સ. ૧૧૭૩--૧૨૨૦ વીર બલ્લાલ

તે ખાસ મગરૂરી લે છે. તેની જીતોને પરિણામે દક્ષિણના ઉચ્ચભૂમિ પ્રદેશના દક્ષિણ ભાગો સાથેના તમામ દક્ષિણ હિંદમાં હોયસલો પૂરા સ્વતંત્ર અને આગળપડતા સત્તાધીશો થઈ રહ્યા.

ઇ.સ. ૧૩૧૦ સુધી આ રાજવંશની સત્તા કાયમ રહી. એ અરસામાં મલેક કાફૂર અને ખ્વાજા હાજી નામના બે મુસલમાન સેનાપતિઓ હોયસલ રાજ્યમાં પેઠા, તેને ઉજાડી નાંખ્યું, તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજાને કેદ પકડયો અને તેનું પાટનગર તેમણે લૂંટયું. આખરે ઈ.સ. ૧૩૨૬–૨૭માં મુસલમાન સેનાએ તેનો પૂરો નાશ કર્યો. આ બનાવ પછીનાં થોડાં જ વર્ષ પછીના લેખોમાં એ રાજાના પુત્રનો એક નાના સ્થાનિક રાજા તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

ઇ.સ. ૧૩૧૦ હોયસલ વંશનો અંત

દેવગિરિના યાદવો, ચાલુકય રાજ્યના ભાયાતોના વંશજો હતા. તેમણે મેળવેલું રાજ્ય દેવગિરિ (દોલતાબાદ) અને નાસિક વચ્ચે આવેલું હતું અને તે સેવન અથવા સ્યૂન નામથી ઓળખાતું હતું. આ યાદવ વંશમાં કાંઇક અગત્યને સ્થાને પહોંચનાર પહેલો પુરુષ ભિલ્લિમ હતો. ઇ.સ. ૧૧૯૧માં એક યુદ્ધમાં તે હોયસલ સરદારને હાથે માર્યો ગયો હતો.

દેવગિરિનો યાદવ વંશ

એ વંશમાં સૌથી વધારે સત્તાધારી રાજા સિંઘણ હતો. (ઇ.સ. ૧૨૧૦) તેણે ગુજરાત અને બીજા દેશો પર ચઢાઇ કરી હતી. વિસ્તારની બાબતમાં ચાલુકયો અને રાષ્ટ્રકૂટોનાં રાજ્યોની સ્પર્ધા કરે એવા મહારાજ્યની તેણે સ્થાપના કરી, પણ તે મહારાજ્ય બહુ અલ્પજીવી નીવડયું.

ઈ.સ. ૧૨૧૦ રાજસિંહ

હોયસલોની પેઠે આ યાદવ વંશનો પણ મુસલમાનોને હાથે ઉચ્છેદ થયો. ઇ.સ. ૧૨૯૪માં યાદવ રાજ્યની ઉત્તર સરહદરૂપ નર્મદા નદી દિલ્હીના સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને ઓળંગી ત્યારે તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજા રામચંદ્રને તેને શરણ થવાની અને બાનમાં અણમોલો

ઈ.સ. ૧૨૯૪ સુલતાન અલાઉદ્દીનનો હુમલો ખજાનો આપી પોતાનો જીવ બચાવવાની ફરજ પડી. એમ કહેવાય છે કે તેમાં છસેં મણ મોતી અને બે મણ હીરા, માણેક, નીલમ અને બીજાં કિમતી નંગ વગેરે હતાં.

ઇ.સ. ૧૩૦૯ મલેક કાફૂર

ઇ.સ. ૧૩૦૯માં મલેક કાફૂર વળી પાછો તેના સ્વામી સુલતાન અલાઉદ્દીનની પેઠે ચઢી આવ્યો, ત્યારે વળી પાછો રામચંદ્ર તેનો સામનો કરવાને બદલે તેને શરણે ગયો. દક્ષિણમાં તે છેલ્લો સ્વતંત્ર હિંદુ સમ્રાટ્ હતો. કૃષ્ણાની દક્ષિણે, વિશાળ મુલકમાં ઈ.સ. ૧૩૩૬માં સ્થપાયેલું વિજયનગરનું રાજ્ય, હિંદુ રાજ્યનીતિનો શિષ્ટાચાર કોઇએ નહિ આંટેલી એવી ભવ્યતામાં જાળવી રહ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૫૬૫માં એક સંપી કરી ચઢી આવેલા મુસલમાન રાજાઓએ તેને ઉથલાવી નાંખ્યું.

ઇ.સ. ૧૩૧૮ યાદવ વંશનો અંત

રામચંદ્રના મરણ પછી તેના જમાઈ હરપાલે ૧૩૧૮માં પરદેશીઓ સામે બળવો જગાવ્યો, પણ તે હાર્યો, જીવતે તેની ચામડી ઊતરડી લેવામાં આવી અને પછી તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. આમ દુઃખ ભરી રીતે યાદવ વંશનો અંત આવ્યો.

હેમાદ અથવા હેમાદચંત

પ્રખ્યાત સંસ્કૃત લેખક હેમાદ્રિ, જે લોકોમાં સાધારણ રીતે હેમાદપંતના નામથી ઓળખાય છે તે રાજા રામચંદ્ર તથા તેની પહેલાં થઇ ગયેલા મહાદેવના અમલ દરમિયાન થઇ ગયો હતો. હિંદુ આચાર ધર્મના પદ્ધતિસર લેખનના કામમાં તે લાગ્યો હતો અને એ હેતુથી હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પર તેણે બહુ અગત્યના ગ્રંથ લખ્યા છે. એમ કહેવાય છે કે સીલોનની પ્રચલિત લીપિ મોડીને તેણે દાખલ કરી, પણ એ ખોટી વાત છે. તેના પુસ્તકોમાંના એકની પ્રસ્તાવનામાં તેણે તેના આશ્રયદાતાના રાજ્યવંશની ઐતિહાસિક નોંધ આપેલી છે.

પરિશિષ્ટ

દક્ષિણના મૂખ્ય રાજવંશો

૧ વાતાપીના (બદામી) ચાલુક્ય રાજાઓ ઈ.સ. ૫૫૦–૭૫૩

શ્રેણી સંખ્યા	નામ	રાજ્યરોહણની સાલ આશરે	શિલાલેખથી જાણીતી સાલ
૧	પુલકેશી ૧ લો (સત્યાશ્રય, રણવિક્રમ વલ્લભ).	૫૫૦	નથી. 'વલ્લભ' એ ઉપાધિ અથવા પદ કેટલીક વાર એકલું અને કેટલીક વાર 'શ્રી' વગેરે શબ્દોની જોડે મળી વપરાયછે.
૨	કીર્તિવર્મા ૧ લો (વલ્લભ, રણપરાક્રમ વગેરે).	૫૬૬–૭	૫૭૮
૩	મંગળેશ (વલ્લભ, રણવિક્રાંત વગેરે).	૫૯૭–૮	૬૦૧–૨
૪	પુલકેશી ૨ જો (વલ્લભ, સત્યાશ્રય વગેરે).	૬૦૮	૬૧૨, ૬૩૪; અભિષિક્ત ૬૦૯
	૬૪૨ થી ૬૫૫ સુધી તૂટ		
૫	વિક્રમાદિત્ય ૧ લો (વલ્લભ, સત્યાશ્રય વગેરે).	૬૫૫	૬૫૯
૬	વિનયાદિત્ય (સત્યાશ્રય, વલ્લભ વગેરે).	૬૮૦	૬૮૯, ૬૯૧, ૬૯૨, ૬૯૪
૭	વિજયાદિત્ય (સત્યાશ્રય વગેરે).	૬૯૬	૬૯૯, ૭૦૦, ૭૦૫, ૭૦૯
૮	વિક્રમાદિત્ય ૨ જો (અનિવારિત વગેરે).	૭૩૩	૭૩૫ (?)
૯	કીર્તિવર્મા ૨ જો (નૃસિંહરાજ વગેરે).	૭૪૬	૭૫૪, ૭૫૭ (૭૫૩ માં રાષ્ટ્રકૂટોની જીત થઇ અને કીર્તિવર્મા સ્થાનિક રાજાના પદને પામ્યો.

૨ માન્યખેટના (માલખેડ) રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ

૧	દંતિદુર્ગ (ખડગાવલોક વગેરે)	૭૫૩	૭૫૩
૨	કૃષ્ણ ૧ લો (અકાળવર્ષ વગેરે).	૭૬૦	૭૭૦ (ગોવિંદ યુવરાજ) '
૩	ગોવિંદ ૨ જો (પ્રભૂતવર્ષ વગેરે).	૭૭૫	૭૭૯
૪	ધ્રુવ (નિરૂપમ, શ્રી વલ્લભ, ચાલુકયમાંથી લીધેલી ઉપાધિ).	૭૮૦	૭૮૩ (જૈન હરિવંશ)
૫	ગોવિંદ ૩ જો (પ્રભુતવર્ષ વગેરે).	૭૯૩	૭૯૪, ૮૦૪, ૮૦૮, ૮૧૩
૬	અમોઘવર્ષ ૧ લો (નૃપતુંગ વગેરે).	૮૧૫	૮૧૭–૭૭
૭	કૃષ્ણ ૨ જો (કૃષ્ણ વલ્લભ વગેરે).	૮૮૦	૯૦૨–૧૧
૮	ઇંદ્ર ૩ જો (નિત્યવર્ષ વગેરે).	૯૧૨	૯૧૦–૧૬
૯	અમોઘ વર્ષ ૨ જો.	૯૧૬–૭	નથી
૧૦	ગોવિંદ ૪ થો (ગોજજ્જગ, સુવર્ણવર્ષ વગેરે).	૯૧૭	૯૧૮–૩૩
૧૧	અમોઘવર્ષ ૩ જો (બદ્દિગ વગેરે).	૯૩૫	નથી
૧૨	કૃષ્ણ ૩ જો (કન્નાર વગેરે).	૯૪૦	૯૪૦–૬૧
૧૩	ખોટ્ટિગ (નિત્યવર્ષ વગેરે).	૯૬૫	૯૭૧
૧૪	કક્ક ૨ જો (કક્કાલ વગેરે).	૯૭૨	૯૭૨–૩ (૯૭૩ માં તૈલે ચાલુકયોની સત્તાનું ફરીથી સ્થાપન કર્યું

૩ કલ્યાણિના (કલ્યાણ) ચાલુકય રાજાઓ ઇ.સ. ૯૭૩–૧૧૯૦[1]

૧	તૈલ ૨ જો (તૈલપ, આરવમલ્લ વગેરે)	૯૭૩	૯૯૩–૭
૨	સત્યાશ્રય (સતિગ વગેરે).	૯૯૭	૧૦૦૨, ૧૦૦૮
૩	વિક્રમાદિત્ય ૫ મો (ત્રિભુવનમલ્લ).	૧૦૦૯	૧૦૦૯
૪	જયસિંહ ૨ જો (જગદેકમલ્લ ૧ લો).	૧૦૧૬	૧૦૧૭ (?)–૧૦૪૦
૫	સોમેશ્વર ૧ લો (આરવમલ્લ વગેરે).	૧૦૪૨	૧૦૪૪–૬૮
૬	સોમેશ્વર ૨ જો (ભુવનૈકમલ્લ વગેરે).	૧૦૭૫	૧૦૭૧–૫
૭	વિક્રમાદિત્ય ૬ ઠો (વિક્રમાર્ક વગેરે).	૧૦૭૫–૬	૧૦૭૭–૧૧૨૫
૮	સોમેશ્વર ૩ જો (ભુલોકમલ્લ).	૧૧૨૫–૬	૧૧૨૮, ૧૧૩૦
૯	પરમ જગદેકમલ્લ ૨ જો.	૧૧૩૮	૧૧૩૯, ૧૧૪૯
૧૦	તૈલ ૩ જો (તૈલપ ત્રૈલોકયમલ્લ વગેરે).	૧૧૪૯	૧૧૫૪, ૧૧૫૫
૧૧	સોમેશ્વર ૪ થો (ત્રિભુવનમલ્લ વગેરે).	૧૧૬૨	૧૧૮૪, ૧૧૮૯ (૧૧૫૬–૬૨ માં કાલાચૂર્ય બિજ્જલનું રાજ્ય સત્તાનું બથાવી પડતું; ૧૧૬૭માં તેણે રાજ્યત્યાગ કર્યો. ૧૧૮૩ સુધી તેના વંશજો સોમેશ્વર ૪ થાના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે ચાલુ રહ્યા.

૧ "ક્રોનોલૉજી ઑફ ધ વેસ્ટર્ન ચાલુકયઝ"માં એ. વેન્કટ સુબૈયા નીચેની વંશાવલી આપે છે (ઇન્ડી. એન્ટિ. XLVII, ૧૯૧૮ અને XLVIII, ૧૯૧૯:—

૧ તૈલ ૨ જો	ઈ.સ.	૯૭૩–૯૭
૨ સત્યાશ્રય	,,	૯૯૭–૧૦૦૮
૩ વિક્રમાદિત્ય ૫ મો	,,	૧૦૦૯–૧૪
૪ અટયન ૨ જો	,,	૧૦૧૪
૫ જયસિંહ ૨ જો	,,	૧૦૧૫–૪૨
૬ સોશ્વમેર ૧ લો	,,	૧૦૪૨–૬૮
૭ સોમેશ્વર ૨ જો	,,	૧૦૬૮–૭૬
૮ વિક્રમાદિત્ય ૬ ઠો	,,	૧૦૭૬–૧૧૨૭ (?)
૯ સોમેશ્વર ૩ જો	,,	૧૧૨૭(?)–૩૬(?)
૧૦ પરમ જગદેકમલ્લ ૨ જો	,,	૧૧૩૬(?)–૫૧

૧૧ તૈલ ૩ જો ઈ.સ. ૧૧૫૧–૬૩ (કામાચૂર્યનું સત્તા હાથ કરી લેવાનું ૧૧૫૬ થી ૧૧૮૩ સુધી ચાલુ રહ્યું. અને તેના મુલકનો જે ભાગ તેની સત્તા નીચે રહી જવા પામ્યો તેની પર તેણે ૧૧૮૩ સુધી રાજ્ય કર્યું.)

૧૨ જગદેકમલ્લ ૩ જો ઈ.સ. ૧૧૬૩–૮૪

૧૩ સોમેશ્વર ૪થો ઈ.સ. ૧૧૮૪થી આશરે ૧૨૦૦ (જુદેજુદે સમયે તેણે અન્નિગિર કલ્યાણી અને વનવાસીમાં રાજ્ય કર્યું)

પ્રકરણ ૧૬

દક્ષિણનાં રાજ્ય

વિભાગ ૧

ત્રણ રાજ્યો

કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા નદીથી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશથી જુદા પડતા દક્ષિણ હિંદના પ્રદેશનાં ખાસ વ્યક્તિગત લક્ષણો છે એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે તેનો ઇતિહાસ બાકીના હિંદથી સ્વતંત્ર છે. હાલની ભાષામાં વર્ણવતાં આ વિશાળ પ્રદેશ ઉત્તર સરકાર, તથા વિઝગાપટ્ટમ અને ગંજામના જિલ્લા બાદ કરતાં અને મહીસૂર, કોચીન અને ત્રાવણકોરનાં દેશી રાજ્યો ઉમેરતાં મદ્રાસ ઇલાકો થાય તેટલો છે. એ ખરી રીતે તામિલ જાતિ તથા તામિલ ભાષાની ભૂમિ છે. અને તેથી પ્રાચીન સમયમાં તેનો મોટો ભાગ તામિલકામ અથવા તામિલોના દેશના નામથી ઓળખાતો હતો. જૂનામાં જૂની પ્રણાલીકથા મુજબ તામિલકામની ઉત્તર સરહદરેખા પૂર્વમાં મદ્રાસની સહેજ ઉત્તરે પુલિકટ આગળ અને પશ્ચિમકિનારે માહીની દક્ષિણે બડગરા આગળના સફેદ ખડક નજીકથી શરૂ થતી અને એ બે બિંદુઓની વચ્ચે થઇ મદ્રાસની વાયવ્યમાં ૧૦૦ માઇલ પર આવેલા વેંકટ અથવા તિરૂપાટીના પહાડને ફરી વળી ત્યાંથી દક્ષિણમાં બડગરા તરફ વળી જતી હતી. પાછળની પ્રણાલીકથાઓ ઇશાન સરહદને ઉત્તર પન્નાર નદી પર આવેલા નેલોર સુધી અને વાયવ્ય સરહદને માંગલોરની દક્ષિણે આવેલી ચંદ્રગિરિ નદી સુધી લંબાવે છે. આ પ્રકરણને તો માત્ર તામિલ રાજ્યો અને પલ્લવ વંશો જોડે લેવાદેવા છે. મહીસૂરના વંશો વિષે તો પંદરમા પ્રકરણમાં લખાઇ ગયું છે કારણ કે તે દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનાં રાજ્યો જોડે બહુ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

તામિલ દેશ

ગ્રીક ભૂગોળવિદ્ ટોલેમીને દક્ષિણ હિંદનો સારો પરિચય હતો.

તેણે એનું પુસ્તક આશરે ઇ.સ. ૧૪૦માં રચ્યું હતું. તેણે આ પ્રદેશને 'ડામિરિકે' કહેલો છે અને તે 'તામિલકામ' એ શબ્દનું સારૂં ગ્રીક રૂપાંતર છે. એ ભાષામાં 'ર' અને 'લ' એ અક્ષરો એક એકને બદલે વાપરી શકાય એમ છે. કમનશીબે લહીઆઓની કેટલાક અક્ષર ઓળખવામાં થતી ભૂલને પરિણામે લેખી પ્રતોમાં 'ડામિરિકે' એ શબ્દનું 'લિમિરિકે' એવું તદ્દન અર્થહીન રૂપાંતર થયેલું છે. તેના સમયમાં એ આખાય પ્રદેશમાં માત્ર એક જ ભાષા બોલાતી હતી અને તે તામિલ હતી. મલબારમાં હાલ પ્રચલિત મલાયાલામ ભાષા ત્યારપછી કેટલાય સૈકાઓ બાદ એક જુદી ભાષા તરીકે અભિવૃદ્ધિ પામી છે. તેની વસ્તી વિવિધ જાતિઓની બનેલી હતી અને તેમાં વિલવાર એટલે ધનુર્ધારી (ભિલ્લ) અને મીનવાર (મીના) સૌથી વધારે પ્રાચીન જણાય છે. તામિલો તો પાછળથી તે પ્રદેશમાં આવેલા જણાય છે.

ટોલેમીનો ડામિરિકે

જૂનું તામિલ સાહિત્ય તે વિષયના નિપુણ ખાસ અભ્યાસીઓના મત મુજબ ખ્રીસ્તિ સનના પહેલા ત્રણ સૈકાથી શરૂ થાય છે. તેમાં તે સમયના સમાજનું હૂબહૂ ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. તામિલોએ તેમની ખાસ શિષ્ટતા કેળવી હતી અને તે ઉત્તર હિંદની શિષ્ટતાથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર હતી. ઉત્તરમાંથી આવી મદુરા અને બીજાં કેટલાંક શહેરોમાં વસેલા લોકોએ હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થાના તથા આચારના ખ્યાલ ત્યાં દાખલ કરવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેમને તીવ્ર વિરોધ અનુભવવો પડ્યો, અને હાલ કેટલાય સૈકાઓથી દક્ષિણમાં અતિશય ચુસ્તતાથી પળાતી વર્ણવ્યવસ્થા તે સમયે અપૂર્ણ દશામાં હતી. એ સમયનો પ્રચલિત ધર્મ 'રાક્ષસ–પૂજા' હતો અને તે હજુ પણ નવાં નામો નીચે જીવતો રહ્યો છે. દાખલા તરીકે દક્ષિણની જાતિઓની સૌથી વધારે સત્તાધારી રાક્ષસી કોટ્ટાવીનું (વિજયા) સ્થાન હિંદુ પૌરાણિક વ્યવસ્થામાં શિવની પત્ની ઉમા અથવા દુર્ગાએ લીધું છે.

પ્રાચીન સમાજ-વ્યવસ્થા

આ પ્રદેશનો રાજ્યવહીવટ હવે વર્ણવવામાં આવનાર ત્રણ મુખ્ય રાજ્યો ઉપરાંત બીજાં આશરે ૧૨૦ વધારે કે ઓછા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર રાજાઓને હાથ હતો. આ બધા રાજાઓ વગર અટક્યે માંહોમાંહે ખૂબ ઝઘડતા રહેતા હતા. આ ઝઘડાઓમાં તે પ્રદેશના મૂળ વતનીઓના પ્રતિનિધિઓ અતિશય ઝનૂનથી ભાગ લેતા હતા. એ આદિવતનીઓના પ્રતિનિધિરૂપ મરવર, કલાર અને બીજાઓ આજે પણ તે પ્રદેશની વસ્તીનો તોફાની અને અગત્યનો અંશ છે. ડૉ. પોપ ટીકા કરે છે કે 'આજ આપણે જેનાં ખંડિયેરો જોઇએ છીએ તે ત્યજાયેલા સંખ્યાબંધ દુર્ગો તથા સિદ્ધ ઇતિહાસ શરૂ થાય છે તે સમયની અતિ ઓછી વસ્તીનું કારણ, એ રંજાડ માંડનાર વિગ્રહો છે.'

માંહોમાંહેના ઝઘડા

આદિવતનીઓની 'ભૂતપૂજા' પર ઉત્તરના જૈન, બૌદ્ધ તથા વૈદિક ધર્મના ચાલુ પ્રહારો થયા જ કર્યા. આને પરિણામે ધીમે ધીમે તે પછાત અને પછાત પડતો ગયો અને વધારે પ્રતિષ્ઠિત ધર્મનાં નામ અને બાહ્યાચારોનો આશ્રય લેવાની તેને ફરજ પડી. જૈન લોકકથા મુજબ દક્ષિણમાં જૈન ધર્મ લાવનાર, ઉત્તરમાંનાં પોતાનાં ઘરબાર છોડી દક્ષિણમાં આવી વસનાર એક ટોળી હતી. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો, તે વખતે વખાની મારી એ ટોળીને ઉત્તરહિંદ છોડવાની ફરજ પડી હતી. કેટલાક પ્રમાણરૂપ ગણાતા લેખકો એ બનાવને ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૯માં મૂકે છે. એ પરદેશીઓ મહીસૂરમાં શ્રવણ બેલગોલામાં આવીને વસ્યા અને તેમના સાધુ નેતા ભદ્રબાહુએ જૈનધર્મને સંમત અનશન વ્રતથી પ્રાણત્યાગ કર્યો. શ્રવણ બેલગોલાની વસાહતનો આજનો મુખી ભદ્રબાહુનો વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે, અને દક્ષિણ હિંદના તમામ જૈનોનો એ મુખ્ય ધર્મગુરુ મનાય છે. ઉપર આપેલી કથા આપણે ઉપર જોયું તેમ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના રાજ્યનાં છેલ્લાં વર્ષોનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ હકીકત કેટલાક

ધર્મ

ચર્ચકો સ્વીકારે છે, જ્યારે બીજા કેટલાક તે સ્વીકારવાની ના પાડે છે. મૌર્ય સમ્રાટ્ના ગાદીત્યાગ અને આત્મહત્યાની કથનીમાં સત્ય હોય કે નહિ, તોપણ બૌદ્ધ ધર્મપ્રચારકોની પહેલાં અર્ધી સદી ઉપર મહાવીરના ધર્મને દક્ષિણમાં દાખલ કરનાર કેટલાક પરદેશી સંસ્થાન-વાસી આવ્યા હતા એ વાત ન સ્વીકારવા માટે કાંઈ પણ પૂરતાં કારણ નથી. અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિએ સુહસ્તિને ધર્મફેર કરાવ્યાનું કહેવાય છે. તેણે હિંદના દ્વીપકલ્પના ભાગમાં જૈનધર્મનો ઉપદેશ કરવા ઘણા પ્રચારકો મોકલ્યા હતા. એ ધર્મનો ત્યાં એટલો તો પ્રચાર થયો કે ખ્રિસ્તિ સનના પહેલા સૈકામાં મહીસૂરમાં જૈન ધર્મ સૌથી આગળ પડતો હતો, એવું મિ. રાઇસનું કથન તદ્દન વ્યાજબી જણાય છે. વળી એ ધર્મ કાંઇ માત્ર મહીસૂરમાં જ રૂંધાઇ નહોતો રહ્યો. તે વધારે ઓછા પ્રમાણમાં બધે જ ફેલાયો હતો. પાંડચ દેશમાં જૈન ધર્મની પડતી સાતમા સૈકામાં શરૂ થઇ, પણ તે સમય પછી યુગો સુધી એ ધર્મ મહીસૂર તથા દક્ષિણમાં આબાદ સ્થિતિમાં ચાલુ રહ્યો હતો.

બૌદ્ધ ધર્મ

એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે બૌદ્ધ ધર્મને કાર્યસાધક રીતે દક્ષિણમાં દાખલ કરવાના કામનો યશ ઇસ્વી સન પૂર્વેના ત્રીજા સૈકાની મધ્યમાં મહાન ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવનાર સમ્રાટ્ અશોકે મોકલેલા ધર્મપ્રચારકો તથા તે સમ્રાટ્ના ભાઈ મહેન્દ્રને ભાગ જાય છે. સમ્રાટ્ના મુલકમાં પ્રવર્તતો એ ધર્મ કોઇ પણ સમયે દક્ષિણમાં સરસાઇનું પદ ભોગવી શક્યો હોય એમ જણાતું નથી, જોકે કેટલાય સૈકા દરમિયાન તેણે જન-સમાજમાં બહુ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ઇસ્વી સનના સાતમા સૈકામાં જૈન તથા વૈદિક ધર્મને વણછે તે મરણનાં ડચકાં ખાતો હતો. એ સમય પછી તો એ બે ધર્મ જ એકએક પર સરસાઇ મેળવવા મથતા હતા અને એ સ્પર્ધામાં ઘણી વાર બહુ કડવાશ અને ઝનૂન જોવામાં આવતાં હતાં. દક્ષિણમાં દાખલ થયેલા બૌદ્ધ ધમ શરૂઆતમાં તો વર્ણવ્યવસ્થા-ની અવગણના કરી, પણ વૈદિક મતાનુયાયી બ્રાહ્મણોના તંત્રની ગુપ્ત

અને ચાલુ અસર કરતી સત્તા તેને માટે ભારે થઈ પડી અને આખરે તેનો જય થયો. વર્તમાન સમયમાં વર્ણવ્યવસ્થાના નિયમોનો અમલ દક્ષિણમાં ઉત્તર હિંદ કરતાં પણ વધારે સખ્તાઇથી થાય છે. આ વિષયની આ સ્થળે આથી વધારે ચર્ચા કરવી શક્ય નથી, પણ તામિલ અને કનારા પ્રદેશોમાં વિવિધ ધર્મોની વચ્ચે થયેલા ઝઘડાઓના ઇતિહાસનું એક મજાનું પુસ્તક લખવાનો અવકાશ છે એમ કહેવામાં કાંઈ વાંધો નથી.

ગુલામી પ્રથાનો અભાવ: પાંચ મહા સભાઓ

પ્રાચીન તામિલોને ગુલામી પ્રથા તદ્દન અજાણી હતી. 'તમામ હિંદીઓ છુટા છે, અને હિંદમાં કોઇ ગુલામ છે જ નહિ એ બહુ મોટી વાત છે' એવું મેગેસ્થનીસનું કથન, ઘણું કરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગોની બાબતમાં મળેલી તદ્દન ખરી માહિતીના પરથી કરેલી ઉતાવળીઆ વ્યાપ્તિને આધારે થયેલું છે. તેણે તે વખતના હિંદી સમાજના (૧) તત્ત્વજ્ઞો, (૨) ખેડૂતો, (૩) ગોવાળો, ભરવાડો અને રબારી, (૪) કારીગર અને વેપારી, (૫) લશ્કરી, (૬) કામ પર દેખરેખ રાખનાર તથા (૭) મંત્રીઓ, એમ સાત વર્ગો ગણાવ્યા છે. આ તેણે ગણાવેલા વર્ગોનો 'વર્ણો' એવો ખોટો તરજૂમો કરવામાં આવ્યો છે. સમાજના વર્ગોની આ ગણતરીને તામિલ રાજાઓના આપખુદપણાનું નિયંત્રણ કરનાર 'પાંચ મહાસભાઓ' જેમાં આમલોક ધર્મગુરુઓ, જોશીઓ, વૈદો અને મંત્રીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે તેની જોડે સરખાવી શકાય એમ છે.

યુદ્ધ અને સુલેહ

પ્રાચીન તામિલ સાહિત્યમાં વર્ણવેલાં માંહોમાંહેના યુદ્ધોની સંખ્યા તથા તેમાં દેખાતું જંગલીપણું જોતાં, અસલી તામિલ રાજ્યોમાં શાંતિના હુન્નરો તથા સાધારણ લોકજીવનમાં સુખ સાધનોની પૂરી ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી હતી એવો મત વ્યાજબી ઠરતો જણાય છે. પણ આવું અનુમાન કરવું એ ભૂલ છે, કારણ કે એ તો નિઃસંદેહ વાત છે

કે કાવ્ય અને બીજી લલિત કળાઓ બહુ ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચી હતી અને શહેરના વસનારા તો દ્રવ્યથી ખરીદી શકાય એવા તમામ શોખ ભોગવી શકતા હતા. સતત યુદ્ધની સ્થિતિ, અને શાંતિપ્રિય નાગરિકોના, ધનાઢ્ય વેપારી અને ખેડૂત સમાજોની હયાતી એ બે વચ્ચેનો દેખીતો વિરોધ સમજવામાં મેગાસ્થનીસની એક ટીકા આપણને બહુ મદદગાર થઈ પડે છે.

એ ગ્રીક એલચી લખે છે કે 'બીજો વર્ગ ખેડૂતોનો બનેલો છે. પ્રજાના મોટા ભાગનો સમાવેશ એ વર્ગમાં થાય છે. તેઓ સ્વભાવે નમ્ર હોય છે. તેમને લશ્કરી નોકરીની ફરજથી મુક્ત રાખવામાં આવે છે અને તેથી નિર્ભય રીતે તેઓ તેમની જમીનની ખેતી કરી શકે છે. તેઓ તોફાનોમાં ભાગ લેવા કે બીજા કોઈ કારણે શહેરોમાં જતા નથી. આથી ઘણી વાર એમ બને છે કે દેશના એક ભાગમાં યુદ્ધના વ્યૂહમાં ગોઠવાયેલા અને જીંદગીને જોખમે લડતા સિપાઈઓ જોવામાં આવે છે અને તે જ વખતે તેની પાસેના જ પ્રદેશમાં તદ્દન સલામતીમાં જમીન ખોદતા અને ખેડતા ખેડૂતો જોવામાં આવે છે. આનું કારણ એ છે કે તેમનું રક્ષણ એ સિપાઈઓ મોજૂદ છે.'

આ સુંદર ચિત્રમાં કાંઈક અતિશયોક્તિ હશે, પણ મેગાસ્થનીસને પરિચિત હિંદમાં લડવાનું કામ સાધારણ રીતે ધંધાદારી સિપાઈઓ કરતા અને કોઈને પણ ઈજા ન કરે એવા અને સમાજને જરૂરી ખેડૂતના કામમાં તેઓ ભાગ્યે જ દખલગીરી કરતા એ કથનને આપણે ખરા તરીકે સ્વીકારી શકીએ. કિલ્લેબંધી શહેરો પણ તેના દરવાજા અને કોટથી યુદ્ધ દરમિયાન થતી ઈજાથી બચવા પામતાં હતાં અને માત્ર વિરલ પ્રસંગે જ ઘેરાની યાતના ભોગવતાં હતાં. આવી રીતે મધ્યયુગનાં ફ્લૉરેન્સ અને પાઈઝાના વાસીઓની પેઠે આ તામિલો, સારી પેઠે લડાઈઓમાં મચ્યા રહેવા છતાં કાળજીભરી ખેતી અને ધીકતા વેપાર પર ખૂબ ધ્યાન આપી શકતા હતા.

બીજે કાંઈ ન મળે એવી ત્રણ કિંમતી ચીજો પોતાની પાસે હોવાનું

સદ્ભાગ્ય તામિલ દેશને હતું. એ ત્રણ ચીજ તે મરી, મોતી અને વૈદૂર્યમણિ.

મરી, મોતી અને વૈદૂર્યમણિ

યુરોપનાં બજારોમાં મરી બહુ મોંઘે ભાવે વેચાતાં અને એની માગણી એવી તો જબરી હતી કે ઈ.સ. ૪૦૯માં ગૉથ સરદાર એલેરિકે રોમ પાસે યુદ્ધદંડ વસુલ કર્યો તે વખતે થયેલા કરારમાં ૩૦૦૦ રતલ મરી આપી દેવાની સરતનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. દક્ષિણના દરીઆમાંનાં મોતીનો વેપાર આજ પણ બહુ પેદાશવાળો અને કિંમતી છે. તે કોણ જાણે કેટલાય યુગોથી ચાલુ હતો અને પરદેશી વેપારીઓનાં ટોળેટોળાં તે ધંધા તરફ આકર્ષાઈ આવતાં હતાં.

વૈદૂર્યમણિ લીલા નંગને ખૂબ મળતું છે એવી પ્લિનીએ ટીકા કરી છે તે તદ્દન ખરી છે. હિંદીઓ તેમજ રોમનોને તેનો ભારે શોખ હતો. એના પર કોતરકામ કરનાર કારીગર પોતાની ઊંચામાં ઊંચી કળા બતાવી શકતો હતો. હિંદ સિવાયના બીજા દેશોમાં તેની અછત હતી તેથી કુશળ હિંદીઓ સાધારણ સ્ફટિકમણિમાંથી એનાં ખોટાં નંગ બનાવવા લલચાતા હતા. એ નંગની ત્રણ હિંદી ખાણોની નોંધ છે. (૧) મહીસૂરની નઋત્યે કાવેરી નદીની શાખારૂપ કબ્બાની નદી પર આવેલા કિત્તુર પાસે પુન્નાટ આગળ. અહીં આગળ તે મણિ મળી આવે છે એવી નોંધ ટોલેમીએ કરેલી છે. (૨) કોઇંબટુર શહેરની પૂર્વ અને અગ્નિ ખૂણા વચ્ચેની દિશામાં ૪૦ માઇલ પર પડીયૂર અથવા પટ્ટિઆવી પાસે. છેક ઈ.સ. ૧૮૨૦ સુધી એક ખાણ આ જગાએ સફળતાથી ચાલુ હતી. (૩) ત્રીજી ખાણ હાલનાં કોલારનાં સુવર્ણક્ષેત્રોની પાસે અને સલેમ જીલ્લાના ઈશાન ખૂણામાં વાનિયંબાડી આગળ આવેલી છે. તે પ્રદેશમાં મળી આવતા રોમન સિક્કાના મોટા અને સંખ્યાબંધ સંઘરા દક્ષિણ હિંદનાં રત્નોના પ્રાચીન વેપારની જબરી ધમાલની શાખ પૂરે છે. સાલેમ અને કોઇંબટુર જીલ્લામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવતો લાલ અને ભૂરા નંગનો 'કોરંડમ' નામનો પ્રકાર 'કુરંદમ' એવું ચોખ્ખું તામિલ નામ ધારણ કરે છે તે હકીકત હિંદી રત્નોની ખાણોની પેદાશનો પ્રાચીન

યુરોપને પરિચય હતો તેનો બીજો પુરાવો પૂરો પાડે છે.

તામિલ રાજ્યો જબરાં નૌકાસૈન્યો નિભાવતાં હતાં, અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દેશોનાં વહાણ ખૂબ છૂટથી તેનાં બંદરે આવજા કરતાં હતાં. આથી સોનું, રૂપું અને યુરોપની કારીગીરીની ચીજો સાટે મરી, મોતી, ભૂરા નંગ અને હિંદની બીજી ઉત્તમ ચીજો ખરીદવાને આતુર જુદી જુદી પ્રજાના વેપારી ત્યાં આવતા હતા. ૧૯૧૪ પહેલાં યુરોપમાં વિલાયતી પાઉન્ડનો સિક્કો જેટલી છૂટથી ચાલુ હતો તેટલીજ છૂટથી દક્ષિણ હિંદમાં રોમનો સોનૈયો ચાલુ હતો અને કાંઈક પરદેશથી આવેલું અને કાંઈક મદુરામાં પાડેલું રોમનું કાંસાના સિક્કાનું ચલણ સાધારણ રીતે બજારોમાં વપરાતું હતું. ખ્રિસ્તી સનના પહેલા બે સૈકા દરમિયાન વેપારમાં રોકાયેલા રોમન પ્રજાજનોની સાધારણ ઠીકઠીક કદની વસાહતો દક્ષિણ હિંદમાં હતી એમ માનવા સારાં કારણ છે. વળી તે જ સમય દરમિયાન 'બળવાન યવન, પૂરા બખ્તરમાં સજ્જ થયેલા મૂગા મ્લેચ્છ' એ રીતે વર્ણવાયેલા યુરોપી સિપાઇઓ તામિલ રાજાઓના અંગરક્ષક તરીકે કામ કરતા હતા અને રોમન સોનૈયાથી ખરીદાયેલા મરીના માલને ભરી જવા યવનોનાં સુંદર મોટાં વહાણ મુઝિરિસ (ક્રેનગેનોર) પાસે નાંગરતાં હતાં એ વાત પૂરવાર કરવા પૂરતાં કારણ છે. એમ પણ કહેવાયેલું છે કે ઓગસ્ટસને અર્પણ કરેલું એક મંદિર પણ મુઝિરિસમાં[1] હતું. આ વાત

દરીઆઈ વેપાર; પરદેશી વસાહતો

---

૧. એસ. કે. આયંગરના મત મુજબ મોડામાં મોડો એ શહેરનો નાશ ઈસ્વીસનના ૩જા સૈકાની પહેલી પાસદીમાં થયો હતો. એસ. કે. આયંગરના 'એન્શિયંટ ઇન્ડિયા'માં જેનો ઉલ્લેખ છે તે 'એપિક ઑફ ધ એંકલેટ' અને 'જ્વેલ બેલ્ટ'નાં વીર કાવ્યોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તામિલ પ્રણાલીકથા એવી છે કે એ શહેરને સમુદ્રે ગળ્યું. પૃ. ૯૦૫૨૦ શ્રીનિવાસ આયંગર તેના નામના સમયને ઇસ્વીસનના ૨ જા સૈકામાં મૂકે છે. 'ટાઉનપ્લૅનિંગ ઈન એન્શિયન્ટ ડેકન' મદ્રાસ ૧૯૧૬માં સી.પી. વેંકટ મ આયર એવો મત દર્શાવે

ખરી છે એમાં કાંઇ શંકાનું કારણ નથી. એક બીજી યવન વસાહત પૂર્વકિનારે આવેલા કાવેરી નદીની ઉત્તર શાખાના મુખ પરના કાવીરિપટ્ટનમ અથવા પુહાર આગળ વસેલી હતી. એ શહેર તેમજ બંદર બહુ સમય પહેલાં અદશ્ય થયેલાં છે અને મોટા રેતીના ઢગ નીચે દટાયેલાં પડ્યાં છે. યવનોના દારૂ, દીવા તથા કળશોની આયાત

છે કે વિશાળ વેપારવાળું એ જૂનું બંદર કાવેરી નદીમાં પુરાણ થવાથી તેની અગત્ય ગુમાવી બેઠું છે. આ મત જોડે ઉપર વર્ણવેલી એ બંદરના વિનાશની કથાનો મેળ ખાતો નથી.

'ધ તામિલ્સ એઈટીન હન્ડ્રેડ ઇયર્સ એગો' પૃ. ૧૬,૨૫,૩૬,૩૮. પુહારને પુગાર અથવા પુગાર પણ લખે છે. 'ધ પ્યુટિનેરીયન ટેબલ્સ' તંત્રી શેઇબે ૧૭૩૩; મેનર્ટ, લાઇપ્ઝિગ ૧૮૨૪; ચાર્લ્સ રૂએલન્સ, બ્રુસેલ્સ, ૧૮૮૪; વૉકર 'ઓન ધ ટેબ્યુલાપ્યુરીન જેરિઆના' કેંબ્રિજ ૧૮૮૩; કેમ્બ્રિજ એન્ટિકવેરિયન સોસાઈટી કોમ્યુનિકેશન્સ પુસ્તક ૪, પૃ. ૨૩૭ પ્યુરિન્જેરિયલ ટેબલ્સ એ ઈ.સ. ૨૨૬ની સાલથી શરૂ થતા જૂના નકશાનો સંગ્રહ છે એમ મનાય છે. મુઝિરિઝમાં ઓગસ્ટસનું મંદિર હતું એનાં પ્રમાણ ઉપરનાં પુસ્તક છે. 'મુઝિરિસ'ની પાસે નકશા પર ટેમ્પલ્સ ઓગસ્ટીના નીચાણવાળા એક મંદિરના જેવા તેવા કાચા નકશાથી તેનું સ્થાન બતાવવામાં આવેલું છે. મુઝિરિસ તે જ કેનગેનોર એ વાત તો હવે સારી સિદ્ધ થઈ ચુકી છે. કાવિરીપટ્ટનમ=પુહાર=કાકંડી ઈન્ડિ xxi ૨૩૫) કમર (પેરિપ્લસ, પ્રકરણ ૬૦. ઇન્ડિ એન્ટિ viii, ૧૪૯૭);=ખાબેરિસ [ટોલેમી પુસ્તક vii પ્રક. ૧, ૧૩, ઈન્ડિ એન્ટિ vii ૪૦ i xiii, ૩૩૨]....

પેરિપ્લસ એમ કહે છે કે આ બંદરે આવતાં વહાણ તેમાં ભરવામાં આવતાં મરી તથા 'મેલેબેથ્રમ'ના મોટા કદ તથા જથ્થાને કારણે બહુ મોટાં કદનાં હોય છે. ત્યાર બાદ ત્યાં થતા આયાત તથા નિકાસના માલની લાંબી યાદી આપવામાં આવે છે. 'મેલેબેથ્રમ' તે મેક્રિન્ડલે ખોટો તરજુમો કર્યો છે તે મુજબ પાન નહિ પણ સીનેમોમ અને ખાસ કરીને સીનેમોમ 'ઝાઇલેનિકમ'નાં જુદીજુદી જાતિઓનાં પાન છે. (શોફ તરજુમો) પેરિપ્લસ પૃ. ૮૪ ઉલ્લેખો સાથે) ઈ.સ. ૨૧૫માં કરકલ્લાએ અલેગઝાંડ્રિયામાં કરેલી કત્લેઆમને પરિણામે તે બંદર તથા હિંદ વચ્ચેનો સીધો વેપાર મોટે ભાગે બંધ પડી ગયો. (જે. આર. એ. એસ. ૧૯૦૭ પૃ. ૯૫૪.)

થતી હતી એમ કાવ્યો કહે છે અને નીલગિરિ પાસેની મોટા પથ્થરોની કબરોમાંથી નીકળતાં અને ખ્રિસ્તી સનના પ્રારંભનાં વર્ષોમાં યુરોપમાં થતાં કાંસાનાં વાસણોથી તેમજ પેરિપ્લસમાંનાં કથનોથી કાવ્યોમાંના એ કથનનું સમર્થન થાય છે.

હું નિર્ણય કરી શકું છું ત્યાં સુધી, ઉત્તમમાં ઉત્તમ તામિલ કાવ્યો જૂના સમયનાં છે એમ માનનારા પંડિતો ખરા છે. તામિલ સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ ખ્રિસ્તી સનના પહેલા ત્રણ સૈકામાં મૂકી શકાય. એક પ્રમાણરૂપ લેખક તે કાવ્યોને પહેલા સૈકામાં જ મૂકે છે, પણ ઉપર દર્શાવેલી વધારે વિશાળ મર્યાદા વધારે વિશ્વાસથી સ્વીકારી શકાય એમ છે. કાવ્ય ઉપરાંત બીજી કળાઓ પણ સફળતાથી ખેડવામાં આવતી હતી. તેમાં સંગીત, નાટક, ચિત્ર અને પ્રતિમાવિધાનનો સમાવેશ થતો હતો. પણ એ પૂતળાં અને ચિત્ર દેખીતી રીતે બહુ ટકાઉ પદાર્થમાંથી બનાવેલાં નહોતાં તેથી પૂરેપુરાં નાશ પામ્યાં જણાય છે. નાટકો, તામિલ અને આર્ય એવા બે પ્રકારનાં હતાં. તામિલ નાટકો તે જ દેશમાં રચાયેલાં વિવિધ ભાતનાં અને પ્રેમના પ્રવેશો દાખલ કરી શકાય એવાં હતાં. આર્ય નાટકો ઉત્તરનાં હતાં. તે વધારે નિયમબદ્ધ અને અગિયાર મુખ્ય અને નક્કી કરેલા વિષયોને લગતાં જ રચવામાં આવતાં હતાં.

જૂનાં સાહિત્ય અને કળા

પ્રાચીન દેશી સાહિત્યનાં પાનાંઓમાં તેમજ પુરાતત્ત્વની તથા સિક્કાની થોડી સરખી શોધની પૂરવણીવાળી ગ્રીક અને રોમન લેખકોની આછી નોંધોમાં ખ્રિસ્તી સનના આરંભના સૈકામાં, જેની ઝાંખી થાય છે એવાં ત્રણ દ્રવિડ કે તામિલ રાજ્યોની શિષ્ટતાની આવી સ્થિતિ હતી. અશોકનાં શાસનો, ભટ્ટિપ્રોલુ મંજુષાના લેખો, અને બીજા થોડા લેખો બાદ કરતાં શિલાલેખોની સાહેદી આથી બહુ આગળ જતી નથી. સામાન્ય લોકપ્રણાલી તામિલ દેશમાં માત્ર ત્રણ જ અગત્યનાં રાજ્યોની હયાતી સ્વીકારે છે. તે ત્રણ રાજ્યો તે પાંડ્ય, ચોલ અને ચેર અથવા કેરલ. અશોક

ત્રણ રાજ્યો

ચેર રાજ્યને કેરલપુત્ર કહે છે. એ નામ તેના અપભ્રષ્ટ રૂપમાં પ્લિનીના પુસ્તકમાં અને 'પેરિપ્લસ'માં નજરે પડે છે. તે ઉપરાંત અશોક તેમાં સાત્યપુત્ર એવું ચોથું નામ ઉમેરે છે, પણ તેનો ઉલ્લેખ બીજે કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતો નથી. મેંગલોર એ તુલુવ દેશનું કેંદ્રસ્થ સ્થાન છે. એ દેશમાં કાનારાની કાનરી ભાષાને મળતી તુલુ ભાષા બોલવામાં આવે છે.

પાંડય રાજ્યનો સ્થાનનિર્દેશ

પ્રણાલી અનુસાર પાંડય રાજ્ય દક્ષિણ વેલારૂનદીથી (પુડુકોટાઇ) કુમારી ભૂશિર સુધી ઉત્તર દક્ષિણ, અને પૂર્વમાં કોરોમાંડલ સમુદ્ર ઉપકંઠથી માંડી ત્રાવણકોર અથવા દક્ષિણ કેરલમાં પ્રવેશ કરાવતા અચ્છનકોવિલ ઘાટ સુધી લંબાયેલ છે. આ રીતે તે પ્રદેશ હાલના મદુરા અને તિનેવિલી જીલ્લો અને જેમાં હાલ કન્યાકુમારી ભૂશિરનો સમાવેશ થાય છે તે ત્રાવણકોરના ભાગ મળી થતા પ્રદેશની બરાબર થાય છે.

ચોલ રાજ્યનો સ્થાનનિર્દેશ

સૌથી વધારે પ્રચલિત પ્રણાલી અનુસાર ચોલ પ્રદેશ (ચોલમંડલમ્)ની ઉત્તર સરહદ પેન્નર નદીથી અને દક્ષિણ સરહદ દક્ષિણ વેલ્લારૂ નદીથી બંધાતી હતી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે હિંદને પૂર્વ અથવા કોરોમાંડલ કિનારે નેલોરથી પુડુકોટાઇ સુધી વિસ્તરતો હતો અને ત્યાં તે પાંડય રાજ્યની અડોઅડ આવી જતો હતો. પશ્ચિમમાં તે કૂર્ગની સરહદ સુધી લંબાતો હતો. આ પ્રમાણેની મર્યાદાવાળા પ્રદેશમાં મદ્રાસ તથા પૂર્વ તરફ આવેલા કેટલાક બ્રિટિશ જીલ્લા તેમજ મહીસૂર રાજ્યના ઘણા ખરા ભાગનો સમાવેશ થતો હતો. પણ પ્રાચીન સાહિત્ય તામિલ દેશને પુલીકટ તથા મદ્રાસની વાયવ્યે ૧૦૦ માઇલ પર આવેલી વેંકટ અથવા તિરૂપાથીની ટેકરીથી વધારે ઉત્તરે લઈ જતું નથી. બીજા હાથ પર સાતમા સૈકામાં હ્યુઆન્સાંગને પરિચિત ચોલ દેશ બહુ નાના વિસ્તારનો પ્રદેશ હતો, અને હાલના

કડાપા જીલ્લાની અને તેની મર્યાદાઓ એકસરખી હતી. તેનાથી વધારે દક્ષિણ તરફ તે વિસ્તરતો નહોતો. એ યાત્રી જેને દ્રવિડ કહે છે તે ચોલ મંડલ અથવા કોરોમાંડલ સમુદ્ર ઉપકંઠ પ્રદેશ તે સમયે પલ્લવ રાજાઓના હાથમાં હતો. તેમનું પાટનગર મદ્રાસથી દક્ષિણ નૈઋત્ય દિશામાં ૪૫ માઇલ પર આવેલા કાંચીમાં હતું.

હવે પંડિતો સહમત થયા છે કે ચેર અને કેરલ એકજ શબ્દનાં રૂપાંતર માત્ર છે. કેરલ એ નામ તો હજુ પણ જનસ્મરણમાં રહી ગયું છે અને એ વાતમાં તો શંકા જ નથી કે એ નામથી જાણીતા રાજ્યમાં હાલનું દક્ષિણ કોંકણ અથવા મલબારકિનારો તથા ત્રાવણકોર અને કોચીનનાં રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો. વેન અથવા વેનાડુ નામથી ઓળખાતો ત્રાવણકોરનો દક્ષિણ ભાગ ખ્રિસ્તી સનના પહેલા સૈકામાં પાંડ્ય રાજ્યમાં જોડાયેલો હતો. પાછલા સમયમાં ચેર રાજ્યમાં કોંગુ વિભાગ, હાલનો કોઇમ્બટુર જીલ્લો અને સાલમના દક્ષિણ ભાગનો સમાવેશ થતો હતો, પણ શરૂઆતના સમયમાં આમ હતું કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. સાધારણ રીતે કેરલ એટલે ચંદ્રગિરિ નદીની દક્ષિણે આવેલા પશ્ચિમઘાટોનો ડુંગરાળ પ્રદેશ. અલબત્ત, આ ત્રણે રાજ્યોની મર્યાદાઓ વખતોવખત બદલાતી રહેતી હતી.

ચેર અથવા કેરલ રાજ્યનો સ્થાનનિર્દેશ

આશરે ચોથાથી આઠમા સૈકા સુધીના ગાળામાં દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસમાં પલ્લવ વંશ બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. પણ પ્રણાલીમાં સચવાઇ રહેલી સીમાઓવાળો કોઇ પલ્લવ દેશ હતો નહિ. એ પલ્લવ સરસાઈ નભી ત્યાં સુધી વધારે ઓછા પ્રમાણમાં વખતોવખત ઉપર જણાવેલાં ત્રણે રાજ્યો પર જામી રહેતી. એ સરસાઇનો વિસ્તાર તે તે સમયના પલ્લવ રાજાઓના જોશ તથા તેમના પ્રતિસ્પર્ધીઓની નબળાઇઓના પ્રમાણમાં રહેતો. આ હકીકત એમ સૂચવે છે કે મરાઠાઓની પેઠે પલ્લવો પણ લૂંટફાટ પર જીવનારી જાત, કૂળ કે વર્ણ હતી. બળજબરીનાં કૃત્યોથી

પલ્લવો

તેણે સત્તા મેળવી હતી અને તે પ્રદેશના અસલ રાજાઓની ઉપર તેણે પોતાની સત્તા જમાવી હતી. એ પણ શક્ય છે કે પલ્લવોની કોઈ ખાસ જાતિ કે કુળગોત્ર નહોતું પણ તે એક મિશ્ર પ્રજારૂપ હતા અને કાંઇક અંશે પરદેશીઓ તથા કાંઇક અંશે દક્ષિણ હિંદની જાતિઓના બનેલા હતા. તેઓ તામિલોથી જુદી જાતિના હતા, અને તેમની પર સત્તા જમાવી તેમને આક્રમણાત્મક રાજકીય સત્તાના રૂપમાં ઘડનાર એક બહારથી આવી પેંધા પડેલા વંશના નામ પરથી તેમણે પોતાનું નામ રાખ્યું હતું. પલ્લવ રાજ્યની પ્રણાલી કથાઓ બહુ ઝાંખી છે અને ૧૮૪૦ સુધી એ વંશનું નામ યુરોપી વિદ્વાનોને અજાણ્યું હતું. તે સમયમાં એક તામ્રપટની શોધ થઇ તે ઉપરથી તેમનું લક્ષ એ વિષય તરફ ખેંચાયું. ત્યાર બાદ તો એવી બીજી શોધો કરવામાં આવી છે અને પલ્લવોના ઇતિહાસના ચોકઠા રૂપ વંશાવલીઓ ઉપજાવી તૈયાર કરવાની બાબતમાં ઘણી પ્રગતિ થયેલી છે.

દક્ષિણના ઇતિહાસની સાધારણ સમાલોચના

આ પ્રકરણના હવે પછી આવતા વિભાગોમાં આપણને જણાયેલાં તામિલનાં ત્રણ રાજ્યોના, તેમજ તેમની વચ્ચે ઘુસી આવેલા પલ્લવોના રાજકીય ઇતિહાસની રૂપરેખા આપવાનો યત્ન કરવામાં આવશે. એ રાજ્યોનાં સ્થાનનિર્દેશ તથા સામાન્ય લક્ષણો આપવામાં આવી ગયાં છે. પણ સંતોષકારક રીતે સંક્ષેપમાં દક્ષિણનાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ લખવાનો સમય હજુ આવ્યો નથી અને હાલમાં તો, અમે હવે આપીએ છીએ તેવી કોઇપણ સંક્ષિપ્ત નોંધ અપૂર્ણ અને કામચલાઉ જ હોઈ શકે. ફરી તપાસી આપેલા હાલના રૂપમાં, આ પુસ્તકની જૂની આવૃત્તિઓમાં આપેલા અહેવાલ કરતાં તે ઓછો અપૂર્ણ છે; પણ તે પ્રદેશની ભાષા તથા સ્થાનિક સંજોગોના નિકટ પરિચયવાળા ખાસ અભ્યાસીઓ દરેક રાજવંશના વિગતવાર લેખો તૈયાર ન કરે ત્યાં સુધી આખા હિંદના ઇતિહાસના પુસ્તકમાં દાખલ કરવા યોગ્ય દક્ષિણનાં રાજ્યોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ રચવાનું શક્ય થઈ શકે

એમ નથી. આ પ્રયત્નને અંગે અનિવાર્ય ઉણપો છે તે છતાં પણ એ યત્ન કરવા જેવો છે. હાલના વિદ્વાનોની ખંતભરી મહેનતથી મુસલમાનોની જિત પહેલાંના સમયના કાંઈક અંશે પાછા મેળવેલા દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસનો અભ્યાસીને અથવા સામાન્ય વાચકને સામાન્ય ખ્યાલ આપવાનો દાવો કરતા એકે પુસ્તકની હયાતીની મને ખબર નથી.[1] આથી મને ખાતરી થાય છે કે એ ખોટ પૂરવાનો મારો યત્ન, ગમે તેટલો અપૂર્ણ રીતે થયો હશે તો પણ તે એળે જવાનો તો નથી અને એ વિષયની મુશ્કેલીઓના જાણકાર નિષ્ણાતો મારી ત્રુટિઓને નભાવી લેવા સદા તત્પર રહેશે.

એ મુશ્કેલીઓ બહુ મોટી છે. નવમા સૈકાની પહેલાંના સમયનાં ઇતિહાસનાં સાધનો ઉત્તર હિંદ કરતાં દક્ષિણ હિંદમાં બહુજ થોડાં છે.

મુશ્કેલીઓ

અઢાર પુરાણો દક્ષિણ હિંદ પર નહિ જેવું લક્ષ આપે છે.[2] પ્રાચીન શિલાલેખો અતિશય વિરલ છે, સિક્કાઓ નહિ જેવી મદદ આપે છે, તૈયાર થયેલાં રૂપમાં પુરાતત્ત્વની શોધોનાં પરિણામોની પ્રસિદ્ધિ બહુ પછાત છે અને પ્રાચીન સાહિત્યના ક્ષેત્રમાંની શોધ અપૂર્ણ છે. બીજા હાથપર નવમા સૈકા પછીના સમયની શિલાલેખની સામગ્રી એટલી તો પુષ્કળ છે કે તેની વ્યવસ્થા કરવી અઘરી છે. દક્ષિણમાં રાજાપ્રજાએ તેમની પછીની પેઢીઓને કેટલાય હજાર શિલાલેખો વારસામાં આપેલા છે, અને ઘણીવાર તો તે અતિશય લંબાણવાળા જણાય છે. દક્ષિણ અને તામીલ રાજ્યોના સંબંધના મી. રાઈસનાં 'એપિગ્રાફિયા કર્ણાટિકા'નાં આઠ પુસ્તકોમાં ૫૮૦૦ શિલાલેખોની નોંધ છે. મદ્રાસના

---

૧ મી. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરના ભેગા કરેલા નિબંધોનું 'એન્શિયંટ ઇંડિયા' (લુઝાક ૧૯૧૧) એ નામનું પુસ્તક કિંમતી છે અને આ પુસ્તકમાં તેનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે છતાં તે ઉપર જણાવેલું ઈષ્ટ પુસ્તક હોવાનો દાવો કરતું નથી.

૨ દક્ષિણ હિંદનાં પોતાનાં સ્વતંત્ર પુરાણ છે.

પુરાતત્ત્વ તપાસણી ખાતાના મહેકમે એક જ વર્ષ દરમિયાન ૮૦૦ કરતાં વધારે શિલાલેખોની નકલો કરી છે અને ઘણું કરીને તેમાંનું એકપણ મો. રાઇસનાં પુસ્તકોમાં આવી જતું નથી. ઐતિહાસિક સાધનોના આ પ્રચંડ સંઘરામાં દર વર્ષે ઘણો મોટો ઉમેરો થાય છે. એક અગત્યના દસ્તાવેજની નોંધ એક મોટા ચક્કર પર જડેલાં એકત્રીસ તાંબાનાં પતરાં પર કોતરવામાં આવી છે એ તથ્ય વ્યક્તિગત દસ્તાવેજોની લંબાઈનું સારૂં દૃષ્ટાંત પૂરૂં પાડે છે. એ તો દેખીતું છે કે હવે પછીનાં કેટલાંક વર્ષો સુધી માત્ર દક્ષિણ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસની શિલાલેખોની સામગ્રીની ઝીણી તપાસણી એ વિષયના ખાસ અભ્યાસીઓનું કાર્ય થઈ પડશે, અને દિન પર દિન એ વિષયની માહિતીના ભંડોળમાં ઉમેરો થવાનું ચાલુ રહ્યાજ કરશે. આ પ્રાથમિક સમજુતિ પછી ત્રણ તામિલ રાજ્યો તથા કેટલોક સમય એ બધાને વણછે નાખતા અને બહારથી આવેલા પલ્લવ રાજવંશનો મારાથી બનતો સારામાં સારો અહેવાલ આપવાનું કાર્ય શરૂ કરૂં છું.

વિભાગ બીજો

પાંડય, ચેર અથવા કેરલ અને સાત્યપુત્ર રાજ્યો

હાલનાં મદુરા અને તિનેવેલ્લી જીલ્લા તેમજ ત્રિચિનાપોલી તથા કોઇક વાર ત્રાવણકોરના કેટલાક ભાગના મળવાથી થયેલું પાંડય રાજ્ય, પાંચ વિભાગોમાં વહેંચાયેલું મનાય છે અને તે વિભાગોના રાજા 'પાંચ પાંડય' એ નામે ઓળખાતા હતા. એ જુદાજુદા રાજાઓની અધિકાર સીમાઓની વિગતો અજાણી છે અને એ 'પાંચ રાજાઓ'ની હયાતીની સાબીતીની ઉપયોગિતા શંકાભરી છે.[1]

પાંચ પાંડયો

---

૧ જુઓ સેવેલ ઈન્ડી. એન્ટી. ઑગસ્ટ ૧૯૧૫ પુસ્તક X/IV પૃ. ૧૩૬. તેનો એવો મત છે કે રાજા તો હમેશાં એકજ હતો, પણ પાંચ પાંડવોની પુરાણકથા ઉપરથી પાંચ રાજાઓની માન્યતા ઉભી થવા પામી.

છેક ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં પ્લિનીના સમયમાં એનું પાટનગર મદુરા[2] અથવા કુડાલ હતું પણ એમ માનવા કારણ છે કે એથી વધારે પ્રાચીન સમયમાં એ રાજ્યનું મુખ્ય નગર કોરકાઈ હતું અને મદુરા જીલ્લાના પૂર્વભાગમાં આવેલું દક્ષિણ મનાલુર નામનું સ્થાન ઇતિહાસપૂર્વના યુગમાં પણ પાંડ્ય રાજાઓનું પાટનગર હતું એ બાબતના કાંઇક પુરાવા છે. બધી દેશી પ્રણાલી કથાઓ કોરકાઇ અથવા કોલકાઇને દક્ષિણ હિંદની સભ્યતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને પાંડ્ય, ચેર તથા ચોલ રાજ્યોની સ્થાપના કરનાર તરીકે મનાતા ત્રણ પૌરાણિક ભાઇઓના વતન તરીકે બતાવે છે. તિનેવેલીમાં તામ્રપર્ણી[3] નદીના

કોરકાઇ

૨ પ્લિની હિસ્ટ. નેચ. પુસ્તક ૬ પ્રકરણ ૨૩ (૨૬). ટોલેમી જેને બકારાઇ અથવા બરકારે કહે છે તે બરકારેને તે મલબાર કિનારા પરના બંદર તરીકે વર્ણવે છે. એજ વૈકકારાઈ અને તે કોટાયામ જવાનું બંદર. વળી તે ઉમરે છે કે 'અહીં પાન્ડીઅન રાજ્ય કરતા હતા અને બંદરથી બહુ દૂર અંદરના ભાગમાં આવેલા મોદુરા નામના શહેરમાં રહેતા હતા. તે લખતો હતો તે વખતે મલબાર કિનારા પર કેઇલોબોથ્રાસ (કેરલપુત્ર) રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પેરિપ્લસ (પ્રકરણ ૫૪-૫૫) સાફ બતાવે છે કે મુઝિરિસ કેરલપુત્ર રાજ્યનું હતું પણ તેની વધારે દક્ષિણે આવેલા બકારેનો પાંડ્ય રાજ્યમાં સમાવેશ થતો હતો. એટલે તે રાજ્ય હાલના ત્રાવણકોરના દક્ષિણ ભાગોનું બનેલું હશે. આ પ્રદેશ વેનાડુ કે વેન કહેવાતો હતો.' બેકારે તેમજ બીજાં સ્થાનોના નિર્ણય માટે જુઓ 'ધી તામિલ્સ એઈટીન હન્ડ્રેડ ઈયર્સ એગો' પૃ. ૧૭–૨૦. પ્લીનીએ તેનું પુસ્તક રાજા ટાઇટસને તેના રાજ્યારોહણ પહેલાં અર્પણ કર્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે ઈ.સ. ૭૭માં પ્રસિદ્ધ થયું હશે. પેરિપ્લસનો સમય આપણે ઈ.સ. ૭૦ લઈ શકીએ અને ટોલેમીનો ઈ.સ. ૧૪૦. મનાલુર માટે જુઓ ઈન્ડી. એન્ટી., ૧૯૧૩ પૃ. ૬૬–૭૨. ઉત્તર મનાલુર જેના સ્થાનનો નિર્ણય થયો નથી તે સૌથી પહેલી ચોલ રાજ્યધાની હશે એમ મનાય છે.

૩ એ નદીને પોરુંદામ અને મુટિ ગોંડાસોલાપેરારૂ પણ કહેતા (એપિ.

તટપર આવેલા એક નાનાશા ગામડાથી જેનો સ્થાનનિર્દેશ થાય છે તે શહેર તેના પૂરબહારના સમયમાં એક મોટું બંદર હતું અને મોતી તથા શંખલાના વેપારનું મથક હતું. એ ચીજોનો વેપાર પાંડય રાજાઓની સમૃદ્ધિના ખાસ કારણરૂપ હતો. મદુરામાં રાજદરબાર ભરાવા માંડ્યો, ત્યારે પણ રાજ્યની અગત્યની આમદાની અને વેપારી લાભો પર કાબુ રાખવા માટે રાજાના યુવરાજો કોરકાઇમાં પોતાનો વસવાટ રાખતા હતા. સમય જતાં સમુદ્રકિનારાની ભૂમિ ધીમે ધીમે ઉપસતી[૪] જવાથી કોરકાઈ સુધી વહાણ આવતાં બંધ થયાં અને વિલાયતનાં સિક બંદરો પેઠે એ શહેર ધીમે ધીમે તૂટ્યું.

નદીને નીચે વાડે ત્રણ માઇલ પર આવેલા કાયલ આગળ સ્થાપેલા નવા બંદરે વેપાર વધ્યો અને કેટલાય સૈકાઓ સુધી પૂર્વના વ્યાપારી મથકોમાં સૌથી મોટા મથક તરીકે તે ચાલુ રહ્યું.

કાયલ

તેરમા સૈકાના અંતભાગમાં અહીંજ માર્કોપોલો ઘણું કરીને એક કરતાં વધારે વાર ઉતર્યો હતો અને અહીંના રાજા તેમજ પ્રજાના દબદબા તથા સમૃદ્ધિથી અંજાઇ ગયો હતો. પણ જે વિધિએ કોરાકાઈ ઉજાડ્યું હતું તેણે જ કાયલ છોડવાની અને પોર્તુગીઝોને તેમનો વેપાર ત્યાંથી ખસેડી તુટિકોરિન લઇ જવાની ફરજ પાડી. તે જગાએ વહાણોને નાંગરવાની જગા ઓથવાળી હતી અને

ઇન્ડ XI ૧૯૧૪, પૃ. ૨૯૫). અશોકના શિલાશાસન II અને XIIIમાં અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના પ્રકરણ XIમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. કાલ્ડવેલ એ નદીની વ્યાપારી અગત્ય બતાવે છે. વળી જુઓ આ લેખકનો લેખ ઈન્ડ. એન્ટી. પુસ્તક X/VII ૧૯૧૮ પૃ ૪૮.

૪ દરીઆથી એક માઈલ પર આવેલા કુલશેખર પટ્ટનમ પાસેના એક રેતીપથ્થરમાં હાલના માટીકામને મળતા માટીકામનો ટુકડો મળી આવેલો છે તે ઉપરથી ત્યાંની જમીન ઉપસવાની વાતનું સમર્થન થાય છે. કાલ્ડવૅલ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે હાલની છીપાણીવાળો એ રેતી પથ્થર, સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ જોતાં બહુ અર્વાચીન સમયમાં બનેલો જણાય છે.

ત્યાં કાંપ ઠરતો નહિ તેથી ત્યાં કાયલ કરતાં પણ વધારે સારી સગવડ હતી. જ્યાં પૂર્વે કાયલ હતું ત્યાં આજે કેટલાક મુસલમાન અને દેશી ખ્રિસ્તી માછીઓનાં કંગાલ ભાંગ્યાતૂટયાં ઝુંપડાં છે.

કોરાકાઈના બંદર તરીકે થતા ઉપયોગના ત્યાગના સમયની સાલ આપવી અશક્ય છે, પણ ત્યાંની ટંકશાળના સિક્કા લગભગ ઈ. સ. ૭૦૦ સુધી મળતા રહે છે. કોરાકાઈના રાજાઓનું ખાસ લાંછન પરશુ હતું અને ઘણીવાર તેની સાથેસાથે હાથી જોવામાં આવતો. મદુરાના રાજાઓએ પોતાના કુટુંબની મુદ્રા તરીકે એક માછલું કે માછલાની જોડ સ્વીકાર્યાં હતાં.

જૂની નોંધ; મેગાસ્થનીસ

અત્યાર આગમચ કહી ગયા તેમ પ્લીનીના સમયમાં આ દેશનું પાટનગર મદુરા હતું, પણ એ રાજ્ય તો એથી પણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી હયાતીમાં આવેલું હતું. સંસ્કૃત વૈયાકરણી કાત્યાયનને[1] પાંડયોનો પરિચય હતો અને ઘણું કરીને તેનો સમય ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકાથી મોડો નથી. તે જ સદીમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમાં સેલ્યુકસ નિકેટરના

---

૧ ભાંડારકર, ‘અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ધ ડેકન’ ૨જી આવૃત્તિ. મુંબાઈ–ગેઝી. (૧૮૯૬) પુસ્તક i ભા. ૧ પૃ. ૧૩૯ પતંજલિનો સમય ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦નો હતો એમ નક્કી થયું છે એટલે તેને આધારે પ્રો. ગોલ્ડસ્ટકર અને ભાંડારકરે પાણિની-ની પ્રાચીનતાની બાબતમાં જે મત દર્શાવ્યા છે તે હું સ્વીકારૂં છું. મુંબાઈ વિદ્યાપીઠની રજાથી ૧૯૧૫માં પૂનામાં પ્રસિદ્ધ થએલા ‘સીસ્ટમ્સ ઑફ સંસ્કૃત ગ્રામર’ નામના એક નિબંધમાં શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવલકર પી. એચ. ડી. એમ. એ. ટીકા કરે છે (પૃ. ૧૮) કે ઈ.સ. પૂર્વના સાતમા સૈકામાં તે થઈ ગયો એ વાતનું વિસંવાદી કશું પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયીમાં નથી. તે આ પ્રાચીન સાલવારીમાં માને છે અને જોડેજોડે સ્વીકારે છે કે એ બાબતની દલીલોને એક પછી એક એકલી લઇએ તો તેમાંની એકે નિર્ણયાત્મક જણાતી નથી અને પૃ. ૧૫ પર ઈ.સ. પૂર્વે ૭૦૦ થી ૬૦૦નો સમય આપણે હાલની માહિતી અથવા માહિતીને અભાવે પાણિનીના લગભગનો સમય હશે એમ કહે છે.

એલચી તરીકે આવેલા મેગાસ્થનીસને દક્ષિણનાં રાજ્યો વિષે બહુ વિચિત્ર વાતો કહેવામાં આવી હતી. તે રાજ્ય તે સમયે ત્રિયારાજ્ય અથવા સ્ત્રીઓને તાબેનો મુલક મનાતો હતો. તેને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે "હિંદમાં હીરાક્લીસને એક પુત્રી થઇ અને તેને તેણે પંડ્યા નામ આપ્યું. હિંદનો દક્ષિણમાં આવેલો અને દરીઆ સુધી વિસ્તરતો મુલક તેણે તેને માટે નક્કી કર્યો અને તેના અધિકાર નીચેના લોકોને ૩૬૫ ગામોમાં વહેંચી નાખ્યા. વળી તેણે એવી આજ્ઞા કરી કે દરરોજ એક એક ગામે રાજ્યના ખજાનામાં પોતાની ખંડણી લાવવી, જેથી પોતાની ખંડણી ભરવામાં આનાકાની કરનાર પર દબાણ લાવી તેને ઠેકાણે લાવવામાં સહાય કરવા ખંડણી ભરવાનો જેનો વારો હોય તેવા લોક હમેશાં રાણીના હાથ પર તૈયાર હોય. એમ કહેવાય છે કે આ સ્ત્રીરાણીને તેના વીર પિતા તરફથી ૫૦૦ હાથી, ૪૦૦૦ ઘોડેસવાર સેના અને ૧,૩૦,૦૦૦ પાયદળ સેના મળી હતી. મોતીના વેપારને અંગે તેનો ખજાનો ખૂબ સમૃદ્ધ હતો. એરિયનના કથન મુજબ ગ્રીકો એ મોતી મેળવવા બહુ તલપતા અને તે સમયમાં રોમનોને પણ તેની બહુ કિંમત હતી."

રોમ સાથેનો સંબંધ

ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦માં રાજા પેન્ડીઅને ઑગસ્ટસ સીઝરના દરબારમાં દૂતમંડળ મોકલ્યાનું આપણે સાંભળીએ છીએ; અને 'પેરિપ્લસ ઑફ ધી ઇરિથ્રિયનસી'નો કર્તા તેમજ ભૂગોળશાસ્ત્રી ટોલેમી એ બંને પાંડય દેશનાં વેપારી બંદરો તથા મથકોનાં નામ તથા સ્થાનથી સારા પરિચિત હતા. ઇ.સ. ૨૧૫માં કેરેકલ્લાએ અલેગ્ઝાંડ્રિયામાં કરેલી કત્લેઆમને પરિણામે દક્ષિણ હિંદ અને મિસર દેશ વચ્ચેના વેપારને અંતરાય નડ્યો કે તે સમૂળગો તૂટી ગયો અને પછી તો લાંબા યુગો માટે પાંડય રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી નીકળી જાય છે.

દક્ષિણ હિંદના ઘણા દેશાભિમાની અભ્યાસીઓને હાથે બહુ ખંત અને વેગથી શોધાતું પ્રાચીન તામિલસાહિત્ય સંખ્યાબંધ રાજાઓનો

પ્રાચીન રાજાઓ

તેમનાં કઢંગાં અને ક્લિષ્ટ નામ તથા ઇલ્કાબો સાથે નિર્દેશ કરે છે. તેમાંનાં કેટલાંક તો બહુ જૂના જમાનાનાં હતાં એવો નિર્ણય કરી શકાય છે. પણ તદ્દન ચોક્કસપણે સાલવારીમાં મૂકી શકાય એવો પહેલો પાંડય રાજા નીડમચેલીયન હતો. તે ઇસ્વીસનના બીજા સૈકામાં થઇ ગયો હતો અને તે વધારે કે ઓછે અંશે કરિકાલ ચોલના પૌત્ર નેકમુડિકિલ્લિનો, તેમજ બળવાન ચેરરાજા ચેનકુયુવન તથા લંકાના ગજબાહુ પહેલાનો સમકાલીન હતો. હિંદના ઇતિહાસમાં સાધારણ રીતે બને છે તેમ એ બધી હકીકત જાણવાની કૂંચી કોઇ પરદેશી રાજાના સમકાલીનપણામાંથી મળે છે. લંકાના પ્રાચીન રાજાઓની સાલવારી ચોક્કસ રીતે નક્કી થયેલી છે એમ તો કહી શકાય એમ નથી, તોપણ પ્રો. ગીગરે ગજબાહુના અમલને ઇ.સ. ૧૭૩ થી ૧૯૧ની વચ્ચે મૂકેલો છે એ હકીકત લગભગ ખરી છે એમ આપણે સ્વીકારી શકીએ.

એ સમયના પાંડય રાજાઓની એક ખૂબ જાણવાજોગ વિશિષ્ટતા એ હતી કે મદુરામાં તેઓ એક બહુ આબાદ સાહિત્યની મહાશાળા

મદુરાની મહા-પાઠશાળા

અથવા સંગમ નભાવતા હતા. એ મહાશાળાના સભ્યો બહુ ઉત્તમ પ્રતિનું સાહિત્ય પેદા કરતા હતા. તામિલ પ્રજાનાં હૃદયમાં રમી રહેલું તિરૂવલ્લુવાંના પ્રખ્યાત ‘કુરલ’નો સમય ઇ.સ. ૧૦૦ની સહેજ પહેલાં કે સહેજ પછીનો હતો એવો નિર્ણય થઈ શકે છે. ‘નૂપુર મહાકાવ્ય’ અને ‘રત્નમેખલા’ એ રસિક કૃતિઓ એથી એક સૈકો મોડી થયેલી છે. ખ્રિસ્તી સનના પ્રારંભના સૈકા દરમિયાનના પાંડય રાજાઓની સળંગ વાત લખવાનું હાલમાં તો અશક્ય છે. અને તેથી વાચકે આ થોડીઘણી ટીકાઓથી સંતોષ માનવો પડશે.

ઈ.સ. ૬૪૦માં હ્યુએન્ત્સાંગે દક્ષિણ હિંદની મુલાકાત લીધી ત્યારે તે સમયના દક્ષિણ હિંદના સૌથી બળવાન પલ્લવ રાજા નૃસિંહવર્માની

હ્યુએન્ત્સાંગનો અહેવાલ

તે સમયની રાજ્યધાની કાંચીમાં તેણે બહુ સમય ગાળ્યો હતો. એ સમયમાં તેણે ત્યાં ગાળેલા ચાતુર્માસનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે એ નિઃસંદેહ વાત છે. એ યાત્રીએ પોતે એથી વધારે દક્ષિણમાં આવેલા પાંડય રાજ્યની જાતે મુલાકાત લીધી નહોતી, પણ કાંચી મુકામે રહેતા પોતાના બૌદ્ધ મિત્રોએ પૂરાં પાડેલાં વર્ણનોની નોંધ લઇ સંતોષ માન્યો હતો. તે, તે દેશને મલકૂટ્ટા અથવા મલકોટા નામ આપે છે પણ તેના પાટનગરનું નામ તેમજ સ્થાનનિર્દેશ આપવાનું ચૂકી જાય છે. એમ માની શકાય કે તે મદુરા હશે. વળી તે ત્યાંના રાજ્યપ્રબંધની બાબતમાં પણ મૌન સેવે છે. સંભવ છે કે તે સમયનો પાંડય રાજા કાંચીના બળવાન પલ્લવ રાજાનો ખંડીઓ હોય. મલકૂટામાં તો બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો લગભગ લોપ થયો હતો અને પ્રાચીન મઠો ઘણે ભાગે ખંડીએરની હાલતમાં હતા. હિંદુ દેવતાનાં મંદિરો સેંકડોની સંખ્યામાં હતાં અને દિગંબર જનો પણ ટોળાબંધ હતા. તે મુલકના વસનારા, વિદ્યા માટે બહુ ઓછી કાળજી રાખવાની અને વેપારમાં ખાસ કરીને મોતીના વેપારમાં રચ્યાપચ્યા રહેવાની શાખવાળા હતા.

આઠમા સૈકાની અધવચમાંથી માંડી દશમા સૈકાની શરૂઆત સુધી રાજ્ય કરતા પાંડય રાજાઓની યાદી એક શિલાલેખ પૂરી પાડે છે, પણ એ યાદીમાં નામો સિવાય બીજું કાંઇ જ નથી. આઠમા સૈકામાં થઇ ગયેલા અરિકેસરીએ પલ્લવોનો પરાજય કર્યો એવું કહેવાય છે, અને શ્રી પુરંબીયના યુદ્ધમાં પલ્લવ અપરાજિતને હાથે પરાજય પામેલા વરગુણવર્માના રાજ્યારોહણની ચોક્કસ સાલ ઇ.સ. ૮૬૨–૬૩માં મૂકી શકાય એમ છે, એમ માનવા કારણ છે. આજ અરસામાં પલ્લવ અને પાંડય એવાં ઘંટીનાં બે પડ વચ્ચે દળાતું ચોલ રાજ્ય, નબળું અને કાંઇ અગત્ય વગરનું હતું, અને પલ્લવોનાં આક્રમણની સામે ઊભા રહેવાનું કામ મોટે ભાગે પાંડય રાજાઓને શિર આવેલું

આઠમાથી દશમા સુધીના સૈકા

હતું. ઈ.સ. ૭૪૦માં વિક્રમાદિત્ય ચાલુકયે કરેલા નંદીવર્માના પરાજયથી પલ્લવ સત્તા બહુ નબળી પડી ગઈ અને નવમા સૈકાના અંતમાં આદિત્ય ચોલે મેળવેલી જીતોથી વળી તે વધારે દોદળી થઇ ગઇ. દશમા સૈકાની શરૂઆતથી પાંડય રાજાઓને ચોલોની નિત્ય વૃદ્ધિ પામતી સત્તા સ્વીકારવાની ફરજ પડી. સ્વતંત્ર કે ખંડીઆ રાજા તરીકે પાંડય વંશ એ બધા યુગોમાં ચાલુ રહ્યો અને પડોશી રાજાઓ જોડેના તેમના ઝઘડાની નોંધ વખતોવખત શિલાલેખોમાં જોવામાં આવે છે, પણ એ નોંધોમાં ઉલ્લેખાએલા બનાવો કાંઇ યાદ રાખવા જેવા નથી.

ઇ.સ. ૯૯૪ની સાલના અરસામાં ચોલરાજા મહાન રાજરાજે બીજાં દક્ષિણનાં રાજ્યોની સાથેસાથે પાંડય રાજ્યને પણ ખંડિયા રાજ્યની સ્થિતિમાં આણી મૂક્યું એ વાતમાં કાંઇ જ સંદેહ નથી.

ચોલની સરસાઇ

ત્યારપછી લગભગ બે સૈકા સુધી તે વધારે ઓછા પ્રમાણમાં ચોલ રાજ્યના તાબામાં જ રહ્યું, જોકે તેની અંતર્વ્યવસ્થા સ્થાનિક રાજાઓને જ હાથ રહી અને તે બંને રાજ્યોનો પરસ્પરનો સંબંધ વખતોવખત બદલાતો રહ્યો. તેરમા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમાં પાંડય સત્તા કાંઇક અંશે ફરી પગભર થવા પામી હતી.

ઇ.સ. ૬૪૦માં ચીની યાત્રી હ્યુઆન્ત્સાંગે દક્ષિણ હિંદની મુલાકાત લીધી ત્યારે પલ્લવ રાજ્ય (દ્રવિડ) અને પાંડય રાજ્ય (મલકોટ્ટ) એ બંનેમાં દિગંબર જૈનો તેમજ જૈનમંદિરો પુષ્કળ હતાં. તેના અહેવાલ પરથી જૈનો પર કાંઇપણ જુલમ થયાની સૂચના મળતી નથી. આ ઉપરથી આપણે એવો નિર્ણય કરવો પડે છે કે આ સમયના અરસામાં જૈનો પર જે જુલમ થયો તે આ યાત્રીની મુલાકાત પછી થયેલો હોવો જોઇએ. એ તો સિદ્ધ વાત છે કે કૂણ, સુંદર અથવા નેદુમારન પાંડય નામનો રાજા જૈન ધર્મને માનતો મોટો થયો હતો, પણ ચોલ કુંવરી સાથે તેનું લગ્ન થયા બાદ, લગભગ સાતમા સૈકાની અધવચમાં તે તેની પત્ની તથા પ્રખ્યાત સંત તીરૂજ્ઞાનસંબંદરની અસરથી તેણે

જૈનો પર થએલો જુલમ

ચોલ વંશની ઉત્સાહભરી ભક્તિને પાત્ર થયેલો શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો. ધર્મફેર થયેલા માણસના ઉત્સાહની શાખ પૂરતી કહેવતો પરથી જણાઇ આવતા ઉત્સાહના કરતાં પણ રાજા સુંદરે પોતે સ્વીકારેલા નવા ધર્મ માટે અતિશય ઉત્સાહ દેખાડ્યો અને ધર્મફેર કરવાની ના પાડતા પોતાના પહેલાંના સહધર્મીઓ પર અતિશય જંગલી ક્રૂરતાભર્યો જુલમ કરવા માંડ્યો અને ઓછામાં ઓછા આઠેક હજાર નિર્દોષ આદમીઓને શૂળીએ ચઢાવી મારી નાખ્યા. આર્કાટમાં તિરૂવતુરના મંદિરની ભીંતો પરનાં અપ્રસિદ્ધ સ્થાપત્યના નમૂના એ વધની નોંધ લે છે અને લોકોમાં ચાલતી પ્રણાલીકથા[1]નું સમર્થન કરે છે. સંભવે છે કે આ જુલમની કથનીમાં અતિશયોક્તિ હશે, પણ જૈનો પર જુલમ થયો હતો એ વાત તો ખરી હોય એમ દેખાય છે. આવા કઠોર જુલમને કારણે દક્ષિણ હિંદમાં જૈન ધર્મ હાલંડોલં થઇ ગયો.

સીલોન જોડેના વિગ્રહો

સીલોનના અને પાંડય રાજાઓ વચ્ચે વારંવાર વિગ્રહો થતા હતા. બહુ લંબાયેલા એ વિગ્રહમાં આશરે ઈ.સ. ૧૧૬૬માં કે તે અરસામાં સીલોનના મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજા પરાક્રમબાહુના બે સેનાપતિઓએ પાંડય મુલક પર કરેલી ચઢાઇની વાત છે. બે જુદાં દૃષ્ટિબિંદુએથી લખાયેલા આ બનાવના બે વિગતવાર અહેવાલો હયાતીમાં છે. તે દ્વીપના ઇતિહાસગ્રંથ 'મહાવંશ'માં આપેલી વાત આક્રમણકારીઓની કારકીર્દિને એક પણ પરાજયથી ખંડિત નહિ થયેલી વર્ણવે છે; પણ

---

૧ તીરૂજ્ઞાના સંબંદર અને કૂણ પાંડયની સાલ ૧૮૯૪-૯૫માં હલ્ટ્શે નક્કી કરી હતી. (એપિ. ઇન્ડિ. iii ૨૭૭). વળી જુઓ તામિલ ઍન્ટિ પુસ્તક i (૧૯૦૯) નં. ૩ પૃ. ૬૫ આમ નિર્ણીત થએલી આશરાપડતી સાલ દક્ષિણ હિંદના રાજકીય અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નક્કી થયેલાં સ્થિર બિંદુઓમાંનું એક બહુ અગત્યનું બિંદુ છે. એ બનાવ મદુરામાં બન્યો હતો અને ત્યારે તે 'જનોનો શૂલિવધ' તરીકે શિવમહોત્સવના ૭મા દિવસ તરીકે ઉજવાયેલો છે અને ઉત્સવ તરીકે મનાયો છે. (ટી. એ. ગોપીનાથ રાવ. એલીમેન્ટસ

કાંચી પાસે અર્પક્કમ નામના સ્થાને એક લાંબા શિલાલેખમાં જળવાએલો અહેવાલ જે વધારે વિશ્વસનીય છે તે સાબીત કરે છે કે ચડી આવેલા લશ્કરે પહેલાંપહેલાં તો ખૂબ સફળતા મેળવી, પણ દક્ષિણના રાજાઓ એકસંપી કરી એકત્ર થઇ સામા થયા એટલે આખરે તેમને પાછા ફરવાની ફરજ પડી. મદુરાની પાંડય ગાદીના વારસની તકરાર પડી હતી અને વારેઘડીએ મળી આવતા વીર અને સુંદર નામધારી હક્કદારો વચ્ચેની હોસાતોસીને કારણે સીલોનને વચ્ચે પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એકનાં એક નામ આમ વારેઘડીએ આવ્યા જ કરે એ હકીકત પાંડય ઇતિહાસના આધારરૂપ વંશાવળીનું ખોખું ઊભું કરવામાં નડતી મુશ્કેલીઓમાંની એક છે.

પાછલા પાંડયો

ઈ.સ. ૧૧૦૦ થી ૧૫૬૭ સુધીના લાંબા ગાળા દરમિયાન વધારે ઓછા વિસ્તારવાળા મુલક પર રાજ્ય કરતા સત્તર પાંડય રાજાઓની સાલવારી તૈયાર કરી કાઢવામાં પ્રો. કીલહોર્ને સફળતા મેળવી છે. પણ એ નામોની યાદી અપૂર્ણ મનાય છે અને તેમાંના ઘણાખરા રાજા બહુ ઓછી અગત્ય ધરાવતા સ્થાનિક રાજાઓ હતા.એ બધા મધ્ય-યુગીન પાંડય રાજાઓમાં સૌથી વધારે સત્તાવાન જટાવર્મા સુંદર પહેલો હતો. તેણે ઇ.સ. ૧૨૫૧થી ઓછામાં ઓછું ૧૨૭૧ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું અને નેલોરથી કુમારી ભૂશિર સુધીના આખા પૂર્વકિનારા પર પોતાની સત્તા જમાવી હતી. એના સિક્કામાંના કેટલાક આજ ઓળખી શકાય છે. ઈ.સ. ૧૩૧૦માં તેમજ ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં મલેક કાફૂર અને બીજા મુસલમાન સરદારોએ આ પ્રદેશ કાંઇક અંશે જીતી લીધો

ઑફ હિંદુ આઇકોનોગ્રાફી, ૧૯૧૪. પરિચય પૃ. ૫૫).

તિરૂવાલીઆદાલ ૬૨ ને ૬૩માં એ જુલમનું વર્ણન કરેલું છે (વીલસન મેકેન્ઝીયન બીજી આવૃત્તિ કલકત્તા ૧૮૨૮ પૃ. ૪૧) એ જ વાત રોડ્રિગ્યુઝ ફરી કહે છે (ધી હિંદુ પેન્થીઅન, મદ્રાસ, ૧૮૪૧–૪૫) અને શૂળી દીધેલાનાં કમકમાં ઉપજાવે એવાં ચિત્ર તેમાં આપેલાં છે.

ખરો, પણ તેથી કાંઈ સ્થાનિક રાજવંશોનો નાશ થયો નહિ. પરંતુ ઇતિહાસમાં મર્યાદારૂપ ગણાતા આ રાજકીય ફેરફારો તેનાથી ઇતિહાસ-પટ પર અંકાઇ ગયા.

કેરલપુત્ર એ નામ નીચે અશોકનાં શાસનોમાં કરેલો ઉલ્લેખ ચેર કે કેરલ રાજ્યનો સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ છે. પ્લિની તથા પેરિપ્લસના લેખકના સમયમાં એટલે ઇશુ ખ્રિસ્ત પછીના પહેલા સૈકામાં વપરાતા કાંઈક અપભ્રષ્ટ રૂપમાં તે નામ તેમની જાણમાં હતું. લગભગ તે જ સમયમાં અથવા તેની પછીથી શરૂ થતું પ્રાચીન તામિલ સાહિત્ય સાબીત કરે છે કે ચેર રાજ્યમાં પાંચ નાક અથવા જિલ્લાઓનો સમાવેશ થતો હતો. તે જિલ્લાઓ નીચે મુજબ છેઃ (૧) પૂલિ–રેતાળ; તે અગલપુલાથી આશરે ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૦°,૫૦'માં આવેલી પોનાની નદીના મુખ સુધી; (૨) કુડમ–પશ્ચિમનો; પોનાનીથી આશરે ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૦° આગળના અનાંકુલમ પાસેની પરિયાર નદીના સૌથી દક્ષિણના મુખ સુધી વિસ્તરતો હતો. (૩) કુડ્ડામ, સરોવરની ભૂમિ, કોટ્ટાયમ અને કવિલોનની આસપાસ. (૪) વેન કવિલોનની દક્ષિણે લગભગ કન્યાકુમારિકા સુધી. અને (૫) કર્કા અથવા ડુંગરાળ. કુડમની પૂર્વનો પહાડી પ્રદેશ. પ્લિનીનો કોટોનારા અથવા મરીકિનારો આમાંના સંખ્યાંક ૩ ને મળતો છે.

ચેર અથવા કેરલ રાજ્યના સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખો

ખ્રિસ્તી સનના આરંભના સૈકાઓમાં મરી અને બીજી દુર્મિલ વસ્તુઓનો વેપાર જે બંદરોએ ચાલતો હતો તેમાંનાં બે મુખ્ય હતાં. એક મુઝિરિસ, એટલે કે હાલનું ક્રાનગનોર જે પેરિયર નદીના મુખ પર આવેલું છે તે, અને બીજું કોટાયમના દ્વાર જેવું બકારાઈ અથવા વૈક્કારાઈ. અનુકૂળ અગ્નિખૂણાનો મોસમી વાયુ મળે તો જુલાઈ અને ઑગસ્ટમાં અરબસ્તાનથી મુઝિરિસ જતાં ૪૦ દિવસ લાગતા હતા અને સોદા કરી વેપારીઓ ડીસેંબર કે જાન્યુઆરીમાં પાછા ફરી શકતા હતા.

બંદરો

વેપારનાં વિસ્તાર અને પદ્ધતિની ગ્રીક તથા રોમન લેખકોએ કરેલી નોંધો બેશક બહુ રસભરી છે, પણ કેરલના રાજકીય ઇતિહાસની ઉભારણીના કામમાં તે ભાગ્યે જ કાંઈ સહાય આપે એમ છે. ખરીવાત એ છે કે દશમા સૈકામાં કેરલ આક્રમણકારી ચોલ સત્તાના સંસર્ગમાં આવ્યો ત્યાં સુધી એના વિષયમાં નહિ જેવી જ માહિતી આપણને મળે છે. દશમા સૈકા બાદ ચોલના શિલાલેખો એ પશ્ચિમના રાજ્ય પર કાંઈક અછરતો પ્રકાશ નાખે છે.

ચેર રાજ્યનું સૌથી જૂનું પાટનગર વનજી. વંચી અથવા કરૂર હતું એમ કહેવાય છે. કોચીનથી પૂર્વ–ઈશાન ખૂણામાં ૨૮ માઈલ પર પેરિયર નદી પર ખૂબ ઉપરવાડે આવેલું હાલનું તિરૂ–કરૂર નામનું ત્યજાયેલું ગામ એ પ્રાચીન વનજીનું સ્થાન આજ બતાવે છે. પેરિયરના મુખ પાસેનું તિરૂ–વનજી–કલમ એ પાછળનું પાટનગર હશે. કોઇંબટુરમાંના કરૂરને કેટલાક લેખકોએ ખોટી રીતે ચેર રાજ્યનું પાટનગર માનેલું છે પણ એ મત ભૂલભરેલો છે એ બાબતમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

પાટનગર

આપણને જેની માહિતી છે એવા જૂનામાં જૂના સમયમાં કોંગુ દેશમાં કોઈંબટુર અને સલેમના દક્ષિણ ભાગનો સમાવેશ થતો હતો. એ દેશ કેરલથી જુદો હતો એમ મનાય છે, જોકે પાછલા સમયમાં કેરલ અને કોંગુદેશ એક જ રાજ્યમાં સમાયા હોય એમ જણાય છે. વળી એથી પણ પછીના સમયમાં કોંગુદેશ એકલો જ ચેરરાજ્ય તરીકે જાણીતો થયો હતો અને કેરલ તેનાથી ભિન્ન હતો. એ તો દેખીતું છે કે આ બધા ફેરફારોના સમયનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો શકય નથી. કેરલ પોતે કાંઇ હમેશાં એક રાજ્યરૂપે રહેલ નથી. હાલ તેમાં અંગ્રેજી મલબાર જિલ્લો તેમજ કોચીન અને ત્રાવણકોરનાં દેશી રાજ્યો આવી જાય છે.

કોંગુદેશ

આગળ બતાવવામાં આવ્યું છે તેમ તામિલ સાહિત્ય ચેનકુ-

રુવનને એક અપવાદરૂપ સત્તાધારી ચેર રાજા તરીકે અને તે પાંડ્ય રાજા નીડમ ચેલિયન, કરિકાલના પૌત્ર ચોલ રાજા નેડુમુડિ કિલ્લિ તેમજ લંકાના ગજબાહુ પહેલાનો સમકાલીન તરીકે વર્ણવે છે. આ બધું જોતાં બીજાં તામિલ રાજ્યો પેઠે ચેર અથવા કેરલ રાજ્યનો પ્રમાણરૂપ રાજકીય ઇતિહાસ ખ્રિસ્તી સનના પહેલા બે સૈકાની આગળ લઇ જઇ શકાય એમ નથી. તે સમયના બનાવો વિષે પણ નહિ જેવી જ નોંધ મળી આવે છે.

એક પ્રાચીન રાજા

સ્વ. પી. સુંદરમ્ પિલાઇ બહુ વિદ્વાન લેખક હતો. તે ત્રાવણકોરનો વતની હતો. તે એવો દાવો રજૂ કરતો હતો કે તેનો દેશ અસાધારણ રસ ધરાવવાનો દાવો કરે છે અને તે હિંદના સંક્ષિપ્તસાર તરીકે ગણાવો જોઇએ. મુસલમાન આક્રમણોથી તેની પર કદી ગંભીર અસર થવા પામી નથી એટલે 'હિંદના નૃવંશવિજ્ઞાનમાં તે નહિ વંછેરાયેલા લુપ્તાવશેષોથી ભરેલા થરનો ભાગ ભજવે છે.' એ રુપકને બીજી રીતે મૂકીએ તો એ રાજ્યને એક અજાયબ ઘર લેખી શકાય કે જેમાં સૌ પ્રાચીન હિંદી લોકો, ધર્મ, કાયદા, તથા રીતરિવાજોનાં જીવંત અવશેષો સચવાઇ રહેલાં છે. બીજે કોઇ સ્થળે શકય નથી એવે પ્રકારે એ મર્યાદિત વિસ્તારમાં નવા અને જૂનાનો અભ્યાસ કરી શકાય એમ છે. હું તો અગાઉ પણ એ મત તરફ લક્ષ દોરી ગયો છું કે હિંદી સંસ્થાઓનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ થતો અભ્યાસ ઉત્તર હિંદ કરતાં દક્ષિણ હિંદમાં શરૂ થવો જોઇએ.

ત્રાવણકોર અથવા દક્ષિણ કેરલ

ઉપર જણાવેલા વિદ્વાને પહેલી જ વાર ત્રાવણકોરના રાજકીય ઇતિહાસનો ઊંડા ઊતરીને અભ્યાસ કર્યો. તેણે સો કરતાં વધારે શિલાલેખો એકઠા કર્યા. તે બધા મોટે ભાગે વટ્ટેલુટ્ટુ[1] લિપિમાં હતા.

[1] એમ. એમ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે વટ્ટેલુટ્ટુ લિપિ એ ખરોષ્ટ્રી લિપિનું એક જ વંશજ છે. (જે. બી. ઓ. રીસ. સો. પુસ્તક I પૃ. ૫૮)

ત્રાવણકોરના રાજાઓ

એ લેખોની મદદથી એ, તે રાજ્યના રાજવંશને ઇ.સ. ૧૧૨૫ સુધી લઇ જઈ શકયો હતો, અને તે સાલથી માંડી એ સૈકા સુધીના રાજાઓની પૂરી યાદી લગભગ તૈયાર કરી શકયો હતો.[૨]

ચેર સિક્કા

પ્રસિદ્ધ થયેલી નોંધો ઉપરથી જણાય છે કે બારમા સૈકાની શરૂઆતમાં ત્રાવણકોર અથવા દક્ષિણ કેરલ રાજેંદ્ર ચોલ કુલોત્તુંગના ચોલ રાજ્યના એક ભાગરૂપ હતું, અને દેખીતી રીતે તો તે સુવ્યવસ્થિત સુરાજ્ય ભોગવતું હતું. પ્રાચીન ગ્રામ પંચાયત અથવા ગ્રામ સભાઓનાં કાર્યની વિગતો ખાસ રસ પડે એવી છે. તે સિદ્ધ કરે છે કે તે વખતનું રાજ્યતંત્ર કાંઇ માત્ર એકહથ્થુ આપખુદ નહોતું. ગ્રામ પંચાયતોને સારા પ્રમાણમાં વહીવટી અને ન્યાય ચૂકવવાની સત્તા હતી અને રાજ્યના અમલદારોની દેખરેખ નીચે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. ચેર રાજાઓનું લાંછન ધનુષ્ય હતું. તેમના સિક્કા બહુ દુર્મિલ છે અને ધનુષ્ય લાંછનવાળા માત્ર બે પાછળના નમૂના જણાયેલા છે. સલેમ અને કોઈમ્બટુરના કોંગુ દેશમાંથી તે મળ્યા છે. કેરલ અથવા મલબારકિનારાના સિક્કાનો કોઇ પણ ઉલ્લેખ મારી જાણમાં નથી.

ચેર અથવા કેરલ રાજ્યના પ્રાચીન ઇતિહાસના ફાળા તરીકે ઉપલી અસંબદ્ધ નોંધ આપવાની સ્થિતિમાં હું છું. પાછલા ચેર રાજાઓમાં

---

૨ "સમ અર્લી સોવરેન્સ ઑફ ત્રાવણકોર" ઈન્ડ. એન્ટિ. પુસ્તક XXVI (૧૮૯૫) પૃ. ૨૯૪, ૨૭૭, ૩૦૫, ૩૩૩; (તે જ પુસ્તક XXVI પૃ. ૧૦૯; 'મિસ લેનીયસ ત્રાવણકોર ઇન્સ્ક્રિપ્સ' તે જ પુસ્તક XXVI પૃ. ૧૧૩, ૧૪૧. પાછળની હકીકત વી. નાગમ અય્યનાં 'ધી ત્રાવણકોર સ્ટેટ મેન્યુઅલ' ૩ પુસ્તક., ત્રિવેન્દ્રમ ૧૯૦૬ અને ૧૯૧૦થી શરૂ થતી 'ત્રાવણકોર આર્કીઓલૉજીકલ સીરિઝમાં મળશે.

સાધનની ત્રુટિ

સૌથી વધારે અગત્યનો રવિવર્મા હતો. તે ઈ.સ. ૧૨૬૬–૭માં જન્મ્યો હતો, ૧૨૯૯માં તેણે પાંડય અને ચોલ બંને પર જય મેળવ્યો હતો અને ૧૩૧૨માં કિવલોનમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. ચૌદમા સૈકાના પહેલા ચોથા ભાગમાં તે દક્ષિણ હિંદમાં સૌથી આગળ પડતો રાજા જણાય છે. મલેક કાફુરનો વ્યવસ્થિત સામનો કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં તેણે બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. કલિકટના ઝામોરિનોનો ઇતિહાસ આ પુસ્તકની મર્યાદાની બહાર રહી જાય છે. કેરલના પાછળના રાજા અને સરદારોના શિલાલેખોની યાદી પ્રો. કિલ્હોર્ને તૈયાર કરી છે, પણ તેણે રાજાઓની વંશાવળી કરવાનો યત્ન કર્યો નથી. એ લેખો મોટે ભાગે પી. સુંદરમ્ પીલાઈએ એકઠા કર્યા છે તે જ છે.

વિભાગ ત્રીજો

ચોલ રાજ્ય

ચોલ રાજ્યની પ્રણાલીગત મર્યાદા

પ્રણાલી અનુસાર ચોલ દેશ અથવા ચોલમંડલમની ઉત્તર મર્યાદા પેન્નર નદી અને દક્ષિણ મર્યાદા દક્ષિણ વેલ્લારૂ નદી બાંધતી હતી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે પૂર્વકિનારે નેલોરથી પુદુકોટ્ટાઇ સુધી તે વિસ્તરતો હતો અને ત્યાં પાંડય દેશને જઇ અડતો હતો. પશ્ચિમે તે કૂર્ગની સરહદ સુધી પહોંચતો હતો. આ પ્રમાણે વર્ણવેલી મર્યાદામાં મદ્રાસ તથા બીજા કેટલાક બ્રિટિશ જીલ્લા તેમજ મહીસૂરના મોટા ભાગનો સમાવેશ થઇ જતો હતો. આપણને ચોક્કસ ખબર છે ત્યાં સુધી સૌથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક પાટનગર ઉરૈયૂર અથવા જૂનું ત્રિચિનોપોલી હતું. જેના સ્થાનની ખબર નથી એવું ઉત્તર મનાલુર નામનું ગામ ઐતિહાસિક યુગ પૂર્વનું ચોલ દેશનું પાટનગર કહેવાય છે.

પ્રણાલી અનુસાર અમુક રાજ્યોની મર્યાદાઓ આપણને પ્રાપ્ત થઇ હોય તે ઉપરથી તે મર્યાદાઓ હમેશાં ચોલ રાજ્યના મોખરાને

રાજકીય હદોમાં થતા ફેરફાર

મળતી જ હતી એવું અનુમાન કરવું વાજબી નહિ ગણાય. ખરૂં જોતાં તો ચોલ રાજ્યની સરહદોમાં બહુ મોટા ફેરફારો થતા રહ્યા છે. પ્રણાલી અનુસાર ચોલ રાજ્યની ઉત્તર અને પશ્ચિમની નક્કી થતી સરહદો રાજકીય મર્યાદાઓ નહિ પણ જાતિની મર્યાદાઓ બતાવે છે અને તામિલ તથા તેલુગુ, કનારી, મલાયાલામ અને તુલુ વગેરે દ્રાવિડી ભાષાઓ બોલનારા પ્રદેશો વચ્ચેની ભેદરેખાથી એ મર્યાદા બહુ જુદી પડતી નથી. પણ તામિલ એ પાંડચ રાજ્યની પ્રચલિત ભાષા છે તેવી જ રીતે ચોલ રાજ્યની પણ છે અને પ્રણાલી અનુસાર ચોલ રાજ્યની દક્ષિણ મર્યાદા બનેલી વેલ્લારૂની ઉત્તરે તેમજ દક્ષિણે વસતા લોકોની વચ્ચે કોઇ સ્પષ્ટ જાતિભેદસૂચક રેખા દોરી શકાય એમ નથી.

પાંડચ રાજ્યની પેઠે જ પાણિનિને જેની માહિતી નહોતી એવું ચોલ રાજ્ય નામથી તો કાત્યાયનને પરિચિત હતું અને અશોકે તેને એક

ચોલ રાજ્યના સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખો

સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ઓળખ્યું હતું. એ મહાન મૌર્યની સત્તા મહીસૂરમાં ચિતલદ્રૂર્ગની દક્ષિણે છેક ૧૪ અંશઅક્ષાંશ સુધી વિસ્તરતી હતી એમાં તો કાંઇ પ્રશ્ન જ નથી એટલે મૌર્યયુગમાં ઘણું કરીને પેન્નર નદી ચોલ રાજ્યની ઉત્તર સીમા હશે. પાછળથી ઉત્તર અને દક્ષિણની સીમાઓ બહુ આગળ વધી જ્યારે એથી ઉલટું પલ્લવોની સરસાઇના ગાળાના મધ્ય યુગમાં તે બહુ જ સંકોચાઇ ગઇ.

પ્રાચીન તામિલ સાહિત્ય તેમજ ગ્રીક તથા રોમન લેખકો પૂરવાર કરે છે કે ખ્રિસ્તીસનના પહેલા બે સૈકામાં, કોરોમાંડલ અથવા ચોલ

પ્રાચીન સમયમાં વેપાર

કિનારાનાં બંદરો પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના દેશો જોડેના ધીકતા વેપારના લાભ ભોગવતાં હતાં. ચોલના કાફલા માત્ર કિનારે કિનારેની સફરો નહિ કરતા, પણ હિંમતથી બંગાળાનો ઉપસાગર

ચીરી ઇરાવદી તથા ગંગાનાં મુખ સુધી અને હિંદી મહાસાગરની પાર મલાયાના દ્વીપસમૂહો સુધી જતા હતા. મિસરદેશથી મલબાર અથવા કેરલ કિનારે આયાત થતો બધો માલ ચોલ દેશનાં બજારોમાં તુરત વેચાઇ જતો. બીજા હાથ પર પશ્ચિમનાં બંદરો, પૂર્વ કિનારાનાં બજારોમાંથી તેમનાં વેપારી વહાણોમાં ભરી લઈ જવાનો માલ મેળવતાં. એ પૂર્વકિનારાના પ્રદેશમાં મોટા જથ્થામાં સુતરાઉ કાપડ પેદા થતું હતું. કાવેરી નદીના ઉત્તર મુખ પર આવેલું કાવીરીપટ્ટિનમ્ એ ચોલ બંદરોમાં સૌથી મુખ્ય હતું. એક વારનું આ સમૃદ્ધ શહેર, જ્યાં રાજાનો ભવ્ય મહેલ હતો અને જ્યાં પરદેશી વેપારીઓને રહેવું ફાવતું અને બહુ લાભદાયી જણાતું હતું તે લુપ્ત થયેલું છે અને વિશાળ રેતીના ઢગ નીચે દટાયેલું પડયું છે.

સૌથી પહેલો ઐતિહાસિક અથવા અર્ધ ઐતિહાસિક રાજા કરિકાલ છે. પ્રાચીન કવિઓ તેને લંકા પર ચડાઈ કરી ત્યાંથી તેણે બાંધેલા એક માઇલ લાંબા કાવેરી નદીના બંધ પર કામ કરવા હજારો મજૂરો લઇ જતો બતાવે છે. તેણે જ કાવીરીપટ્ટિનમ્ વસાવ્યું અને ઉરૈયૂરથી તેણે પોતાનું પાટનગર એ નવા બંદરે ખસેડયું. તેણે લાંબો સમય રાજ્યનો ઉપભોગ કર્યો. એનો લાંબો અમલ તેના પાડોશી પાંડ્ય અને ચેરો જોડે લડવામાં રોકાયો હતો. તે ખ્રિસ્તી સનના પહેલા સૈકાના બીજા અર્ધ ભાગમાં કે કદાચ બીજા સૈકામાં થઇ ગયો જણાય છે. કરિકાલ પછી તેની ગાદીએ તેનો પૌત્ર નેકમુડિકિલ્લિ આવ્યો. તેના અમલમાં કાવિરિપટ્ટિનમનો સમુદ્રથી નાશ થયેલો મનાય છે. નેકમુડિકિલ્લિ, એ ચેનકુટ્ટુવન ચેર અને લંકાના ગજબાહુ પહેલાનો સમકાલીન હતો. થોડા સમય માટે તે ચેર રાજા દક્ષિણના રાજાઓનો નાયક થઇ પડયો હતો અને ચોલોની સત્તા પરવારી ગઇ હતી. કેટલાય યુગો સુધી ચોલોની સત્તા એ પ્રદેશમાં ફરી ચાલુ થવા પામી નહિ.

કરિકાલ

સાહિત્યના ઉલ્લેખો સૂચવે છે કે ક્રાઇસ્ટ પછીના બીજા કે ત્રીજા

સૈકામાં ચોલ અને તામિલ રાજાઓની સત્તા નબળી પડી ગઈ અને તામિલોથી દેખીતી રીતે જુદી વર્ણની અરૂવલર અને તેના જેવી બીજી જાતિઓના ઉદયથી તેમની જગા પુરાઇ. આશરે ચોથા સૈકાના

પલ્લવોનો ઉદય

આરંભની સાલવાળા આપણી જાણમાં આવેલા પલ્લવ શિલાલેખોમાંના સૌથી જૂના શિલાલેખો બતાવે છે કે તે સમયે પ્રણાલીથી જણાયેલા ચોલ દેશની મધ્યમાં આવેલા કાંચીનગરમાં એક પલ્લવ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. અને એમ પણ હોય કે ઉપર જે જાતિઓના ખુલ્લા વિરોધનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની દોરવણી તથા વ્યવસ્થા તે પરદેશી અથવા અર્ધપરદેશી પલ્લવ વંશે કરેલી હોય. હવે પછી કહેવામાં આવશે તેમ તે જાતિના લોક મણિપલ્લવમ્ એટલે કે લંકાના જાફના દ્વીપકલ્પના રાજાઓ જોડે વંશજોનો સંબંધ કદાચ ધરાવતા હોય. એ વાત ગમે તેમ હોય, પણ આશરે ઇ.સ. ૩૫૦માં સમુદ્રગુપ્તે દક્ષિણ હિંદ પર ચડાઇ કરી ત્યારે કાંચીમાં એક પલ્લવ રાજા ગાદીએ હતો એ તો ચોક્કસ વાત છે. પરિણામે તે વખતે ચોલરાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો જ ઘટી ગયેલો હશે. સાતમા સૈકા સુધી ચોલના ઇતિહાસ વિષે આથી વધારે કાંઈ જાણમાં નથી.

હ્યુઆન્ત્સાંગની ટીકાઓ તે સૈકાના અર્ધા ભાગમાં ચોલરાજ્ય વિષે બહુ રસિક ઉલ્લેખ કરે છે. એ ટીકાઓના મહત્ત્વની તેની યાત્રાના ટીકાકારોએ પૂરી કદર કરી છે. તે પલ્લવના પાટનગર કાંચી સુધી પહોંચ્યો હતો. તેની દક્ષિણ હિંદની મુલાકાત ચોક્કસ રીતે ઈ. સ. ૬૪૦ની

હ્યુઆન્ત્સાંગ

સાલમાં મૂકી શકાય એમ છે. તે સમયે ચોલરાજ્ય ૪૦૦ થી ૫૦૦ માઇલ ઘેરાવાવાળા મુલકમાં મર્યાદિત થયું હતું અને તેની રાજ્યધાનીનું નગર ભાગ્યે જ બે માઇલ ઘેરાવાનું હતું. તે દેશ મોટે ભાગે જંગલ છવાયેલો અને ત્યજાયેલો હતો અને તેમાં વારાફરતી ઉના પંકપ્રદેશ અને જંગલો આવેલાં હતાં. તેમાં વસ્તી આછી હતી. લોકોની ટેવો ઝનૂની

હતી અને તેઓ લૂંટફાટના વ્યવસાયમાં લાગ્યા રહેતા. જે થોડા ઘણા બૌદ્ધ મઠ હતા તે ખંડિયેર હાલતમાં હતા અને તેમાં વસતા સાધુઓ તે મકાનો જેવા જ ગંદા હતા. તે પ્રદેશમાં ચાલુ ધર્મ જૈન ધર્મ હતો, પણ ત્યાં કેટલાંક વૈદિક હિંદુ ધર્મનાં મંદિર પણ હતાં. એ દેશ અમરાવતીથી નૈઋત્યમાં બસો માઇલ કે તેથી ઓછે અંતરે હતો એમ બતાવવામાં આવે છે. આથી તે દેશ 'સુપ્રતજિલ્લા' (સીટેડ ડિસ્ટ્રિક્ટ) ખાસ કરીને કડાપ્પા જિલ્લો હશે એમ નક્કી થાય છે. એ પ્રદેશની હવા ગરમ છે અને તેમાં તે યાત્રીએ નોંધેલાં બીજાં પણ લક્ષણો જોવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૦૦માં અંગ્રેજોએ ખાલસા કર્યો ત્યાં સુધી તે પ્રદેશ લૂંટફાટ માટે મોટી નામના પામેલો હતો. એ યાત્રી માત્ર ચોલદેશની વાત કરે છે, પણ કોઇ રાજાના નામનો નિર્દેશ કરતો નથી. આનું કારણ નિઃસંદેહ એ જ જણાય છે કે તે સ્થાનિક રાજા બહુ જ ઓછી અગત્યનો આદમી હશે. એ વર્ષ બાદ ચાલુક્ય સત્તાનો નાશ કરનાર અને કાંચીના પલ્લવ રાજ્યકર્તા બળવાન નૃસિંહવર્માને તે તાબે હશે. આઠમા સૈકા પહેલાંની લિપિમાં કોતરેલા, સ્થાનિક ચોલરાજાઓના કડાપા જિલ્લામાં મળી આવેલા પથ્થરના લેખોની શોધથી હ્યુઆન્ત્સાંગે ચોલરાજ્યની કરેલી ટીકાના એ અર્થના ખરાપણાનું સમર્થન થાય છે.

એ સૈકાના શરૂઆતના ભાગમાં કાંચીના પલ્લવો તથા દક્ષિણના ચાલુક્યો વચ્ચે દક્ષિણ હિંદમાં સર્વોપરિ સત્તાના પદ માટે ચડસાચડસી થવા માંડી હતી. તે સમયે ચોલોનું તો કાંઇ લેખું જ નહોતું, પણ ઈ. સ. ૭૪૦માં ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્યને હાથે થયેલા પલ્લવોના સખત પરાજયને કારણે કાંચીના રાજ્યની સત્તા નબળી પડી અને તેથી ઉત્તરે પલ્લવોના અને દક્ષિણે પાંડ્યોના દબાણથી કાંઇ ગણત્રીમાં નહિ રહેલા ચોલોને પોતાનું સ્થાન પાછું મેળવવાની તક મળી. આ અરસામાં, આશરે નવમા સૈકાની મધ્યમાં ગાદીએ આવેલા ચોલરાજા વિજયાલય વિષે આપણે સાંભળીએ છીએ. એ રાજાએ ૩૪ વર્ષ રાજ્ય

પલ્લવોની સત્તાનું શિથિલ થવું

કર્યું હતું. એના પુત્ર આદિત્યે (આશરે ૮૮૦થી૯૦૭) પલ્લવ અપરાજિત પર જિત મેળવી અને તેમ કરી આખરે પલ્લવ સરસાઈનો અંત આણ્યો.

ઈ. સ. ૯૦૭માં આદિત્યનો પુત્ર અને અનુગામી પરાંતક પહેલો ગાદીએ બેઠો ત્યારથી ઇતિહાસકાર ચોક્કસ સાલવારીની ભૂમિ પર ઊભો રહે છે. હવે તેને શિલાલેખોના ઊણપની નહિ પણ અતિશયતાની મુશ્કેલી નડે છે. ૧૯૦૬ થી ૭ સુધી એક જ મોસમમાં પરાંતક પહેલાનાં ચાલીસ કરતાં વધારે શિલાલેખોની નકલ કરવામાં આવી છે. એ શિલાલેખો તેના અમલના ત્રીજાથી એકતાળીસ વર્ષની મર્યાદાની અંદરના છે એટલે કે ઈ. સ. ૯૦૯–૧૦થી માંડી ૯૪૭–૮ સુધીના છે. આ મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજાને પલ્લવોની સત્તાનો ધ્વંસ કર્યે સંતોષ ન થયો તેથી તે વધતોવધતો છેક હિંદને દક્ષિણ છેડે પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે પાંડ્યોનું પાટનગર મદુરા હાથ કર્યું, ત્યાંના રાજાને દેશવટો દીધો અને પછી લંકાદ્વીપ પર ચડાઈ કરી.

પરાંતક પહેલો

પરાંતક પહેલાના કેટલાક લાંબા શિલાલેખો ગ્રામ્ય સંસ્થાના અભ્યાસીઓને બહુ રસ પડે એવા છે, કારણ કે રાજાની સંમતિથી વિશાળ વહીવટી અને ન્યાય ચૂકવવાની સત્તા ભોગવતી સુવ્યવસ્થિત સ્થાનિક સમિતિઓ અથવા પંચાયતો સ્થાનિક બાબતોનો કેવી રીતે વહીવટ કરતી હતી તેની વિગતો તેમાં આપેલી છે. બહુ દુ:ખની વાત છે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું આ દેખીતી રીતે અતિ ઉત્તમ તંત્ર જેની ઉત્પત્તિ ખરેખર પ્રજાની અંદરથી જ થયેલી છે તે યુગો પહેલાં મરી જવા પામી છે. એના જેવી જ કાર્યસાધક પ્રતિનિધિ સંસ્થા મળી શકે તો હાલના યુગની સરકારો ખરેખર વધારે સુખી થાય. કેટલાક હિંદી અભ્યાસીઓએ આ વિષયનો કાળજીભર્યો અભ્યાસ કરેલો છે અને તેમના લેખો ખરેખર બહુ વાંચવા જેવા છે. જ્યારે પણ દક્ષિણ હિંદનો મધ્યયુગનો ઇતિહાસ વિગતવાર લખવામાં આવશે ત્યારે ચોલ રાજ્યવહીવટની પદ્ધતિઓની ચર્ચા માટે એક લાંબું અને રસિક પ્રકરણ આપવું પડશે.

ચોલોનો રાજ્યવહીવટ

પરાંતક પહેલો આશરે ૯૫૩માં કે એથી કાંઇક મોડો મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર રાજાદિત્ય તેના મરતાં પહેલાં જ ઈ. સ. ૯૪૭–૮ના અરસામાં તક્કોલાના યુદ્ધમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણરાજા ત્રીજાને હાથ માર્યો ગયો જણાય છે. પરાંતક પહેલા પછી આશરે પાંચેક પ્રખ્યાતિમાં નહિ આવેલા અનુગામીઓ થઇ ગયા. એ બધાનાં રાજ્ય ટૂંકાં અને આપત્તિઓથી ભરેલાં હતાં.

પરાંતક પહેલાના અનુગામીઓ

ઇ. સ. ૯૮૫માં મહાન રાજરાજદેવ જેવો બળવાન રાજા ગાદીએ આવતાં રાજ્યવંશની ખટપટોનો અંત આવ્યો અને દક્ષિણ હિંદમાં ચોલ સત્તાને અગ્રગણ્ય સત્તાને સ્થાને સ્થાપવાની લાયકાત ધરાવનાર એક પુરૂષ ચોલરાજ્યના ઉપરી તરીકે આવ્યો. આશરે ૨૮ વર્ષના ધમાલભર્યા અમલ દરમિયાન રાજરાજ એક પછી બીજી એમ ઉપરાઉપરી જીતો મેળવતો ચાલ્યો અને તેના મરણ સમયે તે દક્ષિણ હિંદનો સર્વોપરી અને બિનહરીફ સમ્રાટ્ હતો. વળી હાલનો મદ્રાસ ઇલાકો, લંકા તથા મહીસૂર રાજ્ય મળીને થાય તેવડા મોટા મુલકનો તે ધણી હતો.

મહાન રાજરાજ

ચેર દેશથી તેણે પોતાની જયની કારકીર્દિની શરૂઆત કરી અને તેના અમલના ચૌદમા વર્ષમાં હિંદની મુખ્ય ભૂમિ પર મેળવેલા દેશમાં પહેલાં પલ્લવોને હાથ હતું તે વેંગીનું પૂર્વ ચાલુક્ય રાજ્ય, કૂર્ગ, પાંડય મુલક અને દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંના વિશાળ મુલકોનો સમાવેશ થતો હતો. ત્યાર પછીનાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન મલબારકિનારા પર કિવલો (કોલ્લમ) તથા ઉત્તરનો કલિંગ દેશ તેના રાજ્યમાં ઉમેરાયા. ત્યાર બાદ રાજરાજ લંકા પરની લાંબા સમયની ચડાઇઓમાં રોકાયો. એ ચડાઇઓને પરિણામે આખરે તેના અમલના ૨૦મા વર્ષમાં એ દ્વીપ ખાલસા થઇ તેના મુલકમાં ભળી ગયો. ઈ.સ. ૧૦૦૫માં કે તે અરસામાં તેણે તલવાર મ્યાન કરી અને તેના જીવનનાં બાકીનાં વર્ષ શાંતિમાં વીતાવ્યાં. ૧૦૧૧થી

લંકાની જીત વગેરે

ચોલોના રિવાજ મુજબ તેનો પુત્ર રાજેંદ્ર તેની સાથે રાજકાજમાં જોડાયો.

ચાલુકયો અને પલ્લવો વચ્ચેના વેરનો વારસો ચોલોને મળ્યો. દક્ષિણ હિંદમાં પહેલાં પલ્લવો જે સરસાઇનું સ્થાન ભોગવતા હતા તેની પર હવે ચોલો આવ્યા હતા એટલે હવે તેમની અને ચાલુકયો વચ્ચે ચાર વર્ષનો વિગ્રહ જામ્યો અને આખરે ચાલુકયોનો પરાજય થતાં તેનો અંત આવ્યો. રાષ્ટ્રકૂટોની તાબેદારીમાંથી એ ચાલુક્યો હમણાં થોડું થયાં જ મુક્ત થયા હતા તેવામાં તેમનો આમ પરાજય થવા પામ્યો.

ચાલુકયો સાથેનો વિગ્રહ

રાજરાજની પાસે બળવાન નૌકાસૈન્ય હતું, અને તેનો તેણે પૂરતો ઉપયોગ પણ કર્યો હતો. તેનું છેલ્લું પરાક્રમ ચોક્કસ નામનિર્દેશ વગરના સંખ્યાબંધ ટાપુઓ જીતી લેવાનું હતું. આ ટાપુઓ તે લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ હશે અને તે તેના અમલના ૨૦મા વર્ષમાં જીતાયા હશે.

દરિયાઈ યુદ્ધ

તેની આજ્ઞાથી તેના પાટનગર તાંજોરમાં (તાંજાવુર) બંધાયેલું ભવ્ય મંદિર, જેની ભીંતો પર તેના છવ્વીસમા વર્ષમાં નોંધાયેલી જીતોની કથા ચિત્રરૂપે ચિત્રેલી છે તે રાજરાજની ઝળકતી કારકીર્દિના સ્મારક તરીકે આજ પણ ઊભું છે.

તાંજોરમાં મંદિર

જાતે શિવભક્ત હોવા છતાં તે એટલો ઉદાર વૃત્તિનો હતો કે નેગાપટ્ટમનાં બંદરે આવેલાં બે બૌદ્ધમંદિરોને તેણે ધનસહાય કરી હતી. પંદરમા સૈકા સુધી એવાં બે મંદિર પરદેશી બૌદ્ધોનાં યાત્રાનાં ધામ તરીકે ચાલુ રહ્યાં હતાં. તેમાંનું એક ઘણું કરીને રાજરાજની ધનસહાયનું પાત્ર બનેલું મંદિર ૧૮૬૭ સુધી ભાંગીતૂટી હાલતમાં નભી રહ્યું હતું. તે અરસામાં જેસ્યુઈટ સાધુઓએ તેને તોડી પાડયું અને તેના ડ્રમલાનો નવાં ખ્રિસ્તી દેવળો બાંધવામાં ઉપયોગ કર્યો.

બૌદ્ધ સંપ્રદાય

ગંગાઈકોંડા અટકવાળા રાજરાજના પુત્ર અને વારસ રાજેન્દ્ર

ચોલદેવ પહેલાએ તેના પિતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાભરી કારકીર્દિ વધારે બળપૂર્વક અને વધારે સ્પષ્ટ સફળતા સાથે ચાલુ રાખી. બંગાળાના ઉપસાગરને ચીરી તેના કાફલાએ પ્રોમ અથવા પેગુ રાજ્યના પ્રાચીન પાટનગર કદારમ તેમજ તે જ કિનારે આવેલાં તક્કોલામ અને મતામ અથવા મર્તબાનનાં બંદર હુમલો કરી કબજે કર્યાં. આ શહેરો પડતાં તુરતમાં થોડા સમય માટે તો આખું પેગુનું રાજ્ય ખાલસા થઈ ચોલ સામ્રાજ્યમાં ભળી ગયું. પેગુ શહેરની પાસે આજ પણ ઊભેલા બે ગ્રેનાઇટ પથ્થરના સ્તંભો ઈ.સ. ૧૦૨૫ થી ૨૭ સુધીમાં થયેલી પોતાની જીતના સ્મારક તરીકે ચોલ રાજાએ ઊભા કરેલા મનાય છે. પેગુની જીત પછી નક્કવારમ (નીકોબારે) અને આંદામાન ટાપુઓની જીત થઇ.

રાજેન્દ્ર પહેલો: ગંગાઇકોંડા. રાજ્યારોહણ ૧૦૧૮

તેના અમલનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં રાજેન્દ્ર ચોલદેવ ઉત્તરના રાજ્યો જોડેના એક પછી એક થતા વિગ્રહોમાં રોકાયો હતો. આશરે ૧૦૨૩માં બિહાર અને બંગાળાના રાજા મહીપાલ જોડે તે અથડાઇ પડ્યો અને છેક ગંગાને કિનારે પોતાની સેનાને લઇ ગયો. આ પરાક્રમના સ્મરણમાં તેણે ગંગાઇકોંડાનું બિરૂદ ધારણ કર્યું અને ગંગાઈકોંડા–ચોલપુરમ નામનું એક નવું પાટનગર સ્થાપ્યું. તે શહેરની પાસે તેણે સોળ માઇલ લાંબી પાળ ઊભી કરી એક કૃત્રિમ મહાસરોવરની રચના કરી. મોટા વિસ્તારની ભૂમિને પવાણ કરવા માટે તેણે તેમાં દ્વાર તથા નહેરોની ગોઠવણ કરી હતી. એક ભવ્ય મહેલથી અને ૩૦ ફીટ ઊંચા કાળા કાળમીંઢ પથ્થરના એકશિલા શિવલિંગવાળા એક મોટા મંદિરથી તે શહેરને શોભીતું કરવામાં આવ્યું હતું. બાંધકામને લાયકના સામાનની શોધમાં નીકળતા હાલના, માત્ર ઉપયોગિતાની નજરે બધી ચીજો જોતા લોકોની લૂંટથી બહુ જ બીસમાર હાલતમાં આવી પડેલાં એ બાંધકામોનાં ખંડિયેરો, ત્રિચિનોપોલી

તેના વિગ્રહો અને પાટનગર

જિલ્લાના એક વેરાન પ્રદેશમાં આજે પણ ભવ્ય એકાંતવાસ સેવતાં ઊભાં છે. એ મંદિરોમાંનું કોતરકામ અદ્વિતીય ઉત્તમતાવાળું છે. રાજેન્દ્ર ગંગાઇકોંડાના સમયમાં પણ પાંડય રાજ્ય ચોલ સત્તા નીચે ચાલુ રહ્યું હતું અને ચોલ-પાંડયના બિરૂદથી તેનો પુત્ર તેના સુબા તરીકે તેનો વહીવટ કરતો હતો.

રાજાધિરાજ; યુવરાજ ઈ.સ. ૧૦૧૮; રાજા ઈ.સ. ૧૦૩૫

રાજેન્દ્રનો સૌથી મોટો પુત્ર રાજાધિરાજ જે ૧૦૧૮થી માંડી રાજવહીવટમાં તેના પિતાનો સહકર્મચારી હતો, તે ૧૦૩૫માં તેના પછી ગાદીએ આવ્યો. પડોશી રાજ્યો સાથે તેના પિતાએ શરૂ કરેલા અનંત વિગ્રહો તેણે ચાલુ રાખ્યા. ઇ.સ. ૧૦૫૨ કે ૫૩માં કોટયામના યુદ્ધમાં ચાલુક્ય સેના સાથે થયેલી ખૂનખાર ઝપાઝપીમાં તે કામ આવ્યો. એ યુદ્ધથી તુંગભદ્રા નદી ચોલ અને ચાલુક્ય રાજ્યો વચ્ચેની સરહદરૂપ ગણવાનું ઠર્યું. એ યુદ્ધમાં રાજાધિરાજનું મરણ થયું છતાં યુદ્ધભૂમિ પર તેના વારસ તરીકે અભિષિક્ત થયેલા તેના ભાઇ રાજેન્દ્ર પરકેશરીવર્માએ બગડી બાજી સુધારી.

કુડાલસંગમનું યુદ્ધ

આ રાજા તેમજ તેની પછી આવેલા ત્રણ રાજાઓના અમલ દરમિયાન આ ઝઘડાઓ ચાલુ રહ્યા. તેમાંની કોઈ વિગત ખાસ યાદ રાખવા જેવી નથી. કૃષ્ણા અને પંચ ગંગા નદીના સંગમ, કુંડાલસંગમ આગળનું યુદ્ધ, એ તે ઝઘડાઓમાંનો જાણવા જેવો બનાવ છે; કારણકે તેમાં ચાલુક્યોએ વીરરાજેન્દ્ર ચોલને હાથે સજ્જડ હાર ખાધી હતી. (રાજ્યારોહણ ઇ.સ. ૧૦૬૨-૩) ચાલુક્ય ગાદીના હરીફ હકદાર અને ભાઈ સોમેશ્વર બીજા અને વિક્રમાદિત્ય વચ્ચે આપસઆપસમાં થયેલા કુટુંબવિગ્રહમાં વીર રાજેન્દ્રે બીજાનો પક્ષ લીધો અને તેની સાથે પોતાની કુંવરીનું લગ્ન કર્યું.

વીર રાજેન્દ્રનું મરણ થતાં તેના વારસા માટે તકરાર પડી અને

કૌટુંબિક વિગ્રહ જામ્યો. વિક્રમાદિત્ય ચાલુક્યે દક્ષિણની ગાદી પર પોતાનો અધિકાર દૃઢ કરીને જમાવ્યો અને પોતાના સાળા અધિરાજેન્દ્રની વા'રે ધાયો અને તેને ચોલ મુલકનો રાજા સ્થાપવામાં સફળ થયો. (૧૦૭૨) પણ તે નવો રાજા પ્રજાને અકારો થઇ પડ્યો અને બે વર્ષ બાદ તેનું ખૂન થયું (૧૦૭૪). તેની સાથે મહાન મધ્યયુગીન ચોલોની સીધી પરંપરાનો અંત આવ્યો.

વિપ્લવ; અધિરાજેન્દ્ર

રાજ્યની લગામ હાથમાં લઈ શકે એવો કોઇ પુરુષવારસ અધિરાજેન્દ્રે પોતાની પાછળ મૂક્યો હોય એમ જણાતું નથી. પરિણામે તેની પછી તેનો રાજેન્દ્ર નામનો એક સગો ગાદીએ આવ્યો. પાછળથી તે કુલોત્તંગ પહેલાના નામથી ઓળખાતો થયો હતો. રાજેન્દ્રની મા પ્રખ્યાત ગંગાઇકોંડાની પુત્રી હતી અન તે પોતે ૧૦૬૨માં મરણ પામેલા વેંગિના પૂર્વ ચાલુક્ય રાજાનો પુત્ર હતો. પણ રાજેન્દ્રે ચોલોના દરબારમાં રહેવું પસંદ કર્યું હતું અને પોતાના કાકાને કેટલાંક વર્ષ વેંગિમાં રાજ્ય કરવા દીધું હતું. ૧૦૭૦માં વેંગિના રાજા તરીકે રાજેન્દ્રનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો અને ચાર વર્ષબાદ અધિરાજેન્દ્રનું ખૂન થયું ત્યારે તેણે આખા ચોલ મુલકનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. આ પ્રમાણે તેણે નવા ચાલુકય–ચોલ વંશની સ્થાપના કરી અને કુલોત્તંગ ચોલનું પદ ધારણ કર્યું. પોતે પ્રાપ્ત કરેલા આ સ્થાન માટે તે યોગ્ય હતો અને ૪૯ વર્ષ સુધી તેણે બહુ સફળતાથી પોતાના વિશાળ રાજ્યનો વહીવટ કર્યો. પૂર્વ ગંગા રાજા અનંતવર્મા ચોલને હરાવી તેણે કલિંગ દેશ ફરીથી જીતી લીધો. ઇગ્લંડમાં કયામતનુ પુસ્તક રચાયું તે જ અરસામાં ઈ. સ. ૧૦૮૬માં બહુ મોટા પાયા પર તેણે મહેસૂલની ફેર તપાસણીની યોજના અમલમાં મૂકી તે કારણે તેનો રાજ્યવહીવટ બહુ પંકાઈ ગયો છે.

ચાલુક્ય-ચોલવંશ

દક્ષિણ હિંદના વૈષ્ણવોના સૌથી વધારે માનનીય ગુરુ, પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞ રામાનુજે કાંચીમાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો અને અધિરાજેન્દ્રના

રામાનુજ

અમલ દરમિયાન તે ત્રિચિનાપોલી પાસે શ્રીરંગમાં રહેતા હતા; પણ શૈવ ધર્મને માનનાર રાજાના વૈર વિરોધને લઇ તેને મહીસૂરના મુલકમાં ચાલ્યા જવાની ફરજ પડી હતી. આખરે અધિરાજેન્દ્રના મરણે તેને ચિંતા-મુક્ત કર્યો. તે સંત ત્યાર બાદ શ્રીરંગ પાછા આવ્યા અને તેમના મરણ સુધી ત્યાં જ રહ્યા.

વિક્રમ ચોલ. રાજ્યા-રોહણ ૧૧૧૮

કુલોત્તુંગના પુત્ર અને વારસ વિક્રમ ચોલે ચાલતી આવેલી પ્રથા-નુસાર પોતાના પડોશીઓ જોડે લડવાનું ચાલુ રાખ્યું અને પોતાના કુળની સરસાઈ જાળવી રાખવામાં તે સફળ થયો હોય એમ જણાય છે. ત્યાર પછીના ત્રણ રાજાઓના અમલ ટૂંકા હતા અને તે કોઇ પણ પ્રકારે ખાસ જાણવા જોગ નહોતા.

કુલોત્તુંગ ત્રીજો. રાજ્યારોહણ ૧૨૮૭

કાંઇક અગત્ય ધરાવતા ચોલ રાજાઓમાં છેલ્લો કુલોત્તુંગ ત્રીજો હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૨૮૭થી માંડી આશરે ચાલીશ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી તેની ગાદીનો વારસો તકરારમાં પડ્યો અને ચોલ રાજાઓ નહિ જેવું સ્થાન રોકતા થઇ ગયા. થોડા સમય માટે પાંડ્યોએ ફરી માથું ઊંચક્યું અને કાંઇક સરસાઈ મેળવી અને આખરે ૧૩૧૦માં, તેમજ ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં મલેક કાફુરના મુસલમાન લશ્કરોની ફત્તેહોથી દક્ષિણ હિંદનાં તમામ હિંદુ રાજ્યોની સત્તાનો ધ્વંસ થયો. ચૌદમા સૈકા દરમિયાન વિજયનગરની ઝડપી અભિ-વૃદ્ધિ થવાથી હિંદના દ્વીપકલ્પ વિભાગમાં હિંદુઓની સત્તાની ફરી સ્થાપના થઇ. આશરે ઈ. સ. ૧૩૭૦માં હિંદનો છેક દક્ષિણનો ભાગ વિજયનગરના અમલ નીચે પસાર થયો.

વિભાગ ચોથો

પલ્લવો

પલ્લવો કોણ હતા? તે ક્યાંથી આવ્યા? દક્ષિણના સત્તાધીશોમાં

તેમણે આગળપડતું સ્થાન કેવી રીતે મેળવ્યું? આવા બધા સવાલોનો અત્યારે પૂરો જવાબ આપી શકાય એમ નથી, જોકે એ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં સારી પ્રગતિ થયેલી છે.

પલ્લવોની ઉત્પત્તિ

'પલ્લવ' એ શબ્દ 'પહલવ' શબ્દને એટલો બધો મળતો છે કે પલ્લવો અને પહલવો એક જ છે એ વાદ તરફ પક્ષપાત દેખાડવા કેટલાક લેખકોની વૃત્તિ થાય છે. પરિણામે કાંચીના પલ્લવ વંશની ઉત્પત્તિ આખર સરવાળે ઈરાનમાં હોવી જોઇએ એવો મત કેટલાક રજુ કરે છે. હાલની શોધો એ ખ્યાલનાસમર્થનમાં કોઈ પણ પ્રકારના ઐતિહાસિક પૂરાવા રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ થાય છે.

પ્રાચીન તામિલ સાહિત્યના ઊંડા અધ્યયનથી હાલમાં એવી સૂચના મળી છે કે પલ્લવો મૂળ લંકા જોડે સંબંધ ધરાવતા હતા. 'મણિ-મેકલાઇ' તથા 'ચિલપ્પટિકારણ' એ બે તામિલ કાવ્યોનું પરીક્ષણ એમ સૂચના કરતું જણાય છે કે ચોલની રાજ્યધાની પુહાર અથવા કાવીરિ પટ્ટિનમનો સમુદ્રે કરેલો વિનાશ ઇસ્વીસનના બીજા સૈકાના ત્રીજા પાદના અંત ભાગમાં લંકામાં ગજબાહુના અમલનો અંત આવ્યો અને ચોલ રાજા કિલ્લિવલવાન અથવા નેકમુડિકિલ્લિ પોતાનું પાટનગર ત્યાંથી ખસેડી ઊરેયૂર લઇ ગયો તે પહેલાં થયેલો હશે.

હાલ થોડા સમય પર જ કોલંબોના શ્રી મુડલિયાર સી રસનાયગમ એ તામિલ વીરકાવ્યોના વધારે અભ્યાસને બળે જાહેર કરે છે કે આ ચોલ રાજાને મણિપલ્લવમના નાગરાજા પલ્લેવાનમની નાગકુંવરી સાથે પ્રીતિ બંધાઇ હતી. એ મણિપલ્લવમ તે જ જાફનો દ્વીપકલ્પ એવો નિર્ણય કરી શકાય છે. તે પ્રાચીન સમયે તે લંકાના કિનારાથી જરા દૂર આવેલો ટાપુ હતો. આ લગ્નસંબંધને પરિણામે તોંડાઇમાન ઇળંતીરાયણ[1]

---

૧ 'ઑરિજિન ઑફ ધી પલ્લવઝ' (ઈન્ડિ. ઍન્ટિ. lii, એપ્રિલ, ૧૯૨૩ પૃ. ૭૫ થી ૮૦) આ લેખ અનુસાર એ કુંવરનું આવું નામ એટલા માટે

નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો. બીજા સૈકાના પાછલા ભાગના કોઇ સમયે તેના પિતાએ (કિલ્લિવળવન) તેને ચોલમંડલથી ભિન્ન કાંચી પાટનગરવાળા તોંડાઇ મંડળનો રાજા નીમ્યો. આ પ્રમાણે જે રાજ્યવંશનો તોંડાઈમાન ઇળંતીરાયણ આદિ પુરુષ થયો તેણે 'મણિપલ્લવમ'[2] પદના છેલ્લા અર્ધ ભાગને પોતાના વંશ નામ તરીકે સ્વીકાર્યો. તે તેની નાગમાતાનું ઘર હતું. તેની માતા તેના ચોલ પિતા કરતાં ઊતરતી પંક્તિની મનાતી હતી. આ મત પ્રમાણે પલ્લવ એ કોઈ જાતિ કે ગોત્ર નહિ, પણ એક વંશનું જ નામ હતું. તેઓ એક બાજુ ઉરિપુરના ચોલ કુટુંબમાંથી અને બીજી બાજુ હાલના લંકાના જાફના દ્વીપકલ્પ ભાગમાંના નાગ રાજ્યકર્તાઓમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા. હિંદની મૂખ્ય ભૂમિ પર આવેલાં તામિલ રાજ્યો જોડે પલ્લવોને ચાલુ દુશ્મનાવટ હતી તે ઉપરથી તેમજ પ્રણાલી પલ્લવોના મુલકની કાંઇ મર્યાદાનો ઉલ્લેખ કરતી નથી તે ઉપરથી સૂચના થાય છે કે જાતિ તરીકે પલ્લવો તામિલોથી જુદા છે અને સતત પ્રણાલી અનુસાર દક્ષિણહિંદના આખા પ્રદેશ પર પથરાયેલાં પાંડ્ય, ચોલ અને ચેર એ ત્રણ રાજ્યોના રાજાઓની ઉપર તેમની સત્તા પાછળથી જામી હતી. પ્રાચીન તામિલ કાવ્યો ઉપરથા સંભવિત જણાતી પલ્લવોની ઉપર મુજબની ઉત્પત્તિ આપણને જાણીતી વાતોની વિરોધી

પાડવામાં આવ્યું હતું કે મણિપલ્લવમથી પુહાર આવતાં રસ્તામાં તેનું વહાણુ ખરાબે લાગ્યું હતું અને તોંડાઈલતાને વળગી તે કિનારે ઘસડાઈ ગયો હતો. એનું નામ ઘણું કરીને તેની જ્ઞાતિ અથવા જાતિનું ચિહ્ન બતાવે છે.

૨ એમ.સી. રસનાપગમના મતાનુસાર 'મણિપલ્લવમ્' એ નામ માત્ર 'મણિમેકલાઇ' નામના ગ્રંથમાં જ જોવામાં આવે છે. બીજાં પુસ્તકોમાં તો એ દ્વીપ અથવા દ્વીપકલ્પ 'મણિપુરમ્' નામથી ઓળખાય છે અને તેમાં નાગોની વસ્તી હતી તથા ત્યાં નાગોનો અમલ હતો તેથી સિંહાલીઓ તેને મણિ–નાગદ્વીપ કહેતા હતા. તામિલો એમાંનું 'મણિ' એ પદ રાખ્યું અને જેનો અર્થ પલ્લવ અથવા ફણગો થાય છે એવું તામિલપદ 'પલ્લવ' તેમાં ઉમેર્યું. હિંદથી લંકા આવતા મુસાફરને એ દ્વીપકલ્પનો ભાગ મુખ્ય દ્વીપના

જણાતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ કદાચ તે પલ્લવો અને તામિલ રાજ્યો વચ્ચેની નિઃસંદેહ દુશ્મનાવટ માટે વધારાનું કારણ બતાવે છે. પ્રો. એસ. કે. આયંગરનો એવો મત છે કે ઇતિહાસમાંના પલ્લવો દક્ષિણના સાત વાહનોના આશ્રિત રાજા હતા અને તેઓ નાગકુટુંબના હતા.

પલ્લવો જોડે સંબંધ ધરાવતી જ્ઞાતિઓ

કલાર[3] જાતિના મુખી તરીકે સ્વીકારાતો પુડુકોટ્ટાઇ રાજ્યનો રાજા હજુ પણ પોતાની જાતને રાજા પલ્લવ તરીકે ઓળખાવે છે અને તે પ્રાચીન રાજવંશના વારસ હોવાનો દાવો કરે છે. સર વૉલ્ટર ઇલિયટ ટીકા કરે છે તેમ 'જેને આપણે લૂંટફાટ કરી જીવનારી જાતિઓ ગણીએ છીએ' તે જાતિના આ કલારો છે અને તેમની 'હિંમતભરી, અદમ્ય લડાયક ટેવો' ઇતિહાસ દ્વારા પ્રાચીન પલ્લ-

---

ફણગા જેવો દેખાતો હશે તેના ઉલ્લેખમાં એ નામ તેને આપ્યું હશે. પલ્લવરાજાઓ પોતાની જાતને 'પોટ–રાયર' કહેતા એ જાણવા જેવી વાત છે. એ શબ્દ તામિલના 'પોટ્ટુ' શબ્દ ઉપરથી થયેલો છે અને 'પોટ્ટુ'નો અર્થ પલ્લવ થાય છે. પાછળના પલ્લવ રાજાઓ પોતાની ઉત્પત્તિની યાદમાં અંકારાંત સંસ્કૃત નામો ધારણ કરતા હતા.

૩ ઇલિયટ 'કૉઈન્સ ઑફ સધર્ન ઇન્ડિયા' પૃ. ૪૨–૪. કલાર અથવા લૂંટારાની જાતિ જે એ ધંધો પરંપરા પ્રાપ્ત ધંધા તરીકે ચલાવે છે તે મરવ દેશમાં જ જોવામાં આવે છે. એ દેશ કિનારાની અથવા મચ્છી પકડવાના કિનારાની લગોલગ આવેલો છે. એ પ્રદેશના રાજ્યકર્તા પણ એ જ જાતિના છે. પોતાની જાતને માટે કે પોતાના જાતભાઇઓ માટે ધાડપાડુનો ધંધો તેઓ જરાએ હિણપતભર્યો માનતા નથી એનું સાદું અને સીધું કારણ એ છે કે તેઓ લૂંટને પોતાનો પરંપરા પ્રાપ્ત ધર્મ ગણે છે. પોતાની જાતિ કે ધંધા બદલ તેમના દિલમાં શરમની લાગણી થતી નથી. કોઈ આદમી કોઈ કલારને પૂછે કે તે કઈ જાતનો છે તો તે ઠંડે પેટે જવાબ દે કે 'હું લૂંટારો છું.' મદુરા જિલ્લામાં ખૂબ પથરાએલી આ જાતિ શૂદ્રોમાં સૌથી વધારે આગળ-પડતી ગણાય છે. (ડુબોય. હિંદુ. મેનર્સ, કસ્ટમ્સ એન્ડ સેરીમનીઝ બોકેંપ, ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૭).

વોનાં જે લક્ષણો આપણે જાણીએ છીએ તેને ઠીક મળતી થાય છે. છેક હાલના સમય સુધી કલારો કર્ણાટકના શાંતિપ્રિય વતનીઓ પર જબરો કાબૂ ધરાવતા હતા અને મરાઠાઓ 'ચોથ'ના નામ નીચે પ્રજા પાસે નાણાં ઊઘરાવતા તેમ તેઓ તેમનું રક્ષણ કરવા બદલ તેમની પાસેથી નાણાં ઊઘરાવતા હતા. પલ્લવોની રાજ્યસત્તાનો ઘણું કરીને એવો જ ઉપયોગ થતો હશે એમ જણાય છે, અને જુદાંજુદાં તામિલ રાજ્ય અને તેમની સત્તા બથાવી પાડનાર આ પલ્લવ જાતિનાં પરસ્પર બળના પ્રમાણમાં તેમના ઊઘરાણાનો વિસ્તાર બદલાતો રહેતો હશે. પાલ્લીજ્ઞાતિ અને લોક કહેવતોમાં કલાર અને મરવારની લૂંટેરૂ જાતિઓ જોડે જોડાયેલી કૃષિકાર જ્ઞાતિ વેલ્લાલના કેટલાક વિભાગ પણ પલ્લવો જોડે પોતાનો સંબંધ હોવાનો દાવો કરે છે. એમ હોય કે લૂંટેરૂ કહેવાતી જે જાતિઓ પર પલ્લવવંશે એકવાર સત્તા ભોગવી હશે અને તેમને એક આક્રમણકારી બળના રૂપમાં સંગઠિત કરી હોય તે તામિલોથી ભિન્ન તથા તેમનાથી વધારે પ્રાચીન એવા વસ્તીના કોઇ વિભાગમાં આવી જતી હશે.

આ વંશના આપણી જાણમાં આવેલા લેખોમાં સૌથી જૂનાં ગંતુર જિલ્લામાંથી મળી આવેલાં તાંબાનાં દાનપત્રો છે. તે આપણને કાંચીમાં રાજ્ય કરતા એક રાજા વિષે કહે છે.

જૂનામાં જૂના પલ્લવ રાજાઓ

તે રાજાના મુલકમાં અમરાવતીનો સમાવેશ થતો હતો અને તેથી તે કૃષ્ણાનદી સુધી વિસ્તરતું હશે. ત્રીજા કે ચોથા સૈકાની શરૂઆતની સાલનાં દાનપત્રો, પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલાં છે અને તે, એ રાજ્ય કેવી રીતે મેળવાયું તેનું કાંઈ જ સૂચન કરતાં નથી. તેની ઉત્પત્તિ ત્રીજા સૈકાના આરંભથી મોડી નહોતી એવો નિર્ણય કરવો એ સલામતી ભર્યું દેખાય છે. આશરે ઈ.સ. ૩૫૦માં સમુદ્રગુપ્તને હાથે પરાજય પામેલો રાજા વિષ્ણુગોપ પલ્લવ હતો, એમ માનવામાં બધા લેખકો સંમત થાય છે. તેનો સમકાલીન વેંગિનો રાજા હસ્તિવર્મા પણ

પલ્લવ જ હોવો જોઇએ. પલ્લવોની વંશાવળીઓમાં વિષ્ણુગોપ અને હસ્તિવર્મા એ બંને નામ આવેલાં છે. કાંચીનો રાજા સિંહવર્મા બૌદ્ધ હતો.

ચાલુક્ય ઇતિહાસ શરૂ થાય છે તે છઠ્ઠા સૈકાના બીજા અર્ધ ભાગથી માંડી ઈ.સ. ૭૫૩માં રાષ્ટ્રકૂટોને હાથે ચાલુક્ય સત્તાનો ધ્વંસ થાય છે, ત્યાં સુધી એક એકને કુદરતી દુશ્મન સમજનારા પલ્લવો અને ચાલુક્યો, સતત સંસર્ગમાં અને સાધારણ રીતે વિગ્રહની સ્થિતિમાં રહેતા હતા, અને પોતાને માટે દક્ષિણહિંદનું પ્રભુત્વ મેળવવા તનતોડ મહેનત કરતા હતા. આશરે એ સૈકાના આ ગાળા દરમિયાન, સિંહવિષ્ણુથી (રાજ્યારોહણ આશરે ઇ.સ. ૫૭૫) માંડી નવ રાજ્યોવાળી પલ્લવ રાજવંશની વંશાવળી, બરાબર નિશ્ચિત થયેલી છે. લંકાના રાજાઓ તથા ત્રણ તામિલ રાજ્યોને પરાજય પમાડ્યાનો દાવો સિંહવિષ્ણુ કરે છે.

સિંહવિષ્ણુ

સિંહવિષ્ણુનો પુત્ર અને વારસ મહેન્દ્રવર્મા પહેલાએ (આશરે ઈ.સ. ૬૦૦થી ૬૨૫) ત્રિચિનોપોલી, ચિંગલપટ, ઉત્તર આર્કોટ તથા દક્ષિણ આર્કોટ જિલ્લાઓમાં ઘણાં ગુફા મંદિરો ખોદાવી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. આર્કોટ અને અર્કોનામ વચ્ચે આવેલા મહેન્દ્રવાડી શહેરનાં ખંડિયેરો તેમજ તેની પાસે આવેલા મહેન્દ્ર સરોવર નામના એક મોટા તળાવથી પણ તેનો યશ કાયમને માટે જીવંત રહ્યો છે. એ તળાવને કિનારે વિષ્ણુને અર્પણ કરેલું એક ગુફામંદિર હજુયે હયાત છે.

મહેન્દ્રવર્મા ૧ લો તેના જાહેર કામો

યુદ્ધમાં ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજો તેનો જબરો પ્રતિસ્પર્ધી નીવડ્યો. ઈ.સ. ૬૦૯–૬૧૦ની સાલમાં પલ્લવ રાજાને સખત પરાજય આપવાનાં તે બણગાં ફૂંકતો હતો. એ જ સમયમાં કે તેની આસપાસમાં તે ચાલુક્ય રાજાએ પલ્લવ રાજ્યના ઉત્તર વિભાગરૂપ વેંગિનો પ્રાંત ખાલસા કર્યો અને પૂર્વ ચાલુક્ય વંશના સ્થાપક પોતાના ભાઇને તેનો વહીવટ

તેનાં યુદ્ધો

સોંપ્યો. સંભવ છે કે વેંગિ ખોવાથી પલ્લવો પોતાનો દક્ષિણ મોખરો આગળ વધારવા પ્રેરાયા અને એ તો નક્કી જ છે કે ત્રિચિનોપોલિ તો મહેન્દ્રને તાબે હતું જ. એ રાજા મૂળે જૈન હતો અને એક જાણીતા તામિલ સાધુને હાથે તે શિવમાર્ગી થયો જણાય છે. ધર્મ ફેર કર્યા બાદ, આ રાજાએ દક્ષિણ આર્કોટમાં પાટલીપુટ્ટિરમ આગળ એક મોટા જૈન મઠનો નાશ કર્યો અને તે જ સ્થાને એક શિવ મંદિર ઊભું કર્યું. મદ્રાસની છેક પાસે, જૂના પાટનગરનું નામ ઘણું કરીને જૈનો એ લાવ્યા એ બહુ જાણવા જેવી વાત છે.

મહેન્દ્રવર્માના અનુગામી નૃસિંહવર્મા પહેલાના અમલમાં પલ્લવોનાં સત્તા અને કળા પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં હતાં (આશરે ઇ.સ. ૬૨૫ થી ૪૫) ઇ.સ. ૬૪૨માં પોતાના વેરી પુલકેશી બીજાની રાજ્યધાની વાતાપિ કબજે કરવાનો સંતોષ તેને મળ્યો. એમ માની શકાય કે તે સમયે જ તેનો જાન ગયો હશે. એ તો નક્કી જ છે કે આ પરાજય એટલો તો સજ્જડ હતો કે ત્યાર પછીનાં તેર વર્ષ સુધી ચાલુક્ય સત્તાનો અસ્ત થયો અને પલ્લવરાજા કોઈ પણ જાતના પ્રશ્ન વગર દક્ષિણ હિંદમાં સૌથી વધારે લાગવગ ધરાવનાર સમ્રાટ્ થઇ રહ્યો અને મહીસૂર તથા દક્ષિણમાં ઘણે દૂર સુધી તેની સત્તાનો વિસ્તાર થવા પામ્યો. તેના આ સાહસમાં માનવમ્મા નામના લંકાના એક રાજા તરફથી તેને બહુ કાર્યસાધક સહાય મળી હતી. પાછળથી હિંદના રાજાએ તેના ઉપકારના બદલામાં સજ્જ કરી આપેલી સેનાની સહાયથી તે એ દ્વીપનો મુકુટધારી થવા શક્તિવાન થયો હતો.

નૃસિંહવર્મા

હ્યુઆન્ત્સાંગે ઈ.સ.૬૪૦માં નૃસિંહવર્મા પહેલાના અમલ દરમિયાન કાંચીની મુલાકાત લીધી હતી અને ઘણા લાંબા સમય સુધી તે ત્યાં રહ્યો હતો. કાંચી જેનું પાટનગર હતું એ દેશને તે દ્રવિડ કહે છે અને તેનો પરીઘ આશરે ૧૦૦૦ માઇલ જેટલો હતો એમ તે વર્ણન કરે છે. આ જોતાં તેણે વર્ણવેલો દેશ ઉત્તર પેન્નર તથા

કાંચીમાં હ્યુઆન્ત્સાંગ ઇ.સ. ૬૪૦

દક્ષિણ વેલ્લારૂ નદીની વચ્ચે આવેલો અને પ્રાચીન પ્રણાલીમાં ‘ચોલદેશ’-ના નામથી ઓળખાતો પ્રદેશ જ હોવો જોઇએ. તેની ભૂમિ રસાળ હતી નિયમિત રીતે ખેડાતી હતી અને તેમાં પુષ્કળ ધાન્ય, ફળ તથા ફૂલ પેદા થતાં હતાં. તેનું પાટનગર એક મોટું શહેર હતું અને તેનો ઘેરાવો આશરે ૫–૬ માઇલનો હતો. એ રાજ્યમાં એ યાત્રીએ સો કરતાં વધારે બૌદ્ધ મઠો જોયા હતા અને તેમાં પુષ્કળ સાધુઓ રહેતા હતા. તેણે તેમની સંખ્યા દસ હજાર કરતાં વધારે અડસટેલી છે. લંકાના મોટા ભાગના સાધુ મહાયાનના સ્થવીર સંપ્રદાયના હોય છે, તેમ આ બધા પણ તેજ સંપ્રદાયના હતા. જૈનોનાં તથા હિંદુઓનાં મળી આશરે ચાર કુડી મંદિરો હતાં અને દક્ષિણ હિંદના બીજા ભાગોની પેઠે અહીં પણ દિગંબર જૈન સંપ્રદાયના ઘણા અનુયાયીઓ હતા. એથી પણ વધારે દક્ષિણમાં પાંડચ દેશમાં તો બૌદ્ધ સંપ્રદાય લગભગ લુપ્ત જ હતો. હિંદુઓનાં સાત પવિત્ર નગરોમાં જેની ગણના થાય છે એવું કાંચી બૌદ્ધોમાં પણ ખાસ નામના પામેલું હતું, કારણકે નાલંદાના મહાન મઠના અધિપતિની પદ્રી પર હ્યુઆન્‌ત્સાંગ-ના ગુરૂ શીલભદ્રની પહેલાના તે મઠના અધિપતિ ધર્મપાલની તે જન્મભૂમિ હતી.

ઇમારતો

માલ્લમપુરમ આગળનાં સાત એક શિલા મંદિરોમાંનું સૌથી પહેલું જે હાલમાં ધર્મરાજરથના નામથી ઓળખાય છે તે નૃસિંહવર્માની કૃતિરૂપ હતું. એ રાજા ‘મહામલ્લ’ની ઉપાધિ ધારણ કરતો હતો અને તેની એ ઉપાધિ ઉપરથી જ એ સ્થાનનું નામ પડેલું જણાય છે. એનાં જેવા જ બીજાં મંદિરો નૃસિંહવર્મા તથા તેના પરંપરાગત દુશ્મનોને હાથે કાંચી પડ્યું ત્યાં સુધીના તેની પછી થયેલા રાજાઓની આજ્ઞાનુસાર રચાયેલાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક મંદિર અપૂર્ણ રહેલાં છે એ બીનાની સમજૂતી કાંચી પર આવી પડેલી આપત્તિથી મળી જાય છે.

કાંચીમાં કૈલાસનાથના નામથી ઓળખાતું ઉમદા મંદિર તથા

સાત મંદિર આગળનું નટ મંદિર રાજસિંહના નામથી પણ ઓળખાતા નૃસિંહવર્મા બીજાએ સાતમા સૈકાના અંત ભાગમાં બંધાવેલાં છે.

ઇ.સ. ૬૫૫માં કે તે અરસામાં પુલકેશીના પુત્ર વિક્રમાદિત્ય પહેલા નામના ચાલુક્યે, પોતાના કુટુંબનું ગએલું ગૌરવ પાછું મેળવ્યું અને પલ્લવોની ગાદીએ આવેલા પરમેશ્વરવર્મા પાસેથી પોતાના પિતાનો મુલક પાછો મેળવ્યો. આ વિગ્રહ દરમિયાન પલ્લવોનું પાટનગર કાંચી, ચાલુક્યોએ લીધું અને કેટલોક સમય પોતાને કબજે રાખ્યું. બીજા હાથ પર પેરૂવલ્લનુર આગળ જીત મેળવવાનો પલ્લવોએ દાવો કર્યો.

પરમેશ્વરવર્મા

ત્યારપછીના રાજાઓના અમલ દરમિયાન આ બારે માસનો ઝગડો ચાલુ જ રહ્યો. આશરે ઇ.સ. ૭૪૦ના અરસામાં ચાલુક્ય વિક્રમાદિત્ય બીજાએ ફરીથી કાંચી કબજે કર્યું અને પલ્લવરાજા નંદીવર્માને એવી તો સખત હાર આપી કે તે બનાવને પલ્લવોની સરસાઈના અંતની શરૂઆત તરીકે ગણી શકાય. પરમેશ્વરવર્મા બીજાની પછી આશરે ઈ.સ. ૭૨૦માં ગાદીએ આવેલો નંદીવર્મા તે રાજાનો દૂરનો સગો હતો અને રાજા સિંહવિષ્ણુના એક ભાઇનો વંશજ હતો. આનુપૂર્વીમાં થયેલો આ ફેરફાર પ્રજાની પસંદગીનું પરિણામ હતું એમ કહેવાય છે. કાંજીવરમ અથવા કાંચીમાં વૈકુંઠ પેરૂમલ મંદિરમાં હજુ પણ ભાંગીતૂટી અવસ્થામાં મળી આવતાં વિચિત્ર તથા અધુરા લેખોવાળી સ્થાપત્ય કૃતિઓની શ્રેણી, એ વંશની પરંપરામાં થયેલા આ મોટા વિપ્લવકારી ફેરફારની સમકાલીન નોંધરૂપ થવા માટે નિર્માણ થઇ હોય એમ જણાય છે.

નંદીવર્મા

નંદીવર્માએ આશરે ૬૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એની પછી કેટલાય રાજા આવી ગયા. તે સૌમાં છેલ્લો અપરાજીત પલ્લવ હતો. શ્રી પુરંબીયના યુદ્ધમાં તેણે પાંડય રાજા વરગુણ બીજાને હરાવ્યો, પણ નવમા સૈકાના અંત ભાગમાં આદિત્ય ચોલને હાથે તે પોતે હાર પામ્યો. ઇ.સ. ૭૪૦માં ચાલુક્ય

અપરાજીત

જીતોથી હલમલી ગયેલી પલ્લવ સત્તા આ સમયે તદ્દન પરવારી ગઈ અને ચોલોના હાથમાં પસાર થઇ, અને આગળ કહેવામાં આવી ગયું છે તેમ દસમા તથા અગિયારમા સૈકા દરમિયાન ચોલોએ દક્ષિણનાં તમામ રાજ્યોને વધારે ઓછા પ્રમાણમાં પોતાની સત્તા નીચે આણ્યાં.

પોતાની પડતીના સમયમાં પલ્લવ રાજાઓએ કેટલાંક આગવાં યુધ્ધો કરવાની પેરવી કરી. આઠમા સૈકાની અધવચમાં રાષ્ટ્રકૂટોએ ચાલુક્યોની પૂરવણી કરી ત્યારે દક્ષિણમાંની સર્વોપરી સત્તા તથા તેના દાક્ષિણાત્ય વૈરી વચ્ચે પ્રણાલી પ્રાપ્ત વૈરવૃત્તિ જરાયે ઓછી થઇ નહોતી અને નવા રાજ્યકર્તાઓએ પલ્લવો જોડેનો જુનો વિગ્રહ પાછો ચાલુ કર્યો. દંતિદુર્ગનો પિત્રાઇ રાજા ધ્રુવ, જેણે ચાલુક્ય વંશને ઊથલાવી નાખ્યો હતો તેણે ઇ.સ. ૭૭૫ના અરસામાં પલ્લવોને હાર આપી અને તેના પુત્ર ગોવિંદ ત્રીજાએ ઈ.સ. ૮૦૩માં કાંચીના રાજા દંતિગ પાસેથી ખંડણી ઊઘરાવી.

રાષ્ટ્રકૂટો સાથેના વિગ્રહ

દસમા સૈકામાં આપણે પલ્લવો તથા ગંગવાડી અથવા મહીસૂરના પ્રાચીન ગંગવંશના રાજાઓ વચ્ચેના વિગ્રહોની વાતો સાંભળીએ છીએ.

ગંગો

ગંજામ જિલ્લામાંના હાલમાં મુખલિંગમ નામથી ઓળખાતા પ્રાચીન કલિંગ નગરમ્‌માં પોતાનો દરબાર ભરતા અને પૂર્વમાં કલિંગમાં રાજ્ય કરતા એ જ નામના કુટુંબથી ઓળખવા માટે તેઓ પાશ્ચત્ય ગંગો તરીકે ઓળખાતા હતા. પાશ્ચત્ય ગંગોના વિવિધ શિલાલેખો ખાત્રીપૂર્વક ખરા છે અને લગભગ છેક પાંચમા સૈકા સુધીની સાલના જણાય છે. એ વંશ ઇ.સ ૭૨૫થી૭૭૬ સુધીના શ્રી પુરૂષના અમલમાં તેની સત્તાની શિખરે પહોંચ્યો જણાય છે. એ રાજાનો મુલક 'ધન્ય દેશ' નામથી ઓળખાતો હતો. કલિંગના પૌર્વાત્ય ગંગોનો સૌથી વધારે જાણવા જેવો રાજા અનંતવર્મા સોડ ગંગ હતો. તેણે ઇ.સ. ૧૦૭૬થી૧૧૪૭ સુધી ૭૧ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું અને ગંગાથી ગોદાવરી સુધી વિસ્તરતું

મોટું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું: એણે પુરીમાં જગન્નાથજીનું મંદિર બંધાવ્યું.

પાછળના પલ્લવ સરદારો મોટાં રાજ્યોની નોકરી કરતા અમલદાર અથવા આશ્રિત ઉમરાવોનો પદે ઊતરી પડયા. અને બારમા સૈકાના પ્રારંભમાં તેના ખંડિયા રાજાઓમાં પલ્લવ રાજા પ્રથમ સ્થાન લેતો હતો એમ નોંધાયેલું છે. એ વંશના રાજાઓ છેક તેરમા સૈકા સુધી મર્યાદિત સ્થાનિક સત્તા ભોગવતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ; અને સત્તરમા સૈકાના અંત સુધી પલ્લવ ઉમરાવોનો નિર્દેશ થતો જોવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ સ્વતંત્ર જાતિ અથવા ગોત્ર તરીકે પલ્લવોનું કાંઇ નામનિશાન મળતું નથી અને હાલ તો કલ્લર, પાલ્લી અને વેલ્લાલ જાતિઓમાં તેમનું લોહી મળી ગયું લાગે છે.

પલ્લવોમાં છેલ્લો

જેની ચોક્કસ સાલ આપી શકાય છે એવા સૌથી પહેલા પલ્લવ રાજા સિંહવર્માએ પાંચમા સૈકામાં અમરાવતીમાં એક મૂર્તિની સ્થાપના કરી અને બુદ્ધના આમ ભક્ત તરીકે તે વર્ણવાયો છે. એ વંશના બીજા આદમીઓ પણ ઘણું કરીને એ જ સંપ્રદાયના હતા. કેટલાક રાજા ખાસ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના હતા. મહેન્દ્રવર્મા તેના જીવનના પ્રારંભમાં જૈન હતો, પણ પાછળથી તેણે શૈવ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. તે પોતાના પહેલાના સહધર્મીઓનો વિરોધી બન્યો અને તેમના મુખ્ય મઠનો તેણે નાશ કર્યો.

ધર્મ

પણ સામાન્યરીતે પ્રતિસ્પર્ધી સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ, એકએક જોડે હળીમળીને રહેતા હતા તથા રાજ્ય તરફથી નિષ્પક્ષપાત રક્ષણ ભોગવતા હતા એમ જણાય છે. હ્યુઆન્ત્સાંગના કથન પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ઇ.સ. ૬૪૦ માં આવી સ્થિતિ હતી. એમ દેખાય છે કે પાછળના બધા પલ્લવ રાજાઓ શિવ ભક્ત હતા અને તેના નંદીને તેમણે પોતાના વંશનાં લાંછન અથવા ચિહ્ન તરીકે સ્વીકાર્યો હતો; એમાંના બે રાજા તો એટલા બધા ધર્મચુસ્ત હતા કે ૬૩ શૈવ સાધુઓમાં તેમનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ડૉ. વિન્સેન્ટ અ. સ્મિથના પુસ્તકની આ ચોથી આવૃત્તિ છે. બીજી આવૃત્તિ ૧૯૦૮માં અને ત્રીજી ૧૯૧૪માં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી.

ઉપસંહાર

ત્રીજી આવૃત્તિને જનતા આગળ રજુ કરતાં લેખકે લખ્યું હતું કે 'મારૂં કામ–શોધની મહેનત, હવે પૂરૂં થાય છે અને આ પુસ્તક ફરીથી નવા રૂપે અવતરે છે. લેખકને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી તે તેનું આખર સ્વરૂપ હોય એ બનવા જોગ નથી. એની મૂળ યોજના પચીસ વર્ષ પહેલાં થઇ હતી અને ત્યાર પછી સોળ વર્ષે બહુ જ અપૂર્ણ આકારમાં તેણે પહેલી વાર દેખા દીધી. એ દોષપૂર્ણ પહેલો ચીલો પાડનાર યત્નને મળેલા ઉદાર સત્કારથી એવી આશા રાખવાને ઉત્તેજન મળે છે કે આ તેનાથી ઘણી વધારે સુધરેલી આવૃત્તિ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો બહુ પ્રશંસાપાત્ર ઉત્સાહથી અભ્યાસ કરતા હિંદના પુત્રો તેમજ પરદેશી અભ્યાસીઓના અભ્યાસને ઉત્તેજવા તથા દોરવાની હજુ વધારે સેવા કરવા શક્તિવાન થશે.' છેલ્લાં કેટલાક વર્ષો દરમિયાન અભ્યાસીઓએ કરેલી શોધો અને નવી તપાસણીઓના પાયા પર રચાયેલું આ પુસ્તક, હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને આ પુસ્તકની આગલી આવૃત્તિઓ જેટલું જ આવકારદાયક થઇ પડે અને પુનઃસંસ્કરણનું કામ એના સ્વર્ગસ્થ લેખકને તેમજ જે મહાન વિષય જોડે એનું નામ આવું નિકટ અને માનભરી રીતે જોડાયેલું છે તેને શોભા આપે એવી આશાનો પડઘો પુનઃસંસ્કરણ કરનાર માત્ર પાડી શકે.

આ પુસ્તકમાં હિંદુઓના હિંદની એટલેકે બ્રાહ્મણોની ભૂમિનો રાજકીય ઇતિહાસ આપેલો છે. અને ખરૂં હિંદ તે બ્રાહ્મણોની જ ભૂમિ. એ દેશનું ખાસ આકર્ષણ તેની અદ્વિતીય શિષ્ટતાને લીધે જ છે. વિલક્ષણતાનો એ ગુણ, વધારે સહેલથી સમજાય એવી મુસલમાન તથા અંગ્રેજ વિજેતાઓની વાતો કરતાં યુરોપીય કે અમેરિકન સામાન્ય વાંચકને ઓછી આકર્ષક લાગે છે; પણ જે કોઇને હાલના હિંદને બરાબર સમજવાની ઇચ્છા હોય તેણે આધીનતાના લાંબા યુગો

દરમિયાનના પ્રાચીન હિંદનો અભ્યાસ કરવામાં કાંઇક મહેનત કરી સંતોષ મેળવવો જોઇએ.

શહેર કે રાજ્યનાં બંધારણોમાં થતી ઉત્ક્રાંતિઓના ઉદાહરણ રૂપ થતા સાંપ્રત કાળનાં યુરોપ, રોમ કે ગ્રીસની સાથે હિંદનો રાજકીય ઇતિહાસ સ્પર્ધામાં ઊતરી શકે એમ નથી. બીજી એશિયાવાસી પ્રજાઓની પેઠે હિંદીઓ સાદા આપખુદ અમલથી સામાન્ય રીતે સંતુષ્ટ રહ્યા છે અને પરિણામે એક સરકાર તથા બીજી વચ્ચેનો ભેદ, વિવિધ રાજકીય સંસ્થાઓની ક્રમેક્રમે થતી અભિવૃદ્ધિ કરતાં જુદાજુદા આપખુદ રાજ્યકર્તાઓનાં અંગત લક્ષણો અને શક્તિઓ ઉપર આધાર રાખે છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, અશોક અને અકબર જેવી શક્તિશાલી આપખુદ વ્યક્તિઓએ યોજેલા નિયમો તેમના કર્તાના મરણની સાથે જ મરણ પામેલા છે. હાલ જે રાજ્યબંધારણનું ઘડતર ચાલી રહ્યું છે અને જે હજુ અપૂર્ણ ઘડતરવાળું છે તે પરદેશીઓને હાથે બહારથી આયાત થએલું છે, અને જે લોકોના લાભ માટે તે યોજાએલું છે તે તેને અપૂર્ણ રીતે સમજેલા છે અને સંભવ છે કે કદાચ આ ભૂમિ તેને તદ્દન માફક ન પણ આવે.

હિંદના ઇતિહાસની સૌથી વધારે અગત્યની શાખા તેના ચિંતનોનો ઇતિહાસ છે. દર્શન, ધર્મ, વિજ્ઞાન, કળા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં હિંદી ખ્યાલોની કથા યોગ્ય રીતે રજૂ કરવા માટે, તે દેશની રાજકીય ઘટનાઓનો સાલવારી ઇતિહાસ અનિવાર્ય પાયા રૂપ છે. જે વાચકોને એ ઇતિહાસ શુષ્ક અને કોઇકોઈ વાર કંટાળો આપનાર લાગે તેમણે એમ માની મન વાળવું કે તેવો ઇતિહાસ હશે તો સમયના ક્રમને યોગ્ય રીતે અનુસરી વધારે આકર્ષક ચર્ચાની રચના કરવાનું શકય થશે.

પૂરવણી

'અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા' નામના પુસ્તકની છેલ્લી આવૃત્તિમાં (૧૯૨૪) તેમજ તે પહેલાંની તે પુસ્તકની આવૃત્તિઓમાં ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે જાહેર કર્યું છે કે:—

क 'પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે હિંદમાં વિશાળ મુલક ધરાવનાર કુશાન રાજાઓમાં વાસુદેવ છેલ્લો હતો. તેના મરણ પછી ઉત્તર હિંદમાં કોઇ સર્વોપરી સત્તા હયાત હોવાનાં કાંઈ જ ચિહ્ન નથી.' (પૃ. ૨૯૦).

ख 'ઘણુંકરીને સંખ્યાબંધ રાજાઓ સ્વતંત્ર થઇ બેઠા હશે અને તેમણે ટૂંકમુદતીઆં રાજ્યો સ્થાપ્યાં હશે. . . . પણ ત્રીજા સૈકાના ઇતિહાસ માટેનાં સાધનોની એટલી બધી ઊણપ છે કે તે કેવાં અને કેટલાં હશે તે કહેવું અશક્ય છે'. (પૃ. ૨૯૦).

ग આશરે ઇ.સ. ૨૨૦ કે ૨૩૦ના અરસામાં કુશાન અને આંધ્રવંશનો લોપ થયો અને ત્યાર પછી આશરે એક સૈકા બાદ સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતા ગુપ્તવંશનો ઉદય થયો એ ગાળો હિંદના ઇતિહાસની આખી મર્યાદામાં સૌથી વધારે અંધકારમાં ડૂબેલો છે. (પૃ. ૨૯૨).

પટણાના સુવિખ્યાત વકીલ અને પ્રાચ્ય પુરાતત્ત્વના અઠંગ અભ્યાસી ડૉ. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ તેમના 'હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા એ. ડી. ૧૫૦ થી એ. ડી. ૩૫૦' (૧૯૩૩) એ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે 'મળી આવેલાં સાહિત્યોનો ઉપયોગ કરતાં મને જણાય છે કે ઉપર આપેલાં અવતરણોમાંના એકનો પણ સ્વીકાર કરવાની કે ભવિષ્યમાં તેવાં કથનો ફરી કથવાની કાંઇજ જરૂર નથી. આપણે આગળ જોઇશું તેમ તે ગાળાનાં ઇતિહાસ માટેનાં સાધન વિપુલ છે અને એ ગાળાના એ વિભાગ માટે તો પ્રાચીન હિંદુ ઇતિહાસકારોએ તેને આપણે માટે બહુ વૈજ્ઞાનિક રીતે ગોઠવેલાં છે.'

ગુપ્ત સમ્રાટોની પૂર્વે હિંદમાં કોઇ સર્વોપરી સત્તા નહોતી એમ કહેવું તદ્દન અયથાર્થ છે. એવી ટીકા અથવા કથન ઘડીભર પણ ટકી શકે એમ નથી. સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતા ગુપ્ત સમ્રાટોના સમયમાં થએલા હિંદુત્વના પુનરૂત્થાનનો આરંભ ચોથા સૈકામાં અને સમુદ્રગુપ્તના અમલ દરમિયાનજ થયો હતો એમ કહેવું બરાબર નથી; ખરૂં જોતાં હિંદુત્વના એ ઉત્થાનનો આરંભ તેની પહેલાં એક સૈકા પર થઇ ગએલા 'વાકાટક' સમ્રાટો અથવા તેમનાથી પણ અર્ધી સદી વહેલા થઇ ગએલા 'ભારશિવ' મહારાજોના સમયમાં થયો હતો.

વિન્સેન્ટ સ્મિથના આખા પુસ્તકમાં 'વાકાટકવંશ' વિષે એક લીટી સુદ્ધાં નથી અને 'ભારશિવો' વિષે કોઇપણ પાઠ્ય પુસ્તકમાં એક પણ લીટી લખેલી જોવામાં આવતી નથી. 'ભારશિવો' વિષે કોઈ ઐતિહાસિક કે પુરાતત્ત્વના માસિકમાં લખેલો એક પણ લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી એમ શ્રી. જયસ્વાલ કહે છે. 'ભારશિવ' તથા 'વાકાટક' એ બંને વંશોનો મુખ્ય ઇતિહાસ, સારાં સદ્ધર પ્રમાણરૂપ ગણાતાં તામ્રપત્રો કે શિલાલેખોમાં આવી ગએલો છે તે જોતાં એ બાબતમાં થએલું આ દુર્લક્ષ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. આનું ખરૂં કારણ એ છે કે એ લેખોના તંત્રી ડૉ. ફ્લીટ અને બીજાઓએ એ લેખો વાંચ્યા, તથા તેનો તરજુમો કર્યો, છતાં પણ તે લેખોમાં આપેલી હકીકત તરફ તેમનું લક્ષ જોઇએ તેટલું દોરાયું નહિ. ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ તથા તેની પછીના બીજા ઇતિહાસકારોએ, પ્રાચીન લેખોના આ અભ્યાસીઓનું નેતૃત્વ સ્વીકારી તેમના મત પર મતું માર્યા કર્યું, અને પરિણામે એ આખા ગાળાને તેમણે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તદ્દન કોરો અને કોઇપણ જાતની ચોક્કસ માહિતીનાં સાધન વગરનો ગણી કાઢ્યો. તે લેખોમાં 'પ્રવરસેન' નામના રાજાનું નામ આવે છે. ચાર ચાર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી તેણે પ્રાપ્ત કરેલું 'સમ્રાટ્'પદ પણ તેમાં લખેલું છે; છતાં ડૉ. ફ્લીટ તથા કિલહૉર્ન જેવાની નજરે એ વાત ન ચડી એ કેવું?

આ બે વંશોની હકીકત વિસ્તારથી વિષ્ણુ, વાયુ, બ્રહ્માંડ તથા

ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં આપેલી છે, પણ પુરાણોને ગપ્પાં માનનાર પાશ્ચાત્ય લેખકો તેના તરફ દુર્લક્ષ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પુરાણોની હકીકત આપણને ન સમજાય એવી અથવા અસંગત લાગે; અથવા તેમાં લખેલી હકીકતોનું સમર્થન કરે એવા લેખ કે સિક્કાના સ્વતંત્ર પુરાવાના અભાવને જ કારણે તે હકીકતો ખોટી અથવા ગપ્પાં રૂપ માની લેવી એ વ્યાજબી નથી. પુરાણોના લખનારા ભાંગ પીને લખવા બેઠા હતા, સમય વીતાવવાનો બીજો કોઇ સુલભ માર્ગ નહિ સુઝવાથી, કલ્પનાને ઘોડે ચડી કપોલકલ્પિત વાતો લખી કાઢવા તે બેઠા હતા એમ માનવાને કાંઇ કારણ નથી. એ લોકોને જૂઠીજૂઠી વાતો કહેવામાં તેમનો કાંઇ સ્વાર્થ નહોતો. આજકાલ થએલી શોધો પરથી જણાય છે કે તેમાં આપેલી વંશાવળીઓ તથા બીજી ઐતિહાસિક માહિતીઓ વિશ્વાસ-પાત્ર છે. હા, એમની લખવાની પદ્ધતિની માહિતી ન હોવાથી એમણે લખેલી હકીકતોને યથાર્થ ક્રમમાં સમજતાં અડચણ નડે ખરી. પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસજ્ઞો, આ ભૂલભરેલી દષ્ટિને લીધે, પુરાણોની અંદર આપેલી માહિતીનો ઉપયોગ કરતાં અચકાતા હતા, પણ પુરાણોમાં આપેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પર તદ્દન દુર્લક્ષ કરવા કરતાં, બીજા પુરાવાઓ દ્વારા તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી બીજા સ્વતંત્ર પુરાવાઓ દ્વારા જેનું સમર્થન થતું હોય તેવી બાબતોનો સ્વીકાર કરવાની રીત તેમણે અખત્યાર કરી હોત તો ઉપર દર્શાવેલા નિરાશાભર્યા નિર્ણય તેમને કરવા ન પડયા હોત અને હિંદના લુપ્ત ઇતિહાસને પાછો મેળવવાનું કાર્ય વેગથી આગળ ધપી શકયું હોત.

'ભારશિવ' તથા 'વાકાટક' એ બે વંશોની હકીકત એકઠી કરી ક્રમ પુરઃસર ગોઠવવામાં શ્રી જયસ્વાલે પુરાણોનો છૂટથી ઉપયોગ કરેલો છે, અને તેમાંથી મળતી માહિતીનું શિલાલેખો, તામ્રપત્રો તથા સિક્કા-ઓમાંથી મળતા પુરાવાથી સમર્થન કરી, અત્યારસુધીના હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જેને હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો અંધકાર-ભર્યો યુગ કહેતા હતા, તે યુગનો સળંગ અને વિગતોથી ભરેલો ઇતિહાસ

રજૂ કરી શક્યા છે. 'હિંદુત્વના પુનરૂત્થાનની વિધિ સહસા સમુદ્રગુપ્ત અને ત્યાર પછીના ગુપ્ત સમ્રાટોના અમલના ગાળામાં અણચીંતવી ઊભી નહોતી થઈ ગઈ, પણ તે સમયની પહેલાં લગભગ બેથી અઢી સૈકાના ગાળામાં આક્રમણકારી પરદેશીઓના, ખાસ કરીને 'કુશાનો'ના પ્રાબલ્યમાં દબાઇ ગએલા હિંદુત્વનું પુનરૂત્થાન, વિંધ્યશક્તિ તથા તેના વંશજો અને ભારશિવ નાગ મહારાજોના સમયમાં શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું એટલું જ નહિ, પણ સારી સફળતાથી આગળ ધપી ચૂક્યું હતું, એ હકીકત તેઓ શ્રી આપણી આગળ રજૂ કરે છે. તેમણે કરેલી શોધો અત્રે સારરૂપે આપવામાં આવશે.

ભારશિવો તે કોણ?

ડૉ. ફ્લીટના 'ગુપ્ત ઇન્સ્ક્રીશન્સ' નામના પુસ્તકના પૃ. ૨૩૫-૨૩૬ પર નીચેના તામ્રપટના લેખની નોંધ છેઃ

अंशभारसंन्नि वेषितशिवलिङ्गोद्वहन शिव सुपरितुष्ठ राजवंशानां पराक्रमाधिगत भागीरथ्यमलजल मूर्धाभिषिक्तानां दशाश्वमेधावभृथस्नानानां भारशिवानाम् . . .

અર્થઃ—શિવના અંશ રૂપ શિવલિંગનો ભાર ખભા પર વહેવાને કારણે સારી રીતે પરિતુષ્ઠ થએલા શિવપ્રસાદને પરિણામે ઉત્પન્ન થએલા રાજવંશના અને પોતાના પરાક્રમથી મેળવેલા અમલ ભાગીરથી જલથી જેનો મૂર્ધાભિષેક થયો છે અને દસ અશ્વમેધનું અવભૃથ સ્નાન જેમણે કરેલું છે એવા ભારશિવોનું...

ત્રણ લીટી જેટલી થોડી જગ્યામાં આ તામ્રપટમાં ટૂંકામાં છતાં અર્થસૂચક રીતે કેવો સુંદર અને સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપવામાં આવેલો છે!

કુશાનવંશનો છેલ્લો રાજા વાસુદેવ હતો. કુશાન સંવત્‌ના ૯૮મા વર્ષ સુધી તે રાજ્ય કરતો હતો એમ એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકાના દસમા પુસ્તકની પૂરવણીમાં લ્યુડર્સે આપેલી યાદીમાંના મથુરાના ૭૬સંખ્યાંકવાળા લેખથી સમજાય છે. આ વાસુદેવના અમલનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં એટલે આશરે ઈ. સ. ૧૬૫માં અથવા ઇ. સ. ૧૭૬માં તેના મરણ પછી

સર્વોપરી સત્તાધારી કુશાનવંશનો અંત આવ્યો. કુશાનવંશના અંતનો સમય, ભારશિવોના ઉદયકાલની લગોલગ આવી ગએલો છે. તેમનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સામ્રાજ્યની સત્તા ભોગવતા કુશાનોની સત્તાનો ધ્વંસ કરવાનું કામ તેમની સામે આવી પડેલું હોય છે.

કુશાન વર્ચસ્વની એક સદી પછી 'ભારશિવ'વંશના રાજા રૂપે એક હિંદુરાજા ભાગીરથીના પવિત્ર જલથી અભિષેક પામી, એક હિંદુ-રાજ્યની ગાદીએ આવ્યો. એ સો વર્ષના ગાળામાં હિંદના ઉત્તર પ્રદેશમાં સત્તા જમાવી બેઠેલા પરદેશીઓ પુરાણોની ભાષામાં नैव मूर्धाभिषिक्तास्ते એટલે વેદોક્ત વિધિથી કરાતી અભિષેક ક્રિયા થયા વગર જ ગાદીએ આવેલા હતા.

આ 'ભારશિવ'વંશના રાજાઓ 'નાગવંશ'ના ક્ષત્રિય રાજાઓ હતા. 'વાકાટકો'ના લેખોમાં એક 'ભારશિવ' રાજાનું નામ આવેલું છે. તે નામ પરથી જણાય છે કે તે 'નાગ' રાજા હતો અને 'ભારશિવ'વંશનો હતો. તેનું નામ હતું મહારાજા શ્રી ભવનાગ. આંધ્ર અને તેમના સમકાલીન તુખાર–મુરૂંડવંશ એટલે કે કુશાનવંશના પતન પછી પુરાણો, કિલ-કિલા નદીને કાંઠે 'વિંધ્યશક્તિ' નામના રાજાના ઉદયની વાત લખે છે. એ વિંધ્યશક્તિના પુત્રના અમલની અગત્યની સમજૂતિ આપતાં પુરાણો 'નાગવંશ'નું વર્ણન કરવા માંડે છે. શુંગવંશના રાજાઓના સુબાઓની નગરી તરીકે સુવિખ્યાત થએલી વિદિશા નગરીમાં નાગવંશની ઉત્પત્તિ થઇ. પુરાણો વિદિશાના એ નાગવંશના બે ભાગ પાડે છે (૧) શુંગવંશના અંત પહેલાં થએલા અને (૨) શુંગવંશના અંત પછી થએલા.

મત્સ્યપુરાણમાં નોંધેલું છે કે:—

सुशर्मानं प्रसह्य तं

शुङ्गानां चैव यच्छेषं क्षपित्वातु बलं तदा.

અર્થ:—(આંધ્ર રાજાએ કાણ્વ રાજા) સુશર્માને કેદ કરીને તથા તે સમયે શુંગસત્તાનું જે કાંઇ બલ રહ્યું હતું તેનો નાશ કરીને.

આ કથનમાં જેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે તેના પિતૃગત નિવાસ-

સ્થાન વિદિશામાં ટકી રહેલી શુંગસત્તાનો છે. આંધ્ર અથવા સાત વાહન રાજાઓ શુંગસત્તાનો નાશ કરી દક્ષિણાપથના સમ્રાટો હોવા ઉપરાંત આર્યાવર્તના પણ સમ્રાટો થયા તે સમયનો ઉલ્લેખ ઉપલા કથનમાં છે. તે સમય આશરે ઈ.સ. પૂર્વે ૩૧નો હશે. એ અરસામાં શુંગસત્તાનો નાશ થયો. પુરાણોમાં લખેલા શુંગવંશના અંત પહેલાં તથા તેના અંત પછી થએલા વિદિશાના નાગરાજાઓ આ દૃષ્ટિએ જોતાં ઇ.સ. પૂર્વે આશરે ૩૧ની પહેલાં તથા તેની પછી થએલા હોવા જોઇએ.

પુરાણોની નોંધને અનુસરતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧ પહેલાના નાગવંશના રાજાઓ નીચે મુજબના છે:—

(૧) શેષ—નાગોનો રાજા, તેના દુશ્મનના પાટનગરનો વિજેતા. બ્રહ્માંડપુરાણ મુજબ તે પાટનગર ‘સુરપુર’ હતું. આ સુરપુર કદાચ ઇંદ્ર-પુર હોય અને બુલંદ શહેર જિલ્લાનું ઇંદોર ખેટ એ ઇંદ્રપુરનું સ્થાન બતાવતું હોય એવો સંભવ છે. ત્યાં મથુરાના કહેવાતા સિક્કાઓ મોટી સંખ્યામાં મળેલા છે.

(૨) ભોગી--શેષનો પુત્ર.

(૩) રામચંદ્ર—ચંદ્રાંશુ—શેષનો પૌત્ર.

(૪) નખવાન અથવા નખયાન એટલે કે નહપાણ. વિષ્ણુપુરાણની યાદીમાં આ નામ મૂકી દેવામાં આવ્યું છે. એનો અર્થ એવો થાય કે નાગવંશની યાદીમાં એ નામ વાંચવાનું નથી.

(૫) ધન અથવા ધર્મવર્ધન.

(૬) વંગાર—એના નામનો નિર્દેશ કર્યા વગર જ વાયુ અને બ્રહ્માંડ-પુરાણ તેને શેષથી ચોથી પેઢીએ આવેલો વર્ણવે છે. ધર્મ ઘણુંકરીને તેની ત્રીજી પેઢીએ થયો હશે.

આટલાં નામની સૂચિ આપ્યા પછી, ત્યાર પછીના રાજાથી પુરાણો સ્પષ્ટ ભેદરેખા દોરે છે. ભાગવતમાં તે પહેલાના રાજાઓનાં નામ આપેલાં જ નથી જ્યારે વાયુ અને બ્રહ્માંડપુરાણોમાં એવું કહેલું છે કે ત્યાર પછીના રાજા શુંગવંશના અંત પછી થયા છે.

भूतनन्दि ततश्चापि वैदेशितु भविष्यति
शुङ्गानां तुं कुलस्यान्ते . . .

એટલે કે નહપાન પર જીત મેળવ્યા પછી સાતવાહનો મધ્ય હિંદમાં આવ્યા અને ત્યાં આવી તેમણે શુંગ અને કાણ્વ રાજાઓ પર જીત મેળવી ત્યાર પછી.

શુંગવંશના અંત પછી થએલા નાગ રાજાઓની યાદી નીચે મુજબ છે:

(૭) ભૂતનંદિ અથવા ભૂતિનંદિ

(૮) શિશુનંદિ

(૯) યશોનંદિ—શિશુનંદિનો નાનો ભાઇ.

બીજા રાજાઓનો નામનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. વાયુપુરાણ આ વિદિશા નાગોને 'વૃષ' અથવા શિવના આખલા અથવા નંદિ કહે છે. શુંગવંશના અંત પછી ગાદીએ આવેલા નાગવંશના આ રાજાઓનાં નામને અંતે નંદિપદ જોડેલું જોવામાં આવે છે.

ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં શુંગવંશના અંત પછી શરૂ થએલા નાગવંશના રાજાઓની હયાતીનું સમર્થન કરતો એક લેખ 'પદમપવાયાં' ગામ આગળથી મળી આવ્યો છે. આ હાલનું 'પદમપવાયાં' પ્રાચીન પદ્માવતીના સ્થાન પર આવેલું છે. કોઇ જાહેર સંસ્થાના સભ્યોએ યક્ષ-મણિભદ્રની મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી. તેની પરના સ્થાપના લેખમાં તે સ્થાપના રાજા સ્વામીશિવનંદિના અમલના ચોથા વર્ષમાં થયાનું જણાવેલું છે. લિપિ જોતાં એ લેખ ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં મૂકી શકાય. આ જોતાં એમ જણાય છે કે શિવનંદિ—યશોનંદિ પછી થઇ ગએલા તથા પુરાણોમાં જેનાં નામો આપવામાં આવ્યાં નથી તેમાંનો એક રાજા હોવો જોઇએ. પુરાણોમાં આપેલી વંશાવળીઓની બાબતમાં એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. જ્યારે કોઇ વંશ સ્વતંત્ર મટી જઇ કોઇ બીજા સર્વોપરી સત્તાધારી વંશના રાજાના અમલ નીચે પસાર થાય છે, ત્યારે પુરાણો તે વંશના રાજાઓનાં નામ આપતાં અટકી જાય છે; સંભવ છે કે તેના અમલના ચોથા વર્ષ પછી આ શિવનંદિરાજા કનિષ્કની સત્તા નીચે આવી

ગયો હોય. પુરાણોમાં એ વાતની નોંધ તો છે જ કે પદ્માવતી નગરી કનિષ્કના સુબા મહાક્ષત્રપ વનસ્પારના તાબામાં પસાર થઇ ગઈ.

ત્યારે અત્યાર સુધીના નાગવંશના ઇતિહાસને આપણે નીચે મુજબ ગોઠવી શકીએઃ—

ઈ. સ. પૂર્વે. ૩૧ની સાલની પહેલાં શેષથી વંગાર સુધીના નાગ રાજાઓ થયા. ભાગવતમાં આ રાજાઓનાં નામ આપેલાં નથી તે જોતાં એમ જણાય કે ભૂતનંદિના સમયથી એ વંશની ફરી સ્થાપના થઇ અને તે વંશે પદ્માવતીને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું. આ સ્થળે 'સ્વર્ણબિંદુ' એવા નામના પ્રખ્યાત શિવલિંગની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. હાલમાં પદમપવાયાં આગળ મી. ગર્ડેએ એ સ્વર્ણબિંદુ શંકરના મંદિરનો ઓટલો તથા બીજાં કેટલાંક શિલ્પકામોની શોધ કરી છે. એની સ્થાપના પછી સાત સૈકા જેટલા સમયે કવિ ભવભૂતિના વખતમાં લોકોમાં એવી વાતો ચાલતી હતી કે તે લિંગ સ્વયંભૂ છે.

આ તો પુરાણમાંથી મળતા ઇતિહાસની વાત થઇ. હવે સિક્કાઓ આપણને આ નાગવંશની શી માહિતી આપે છે તે જોઇએ. કેટલાક જૂનાં સિક્કા મથુરાના કહેવાય છે. શ્રી જયસ્વાલ તે સિક્કા નાગવંશના પહેલાના રાજાઓના છે એમ માને છે. બ્રિટિશ સંગ્રહસ્થાનમાં શેષદાત, રામદાત અને શિશુચંદ્રદાતના સિક્કાઓ છે. લિપિ જોતાં શેષદાતના સિક્કા સૌથી વધારે પ્રાચીન અને ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાના હોય એમ જણાય છે. એ સિક્કાઓ પર જેનાં નામ છે તે ત્રણ રાજાઓ નાગવંશની યાદીમાં આપણે આગળ આપેલા શેષનાગ, રામચંદ્ર તથા શિશુનંદિ હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરાંત ઉત્તમદાત, પુરુષદાત, તેમજ કાળદાત, શિવદાત અને ભવદાતના પણ સિક્કાઓ છે. પુરાણોની વંશાવળીમાં આવતાં નાગવંશના રાજાઓનાં નામ, તથા સિક્કાઓ ઉપરથી મળી આવતાં નામો પરથી નાગવંશની વંશાવળી સાલવારી ક્રમમાં ગોઠવીએ તો નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાયઃ

વિદિશા નાગોની વંશાવળી

શેષ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૦થી ૯૦)	સિક્કા મળ્યા છે.
ભોગી (ઈ. સ. પૂર્વે ૯૦ થી ૮૦)	સિક્કા નથી મળ્યા.
રામચંદ્ર (ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦ થી ૫૦)	ઘણા સિક્કા મળ્યા છે. તેથી જ તેનો અમલ લાંબો હશે એવી ધારણા.
ધર્મવર્મા (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦ થી ૪૦)	સિક્કા નથી મળ્યા.
વંગાર (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦ થી ૩૧)	સિક્કા નથી મળ્યા.

આ શુંગવંશના અંત પહેલાના નાગ રાજાઓની યાદી કહી શકાય. મથુરામાં રાજ્ય કરતા શુંગવંશના સુબાઓને ત્યાંથી કાઢવામાં આ પહેલાના નાગરાજાઓએ ભાગ ભજવ્યો હોય એ બનવાજોગ છે; જોકે એ રાજાઓએ મથુરામાં રાજ્ય કર્યું હશે કે કેમ તે આપણે તેમના સિક્કા મથુરામાંથી મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી કહી શકીએ નહિ; કારણકે મથુરાં તો મોટું શહેર હતું અને તેની પડોશમાં આવેલાં પદ્માવતી, વિદિશા, અહિચ્છત્ર વગેરે શહેરોના સિક્કા ત્યાં આવતા હતા. ગમે તેમ હોય પણ વિદિશા તથા મથુરાં વચ્ચે ઘણા જૂના સમયથી સંબંધ ચાલુ હોવાનું જણાય છે.

ઈ.સ. પૂર્વે ૩૧ પછીના નાગવંશના રાજાઓની યથા સમય યાદી નીચે મુજબ થાય:—

(૭) આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦ થી ૧૦ સુધી–ભૂતનંદિ સિક્કા મળ્યા નથી.
(૮) ,, ,, ,, ૧૦ થી ૨૫ સુધી–શિશુનંદિ ઘણા સિક્કા મળ્યા છે.
(૯) આશરે ઇ.સ. ૨૫ થી ઇ.સ. ૩૦–યશોનંદિ સિક્કા મળ્યા નથી.

ઉપર આપેલી બંને યાદીઓમાં આવેલા નવે રાજાઓનો એકએક જોડેનો સંબંધ આપણે જાણીએ છીએ. ભૂતનંદિના સમયથી આ નાગ-રાજાઓ પદ્માવતીમાં રાજ્ય કરતા હશે. યશોનંદિ પછીના રાજાઓનાં નામ પુરાણો આપતાં નથી. શિવનંદિ, જેનું નામ યક્ષમણિભદ્રની પ્રતિમા સ્થાપનના લેખમાં છે તે આશરે ઇ.સ. ૫૦માં થયો હશે અને પુરાણોમાં જેનાં નામનો નિર્દેશ નથી, તે પૈકીનો હશે. ઇ.સ. ૮૦ના અરસાથી ઈ.સ. ૧૫૦ સુધીના ગાળામાં ઉત્તર હિંદમાં કુશાનોની સત્તાની સ્થાપના

થાય છે એટલે નાગરાજાઓ પુરિકા, નાગપુર, નંદિવર્ધનવગેરે મધ્ય હિંદમાં આવેલા પરદેશીઓથી સુરક્ષિત સ્થાનોમાં હટી જાય છે.

ઉપરની બે યાદીઓ ઉપરાંત નીચેના રાજાઓનાં નામ, સિક્કા તથા શિલાલેખો મળી આવ્યાં છે:

પુરુષદાત,
ઉત્તમદાત
કામદાત
ભવદાત
શિવનંદિ અથવા શિવદાત

આ બધા રાજાઓ મળી આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૦ થી માંડી ઇ. સ. ૭૮ સુધીનાં લગભગ ૧૦૦ વર્ષનો ગાળો ઢાંકે છે.

નાગવંશ અને વાકાટકવંશ

પુરાણોના કથનાનુસાર નાગવંશની મોટી શાખા લગ્નસંબંધથી વાકાટકવંશમાં ભળી ગઈ. એક વાકાટક શિલાલેખથી આ હકીકતનું સમર્થન થાય છે. પુરાણો કહે છે કે 'યશોનંદિ પછી તેના અથવા વિદિશા નાગવંશમાં રાજાઓ થશે.'

तस्यान्वये भविष्यन्ति राजानस्तत्र यस्तु वै ।
दौहित्रः शिशुको नाम पुरिकायां नृपोऽभवत् ॥

અર્થ:—તેના વંશમાં રાજાઓ થશે અને તેમાંનો સાધારણરીતે શિશુકના નામથી ઓળખાતો તેનો દૌહિત્ર પુરીકામાં રાજા થયો.

દેખીતી રીતે ઉત્તર હિંદમાં થતા કુશાનની સત્તાના દબાણની અસરથી નાગરાજાઓએ પદ્માવતી છોડયું. પુરાણોમાં એવું સ્પષ્ટ કથન છે કે વિન્વસફાની પદ્માવતીમાં અને છેક મગધ સુધી રાજ્ય કરતો હતો. આ બધી હકીકતો ઉપરથી આપણે એમ માની લઇએ કે આશરે ઈ. સ. ૮૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ ના અરસામાં નાગવંશ વિદિશાથી મથુરાં જતો ધોરી રસ્તો છોડી મધ્ય હિંદનાં દુર્ગમ જંગલ પ્રદેશનો આશરો લે છે.

પુરાણો નાગવંશનો ઇતિહાસ કહેતાંકહેતાં 'શિશુક' આગળ આવી

પહોંચે છે એટલે વળી પાછું વિંધ્યશક્તિના સામાન્ય રીતે પ્રવીર નામથી ઓળખાતા પુત્રનો ઇતિહાસ આપતાં વિંધ્યશક્તિના વંશની કથા કહેવા માંડે છે. વિષ્ણુપુરાણનું એવું સ્પષ્ટ કથન છે કે 'શિશુક' અને 'પ્રવીરે' એકી સાથે રાજ્ય કર્યું. ભાગવતમાં 'શિશુક'નું નામ જ આવતું નથી. એ તો દેખીતું જ છે કે પુરાણના ઇતિહાસકારો આ સ્થળે એમ સૂચવવા માગે છે કે એ 'શિશુક' તેના માતામહ નાગરાજાની ગાદીનો વારસ થયો, અને તે દૌહિત્રને નામે વિંધ્યશક્તિનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો. વાયુ અને બ્રહ્માંડપુરાણો પ્રવીરનો અમલ ૬૦ વર્ષનો કહે છે અને તે પુરી, કાંચનકામાં અથવા વધારે ખરીરીતે પુરિકા અને ચણકામાં રાજ્ય કરતો હતો એમ કહે છે. શિલાલેખોમાં ભારશિવ અને વાકાટક ઇતિહાસની જે વિગતો આપેલી છે તેની જોડે આ હકીકત મળતી થાય છે એટલું જ નહિ પણ તેનાથી પુરાણમાં આપેલી હકીકતોનું સમર્થન થાય છે:

એક 'વાકાટક' શિલાલેખ નીચે મુજબ છે:—

भारशिवानां महाराज श्रीभवनागदोहित्रस्य गौतमीपुत्रस्य पुत्रस्य वाकाटकानां महाराज श्रीरुद्रसेनस्य . . . . .

આ લેખ પરથી જણાય છે કે 'પ્રવીર' એવાં ઉપનામથી ઓળખાતા મહારાજ પ્રવરસેનનો પુત્ર ગૌતમી પુત્ર તેની પછી ગાદીએ આવ્યો નહોતો પણ મહારાજ પ્રવરસેનનો પૌત્ર તથા ભારશિવ મહારાજ ભવનાગનો દોહિત્ર રુદ્રસેન તેની પછી ગાદીએ આવ્યો હતો. મહારાજ પ્રવરસેનના પૌત્ર કરતાં ભારશિવ મહારાજ ભવનાગના દોહિત્ર તરીકેનું તેનું પદ વધારે ગૌરવભર્યું હતું. એક વાકાટક તામ્રપટમાં આ રૂદ્રસેનને 'ભારશિવ' તરીકે વર્ણવેલો છે. તેમાં લખેલું છે કે **भारशिवानां महाराज श्रीरुद्रसेनस्य.** વાકાટક શિલાલેખો રુદ્રસેનના મરણ સુધીના ગાળાને પૃથ્વીસેન ૧લાથી શરૂ થતા ત્યાર પછીના વાકાટક ગાળાથી જુદો પાડી નાખે છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. સમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તને હાથે હાર ખાઈ રુદ્રસેન મરણ પામ્યો એટલે વાકાટકવંશ ગુપ્તવંશને આધીન થઈ ગયો. સમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તે જીતેલા રાજાઓની જે યાદી અલ્લાહાબાદના વિજયસ્તંભના

લેખ પર છે તેમાં એનું નામ આપેલું છે. પૃથ્વીસેન નાગરાજાઓના મુલકનો વારસ થઇ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે 'વાકાટક'વંશનો સો વર્ષનો ગાળો પૂરો થયો હતો. એ સો વર્ષનો ગાળો તે વાકાટકોના સ્વતંત્ર રાજ્ય અમલનો ગાળો. એ ગાળાનો ઉલ્લેખ કરતાં લખાયું છે કે वर्षशतमभिवर्धमान कोशदण्डसाधन. વાયુ અને બ્રહ્માંડપુરાણમાં વિંધ્યશક્તિનાં વંશનો ગાળો ૯૬ વર્ષનો આપેલો છે. समाः षण्णवर्ति भूत्वा पृथिवी तु गमिष्यति. એટલે કે '૯૬ વર્ષ પૂરાં થતાં એમનો અમલ પૂરો થઇ જશે.'

'ભારશિવ' નાગરાજાઓ

ઉપર આપણે જોયું કે વાકાટકવંશના પ્રતાપી મહારાજ પ્રવરસેનનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર 'ભારશિવ' નાગરાજા મહારાજ શ્રી ભગનાગની કુંવરી વેરે પરણ્યો અને તેનાથી તેને થએલો પુત્ર રુદ્રસેન મહારાજ પ્રવરસેન તથા ભવનાગના મુલકોનો વારસ થયો. એ રુદ્રસેનને હરાવી તથા રણમાં હણી સમુદ્રગુપ્ત તેનાં પદ અને સત્તાનો વારસ બન્યો. હવે આ નાગવંશની કાંઇક વધારે વિગતો મેળવીએ.

આગળ આપણે એ પણ જોયું છે કે સૌથી પહેલા નાગવંશના રાજાઓ આશરે ઈ.સ. પૂર્વે ૧૧૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૩૧ સુધીમાં મથુરાં કે વિદિશામાં રાજ્ય કરતા હતા. એ ગાળામાં પાંચ રાજા અને ચાર પેઢી થયાનું પુરાણો જણાવે છે તથા તેમાંના કેટલાક રાજાઓના હોવાનો સંભવ હોય એવા સિક્કા પણ મળી આવેલા છે. તે સિક્કા કોના તેનો અત્યાર સુધી નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નહોતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧ ના અરસામાં આંધ્રરાજાઓને હાથે શુંગસત્તાનો ધ્વંસ થયો જણાય છે. એ સીમા પછી થએલા નાગવંશના રાજાઓને પુરાણો તેની પહેલાં થએલા નાગરાજાઓથી જુદા પાડે છે. તેમના નામને છેડે 'નંદિ' પદ લગાડેલું હોય છે. એવા ત્રણ રાજાઓનાં નામ આપી પુરાણો ત્યાર પછીના રાજાઓનાં નામ આપતાં નથી. સંભવ છે કે એ અરસામાં કુશાનવંશનું આધિપત્ય ઉત્તર હિંદમાં સ્થપાયું હોય અને પરિણામે એ નાગવંશના રાજાઓએ, મથુરાથી વિદિશાનો ધોરી માર્ગ છોડી મધ્ય હિંદનાં

જંગલથી ઢંકાએલા પ્રદેશનો આશ્રય લીધો હોય. મહાક્ષત્રપ વિન્વસફાનિ પદ્માવતીમાં સત્તા જમાવી રહેવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પુરાણોમાં છે.

લગભગ એકસો વર્ષ સુધી ઉત્તર હિંદમાં કુશાનોનું પ્રાબલ્ય રહ્યું. ત્યાર પછી વળી પાછા એક નાગરાજાને આશરે ઇ.સ. ૧૭૫ કે ૧૮૦ માં મથુરામાં હિંદુસત્તા ફરી સ્થાપતો આપણે જોઇએ છીએ. પુરાણો એ નાગકુળને નવનાગ એવે નામે ઓળખે છે. એ નવનાગવંશના રાજાઓની રાજમુદ્રા 'ભારશિવ'ની હતી. સિક્કા તથા પુરાણો ઉપરથી એની શી હકીકત મળે છે તે હવે આપણે જોઇએ.

'કૅટેલોગ ઑફ ધ ઇન્ડિયન મ્યુઝીઅમ' નામના પુસ્તકના પૃ. ૨૦૬ પર ૨૩ સંખ્યાંકની પ્લેટમાં વિન્સેન્ટ સ્મિથે ૧૫ તથા ૧૬ સંખ્યાંકમાં એક સિક્કાની નકલ છાપમાં આપી છે. એના સંબંધમાં એ લખે છે કે 'તે આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતમાં બહુ સાધારણ છે. બહુ મોટા વિસ્તારમાં એ સિક્કો મળી આવે છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે જે રાજાનો એ સિક્કો છે તે ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યની વ્યક્તિ હશે.' સિક્કાના અભ્યાસીઓને આ સિક્કો એક કોયડા રૂપ હતો. તેની પર ફેણ માંડી બેઠેલા નાગનું ચિત્ર તથા તાડના ઝાડનું નિશાન છે. તેની પરના શબ્દનું વાંચન વિન્સેન્ટ સ્મિથે **देवस्स** એવું કરેલું. શ્રી જયસ્વાલ એને **नागस्स** વાંચે છે, અને તેમ કરી એ સિક્કા પરનાં અક્ષરને તેની પરના નાગના ચિત્ર જોડે વાંચી એ સિક્કાને નવનાગનો ઠરાવે છે. એ સિક્કા પરના અક્ષર હુવિષ્ક–વાસુદેવના લેખોને મળતા હોવાથી તે રાજા હુવિષ્ક–વાસુદેવનો સમકાલીન હોવો જોઇએ. એટલે તે આશરે ઈ. સ. ૧૪૦ થી ૧૭૦ સુધીમાં થએલો હશે. પુરાણો જેને નવનાગ અથવા નવનાકવંશ કહે છે તેનો એ નવનાગ રાજા મૂળ પુરુષ હશે.

આશરે ઇ.સ. ૧૭૫ માં કે ૧૮૦ માં મથુરામાં એક નાગરાજાએ હિંદુ અમલની પુનઃસ્થાપના કરી. આ રાજા વીરસેન હતો. વીરસેનનો ઉદય, માત્ર નાગવંશના જ નહિ પણ આખા આર્યાવર્તના ઇતિહાસમાં એક નવા પલટાનું પ્રસ્થાન બિંદુ છે. તેના સિક્કાઓ ઉત્તર હિંદમાં

લગભગ આખા યુક્ત પ્રાંતમાં તેમજ પંજાબમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. મથુરામાં તો તે બહુ જ સામાન્ય છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે મથુરાં તેને કબજે હતું અને આખા આર્યાવર્તના ગંગા જમના–દોઆબ પર તેની આણ વર્તતી હતી. તેના બધા સિક્કાઓ-માંથી બહુ સામાન્ય રીતે મળી આવતો નમૂનો નાના લંબચોરસ-ની આકૃતિનો છે. તેની આગળની બાજુએ તાડના ઝાડની છાપ છે અને પાછળની બાજુ સિંહાસન પર બેઠેલી આકૃતિ છે. તેના સિક્કાના બીજા એક પ્રકારમાં એક મનુષ્યાકૃતિએ ઊભો નાગ પકડેલો હોય છે. ત્રીજા એક પ્રકારમાં છત્રવાળા સિંહાસન પર એક સ્ત્રી બેઠેલી છે, અને તે સિંહાસનના છત્રને પકડી રાખતો હોય એવો એક નાગ તે સિંહાસનના પાયાથી છત્ર સુધી આવી રહેલો હોય છે. સ્ત્રીના જમણા હાથમાં પાણીનો કળશ હોય છે. એની પાછલી બાજુ તાડનું ઝાડ છે. આ બધા પ્રકારોમાં નાગની આકૃતિ નાગવંશ સૂચવે છે. વજન, આકાર તથા સંજ્ઞાની ભાષામાં આ બધા સિક્કા હિંદુ પદ્ધતિના છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે વીરસેને કુશાન સિક્કા-ઓનો વપરાશ બંધ કર્યો હશે. આ ઉપરાંત ફરૂકાબાદ જિલ્લાની તીર્વા તહેસીલમાં જાનખાટ ગામ આગળ ભાંગીતૂટી ઇમારતના ટુકડાઓમાં **स्वामींस्स वीरसेनस्स संवत्सरे** ૨૦–૩ એવા અક્ષરોવાળો એક લેખનો ટુકડો મળી આવેલો છે. તે લેખનો બાકીનો ભાગ એટલો બધો તૂટી ગએલો છે કે તેની ઉપરથી એ લેખના હેતુની કાંઇ સમજણ પડતી નથી. કુશાનોના બધા લેખોમાં કુશાન સાલવારી હોય છે, પણ જાનખાટના લેખમાં તો વીરસેનના પોતાના અમલનાં વર્ષ લખેલાં છે અને શિવ-નંદિના લેખની પેઠે આમાં પણ હિંદુ રીતને અનુસરી સત્તાધારી પદસૂચક '**स्वामी**' પદ વાપરેલું છે એટલે વીરસેન એ સ્વતંત્ર હિંદુ રાજા જ હશે, તથા કુશાનોના આધિપત્ય નીચે નહિ હોય એ દેખીતું જ છે. સિક્કાઓનો સમય તથા તેના પરનાં લખાણો કુશાનોના લેખો જોડે સરખાવતાં જણાય છે કે કુશાન વર્ષ ૯૮ પછી થોડા જ સમયમાં નવા

રાજા વીરસેને મથુરા કબજે કર્યું હશે. આ બનાવ આશરે ઈ.સ. ૧૮૦ ની ની આસપાસમાં બન્યો હશે. એના કેટલાક સિક્કાઓ પર તેના અમલના ૩૪ મા વર્ષની સંખ્યા છે તે જોતાં તેના અમલનો સમય લાંબો અને લગભગ ૪૦ વર્ષનો હશે. આ બધું જોતાં આપણે તેના અમલનો ગાળો ઈ.સ. ૧૭૦ થી ૨૧૦નો મૂકીએ તો તે વ્યાજબી જ ગણાશે.

એની પહેલાં થઇ ગએલો રાજા નવનાગ, વાસુદેવના સમયમાં યુક્ત પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં સ્વતંત્ર રાજા હશે. વીરસેનના અમલનું ૧૦મું કે ૧૩મું વર્ષ અને વાસુદેવના અમલનું છેલ્લું વર્ષ એક જ હશે. એટલે વીરસેન ૧૭૦માં ગાદીએ આવ્યો હશે. આ બધું જોતાં પુરાણો જેને નવનાગ કહે છે તથા શિલાલેખો જેને 'ભારશિવનાગ' કહે છે તે વંશનો વીરસેન એક પ્રબળ સત્તાધારી રાજા હશે. લેખો ઉપરથી આપણને એમ પણ જણાય છે કે આ ભારશિવનાગોમાંનો છેલ્લો નાગરાજા ભવનાગ હતો. સિક્કાઓ ઉપરથી જણાય છે કે નવનાગ તથા ભવનાગની વચ્ચે એ જ વંશના બીજા કેટલાક રાજાઓ થઈ ગયા છે. સિક્કાઓના પુરાવા ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે નવનાગ અને વીરસેન પછી ૩૦ વર્ષના અમલવાળો હયનાગ, ૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ રાજ્ય કરનાર ચરજનાગ, તથા બર્હિનનાગ અને ત્રયનાગ એવા ચાર રાજાઓ થઇ ગયા હશે.

ભવનાગ વાકાટક મહારાજ પ્રવરસેનનો સમકાલીન હતો અને પ્રવરસેન સમુદ્રગુપ્તનો વયોવૃદ્ધ સમકાલીન હતો એ હકીકત તથા ઉપર આપેલી વીરસેનથી માંડી ભવનાગ સુધીના ચાર નાગરાજાઓની હકીકત એક સાથે મૂકતાં નવનાગની મુખ્ય શાખા અથવા ભારશિવોની વંશાવળીનું ખોખું નીચે મુજબ તૈયાર થઈ શકે છે:—

આશરે ઈસ. ૧૪૦ થી ૧૭૦	(૧) નવનાગ	સિક્કા મળે છે.	૨૭ કે વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે.
,, ,, ૧૭૦ થી ૨૧૦	(૨) વીરસેન (નાગ)	સિક્કાઓ અને શિલાલેખો મળે છે.	રાજ્યનો અમલ ૩૪ કે તેથી વધારે વર્ષ

આશરે ઈ.સ.	૨૧૦થી ૨૪૫	(૩) હયનાગ	સિક્કાઓ મળે છે.	૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે.
,,	,, ૨૪૫ થી ૨૫૦	(૪) ત્રયનાગ	,,	....
,,	,, ૨૫૦ થી ૨૬૦	(૫) બર્હિનનાગ	,,	રાજ્યનો અમલ ૭ કે તેથી વધારે વર્ષ.
,,	,, ૨૬૦ થી ૨૯૦	(૬) ચરજનાગ	,,	૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું.
,,	,, ૨૯૦ થી ૩૧૫	(૭) ભવનાગ	લેખો મળે છે.	....

આ વંશાવળી પુરાણો જોડે બરાબર સંમત થાય છે, કારણકે નવનાગવંશની સાત પેઢીઓ થઇ એમ તે નોંધે છે.

કુશાનોએ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ સુધી ઉત્તર હિંદમાં રાજ્ય કર્યું. તેમનું પ્રાબલ્ય હતું તે અરસામાં નાગરાજાઓએ મધ્ય હિંદના જંગલ પ્રદેશોનો આશ્રય લીધો હતો. કુશાનરાજા વાસુદેવના અમલના અંત ભાગમાં હોસંગાબાદ અને જબલપુરનાં જંગલોમાંથી નીકળી, 'નવનાગ' એવા ખાસ નામથી પુરાણોમાં ઉલ્લેખાતા, ભારશિવ નાગરાજાઓ બાગેલખંડમાં થઈ ગંગા કિનારે પહોંચે છે. વળી વિષ્ણુપુરાણમાં લખેલું છે કે नवनागाः पद्मावत्यां. कांतिपुर्यां मथुरायाम्. બીજાં પુરાણોમાં 'કાંતિપુરી'નું નામ જોવામાં આવતું નથી. બીજાં પુરાણોના કર્તાઓને નહિ મળેલાં એવાં ઈતિહાસ સાધન વિષ્ણુપુરાણકારને મળેલાં હોવાથી નવનાગોનાં પાટનગર અનુક્રમે પદ્માવતી, કાંતિપુરી અને મથુરાં થયાં એવી તે નોંધ કરે છે. આપણને જાણીતી હકીકતોથી એ નોંધ ખરી જણાય છે.

શેષથી વંગાર સુધીના સૌથી પહેલાના નાગરાજા 'વૈદિશનાગ' કહેવાય છે. તે વિદિશા કે મથુરામાં રાજ્ય કરતા હતા. ભૂતનંદિથી માંડી શિવનંદિના અમલ સુધી અથવા તેથી પણ ૫૦ વર્ષ આગળ

સુધીના નાગરાજા પદ્માવતીમાં રાજ્ય કરતા હતા. તે ગાળામાં તેમનાં નામને અંતે 'નંદિ'પદ જોડવામાં આવતું હતું. તે સમયે અથવા ઈ.સ. ૧૫૦ થી ૧૭૦ સુધીમાં તેમની સત્તાનો ફરી ઉદય થયો ત્યાં સુધી તે 'ભારશિવનાગ' કહેવાતા હતા. ત્યાર પછીના નાગરાજા મથુરામાં રાજ્ય કરતા હતા અને પુરાણોમાં તે 'નવનાગ' એ નામથી ઓળખાતા હતા, પણ તેમનું જાહેર વહીવટી (Official) નામ 'ભારશિવ' હતું. તેમના સિક્કાઓ પર તેમનાં નામને છેડે 'દાત' ને બદલે 'નાગ' પદ જોડવામાં આવે છે. ભાગવતમાં 'નવનાગ' શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવતો નથી. તેમાં તો ભૂતનંદિથી પ્રવીરક સુધીના રાજાઓનાં નામ આપેલાં છે.

ભૂતનંદિથી માંડી શિવનંદિ સુધીના ભારશિવ રાજાઓ અથવા તો તેની પછીનાં પચાસ વર્ષ સુધીના રાજાઓ પદ્માવતીમાં રાજ્ય કરતા હતા. કુશાનોનું પ્રાબલ્ય થતાં પદ્માવતી પરદેશીઓના હાથમાં ગયું. સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતા કુશાનોના અમલના પાછલા ભાગમાં એટલે આશરે ઇ.સ. ૧૫૦ના અરસામાં ગંગા કિનારે આવેલી કાંતિપુરી સુધી તે આગળ ધપી આવ્યા હતા. હાલ જ્યાં હિંદુ વિદ્યાપીઠ છે તે 'નગવા' નામથી ઓળખાતા સ્થાને અથવા તો વારાણસીમાં તેમણે તેમના અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યાં, અને ગંગાજળથી મૂર્ધાભિષિક્ત થયા. પછીથી વીરસેનની સરદારી નીચે તેઓ પશ્ચિમ તરફ આગળ ધપે છે અને પદ્માવતી તથા મથુરાં પાછાં મેળવે છે. મથુરાં કે તેની પણ પેલી મેર આગ્રે સુધી પહોંચી, આશરે એક સૈકા પર કુશાનોએ તેમની પાસેથી લઈ લીધેલા પશ્ચિમ બુંદેલખંડના નાગ મુલકોનો તેમણે ફરી કબજો મેળવ્યો.

'ભારશિવ' કે 'વૈદિશક' કે 'વૃષ' નાગ એવા શબ્દને સ્થાને પુરાણો જાણીબુજીને 'નવનાગ' એ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. કારણકે તે રાજાઓને દર્શાવનાર જૂનો રૂઢ શબ્દ ન વાપરતાં 'નવનાગ' શબ્દ વાપરવાથી એક નવા વંશ તરીકે તેમના પુનરૂત્થાનની વાત

આગળપડતી થઈ જાય છે અને તેમ કરવાનો તેમનો ખાસ ઉદ્દેશ જ હતો. કુશાનોના પ્રાબલ્યથી તેમના અમલમાં પડેલી તૂટ આ રાજાઓએ સાંધી અને કુશાન સત્તા તોડી તેની જગ્યાએ પોતાની સત્તા પહેલાં હતી તેવી પાછી જમાવી એ વાત સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવાનો પુરાણોનો પ્રધાન ઉદ્દેશ જણાય છે. 'વિંધ્યક' એટલે 'વાકાટકો'ના સામ્રાજ્યનું વર્ણન કર્યા પછી, અને ગુપ્તોની સમ્રાટ્શાખાનું વર્ણન શરૂ કરતાં પહેલાં, પુરાણો નવનાગના અમલનો સરવાળો બાંધી તે વંશનું વર્ણન બંધ કરે છે. આ રીતે 'વાકાટક' યુગમાં છેક સમુદ્રગુપ્તના અમલ સુધી એ નાગવંશ ચાલુ રહ્યો. સાલવારી તેમજ મુલક વિસ્તારની દૃષ્ટિએ પુરાણો, નવનાગોનાં સ્થાનનું બહુ ચોક્કસ વર્ણન આપે છે. મગધ અને પદ્માવતીમાં રાજ્ય કરતા કુશાન સુબા વિન્વસફાનિ તથા નવનાગના અમલ દરમિયાન ઉદય પામેલા મગધના ગુપ્તોની વચ્ચેના ગાળામાં પુરાણો નવનાગવંશને મૂકે છે. વાકાટક સામ્રાજ્યના ઇતિહાસ પછી નવા વિભાગ તરીકે શરૂ થએલા મગધના સામાન્ય ઇતિહાસમાં આ નવનાગવંશનો ઇતિહાસ દાખલ કરી દેવામાં આવ્યો છે. આ નવનાગો માત્ર સંયુક્ત પ્રાંતના જ નહિ, પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બિહારના પણ રાજાઓ હતા. વાયુ અને બ્રહ્માંડ એ બંને પુરાણોની બધી નકલોમાં મથુરાં અને ચંપાને તેમનાં પાટનગર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે.

કુશાન અમલ દરમિયાન નાગરાજાઓએ મધ્ય હિંદમાં લીધેલો આશ્રય અને તે દરમિયાન તે ભાગ પર તેમના અમલની થએલી અસર

કુશાનવંશનું પ્રાબલ્ય થતાં, નંદિ–નાગરાજાઓ વિદિશા અને પદ્માવતી છોડી આશરે ઈ.સ. ૮૦માં મધ્ય હિંદમાં જઈ રહ્યા અને લગભગ અર્ધી સદીથી વધારે સમય સુધી, તેમણે તેના પર્વતપ્રદેશોમાં રહી સલામતીભરી રીતે રાજ્ય કર્યું. શાકે ૮૫૨ અથવા ઇ.સ. ૯૪૦–૪૧ની સાલવાળા રાષ્ટ્રકૂટરાજા કૃષ્ણરાજ બીજાના દેઓલી દાનપત્રમાં બક્ષિસ આપેલી જાગીર નાગપુર–નંદિવર્ધન જિલ્લામાં આવેલી જણાવી છે. હવે આ બંને નામોનો 'નંદિનાગ' જોડે સંબંધ છે. પ્રભાવતી ગુપ્તનાં

પૂણાના દાનપત્રોમાં પણ 'નંદિવર્ધન' નામની નોંધ છે. નાગપુરથી ૨૦ માઇલ પર આવેલું હાલનું 'નગર્ધન' તે જ પ્રાચીન 'નંદિવર્ધન' એવો રાય બહાદુર હીરાલાલનો મત છે. પાછળના 'ભારશિવો' તથા 'વાકાટકો'-ના સમયમાં 'નંદિવર્ધન' એ નામ પડવાનો સંભવ નહોતો, કારણકે તે સમયે તો તેમના નામને છેડે અંત્યપદ તરીકે 'નંદિ' લખવાની રીત છોડી દેવામાં આવી હતી; પણ નાગરાજાઓ વિદિશા અને પદ્માવતી છોડીને મધ્ય હિંદ તરફ ગયા તે વખતે તો તેમના વંશની નિશાની તરીકે તેઓ 'નંદિ' પદ ધારણ કરતા હતા.

એમ જણાય છે કે લગભગ અર્ધી સદી જેટલા સમય સુધી નાગરાજાઓ વિંધ્યાની આ મેર આવેલા મધ્ય હિંદને તેમનું આશ્રય-સ્થાન તથા સ્વાધીનતા રક્ષાનું તીર્થ બનાવી રહ્યા હતા. ત્યાં કુશાનો તેમને નડે એમ નહોતું. આર્યાવર્તમાંના એક રાજવંશે મધ્ય હિંદમાં કરેલા આ સ્થાનાંતરની ત્યાર પછીના આર્યાવર્તના ઇતિહાસ પર બહુ ભારે અસર કરી છે. એને પરિણામે ભારશિવોના અને તેમની પછી સત્તામાં આવેલા વાકાટકોના અમલમાં આર્યાવર્તનો દક્ષિણાપથના એક ભાગ જોડે સંયોગ થવા પામ્યો. ઇ. સ. ૧૦૦ થી માંડી ઇ. સ. ૫૫૦ સુધીના સમયમાં મધ્યપ્રાંતો, વિંધ્યાની પાસે આવેલા આર્યાવર્ત જોડે એટલે કે બુંદેલખંડ જોડે વણાઇ એકરૂપ થઇ ગયા. હિંદના એ બંને વિભાગોનો એ ગાઢ સંયોગ છેક આપણા સમય સુધી ચાલ્યો આવેલો છે. બુંદેલ-ખંડનો એક ભાગ તથા પ્રાચીન દક્ષિણાપથનો નાગપુરવાળો ભાગ જાતિ, ભાષા તથા સંસ્કૃતિની બાબતમાં તદ્દન ઉત્તર હિંદની છાયાવાળો હિંદુસ્તાની પ્રાંત બની ગએલો છે. આથી 'આર્યાવર્ત'ની મર્યાદા છેક 'નિર્મલ'ની પર્વતમાળા સુધી લંબાઇ છે. નાગરાજાઓના ૬૦ વર્ષના આર્યાવર્તમાંથી થએલા દેશવટાનો આ વારસો છે. એક બાજુ નાગપુરથી પુરિકા સુધી (હોશંગાબાદ) અને બીજી બાજુએ સીઓની અને જ-બલપુરમાં થઇને તેઓ અનુક્રમે પૂર્વ માળવા અને બાગેલખંડ (રેવા) સાથે પોતાનો સંપર્ક જાળવી રાખતા હતા અને આખરે બાગેલખંડમાં

થઇને જ તેઓ ગંગા કિનારે પહોંચ્યા હતા. ગુપ્તોના સમયમાં આ જ પ્રદેશ 'વાકાટકો'નું બીજું ઘર થઇ પડચો હતો. તેને લીધે જ તે પ્રદેશ અજંટાની કળા સમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ થયો. અજંટાની કળા મુખ્યત્વે નાગર એટલે ભારશિવ અને વાકાટક કળા જ છે. સાતવાહનોના હાથમાંથી ઈ.સ. ૨૫૦ થી ૨૭૫ના અરસામાં, અજંટા ભારશિવ-વાકાટકોના હાથમાં પસાર થયું હતું.

પદ્માવતી અને મગધમાં કુશાનોનો અમલ આશરે ઈ. સ. ૮૦ થી ઈ. સ. ૧૮૦ સુધી

નવનાગ તથા ગુપ્તોના ઉદય પહેલાંના પદ્માવતી અને મગધનાં ઇતિહાસને પૂરો કરવા, પુરાણો 'વંનસ્પાર'નો ઇતિહાસ વચમાં દાખલ કરી દે છે. એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકાના વોલ્યુમ VIIIના પૃ. ૧૭૩ પર આવેલાં બે સારનાથના શિલાલેખો ઉપરથી આપણને જણાય છે કે કનિષ્કના અમલના ત્રીજા વર્ષમાં વારાણસી અથવા કાશી જે પ્રાંતમાં આવેલું હતું તેની પર તેના સુબા તરીકે વનસ્પારનો અધિકાર હતો. આ ઉપરથી ઇ. સ. ૯૦ થી ઇ.સ. ૧૨૦ સુધી એ ભાગમાં કુશાન મહારાજના સુબા તરીકે પહેલાં સાદા ક્ષત્રપ તરીકે અને પછીથી મહા ક્ષત્રપ તરીકે તે રહ્યો હશે એમ જણાય છે. આ જ ગાળામાં વિદિશા નાગોને મધ્ય હિંદના જંગલ છાયાપ્રદેશોમાં રહી પોતાની સલામતી સાધવી પડી હશે. ઉપર જણાવેલા સારનાથના લેખોમાં જેના નામની જોડણી 'વનસ્ફાર' અને 'વનસ્પાર' એવી આપેલી છે તેનો જ પુરાણોમાં 'વિવસ્ફાટિ', 'વિવસ્ફાનિ' 'વિશ્વાસ્ફટિ' (૬) કે 'વિશ્વાસ્ફનિ' એવાં એવાં જુદીજુદી જોડણીવાળાં નામોથી નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

આ વનસ્ફાર એવી તો અગત્યની વ્યક્તિ હતો કે બનાફર નામથી ઓળખાતા તેના વંશજો છેક ચંદેલ સમય સુધી સારા લડવૈયા તરીકે પંકાતા રહ્યા હતા; વળી બુંદેલખંડમાં 'બનાફરી' નામથી ઓળખાતી એક બોલાતી ભાષા તેના નામથી ઓળખાય છે. તેના વંશજ બનાફરો, બહાદુર લડવૈયા હોવા છતાં કુળમાં ઉતરતા ગણાતા હતા અને તેમને

રજપૂત કન્યાઓ મેળવતાં બહુ મુશીબત પડતી. આજે પણ સમાજમાં તેમનું સ્થાન બહુ હલકું છે.

આ વનસ્ફારે પોતાનો મુકામ પદ્માવતીમાં રાખ્યો હતો અને ત્યાંથી માંડી છેક મગધ સુધી તેનો અમલ ચાલતો હતો. પુરાણો કહે છે કે તે બહુ બહાદુર હતો તથા પદ્માવતીથી બિહાર સુધીનાં તમામ મોટાં નગરો તેણે જીતી લીધાં હતાં. યુદ્ધમાં તે વિષ્ણુ જેવો પરાક્રમી હતો, પણ દેખાવમાં તે વ્યંડળ જેવો હતો. મહાન ઇતિહાસકાર ગિબને હૂનોનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે 'તેમને દાઢી તો બીલકુલ ઊગતી જ નહિ તેથી યુવાનીની મરદાનગીની છટા કે વૃદ્ધાવસ્થાની આદરપાત્ર છાયા તેઓ કદી ધારણ કરતા નહોતા.' પાછળથી હૂનોનું ગિબને કરેલું આ વર્ણન પુરાણોએ તેનાથી ઘણું વહેલું કરેલું છે. પુરાણોએ તેનું જે વર્ણન કરેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેનો દેખાવ હૂન અથવા મોંગોલ જેવો હશે.

તેની રાજનીતિની ખાસ નોંધ લેવામાં આવી છે. તેણે તેના રાજ્યની વસ્તીને લગભગ અબ્રાહ્મણ કરી નાંખી હતી. તેની પ્રજાનું વર્ણન કરતાં પુરાણો કહે છે કે प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः ઉંચ વર્ણના હિંદુઓને તેણે હલકા પાડ્યા અને હલકી વર્ણના લોકોને તથા પરદેશીઓને મોટે મોટે ઓદ્ધે નીમ્યા. જૂની ક્ષત્રિય વર્ણના લોકોને રાજ્યના મોટાં મોટાં અધિકાર પદોથી દૂર રાખી, તેણે તે વર્ણનો લગભગ લોપ કરી નાંખ્યો અને દેશના આદિવતની કૈવર્ત નામની હલકી કોમના લોકોને તથા શૂદ્રો કરતાં પણ અધમ ગણાતા અને અસ્પૃશ્ય એવા પાંન્કોમાંથી તેણે નવો અમલદાર વર્ગ અથવા નવી ક્ષત્રિય વર્ણ ઊભી કરી અને પંજાબના વતની મદ્રકો તથા યક–પુલિંદો અથવા પુલિંદ–યવુઓને તેણે તેમના મૂળ સ્થાનમાંથી બોલાવી, આ પ્રદેશમાં વસાવ્યા.

કુશાન સુબા વનસ્ફારના અમલના ઉપર આપેલા વર્ણન ઉપરથી હિંદમાં કુશાનોનો અમલ કેવા પ્રકારનો હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે. કાશ્મીરના ઇતિહાસ 'રાજતરંગિણી'માં કુશાન અમલ વિષે જે વાંચીએ છીએ તેનાથી પણ ઉપર લખેલી હકીકતનું સમર્થન થાય છે. સનાતની

હિંદુ સમાજ વર્ણવ્યવસ્થાના પાયા પર રચાએલો હતો. તેમાં આ મ્લેચ્છ રાજ્યકર્તાઓ માટે સ્થાન ન હતું. એ સનાતની હિંદુઓને પોતાના ઊંચાપણાનો ભારે ગર્વ હતો અને તેઓ આ પરદેશી મ્લેચ્છ રાજ્યકર્તાઓને બહુ હલકા ગણતા હતા. સનાતની વર્ણવ્યવસ્થાવાળા હિંદુ સમાજનું પોતા પ્રત્યેનું આવું તિરસ્કારભર્યું વર્તન એ પરદેશીઓને બહુ સાલતું હતું. પોતાને સ્થાન ન આપનાર, વર્ણવ્યવસ્થાવાળી સમાજરચનાને તોડી નાંખવા તેઓ વિવિધ ઉપાયો અજમાવતા હતા.

વિક્રમાદિત્ય શાલિવાહને હરાવી કાઢી મૂકેલા શકોએ શું શું કર્યું હતું તેનું વર્ણન કરતાં ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં થઈ ગએલો ગુણાઢ્ય 'કથાસરિત્સાગર'ના પુસ્તક ૧૮માં લખે છે કે આ (મ્લેચ્છો) બ્રાહ્મણોને કતલ કરે છે, તથા યજ્ઞયાગમાં ભંગ પાડે છે. સાધુઓની છોકરીઓને તે ઉઠાવી જાય છે. ખરેખર એ હરામી કયો ગુનો નથી કરતા?

મહાભારતના વન પર્વના અધ્યાય ૧૮૮–૯માં બૌદ્ધ સંપ્રદાયની અસર નીચે આવેલા હિંદને સનાતન હિંદુ પ્રજા કઈ દૃષ્ટિએ જોતી તે સાર રૂપે આપેલું છે.

'પછી આ ભૂમિ પર ઘણા મ્લેચ્છ રાજાઓ રાજ્ય કરશે. અસત્યમાં પ્રીતિવાળા આ પાપી રાજાઓ અધર્મને અનુસરી રાજ્ય કરશે. તે મિથ્યાવાદમાં રત રહેશે. પછી આંધ્રો, શકો, પુલિન્દો, યૌનો, કામ્ભોજો, બાલ્હીકો અને સુર આભીરો રાજ્ય કરશે. ત્યારે વેદવાણી નિષ્ફળ થશે. શૂદ્રો બ્રાહ્મણોને 'ભો' એવા સરખાપણાના સંબોધનથી બોલાવશે, જ્યારે બ્રાહ્મણો તેમને આદરપદથી સંબોધશે. કરના બોજાની બીકે નાગરિકો ચારિત્રહીન થશે. ઇંદ્રિયભોગને તૃપ્ત કરતા ઐહલૌકિકમાં તેઓ મચ્યા રહેશે આખી દુનિયા મ્લેચ્છમયી થઈ જશે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય વર્ણોનો લોપ થશે. એ સમયે બધી વર્ણો મટી એક વર્ણ થઇ જશે. આખી દુનિયા મ્લેચ્છમયી થઈ જશે. શ્રાદ્ધથી કોઈ દેવોને તૃપ્ત નહિ કરે તથા પિતૃઓની પિંડોદક ક્રિયા કોઈ કરશે નહિ. દેવોની પૂજાનો પ્રતિષેધ કરી તેઓ અસ્થિઓને પૂજશે. બ્રાહ્મણોના લત્તામાં તેમ જ મહર્ષિઓના

આશ્રમોમાં દેવસ્થાનોમાં, ચૈત્યોમાં તથા નાગાલયોમાં પૃથ્વી એડુકા-ચિહ્નવાળી થઇ જશે, અને દેવગૃહોથી ભૂષિત નહિ રહે.'

ગર્ગ સંહિતામાં શક અમલ નીચેના હિંદનું જે વર્ણન આપેલું છે; તેમાંના કેટલાક ભાગ આખાને આખા ઉપલા વર્ણનમાં સામેલ કરેલા છે. કોઇ નજરે જોનાર લખતો હોય એવું એ વર્ણન છે. તે વખતે રાજ્ય કરનારી જાતિઓની જે યાદી તેમાં આપેલી છે તે ઉપરથી તે વર્ણન કુશાન અમલના પાછલા ભાગનું હશે એવો નિર્ણય થાય છે: એનો સાર એ છે કે તે અમલ દરમિયાન આખો હિંદુસમાજ મ્લેચ્છતાને પામ્યો હતો. વર્ણવ્યવસ્થાને ઊંચી મૂકવામાં આવી હતી અને ચાર વર્ણને બદલે માત્ર એક જ વર્ણ રહી હતી. શ્રાદ્ધ તથા બીજી વૈદિક વિધિઓનો લોપ થયો હતો તથા હિંદુ દેવોને બદલે લોકો અસ્થિશેષોને પૂજતા થઇ ગયા હતા. જુલમને પરિણામે પ્રજા ચારિત્રહીન થઇ હતી અને ધર્મનો નાશ થયો હતો. એ શક અમલનો હેતુ હિંદુઓની રાષ્ટ્રભાવના તોડવાનો તથા તેની રાષ્ટ્રીય સમાજપદ્ધતિના પાયાનો નાશ કરવાનો હતો. એ શકો ઇરાદાપૂર્વક હિંદની પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થાનું પરિવર્તન કરવાની નીતિ અખત્યાર કરી રહ્યા હતા અને તેથી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષકો તથા રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના ટ્રસ્ટીરૂપ ઉચ્ચ અને ગર્વિષ્ઠ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિઓને હલકા પાડવાના તમામ ઉપાયો તે યોજતા; પદ્ધતિસર દમદાટી તથા ધર્મ પલટાથી તેઓ સામાન્ય પ્રજાને ચારીત્રહીન કરવા મથતા હતા, કારણકે તેમણે જીતેલા હિંદુઓના શસ્ત્રબળ કરતાં તેની સમાજવ્યવસ્થાનો તેમને બહુ ડર હતો. તેઓ ઘણા જ ધનલોભી હતા. આ દેશમાંથી ખૂબ ધન લૂંટી તેઓ તેને પોતાના મૂળ દેશમાં લઈ ગયા હતા એટલું જ નહિ પણ આ દેશમાં ભારે અને ક્રૂર કત્લેઆમ કરી સંખ્યાબંધ સ્ત્રીપુરૂષોને તેઓ પોતાના દેશમાં ઉઠાવી ગયા હતા. ટૂંકામાં વૈદિક ધર્મનો પૂરો લોપ થવા બેઠો હતો અને હિંદુ જાતિનું નામનિશાન નીકળી જાય એવો સમો આવી પહોંચ્યો હતો. આવી ભયંકર રાજકીય તથા સામાજિક આપત્તિમાં પોતાના દેશને

મુક્ત કરવાનું કાર્ય હાથ ધરવાની અનિવાર્ય જરૂર ઊભી થઇ હતી.

આ મહાકાર્ય, આ રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધારનું કાર્ય ભારશિવોએ કર્યું હતું.

ભારશિવોનું સામ્રાજ્ય તથા તેમણે કરેલી કાર્યસિદ્ધિ

પરદેશી અને પરધર્મી કુશાનોના જુલમી અમલમાં હિંદુ જાતિ તથા સનાતન વૈદિક ધર્મ તથા વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનો સાવ લોપ થવા બેઠો હતો, તે મહાન આપત્તિમાંથી ભારશિવોએ હિંદુ પ્રજાનો બચાવ કર્યો. તેમણે એ કુશાનોની સત્તા તોડી. તેમણે ઉપરાઉપરી દશ અશ્વમેધો કર્યા એ બતાવી આપે છે કે તેમણે ઉપરાઉપરી કુશાન સત્તાને પડકાર કર્યા કર્યો અને પોતાનાં પરાક્રમોથી, ધીમેધીમે તેમના તાબાના મુલકો જીતી લઇ તે તેમને હિંદની પશ્ચિમ સરહદ તરફ હાંકતા ગયા. વીરસેનના ઉદય પછી થોડા જ સમયમાં એ કુશાનો ગંગાની ખીણના પ્રદેશમાંથી છેક સરહિંદ સુધી પાછા હટી ગએલા જણાય છે. વીરસેનના સિક્કા આખા યુક્ત પ્રાતમાં તેમજ પંજાબમાંથી મળી આવે છે એ હકીકતથી ઉપલી વાતનું સમર્થન થાય છે. વીરસેનના અમલના અંત ભાગમાં તો આ ભારશિવોનું એ પાછા હટતા કુશાનો પર એટલું બધું દબાણ થાય છે કે ઇ. સ. ૨૩૮ થી ૨૬૯ના ગાળામાં તેઓ સસાનીઅન સમ્રાટ્ શાહપુરનું રક્ષણ શોધતા જાય છે અને પોતાના સિક્કાઓ પર તેની છાપ છાપે છે. સમુદ્રગુપ્તના અમલ પહેલાં તો પંજાબનો પણ ઘણોખરો ભાગ કુશાનોની સત્તાથી મુક્ત થયાનું જણાય છે. સમુદ્રગુપ્તના સમય પહેલાં જ મદ્રકો પોતાના સિક્કા પાડતા થયા હતા અને તેમણે જ તેની જોડે સંધિ કરી તેનુ આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું. આનો અર્થ એ થયો કે તેના અમલ પહેલાં તેઓ સ્વતંત્ર થઇ ચૂકયા હતા.

એકસો વર્ષથી આર્યાવર્તમાં પગદંડો જમાવી બેઠેલા આ કુશાનોને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનું કામ કાંઇ જેવીતેવી કાર્યસિદ્ધિ ગણાય નહિ. એ કુશાનોની સત્તા ઓક્ષસ નદીના તીરથી માંડી બંગાળાના ઉપસાગર સુધી, યમુનાથી માંડી નર્મદા સુધી, તથા પશ્ચિમમાં કાસ્મીરથી માંડી, પંજાબ, સિંધ, કાઠિયાવાડ સુધીના વિશાળ પ્રદેશ પર દૃઢ રીતે જામેલી

હતી. મધ્ય એશિયામાં એનું અનામત બળ જમા પડ્યું હતું અને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં, ત્યાંથી સેનાઓ દોડી પહોંચતી હતી. લોખંડી પંજાથી તેઓ તેમના તાબાના મુલક પર અમલ ચલાવતા હતા. વળી એ કુશાનો કાંઇ દૂર રહ્યા રહ્યા તેમના નામની હાકે રાજ્ય નહોતા કરતા, પણ જાતે પોતે આ દેશમાં વસી રાજ્ય કરતા હતા, એટલે તેમની સત્તાનો ધ્વંસ કરવો એટલે તેના આધિપત્યનો અસ્વીકાર કરવો એટલું જ નહિ, પણ દેશમાં જામેલી બળવાન સત્તા પર આક્રમણ કરી તેનો નાશ કરવો એ હતો. આ પરાક્રમ, રાષ્ટ્ર ઉત્થાનનું આ મહાકાર્ય ભારશિવોએ કર્યું.

કોઇ પણ પ્રજામાં, કોઈ પણ દેશ અને કોઈ પણ યુગમાં આવાં મહાન રાષ્ટ્રોત્થાનનાં કાર્ય થાય છે, ત્યારે તેવાં મહાન કાર્યની સિદ્ધિ કરનારા માનવ સંઘમાં તેમને એ કામ માટે પ્રેરનારી કોઈ ભાવના, કોઇ મહાન આદર્શ હોય છે. એ આદર્શમાં પરમ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા રાખવાથી તેવા માનવ સમાજમાં જે અતુલ બળ ઉત્પન્ન થાય છે, તે આખરે પરમસિદ્ધિમાં પરિણમે છે. રાષ્ટ્રોત્થાનનાં કારણરૂપ આવાં રાષ્ટ્રીય આદર્શ અને ભાવનાઓના અભ્યાસ વગર કોઈ ઇતિહાસકાર એ ઉત્થાનની હકીકતો યથાર્થ રીતે સમજી શકે નહિ. પોતે સ્વીકારેલા આદેશરૂપ કાર્યમાં ભારશિવોએ કયા રાષ્ટ્રઆદર્શ પર શ્રદ્ધા રાખી ઝુકાવ્યું તે આપણે જોઇએ. આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રસેવા હમેશાં મનુષ્યના ભાવિનો આખર નિર્ણય કરનાર મહાન શક્તિ—જગન્નિયંતાને સર્વાંપણ કરવાના કાર્યનું અને તે તે સમયના રાષ્ટ્રભાવને અનુકૂલ એવા જગન્નિયંતાના સ્વરૂપની ખાસ ભક્તિનું રૂપ લે છે. ભારશિવોનો ઇષ્ટદેવતા શિવ હતો. યોગમાં મગ્ન થએલા અને અંશતાંડવ નૃત્ય કરતા શિવ તેમના ઇષ્ટદેવતા હતા. ભારશિવો, શિવના ભક્ત હતા. શિવે જ તેમના વંશની અને રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. તે જ તેમનો તથા તેમની પ્રજાનો રક્ષક હતો. પોતાની પ્રજાને મુક્ત થએલી, પોતાનો ધર્મ અબાધિત રીતે પાળવા મુક્ત થએલી તથા તેમની ઇશ્વરદત્ત ભૂમિ આર્યાવર્તમાં તદ્દન સ્વતંત્ર થએલી

જોવા તે જાતે ઉદ્યત થએલ હતા, અને ગંગાની ખીણમાં વસતા તેના લોકો દ્વારા તે તાંડવ નૃત્ય કરવા ઊભા થયા હતા. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના સમયથી માંડી છેક મેધાતિથિ અને ત્યાંથી પણ આગળ છેક વિશળદેવના સમય સુધી આપણા દેશનો આદર્શ એ જ હતો કે આર્યાવર્તમાં તો ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ, તથા વૈદિક ધર્મને અનુસરવાવાળો રાજા જ તેનો યથાર્થ રાજા હોઇ શકે. આ પવિત્ર સિદ્ધાંતનો ભંગ થયો હતો એટલે જે ખોટું થયું હતું તે શિવને સુધારવું રહ્યું. તેને તો તેની પદ્ધતિએ, વિનાશના તાંડવથી કરવાનું હતું. ભારશિવ નાગ રાજાઓએ સફળતાથી એ રાષ્ટીય તાંડવ નૃત્યનો અમલ કર્યો.

ભારશિવોની સંસ્કૃતિ

રાષ્ટ્રોત્થાનના પ્રેરક બળરૂપ ભારશિવોની શિવભક્તિની પ્રબળ છાયા, તેમના સમયની આખી સંસ્કૃતિ પર પડેલી છે. તે સમયનાં ભાષા લિપિ, શિલ્પ એ સૌ પર તેની પ્રબળ છાયા છે. તેમની રાજ્યપદ્ધતિ પણ એ જ કારણે વિલક્ષણ અને વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે. આપણે હવે એક પછી એક આ મુદ્દાઓની આલોચના કરીશું.

રાજ્યપદ્ધતિ

ભારશિવોના અમલનું મુખ્ય અને આંખે ચડે એવું લક્ષણ તેની સાદાઇ હતી. તેમણે માથે લીધેલા કઠણ અને કપરા કાર્યની ભવ્યતા સિવાય ગુપ્ત સમ્રાટોના જેવો કોઈ પ્રકારનો ઠાઠમાઠ કે દબદબો તેમના અમલમાં જોવામાં આવતો નથી. તેમના ઇષ્ટદેવતા શિવની પેઠે તેઓ વૈરાગ્યવૃત્તિ સેવતા. તે કોઇને કાંઈ આપવાની વૃત્તિ રાખતા, કોઇનું પડાવી કે પચાવી લેવાની નહિ. તે સમયના સ્વતંત્ર હિંદુગણ રાજ્યોને તેમણે સ્વતંત્ર જ રહેવાં દીધાં અને પોતાના સિક્કા પાડી, પોતાની મરજી માફક જીવન ગાળવાની પૂરી છૂટ તેમણે તેને આપી. શિવની આસપાસ તેના ગણ રેહેતા, તેમ પોતાના રાજ્યની આસપાસ તેમણે સ્વતંત્ર હિંદુગણ રાજ્યો રાખ્યાં હતાં. તેઓ તો માત્ર એ રાજ્યોના સમવાય તત્ર પર પ્રમુખ તરીકે દેખરેખ રાખતા હતા અને સર્વત્ર સ્વાતંત્ર્યની

ભાવના પોષતા હતા. તેમણે અશ્વમેધો કર્યા, પણ સમ્રાટ્પદ ન ધારણ કર્યું. તેમના દેશમાં તે રાજકીય શૈવો તથા આંતરરાષ્ટ્રીય યોગીઓ રહ્યા.

શકોએ હિંદુઓના ચારિત્રને શિથિલ કરી નાંખ્યું હતું એટલે તેને સુધારવા માટે શૈવપતિપણાની જરૂર હતી. કુશાનોના ધનલોભી સામ્રાજ્યવાદનો નાશ તેમને હાથે થયો તથા હિંદની પ્રજામાં પેઠેલો અધર્મ નીકળી ગયો. આ કાર્ય પૂરૂં થયું એટલે ભારશિવો નિવૃત્ત થયા: શિવનું કાર્ય પૂરૂં થયું એટલે આધ્યાત્મિક વિજય પ્રાપ્ત કરી ભારશિવો તેમના ઇષ્ટદેવમાં લીન થયા. તેઓ છેક છેલ્લે સુધી અજીત તથા ઐહલૌકિક સ્વાર્થથી મુક્ત રહ્યા હતા. શિવ તથા તેની પ્રજાના ખરા ભક્ત એ ભારશિવો, તેમનું કાર્ય પૂરૂં થતાં શાંતિથી ઇતિહાસની રંગભૂમિનો તખતો છોડી ચાલ્યા જાય છે.

ભારશિવોએ આર્યાવર્તમાં હિંદુ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ તથા હિંદુ સામ્રાજ્યની ગાદીની તેમણે પુનઃસ્થાપના કરી અને તેમ કરી દેશને નવું જીવન આપ્યું. ચાર સૈકાની તૂટ પછી તેમણે અશ્વમેધની પ્રથા ફરી ચાલુ કરી. ભગવાન શિવની પ્રિય અને પવિત્ર નદી ભાગીરથીની પવિત્રતાનો ભાવ તેમણે પાછો જાગ્રત કર્યો. ગંગા તથા યમુનાની આસપાસની ભૂમિને પરદેશીઓની સત્તામાંથી મુક્ત કરી. તેમણે તેને અતિ આદરપાત્ર બનાવી અને તે એટલી હદ સુધી કે મંદિરોનાં દ્વારો પર પવિત્રતાની સંજ્ઞા રૂપે તે નદીઓની મૂર્તિઓ કોતરવાની પ્રથા તે સમયના શિલ્પમાં ચાલુ થઈ. આ બધું તેમણે કર્યું, છતાં પોતાનું કાંઈ ખાસ સ્મારક તેમણે પાછળ મૂક્યું નથી. પોતાનાં સુકર્મો તેમણે પોતાની પાછળ મૂક્યાં, પણ પોતાની જાતને તેમણે ભૂંસી નાંખી.

નાગ રાજાઓની રાજ્યપદ્ધતિ એક સમવાય તંત્રરૂપ હતી. તેમાં ત્રણ મુખ્ય રાજ્યસત્તા ભોગવતાં કુટુંબો તથા કેટલાંક સ્વતંત્ર ગણ-રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો. રાજ્યસત્તા ભોગવતાં નાગ રાજકુટું-બોમાંનું એક ભારશિવોનું હતું અને તે આ આખા સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતા સમવાય તંત્રના નેતાપદે હતું. આ રાજ્યકુટુંબોની સત્તા

નીચે કેટલાંક કુટુંબો હતાં અને તેમના તાબાના મુલકના જુદાજુદા ભાગોની સુબાગીરિઓ તે તે કુટુંબોના નાયકોને હાથ હતી. પદ્માવતી તથા મથુરામાંની રાજ્યસત્તા ભોગવતી નાગ કુટુંબની શાખાઓ તેમની પોતાની સ્વતંત્ર વંશ ઉપાધિ સાથે ભારશિવોએ જ સ્થાપી હતી. પદ્માવતી શાખા તક્કવંશની અને મથુરાની શાખા યદુવંશની હતી.

માળવામાં, ગૂજરાત આખામાં, રજપુતાના તથા પૂર્વ પંજાબના અમુક ભાગોમાં સ્વતંત્ર ગણરાજ્યો આવી ગએલાં હતાં આ રીતે ગંગાની ખીણના પ્રદેશની પશ્ચિમે આવેલા દેશોમાં અનેક સ્વતંત્ર ગણરાજ્યો આવેલાં હતાં. માળવામાં માલવો, ગૂજરાતમાં આભીરો, તથા પૂર્વ પંજાબમાં મદ્ર લોકોનાં એ રાજ્યો હતાં. માળવામાંના રાજ્યોમાં વસતા લોક નાગોને મળતા લોકોથી વસાયેલાં હતાં. વિદિશાની આસપાસનાં રાજ્યોમાં વસતા લોક ઘણા પ્રાચીન કાળથી નાગોનો આદર કરતા આવ્યા હતા. વંશ તથા સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ નાગલોક તથા આ ગણ-રાજ્યના લોકો વચ્ચે ખૂબ સંબંધ હતો. આ બધાં ગણરાજ્યો તથા બીજાં નાગરાજ્યોએ ભારશિવોનું નેતૃત્વ સ્વીકારી, તેમની સરદારી નીચે લડી હિંદમાંથી કુશાનોને હાંકી કાઢવાના કાર્યમાં સફળતા મેળવી.

શિલ્પ

ભારશિવોએ અશ્વમેધની પ્રથા ફરી ચાલુ કરી રાજકીય જાગૃતિ આણી તથા હિંદુ રાષ્ટ્રનું પુનરૂત્થાન કર્યું એટલું જ નહિ, પણ તેમણે આખી સનાતન સંસ્કૃતિનું પુનરૂત્થાન કર્યું. પ્રાચીન આર્ય સં-સ્કૃતિનું પુનરૂત્થાન એ તેમના યુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. તેમણે કુશાન સિક્કા પદ્ધતિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી, વજન, આકૃતિ તથા છાપ મહોરની બાબતમાં જૂની હિંદુ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરી, તે પાછી ચાલુ કરી. કુશાન સાલવારીનો ઉપયોગ કરવો તેમણે છોડી દીધો. સિક્કાઓ પરની ચિત્ર સંજ્ઞાઓમાં તેમણે ઉપલી દૃષ્ટિએ ફેરફારો કર્યા. શિલ્પમાં ‘નાગરઢબ’ નામે ઓળખાતી ઢબમાં ‘નાગર’ એ શબ્દ ‘નગર’ ઉપરથી નહિ પણ ‘નાગ’ વંશના નામ ઉપરથી છે. મત્સ્યપુરાણ પોતાનો

ઐતિહાસિક વિભાગ ઇ.સ. ૨૪૩ ની સાલના અરસામાં બંધ કરી દે છે એટલે તેની અંદર આવેલા શિલ્પ વિભાગમાં 'નાગરઢબ' નો નિર્દેશ નથી, પણ ગુપ્તવંશ દરમિયાન કે તેની પછી થએલા માન—સાર નામના શિલ્પ ગ્રંથમાં એ ઢબનો નિર્દેશ છે. ઘણાંખરાં ગુપ્તવંશનાં ચોખંડા મંદિરો 'નાગરઢબ'નાં છે. નચના આગળનું પાર્વતી મંદિર તથા ભૂમરાનું ભારશિવ મંદિર એ ઢબના નમૂના રૂપ છે. ચોખંડા મંદિરો પર ચાર બાજુઓવાળાં શિખરો એ સમયની શિખરોની ખાસ ઢબ બતાવે છે. સરજમાઉ આગળનું નાગ બાબાનું મંદિર તથા ખજૂરાઓ આગળનું ચોસઠ જોગણીનું મંદિર એ બંને આ ઢબના નમૂના છે. 'નાગર શિખર' એ એક ખાસ અથવા નવી તરાહ છે. એ તરાહ ઘણું કરીને નાગ યુગમાં નવી પેદા થઇ. નચનાના ચતુર્મુખ શિવ મંદિરમાં 'નાગર શિખર' જોવામાં આવે છે. ત્યાંનું પાર્વતી મંદિર, પર્વતના અનુકરણરૂપ છે. તેમાં ગુફાઓ અને જંગલી પ્રાણીઓના નમૂના જોવામાં આવે છે ભૂમરાનું મંદિર તો ભારશિવ ઢબનું મકાન છે. તે શિવ મંદિર છે. તેની પર વિલક્ષણ તાડવૃક્ષ શોભા માટે ચીતરેલાં છે તે પરથી તેના પરની નાગ યુગની અસર જણાઈ આવે છે. આ લક્ષણ બીજાં કોઇ શિલ્પ નમૂનામાં નજરે ચડતું નથી. કુશાનોએ જ્યાંજ્યાં તેમનાથી બની શક્યું ત્યાંત્યાં જૂના હિંદુ મંદિરોનો નાશ કરેલો જણાય છે, કારણ કે તેમના સમય પહેલાનાં જૂના મંદિરો કે મકાનોના નમૂના કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતાં નથી. તેમણે કરેલો નાશ એટલા મોટા વિસ્તારનો હતો કે તેમની પહેલાના યુગમાં હિંદની જૂના સમયથી ચાલી આવતી શિલ્પકળા કેવી હતી તે જાણવા જૂનાં પુરાણ કે શિલ્પનાં પુસ્તકો સિવાય કોઇ સાધન આજે મળી શકે એમ નથી. સદ્‌ભાગ્યે બુંદેલખંડ તથા બાગેલખંડમાં એ જૂની હિંદી શિલ્પકળાના નમૂના કુશાનોને હાથે થએલા નાશમાંથી બચી જવા પામ્યા જણાય છે.

જેવી રીતે શિલ્પમાં લાક્ષણિક 'નાગરઢબ' હતી તેવી જ લાક્ષણિક 'નાગરઢબ' ચિત્રકળામાં પણ હશે જ અજંટા ઈ.સ. ૨૫૦ના અરસામાં

નાગ સામ્રાજ્યના ભાગ રૂપ બન્યું એટલે અજંટાની ગુફાઓના ભીત્તિચિત્રોમાં 'નાગરઢબ'નું ચિત્રકામ ભવિષ્યમાં કદી મળી આવે તો તેમાં નવાઇ જેવું કાંઇ નથી.

ભાષા

નાગ રાજાઓએ પ્રાકૃતના ઉપયોગનો વિરોધ કર્યો જણાતો નથી. તેમની કચેરીઓમાં પ્રાકૃત ભાષા વપરાતી હતી. 'વાકાટક'ના સમયના લેખોમાં અક્ષરો ઉપર પેટી જેવા આકારનાં માથાં બાંધેલાં જોવામાં આવે છે તેવાં ચોથા સૈકામાં તેમજ પાંચમા સૈકાના પ્રારંભમાં વપરાતી લિપિમાં હતાં. તે લિપિને 'નાગરી' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હશે. એ લિપિ ઉપરથી હાલની નાગરી લિપિ ઇ.સ. ૮૦૦ ના અરસામાં ચાલુ થઇ. તેમાં પેટી આકારનાં માથાંને બદલે માત્ર સાદી લીટીથી અક્ષરોનાં માથાં બાંધવાની પ્રથા ચાલુ થઇ જણાય છે.

મકાનો પર શોભાની કૃતિઓ તરીકે ગંગા તથા યમુનાની આકૃતિઓ અથવા સંજ્ઞાઓ કોતરવાની ઢબ આ નાગ યુગમાં જ નવી ઉદ્ભવી. ત્યાર બાદ એ નવી ઢબ વાકાટકોના યુગમાં ચાલુ રહી એટલું જ નહિ પણ ગુપ્ત શિલ્પમાં ચાલુ રહી આખરે ચંદેલ કલાના યુગ સુધી જીવંત રહી.

ગાયની પવિત્રતા

બીજી પણ એક સામાજિક બાબતમાં આ નાગ યુગમાં એક નવો મોટો ફેરફાર થયો છે. ગુપ્ત લેખોમાં ગાયો તથા આખલા પવિત્ર પ્રાણી જાહેર થએલાં છે અને તેમને મારવાની મના છે. આ માન્યતા ઘણુંકરીને નાગ યુગમાં ઊભી થઈ હતી. એ ભારશિવોનું પવિત્ર અને પૂજા કરવા જેવું પ્રાણી હતું, કારણ કે તે તેમના ઇષ્ટ દેવ શંકરનાં વાહન હતાં. કુશાનો તો ગાય તથા આખલાને મારી ખાનારા લોક હતા. પણ ભારશિવોની સત્તા સ્થપાતાં, આખલા તથા ગાયના પવિત્રપણાની માન્યતા સાર્વત્રિક થઈ ગઇ.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી જણાય છે કે હાલના હિંદુત્વનો પાયો

નાગ મહારાજાઓએ નાંખ્યો, વાકાટકોએ તેની પર હિંદુત્વની ઇમારત ઊભી કરી અને ગુપ્તોએ તે ઇમારતને ભવ્ય અને સુશોભિત કરી.

'વાકાટક' વંશ

તુખારવંશ એટલે કે કુશાનવંશના અંતની નોંધ લીધા પછી પુરાણો તુરતજ 'વિંધ્યકો'ના વંશનો નિર્દેશ કરે છે. તે વંશના સ્થાપનારનું નામ પુરાણો વિંધ્યશક્તિ આપે છે. વિંધ્યશકિતનો ઉદય વર્ણવતાં પુરાણો કહે છે કે તે કિલકિલા રાજાઓમાંથી ઊભો થયો હતો. હવે એ વાત તો ચોક્કસ છે કે 'કિલકિલા રાજા' તરીકે પુરાણો જેનો નિર્દેશ કરે છે તે વિદિશાના નાગરાજાઓ હોવા જોઇએ. તે સમયે એ રાજાઓ કિલકિલા જોડે બહુ આગળપડતો સંબંધ ધરાવતા હતા અને 'વિદિશા વૃષો' એ નામને બદલે તેઓ 'કિલકિલા વૃષો'ના નામથી ઓળખાય છે. ભાગવત પણ ભૂતનંદિથી શરૂ થતા પાછળથી થએલા નાગરાજાઓને કિલકિલાના રાજા કહે છે. આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે 'કિલાકિલા નદી' પર અથવા કિલકિલાના પ્રદેશમાં 'વાકાટકવંશ'નો ઉદય થયો હશે. આજ પણ પન્ના શહેરની પાસે 'કિલકિલા' નામની એક નાની નદી છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે અજયગઢ—પન્નાના વિસ્તારમાં એટલે કે ગંજ—નચના જિલ્લામાં એ વાકાટકવંશનો ઉદય થયો હશે. જૂનામાં જૂના વાકાટક લેખો આ જ પ્રદેશમાંથી મળી આવેલા છે. વિદિશાનાગોનું તથા પ્રવીરકનું વર્ણન કરતાં ભાગવત એ તમામ રાજાઓના સમૂહને કિલકિલાના રાજાઓ તરીકે વર્ણવે છે એટલે કે વિદિશા અથવા પૂર્વ માળવા તથા કિલકિલાને તે એક પ્રદેશ ગણે છે. આ ઉપરથી વાકાટકવંશનું મૂળ સ્થાન બુંદેલખંડ હતું એ વાતમાં તો આ બધાં પ્રમાણ એકમત થાય છે.

હવે એ વંશનું નામ 'વાકાટક' શા ઉપરથી પડયું તે જોઇએ. 'વાકાટક' શબ્દનો અર્થ એવો થાય કે 'વાકાટ'ના. ત્યારે એ વાકાટ તે કઇ જગા? ઓર્છા રાજ્યના સૌથી ઉત્તરમાં આવેલા પ્રદેશમાં અને ઝાંસીના બ્રિટિશ જિલ્લાના ચિરગામની છ માઇલ પૂર્વે 'બાગાટ' નામનું એક

નાનું ગામ છે. તેની પાસે જ બિર્જોર નામનું એક બીજું નાનું ગામ છે તે ઉપરથી એ બંને ગામ 'બિર્જોર-બાગાટ' એ નામે ઓળખાય છે. એ એક મોટું અને પ્રાચીન બ્રાહ્મણોની વસ્તીવાળું ગામ છે. એ ગામ મૂળ દ્રોણાચાર્યનું ગામ હોવાનું મનાય છે. એમ જણાય છે કે પુરાણો જેને વાટકવંશના મૂળ સ્થાપનાર આદ્યપુરુષ તરીકે વર્ણવે છે તે વિંધ્ય-શક્તિએ પોતાના ગામના નામ ઉપરથી પોતે સ્થાપેલા નવા વંશનું નામ પાડયું હશે. 'વાકાટકો' બ્રાહ્મણ હતા તથા ભારદ્વાજ ગોત્રના વિષ્ણુ-વૃદ્ધ નામના પેટા ગોત્રના હતા. ગુરુ દ્રોણ પણ એ જ ભારદ્વાજ ગોત્રના હતા. દ્રોણાચાર્યના ગામ તરીકે પ્રસિદ્ધ એ ગામમાં તેની ગૌરવાન્વિત પ્રણાલી તે સમય સુધી ચાલુ રહી હોય એ બનવાજોગ છે.

વિંધ્યશક્તિ, કિલકિલા રાજાઓમાંથી ઊભો થયો એ કથનનો એવો અર્થ થાય કે શરૂઆતમાં તે તેમના ખંડિયા તરીકે અથવા તેમના સમવાય તંત્રના એક પૂરા પાકા સભ્ય તરીકે તેણે તેની કારકીર્દિ શરૂ કરી હશે. તે સમયના રાજ્યબંધારણમાં તેનું સ્થાન સ્વતંત્ર રાજ્ય-કર્તાનું નહિ, પણ કોઈ સર્વોપરી સત્તાના તાબેદાર કે ખંડિયા રાજાનું હશે, કારણકે 'વાકાટકો'નાં રાજ્ય દસ્તાવેજોમાં તેનું નામ જોવામાં આવતું નથી. તે લેખો સ્વતંત્ર વાકાટક રાજાઓના વંશની શરૂઆત તેના પુત્ર પ્રવરસેનથી કરે છે. માત્ર અજંટાની ગુફા નં. ૧૬માં એક શિલા-લેખમાં આપેલી ક્ષિતીપાનુપૂર્વીમાં વિંધ્યશક્તિને 'વાકાટક' વંશના સ્થાપનાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તે વર્ણન પરથી જણાય છે કે મોટાં યુદ્ધોમાં જેનું બળ વધતું ગયું, તથા પોતાના બાહુ બળથી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર તથા આખી કારકીર્દિ દરમિયાન અણિશુદ્ધ બ્રાહ્મણ રહેનાર આ વિંધ્યશક્તિ શરૂઆતમાં કિલકિલા વૃષોનો સેનાપતિ હશે. પોતાના વંશને તેણે પોતાના ગામનું નામ આપ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે તે મૂળે કોઈ રાજવંશનો નહોતો, પણ એક સાધારણ નાગરિક હતો. આંધ્ર તથા નૈષધ–વિદૂર દેશોમાં તેણે મોટી જીતો કરી હતી એમ જણાય છે.

વાકાટકો બ્રાહ્મણ હતા એ તો નિઃસંદેહ વાત છે. વિંધ્યશક્તિને તો ચોખ્ખીરીતે દ્વિજ કહેવામાં આવ્યો છે. તેમનું 'વિષ્ણુવૃદ્ધ' ગોત્ર માત્ર બ્રાહ્મણોમાં જ હોય છે, અને આજે પણ એ ગોત્રના બ્રાહ્મણો મહારાષ્ટ્રમાં છે. વળી આ રાજાઓએ બૃહસ્પતિ સાવ યજ્ઞો કર્યા છે અને એ યજ્ઞો તો માત્ર બ્રાહ્મણો જ કરી શકે.

વિંધ્યશક્તિનો પુત્ર પ્રવરસેન હતો. સામાન્ય લોકોમાં તે તેના લોકપ્રિય નામ 'પ્રવીર'થી જાણીતો હતો. તેના સમય પહેલાં પાંચસો વર્ષ પર કેટલાક સૈકાથી બંધ પડી ગએલી અશ્વમેધની પ્રથા શુંગ મહારાજ પુષ્યમિત્રે તથા દક્ષિણાપથના સમ્રાટ્ શ્રી સાતકર્ણી પહેલાએ ચાલુ કરી હતી. તે બંને મહારાજાઓએ બબ્બે અશ્વમેધ કરી 'દ્વિરશ્વમેધયાજી'નું પ્રાચીન સનાતન સમ્રાટોને અપાતું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પ્રવરસેન તો તેમનાથી પણ આગળ વધ્યો હતો, તેણે તો ચાર અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. ભારશિવ રાજાઓની રીતથી જુદા પડી તેણે 'સમ્રાટ્' પદ પણ ધારણ કર્યું હતું. તે એ 'સમ્રાટ્' પદને પૂરો લાયક હતો, કારણકે આર્યાવર્ત ઉપરાંત દક્ષિણાપથના મોટા ભાગને, ખાસ કરીને તેના ઉત્તર ભાગને તેણે પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો હતો. મૌર્ય સમ્રાટોના સમય પછી પહેલી જ વાર આવી મહાન કાર્યસિદ્ધિ કરવામાં આવી હતી. તેણે ચાર અશ્વમેધ કર્યા તે ઉપરથી એવું અનુમાન થઇ શકે છે કે તેનો અમલ લાંબો હતો. અને એ વાત ખરી છે. તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર તેની પછી ગાદીએ આવી શક્યો નહિ. તેના પુત્ર ગૌતમીપુત્રના નામ ઉપરથી જ જણાય છે કે તે બ્રાહ્મણીનો પુત્ર હતો. આમ છતાં પણ બ્રાહ્મણરાજા પ્રવરસેનનો, તેની બ્રાહ્મણ પત્નીથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર, ક્ષત્રિય ભારશિવ રાજા ભવનાગની કુંવરી વેરે પરણ્યો હતો. આ લગ્નથી રૂદ્રસેન નામનો પુત્ર થયો હતો. એ રૂદ્રસેન પ્રવરસેનનો પૌત્ર અને ભારશિવ મહારાજ ભવનાગનો દૌહિત્ર થાય. એ રૂદ્રસેનનો પુત્ર પૃથિવીસેન પહેલો હતો. તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે 'વાકાટક' વંશનાં ૧૦૦વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં.

પુરાણોમાં આપેલી હકીકતને અનુસરતાં જણાય છે કે કાણ્વોના

પતન પછી મગધ આંધ્રોના હાથમાં ગયું. અલ્લાહબાદ જિલ્લામાં ભીતાગામ આગળનાં ખોદકામમાં સાતવાહનોના સિક્કા જડી આવેલા છે તે ઉપરથી ઉપલી હકીકતનું સમર્થન થાય છે. પણ આ સાતવાહનો મગધમાં પચાસ વર્ષથી વધારે સમય નહિ રહ્યા હોય. ઈ. સ. ૭૫૮ની સાલ ધારણ કરતા લિચ્છવીવંશના જયદેવ બીજાના નેપાલમાંથી મળી આવેલા એક શિલાલેખમાં જણાવેલું છે કે તેના પૂર્વજ જયદેવ પહેલાની પહેલાં ૨૩ પેઢીએ તેનો પૂર્વજ સુપુષ્પલિચ્છવી પુષ્પપુરમાં જન્મ્યો હતો. જયદેવ પહેલાનો સમય ઇ. સ. ૩૩૦ થી ૩૫૦નો હતો એવી ડૉ. ફ્લીટની ગણત્રી છે. એક પેઢીનાં ૧૫ વર્ષ લેખે ગણતાં ૨૩ પેઢીનાં ૩૪૫ વર્ષ થાય, અને એ હિસાબે સુપુષ્પનો જન્મ ખ્રિસ્તીસનના પહેલા સૈકામાં આવે. આનો અર્થ એવો થાય કે એ સમયના અરસામાં સ્વતંત્ર રીતે અથવા સાતવાહન રાજાઓની આજ્ઞાનુસાર તેમણે પાટલીપુત્રનો કબજો લીધો હોવો જોઇએ. વળી એ અરસામાં ઉત્તર હિંદમાં કડફીસીસ તથા વેનકડફીસીસના ઉતરી આવવાથી થએલા ક્ષોભને કારણે સાતવાહન રાજાઓ ત્યાં ગુંચાયા હશે એટલે ઘણાં વર્ષથી જેની પર દાઢ હતી તે પાટલીપુત્રનો કબજો મેળવવાની લિચ્છવીઓને બહુ સારી તક મળી હશે. પણ એ જ સૈકાના અંતમાં કનિષ્કના સુબા વનસ્પારની મગધ પરની ચઢાઇને કારણે તેમને પાટલીપુત્ર છોડવાની ફરજ પડી હશે.

આ બનાવ પછી લગભગ એક સૈકા બાદ ભારશિવોએ ગંગાની ખીણના પ્રદેશને કુશાનોની સત્તામાંથી છોડવ્યો, તે સમયે લિચ્છવીઓને પાટલીપુત્રનો કબજો લેવાનો પોતાને હક્ક છે એમ લાગ્યું હશે; પરંતુ ભારશિવોએ પોતે જીતેલા મુલકની પુનર્વ્યવસ્થા કરી, તે સમયે મગધ અ-બ્રાહ્મણ લિચ્છવીઓના હાથમાં નહિ પણ એક વૈદિક ક્ષત્રિય કુલના હાથમાં હોવાનું જણાય છે. 'કૌમુદી-મહોત્સવ' નામના તે સમયના પ્રસંગો વર્ણવતા એક નાટકમાં તે કુટુંબને 'મગધ કુટુંબ' કહેલું છે. અને સમુદ્રગુપ્તે તેને 'કોટ-કુલ' કહેલું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ કુલના સ્થાપનારનું નામ 'કોટ' હશે. એ કોટના વંશના સમુદ્રગુપ્તના

સમકાલીનનું નામ અલ્લાહબાદના શિલાલેખમાં નષ્ટ થએલું છે, પણ તેમાં તેને 'કોટ કુલજ' કહેવામાં આવ્યો છે. મગધના એ કુટુંબના રાજાઓના નામને અંતે 'વર્મા પદ લગાડવામાં આવતું હતું.

'ગુપ્તો' આશરે ઈ.સ. ૨૭૫ના અરસામાં મગધમાં કોઇક સ્થળે દેખા દે છે. પૂણાપ્લેટ એપિગ્રાફિયા ઇંડિકા. XVના પ્રભાવતી ગુપ્તનો લેખ જોતાં પહેલો ગુપ્ત એક ખંડિયા રાજા તરીકે ઊભો થાય છે. આથી ઉપલા લેખમાં તેને 'અધિરાજ પદ લગાડવામાં આવ્યું છે. પાછળથી પહેલાના ગુપ્તોનો સંબંધ પ્રયાગ તથા અયોધ્યા સાથે જોવામાં આવે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે મહારાજા ગુપ્તની જાગીર પ્રયાગની આસપાસ કાંઇ હશે એમ જણાય છે. તેનો પુત્ર ઘટોત્કચ હતો. એ ઘટોત્કચના પુત્રે પોતાના પૂર્વજ ગુપ્તના નામ ઉપરથી પોતાના વંશને એ નામ આપવાનો આરંભ કર્યો. ઘટોત્કચના તે પુત્રનું નામ ચંદ્ર હતું. 'કૌમુદી-મહોત્સવ'માં એને એના પ્રાકૃત નામ 'ચણ્ડસેન'થી ઉદ્દેશવામાં આવે છે. તેના વખતમાં પાટલીપુત્રમાં સુંદરવર્મા નામનો મગધકુળનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજા સુંદરવર્મા વૃદ્ધ હતો અને નિઃસંતાન હોવાથી તેણે ચંદ્રને દત્તક લીધો હતો. પાછળથી એ વૃદ્ધ રાજાને તેની એક નાની રાણીથી પુત્ર થયો. દત્તક પુત્ર હોવા છતાં મોટો હોવાને કારણે ચંદ્ર પોતાની જાતને મગધની ગાદીનો વારસ ગણતો હતો. મગધ નગરીના દુશ્મનરૂપ ગણાતી લિચ્છવી જાતિની એક રાજકન્યા જોડે ચંદ્રે લગ્ન સંબંધ બાંધ્યો, અને તેમની સહાયથી પાટલી-પુત્રને ઘેરો ઘાલ્યો. આને પરિણામે થએલા યુદ્ધમાં સુંદરવર્મા હણાયો, સુંદરવર્માના નિમકહલાલ મંત્રીઓએ તેના પુત્ર કલ્યાણવર્માને તેની ધાવ જોડે કિષ્કિંધાની ટેકરીઓમાં આવેલા પંપાનગરમાં મોકલી આપ્યો. વિજયી ચંદ્રે એક નવા રાજવંશની સ્થાપના કરી. 'કૌમુદી–મહોત્સવ'ની ક્રુદ્ધ થએલી લેખિકા લિચ્છવીઓને મ્લેચ્છ કહે છે અને ચણ્ડસેનને હલકી 'કારસ્કર' જાતિનો અને તેથી રાજગાદી માટે નાલાયક વર્ણવે છે.

રાજા ચંદ્રની જાત હલકી હતી, તથા મગધના શત્રુ લિચ્છવીઓની

મદદથી તેણે પાટલીપુત્ર જીતી લીધું હતું; અને પોતાને દત્તક લેનાર પિતાતુલ્ય સુંદરવર્માનો ઘાત કર્યો હતો તેથી તેને લોકો પિતૃઘાતી અને બળજબરીએ પારકું રાજ્ય બથાવી પાડનાર ગણતા હતા. વળી તેણે જેની જોડે લગ્ન કર્યાં હતાં તે કન્યા મગધની નહોતી એટલું જ નહિ પણ હિંદુઓની ચાર વર્ણમાંની નહોતી. વળી તે પ્રણાલીબદ્ધ હિંદુ શાસન પદ્ધતિને અનુસરવામાં નિષ્ફળ થયો હતો. મગધના લોકો જોડે તેનું વલણ કડક અને દુશ્મનાવટ ભર્યું હતું. પાટલીપુત્રના અગ્રગણ્ય નાગરિકોને તેણે કેદ કર્યા હતા. આવી રીતે લિચ્છવીઓની સહાયથી પાટલીપુત્ર કબજે કરી મગધની રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ કરવામાં તેણે બ્રાહ્મણરાજા વાકાટક પ્રવરસેન પહેલાની સર્વોપરી સત્તાની અવગણના કરી હતી. હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્રમાં બંધારણનો એક એવો કાયદો છે કે પિતૃઘાતી અથવા જુલમી રાજાનો પ્રજાએ નાશ કરવો ઘટે. આ કાયદાને અનુસરી લોકોએ માંહોમાંહે મસલત કરી બળવો કર્યો, પંપાસર ગએલા કલ્યાણવર્માને બોલાવી લીધો અને તેનો અભિષેક કર્યો.

ચંદ્રગુપ્ત પહેલાના લિચ્છવીના નામવાળા સિક્કા ઈ.સ. ૩૨૦ માં પાડેલા છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેણે એ અરસામાં પાટલીપુત્રનો કબજો કર્યો હશે. પંપાનગરમાં સલામતી માટે મોકલી દેવામાં આવેલો કુમાર કલ્યાણવર્મા આશરે પાંચેક વર્ષનો હશે. તેને બોલાવી મગધની ગાદી પર તેનો અભિષેક કર્યો ત્યારે તે અભિષેકને યોગ્ય વયનો એટલે ૨૫ વર્ષનો થયો હશે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્તે પાટલીપુત્રનો કબજો કર્યો ત્યાર પછી લગભગ ૨૦ વર્ષે એટલે કે આશરે ઈ.સ. ૩૪૦ માં આ બનાવ બન્યો હશે. ચંદ્રગુપ્ત પહેલાના લિચ્છવીના નામવાળા સિક્કા નવ વાર પડાયા લાગે છે એ ઉપરથી એમ જણાય કે તેમ થતાં લગભગ વીશ વર્ષ થયાં હશે. આમ આ બંને વાતનો મેળ બેસે છે. 'કૌમુદી–મહોત્સવ' તેમજ સમુદ્રગુપ્તનો લેખ એ બંને ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે સમુદ્રગુપ્તના અમલ પહેલાં તેના ગુપ્તવંશને પાટલીપુત્ર છોડવાની ફરજ પડી હશે. સમુદ્રગુપ્તના 'વ્યાઘ્ર'

છાપવાળા સિક્કા ચંદ્રગુપ્ત પહેલાના સિક્કાઓ જોડે કદી જોવામાં આવતા નથી તે ઉપરથી પણ ઉપલી હકીકતને ટેકો મળે છે. એ ગાળામાં સમુદ્રગુપ્ત એક સાધારણ રાજા તરીકે સાકેતમાં અથવા તો કાશી અને સાકેત વચ્ચે કોઈ સ્થળે રહી રાજ્ય કરતો હશે. એના એ પહેલાના સિક્કાઓની આગલી બાજુ માત્ર 'રાજા સમુદ્રગુપ્ત' એટલું જ લખાણ અને પાછલી બાજુ શિશુમાર પર ઊભેલાં ગંગાજી જોવામાં આવે છે. ગંગા અને યમુના એ વાકાટકોનાં મુદ્રાચિહ્ન હતાં. ભારશિવ રાજાઓ તથા પ્રવરસેનના સિક્કાઓ ઉપર ગંગાજીનું ચિત્ર જોવામાં આવે છે. વાકાટકોના માંડલિક તરીકે સમુદ્રગુપ્તે એ મુદ્રાચિહ્ન લીધેલું હોય એવો સંભવ છે.

આ બધી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્ત પહેલાના ઉદય વખતે મગધમાં રાજ્ય કરતું કુટુંબ, ભારશિવોના સામ્રાજ્યના સભ્ય રૂપ હશે. તે આશરે ઈ.સ. ૨૫૦ના અરસામાં હયાતીમાં આવ્યું હશે અને ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ લિચ્છવીઓની મદદથી તેના હાથમાંથી પાટલીપુત્ર પડાવી લઇ ભારશિવોના આધિપત્યની તેણે અવગણના કરી હશે. આ બનાવ પ્રવરસેન પહેલાના સમયમાં થયો હશે. પ્રવરસેન પહેલાના પ્રાબલ્યના કારણે ચંદ્રગુપ્ત પહેલાની મહત્વાકાંક્ષા બહુ મર્યાદિત થઇ ગઇ હતી એટલુંજ નહિ, પણ વાકાટક રાજ્યના પંપાનગરમાં બાળ રાજા કલ્યાણવર્માએ આશ્રય લીધો હતો અને તેનીજ મદદથી તે ગાદીએ આવી ગયો હતો અને ચંદ્રગુપ્ત પહેલાને પાટલીપુત્ર છોડવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. કલ્યાણવર્મા ઇ.સ. ૩૪૦ના અરસામાં મગધની ગાદીએ આવ્યો ત્યાર પછી ચારેક વર્ષમાં પ્રવરસેન પહેલાનું મરણ થયું. સમુદ્રગુપ્ત માટે એ ઉત્તમ તક હતી. તેના પિતાની સિદ્ધ થવા નહિ પામેલી આર્યાવર્તના મહારાજાધિરાજ થવાની સંધિ પ્રાપ્ત થએલી તેને લાગી, અને મગધની ગાદી તેણે પાછી મેળવી. વાકાટક તથા ભારશિવોની એકત્ર ગાદીએ આવેલા રૂદ્રસેન તથા તેની કુમકે આવેલા ગણરાજાઓને યુદ્ધમાં હરાવી તેણે આર્યાવર્તમાં પોતાની સત્તાને સર્વોપરી સ્થાપી. તેના પિતા ચંદ્રગુપ્ત પહેલાને હરાવી પાટલીપુત્રમાંથી

હાંકી કાઢવામાં આવ્યો તે અરસામાં જેની મદદથી તેણે મગધની ગાદી મેળવી હતી તે લિચ્છવી જાતિઓનો પરાજય પ્રવરસેનને હાથે થએલો હશે, અને સમુદ્રગુપ્ત સમ્રાટ્ થયો તે પહેલાં લિચ્છવી જાતિનું પ્રાબલ્ય તૂટી ગયું હશે, કારણકે ચંદ્રગુપ્ત પહેલાને પાટલીપુત્ર છોડવાની ફરજ પડી ત્યાર પછીના ગાળામાં સમુદ્રગુપ્તે પાડેલા સિક્કાઓમાં લિચ્છવીનું નામ કે વ્યાઘ્રારૂઢ દેવીનું તેમનું નિશાન જોવામાં આવતું નથી. ઇ. સ. ૩૩૦ થી ૩૫૦ના ગાળામાં લિચ્છવીઓએ નેપાલમાં સ્થાનાંતર કરી ત્યાં રાજ-વંશ સ્થાપ્યો એ તો નક્કી જ છે.

આશરે ઇ. સ. ૩૪૪માં પ્રવરસેન પહેલાનું મરણ થતાં તેનો પૌત્ર અને નાગરાજા ભવનાગનો દૌહિત્ર રૂદ્રસેન ગાદીએ આવ્યો. આ અર-સામાં સમુદ્રગુપ્તે કૌશાંબી આગળ થએલા એક જબરા યુદ્ધમાં અચ્યુત, નાગસેન તથા ગણપતિનાગ એ ત્રણ રાજાઓને હાર આપી. કૌશાંબીના વિજયસ્થંભ પરની પ્રશસ્તિ ઉપરથી આ વાત જાહેર થાય છે. એમ જણાય છે કે તેણે પ્રથમ પાટલીપુત્ર પર હુમલો કર્યો. બહુ સહેલાઇથી એ શહેર તેને હાથ ગયું તથા તેનો 'કોટકુલ'નો રાજા કેદ પકડાયો. બળવાન નાગ યોદ્ધા ગણપતિનાગની સરદારી નીચે, અચ્યુત તથા નાગસેન અને બીજા રાજાઓને અલ્લાહબાદ પાસે સમુદ્રગુપ્તે સજ્જડ હાર આપી હશે. મથુરાનો રાજા કીર્તિસેન જે મગધના કલ્યાણવર્મા-નો સસરો થતો હતો તેનો પુત્ર નાગસેન હશે એમ જણાય છે. અચ્યુત-નંદિ અહિચ્છત્રમાં રાજ્ય કરતો હશે, કારણકે તે સ્થળેથી તેના સિક્કા મળી આવે છે. ગણપતિનાગને ધારાધીશ કહેલો છે એટલે તે માળવાનો રાજા હશે અને ધાર તથા પદ્માવતી એવી એની બે રાજ્યધાનીઓ હશે. મથુરા, અહિચ્છત્ર તથા પદ્માવતીથી મગધરાજની કુમકે જવા, નીકળનારી સેનાઓ કુદરતી રીતે કૌશાંબી આગળ જ એકઠી થાય એ દેખીતું જ છે. આ યુદ્ધને પરિણામે ગંગાની ખીણનો મોટો ભાગ સમુદ્ર-ગુપ્તને હાથ ગયો, અયોધ્યા તો તેનું મથક હતું જ; એટલે એ પાયાંથી એનું રાજ્ય ઉત્તરે હરદ્વાર તથા શિવાલિક પહાડ સુધી વિસ્તરતું હતું

અને પૂર્વમાં અલ્લાહબાદથી આખા બંગાળા પર નહિ તો ભાગલપુર સુધી તો તે વીસ્તરેલું હતું જ. યમુનાની ખીણમાં પોતાની સત્તા જમાવવાનું તે સમયે મોકુફ રાખી સમુદ્રગુપ્તે મગધ દેશમાં પોતાની સત્તા જમાવી અને પછી વાકાટક મહારાજ્યના અગ્નિ ખૂણામાં આવેલા પ્રદેશ પર હુમલો કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. વાકાટક સામ્રાજ્યનો એ ભાગ, તેમના પાટનગરથી બહુ દૂર હતો, જ્યારે સમુદ્રગુપ્તને છોટાનાગપુર રસ્તે ત્યાં પહોંચવાનું અંતર એટલું બધું મોટું નહોતું. વાકાટકો એમનાં આ કોસલ-મેકલા પ્રાંતો પર દૂર મધ્ય હિંદમાં રહ્યારહ્યા રાજ્ય કરતા હતા એટલે છોટાનાગપુર રસ્તે જઇ એ બે પ્રાંત તથા આંધ્ર પર હુમલો કરી તે તેમને તદ્દન પાંગળા કરી દે એમ હતું. આર્યાવર્તની પહેલી જીત પછી વાકાટક સત્તાને આ રીતે ફટકો મારવાની નીતિ લશ્કરી દૃષ્ટિએ કેવળ જરૂરી હતી. ગણપતિનાગ, નાગસેન તથા અચ્યુત વગેરે રાજાઓએ ખમેલી હારનું વેર લેવા આંધ્રમાંથી વાકાટકની એક છોટી શાખા તરીકે રાજ્ય કરતા પલ્લવ રાજાઓ બિહાર પર ધસી આવે અને બુંદેલખંડની બાજુએથી પ્રવરસેનનો પુત્ર રૂદ્રદેવ તથા તેના મિત્ર રાજાઓ ધસી આવે તો સમુદ્રગુપ્ત બે દાવાનળની વચ્ચે સપડાય એમ હતું. આમ હોવાથી કૌશાંબીના યુદ્ધ પછી તે છોટાનાગપુર રસ્તે સંભલપુર તથા બસ્તાર થઈ વેંગી પ્રદેશમાં દાખલ થઇ કોલાર સરોવર આગળ પહોંચી ગયો. ત્યાં એકઠા થએલા પલ્લવ તથા બીજા રાજાઓને તેણે નિર્ણયાત્મક હાર આપી. યુદ્ધ પછી ઉદાર વર્તાવથી એ પલ્લવ રાજાઓને પોતાના પક્ષમાં લઇ તે પાછો બિહાર આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંથી આખરે બુંદેલખંડ પર ચઢાઈ કરી વાકાટક રાજ્યસત્તાને તેના પોતાના સ્થાનમાં જઈ તેણે તોડી. રૂદ્રદેવ તથા તેના મિત્ર રાજાઓ જોડેનું યુદ્ધ એરન આગળ થયું હશે; કારણકે કુદરતી રીતે તે પ્રદેશમાં તે રણભૂમિ થવા લાયક છે. એ યુદ્ધમાં રૂદ્રદેવ માર્યો ગયો. તે મરણ પામતાં વાકાટક તથા ભારશિવોએ જમાવેલી સામ્રાજ્ય સત્તાનો વારસ સમુદ્રગુપ્ત થયો. આમ વાકાટકો સર્વોપરી સત્તાધીશો મટી ગુપ્ત સત્તાના માંડલિકો

થઇ રહ્યા છતાં પણ બીજા માંડલિક રાજાઓ કરતાં તેમનાં સ્થાન અને સત્તા વધારે મહત્ત્વનાં ગણાતાં રહ્યાં. વિજયી સમુદ્રગુપ્તે, તેમને જીત્યા ખરા, પણ તેમને તદ્દન ઉખેડી નાખી તેમનાં મુલકને પોતાના મુલકમાં ભેળવી ન દેતાં, તેમને તેમના જૂના મુલકમાં કાયમ રાખ્યા. પોતાનું આધિપત્ય સ્વીકારતા માંડલિકો તરીકે આ સમય પછીની ગુપ્તવંશની આખી કારકીર્દિમાં એ જૂના સત્તાધીશ વાકાટકો બહુ આગળપડતું અને અગત્યનું સ્થાન ભોગવતા રહે છે, છતાં એ સમયથી સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતું વાકાટક કુળ તો પૂરૂં જ થયું ગણી શકાય. આ કારણે જ પુરાણો રૂદ્રદેવના મરણ વખતે લગભગ સો વર્ષ સુધી આર્યાવર્તમાં સમ્રાટ્સત્તા ભોગવતા વાકાટક વંશની વંશાવળી સંકેલી લે છે, અને પુરાણોની પ્રથાને અનુસરી ગુપ્તવંશના માંડલિકની સ્થિતિને પામેલા એ વંશના રાજાઓનાં નામ તથા અમલનો અવધિ આપવાનું બંધ કરે છે.

આશરે ઇ.સ. ૨૩૮ થી ઇ.સ. ૨૪૩ ના અરસામાં સાતવાહનોનો તથા આશરે ઇ.સ. ૨૪૩ કે ૨૪૭ માં તેમના સમકાલીન મુરૂંડ–તુખાર એટલેકે કુશાનોનો અમલનો અહેવાલ બંધ કરી પુરાણો વિંધ્યક પ્રદેશમાં વિંધ્યશક્તિના ઉદયની વાત શરૂ કરે છે. આ હકીકત જોતાં વિંધ્યશક્તિના ઉદયનો સમય આશરે ઈ.સ. ૨૪૮નો લેખી શકાય. ત્યાર બાદ પુરાણો તથા શિલાલેખ અને સિક્કાઓના પુરાવાનો ઉપયોગ કરતાં વિંધ્યશક્તિએ સ્થાપેલા એ નવા વાકાટકવંશની વંશાવળી નીચે મુજબ ઊભી કરી શકાય છેઃ–

૧ વિંધ્યશક્તિ	ઈ.સ. ૨૪૮ થી ૨૮૪
૨ પ્રવેરસેન ૧ લો	ઈ.સ ૨૮૪ થી ૩૪૪
૩ રૂદ્રસેન ૧ લો	ઈ.સ. ૩૪૪ થી ૩૪૮

આ વખતે સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન સત્તા ભોગવતા વાકાટકવંશનો અંત આવ્યો. હવે પછીના રાજા ગુપ્તવંશના ખંડિયા હતા.

૪ પૃથિવીસેન ૧ લો	ઈ.સ. ૩૪૮ થી ૩૭૫

૫ રૂદ્રસેન ૨ જો	ઈ.સ. ૩૭૫ થી ૩૯૫
૬ પ્રભાવતી ગુપ્ત પાલક તરીકે.	
દિવાકરસેનના પાલક તરીકે	ઈ.સ. ૩૯૫ થી ૪૦૫
દામોદરસેન–પ્રવરસેન ૨ જાના પાલક તરીકે	ઈ.સ. ૪૦૫ થી ૪૧૫
૭ દામોદરસેન–પ્રવરસેન ૨ જો ઉમરલાયક થતાં.	ઇ સ. ૪૧૫ થી ૪૩૫
૮ નરેન્દ્રસેન આઠ વર્ષની વયે ગાદીએ આવ્યો.	ઇ.સ. ૪૩૫ થી ૪૭૦
૯ પૃથિવીસેન ૨ જો	ઈ.સ. ૪૭૦ થી ૪૮૫
૧૦ દેવસેન (ગાદીત્યાગ કર્યો.)	ઈ.સ. ૪૮૫ થી ૪૯૦
૧૧ હરિસેન	ઈ.સ. ૪૯૦ થી ૫૨૦

આમ વાકાટકવંશની કારકીર્દિના ત્રણ ભાગ પડે એમ છે.

પહેલો: સામ્રાજ્ય ભોગવતા વાકાટકો ઈ.સ. ૨૪૮ થી ૩૪૮ સુધી.

બીજો: ગુપ્તવંશ દરમિયાન તેમના માંડલિક થઈ રહેલા વાકાટકો ઈ.સ. ૩૪૮ થી ૪૭૫ સુધી.

ત્રીજો: ગુપ્તોની પછી થએલા વાકાટક નરેન્દ્રસેનથી હરિસેનના અમલ સુધીનો.

વાકાટકોએ કરેલી કાર્યસિદ્ધિ

ગંગા તથા યમુનાની ખીણોના પવિત્ર પ્રદેશમાંથી ભારશિવોએ પરધર્મી પરદેશીઓને હાંકી કાઢ્યા હતા અને તેમ કરી હિંદની એ એ પવિત્ર નદીઓને પરદેશીઓના અધિકારમાંથી છોડાવી હતી એ વાત ખરી; પણ પરદેશી કુશાનોને હિંદની બહાર હાંકી કાઢવાનો યશ તો શુરવીર પ્રવરસેન પહેલાને ભાગ જાય છે. એ પ્રવરસેન વિંધ્યશક્તિ જેવા મહાન યુદ્ધવીરનો પુત્ર હતો એટલું જ નહિ, પણ જાતે પણ એક મોટો યુદ્ધવીર હતો. તેના સમયમાં કુશાનરાજા માત્ર કાબુલનો જ રાજા થઇ ગયો. હિંદમાંથી તેનો પગ નીકળી ગયો. ઈ.સ. ૨૪૦–૪૫ સુધીમાં તેને ગંગા તથા યમુનાની અંતર વેદિના પ્રદેશમાંથી નીકળી જવાની ફરજ

પડી હતી, પણ તે તદ્દન હિંદની બહાર નીકળી ગયો નહોતો એમ ચીની પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે. તે પુસ્તકમાં એવું લખાણ છે કે ચીનના રાજાએ હિંદના મુરૂંડરાજા પર કેટલાક ઘોગ મોકલ્યા હતા.

વાકાટક સામ્રાજ્યના ત્રણ મોટા ફાળા હતા. ભારશિવોના અમલનાં છેલ્લાં ચાળીશ વર્ષોમાં પ્રવરસેનનો પિતા વિંધ્યશક્તિ તેમનાં યુદ્ધો લડનારો તથા ભારશિવ સામ્રાજ્યનું નિર્માણ કરનારો યુદ્ધવીર હતો. તેનાં ઉત્સાહ અને આદર્શોને વારસામાં મેળવી પ્રવરસેને પોતાના મનમાં એક સ્પષ્ટ રાજકીય આદર્શ કલ્પ્યો. તેનો એ આદર્શ હિંદભરમાં હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો તથા વૈદિક ધર્મને તેના મૂળના પ્રતિષ્ઠિત પદે મૂકવાનો હતો. કુશાનોને હિંદ બહાર હાંકી કાઢી હિંદભરમાં હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થપાવવાના તેના આદર્શમાં તેણે સફળતા મેળવી.

આશરે ઇ.સ. ૨૫૦ના અરસામાં હિંદના સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સંસ્કૃત ભાષા માટેના પક્ષપાતની મોટી હીલચાલ શરૂ થતી જોવામાં આવે છે. પચાસ વર્ષમાં એ હીલચાલ બહુ ઉંચી કક્ષાએ પહોંચી જાય છે અને ત્યાંથી ગુપ્તો તેને ઉંચકી લઇ એથી પણ આગળ લઇ જાય છે. ઈ.સ. ૩૪૦ના અરસામાં વાકાટક સમ્રાટ્‌ના કોઇ માંડલિકના દરબારમાં એક સ્ત્રી લેખિકાએ કૌમુદી–મહોત્સવ નામનો નાટક સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલો છે. એમાં આ સાહિત્ય હીલચાલનું ચિત્રપટ આપણી આગળ રજૂ થાય છે. તે નાટક લખનાર બાઈ કાવ્યના વિષયમાં ભાસ કે કાલિદાસ જેવી જ સિદ્ધ હસ્ત હતી. પ્રાકૃતના જેવી જ સંસ્કૃત તેની નિત્ય વપરાશની ઘરગથ્થુ ભાષા થઇ ગઇ હતી. તે સમયે સંસ્કૃત રાજદરબારોમાં સામાન્યરીતે વપરાતી ભાષા થઈ હતી એમ જણાય છે. વિચારો દર્શાવવાની રીતો તથા વાણી બરાબર પાકાં બંધાઈ ચૂક્યાં હતાં અને સરકાર દરબારમાં સૌકોઈ લખાણ તથા વાણીવ્યવહાર સંસ્કૃતમાં જ કરતાં હતાં. પાટનગરમાં અથવા તો તેની પાસેનાં સ્થાનોએથી મળી આવતાં વહેલામાં વહેલાં શિલાલેખો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં જ લખેલાં છે. વાકાટક શિલાલેખોમાં જોવામાં આવતી પેઢી દરપેઢી ચાલુ

થતી આવતી પાકી વંશવર્ણનની શૈલી ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે પ્રવરસેન પહેલાના સમયમાં તો સંસ્કૃતમાં લેખો તથા દસ્તાવેજો લખવાની શૈલી લાંબી વપરાશથી સ્થિર થઇ હતી. સમુદ્રગુપ્ત તથા તેના અનુગામીઓ એ વાકાટક લેખન શૈલીને જ બરાબર અનુસરે છે.

કૌમુદી-મહોત્સવ વાંચતાં જણાય છે કે આ જ સમયમાં સારી-પેઠે સામાજિક પુનરૂજ્જીવન પણ થયું હશે. વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા પાછી સજીવન કરવામાં આવી. હિંદુઓની ધર્મચુસ્તતા ફરી સજીવન થઇ. કુશાનોના અમલ દરમિયાન હિંદુસમાજમાં પેઠેલા સડાઓને ધોઇ નાં-ખવા વાકાટકોના સમયનો હિંદુસમાજ ખૂબ મથી રહ્યો હતો. આ હિંદુત્વ શુદ્ધિની હીલચાલને પ્રવરસેને ખૂબ પોષી એટલું જ નહિ, પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં પોતાના આખા સામ્રાજ્યમાં તેનો ફેલાવો કર્યો.

એ જ વાકાટકોના સમયમાં સ્થાપત્યમાં ગંગા અને યમુના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની સંજ્ઞારૂપ બની ગયાં. સાતવાહનોના સમય સુધીનાં સ્થા-પત્યના પાઠોનો સમાવેશ કરતા મત્સ્યપુરાણમાં શિવ, વિષ્ણુ કે બીજા દેવોનાં મંદિરો પર અલંકાર માટે ગંગા કે યમુનાની પ્રતિમાઓ મૂકવાનો કાંઇ જ ઇસારો નથી. કલાકૃતિ તરીકે ગંગા યમુનાની પ્રતિમાને સ્થાન અપાયું તેનું કારણ એની પાછળ રહેલો રાજકીય અર્થ અથવા સંકેત છે. ગંગા તથા યમુનાની એ પૂજામાં ફરીવાર જ્યાં વૈદિક સનાતન ધર્મ ચાલુ થયા એ ગંગા તથા યમુનાની વચ્ચેના આંતરવેદી પ્રદેશની પરદેશી-ઓના હાથથી થએલી મૂક્તિનું સૂચન છે. ભૂમરા તથા નચના આગળનાં મંદિરોમાં એ બે નદીઓની સૌંદર્યભરી પ્રતિમાઓ નાગ—વાકાટક સંસ્કૃતિ-ના પ્રતિબિંબ રૂપ છે. વાકાટકો ખરેખર બહુ સપ્રમાણ અને સુડોળ આ-દમીઓ હતા. વાકાટકોના અમલ નીચે પ્રતિમાવિધાન તથા હુબહુ ચિત્ર-વિધાન બહુ ચેતનવંતાં બન્યાં હતાં. અજંટા તેમના સીધા અમલ નીચે હતું.—જાળીદાર બારી, ગવાક્ષ-છજું, ઉપસતા શિખરનો પ્રકાર, ગુંચળાવળના નાગનો નાગપાસ; કોતરકામ તથા અલંકારવાળી બારસાખો, ચોખંડું મંદિર વગેરે એરન, ઉદયગિરિ, દેવગઢ તથા અજંટામાં પૂરી

અભિવૃદ્ધિ પામતી સ્થાપત્યની વિવિધ પદ્ધતિઓનાં બીજ નચના આ-ગળનાં વાકાટક મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે.

સિક્કાઓની બાબતમાં પણ કુશાનોના દેખાવડા સિક્કા પાડવાની પ્રથાનો ત્યાગ કરી તેમણે પહેલાંની હિંદુ ઢબના સિક્કા પાડવાનું શરૂ કર્યું. આથી એમ નથી સમજવાનું કે કુશાનોના જેવા સિક્કા પાડવાની કળા તેમનામાં નહોતી; પણ દેશનાં દુશ્મન રૂપ અને જેને તેઓ અધર્મી મ્લેચ્છ ગણતા હતા તેના સિક્કાઓનું અનુકરણ કરવાનો તેમને અણગમો હતો.

વાકાટકોએ પોતાનું રાજ્યતંત્ર ભારશિવો પાસેથી લીધું હતું અને આગળ જતાં સમુદ્રગુપ્તે એ વાકાટકોનું રાજયતંત્ર જ લીધું હતું. એ બંનેએ મૂળના ભારશિવોના રાજ્યતંત્રમાં કેટલાક ફેરફાર દાખલ કર્યા હતા. વાકાટકતંત્રમાં તેમના સીધા અમલ નીચે એક મોટું મધ્યસ્થ રાજ્ય હતું. તેમાં બે પાટનગરો રહેતાં, તથા તે ઉપરાંત તેમના હાથ નીચે સંખ્યાબંધ પરંપરાપ્રાપ્ત સુબાગીરિઓ ભોગવતા સુબા હતા. આ સુબાઓ મોટે ભાગે સમ્રાટ્‌ના સગા અથવા લગ્નસંબંધથી જોડાએલા સગા હતા. આ ઉપરાંત મધ્યસ્થ અને સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતા રાજ્યનું આધિપત્ય સ્વીકારતાં સ્વતંત્ર ગણરાજ્યોનું મંડળ પણ એ તંત્રના ભાગ રૂપ હતું. ભારશિવોના સમયમાં મધ્યસ્થ રાજ્ય અને ગણરાજ્ય મંડળ એ બે સરખી કક્ષાનાં અંગ હતાં જ્યારે વાકાટકોના સમયમાં મધ્યસ્થ રાજ્ય એ સૌથી વધારે અગત્યનું અને આગળપડતું અંગ બની ગયું હતું.

વાકાટકો ધર્મે ચુસ્ત શૈવ હતા. રૂદ્રસેન બીજાના અમલ દરમિયાન તેની પત્ની પ્રભાવતી ગુપ્ત તથા તેના સસરાના પ્રભાવ નીચે એક પેઢી સુધી વૈષ્ણવ ધર્મ ચાલ્યો, પણ ચંદ્રગુપ્ત બીજાની અસર દૂર થતાં, રાજકુટુંબમાં વળી પાછો મૂળનો જ શૈવધર્મ ચાલુ થયો. વાકાટક સમયનાં મંદિરોનાં ખંડિયેરો સ્પષ્ટરીતે શિવના સંહારક રૂપનાં છે. નાગ-વાકાટકોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તેમની શિવભક્તિ છે જ્યારે ગુપ્તોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તેમની વિષ્ણુભક્તિ છે.